

(RIG-VEDA-SANHITA,)

THE

SACRED HYMNS OF THE BRAHMANS;

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY

(MAX MÜLLER,) M. A.

CHRIST CHURCH, OXFORD.

(VOLUME II.)

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY.

J. C. 68.

LONDON,

WILLIAM H. ALLEN AND CO.,

BOOKSELLERS TO THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

7, LEADENHALL STREET.

1854.

S/O
294.57212
V 414 R.m
V.2

Sl. no. 080554

OXFORD,
PRINTED BY JAMES WRIGHT, PRINTER TO THE UNIVERSITY.

3555

TO

RUSSELL ELLICE, ESQ., CHAIRMAN,

MAJOR JAMES OLIPHANT, DEPUTY CHAIRMAN,

WILLIAM WIGRAM, ESQ.,

M. T. SMITH, ESQ.,

JOHN LOCH, ESQ.,

WILLIAM HENRY C. PLOWDEN, ESQ.,

CHARLES MILLS, ESQ.,

EDMUND MACNAGHTEN, ESQ.,

JOHN MASTERMAN, ESQ.,

THE HONOURABLE W. H. LESLIE MELVILL

J. P. MUSPRATT, ESQ.,

ROSS DONNELLY MANGLES, ESQ.,

HENRY ALEXANDER, ESQ.,

WILLIAM DENT, ESQ.,

LIEUTENANT-GEN. SIR J. LUSHINGTON,

MAJOR J. A. MOORE,

HENRY SHANK, ESQ.,

J. H. ASTELL, ESQ.,

JOHN COTTON, ESQ.,

H. T. PRINSEP, ESQ.,

WILLIAM BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ.,

DUDLEY C. MARJORIBANKS, ESQ.,

J. SHEPHERD, ESQ.,

DIRECTORS

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS SECOND VOLUME

OF

THE RIG-VEDA SANHITA

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

OXFORD, 1853.

MAX MÜLLER.

NO LENDING

NO LENDING

UNION

P R E F A C E.

---

allowed in the first volume in editing the hymns of the *Rig-veda*, for the text of Sáyana's Commentary, have been strictly second. My own conviction and the approval of those best judges have not allowed me to adopt a different course, although I thought Sáyana's Commentary undeserving a critical edition, and has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those scholars which in classical philology have been ratified by the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the delay in the publication of this second volume, I should be glad now to publish it without the conviction that all sources of restoration of the text had been fully exhausted. The Sanhita and Pada-text of the hymns have been the same for the first volume, and therefore require no further notice.

In the MSS. of Sáyana's Commentary. For the first time I have most always to determine the original reading of each MSS. by a comparison of the different members belonging to it. I have found that in all important passages the readings of the MSS. A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained to the three had to give way before the others. On this account I have been necessary to publish the *varietas lectionis* for the first Ashtaka; and in spite of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in editing so voluminous a work, I have not met, in the many years of this edition of the *Rig-veda*, with any remarks which could have changed my opinion.

the second Ashtaka, however, the
 When I began the printing of the second
 I had only one MS. instead of three, and
 extent that it could hardly be used for more than
 MSS. of the B. class were the same as for the first
 received a new copy from Bombay, which I call E 3.
 little use, as it was but a new transcript of the same
 fessor Burnouf's MS. had been taken. It could not be
 because this MS. was already in my hands when
 India. There can be no doubt, however, that it was copied
 Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B)
 made before he sold the original, and this transcript was
 regard to the C. MSS. it will be seen that three only out of
 the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine
 the original reading of each of the three families; nay, for me
 text of one or even two families was lost beyond recovery.
 all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem
 frequently studied in India, and therefore less carefully corrected
 first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from
 state of A 2, because the text of the A. class is throughout
 mentary by far the most authentic, and had been the principal
 my edition. Before the first Ashtaka was finished I had then
 India to obtain a new MS. for the second. After waiting
 a considerable time, I received the news that the MS.
 procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck.
 the publication of the second volume still longer, I began
 then at hand. Most fortunately, in the course of carrying
 through the press, a new MS. was forwarded from India
 the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares
 Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is
 Sáyana's Commentary, and, as far as I know, the most ancient
 in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has not
 has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of
 following date is given: "सुवर्ग १५ अष्टावर्ग ५ इ ५ १ सुवर्ग १५ अष्टावर्ग ५ इ ५ १"

PREFACE.

vii

The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last 2; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पृष्ठमास्या पूजातथी गुरुवारे: । This is the year, 1623 Samvat, or 1680 A. D. In the seventh Ashtaka, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this to 1680 and 1681. The oldest MS. which I had used before was the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1.), which bears the date 1625, or 1682 A. D. Colebrooke's MS. (A 2.) was dated between 1680 and 1682 A. D.; and fragments of the Commentary to the first Ashtaka at the University in Berlin (A 3.) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, or 1722 A. D. As all the other MSS. of Sāyana's Commentary are derived from this last arrived MS., now in my possession, is therefore the

the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A. class. In the other MSS. I found that it belongs to class C., and may be the prototype of all the C. MSS. This would by itself be extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that the second Ashtaka considerable portions had been most carefully corrected after a MS. belonging to the A. class. If it were a modern date of Colebrooke's copy, I should have said it was taken from this very MS. (A 2.) As it is, we must suppose the MS. was collated with an older A. MS., whence the copy was taken. As these collations and corrections, were made in the usual Indian manner, by covering the yellow orpiment and writing the various reading over in red ink, it was possible in many cases to use this MS. as an authority for the C. but also for the A. class; a discovery which makes it valuable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the Commentary is frequently lost altogether. As to the C. MSS. they are all, ultimately, derived from this copy, but *before* it had been corrected after an A. MS. This can be proved from accidental mistakes and corrections which occur in this MS., and have been transmitted to all the C. MSS. I suppose there

transmittedly

that from it most, if not all, of the C. MSS. were taken and that C 1, C 2, and C 3. came from Calcutta, and large parts for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta the same text as the other C. MSS. There are readings peculiar to the C. copies, and which do not occur in my B., are found in one or two of the C. copies only. These are either takes, or occasional conjectures, which, after finding their were afterwards repeated by successive transcribers. They are eating the exact relationship of some of the C. MSS., but they carry any diplomatic authority. There is another class of various run through all the C. MSS., but which have no guarantee in the. They deserve a more careful consideration, for they are evidently possibly old corrections. In passages where the C's agree and but differ from the Benares C., this generally agrees with A. and therefore, as they do not proceed from the Benares C., are alterations of the original A. text. Though I have hardly readings of the C's, where they differ from the A's and then inserted them in the *varietas lectionis*, because occasionally useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (page 445. B.) the same mistake occurs in A., while all the C's have the. It also happens, as has been shown in the Preface in passages originally wanting in the C. family have been sources. In this manner C. and A. readings have been one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so confusion in some parts of Sáyana's work. In later portions some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with readings with the A. MSS., while if it has to be quoted, be marked Ca., the *apparatus criticus* became much simplified. Readings of the C. MSS. have no longer any authority by themselves. It agrees with the original C. before it was collated.

Ca., where the A's are wanting.

ould not rather be considered as branching
 ext of the C. family was corrected as we find
 is in Ca. should not be taken for independent
 of Ca., instead of being gleaned from a col-
 all important points the A. MSS. agree with
 or points it is impossible to deny that slight
 scribed to the several copyists of the A. MSS.
 , which make it impossible to entertain this
 instance, उदीरिष in Ca. has been corrected into
 ve उदीरिष, because they were copied from Ca. before
 so has उदीरिष. This by itself might be a mistake
 this peculiar mistake is not likely to have happened
 Ca., where this very mistake had already been very
 ve selected this passage for another purpose also. It
 orrections are made in Ca. which cannot be traced
 ly refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष
 these cases it is clear that the intelligent writer of Ca.
 judgment without looking to the authority of any MS.
 A. was copied from Ca., it would be necessary to point
 rections in Ca. had been misread by the writer of A. This
 ntly with the C. MSS. Alterations made by the original
 staken by the later copyists, and these mistakes are occa-
 naraacter that they could only have happened with the very
 e eyes of the copyist. Now I have not been able to find any
 ad against the A. MSS. Quite at the beginning of the second
 ce (page 1. line 9), Ca. reads - निष्ठाविस्मयहेति परिगच्छा । The writer
 t left out ण between ने णि, made a mark at the top of ने, and
 gin. The copyist of the first C. MS. mistook this mark for a
 looking to the margin wrote उदीरिष. A. however has उदीरिषि.
 Rv. II. 6, 4, where Ca. had उदीरिषा. This the original writer
 only that the space did not allow him to do

PREFACE

Accordingly all the C's read from it the correction is made in Ca., where, first C. copy, the r was covered with yellow, a dently an old mistake, because it occurs in B. the C. MSS. have नमुवा नम नमुवाका, thus leaving out originally made by the writer of Ca., but after from A. That it was not supplied from B., but words नम दव नमुवाका वावा, which are not in B., but of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1.) the invocation नो वागीश etc. It is the same in the C's. A 2. has नो वागीश नमः ॥ वरुणेश etc. The B's have नमो वागीशाय नमः (Taylor) has a slight correction नमो वागीशाय etc. Coincidence they may seem irrelevant are really the most convincing (p. 661. l. 7.) A 2. has नमः नमः वावा while Ca. and the C's coincide in giving नमो वागीशाय नमः. Rv. III. 7, नमो वागीशाय instead of the more primitive reading नमो वागीशाय and B. The C's have again नमो वागीशाय like Ca. As no collations from a MS. which was connected with the A. can be made out against A., it is necessary to regard the collations from a MS. which was connected with the A. as having come originally to differ, is hard to say. But as it is for the text of the one simply as a corruption of the other, they are considered as two branches diverging from the original etc. which is lost to us. A. and Ca. are coordinate, not subordinate, stands higher than Ca. B. also stands independent from C. MSS. on the contrary are subordinate to Ca., or, as in late Commentary, to A., and must therefore be discarded where reading has to be weighed by the authority of MSS. Even C. MSS., particularly C 2. and C 5., contain large portions which are taken from an A. MS., they are of very little original text of A., except occasionally in the

PREFACE.

13. 1. 17. (123, 4.) प्रतिहनुष्योऽयं प्रकाशनकर्म ॥ प्रतिहनुष्योऽयं प्रका-

नकर्म C. प्रतिहनुष्योऽयं प्रकाशकर्म B.

15. 1. 17. (123, 7.) परिष्कृतयोर्वी ॥ परिष्कृतयोर्वी B. परिष्कृतयोर्वी

16. 1. 4. (123, 8.) न ह्ययं A. Ca. B. नश्यते C.

16. 1. 5. (123, 8.) All the MSS. read स चेकविंशतिघटिकाभिः पटुं

which has पराभि संनिहः । There is no doubt a mistake in

ary. A day consists of 60 Ghatikás, a Ghatiká of 60

shas, a Nimesha of 30 Tatparas: cf. Bháskara's *Gunitá-*

by Dr. Roer; *Journal of the Asiatic Society of Bengal*

according to Sáyaṇa, the sun's daily course is 5059

atorial circumference of the earth, (cf. Bentley, *Historical*

Astronomy, p. 185,) the thirty Yojanas which are ascribed to the

ght cannot correspond to 21 Ghatikás and 26 Paras, even if

to take Para in the sense of Tatparas. The numbers 21, 26, h

that they seem to be based on calculation, though on a very inau-

$$30 \text{ Yojanas} = \frac{30}{5059} \times 60 \times 60 \text{ Kalas}$$

$$= 21 + \frac{1761}{5059}$$

$$\text{And } \frac{1761}{5059} \text{ Kalas} = 60 \times \frac{1761}{5059} \text{ Nimeshas}$$

$$= 20 + \frac{4480}{5059}$$

$$\text{or } 30 \text{ Yojanas} = 21 \text{ Kalas} + 20\frac{4480}{5059} \text{ Nimeshas.}$$

till nearer to Sáyaṇa's numbers if we put the approximate value $\frac{1761}{5059}$

tion $\frac{1761}{5059}$. This gives 30 Yojanas = 21 Kalas + 25 $\frac{1}{2}$ Nimeshas.

1. (123, 8.) उदिता B. C. (?) उदितो A. Ca.

3. (123, 8.) यमकोऽयं ॥ यमकोऽयं A. Ca. B. यमकोऽयं C. Cf. Reinaud, *Mémoires* 341; and Rája Rádhakanta's *Sabda-Kalpa-Druma* s. v.

(123, 10.) मनातिष्ठे विवसना A. Ca. B. वसना C.

(124, 3.) सम्यगनयित्री (सम्यगमानयित्री is a misprint) सम्यगनयित्री A. C.

यगनयित्री C. If the causative of वस could be formed -

A. would be correct.

124, 7.) तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिच-

ntly a mistake in the or-

n चेद् or in संता-

PREFACE

re some extracts from it. मनीः कथास्वाकोटिनि । अत्र प्रसिद्धाः प्रसिद्धाः
 संति यैः हि तत्र कथं । इदमत्र यतिगमिदमत्र न यतिगमिदमत्र प्रसिद्धाः प्रसिद्धाः
 या स्त्री सा गतीरुगितुष्यते । तदेतन्नित्यं कथास्वाकोटिनि निरुक्तमत्र
 तः प्रसिद्धं । तथैव प्रसिद्धा निरुप्यते । देशसमाचारचरित्यापि कथिमात्रात्
 तत्र बापुषा यापिका साटोहति । तं तीमास्यां तु तत्र कितवम्येव चरित्यात् सापु
 वशतीत्यर्थः । ततः सा भर्तृवपुष्यः सकाशाद्विक्रयं लभते । यदास्त भर्तृवपुष्य
 गतीमाटोहति ।

गर्भमाण्डोदिति ।
) सम्यग्गमनहेतव जायः समनाः । ता गच्छन्तीति Ca. sec. manu. सम्यग्
 C. B. — यमो A. C.

II.) हड़ोदयो ॥ हड़ोदयो B. झा जयो A. C.

॥ ११॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

२१. (125, 1.) रामानुजः B. रामानुजः A. C.
२२. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२३. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२४. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२५. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२६. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२७. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२८. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
२९. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०
३०. (125, 1.) स्वकीये वासन उप० ॥ स्वकीयवासनोप० C. Ca. pr. man. स्वकीयवासनोप०

ने उप A. Ca. sec. man.

1. 22. (125, 1.) किनामा B. कि नाम A. C. भातरपितरं च खपूजांतं आचक्षुः B.
भातरं पितरं च खपूजांतं आचक्षुः A. C. भातरपितरं च खपूजांतं आचक्षुः B.
भातरं पितरं च खपूजांतं आचक्षुः A. Ca. sec. man. C 5. राजन्वा

1. 1. (125, 1.) राजम्यात् A. Ca. sec. man. C 5. राजत्वात् Ca. pl. n.
प्रतिग्रह इत्युक्त्वात् B. प्रतिग्रहात् A. C.
प्रतिग्रहनामिकां ॥ क्षुधिः उशिग्रनामिकां A. B. C. उशिग्रनामिकां woy

1. 1. (125, 1.) प्रतिग्रहात् A. C.
प्रतिग्रह इत्युक्त्यात् B. प्रतिग्रहात् A. C.
प्रतिग्रहात् इत्युक्त्यात् B. प्रतिग्रहात् A. C.

30. 1. 4. (125, 1:) सुबिहृशिशानिका ॥ सुबिः उशिशानिकां A.B.C. उशिशानिकां १०१
 ft out here or in the sixth line.

30. l. 4. (125, 1:) ~~सुविहसिना~~
 left out here or in the sixth line.

30. l. 4. (125, 1) इसध्वेवसितवंतमप्युप B. इसध्वेवसितवंतमप्युप B. इसध्वेवसितवंतमप्युप उप
fit out here or in the sixth line.
32. l. 17. (125, 4-) इसध्वेवसितवंतमप्युप ॥ इसध्वेवसितवंतमप्युप B. इसध्वेवसितवंतमप्युप उप
प Ca. C.
Ca. prima manu. C. B. प्राणिनं A. Ca. sec.
C. and

पञ्चा. B. 32. l. 17. (125, 4.) प्राणिनः Ca. prima manu. C. B. प्राणिनं A. Ca. sec.
 प. Ca. C. 2. l. 24. (125, 4.) प्राणिनः Ca. prima manu. C. B. प्राणिनं A. Ca. sec.
 P. 37. l. 7. (126, 4.) पञ्चा. सासाहसवंतः A. Ca. sec. man. - सापानयंतः C. and
 प्राणिनः Ca. prima manu.

manu. ? वासावनयंतः B.

P. 37. 1. 7. (126, 4.) हविर्गन्तुं manu. ? वासावनयंतः B.
P. 44. 1. 7. (127, 5.) हविर्गन्तुं ॥ हविर्गन्तुं A. हविर्गन्तुं Ca. prima manu.
हविर्गन्तुं : Ca. sec. manu. हविर्गन्तुं : B.
(127, 6.) हत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ हत एवानवग्रहः स एव शिष्यते B.

हविर्ग्रन्थः Ca. sec. man. हविर्ग्रन्थः B.

P. 45. l. 2. (127, 6.) अत एवामवग्रहः. C.
स एव सिष्यते A. Ca. अत एवामवग्रहः स एव सिष्यते. C.
(127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः C. गुणयुक्तः

P. 47. l. 11, (127, 9.) ~~उत्तमुत्तुविशितः~~ C. गुणमुत्तुविशितः A. B. Ca.

P. 47. l. 11. (127, 9.) Instead of बुदादिहोयुक्तं read ?
P. 48. l. 10. (127, 10.) बुक्तेन त्वदायस्ते मय्यमुग्रहपुक्तेनायः ॥ युक्तेन त्वदीयस्तेन म
P. 48. l. 3. (127, 11.) बुक्तेन त्वदायस्ते मय्यमुग्रहपुक्तेनायः Ca. prima man. C. बुक्ते
P. 48. l. 3. (127, 11.) बुक्तेन त्वदीयस्ते मय्यमुग्रहपुक्तेनायः

४०. १. ३. (१२७, ११.) मुकुट तदीयते मध्यमुद्यहपुञ्जोत्तमः Ca. prima man.

उत्तमः A. Ca. sec. man.

—जेजेति भावः A. Ca. sec. man. रत्न विपदे

Ch. sec. IBAN. हरी ने

PREFACE.

... and G: ... The mistake probably lies instead of which a locative might be expected of a word meaning 'pre- something similar, into which water falls and disappears. Two verbs ... put together without a copula is against the usual style of ... would be irregular also to join ... or ... to words like ... (los ... end) or ... (feces), reading ... instead of ... S ... d ... be-taken for a locative, or in the sense of standing water (... 65. l. 9. (129, 10.) All the MSS. read ... instead of ... able that Sāyaṇa himself wrote ..., intending to add, as he frequent or ... In this case he would have made the adjective agree, n but with ... As it is, the authority of the MSS. must give way aims of grammar.

6. l. 12. (129, 11.) Instead of ... B. reads ... and A. ... We might read ... in the sense of 'creating,' as it is frequently used in vaidik as ... This would correspond better with the text of the hymn, who at Indra was created by his father to destroy the evil spirits. The Commentator are probably a quotation from a Brāhmaṇa, and m: give a safer correction.

l. 6. (130, 4.) Instead of ... (A. C.), B. reads ... which to the Yūpa gives a good sense; but it is evidently a later con- scribes. Ca. reads ... and has ... in the margin.

l. 27. (130, 5.) Instead of ... A. and Ca. sec. mar ... In B. the whole sentence fre s left out. I have corrected it, because it seemed too ungrammatical. Sāyaṇa to have the pronoun in the genitive joined to a subst ve. Similar barbarisms occur, however, in later works. a: thors.

14. (130, 9.) ... A. B. C.

14. (130, 9.) ... B. (... ?).

o. (130, 10.) ... A. B. C. It refers therefore to Pān. particular to ... of VIII: 1, 18. The ... can be called ... ative sense, or by way of ...

(131, 3.) ... A. ... C. ... B.

131, 3.) ... B. ...

...

PREFACE.

6. (131, 4.) दुहायः हि जीतः संभवते । A. G. दुहा ये अयाः यजमानः B.
7. (131, 5.) योऽसि च १६५५ गुणमस्य यजमानः यजमानः चोऽसि १६५५ गुणमस्य यजमानः C. यजमानः यजमानः B.
12. (131, 5.) इन्द्रादेते ॥ इन्द्रादेते C. इन्द्रादेते A. Ca. B.
24. (131, 6.) अवि नाम जानीहि B. अवि नाम तावकमसत् A. Ca. sec. m. तावकमसत्.
- L. 2. (131, 6.) गुणमस्य यजमानः ॥ गुणमस्य A. B. C.
- L. 10. (132, 1.) Instead of हे नववन् । नवः सोमं । तद्विन्दुः, which is the reading of C., B. has the more usual explanation, हे नववन् नववन्दिदुः ।
- L. 11. (132, 1.) The Commentator explains इन्द्रादेते as a compound *व*erting at all to the irregularity of such a composition. The Padma separates इन्द्र from तेते, and I have therefore left it as one word to be taken in the sense of 'protected by thee,' it must of course be taken from इन्द्र, whilst if इन्द्रादेते is one word, the first part is probably a case of 'the power of Indra,' and the whole means 'protected by Indra.' The question is only how far we are allowed to alter the word. तावकः is a common expression; इन्द्रतावकः occurs but in a hymn of Sobhari, VIII. 19, 16, where Sáyana explains it again as तावकः रक्षताः संतः ।
- L. 14. (132, 1.) The words पूर्व्यं धनेऽस्मिन्वते belong only to B., and in addition. It often happens where Sáyana leaves words in the text unaltered, that the writers of B. supply them by conjecture.
3. L. 11. (132, 2.) All the MSS. read करोतेः जगति.
4. L. 20. (132, 3.) प्रकारं A. B. C. प्रकारं (?).
5. L. 14. (132, 4.) तमेव वदति B. The Commentator seems to divide तमेव वदति, which he explains by अयम्वानं, and वदयति वदति, i. e. वदति. A. and C. however read कुर्वन् तमेवापहारं ।
7. L. 19. (132, 6.) This quotation from Saunaka refers to his Rig-veda. Two MSS. exist in the E. I. H. Collection, No. 1732. Both leave out from ता नवम् to समकुते, which is found, however, in all the MSS. The first verse A. Ca. read उभे पुनामीति दूरे सप्तर्ष्यं प्रकीर्तिताः । C. सप्तर्ष्यं adopted the text of B. उभे पुनामीति दूरा रिपुष्यं प्रकीर्तिताः । as it coincides with the MSS. of the Rig-vidhāna, only that 1732 a. reads दूरा instead of दूरे. For the same reason I have adopted नियन्त्रि at the end of the third verse. The authority not only of B., but also of the Rig-vidhāna is in favour of reading नियन्त्रि instead.
- not quite certain whether वही is
- sec. m. read वही.

PREFACE.

- (133, 6.) सुलोच जाजयभूतः ॥ सुलोचः जाजयभूतः B. सुलोचो जाजयभूतः A. 180. m. सुलोचानाजयभूतः C. Ca. pr. m. (सुलोचो जाजयभूतः?).
- (133, 6.) विविचिन्नाग्निं A. Ca. विविचिन्नाग्निं C. इत्थग्निं B.
- (133, 6.) तिस्रैः सप्तभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सप्तभिर्नु° A. Ca. तिस्रैः त्रिभिः सप्तभिर्वा सप्तभिर्नु° B.
- (134, 1.) चांदस उपपालोपः A. C. चांदस सुलोपः B.
- (134, 2.) अभिवचदशा° B. C. अभिवचः दशा° A. Ca. pr. m.
- (134, 3.) ससतीमुपयया A. C. ससती पया° B.
- (134, 3.) ऊर्ध्वद्वेष्टेयत्सर्वं A. C. omitted in B. यद्वेष्ट = यद्यतया or वेष्टये
- (135, 1.) After नियुता, B. adds नियुतिरागच्छेति शेषः । यद्वा.
- (125, 2.) यहच्येन A. B. C., not यहच्यत्वेन.
- 1, 6.) अभिलक्ष्यामृत्यंत ॥ अभिलक्ष्यालक्ष्यंत A. Ca. B. अभिलक्ष्यामृत्यंत C.
- 1, 7.) त्रियतय्यात्मिक A. B. C. instead of the more usual त्रियसया
- 1, 2.) संगतमभूत् ।° A. and C. read संगतोऽभूत्, while B. leaves it as it is a repetition from the preceding line; but if it is here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs in SS., line 14, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्.
- 16, 2.) All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sentence becomes much clearer if the first यद्यपि was omitted.
- 16, 2.) दधाते । धारयतः । दधाये । A. Ca. दधाये धारयतः । C. दधाये । धारयतः । दधाये A. C., दधाये B. P. 107. l. 8. also, all the MSS. have it explain it by भवतः ।
- 16, 3.) Here again Sáyana's Commentary follows a difficulty which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. have धारयत् द्विर्नि, while Sáyana explains it as two, धारयत् द्विर्नि, which is correct.
- (136, 5.) Here also instead of पातः, परिजो रक्षतां ॥ A. C. have पातः । परिजो रक्षतां । Cf. p. 106. l. 20.
- 137, 2.) सोमाजः सोमा—तमिति शेषः । A. Ca., except that they read दध्याजः, leaves out the whole from दध्याजिरो to दध्याजिरा, and has also वाचः । दध्याजिः इतिभुताः संपन्नाः अतः अयातमिति शेषः । दध्याजिरः ॥ दध्याजयजुर्वतः इत्ये— । Ig out सोमाः before सुतालो वंसेय.
- (137, 4.) केवल जीवादिभ्योऽप्यस्य ॥ केवल जीवादिभ्यो अस्मिन्मयः । A. Ca. B. C. ° See, however, Unádi-Sútra III. 131.
- (138, 1.) इतिशेषः । A. B. C.
- (138, 2.) अतः कृषि कुर्वितव्यः ॥ अतः अथि कुर्वितव्यः । B.

PREPARE.

712. I. 9. अथवा लोके वेदादयः । VI. 1, 57. जीवार्तिः । and VIII
नदी । In the Nirukta I. 9, however, we read अथ वे दान्ते वंशिनारि
निर्वाहः न च कामे नितामरे, and I find no various reading in the
text or of its Commentary. In the Prātisākhya again we have
XII. 103. विषादकाले लिखितं नाम विशेषकम् । तन्नामिषायस्य नाम निषातः पादपू
I. 9. (138, 4.) पूषकावेदः । A. Ca. पूषकावेदः C. पूषकाविदः B.
I. 10. (138, 4.) ओ इति ॥ अजाः ओ इति । A. Ca. B. अजाः ओ इति । C.
have probably arisen from the word अजाः, which had occurred s
e, and was still in the mind of the transcribers. It is evid
ake. Either it owes its origin to a mere *lusus memorie*, or,
y, it is a corruption of अज उ instead of ओ ।

116. l. 14. (138, 4.) यद्वा जघृषे ॥ यद्वा जादृषे A. यद्वा जाहृष्य C. यद्वा
 118. l. 9. (139, 2.) त्वदुद्देश्यैः and त्वदात्मनेन A. B. C. instead of युज
 118. l. 10. (139, 2.) जालादीयेऽन्तेऽप्युद्देश्यैः ॥ जालादीयेऽन्तेऽप्युद्देश्यैः A. C.
 11. B. reads जलदीयेऽन्तेऽप्युद्देश्यैर्नासाहं, while A. has जलदीयेऽन्तेऽप्युद्देश्यैः
 : स नसाहं.

139. l. 23: (139, 4.) वां युवयोर्विपुले C. वां युवयोर्विपुलस्य B. युवां युवयोर्विपुले
 may have been वां युवां युवयोर्वि; but it is not unlikely that
 वां युवयोर्वि, though युवां would have made the sentence much
 upon himself had not written युवां, I conclude from this, that
 but in B., is some lines further down wrongly inserted after
 curious, however, that विपुले should occur after this second
 ; but in A. also, though in A. it had been inserted in its right
 would be the best reading, and might be defended by A. a

n. स्वाम स्वपयामास । A. Ca. sec. m.

. 121. l. 25. (139, 7.) आवाहनं । A. B. C.

122. l. 12. (139, 7.) लक्ष्मण वा लोपस्त इति तलोपः ॥ लक्ष्मण^२ Ca. A. (b)
लक्ष्मण वा लोपस्त इति लोपः । C. लोपस्त इति तलोपः । B. .

124. l. 5. (139, 9.) The last lines of the Commentary contain
ages, probably owing to defects in the original MS. C.
is from *समस्तं जन्मा*, and instead of *संख्या याना वा*, A. C. read *संख्य*
सं. The most difficult sentence, however, is the following:

ये द्वितीयांशे, अनेन तदधीनम्। A. C. leaves out the first words and
अनेन तदधीनम्। B. again has कही विधि का मन्त्र ही कहा योग
things can be the right one, and I was o

[illegible]

PREFACE

n (I myself, Paruccheṣa,) is of noble origin, and therefore fit to a
 this way our sacrifices may be said to be dependent on the
 leaves out the words from वाचा to वाचा, while both the other MS.
 १ किंच, but without a verb corresponding to it. In B. we have
 तमि चेत्तर्हि, the words तथा इन्द्राणी गिरा जानने । इ पुरुषः । which occur
 २ इ पुरुषः refers to the इ in the first Páda; the other words
 tary to that portion of the text of which Sáyana's explanation

10.) वृक्षुत्पत्तये: B. C. वृक्षुत्पत्तये: A. Ca. वृक्षुत्पत्तये: or वृक्षुदके ? ॥

1.) ज्ञानविचारकत्वादिति भावः A. C. ज्ञानाति ॥ रेखादिति भावः B.

1.) दुष्टेन ॥ दुष्टेन A. Ca. दुष्टेन C. वृष्टेन B.

8.) इयाकुरित्ताः A. B. C.

8.) प्राययन् रक्षति A. C. प्राययन् रक्षति B.

9.) विचने A. Ca. sec. m. विचरे C. विचारे B.

3, 12.) After दुःखालोकस्य a word like संसारस्य is required, but is
 MSS.

1, 9.) विषया विषय इव विज्ञातक इव विभुमिद्वार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः
 विषया सर्वव्यापी विभुः प्रभुः परिभूः परिभविता सन् B. सर्वव्यापी omitted in B 3.

1, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स च संभावनायां C. उत-
 Ca. sec. m.

1, 12.) चंद्ररथः सुवर्णमयः श्वेतः A. Ca. sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. चंद्ररथः C.

41, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः सन्नतिः शब्दकर्म ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः सन्नोति शब्दकर्म B.
 ॥ शब्दकर्म C. शब्दयन्तीत्यर्थः । सन्नोति शब्दकर्म A. Ca. sec. m.

41, 13.) अभिनिः सन्नः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिः सन्नः शब्दसंज्ञायां B. अभिनिः सन्नं नश्यतु
 (सत्यं C^a 5.) सति नि, सतां नश्यतु संज्ञायां C.

142, 3.) सन्न सन्नो B. C. सन्नोपेक्ष्यो A. Ca.

12, 13.) यत्समाख्यदेवताः ताः B. यत्समाख्यदेवताः ताः A. Ca. देवतानां ताः C.

143, 5.) यत्समा ॥ यत्समा A. Ca. B. यत्समा C.

143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं । द्वा प्रतीकमंगं B. यद्वा प्रतीकमंगं दीर्घशालाभिः A. Ca.
 त्वर्थः C^a 5.)

143, 7.) यद्वा प्रतीकं वा A. B. C. यद्वा प्रतीकं वा ?

144, 1.) वा यद्वा प्रतीकं वा भिन्नमीत्येतेदं करिष्यतीत्युक्तम् ॥ वा यद्वा प्रतीकं वा भिन्नमीत्येतेदं
 Ca. वा यद्वा प्रतीकं वा भिन्नमीत्येतेदं कटीय इति सुक्तम् C. वा यद्वा प्रतीकं वा भिन्नमीत्येतेदं
 (वा यद्वा प्रतीकं वा भिन्नमीत्येतेदं करिष्यतीत्युक्तम् C^a 5.)

144, 5.) यद्वा प्रतीकः A. Ca. यद्वा प्रतीकः B. यद्वा प्रतीकः C. In Rājā-
 nentary on the Nighantū यद्वा is derived from यद्वा इत्येतेन । यद्वा देव उपवनः ।
 this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mādhava,
 however, from our text : यद्वा यद्वा यद्वा इति सप्तमभाष्यम् "

PREFACE

B. 158. l. 25. (145. 1.) From the sixth to the thirteenth Śukta of first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as each hymn.

P. 159. l. 8. (145, 1.) पास्तर्गादिविषयं ग्रहण्यनक्ति तत्तस्यैव ग्रहण्यनक्ति । तस्यैव ग्रहण्यनक्ति तत्तस्यैव ग्रहण्यनक्ति A. B. Ca. पास्तर्गादिविषयं ग्रहण्यनक्ति तत्तस्यैव ग्रहण्यनक्ति तत्तस्यैव ग्रहण्यनक्ति C.

P. 159. l. 15. (145, l.) असाध्यं मियम्यापि साधयितुं शक्नु इत्यर्थः A. C. म्यापि शक्नु इत्यर्थः?)

P. 160. l. 17. (145, 3.) संधाः क्रोशंतीतिषत् A. Ca. संधाः क्रोशंतीतिषन् C.

P. 160. l. 22. (145, 3.) तथात्रैव परस्तादात्तास्यते ॥ पुस्तकं A. B. C. See,

P. 168. l. 6. (147, 4.) अन्यान्यप्यस्म° A. B. C. अन्यान्यपि यावत्स्म°?

P. 168. l. 14. (147, 5.) कौ A. B. C. कौरं?

P. 169. l. 11. (148, 1.) मृदा मनोरूपं A. C. मृदा मनस्यति: पुनर्नमस्तीति
Nirukta.

P. 169. l. 16. (148, 1.) सृतो भासं ज्योतिषां सृतो भासेति वेति A. Ca. sec
ज्योतिषां सृतो भासं ज्योतिषां सृतो भासेति वेति C. सृतो रसांसृतो भासं ज्योतिषां सृ
Nirukta.

P. 171. l. 21. (148, 5.) ईहयूपा भयेऽपि A. B. C. ईहयूपोभयेऽपि? ईहयूपा

P. 172. l. 27. (149, 2.) उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक अयोभिः ॥ उत्पादक
इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक अयोभिः A. Ca. sec. m. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक
इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पाद -
इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पाद - इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक अयोभिः Ca. pr

P. 173. l. 5. (149, 2.) Instead of प्रापयति, Prof. Wilson propose
would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्राय

P. 173. l. 7. (149, 2.) यद्यग्निर्न पचेत् पूर्यदेव नोत्पद्यते A. Ca. B. यद्यग्निर्न पचेत् (पूर्वदेव B3.) I conjecture यद्यग्निर्न पचेत् पूर्णदेवो नोत्पद्यते. Prof. Wilson, on this passage, gives the following explanation: "I do not think it necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with its nominative. 'When Agni does not mature or verily fill (or is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place) construction is elliptical, but not unintelligible. With reference to the phrase पचन्मददेवां कामे, देवो might be inserted, but it is not indispensable."

P. 176. l. 24. (150.3.) In the Chándogya-upanishad (VII. 10), from words are taken; the text is नामैष्यः पितृलोके पितृलोके

P. 177. l. 16. (191, 1.) तर्हि कया जित्वा दधि स्यात् A. तत्वे कया जित्वा दधि स्यात् Ca.
 दध्यात् B. The sense is that गन्धकः expresses merely the possession
 - an possesses (or wishes to possess) only a few of the

added to show that many cows are intended. One expects गोक्षामिवादिषि स्यात्, or तथैकविंशतिवादिषि स्यात्, but neither is quite what Wilson proposes तथैकवा द्वितीयादि or एकवा द्वितीयादि स्यात्, explaining by one (or the singular); two, three, or more may be; that or a cow, means he who wishes for many cows; as Gopati, means 'lord of many cows,' etc.

, 5.) मेधाच्छत्रे सति ॥ मधच्छत्रे सति B. चच्छत्रे सति C. चच्छत्रे सति A. Ca.

, 8.) ददाच्छत्रे इत्यर्थः ॥ ददात् इत्यर्थः A. Ca. sec. m. ददात् इत्यर्थः Ca. pr. m. C.

, 9.) न नरत् इत्यर्थः ॥ न नरत् इत्यर्थः A. C. न नरत् इत्यर्थः B. न नरत्

2, 1.) चीनी A. Ca. sec. m. B. चीनी Ca. pr. m. C. C^a 5.

2, 2.) संतोऽपि ॥ संतोऽपि A. Ca. B. संतोऽपि C. C^a 5.

2, 6.) यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् ॥ यथाशिक्षं भिक्षेत यथा स कर्मसा-
क्षिप्तं भिक्षेत यथा स कर्मसमापने वक्षेत् B.

53, 1.) धीतिभिः स्वकीयेः कर्मभिर्भरन्ति ॥ धीतिभिः स्वकीयेभिर्भरन्ति A. B. C.

54, 4.) The quotation from the Chandogyaśranyaka is evidently
ary, and therefore not very accurate. As it is difficult to cor-
ct, I add the passage from the original (VIII. 2 and 3): स त्वेव
इतीयं तदेष्टत बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ "तन्नेत्रोऽमृतं" । तन्नेत्र देष्टत बहु स्यां प्रजायेयेति
देष्टत बहुः स्यात् प्रजायेयेमहीति ता सप्तममृतं ॥ ॥ सेयं देवतेष्टत हंताहमिमांसितो देवता
इय नामरूपे व्याकरवाणीति तासां द्विवृतं द्विवृतमेकैकां कर्वाणीति ॥ Instead of हंताहमिं,
तमिं, B. हंतेमिं.

54, 5.) B 1. contains sundry marginal notes to this hymn, which,
to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmans
Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One
eady been received into the text by B 2. and B 3. Both of them
भिगदिते संतोऽपि after चलेच्छत्रस्य. B 1. has as a marginal note to मधु उच्छ्रः,
and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have
way into B 3.

(154, 6.) B 1. has समावासेन संतारः as a marginal note to चयासः ॥

(155, 1.) सर्वलोका A. B. C. सर्वलोका? cf. 155, 5.

155, 3.) क्षापापृषिष्योः स्यापितं सामर्थ्यं A. C. क्षापापृषिष्योः (संक्षिप्तं in marg.)
B.

(155, 6.) विविधानेव समावासां A. Ca. sec. m. विविधानेव सः Ca. pr. m. C.

(156, 3.) यथा नाम य नामनमनं विष्णोरेव ॥ यथा नाम य नामनमनं विष्णोरेव A. Ca.
त यथा नामनं विष्णोरेव C. यथा नाम यथाप्यना नामनं विष्णोरेव B.

(157, 1.) अनुवाता. The Commentator seems to have read वा । अनु-
the Sandhi-text gives अनुवाता, which is the reading of the MSS.

P. 204. l. 22. (157, 6.) Instead of *अथ*, B. 3. has *ततः*.

P. 205. l. 3. (157, 6.) Before *वा वा*, A. has the words *अथ वा* or *अथ वा वा*. They are wanting in B., and refer to another to the *Asvina*.

From the beginning of the third *Adhyāya* to the end of fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta copy, but it contains very useful readings, and the original copied seems to have been an excellent MS. I ascertained Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections; this account the readings of this MS. ought to be tested by value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted it D., because it cannot claim a place in any one of the three of Śāyana's manuscripts.

P. 208. l. 11. (158, 4.) *दधनवचं न वैतलो* A. C. *दधनवचं न त्रितलो* B.

P. 208. l. 18. (158, 4.) *दधनयो दधवाट* ॥ *दधवाट* A. B. C. *दधनयोऽवति* 2, 42) *दधवाट* D.

P. 209. l. 24. (158, 6.) *बलीपलितगात्रो*. All the MSS. read *बलीपलि* is too unusual an expression to be retained. However, *बलीपलि* is satisfactory, and the reading of D., *बलिपलितगात्रो*, offers at least a conjecture.

P. 212. l. 4. (159, 3.) *महुः* ॥ *महतवतः* A. C. sec. m. *महतवतः* B. Ca. p.

P. 213. l. 1. (159, 5.) From here to 161, 3. A 1. is wanting (p. 213).

P. 214. l. 12. (160, 1.) *उदकोत्पादनायामवत्*, *वसावितर्यः* ॥ *उदकोत्पादनायामवत्* B. *उदकोत्पादनायामवत्* Ca. *उदकोत्पादनायामवत्* D. D. explains *उद* by *उदकोत्पादनायामवत्*, while B. and C. leave it unexplained.

P. 214. l. 13. (160, 1.) *वृषुदकभारवत्*, *वृषुदकभारवत्* B. *वृषुदकभारवत्* Ca. *वृषुदकभारवत्* D.

P. 215. l. 19. (160, 3.) *विषाहा* is not explained in B. and C. D. sup.

P. 216. l. 11. (160, 4.) *लिटि* *रेखानाम्* Ca. sec. m. *रेखानाम्* B. Ca. refers to Pān. VII. 4, 71: *चकारिकदेशस्य रेखस्य हलन्ते न ग्रहणादिहापि नृदः*. D.

P. 219. l. 19. (161, 4.) D. adds *चुनेरिं* *वाक्यं* at the beginning of the line. None of the other MSS. have it.

P. 220. l. 12. (161, 5.) *उपहववाले* B. *उपहव* C. A. or *उपहव*.

P. 220. l. 16. (161, 6.) *परलाच* ॥ *पुरलाच* A. B. C.

P. 221. l. 1. (161, 6.) *विषादपाणिमयस्य* *पिच्छिर्ति* B. D. *विषादपाणिमयस्य* *पिच्छिर्ति* C.

P. 221. l. 5. (161, 6.) *मुनेवमुनिवत्* ॥ *मुनिवत्* A. B. C.

P. 222. l. 8. (161, 8.) *अथवा* *अथवा* *अथवा* *अथवा* A. B. C. D. writes *अथवा* however refers to *अथवा*.

P. 223. l. 23. (161, 12.) *पिच्छिर्ति* *अथवा* ॥ *पिच्छिर्ति* *अथवा* A. B. C. D. has *पिच्छिर्ति* belongs to *अथवा* *पिच्छिर्ति*, and may have been an old ma

(11, 14.) ~~अन्तरिक्षः~~ after ~~पुनरोक्तम्~~ would better be omitted; but it

1.) The words from ~~अन्तरिक्षः~~ to ~~पुनरोक्तम्~~ are wanting in A, and C. ad of ~~आवपेत्~~. D. adds ~~अस्मान्पुरस्तात्~~ after the first ~~पुनरोक्तम्~~, with owing ~~इत्यस्मान्पुरस्तात्~~.

2.) After ~~ज्ञानं~~ D. adds ~~यज्ञा चार्द्धः श्रवः सुः । इत्येकाव इति यस्~~

3.) I have added the words ~~अहोरात्रे—उक्तान्~~ from D., as the would scarcely be intelligible without them.

4, 8.) All the MSS. have ~~अवाच्योऽप्यज्ञोऽपः (तलोऽपः B.)~~, though in A. is like ~~अवाच्यो~~. I cannot find the passage in Pāṇini to which refers. The rules for the nominative singular of the word in III. 2, 71, 1 and 2. ~~अप्येवहादीनां उक्~~. D. therefore adds after ~~अज्ञोऽपः~~ वाः पुनोक्तान्ते निपातितः. Cf. Pāṇ. III. 2, 71, 3, and VIII. 2, 67.

2, 5.) ~~प्रज्ञास्ता~~ A. B. C. ~~प्रज्ञास्ता~~ D.

6.) D. reads ~~उक्त अपि च ये यूपार्हस्य द्वित्रस्य वाहस्य वाटारः ॥~~

2, 6.) ~~चलेन~~ A. B. C. ~~चलेन~~ D.

2, 7.) ~~प्राज्ञपादोऽङ्गः B. प्राज्ञपादोऽङ्गः A. Ca. प्राज्ञपादोऽङ्गः C.~~ D. has would correspond better with ~~पृष्ठः~~.

2, 12.) ~~यथास्ताभिरप्य उपात्म्य एवं स्पृहयन्ति ॥ यथास्ताभिरप्य उपात्म्ये एवं स्पृहयन्ति B. एवं स्पृहयन्ति A. Ca. यथास्ताभिः अप्य उपात्म्ये एवं स्पृहयन्ति C. यथास्ताभिरप्य उपात्म्ये तन्मन्त्रे? or अस्ताभिरुपात्म्येऽप्ये?~~

2, 13.) ~~मांस्यचन्याः~~, S. I. 2, 3. P. I. 2. See, however, Prātiśākhya

2, 14.) ~~यज्ञा वंशतं वटं तद्वतं प्रदेष्टं~~ A. C. B. has ~~पट्~~. Some words are complete this sentence. ~~तद्वान्प्रदेशः~~, however, is not likely to have the reading.

162, 15.) ~~यज्ञा इहं प्रयानेराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतं~~ A. B. C. ~~यज्ञा इहं प्रयाने वीतं प्रीति-~~ would be better to read ~~यज्ञा इहं प्रयानेः वीतमाप्रीतिः पर्यग्निकृतं~~, but the best it.

(162, 15.) ~~अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्तं ॥ अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्तं A. ये यजामह इत्यागूर्तं D. अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्तं Ca.; lacuna in C.~~ The reading the best, and might have been adopted. The ~~आगूर्तं~~ precedes the ~~वतीत्युक्तान्~~.

162, 16.) Instead of ~~आवाले~~ (A. B. C. D.), Prof. Wilson proposes to ~~verse 6.~~

(162, 17.) ~~अर्धतोऽगमनं कुर्वन्~~ A. C. ~~अर्धतो गमनं कुर्वन्~~ B. D.

(162, 17.) ~~यावत्तौ~~ requires a gloss, ~~वादाधोभावेन~~.

(162, 17.) ~~यद् यस्मात् तस्मान्ने तव;~~ left out in A. B. C., and supplied from D.

(162, 18.) ~~इत्येवमस्मिन्~~ A. Ca. ~~इत्येवमस्मिन्~~ B. ~~इत्येवमस्मिन्~~ C. ~~इत्येवमस्मिन्~~ D.

P. 236, l. 14. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः ॥ एक एव तस्य कः A, C.
 एक एक एव स एकः D.

P. 237, l. 1. (162, 20.) भोगायतनत्वाच्च ॥ भोगाय तन्यः तय A, C. भोग
 नत्वाच्च D.

P. 237, l. 2. (162, 20.) विषेणजनिता D. व्योमजनिता A B C

P. 237, l. 4. (162, 21.) केवलसंमग्रहणेषु D. केवलसंमग्रहण A B C.

P. 238, l. 16. (162, 22.) समूहाये यत A B C D. According to Pal

P. 240, l. 9. (163, 3.) दुर्द्विनेरूपण A C. दुर्द्विनेरूपण B. D has दुर्द्विनेरूप
 might seem preferable if it rested on the authority of MSS.
 to योगादिमाधन (A, B, C), instead of which D has योगादिमाधन

P. 242, l. 6. (163, 6.) आदित्यमंडलदण्डपरिमितः A and C have पण्ड
 the whole sentence between A B has preserved it, but reads
 D reads आदित्यमंडलदण्डपरिमितः

P. 244, l. 15. (163, 15.) शीघ्रभावनाय D. श्रीः प्रभावनाय A B C

P. 244, l. 24. (163, 15.) यदापुर्द्विय A B C D or य The Nruktā an
 (Durgā) have यदापुर्द्विय, which corresponds better with the Aor

P. 246, l. 17. (164, 1) दिपंचागृहचं ॥ दिपंचागृहचं A B C, and again
 रिगृहचं ॥ चत्वारिंशत्सूचं A B C

P. 247, l. 21. (164, 1) A is wanting from 164, 1—164, 16 (p. 247)

P. 248, l. 21. (164, 1) मंत्र्यानि The Brihad Aranyaka, from wh
 seems to have been taken, reads मंड्यानि. Cf. Brih. Ar. p. 616

P. 249, l. 2. (164, 1) स्वरसत्त्वाभावात् B C a. B, in marg. प्रकरणवि रंभी
 रणविरसत्त्वात्

P. 249, l. 11. (164, 2) किं यस्तुतः सप्र Ca see in किंच यस्तुतः सप्र C किंच सु

P. 249, l. 27. (164, 2) तिमो नाभिस्थातीयाः संधाः संघटा या त्वय कृतयो यस्य
 संबंधानाद्य ये कृतयो यस्य B (तिमो संबंधानाद्य B) तिमो नाभिस्थातीयाः
 यस्य Ca C

P. 252, l. 8. (164, 5.) तत्कृपतीति Ca C. तत्कृपतीति B

P. 253, l. 6. (164, 6.) जमाङ्गुनमगम्यं B Ca C.

P. 253, l. 8. (164, 6.) विविधान Ca C. विविधान B

P. 253, l. 16. (164, 6.) अविशेषमस्तिनामात्मरूप ॥ अविशेषमस्तिनामात्मरूप B
 of त in B 1.) अविशेषमस्तिनामात्मरूप Ca C

P. 254, l. 10. (164, 8.) हलमुसं ॥ हलमुसं C. हलमुसं Ca. हलमुसं B. हल

P. 254, l. 14. (164, 8.) सम्यगभिपृच्छति सम्यातीति वचनं Ca C. सम्यगभिपृच्छ
 marg.) वचनं

P. 255, l. 24. (164, 11.) द्वादशसंख्यात्मपादिराज्यात्मकौ अरः रथांगायययुक्तं B. C
 द्वादशसंख्यात्मपादिराज्यात्मकौ seem to be a later addition, inserted in th
 The original reading was probably द्वादशसंख्यात्म रथांगायययुक्तं, and
 P. 255, द्वादशसंख्यात्मपादिराज्यात्मकौ were to be added.

P. 256, l. 16. (164, 12) परायत्तं Ca. परायतं B, C.

P. 257, l. 5. (164, 13) आ तस्युः is not explained in B or C except by यतैत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Savana himself.

P. 259, l. 5. (164, 16) लक्षणोऽस्ति स ई ॥ लक्षणोऽस्ति सः स ई B. लक्षणमिस्ति स ई C. लक्षणस्त्रिभुवः स ई A. लक्षणमिस्ति स ई Ca. see in (ग्र pr m.)

P. 259, l. 9. (164, 16) लौकिकोऽस्ति नर्यं B. लौकिकोऽस्ति नर्यं A Ca. see in (ग्र pr m.) लौकिको निर्यं C.

P. 259, l. 23. (164, 16) इत्युपक्रम्य -मंत कृतं B*. A and C enlarge on this passage, as happens frequently in quotations from Brahmana. After उपक्रम्य, A has first त, which belonged probably to त दद्यान्पुनर्दत्त, and then after repeating the words from शिशुगोत्रिभुवो to आमेवयत, A goes on तं पितरोऽनुव्रज्यते सोऽपि etc. C agrees with A except that तं पितरोऽनुव्रजते follows at once after उपक्रम्य. In Ca the words from शिशुगोत्र to स उन्नदन्नयति stand in the margin. A, Ca and B have मन्वददृष्टुः C मन्वददृष्टुः. The whole passage from the Tandyā-brahmana (164, 16) is thus: शिशुगोत्राणिमौ मन्व कृतं मन्व कृतासीत । स पितृन् पुत्रका दद्यामेवयत । तं पितरोऽनुव्रज्यते सोऽपि द्या नः द्येऽनुव्रजते, पुत्रका दद्यामेवयत इति । सोऽनुव्रज्यते वा पितृन् यो मन्व कृतसीति । तं दद्यान्पुनर्दत्त । * उपपू । त दया अनुव्रजत एव वा पितृ यो मन्व कृतसीति तद स उन्नदन्नयत ॥ See also Manu II. 171.

P. 261, l. 15. (164, 16) चक्रपुः कृतं तां तानि, these words are omitted in all the MSS.

P. 262, l. 8. (164, 20) जीवादयो जीवाश्रयणात् B. जीवादयो ता जीवाश्रयणात् A Ca. जीवादयो ता जीवाश्रयणात् C. If जीवादयो be the right reading, we should perhaps also read जीवात्मा परमात्मनोऽन्ताः. A, Ca and B however have नाव्यः, and C also has अन्वः.

P. 262, l. 11. (164, 20) वास्त्युभवे चाप C. वास्त्युभवे चाप B. वास्त्युभवे चाप Ca, A.

P. 262, l. 23. (164, 20) अजीवीया Ca. correct C. अजीवीया A. अजीवीया Ca. अजीवीया B. cf. Mundaka Upanishad III. 2.

P. 263, l. 6. (164, 20) न च तद्वाचा नास्ते तस्म A, Ca, C. न च तद्वाचावाच्यो B. न च तद्वाचाव्यत is not likely to have been the original reading, but neither तद्वाचादव्यः nor तद्वाचावाच्यो would be much better.

P. 264, l. 5. (164, 21) मदव्यः A, C. deest in B.

P. 264, l. 8. (164, 21) परमात्माभूतं ॥ परमात्मा भूतं A, Ca, B. परमात्मभूतं C.

P. 266, l. 9. (164, 23) शोमामोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulae B 1, gives the following marginal notes: होता प्रातःसवनं शोमामोमिति मंत्राणाध्वर्युमाह्वयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोमायः शोमनं कुरुतः । शोमिष्यनुज्ञार्थं । त्वयानुज्ञा देयत्वं भवति । सोऽपि व्यशरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शोमामोमिति पंचाशरेण प्रतिगृह्णाति । उन्नयं वृषात । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शोमनं कुरु । त्वामोमेय । हर्ष एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाशशरं संपद्यते । एवमुन्नयते इत्यं । होता शस्त्रं पाठित्वा उक्तं वाचीति चतुरशरं मंत्रं वृषात । मन्त्रीयायां वाचि संपद्यते । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरेमुक्त्यशा इति चतुरशरं मंत्रं वृषात । शोमिष्यंगीकारः । उक्त्यशस्त्रं गच्छशोमं भवमीत्यर्थः । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाशशरं संपद्यते । In the Commentary on Āśvalāyana the following explanation is given: शोमामिति शोमावत्यर्थः । स एव प्रणयांतः शोमामोमिति पठ्यते ॥ शोमामो देवति प्रतिगरो भवति । शोमामो देवोमिति वा ॥

P. 266, l. 23. (164, 23.) एतदेवैकादशाक्षरं भवति ॥ एतदेवाधशाक्षरं भवति A, C. एतदेवादश (द्वा over द) B. The next sentence from अर्धयु to भवति is left out in A and C. It is not clear how the words of the Hotri can be said to contain eleven syllables except by allowing for Vaidik productions; the words are the same in Āśvalāyana V. 50.

From 164, 24. to the end of the hymn A. is wanting (p. 267--291).

P. 267, l. 13. (164, 24.) एकस्यामृष्यागृहं ॥ एकस्यामृष्यगृहं Ca, C. एकस्यामृष्यागृहं B.

P. 269, l. 6. (164, 26.) यद्धर्म इत्यतपत ॥ यद्धर्मा इत्यतपत B. यद्धर्म इत्युपपत Ca, C.

P. 269, l. 7. (164, 26.) तत्राहजोऽभीष्टः C. तत्राहजोऽभीष्टः B, Ca.

P. 270, l. 24. (164, 28.) प्रतिपादनमेदाद Ca. प्रतिभादनमेदाद C. प्रतिभेदनमेदाद B.

P. 271, l. 10. (164, 29.) बालकस्यादनमनपातादि ॥ बालकस्याज्जन Ca. (ज्य C.) बालकस्यार्जुनपातादि B.

P. 271, l. 27. (164, 29.) एकत्वाश्रयणेन वा Ca, C. एकत्वाश्रयणेन वा B.

P. 272, l. 21. (164, 30.) The line which the MSS. give here might perhaps be placed before जीरम्ब पैलशग्यमाह (p. 273, l. 3).

P. 273, l. 1. (164, 30.) B. explains एतत् by a marginal note एतु केषन.

P. 273, l. 2. (164, 30.) अद्यतपा ॥ अद्यतर Ca. pr. in C. अद्यते B. and in marg. एषः. It should be आ जेत च, and this seems to be intended by some indistinct corrections in Ca.

P. 277, l. 4. (164, 36.) महदहकारो ॥ मदाकारा C. मदाहकारा Ca. महकारा B. प्रकृति being written over it.

P. 277, l. 5. (164, 36.) अचिद्वृत्तिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः ॥ अचिद्वृत्तिरूपाः विकाराश्रयायाः मूलप्रकृता Ca, C. अचिद्वृत्तिरूपा विकाराश्रयाः मूलप्रकृता B. The words अचिद्वृत्तिरूपा विकाराश्रयाः cannot be applied in their technical sense to the महदाद्याः प्रकृतिरिक्तयः ममः, but only to the मूलप्रकृतिरचिद्वृत्तिः. The genitive is better than the locative on account of the following च. In a wider sense अचिद्वृत्तिरूपाः might be taken as an explanation of अद्वैतगर्भाः.

P. 277, l. 17. (164, 37.) After अनुगतोऽस्मि B. has अस्मि भाति प्रियमिति; Ca. reads अनुगतोऽस्मि भातिप्रियमिति, C. भातिप्रियमिति, which is unintelligible. भायतयमिति or भायित्वमिति is not satisfactory.

P. 277, l. 22. (164, 37.) तदनव्यत्यमार्भगशरादित्य इति Ca, B. C. has सारंभगशरा, but सारंभग is the reading of the Vedānta-sūtras, II. 1, 15.

P. 277, l. 24. (164, 37.) यदिच यत्परोक्ष ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं C. B. (ज्ञ corrected in Ca.)

P. 277, l. 24. (164, 37.) After परोक्षज्ञानं, B. leaves out the words from ज्ञानं to ज्ञानं. C. has तदित् । तदुदयमस्मि इदं मयमत्तमस्मीति ज्ञानं (तदित् Ca.)

P. 278, l. 21. (164, 38.) स्यातः । यत् ॥ स्यातव्य Ca, C. स्यातव्य B., and in marg. अयस्याव्यय.

P. 279, l. 7. (164, 38.) सात्त्विकजातेः तत् ॥ स चृत्विजातेः तत् B. स चृत्विजातेः तत् Ca, C.

P. 284, l. 16. (164, 44.) लेदनेन नापितकार्यं ॥ लेदनेनापि तत्कार्यं C, B. लेदनेन नापितकार्यं Ca, which would have been adopted, if the MSS. had been then at hand.

P. 285, l. 3. (164, 45.) परिमिता ॥ वाक्यपरिमिता B. वाक्यपरिमिता Ca, C.

P. 285. l. 17. (164. 45.) याज्ञिकैः समाध्यातोऽनुश्रवार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाध्यातोऽनुश्रवार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाध्यातोऽनुश्रवार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C' याज्ञिकैः समाध्यातोऽनुश्रवार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B. (श्रवाच्च B 3.) All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुश्रवार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. The quotation इति मंत्राः कन्योऽत ऊढे is of frequent occurrence in the Brāhmanas. B. takes it as a quotation from a Sūtra, and has in the margin सूत्र प्रथमाध्याय खं ४. Some of the Sūtras differ very little from the Brāhmanas, and some Brāhmanas contain considerable portions written in the style of Sūtras. Thus Kumārila says, आरुणपराशरशास्त्रेऽत्रायणस्य कल्परूपत्वं. Śāyana, in his Introduction to the Atareya-brāhmaṇa, writes कल्पस्यारुणकतुरुचयनप्रकरणं समाध्यायते । इति मंत्राः कन्योऽत ऊढे यदि बलिं हंसदिति. See Prolegomena, p. 111.

P. 286. l. 1. (164. 45.) वाच्यस्य B. स्वाख्यस्य C' स्वाख्यस्य Ca.

P. 288. l. 6. (164. 48.) नाभ्यरिहाणि. Thus is the reading of the MSS., which may be meant for नाभ्यभिधानि or नभ्याभिधानि, but the cerebral *n* seems to point to something else. cf. Pāṇ. IV. 2. 80.

P. 291. l. 16. (165. 1.) The quotation from the Rig-vidhāna required some alterations. A (which begins again with this hymn) has कथा शुभेति पशुस्य श्रुत्वा चायं नृपदिज्ञः, C has तस्या शुभेति पशुस्य श्रुत्वा चायं नृपदिज्ञः (Ca. प.), while the text of the Rig-vidhāna is in one MS. कथा शुभेति पशुस्य कृत्वा चायं नृपदिज्ञः, in the other कथा शुभेति पशुस्य कृत्वाचायं नृपदिज्ञः.

P. 295. l. 8. (165. 7.) यशस्येय तत्रस्येय भवतु । तस्येहं ॥ अशस्येय तस्येहं A. C' अशस्येय तस्येहं B.

P. 297. l. 16. (165. 12.) मल्लतः ॥ त्वल्लतः A. B. C'. It might be मल्लतः or तुल्लतः.

P. 302. l. 12. (166. 6.) विश्वपणशीलं दंती ॥ विश्वपणशीलं दंती C' विश्वपणशीलं दंती A. Ca. विश्वपणशीलं दंती B.

P. 309. l. 5. From 167. 4. — 171. 6. A is wanting (p. 376. — 388).

P. 315. l. 13. (168. 4.) After अषाषाः Ca. C' give quite a different explanation to the end of the verse. अषाषाः समुद्रनेन पामु विचुः व्यापयंति । चालयति ॥ It seems to refer to अरुणवः, but the text is corrupt.

P. 323. l. 19. (170. 1.) नच नास्ति B. Ca. C'.

P. 324. l. 3. (170. 2.) अस्माननपराधिनः B. अस्मानपराधिनः Ca. C'.

P. 327. l. 10. (171. 3.) Between उदश्र and मुखयतु B. and Ca. C' have पृथं.

P. 327. l. 20. (171. 4.) अस्माननपराधिनः B. and Ca. C' have अस्मानपराधिनः.

P. 330. l. 16. (173. 2.) स्वदुहयः स्वायज्वद्विष्केः । यद्वा स्वयंप्रोमदं उदके हयं येषां B. स्वदुहयः स्वायज्वद्विष्केः । यद्वा स्वयंप्रोमदं उदके हयं येषां A. Ca. C'.

P. 333. l. 3. (173. 6.) वृजनमिय । वृजनेः कर्तनार्थस्यदं रूपं B. वृजनमिय च मे वृजनेः कर्तनार्थस्यदं रूपं A. C'.

P. 333. l. 17. (173. 7.) तिमिन्नेऽर्थे ॥ तिमिन्नेऽर्थे A. B. C'.

P. 333. l. 18. (173. 7.) प्रयतंते ॥ प्रयंत उति A. B. C'.

P. 335. l. 21. (173. 11.) तत्सयन ॥ तत्सह A. C'. तत्सदनं B.

P. 336. l. 10. (173. 12.) योत्स्यामीति B. नोऽस्मभ्यमीति A. C'.

- P. 338. l. 1. (174, 2.) कातरयदानिंदावन् ॥ कातरयदानिंदावन् B. कातरयत्नानिंदावन् A. C.
- P. 338. l. 2. (174, 2.) तटाकादीनि ॥ तयहकादीनि A. B. C.
- P. 338. l. 22. (174, 3.) वस्तोवेस्तुं ॥ वस्ता वस्तुं B. वस्तोः वस्तु A. C.
- P. 338. l. 24. (174, 3.) यागाद्यनुष्ठानपरः स्याम्यामीत्यर्थः ॥ यागाद्यनुष्ठानपुरः स्याम्यामीत्यर्थः B. यागाद्यनु-
ष्ठानपरास्याम्यामीत्यर्थः A. C.
- P. 340. l. 13. (174, 6.) मचा सह शूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्यं B. त्वया सह शूर्ताः क्षिप्रा हविःप्र-
दानेन तथा अपत्यं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read
वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपश्यन्. Perhaps वहमानाः संति was the original
reading, and ये प्रपश्यन् ते was added as a new sentence; or वाहमानाः वाहमाना ये संति
ते प्रपश्यन्.
- P. 340. l. 16. (174, 6.) क्षिप्रा वर्जिताः ॥ क्षिप्रा वर्जिताः A. B. C.
- P. 341. l. 25. (174, 9.) From here to 180, 7. (p. 360.) A. is wanting.
- P. 346. l. 21. (176, 2.) व्रीक्षादिऋमुच्यते Ca. C. व्रीक्षादिऋमुच्यते B.
- P. 351. l. 12. (178, 1.) श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sen-
tence is taken as a parenthesis. Cf. Rv. vol. III. p. 191. l. 13.
- P. 352. l. 21. (178, 4.) तथैव ॥ यथैव B. Ca. C.
- P. 355. l. 15. (179, 4.) निमिन्नात्कामात् ॥ निमिन्नामंतः कामात्कथं B. निमिन्नाः संतः कामात्कथं Ca. C.
- P. 355. l. 26. (179, 5.) The first part of this verse has been lost in the Com-
mentary; none of the MSS. have preserved it. The words अस्मिन्पक्षे etc. however,
towards the end of the verse, seem to indicate that Sāyana had given before an
explanation of the words दृत्तु पीतं. In the same verse (p. 356. l. 5.) B. has यद्वा
यमपवर्जनीयतया, Ca. C. यद्वा यामपवर्जनीयतया. Again, instead of कामहतः सन् कामेन विरुद्धं एव,
Ca. C. have कामहतः सन् नमिननिरुद्ध एव, and B. कामहतः सन् कामिननिरुद्ध एव.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) दीयति तक्तीति ॥ दीयति तक्तीति Ca. C. दीयति तक्तीति B.; cf. Nig. II. 14.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) त्वदागमनकाले B. C.
- P. 358. l. 2. (180, 2.) रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥ रथं वाप्राप्य इत्यर्थः Ca. C. रथं वा श्रप्य इत्यर्थः B.
- P. 359. l. 2. (180, 4.) तमपममकाशात् Ca. C. न पूर्व पममकाशात् B.
- P. 360. l. 1. (180, 5.) सर्वप्रदेशायाचित्वं ॥ सर्वप्रदेशायाचित्वं B. सर्वप्रदेशायाचित्वं Ca. C.
- P. 361. l. 18. (180, 8.) After स इव all the MSS. have मध्य. Either a whole sentence
has been dropped, to which मध्य belonged (संग्राममध्य), or it was meant to follow
after तेषु, तेषु मध्य प्रथमः ॥
- P. 362. l. 1. (180, 9.) वहतः A. B. C., instead of वहस्यः; a transition from the second
to the third person, not unusual in Sāyana.
- P. 362. l. 4. (180, 9.) कर्मणि द्विवचने पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C.
- P. 365. l. 12. (181, 5.) अस्यतमस्य A. B. C., instead of अस्यतरस्य, which would be more
correct.
- P. 365. l. 23. (181, 6.) वर्धिता देवेदः ॥ वर्धिता देवेदः A. C. वर्धिता देवेदः B.
- P. 366. l. 21. (181, 8.) स्तुतिवाक्यं Ca. C. B. स्तुतिवाक्यं A. Ca. sec. m. स्तुतिरूपा वाक्यं.
- P. 367. l. 1. (181, 8.) शांतनात्मिक उदकस्येव ॥ शांतनात्मिके उदकस्येव A. Ca. शांतनात्मिके उदके उदकस्येव

B. शान्तनात्मके उदकस्येव C. शान्तनात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for साध्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.

P. 367. l. 8. (181, 9.) From here to 188, 6.* A. is wanting. The Commentary from 184, 1. to 185, 5. however, is found in A. 2. at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 368. l. 6. (182, 1.) पालयितृधर्मा* C. पालायतृधर्मा B.

P. 370. l. 2. (182, 5.) प्रमादफलकाराश्विनौ B. प्रमादफलकाराश्विनौ Ca. रोश्वि* C.

P. 373. l. 2. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्दानं* B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्दानं seems to be a necessary correction.

P. 381. l. 24. (185, 6.) वृष्टादेः देवानां Ca. C. वृष्ट्या देवानां B.

P. 382. l. 24. (185, 8.) तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव ॥ तयोरश्विन्यादिवहुमनुसंभवादुचितमेव B. तयोरश्विन्यादियजमाननत्संभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 386. l. 15. (186, 4.) सर्वदेव वेत्यर्थः ॥ सर्वदेवचार्यः B. सर्वदेवचार्यः Ca. C.

P. 389. l. 1. (186, 9.) उत्पादयन्ति ॥ उत्पादयन्तु B. C.

P. 389. l. 2. (186, 9.) सर्वनामवृणोति B. Ca. C. (सर्वं श्रामावृणोति or सर्वमावृणोति) line 3. मरुत्सेना अवृष्ट्या B. Ca. C. करोति B. करोतु Ca. C.

P. 390. l. 4. (187, 1.) In Sāyana's quotation from Saunaka's Rig-vidhāna there are several readings differing from the MSS. of the Rig-vidhāna. भुञ्जीत यविकुत्सयन B. भुञ्जीत यवकुत्सयन Ca. but corrected into भुञ्जीयादयवकुत्सितं, which probably would be found to be the reading of A. if a new A. MS. should be discovered. The MS. of the Rig-vidhāna, E. I. H. 1732 a. has भुञ्जीयादयवकुत्सितं, 1732 b. has भुञ्जीयादयवकुत्सितं. Again, विषमष्यमृतं भवेत् B. C.; but Ca. corrected (= A.) has विषमष्यव्रतामियात्, which is the reading of Rig-vidhāna 1732 b., while 1732 a. has अमृतामियात्. Instead of नारायतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a. b., B. has यक्त्यमेव भुञ्जीत, C. यक्त्याय च भुञ्जीत, corrected into न यक्त्याय.

P. 393. l. 15. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it is impossible to complete the sentence except by conjecture. B. reads हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्वयं यवाशिरः यवविकाराश्रयं जरीरं पीयो वभ ॥ Ca. has हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्वयं यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयं जरीरं पीयो वभ. This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ग was put in, which, however, must have been meant to come in after श्रयः; then this ग was blotted out, and a whole line put in after the same letter, गद्वयं यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय. The *ā* of द्वयं is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. But even after this there is no construction in the Commentary, and it is not clear even whether the Commentator referred गवाशिरः and यवाशिरः to भक्षामहे or to ते. To judge from the MSS., Sāyana seems to have taken these words as accusatives dependant on

यत् or यमंशं. In this case we might read हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरौ गोविन्दः । यथाज-
यच्छद्वयं यवाशिरौ यवधिकाराज्यपणद्वयं भजामहे सेवामहे तेम हे वातापे शरीर पीयो भव । The proper
commentary, however, would be this; हे सोम ते तव यत् यमंशं भजामहे सेवामहे । कीदृशस्य तव ।
गवाशिरः । गोविकारखीरादिमिश्रितस्य । यवाशिरः । यवमिश्रितस्य च । तेम इत्यादि । मिश्रित is the usual
explanation, although अशिर is derived from अश्विम्. See II. 22, 1. यवाशिरं यवमयैः सङ्कुभिमि-
श्रितं । आङ्पूर्वस्य स्त्रीणांतेः क्लिपि सपस्युधेयमित्यादिना शिर इत्यादेशः.

P. 393. l. 21. (187, 10.) In this verse again B. leaves out करंभो यः, Ca. reads करंभयः,,
and leaves out all between सोमधे त्वं पी and हो गतः ॥

P. 397. l. 6. (188, 9.) Before रेतसः, Ca. C. and B. have the words यावच्छो वे (पावुको वे ?).

P. 399. l. 14. (189, 2.) Ca. has a marginal note with regard to शं योः । यौतेर्विष् । गुणः ।
यो । सुः । इति भट्टभास्कराः. Bhaṭṭabhāskara wrote a Vedabhāṣya (cf. Devarāja's Com-
mentary on the Nirukta), and another grammatical Commentary on the Pari-
bhāṣhās (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, p. 42). He is quoted by Sāyana,
l. 63, 4. l. 71, 4. l. 84, 15, &c.

P. 400. l. 16. (189, 5.) इत्यनयाशयमभिनुहोति Ca. इत्यनयाशयमभिनुहोति B. आशयं is explained
as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयं.

P. 401. l. 7. (189, 6.) The MSS. read विष्यट्, but, as no etymology is given, and as
the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it
be meant for विष्यट् or विष्यट्.

P. 402. l. 12. (190, 1.) From 190, 1. to 191, 4. the Commentary of A 2. is found
again at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 403. l. 15. (190, 2.) सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे व्यक्ता भवन्ति.

P. 405. l. 18. (190, 6.) हे बहस्यते B. हे ब्राह्मणस्यते A. Ca.

P. 407. l. 3. (191, 1.) अमृतसौर्यं. Shadguruśishya has the following note: अमृतानि
सूर्यश्चात्र देवता । अमृतसूर्यमिति प्राप्त उच्चरपदवृद्धिश्छांदसी ।

P. 411. l. 12. (191, 10.) The Pada-text has सः । चित्, but the Commentator explains
it as सः । ओं इति । चित्, while in the next verse the Pada gives सो इति instead of
सा । ओं इति ॥

P. 412. l. 10. (191, 11.) विषहन्ती A. C. विषहन्ती B.

P. 412. l. 12. (191, 11.) यद्वेहायुक्षयिषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीयुक्तं भवति B. यद्वेहवृत्तविषं तस्य
शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीयुक्तं भवति A. C. Both readings are evidently inaccurate; but,
not knowing the character and style of the work* from which this quotation is
taken, I find it impossible to propose a more satisfactory reading.

P. 412. l. 23. (191, 12.) सूक्ष्मचटिका ॥ सूक्ष्मचटिका B. सूक्ष्मचटिका A. C.

P. 414. l. 4. (191, 15.) यावद्विषामगमं तं पापाणामनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं पापाणामनु-
तिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं पापाणामनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पापाणामनुघातमनु-
तिष्ठति तद्विदः Ca. pr m. यावद्विषामगमं तं पापाणामनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः C.

Some of the MSS. of the Saṁhitā-text contain a number of hymns, or some-
times single verses, which are not explained by Sāyana, and did not form part

of what the Brahmans consider the canonical text of the Rig-veda. They are called 'Khila,' and in some MSS. 'Pariśiṣṭa.' I have never met with them in the Pada-text of the Rig-veda, and some of the Saṁhitā MSS. also omit them. Still some of them may claim a considerable antiquity; and though they are not included in the index of the hymns ascribed to Kātyāyana, there can be no doubt that they were known to Kātyāyana's predecessor, Śaunaka, who was the author of several Anukramanīs to the Rig-veda. He mentions the Khilas in general in the introduction to his Anuvāka-anukramanī:

• एकैकमनुवाकं तु खिलानि द्वाद्धानि च । संवत्सरे संवत्सरे पठेदहरहः शुचिः ॥

Again, in the third verse of the same Anukramanī, between the 13th and 14th Anuvāka of the first Maṇḍala, Śaunaka states distinctly that he does not enumerate the Khailika Anuvākas:

खैलिकानामनादेशोऽस्मिन् ग्रंथेऽनुवाकानां । यस्तु खर्चायते वेदे तस्य संख्यति न युतिः ॥^a

Where the number of the Anuvākas, of the Sūktas, the Vargas, the verses, the metres, and of the single words in the Rig-veda is given by Śaunaka (the words amount to 153826), the Khilas are never taken into account. But the very fact that they were not counted by Śaunaka, and that he himself says so, shows that they existed in his time. The number of hymns in the Śākala-śākhā is 1017, but, as Śaunaka says, exclusive of the Khilas: महसमेतसूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना दशमं च पठ्यते. The Bāshkala-śākhā, according to Śaunaka, contained eight hymns more, but again, as he says, exclusive of Khilas: एतत्सहस्रं दशमं चैव लष्टावतो बाष्कलकेऽधिकानि । तान्पारणे शाकले शुश्रिरीये^b वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्राः ॥ Another proof of the antiquity of these Khila-hymns consists in their being quoted in the Nirukta^c. In Pāṇini the Khilas are not mentioned except in the Gana-pāṭha. Some of the verses which are Khilas in the Rig-veda occur in the text of the Ātharvāna. In the Vājasaneyi-saṁhitā several entire Adhyāyas are called Khila (XXVI—XXXV), and even in the latest works of the Vaidik period, in the Āraṇyakas and Upanishads, some portions are still marked as apocryphal. The 7th and 8th Adhyāya of the Bṛihadāraṇyaka are called Khila and Pariśiṣṭa in the Commentary (p. 948. ed. Roer), and the whole Yājñikī Upanishad is called by the same name. In the epic poem of the Mahābhārata the Harivaṁśa is reckoned as a Khila.

As I did not insert the Khila-hymns in the printed text of the Rig-veda, I shall give them in the notes at the end of each Maṇḍala. They generally occur

^a This is the original reading, which has afterwards been changed into खैलिकानामनादेशोऽनुवाकानामिह स्मृतः. The Commentary adds, अतोऽत्रोक्तत्वापि खिलयन्मृग्यत इति भावः । In

Śaunaka's Arshanukramanī the Khilas seem to have been mentioned.

^b शुश्रिरीया इति पठ्यन्ते ।

^c Cf. Roth, Abhandlungen, p. 31.

at the end of Maṇḍalas and Anuvākas, not of Aṣṭakas and Adhyāyas, another proof of the early date of their insertion.

At the end of the 9th Anuvāka of the first Maṇḍala the MS. of the E. I. H. 129. (S 3.) gives a Khila. It is counted as the 9th Varga, but in order to adjust the numbers the 20th Varga is counted twice. It does not occur in S 1. and S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435, 443.

शनैश्चित्पूर्येण सादित्येन महीयमा । सहं यशस्विनां यशो विद्यारूपाय्या ददे ॥
उद्यन्नद्यमिनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेजिषे तस्य नो धेहि सूर्ये ॥
उद्यंतं त्वा मित्रमह सारोहतं विचक्षण । पश्यैमि शरदः शतं त्रीधेम शरदः शतं ॥

These verses are not to be found either in the Rig, Śūma, Yajur, or Atharva-veda.

At the end of the first Maṇḍala S 1. and S 3. give another Khila. It is not found in S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435. The accents are given in S 1., but by a person not very conversant with Vaidik grammar.

मा बिभर्ने मरिष्यसि परि त्वा यामि सर्वतः । घनेन हस्मि वृश्चिकमहिं दंडेनागतं ॥
सादित्यरघवेगेन विष्णुर्बाहुचलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशः ॥
गरुडस्य ज्ञातमात्रेण स्वपो लोकाः प्रकंपिताः । प्रकंपिता मही सर्षा मण्डलयनकानना ॥
गगनं नष्टचंद्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशति । देयतां भयभीताश्च मारुतो न प्रवायन्ति " मारुतो न प्रवायन्तो नमः ॥
भो सर्प भट्ट भट्टं ते दूरं गच्छ महाविषाः । जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशुवृक्षफलं यथा ॥

The first of these verses, as my friend Dr. Aufrecht informs me, occurs in the Atharvāna X. 4, 9, though with considerable changes :

अस्मा इहाहयो ये संति ये च दूरके । घनेन हस्मि वृश्चिकमहिं दंडेनागतं ॥

The two last verses occur in the Mahābhārata I. 2190, with some slight alterations :

सर्पापसर्प भट्टं ते गच्छ सर्प महाविष । जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकस्य यचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशुवृक्षफलं यथा ॥

Maṇḍala II.

At the beginning of the second Maṇḍala S 2. adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणां कर शंभव ॥

P. 416. I. 4. (II. I. 1.) यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति.

^d भयविप्लवा S 3.

^e मारुतो न प्रवायन्तो नमः deest in S 3.

^f जम्बेन S 3.

P. 416. l. 17. (II. 1, 2.) A. is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2—9, however, is found at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 426. l. 26. (II. 2, 5.) छौर्धुलोकांतरिखं Ca. C. छौर्धुलोके रिखं B.

P. 428. l. 1. (II. 2, 7.) After नशब्दश्चायं, B. adds प्रादयो र्थव्यवसायेन व्यवहरन्ति ॥

P. 430. l. 19. (II. 3, 1.) समिद्धोऽग्निरग्निना नरा Ca. C. समिधाग्निनरा B.

P. 437. l. 20. (II. 4, 4) Instead of यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत्, Ca. C. have यद्वास्याग्नेः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रखास्तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रखा तद्वत्.

P. 438. l. 26. (II. 4, 5.) यद्वा नभोभिः ॥ स यथा नभोभिः B. Ca. C.

P. 440. l. 22. (II. 5, 1.) प्रयच्छन्. The Pada has प्रयच्छन्, the Sanhitā प्रयच्छं जेन्यं; a final न् before palatals is written as Anusvāra in most Vaidik MSS.

P. 441. l. 2. (II. 5, 1.) यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C.

P. 441. l. 3. (II. 5, 1.) वाजिनोऽन्नस्य B. Ca. C.

P. 444. l. 26. (II. 6, 2.) स्तुत्युपवृद्धितेन ॥ स्तुत्युपवृद्धितेन A. B. C.

P. 446. l. 26. (II. 7, 1.) तेऽध्वर्युदिभिः ॥ ते अध्वर्युदिभिः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) उभयविधाया द्विपः ॥ उभयविधायाः विद्विपः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) पृथ्व्यः A. C. पृथ्व्यः B. Although पृथ्वी is explained in some passages by पृथ्व्य (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.

P. 447. l. 14. (II. 7, 3.) धारा अन्यमुतीरिव त्वनात्मनेवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा अमस्तुतीरिव त्वना आत्मनेव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अमस्तुतीरिव त्वना आत्मनेव अन्यनिरपेक्षेण B. Sāyana seems to have read त्वना instead of त्वया. अन्यमुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because मुतिः is itself a Vaidik word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with Sāyana's usual style of interpretation.

P. 447. l. 15. (II. 7, 3.) अभिक्रम्य A. B. C.

P. 447. l. 26. (II. 7, 5.) सेवृभिः ॥ सेवभिः A. C. deest in B.

P. 452. l. 23. (II. 9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca. has मनोता, but the C. MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca., is evidently a mistake of the first copyist; *o*, according to the old spelling, being frequently mistaken for *á* + *á*.

P. 455. l. 17. (II. 10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After पृतेन च we expect the verb निहर्मि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Brāhmaṇa. In the usual style of Sāyana such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति शेष. Another irregularity is this, that the quotation from the Brāhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A. reads पृतेन च प्रति शेष सर्वेऽपि भूतानि श्वेति पृथिव्या एव वयसा धूमेन बृहत्तं व्यभिष्टमे रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्त्रैरवादी दीप्यमानमित्येतदा विद्यत इत्या सर्वतः प्रत्यं नुहोतीत्येतदरक्षसेत्यहेलमानेन मनसेदं नुपेतेत्येतन्मयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वाग्नी अग्निना-

भिमृश इति न शेष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca. has घृतेन च प्रति शेष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या इव वयसा धूमेन बृहन् (sec. man. तं) अचिह्नमन्त्रे रभसं हृशानमित्यनयकाशनचननने (sec. man. शै) रक्षां (sec. man. दौ) दीप्यमानमित्येतदा विष्णुत इत्या सर्वत प्रत्यंचं (दीप्यमानं struck out, but not in C.) जुहोती (मी C.) त्येतदरक्षमेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मयश्रीरिति मयेश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश इति न (sec. man. न) शेष मृशेत दीप्यमानो भवतीति । The readings of the C. MSS. are the same as Ca. prima manu, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C., and न (sec. man. न), which is omitted. B. has घृतेन च प्रति शेष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या इव वयसा धूमेन बृहन् व्याचिह्नमन्त्रे रभसं हृशानमित्यनयकाशनवत्तमात्वरक्षां दीप्यमानमित्येतदा विष्णुत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं (sec. man. त्यं) च जुहोतीत्येतदरक्षामत्यहेलमानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मयश्रीरिति मयेश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशेति न शेष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sáyana's Commentary, it was necessary to collate the Bráhmāṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotri as part of the Prátaranuváka. We might therefore expect to find Bráhmāṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-bráhmāṇa, II. 24—28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgátri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Śána-veda-bráhmāṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agnicayana sacrifice. These hymns, the Ukhásambharana-mantras, are collected in the Taittiríya-sanhitá, IV. 1, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥४॥ अग्निं मनसा घृतेन प्रति श्र्यंतं भुवनानि विष्टा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्याचिह्नमन्त्रं रभसं विदामः । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तच्छुपस्व । मयेश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः । The Bráhmāṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittiríyakam (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिश्र्यंतं भुवनानि विष्टेत्याह । सर्वं शेष प्रत्यङ् क्षेति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहान्यो शेष जातो महान् ॥२॥ भवति ॥ व्याचिह्नमन्त्रं रभसं विदाममित्याहान्नमेवास्मि स्वदयति सर्वमस्मि स्वदते य एयं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माच्छतपुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा यदत्यरक्षमेत्याह रक्षामापहत्यै । मयेश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहपचितिमेषास्मिन्धात्यपचितिमाभवति य सर्व ॥३॥ वेद मनसा त्वतामाशुमहेति यामध्वर्युरनरनावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्ये etc. The last Veda which we can look to for a Bráhmāṇa explanation is the White Yajur-veda. Here we find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the Vájasaneyi-sanhitá, again with slight modifications. The corresponding Bráhmāṇa ought to be in the Ukhásambharāṇa of the Śatapatha-bráhmāṇa, and here indeed we meet with explanations very similar to those given by Sáyana. Prap. 3. Bráhm. 1. Kaṇḍiká 19. we read, आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् ॥ प्रतिश्र्यंतं भुवनानि विष्टेति । प्रत्यङ् शेष सर्वाणि भुवनानि क्षियति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुवो एव तिर्यङ् वयसा बृहन् धूमेन व्याचिह्नमन्त्रे रभसं हृशानमित्यनयकाश्र्यंतमन्त्रैरक्षां दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विष्णुतः प्रत्यंचं जिघर्मित्वा सर्वतः प्रत्यंचं जुहोम्येतदरक्षसा मनसा तच्छुषेतेत्येतदमानेन मनसा तज्जुषेतेत्येतन्मयेश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न शेषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Bráhmāṇa which Sáyana must have had in his mind when

he wrote his Commentary, it is difficult to account for the differences between the original text and his quotation, unless we suppose him to have quoted from another Sākhā of the Satapatha-brāhmaṇa. There is no MS. of the Ukhā-sambharāṇa according to the Kāṇva-sākhā in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the original reading, I have left the quotation as it stands in Śāyana, merely correcting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

The same discrepancy between the text of the Brāhmaṇa and Śāyana's quotation may be observed II 9, 1. Here the passage referred to occurs in the Satapatha-brāhmaṇa VI. 3, 3, 7: नि होता होतृपदेने विदान इति । अग्निर्व होता कृष्णाग्निर्न होता षदं विदान इति विद्वानित्येत त्वपो दीदिवान् ॥२॥ असदत्सुदस इति त्वपो दीपमानोऽसदत्सुदस इत्येतददभ्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यदभ्रतप्रमतिर्येष षमिष्ठः सहसंभरः शुचिनिहो अग्निरिति सर्वं वै सहसं सर्वंभरः शुचिनिहो अग्निरित्येतन्नाभ्या-माग्नेयीभ्यां त्रिष्टुभ्यां तस्योक्तो वंशुः ॥

P. 457. l. 17. From II. 11, 2. to II. 15, 1. A. is wanting.

P. 457. l. 22. (II. 11, 2.) लङि सिपि रूपं ॥ लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.

P. 458. l. 16. (II. 11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीत्यंरूपेण Ca. C.

P. 458. l. 17. (II. 11, 4.) सुष्टु प्रेरकेण ॥ सुष्टु प्रकरेण Ca. C. B.

P. 461. l. 20. (II. 11, 11.) लिङि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.

P. 462. l. 13. (II. 11, 13.) ये ते तषायस्यवो ॥ तेन सयस्यवो B. ते तव सवस्यवो C. ते तव सस्यवो Ca.

P. 463. l. 11. (II. 11, 15.) इत् एषार्थं ॥ इत् इवार्थं B. Ca. C.

P. 463. l. 14. (II. 11, 15.) पशुपुत्रादिभिरस्मान् सम्मत्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिरस्मादिभिरस्मान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्मादिभिरस्मात्पालनेन च B., and see. manu रस्मदिभिरस्मत्पालनेन च.

P. 464. l. 25. (II. 11, 19.) Instead of सनेम one MS. reads सनेम. See the Commentary. तरेतः, however, is ādyudatta in all the MSS.

P. 465. l. 23. (II. 11, 20.) सवृद्धयः स्पष्टमुक्तः ॥ सवृद्धयः स्पष्टमुक्तः B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 468. l. 5. (II. 12, 1.) अस्मिन्यस्ते भवतेत्येवमेव ॥ अस्मिन्यस्ते प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्यस्ते प्रवृत्त व्यत्ययेन B.

P. 470. l. 5. (II. 12, 5.) The whole passage from तथा च मंत्रे to स इन्द्रोऽस्तीति is left out in Ca. The original reading in Ca. seems to have been तथा च मंत्रे नेंद्रो अस्तीति, but this is corrected into तथा च मंत्रे नेंद्रो अस्तीति, which became the reading of the C. MSS. In B., where this passage is preserved, mistakes occur towards the end: the MS. has हस्वः । त् तस्मात् अस्मा इन्द्राय स इन्द्रो, and अ is added in the margin.

P. 473. l. 10. (II. 12, 12.) ये च मेऽग्निमिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये च मेऽग्निवित्विषः B. Cf. Taitt. Ār. I. 9. अग्निमिविद्विषः is explained by Śāyana अग्निः कर्म कृष्यादिकं । तस्य विधातकाः अग्निमिविद्विषः । तद्विपरीता अग्निमिविद्विषः । कृष्याद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 481. l. 20. (II. 13, 13.) अंतर्णीतस्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भाषितस्यर्थत्वात् B. sec. manu in marg. Ibidem स त्वन्यः (?) सत्वसं Ca. C. सत्वसं B.

P. 483. l. 19. (II. 14, 4.) जने लोपः Ca.; जने लोपः B.; but neither of the two readings seems right. It might be जनेति लोपः or गनेति लोपः, but even then the elision of the न would not be accounted for.

P. 486. l. 17. (II. 14, 10.) **अस्य लोपोऽभ्यासस्त्वोभ्यासलोपः । सः स्याद्वैधातुक इति ॥ अस्य लोपोऽभ्यास-
स्याद्वैधातुक इति** Ca. B. Cf. Pāṇ. VII. 4, 58, and 49.

P. 487. l. 1. (II. 14, 11.) **ऊर्द्वं न । ऊर्द्वं दीर्घमूर्द्वं कुमूलं** Ca. In the margin Ca. adds **कूर्ध्वं**
न दीर्घं, which the C. MSS. adopt, reading **ऊर्द्वं दीर्घमूर्ध्वं न दीर्घमूर्द्वं**. B. has **ऊर्द्वं न । उदीर्घ-
मूर्द्वं कुमूलं**. The addition in Ca. is taken from the Nirukta, III. 20: **ऊर्द्वं कृदन्वितावय-
नस्योदीरमुदीर्घं भयत्यूर्ध्वं दीर्घं वा । तमूर्द्वं न पृथगता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वमिव पूरयत यवेन**. Roth
has **पूरयति**, but the Nirukta and its Commentary have **पूरयत**, MS. 1738. and 357.
The same MS. 1738. reads also **उदीर्घं** like Sāyaṇa, but the Commentator says, **ऊर्द्वं**
हि तदीर्घं भवति.

P. 494. l. 20. From II. 16, 6. to II. 23, 11. A. is wanting.

P. 497. l. 19. (II. 17, 3.) **प्रथमं मुख्यं ॥ प्रथममुक्त्यं** Ca. C. B.

P. 505. l. 24. (II. 19, 2.) **इति स्वराणि स्वसराणि ॥ इति स्व इति स्वसराणि** Ca. and B.; but **स्व इति**
is cancelled in B.

P. 508. l. 13. (II. 19, 7.) **मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः**. Instead of this Ca. reads **हिंसकस्यामुरस्य स्वमिति**
स्वरः. B. has only **हिंसवरः**. The words **हिंसकस्यामुरस्य** are evidently repeated from the pre-
ceding line, being an explanation of **पीयोः**. Therefore we have **स्वमिति स्वरः** together
with **हिंसवरः**, which leads naturally to a conjecture like **मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः**, though it
cannot be denied that something else also may have stood here in Sāyaṇa's
original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, **ननमो वधदेयस्य पीयोः**, no
explanation is given.

P. 509. l. 19. (II. 20, 1.) **मनीषा मनस इषया** B. **मनस ईषया** Ca. The MSS. are always
at variance in the explanation of this word. The Nirukta explains **मनीषा** by **मनस**
ईषा, but it is hardly credible that Yāska should mean **ईषा** in the sense of 'pole or
shaft of a plough.' From the manner in which Sāyaṇa explains **मनीषा**, it would
seem as if he took **ईषा** either as **इषा**, in the sense of **इच्छा**, 'wish, desire,' or as **ईशा**,
in the sense of 'power.' Both forms, **इषा** and **ईशा**, would be ungrammatical; but
in grammatical explanations Indian grammarians are not always grammatical.
In some cases the Commentator has evidently derived **मनीषा** from **मनः** and **ईश**; for
instance, I. 186, 1, **मनस ईशितृत्वेन**, though here also **इषितृत्वेन** would not be too much for
Sāyaṇa, and in the majority of cases **इष** is indeed best supported by the MSS.

P. 510. l. 18. (II. 20, 3.) **फलस्य श्रमयिता** B. Ca. C. **यवयिता?**

P. 520. l. 21. (II. 23, 2.) C. adds **यस्येषु परं तेन इति उसाः**, a gloss which occurs neither
in Ca. nor in B., and must therefore be ascribed to the later copyists of the C. MSS.

P. 521. l. 7. (II. 23, 3.) **स्वर्गस्य लंभकं**; the MSS. have **सर्वस्य लंभकं**. See, however,
Rv. Bh. I. 96, 4.

P. 522. l. 4. (II. 23, 5.) The **वा** after **ध्वसः** seems to indicate the omission of
another word. As **ध्वसः** occurs but once more in the Rig-veda, IV. 23, 7, where
ध्वसं is simply explained by **हिंसिको**, it is difficult to supply the omission.

P. 526. l. 25. (II. 23, 15.) **क्रतुमन् हानोपेतं** A. C. **कर्मसाधनं च विभाति** B.

P. 528. l. 3. (II. 23, 17.) After हे त्रयणस्यते all the MSS. (A. B. C.) have त्रयणस्यति महो महत चृतस्य यतस्य धर्तरि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उत्कृष्टं. Instead of सरेण A. and Ca. have साधारणं, and भवति instead of भवेति.

P. 536. l. 20. (II. 24, 13.) अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं ॥ अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञः A. B. C.

P. 536. l. 26. (II. 24, 13.) वज्राया गोः ॥ वज्रायामे A. B. C.

P. 537. l. 24. From II. 24, 15. to II. 31, 1. A. is wanting.

P. 545. l. 25. (II. 27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा B. एवंगुणविशिष्टा ग्रहानु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted.

P. 548. l. 9. (II. 27, 9.) चञ्जीकाय स्तोत्राणां Ca. B. might it be चञ्जीकाय स्तोत्रे वा?

P. 554. l. 6. (II. 28, 3.) पूर्वमंतितांगवद्भवेन ॥ पूर्वमनांगवद्भवेन B. पूर्वमतांगवद्भवेन Ca.

P. 557. l. 25. (II. 28, 11.) अथयुत्त स्थितो is neither in B. nor in Ca.; it was supplied from II. 27, 17.

P. 574. l. 7. (II. 32, 8.) Instead of एवमुन्नरत्वापि योज्यं (A. Ca.) B. has या मिनीवाली या राका या सरस्वती ता यता अजे. The last sentence इन्द्रवरुणेत्यादि belongs only to A. and C.

P. 574. l. 12. (II. 33, 1.) B. leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूक्तं B. reads गृत्समद ऋषिः त्रिष्टुप छंदः रुद्रो देवता । सा ते पौत्रोना रोदमित्यनुक्रमणिका । तत्र प्रथमा । हे मरुतां पितः रुद्र ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं मुञ्चमेतु । आगच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य मंहशः मंहशो-नाम्ना पुयोषाः । मा पृषक्कार्षीः. Then in marg "यु मिश्रणामिश्रयोः । लङि छंदसः शपः झुः । छंदस्युभ-यथेत्यादिधातुकत्वेन कृत्वाभावाद्गुणः । अयंति शत्रुभ्रातृभ्यो या अयंति श्रुतः । नोऽस्माकं वीरो" वीर्यान्पुत्रादिरभिधमेत । अभिभवतु । हे रुद्र etc. Instead of शत्रौ A. reads शत्रुभ्रातृ; Ca. has शत्रो, altered into शत्रुभ्रातृ. Instead of पुत्रादिः Ca. and A. have पुत्रो हि.

P. 575. l. 13. (II. 33, 2.) B. leaves out again several portions of the Commentary, principally the grammatical explanations.

P. 581. l. 8. (II. 33, 14.) अप परि यज्ञेने Ca. A. अपपरी यज्ञेने C. deest in B.

P. 582. l. 7. (II. 34, 1.) After चालयित्वारः the C. MSS., but not Ca., have यद्वा सर्वस्य नगतो धारयितारः ॥

P. 582. l. 15. (II. 34, 1.) भूम्याख्यो ॥ भूमिणाख्या A. C. deest in B.

P. 583. l. 19. (II. 34, 3.) कर्णः कृतेर्मध्यप्रदेशेः ॥ कर्णः कृतेर्मध्यप्रदेशेः A. Ca. कर्णः कृतेः मध्यप्रदेशेः B. कर्णः कृतेर्मध्यप्रदेशेः C.

P. 583. l. 21. (II. 34, 3.) समानवयस्काः A. B. C. It ought to be समानममस्काः.

P. 584. l. 7. (II. 34, 4.) अनवभराधमः etc. B., which still contains an abbreviated text, reads अनवभं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते बहुव्रीही नमसुभ्यामित्युन्नरपदांतोदात्रत्वं. The words from नम् to the end are marked with two dots over the line, which indicates that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text which we find in A. and C., we may conclude that the shorter text of B. for the last two leaves is the result of an intentional abbreviation.

P. 588. l. 20. (II. 34, 13.) शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणविशेषैः A. B. C. शब्दकारिभि. श्रोण्याख्यैर्वीणाविशेषैः

P. 588. l. 26. (II. 34, 13.) मेघादुदकं चिंतयंतः A. B. C. मेघादुदकं चिंतयंतः or चिंतयंतः

P. 592. l. 25. (II. 35, 5.) B., which is complete again, adds हि पुरः at the end of

verse 5. The same addition occurs at the end of verse 8, where B. alone reads

चः पूरणः.

P. 597. l. 23. (II. 36, 1.) उपरिहादेव ताः ॥ उपरिहादेवताः A. B. C.

P. 605. l. 19. (II. 38, 4) The MSS.^o of the text have चदर्थः or चदर्थः; Sáyana चदर्थः.

P. 607. l. 7. (II. 38, 7.) After सरस्वेषु the MSS. have यथा. Instead of देवस्य सविनुः A. and Ca. C. have ईशः.

P. 623. l. 12. (II. 43, 1.) Sáyana does not quote the last words of the Sarvāṅkrama ताभ्यामृषिरध्वनि वायमानं शकुंतं तुहाव. Shadguruśishya explains शकुंतं by कपिंजलायं पक्षिरूपिणमिदं. The Liṭ of तुहाव he explains by अस्तीदिति वाच्ये तुहावेत्युपदेशप्रत्यभिज्ञानार्थं. उक्तं हि बृहदेवतायां व्यक्तं । श्रुतं तु पुनरेवेच्छसिंदो भूत्वा कपिंजलः । सृष्टेर्निगमिषोरप्रां ववाशेर्ल्येण दक्षिणां । स तन्मार्गेण संप्रैष्य चक्षुषा पक्षिरूपिणं । एताभ्यामभितुहाव मृक्ताभ्यां तु कनिकदिति ॥

At the end of the second Maṇḍala S 1. has the following Khila :

भदं वद दक्षिणतो भदमुत्तरतो वद । भदं पुरस्तातो वद भदं पश्चात्कपिंजलं ⁸ ॥

भदं वद पुत्रैर्भदं वद गृहेषु च । भदमस्माकं वद भदं नो अभयं वद ॥

भदमपस्तात्रो वद भदमुपरिहातो वद । भदं भदं न आवद भदं नः सर्वतो वद ॥

अमपन्नं पुरस्तात्तः शिवं दक्षिणतस्कुपि । अभयं मततं पश्चाद्भदमुत्तरतो गृहे ॥

यौवनानि महयमि ज्ञिगुषामिव दुंदुभिः । शकुंतक प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद ॥

आवदंस्त्वं शकुने भदमावदं नृणीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः । यदुत्पत्तवदसि ^h कर्करिषया बृहद्वदेम विदये सुवीराः ॥

S 2. and MS. Bodl. Wilson 429. have not got it, but S 2. adds after Varga 12, पदक्षिणं, a word occurring so frequently in the MSS. instead of परिशिष्टं, that I am almost inclined to take it as a synonyme of Pariśishta. It might mean what is left out in the Pada. S 3. and MS. Bodl. Wilson 435. give the first five verses, both without accents except in the first verse. Neither the Sāma, Yajur, or Atharvaveda contain this Khila. The first verse is quoted in the Nirukta, IX. 5; cf. Roth, Abhandlungen, p. 32, and Notes on Nir. IX. 5.

Maṇḍala III.

Sáyana passes over what Kātyāyana says about the race of Viśvāmītra: कुशिकस्त्वेषीरिषिरिदुत्पत्तं पुत्रमिच्छन्नायचयं चचार । तस्येदं एव गापी पुत्रो जज्ञे गापिनो विश्वामित्रः स तृतीयं मंडलमयश्रयत्. According to Shadguruśishya this preamble was meant to vindicate the Rishitva of the family of Viśvāmītra: सत्यपयादे सत्यमृषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य विषद्वये-निहासमाह. This was probably the reason why Sáyana left it out.

P. 632. l. 4. (III. 1, 16.) वरिवयुक्रत्यायेन ? A. C. नरिवयुक्रत्यायेन B.

P. 636. l. 4. (III. 2, 2.) प्रभापनः C. प्रधानः A. Cā. प्रभापनः B., but altered into प्रधानः.

P. 640. l. 3. (III. 2, 12.) स्वरोहिद्रिः ॥ स्वदेशोभिः A. C. स्वरितो गिनः B.

⁸ कपिंजल S 3.

^h On Karkari and Karkāriṇa, see Prof. Stenzler, Indische Studien II. 159.

P. 642. l. 9. (III. 3, 2.) Instead of धियावसुः प्रभया व्यासः, which is in B., A. and C. read विभावसुः प्रभया व्यासः. A. in the text of the hymn has धियावसुः.

P. 646. l. 3. (III. 4, 1.) त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ॥ त्वष्टुर्याज्ये वमित्येषा A. C. त्वष्टुर्याज्येषु वमित्येषा B., struck out manu. sec.

P. 646. l. 23. (III. 4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरीराणां पातः A. C.

P. 648. l. 4. (III. 4, 5.) प्रविचरंतु. प्रविचरंतु C. विचरंत प्रविचरंतु A. Ca. अभिविचरंत. प्रविचरंतु B.

• P. 649. l. 7. (III. 4, 8.) मनुष्येष्ट संगता त्व - इला A. Ca. मनुष्येष्ट संगत C. मनुष्येष्ट संगता इला B.

P. 649. l. 9. (III. 4, 8.) सर्वागाभिमुख्यमेतद्वहिः सदंतु. आसीदंतु ॥ सर्वागाभिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु. आसीदंतु A. आयागतिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु. आसीदंतु Ca. but with a marginal correction in black ink, सर्वागाभि. आयागतिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु. आसीदंतु C. आयाति सर्वाक् आभिमुख्यं देवीरिदं एतद्वहिः सदंतु. आसीदंतु B.

P. 650. l. 17. (III. 5, 1.) मृकृत्वयस्य ॥ मृकृत्वयस्य A. C. B.

P. 658. l. 11. (III. 6, 9.) बलायै अत्रायै वा A. Ca. manu. sec.; deest in C. B. reads सोम-मुत्तिष्ठय instead.

Ashtaka III.

From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861—1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay we might expect that it belonged to the B. class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B. 1. 2. 3., and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B. 1. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B. 3. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B. 4. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A. 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमत्स्वयं नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C. 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C. 4. has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C. 5. has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 664. l. 9. (III. 7, 3.) नील not to be found in the Gāṇa वृषादि.

P. 664. l. 11. (III. 7, 3.) The Upādi-sūtra is given differently by the different MSS.

A. has अत्यविचमितमिरभिपत्तिभिः; C. अत्यविचमितमिरभिलभिपत्तिभिः; B. अत्यविचमितमिरभिपत्तिभिः.

P. 664. l. 20. (III. 7, 4.) ऊर्जयंतीरवलं बलिनं कुर्वतः B. रवलं बलिं कुर्वतः A. अग्निं बलिनं कुर्वतः C.

P. 664. l. 21. (III. 7, 4.) स्तभूपमानं ॥ स्तभूस्तंभनं तमिच्छंतं A. स्तभू स्तंभनं तमिच्छंतं C. स्तभू स्तंभनं तमिच्छंतं B.

P. 666. l. 21. (III. 7, 6.) व्याज्यतिभिः क्रूरिति क्रुः. In A. the words from व्याज्येनानं to ऋतिभिः have been omitted. व्याज्यतिभिः क्रूरिति क्रुः Ca. व्याज्यतिभिः क्रूरिति क्रुः B. No rule is found in the Upādi-sūtras by which अक्रुः is explained. क्रुः is explained there

by itself, without अङ्गः; Un. S. I. 71. In the next passage where अङ्गः is discussed by Sāyana, he considers it as a bāhulaka formation; III. 17, 1. अन्यत एभिरिति बाहुल-
कत्वात् ऋः करणे । कित्त्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

P. 667. l. 7. (III. 7, 7.) Between देवीनां and व्रता C. adds संबंधीनि.

P. 667. l. 8. (III. 7, 7.) अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लभ्यन्त A. C. अग्नेः प्रसादा-
विलक्षणलभ्यन्तो देवा यज्ञान् लभ्यन्त B.

P. 667. l. 10. (III. 7, 7.) गतेः प्रकृतिस्वरत्वं A. B. गतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.

P. 667. l. 17. (III. 7, 8.) Repeated from III. 4, 7.

P. 669. l. 21. (III. 7, 10.) उप दाहे B. उप सुप दाहे A. C.

P. 670. l. 8. (III. 7, 11.) गवादिपशून् संपादयित्वा A. B. गवादिपशूनां प्रदात्ते C.

P. 670. l. 22. (III. 8, 1.) वैश्वदेवो यूपी वा C. यूपी वा A. B.

P. 670. l. 21. (III. 8, 1.) Ca. has a marginal note on leaf 8^b. The words are हस्ते-
काष इति यण् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुपुष् । ईपहुःसुप् स्य इति विधीयमानः. They are pre-
ceded by a २, and in the second line there is a mark between कृत्वस्य and यूपो. It
is clear that these words did not come from the Kalam of Sāyana; and as
neither A. nor B. has them, they were most probably an incidental remark
made by a Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later
C. MSS. have inserted this line between कृत्वस्य and यूपो.

P. 670. l. 26. (III. 8, 1.) यूपपरिच्ययणे C. यूपपरिच्ययमाणे A. B. Some words seem to have
been omitted; we expect यूपपरिच्ययणे गुवा मुवासा इत्येषा । यूपे परिच्ययमाणे गुवा मुवासाः परिचीत
आगादिति परिदध्यादिति सृजितत्वात्.

P. 671. l. 1. (III. 8, 1.) यूपेकादश्याम C. यष्टेकादश्याम B. स्तयेकादश्याम A.

P. 671. l. 11. (III. 8, 1.) देयसंबंधिता मधुना deest in A. B.

P. 671. l. 24. (III. 8, 1.) प्रत्ययस्वरण मधोदाहः B. प्रत्ययस्वरणासुदाहः A. C.

P. 672. l. 12. (III. 8, 1.) आभ्यस्तयोरित् इत्याकारलोपः । दधस्तयोश्चेति भपभायः A. B. In Ca. all
except the last word भायः was omitted, but supplied by a marginal note. The
other C. MSS. have inserted the words in their proper place.

P. 672. l. 13. (III. 8, 1.) क्षियन्ति निवसन्तिमित्रितधिकरणे षः ॥ क्षियन्ति निवसन्ति अधिकरणे ऋः A. and
B., except that B. has something like पुः instead of ऋः. Ca. had the same read-
ing as A., but it was corrected by marginal notes into the reading which has
been adopted in the text.

P. 672. l. 14. (III. 8, 1.) The words from निवास to रुक्माः are omitted in A.; those
from उपस्ये to पूर्वपदांतोदाहः are omitted in A. and Ca., but Ca. has added them
in the margin.

P. 676. l. 14. (III. 8, 6.) निमिष्युः । अषटेषु प्रचिक्षिपुः ॥ निमिष्युः प्रचिक्षिपुः A. Ca. had the
same, but it was corrected into निमिष्युः अषटेषु प्रचिक्षिपुः. B. has निमिष्युः अनंतेषु प्रचिक्षिपुः,
and sec. manu अनंतेषु.

P. 676. l. 11. (III. 8, 6.) स्वधितिः खङ्गः ॥ स्वधितिः ह्रस्वः A. C. स्वधितिः ह्रस्वः B. Perhaps the
original MS. had स्वधितिः ऋः, which might have given rise to the reading of ह्रस्वः.

P. 677. l. 12. (III. 8, 7.) इति छेत्तं यज्ञः ॥ इति छेत्तं MSS.

P. 677. l. 17. (III. 8, 7.) अंतु. The MSS. agree in deriving अंतु from इण् गतो; but the इकारलोपः, which they likewise agree in (except that A. has नृ इकारलोपः), shows that it was derived from यी, which in the Dhātupāṭha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From यी we should get वियंतु, and by इकारलोपः, अंतु. • Sāyana may possibly have given two derivations; one from इण् गतो, which would give अयंतु, and with अकारलोपश्चन, अंतु; and a second from यी गति, making वियंतु, and by इकारलोपः, अंतु.

P. 678. l. 22. (III. 8, 9.) दीमानि वामांसि A. C. दीमानि रशनाख्यानि वामांसि B.

P. 679. l. 12. (III. 8, 10.) प्रतिमुक्कंटाः काः ॥ प्रतिमुक्कंटाः B. अमुक्कंटाः A. प्रमुक्कंटाः Ca., and ति in marg.

P. 680. l. 1. (III. 8, 11.) सहस्रयन्त्राः सहस्रशाखाः संतो A. B. C., but Ca. adds in marg. पुत्रयो-
द्वादिस्तानपरंपरया सहस्रानि.

P. 680. l. 8. (III. 8, 11.) पादादित्वादिनिघातः A. B. C., but Ca. sec. manu यदुश्चबोगादिनिघातः.

P. 680. l. 21. (III. 9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीदिति A. B. C., but B. sec. manu सुदीदिति.

P. 681. l. 9. (III. 9, 2.) यना काननानि. Ca. adds in the margin रक्षितं.

P. 681. l. 10. (III. 9, 2.) मातृरपो Ca. marg.; deest in A. B. •

P. 682. l. 1. (III. 9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचिते । फलप्रदानेन A. C. Ca. sec. manu दुचिते ।
फलप्रदानेने.

P. 682. l. 3. (III. 9, 3.) सख्ये मेते A. C. सख्ये मित्वे B.

P. 684. l. 4. (III. 9, 6.) चिञ्चान् । चिञ्च प्रवेशन etc. The text has been restored according to the Upādi-sūtras. B., though hardly legible, seems to agree with it, adding only रणि (to form रणय). In A. the whole explanation is missing; C. has a number of corrections sec. manu, most of which are unintelligible.

P. 684. l. 6. (III. 9, 6.) क्वा । टा । जमादयउठे ॥ जमादे A. B. C. Cf. Rv. I. 39, 1.

P. 684. l. 9. (III. 9, 6.) यस्मादित्वात् ॥ यस्मादित्वात् A. C., but Ca. sec. manu यस्मादित्वात्. B. reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.

P. 684. l. 18 (III. 9, 7.) छंदयति छंदयति C. छंदयति छंदयति A. B. Naigh. III. 14. has छंदयति छंदयते, with the various reading छंदयति.

P. 684. l. 20. (III. 9, 7.) यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After काल एव B. adds यत् यं.

P. 684. l. 21. (III. 9, 7.) दीपमानं त्वां पशवो A. C. दीपमानं अभिमतफलपशवो B.

P. 684. l. 22. (III. 9, 7.) पश्चादिलक्षणं फलं B. A. C. omit फलं.

P. 684. l. 23. (III. 9, 7.) इत्येतस्मीद्व्यतोरुपरि रक् A. C. इद्व्यतोरुपरि B.

P. 684. l. 25. (III. 9, 7) छद अपाकरणे A. अपावरणे Ca. sec. m. अपावरणे B.

P. 685. l. 21. (III. 9, 8.) ईडं स्तुतो । अस्माक्यतः the two last words have been inserted from the margin of Ca.; they are wanting in A. B.

P. 686. l. 3. (III. 9, 9.) त्रीणि शता त्रीणि शतानि Ca., trīṇi śatā being inserted in the margin. B. A. have only त्रीणि शतानि. In the next following words त्री सहस्रानि is omitted by B., but given by A. C.

P. 686. l. 10. (III. 9, 9.) त्रयस्त्रिंशदिति A. त्रयस्त्रिंशदिति Ca., and sec. m. त्रिंशदिति. त्रिंशदिति B.

P. 686. l. 13. (III. 9, 9.) त्रयानां दशतां, as before दशानां दशतां. त्रयाणां दशतानां A. C. दशानां B.

P. 686. l. 15. (III. 9, 9.) गु सुतावित्यस्माद्धातोर्गुदशोर्नुदृच्छ । उ° १. १५६. ॥ गु सुतावित्यस्माद्धातोर्गुदशोर्नुदृच्छेति A. C. िधातोर्नुदृच्छेति B.

P. 686. l. 20. (III. 9, 9.) वाक्येयनुवृत्तौ चादित्वाग्निधाताभावः ॥ वाक्येयनुवृत्तौ इत्येदित्वाग्निधाताभावः A. वाक्येयनुवृत्तौ इत्येत्वाग्निधाताभावः C. B., omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्य-त्वाग्निधाताभावः, which the margin of Ca. has likewise, with the var. lect. अभिन्न°.

P. 689. l. 12. (III. 10, 5.) इति यप्रत्ययः ॥ इति प्रत्ययः A. B. C.

P. 689. l. 14. (III. 10, 5.) The words from किभते to the end are omitted in A. The passage is given in B., and Ca. reads in marg. भृम् भरणे । जुहोत्यादि भृमामित्यभ्यासस्य ईत्वे.

P. 689. l. 25. (III. 10, 6.) स्मृतिरूपान्ता याच A. C. स्मृतिरूपा याचो B.

P. 690. l. 2. (III. 10, 6.) सस्मात्पातृदृदिदक्षिरिषीत्यादिना ॥ सस्मात्पातृदृदिदक्षिरिषीत्यादिना A. Ca. pr. m. सस्मात्पातृदृदिदक्षिरिषीत्यादिना Ca. sec. m. सस्मात्पातृदृदिदक्षिरिषीत्यादिना B.

P. 690. l. 12. (III. 10, 7.) तदर्थं यद्व्याग्न्यादीन् A. B. C., but the margin of Ca. has यद्व्याग्न्यादीन् व्याग्न्यादीन्.

P. 690. l. 26. (III. 10, 8.) ज्ञोभनसामर्थ्योपितं दानभोगार्हं धनमस्मे सस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा शुभनेजोयुक्तं सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca.; it was probably left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.

P. 691. l. 3. (III. 10, 8.) समीपवर्ती भव Ca. sec. m. समीपवर्तमिव A. C. समीपे वर्तसि B.

P. 691. l. 8. (III. 10, 8.) त्वादगुणः A. B. C. त्वादगुणाभावः Ca. sec. m.

P. 691. l. 21. (III. 10, 9.) मथनरूपेण A. B. महंभनरूपेण Ca. sec. m.

P. 691. l. 22. (III. 10, 9.) सोमाद्याहुतिभिः A. B. C. सोमान्याद्याहुतिभिः Ca. in marg.

P. 692. l. 1. (III. 10, 9.) त्रिषः । उपधावृद्धिः. The last word supplied from the margin of Ca.

P. 693. l. 20. (III. 11, 3.) अस्येतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् B. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः अस्य आकाशदृश्यमानस्य तमसः । तरणि हि ररेकं खलु निवर्तकमिति यावत् A. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः (तरणि हि माकारौ तरण-स्वभावं मयैव प्रमणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) अस्य काशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावद् खलु निवर्तकमिति यावत् Ca.

P. 694. l. 16. (III. 11, 5.) तत्कर्मणि A. B. C. तत्कर्मणि margin of Ca.

P. 694. l. 18. (III. 11, 5.) न दाभ्यः A. B. C. Ca. sec. m. अदाभ्यः. The original reading was probably अदाभ्यो न दाभ्यः.

P. 695. l. 7. (III. 11, 6.) ऽमृकः ॥ अत एव ऽमृकः Ca. marg.

P. 695. l. 14. (III. 11, 6.) तु युत्रि etc.; inserted from the margin of Ca.; the whole passage being omitted in A. B. has तुः सौतो धातुः किप्रत्ययः as a marginal note.

P. 695. l. 15. (III. 11, 6.) श्रूयतेऽसमिति Ca. sec. m. श्रूयते कमिति A. श्रूयते कर्मणीति B.

P. 696. l. 25. (III. 11, 9.) याज्ञेषु युद्धेषु A. B. C. Margin of Ca. याज्ञेषु यज्ञेषु.

P. 697. l. 14. (III. 12, 1.) The words between मृत्ति° and ियस्त्वः are omitted in A. The Viniyoga of verse 4, तोशा वृत्तहणा, is omitted in A., B., and C., but supplied by Ca. in the margin.

- P. 698. l. 4. (III. 12, 1.) यद्वा to पिबतं. The whole passage missing in B.
- P. 698. l. 23. (III. 12, 1.) अनादेशप्रामौ A. B. C. अनादेशे प्रामे Ca. sec. m.
- P. 699. l. 5. (III. 12, 3.) उचितफलप्रदानेनोपलब्धकारिणं Ca. sec. m. °प्रदानेन पापछेदकौ B. °प्रदाने पापछेदकौ A. C.
- P. 699. l. 12. (III. 12, 3.) इति ऐत्वं ॥ इती ऐ एत्वं B. इनीर एत्वं A. इतीर एत्वं Ca. sec. m. C. inserts afterwards in the margin पररूपत्वं.
- P. 699. l. 22. (III. 12, 4.) The words from परम्यापेक्षया to दातारौ are supplied from the margin of Ca. B. has the same, but omits परम्यापेक्षया जयशीलौ. The same explanation occurs in Sāyana's Commentary on the Sāma-veda.
- P. 699. l. 26. (III. 12, 4.) लुकि मति ङः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उयङादेशः A. The words after इत्यनुवृत्तौ are omitted in Ca., but added in the margin. In B the words इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसी are struck out.
- P. 699. l. 27. (III. 12, 4.) शीङ्गुगिरुहिजिज्ञासुभ्य. This is the reading on which the Unādi-sūtras and Ujjvaladatta's Unādiyṛitti agree. उहगिरुहिजिज्ञासुभ्य A. C. शीङ्गुगिरुहिजिज्ञासनिभ्यः Ca. sec. m. हगिरुहिजिज्ञासुभ्य B.
- P. 700. l. 19. (III. 12, 5.) उक्थं येषां ते. ते added in the margin of Ca. उक्थमेषां A. B. C.
- P. 701. l. 3. (III. 12, 6.) दामयंतुपशययंतीति दामा उपशययितारः Ca. sec. m. दामयंति उ दामा उपशययितारः A. दामयंति इति उ दामा उपशययितारः C. दामयंति इति दामा उपशययितारः B.
- P. 701. l. 22. (III. 12, 7.) क्रिचक्रौ च संज्ञायां added from the margin of Ca.
- P. 702. l. 4. (III. 12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं नियुज्य A. B. C.
- P. 702. l. 5. (III. 12, 8.) मह्यं यतमानत्वं B. स्वाहे च यतमानं A. C.
- P. 702. l. 16. (III. 12, 9.) शतृन्परिभूषयः Ca. marg. शतृन्परिभूषयः A. B. C.
- P. 702. l. 22. (III. 13, 1.) विश्वामित्रपुत्रं भूम्यापमग्निदेवताक्रमं added from B.
- P. 702. l. 24. (III. 13, 1.) The words from विश्वामित्रपुत्र to the beginning of the first verse are omitted in B.
- P. 703. l. 9. (III. 13, 1.) नो युष्मत्संबंधिने A. C. नो अस्मत्सं margin of Ca. नो युष्मत्सं B.
- P. 703. l. 10. (III. 13, 1.) वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तुतशस्त्रादि योक्तव्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.
- P. 703. l. 11. (III. 13, 1.) प्रार्थं उच्चारय A. C. प्रार्थं उच्चारयत B., and Ca. sec. m.
- P. 703. l. 25. (III. 13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B.
- P. 704. l. 1. (III. 13, 2.) From हविषां प्रदातृत्वेन to हविर्वह° only in B., and in the margin of Ca.
- P. 704. l. 15. (III. 13, 3.) कालोपराधेन A. C. कालोपराधेन B.
- P. 704. l. 19. (III. 13, 3.) वः । युष्मत्संबंधिनं B. यः संबंधिनं A. C.
- P. 704. l. 20. (III. 13, 3.) साहुतिप्रदानेन ॥ °प्रदानेन B. °सदानेन A. C.
- P. 707. l. 2. (III. 13, 7.) अनेन शरीरस्य शरीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो - पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यपदं गवादिकं Ca. sec. m.
- P. 708. l. 7. (III. 14, 1.) तस्य पितृत्वादनुदात्तस्वरे धातुस्वरः B., and Ca. sec. m. तस्य पितृत्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः A. C.

P. 708. l. 9. (III. 14, 1.) After छर्दि A. gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्या to मनसा चेतः. Ca. had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.

P. 710. l. 1. (III. 14, 4.) खर्षन् वदति A. C. - वहति B., and Ca. sec. m.

P. 712. l. 1. (III. 14, 7.) खर्षन् etc. The grammatical explanation omitted in B.

P. 714. l. 13. (III. 15, 3.) उदित्यनुवृत्तिः ॥ उदित्यनुवृत्तिः A. B. C.

P. 715. l. 8. (III. 15, 4.) दृष्ट्वेन दः inserted from C.

P. 716. l. 2. (III. 15, 5.) सन्निः संनिरुद्धः A. B. सन्निः संभक्ता सं[त]ननीयो वा यद्वा सन्निः संजातः त्वं संनिरुद्धः C.

P. 716. l. 4. (III. 15, 5.) यथा रघो धान्यादिकं A. B. C. Between रघो and धान्यादिकं, Ca. marg. adds गन्ध्यादिकः. धान्यादिकं B. धान्यादिकं A. धनादिकं C.

P. 716. l. 8. (III. 15, 5.) सन्निः पम स्वापे B. पेम स्वापे A. सन्निः पमनतेः आतेया किन् लिङ्गवात् द्विवचनं पम स्वापे Ca. In the third Ashtaka Ca. must generally be taken as the sole representative of the C. class, because the text of the other C. MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C., sometimes from A. The other C. MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sāyana; and, except where the contrary is stated, C. is henceforth to be regarded as the mark of Ca.

P. 716. l. 20. (III. 15, 6.) तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिः A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मतिः C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शत्रोः as it seems.

P. 716. l. 22. (III. 15, 6.) पा पान इत्येतस्य A. B. पी प्यायतेयुर्दुलुगस्य लोटि शपो लुगभावश्छांदसः पा पान etc. C.

P. 716. l. 24. (III. 15, 6.) आमंत्रितस्याविद्यमानवतत्वेन etc. आमंत्रितस्याविद्यमान अतिङ् उज्जरं A. आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन inserted from the margin] अतिङ् उज्जरं C. आमंत्रितस्य विद्यमानत्वेन अतिङ् उज्जरत्वाभावेन B.

P. 717. l. 18. (III. 16, 1.) अयं यजनीयत्वेन A. C. अयं यजमानेन B. sec. m.

P. 717. l. 22. (III. 16, 1.) तत्त्वामित्वात् omitted in B.

P. 718. l. 14. (III. 16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षिपेषु क्षितेषु संग्रामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनापलक्षितेषु संग्रामेषु C.

P. 718. l. 15. (III. 16, 2.) The words between आत्मनो and आत्मनो inserted from Ca., C 2; wanting in A. B.

P. 719. l. 25. (III. 16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भागमहनशीलः A. B. हविर्भागस्य महनशीलः C.

P. 720. l. 1. (III. 16, 4.) यद्वा विश्वानि to पूर्ववत् taken from Ca., where it stands immediately after आनयति, but not sec. m.

P. 720. l. 11. (III. 16, 4.) विश्वेत्यादिषु. The whole passage only in Ca.

P. 720. l. 17. (III. 16, 5.) दारिद्र्याय. Ca. inserts after it अदानाय.

P. 720. l. 18. (III. 16, 5.) तथापीरतायै to संपत्त्यभावस्य विषयभूतात्मा कुरु omitted in A. तथापीरतायै अपुत्रतायै मा कुरु-तथा अस्मान् अगोतयै etc. B.

P. 720. l. 22. (III. 16, 5.) द्वेषांश्च ॥ द्वेषांश्च B. द्वेषा च A. द्वेषान् C.

P. 722. l. 13. (III. 17, 1.) After घृतनिर्लिङ्ग C. pr. m. has निर्लिङ्गिति रूपनाम । दीप्तरूपः. Cf. Māṇḍala II. 35, 4.

P. 722. l. 18. (III. 17, 1.) बाहुलकत्वात् कुः ॥ बाहुलया कुः A. C. बाहुलवात् कुः C. sec. m. In B. the whole passage is wanting.

P. 723. l. 11. (III. 17, 2.) तन्प्रत्ययेनांतोदात्तः A. C. deest in B. तन्प्रत्ययांतो अत्ययेनांतोदात्तः may have been the original text.

*P. 723. l. 26. (III. 17, 3.) प्रज्ञामेका. The passage is partly corrected after the text of the Átharvāṇa VIII. 9, 13, where, instead of the first रक्षति, we read जिन्वति. प्रज्ञामेका रक्षत्यूर्ध्वमेका रक्षन्नतमेकारक्षतीति A. प्रज्ञामेका रक्षान्धर्मेका च तामकारक्षतीति C. sec. m.

P. 724. l. 21. (III. 17, 4.) याज्ञाहारी C. वाज्ञाकारी A. अन्नकारी B.

P. 724. l. 26. (III. 17, 4.) पादादित्वाच्च निघातः ॥ पादादित्वाच्चिघातः A. B. C.

P. 727. l. 15. (III. 18, 2.) संप्रसारणवलीयस्वान्निवृत्तिः A. C. संप्रसारणवलीयस्वान्निघृतः B.

P. 728. l. 2. (III. 18, 3.) वंदमानस्त्वं स्तुयन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदमामहं A. वंदमानोऽहं B. sec. m.

P. 728. l. 3. (III. 18, 3.) तावहेहि A. C. तावदेहि B.

P. 728. l. 5. (III. 18, 3.) इध्मः B. इध्मं A. C.

P. 728. l. 21. (III. 18, 4.) यिष्ठामितोत्पन्नेषु only from C. but pr. in

P. 728. l. 22. (III. 18, 4.) एकस्मिन्बहुयचनं C. एक एकस्मिन्बहुयचनं A. एकः एकस्मिन्बहुयचनं B.

P. 728. l. 24. (III. 18, 4.) जं रोगाणां शमनमस्मासु C. जं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. जं रोगाणां-पशमनं चास्मासु B.

P. 728. l. 25. (III. 18, 4.) योभयातां याचनं मिश्रणं C. योमेनैत्रयातां समिश्रण A. योः भयातां समिश्रणं B.

P. 729. l. 8. (III. 18, 4.) सदिशदिः C. inserts before it - - इदं ब्रजोगोयिषि.

P. 729. l. 9. (III. 18, 4.) दुकृम करणे A. B. कृत्करणं C.

P. 729. l. 18. (III. 18, 5.) उन्नमं धनं A. C. धनं wanting in B.

P. 729. l. 20. (III. 18, 5.) खलु भयमि. भयमि added from the margin of C.

P. 731. l. 6. (III. 19, 2.) प्राप्तेर्धनेः सह मन C. sec. m. प्राप्तेर्धनेः सह A. सह मन omitted in B.

P. 731. l. 17. (III. 19, 2.) संग्रामयतेरेव C. सन्नामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.

P. 732. l. 1. (III. 19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः C. त्वेतः स त्वया रक्षमाणः A. त्वोतः तया रक्षा-माणः B.

P. 732. l. 4. (III. 19, 3.) अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुमिच्छोः A. C. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुमिच्छोः B.

P. 732. l. 5. (III. 19, 3.) प्रभावे महिम्नि A. B. C. adds ऐश्वर्ये.

P. 732. l. 9. (III. 19, 3.) इत्युठलोपः C. इत्युठ लोपः A. इत्युठलोपः B.

P. 733. l. 1. (III. 19, 4.) देवोनिह ॥ देवमिह A. B. C.

P. 733. l. 16. (III. 19, 5.) पालयिता भवामीति A. C. पालयिता भवानीति B.

P. 733. l. 18. (III. 19, 5.) सृष्टाणेषु ॥ सृष्टाणेषु A. B. C.

P. 734. l. 13. (III. 20, 1.) सज्जोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सज्जोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.

P. 735. l. 6. (III. 20, 2.) After जिह्वाः B. reads सहिकादिभेदेन त्रिप्रकारा जिह्वाः; C. also had सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः, but in brackets.

* P. 735. l. 21. (III. 20, 3.) धर्मरहितस्य तव. C. inserts here सत्त तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्-लक्ष्मणा जग्मे भूरीत्याग्नेया धाम - - छन्दे निर्दिष्टत्वाच्चदनुसारेण पूर्वे भाष्यकृतो व्याख्यातवन्तः. The whole

passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.

P. 735. l. 23. (III. 20, 3.) अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रदं (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृशं अनुग्रहं) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.

P. 735. l. 25. (III. 20, 3.) संदधुः संप्रयुज्जिरे A. संदधुः संप्रयुज्जिरे C. संदधुः संदधिरे किंच संप्रयुज्जिरे B.

P. 736. l. 20. (III. 20, 4.) वृत्तस्य हंता A. B. वृत्तस्य पापस्य हंता C.

P. 737. l. 24. (III. 20, 5.) एयमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतः यकारस्य रुत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिकादेशा उच्चेयाः C. एयमेकस्मिन्पादे आकारादटि फलः । आकारस्यत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिका उच्चेयाः A. एयमेकस्मिन्पादे आकारादटि रुत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिका उच्चेयाः B.

P. 738. l. 20. (III. 21, 1.) प्रथमः प्रथमं ख्याने प्रथतेस्माद्वितीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेस्मान्वितीयादय B.

P. 739. l. 1. (III. 21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B. and C. pr. m. संगे A. B.

P. 739. l. 3. (III. 21, 2.) मेदसो मेदोरूपस्य C, but pr. m. यपारूपस्य. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.

P. 739. l. 24. (III. 21, 3.) संती भवो भवे छंदसीति etc. संती भावः तत्र साधुरिति वा भावे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः A. संती भवः तत्र साधुरिति वा भवे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः C. B.: Cf. Rv. I. 15, 12.

P. 741. l. 2. (III. 21, 5.) यद्वा to चोतंति added from C.

P. 741. l. 6. (III. 21, 5.) दद दान इयस्य लटि कृतत्वादात्मनेपदं A. दद दान इयस्य लुङि कृतत्वादात्मनेपदं C. sec. m. दद has Átmanep. because it is अनुदास्रेत. Pāṇ. I. 13, 12. दुदाम् B.

P. 741. l. 12. (III. 21, 5.) At the end of the 21st Sūkta A. and B. (sec. m.) have स्तिलं. C. omits the word स्तिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं मूकं तत्र ब्राह्मणं पदभ्याम्नात्सकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 741. l. 25. (III. 22, 1.) सोमं कामयमानं यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं A. सोमं कामयमानः इदं यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं C. सोमं कामनः इदं यस्मिन्नग्नौ सुतं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) तमस्यं येमवशादतनशीलं C. यंतसस्यं येमवशादतनशीलं A. तं सस्यं येमन् शादतनशीलं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) अश्वमिव. C. inserts after it यद्वा महसिणमिति याजविशेषणं सहस्रसंख्याकं.

P. 742. l. 2. (III. 22, 1.) सोमाद्यनेकरूपं A. C. सोमाद्यनेकरूपं B.

P. 742. l. 14. (III. 22, 2.) आहवनीयादिरूपतया. C. inserts after it दाहयाकादिकर्तृतया.

P. 742. l. 18. (III. 22, 2.) कृतवानसि त्वषो added from Ca.

P. 743. l. 13. (III. 22, 3.) इति धिष्य्याः प्राणाभिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्य्याः प्राणाः । यद्वा धिष्य्या स्तुतिः तदहोः प्राणाः । ये धिष्य्याः प्राणाभिमानिनो देवाः C.

P. 743. l. 19. (III. 22, 3.) The text is given from the MSS. of the Śatapatha-brāhmaṇa (Mādhyandina Śākhā). The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धिय इच्छन्ति या रोचने परस्तातानेय सचते A. B. ते सर्वधियं उच्छन्ति । तानेय सचते C.

P. 744. l. 2. (III. 22, 3.) हस्वादयः ॥ हस्वत्वादयः A. B. C.

P. 744. l. 12. (III. 22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा,

which are added after पुरीषासः, the whole passage as far as सजोषसः has been given from C. A. omits the whole as far as सजोषसः. पुरीषासः सिकतामिश्राः चित्वाः सग्नयः प्रषणे-भिन्नुत्तननसाधनभूतेरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः B.

P. 744. l. 16. (III. 22, 4.) प्रयच्छतां A. B. C. प्रयच्छंति शेषः Ca.

P. 745. l. 26. (III. 23, 1.) जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः ॥ जूरीमुरी हिंसावयोहान्योः C. pr. m. जू अत्येयन शतुप्रत्ययः A. B. and C. sec. m.; but there would not be a अत्ययः, if शतु were added to जू; nor could the *u* be explained without the addition of बहुलं छंदसीत्युत्वं. Cf. Rv. I. 117, 7.

P. 746. l. 13. (III. 23, 2.) अल्लुडतां C. अल्लुडतां A. विलुडतां B.

P. 746. l. 20. (III. 23, 2.) The words from रेवत् to अयणे taken from C. B. omits all from रेवत् to गतिगंधनयोः.

P. 746. l. 26. (III. 23, 2.) शुपुष्यां चेति भोजनमृतेण उप्रत्ययः C. शुपुष्याभ्यां चेति भोजनमृतेण प्रत्ययः B. शुपुष्याभ्यां चेति भोजनमृतेण प्रत्ययः A. The Sūtra could not be found.

P. 746. l. 27. (III. 23, 2.) स्वं स्वमभिमतं C. स्वं स्वं एतं A. B.

P. 747. l. 9. (III. 23, 3.) प्रथनसाधनत्वेन A. प्रथम B. मंचन C.

P. 747. l. 10. (III. 23, 3.) हे देवश्रवाः. C. adds आत्मन आमंत्रणं.

P. 747. l. 12. (III. 23, 3.) यशवतो A. C. यशकर्ता B.

P. 748. l. 3. (III. 23, 4.) मनुष्यसंचार C. मनुष्यसंचारण B. In A. the passage is omitted.

P. 748. l. 22. (III. 24, 1.) गाथितो विश्वामित्र A. B. C. गाथिसुतो विश्वामित्र ?

P. 749. l. 11. (III. 24, 1.) अस्य लुग्विकरणत्वात्वे न भवतः A. अस्य लुग्विकरणत्वादीत्वेत्वे न भवतः C. अस्यालुग्विकरणे त्वे न भवतः B.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted from C.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) इलायामीड्यायां ॥ इलायां inserted from C.

P. 750. l. 10. (III. 24, 3.) सग्ने मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्ने ॥ सग्ने त्वं मम संबन्धस्मिन्ने C. सग्ने मम संबन्धस्मिन्ने A. B.

P. 750. l. 11. (III. 24, 3.) जूगृह्णजगृह्यः ॥ जगृह्यः A. B. स्वजगृह्यः C.

P. 751. l. 26. (III. 25, 1.) तनयोऽसि. C. has after it द्यावापृथिवीभ्यां वा एवं ज्ञातां देवाः पर्यगृह्णन्ति श्रुतेः ज्ञातस्याग्नेः परिग्रहाज्जननीवन्नयोमोतृत्वं इत्यर्थः.

P. 755. l. 3. (III. 26, 1.) विश्वानरोऽग्निः ॥ विश्वानरः कश्चि C. B. विश्वानरः कश्चित् Ca. A.

P. 756. l. 3. (III. 26, 2.) यद्वा स्यदःशब्देनाध्वा लक्ष्यते B. यद्वा स्यशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्यदःशब्देन तद्वा लक्ष्यते C.

P. 756. l. 19. (III. 26, 3.) A. omits all between प्रतिदिनं समिध्यते and सयुञ्जन् in verse 4.

P. 756. l. 21. (III. 26, 3.) ज्ञातो B. आत्मज्ञातो C.

P. 757. l. 16. (III. 26, 4.) चालयंति ॥ चालयंति A. B. चालयंति C.

P. 757. l. 17. (III. 26, 4.) अस्मात्त्रयेर्निष्ठेति A. B. C. The Unādi-sūtra I. 48. is तवेर्णिष्ठाः; Sāyaṇa has changed it to explain the accent. Cf. Rv. I. 35, 4.

P. 757. l. 19. (III. 26, 4.) पृषु सेचने ॥ पृष सेचने C. पृष संधाने A. B.

P. 758. l. 25. (III. 26, 6.) माहृतं तेजो याचामहे. C. has after it यद्वा ज्ञातं ज्ञातं वारकं गयं गयं सप्त गयान् सोमो बलं याचामहे.

P. 759. l. 19. (III. 26, 7.) स त्रेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. स त्रेधात्मानं व्यभजत् आदित्यं द्वितीयं (sec. m., but तृतीयं pr. m.) C. स त्रेधात्मानं विभजत् आदित्यं तृतीयं B. The margin of B. adds अग्निं तृतीयं.

P. 759. l. 20. (III. 26, 7.) अव्ययमननादिनिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् ° A. अव्ययमननादिनैरपेक्ष्येण स्वभावत एव साक्षात् C. अव्ययमननादिमाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.

P. 759. l. 23. (III. 26, 7.) भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.

P. 759. l. 24. (III. 26, 7.) अभिधाय याप्यात्मनांतरिक्षाधिप्रातृतां inserted from C.

P. 761. l. 2. (III. 26, 8.) संचनीयं. C. adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.

P. 761. l. 6. (III. 26, 8.) सर्वज्ञगच्छ पर्येषयत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शतः C. जगत पर्येषयत् सर्वतः प्राप्तयादर्शतः B. In A. the passage is omitted.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) उत्सं. C. has after it लुप्तोपममेतत्.

P. 762. l. 2. (III. 26, 9.) अस्मादुदियमिदृश्यादिकृषिभ्यः A. अस्मादुदियमिदृश्यादिकृषिभ्यः C. अस्मादुदियमिदृश्यादिकृषिभ्यः B. अमि is added here as the radical of संस. Instead of गुषि, as printed in the Unādi-text (ed. Boehtlingk), गुषि has been adopted from the MS. of Ujjvaladatta.

P. 762. l. 28. (III. 27, 1.) इति तिस्रः सामिधेयः. The two last words were inserted from C, where however they are struck out sec. m.

P. 763. l. 8. (III. 27, 1.) After संचति C. adds नारयति.

P. 763. l. 15. (III. 27, 1.) मुञ्चयुरिति. Ca. has after it साग्नेयपक्षे । हेऽग्ने वस्त्रदर्धमभिष्टयोऽभिगतदीपयो हविष्मन्त आसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिः सहिता वाजा अद्यानि समिद्धशयानि घृताण्या जुहा सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्याह्वानं वै वाज इति देवान[ि] देवत्वं । समानमन्यत.

P. 764. l. 5. (III. 27, 2.) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः. Ca. has after it यद्वा उभयत्र छंदसीयनिपाविति वनिष.

P. 764. l. 25. (III. 27, 4.) जोषिष्केषाः ज्वालाकेषाः C. जोषिष्केषाः दीपज्वालः B. In A. no explanation is given.

P. 765. l. 2. (III. 27, 4.) याष्मार्यः ॥ याष्मार्यः A. B. C.

P. 765. l. 8. (III. 27, 5.) घृतस्य विलयनद्वारा गोधनं येनेति A. C. घृतस्य विलयनद्वारा घृतगोधन इति B.

P. 769. l. 12. (III. 27, 13.) वृषु मेचने corrected. वृषी मेचने A. B. C.

P. 769. l. 21. (III. 27, 14.) तद्धत C. तद्धतो A. B.

P. 770. l. 6. (III. 27, 15.) वृषणो वृषाणो A. वृषाणो omitted by B. C.

P. 770. l. 7. (III. 27, 15.) आहुतिद्वारा A. C. वृष्टिद्वारा B. sec. m.

P. 772. l. 4. (III. 28, 3.) तिर्योहिते मति. Ca. adds पूर्वशुक्लतीयमवनेऽभिपुतं परेशुः प्रातःकाले हवमानमीदृशं सोमं.

P. 772. l. 17. (III. 28, 4.) माध्यंदिने माध्यंदिनसंबंधिनि ॥ माध्यंदिनसंबंधिनि A. B. C.

P. 773. l. 14. (III. 28, 5.) अचिन्ति तत्र नानुवर्तनात् ॥ अचिन्ति तत्रानुवर्तनात् A. In C. अचिन्ति is left out, but supplied in the margin. In B. all is wanting. The quotation seems to refer to Pān. V. 3, 48.

P. 774. l. 18. (III. 29, 1.) प्रजननमग्नेऽलनसाधन C. प्रजननमग्नेऽलनसाधन B. प्रजननसाधन A.

P. 776. l. 1. (III. 29, 3.) उन्नरवेद्या उत्पन्नो added from C.

P. 777. l. 7. (III. 29, 5.) मनसा याचा चैकविधमेव कर्म कुर्वीत inserted from C.

P R E F A C E.

li

- P. 777. l. 10. (III. 29, 5.) अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरकृतानां A. C. अग्निपूर्वकत्वात्सर्वमुत्तरकृतानां B.
- P. 778. l. 4. (III. 29, 6.) वाय्वलीस्थानेषु C. वाय्वलीस्थानेषु A. वाय्वास्थलीस्थानेषु B.
- P. 778. l. 5. (III. 29, 6.) यामन यामनि वेगगमने A. C. यामन् याने विशेषवेगगमने B.
- P. 778. l. 7. (III. 29, 6.) तृणानि च A. C. तृणानीच B.
- P. 778. l. 8. (III. 29, 6.) दग्धस्थानानि C. दग्धस्थानानि A. तदंतस्थे स्थानानि B.
- P. 779. l. 8. (III. 29, 8.) उन्नरयेद्या नाभौ B. उन्नरयेद्यां नाभौ A. C.
- P. 779. l. 10. (III. 29, 8.) सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C. sec. m. कृतजन्योपभोगस्य B.
- P. 779. l. 23. (III. 29, 9.) The words धुनोति कंषतीति धूमोऽग्निः । एवंविधं are added from C. In A. these and the following words are omitted.
- P. 780. l. 20. (III. 29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C' has गृ शब्दे । गृणंतीति गिरः स्तोतारः । पाठः.
- P. 781. l. 17. (III. 29, 11.) पा रक्षणे यद् गतो पातः क्लिप्त A. पा रक्षणे यद् गतो या र्षतः क्लिप्त C'. pr. m. : या is struck out see m. पा रक्षणे यद् गतो पातः क्लिप्त B.
- P. 781. l. 27. (III. 29, 11.) दृभृमृमृमृ इति ईमनिन A. B. C. The Unādi-sūtra IV. 149 has दृभृमृमृमृ इमनिच. * Cf. Rv. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the ओणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root मृ, मवीमन् is formed.
- P. 782. l. 23. (III. 29, 13.) अयुयः. The etymological explanation is given only by C. In A. the whole passage is wanting.
- P. 782. l. 25. (III. 29, 13.) हर्षादुन्नयसंपुटेन शब्दे कुर्वन्ति A. Ca. हर्षिशब्दे कुर्वन्ति B.
- P. 782. l. 26. (III. 29, 13.) हर्षादुन्नयसंपुटेन C' हर्षते घोषन्ति A. B.
- P. 786. l. 22. (III. 30, 1.) प्रयासीतराण्यपि. C. adds after it धानाकरंभादोनि
- P. 787. l. 2. (III. 30, 1.) सोमपदघ्नैतरयाक्वे A. B. सोमपदस्योत्रयाक्वे C'
- P. 788. l. 3. (III. 30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इंदु यस्य omitted in C'
- P. 788. l. 7. (III. 30, 3.) After तु विकृर्मन् there is a lacuna in A. B., which is supplied by Ca. in the following way: संश्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता क्षुत्पानं शत्रुविषयहिंसावान् भवतीति शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उग्र etc. The passage, however, has been given according to C 2.
- P. 788. l. 23. (III. 30, 4.) अच्युतानि ष्युतिरहितानि C. अच्युतानि च्यवनरहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.
- P. 789. l. 4. (III. 30, 4.) हंतीति A. C. जिघ्रतीति B.
- P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) करोषीति यायत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत् C'.
- P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.
- P. 790. l. 6. (III. 30, 6.) शत्रुनभिलक्ष्य A. C. सम्मानभिलक्ष्य B. •
- P. 790. l. 8. (III. 30, 6.) प्रमृणन् हिंसन्. हिंसन् added from C.
- P. 790. l. 9. (III. 30, 6.) पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.
- P. 790. l. 14. (III. 30, 6.) क्षाभाक्षास्त्रस्य B. ति क्षाभ्यास्त्रस्य A. क्षाभाक्षास्त्रीयाम्य C'.
- P. 790. l. 23. (III. 30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.
- P. 791. l. 16. (III. 30, 8.) कंश्चिदसुरं. C. adds त्वाहं वृत्तं.

P. 791. l. 25. (III. 30, 8.) कुण शब्दने A. B. कुण संशब्दने C. The Dhātupāṭha has कुण शब्दोपकरणयोः.

P. 792. l. 6. (III. 30, 9.) क्षपारां. C. has after it दृडरूपां, i. e. दृरूपां.

P. 792. l. 7. (III. 30, 9.) भूमिं सामनां सैमानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमिं सनेनां A.

P. 792. l. 8. (III. 30, 9.) यद्वा सम एव साम A. C. यद्वा सम एव सामनुः B. pr. m. साम sec. m.

P. 792. l. 9. (III. 30, 9.) तस्माद्देव साम इति C. तस्माद्देवसमे A. तस्माद्देवसमे B. pr. m. तस्माद्देव वय साम C 2.

P. 792. l. 10. (III. 30, 9.) साम्ययती ॥ साम्ययती C. B. साम्ययती Ca. सम्ययती A.

P. 792. l. 12. (III. 30, 9.) तथांतरिष्यं to, प्रागल्भ्यं only in C.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) इष गतो ॥ इषु गतो A. B. इषि गतो C.

P. 792. l. 18. (III. 30, 9.) स्तंभु स्तंभन A. B. स्तंभु रोधन C.

P. 792. l. 21. (III. 30, 9.) क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च B. क्षिप्पधातोर्ह्रस्वश्च A. क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च C. Cf. Uṇādi-sūtra-III. 59.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहरात्प्राक् A. B. एतादृशो मेघः पुरो हंतोः हननात् वज्र-प्रहरात्प्राक् C.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) विमिश्रो A. विविश्रो B. विविश्रो C.

P. 793. l. 14. (III. 30, 10.) धमतिर्गतिर्कर्म. C. has after it मुरः हननात्प्राक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गादिति.

P. 793. l. 16. (III. 30, 10.) वत्यते ॥ C. adds यद्वा गोनैत्येकवचनं गवां व्रजो गोष्ठभूतो बलो नामाक-रोदिदः तं पुरुहूतं शब्दायमानास्मा गावोऽभ्यगच्छते आच्छाद्यते etc.

P. 794. l. 12. (III. 30, 11.) After शीघ्रमागच्छेति भावः Ca. adds यद्वा संगतानि याजान्नानि अंतरि-च्छादादुत्सामानभि प्रापयेति शेषः.

P. 795. l. 11. (III. 30, 13.) Between वि and वसत्याः Ca. adds पाठः। अक्रोः रात्रेः यामन् यामनि निर्गमने सति विवसत्यास्तमांसि विवामनवत्या उपमः. It is one of the many marginal notes which are found in Ca., but which do not occur in the other C. MSS.

P. 795. l. 13. (III. 30, 13.) उपःकालः Ca. काल A. काले B. C.

P. 795. l. 14. (III. 30, 13.) आगात् व्यपेति तदा A. B. C. आगतः तदा Ca.

P. 795. l. 16. (III. 30, 13.) After इंदस्य तवे, Ca. adds यद्वा महिना महिष्ठा युक्तः आगादिति संबंधः तानीदस्य कर्म कर्माणि मुकृता मुहु कृतानि पुरुणि बहूनि विद्यन्ते पाठः.

P. 796. l. 3. (III. 30, 14.) यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं ॥ यद्यस्मादुदकात्स्वादुतरं संभृतं संपादितं A. यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुत्तरं संभृतं स्वेन संपादितं Ca. 'यथा स्मादुदकः स्मा तस्मादुत्तरं संभृतं स्वेन संपादितं C. यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं B.

P. 796. l. 20. (III. 30, 15.) दुष्टमाधुपानि B. दुष्टं माधुपानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधुपानि Ca.

P. 796. l. 23. (III. 30, 15.) दृह दृहि वृह वृहि वृद्धी A. दृहि वृह वृह वृद्धी A. दृह दृहि वृद्धी B.

P. 796. l. 28. (III. 30, 15.) After रिष्यः A. has रपयवसिचक्रे; Ca. रपयसिचक्रे; C. पच वच-मिचोपधाया; B. sec. m. रप हिंसायां. Might it be रप वचसि चक्रे?

P. 797. l. 14. (III. 30, 16.) After नय Ca. adds शल्लन्या यशं नय.

P. 798. l. 2. (III. 30, 17.) कियतोऽनिर्हायमाण C. कियतो निर्हायमाण B. कियतो निर्हायमाण A.

P. 798. l. 24. (III. 30, 18.) After भवेम Ca. adds यद्वा प्रणेतः स्वस्तयेऽम्माकं च । जितस्त्वं यदा महंति
बहूनि हवीरूपाण्यन्त्राणि समानीदमि तदा वयं बृहतो महतो रायो धनस्य संभकारो भवेम.

P. 799. l. 14. (III. 30, 19.) गादाभ्यामिण्जितीणाञ्च Ca. A. गादाभ्यामिण्जितीणाञ्च C. B.

P. 799. l. 16. (III. 30, 19.) सीयुट् सार्द्धधा° A. B. C. सीयुट् सलोपः सार्द्धधा° B. sec. m.

P. 800. l. 4. (III. 30, 20.) प्रस्थाने । मिप ॥ प्रस्थाने । किप् A.

P. 800. l. 13. (III. 30, 21.) विदारय before आदियस्य Ca.

• P. 802. l. 3-5. (III. 31, 1.) ग्रामहृत्तिरित्युच्यते B. All between is left out. In C. the
commentary on verse 1. and part of verse 2. is omitted.

P. 802. l. 6. (III. 31, 1.) स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति ॥ पुत्रो पुत्रो भवेत् A. पुत्रो भवेत् B. Ca. Cf.
Manu, IX. 127.

P. 802. l. 7. (III. 31, 1.) नप्यं नमृभयं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात गच्छति B. नप्यं नमरं पीतं गात
गच्छति । दहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दहित्वं नमृभयं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात गच्छति A. Ca. After गच्छति
A. and Ca. add कर्तृकं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) तत्पतिं ॥ यत् पतिं A. Ca. चित्पतिं B.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) यत् यस्या दहितुः B. The first explanation from एत यम्मिन्विषये
to दुःस्वापगमात् is given in A. and Ca.

P. 802. l. 16. (III. 31, 1.) तथा स्वशरीरं A. C. तस्यां स्वीर्यं B.

P. 803. l. 12. (III. 31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तृतीयकं B.

P. 803. l. 14. (III. 31, 2.) यद्भिः । अविद्भिः स्त्री यद्भिः पुमान् स्वार्थाया वोढृत्वात् अवद्भिश्च यद्भिः A. Ca.
यद्भिः स्त्री यद्भिः पुमान् स्वार्थाया उदर्यत्वात् अवद्भिश्च B. The Commentary to the Nirukta says,
यद्भिं च वृद्ध्या वोढारं पुत्रं अवद्भिं चावोढी स्त्रियं । तयोद्देशेयोरपि वोढवोढोः पुत्रयोरन्वयः etc.

P. 804. l. 2. (III. 31, 2.) जनेर्णिचि ॥ जनेर्लिङि B. जनेर्लेरि C. जने लीटि A.

P. 804. l. 10. (III. 31, 3.) केषमान्ते ॥ कं भजयमानो Ca. कं भजयमानो A. केषमानो B.

P. 807. l. 12. (III. 31, 7.) पृट् निरासे A. C. हारणे B.

P. 807. l. 16. (III. 31, 7.) सर्वेधातो B. C. • सवीतो Ca. सर्वितो A.

P. 807. l. 25. (III. 31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्व-
मिति प्रतिमानं B. C.

P. 809. l. 15. (III. 31, 10.) ते व्याप्यातपिष्ट ॥ ते व्याप्ता वर्तिताः A. ते व्याप्ता वर्तिताः B. ते व्याप्यातपिष्ट C

P. 809. l. 23. (III. 31, 10.) घुप संशब्दने A. C. घुपि संशब्दने B.

P. 810. l. 9. (III. 31, 11.) क्रमेणाम् वसतीति A. B. क्रमेण दविराम् भवतीति Ca. क्रमेण हविष्याम्
वतीति C.

P. 810. l. 15. (III. 31, 11.) स्वार्थे चप्रत्ययः Ca. स्वार्थे वृषोदरादित्वात् चप्रत्ययः A. स्वार्थे वृषोदरादित्वात्स्वार्थे
चप्रत्ययः C. स्वार्थे वृषोदरादित्वात् चप्रत्ययः B.

P. 811. l. 3. (III. 31, 12.) संतरिष्येण विष्कृष्यतो A. B. संतरिष्येण यज्ञेन वा विष्कृष्यतो Ca.

P. 811. l. 5. (III. 31, 12.) After अस्यापयन् Ca. adds यज्ञेरेष लोकस्मितिर्दिदस्य च वृद्धिर्गिति कीर्तते

P. 811. l. 8. (III. 31, 12.) Between रोधनं and इति निपातनात् all is omitted in A. B.

P. 811. l. 21. (III. 31, 13.) धात् । अकरोत् B. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.

P. 812. l. 12. (III. 31, 14.) प्रापयामः ॥ प्रापयामः हे Ca. प्रापयामहे C. प्रापयामहे A. याचामहे B.

P. 814. l. 8. (III. 31, 17.) कृष्णे ॥ C. adds कृष्णा चाकृष्णा च कृष्णे.

- P. 814. l. 9. (III. 31, 17.) चतुर्गतयः ॥ C. adds यद्वा चतुर्गतयः चतुर्कर्माणि इत्यर्थः.
- P. 815. l. 20. (III. 31, 19.) सम्यसे to इत्यर्थः added from C.
- P. 816. l. 20. (III. 31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशतु Ca.
- P. 816. l. 23. (III. 31, 21.) Before वने गाः etc. Ca. adds द्वारास्युद्वाह्य गा निरगमयदित्यर्थः.
- P. 820. l. 2. (III. 32, 5.) After हयेच्च B. adds हरितयणीश्चोपेत.
- P. 820. l. 21. (III. 32, 6.) यथेन युञ्जेन A. B. C. यथेनायथेन !
- P. 821. l. 17. (III. 32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.
- P. 826. l. 4. (III. 32, 14.) Before आह्वयति Ca. adds धारणां. The passage is left out in A.
- P. 826. l. 23 (III. 32, 15.) तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि ॥ तं सोमं added from C.
- P. 827. l. 14. (III. 32, 16.) सखिभ्यः सखिभिः. Ca. inserts सखीभूपर्वतेर्हृदीकृतमपि गन्धं गोसंबन्धि-
नमूर्धं गणमारुहः चाभ्यनवानमि यदा यलेन रुद्धा गाः जेतुमंगिरसां कृते प्रयुद्धोऽमि तदा सर्वेऽपि त्वां न धारयन्तीत्यर्थः.
- P. 828. l. 12. (III. 33, 1.) संबेदमाययाचनुययुस्तिरे । अथ A. C. संबेदमागच्छोन्नतिर्धुः B.
- P. 828. l. 26. (III. 33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after
विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृद्धेर्मुषोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपाशयन्त. (Cf.
Durga's Commentary on Nir. IX. 26 : विपाशनाद्वा । किमस्यां व्यपाशयन्त । पाशा अस्यां व्यपाशयन्त
वसिष्ठस्य मुमूर्धतः । वसिष्ठः किल निमग्नस्त्रास्यां मुमूर्धः पुत्रमरणशोकाच्चः पाशैरात्मानं बद्ध्वा । तस्य किल ते पाशा अस्यां
व्यपाशयन्त व्यमुच्यन्तोदकेन.
- P. 833. l. 14. (III. 33, 7.) Ca. adds at the beginning of the verse इदमृषेवाक्यं.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) यत्संवादात्मकं ॥ Ca. has after it इदमाहात्म्यप्रकाशनरूपं वा.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) नोऽभीत्य ॥ नोधिप इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.
- P. 836. l. 22. (III. 33, 11.) उन्नीणां भवेयुः ॥ Ca. adds तथा कुर्यति शेषः.
- P. 837. l. 14 (III. 33, 12.) Ca. has at the beginning उदमुन्नीणस्य विष्टामित्यस्य वाक्यं.
- P. 838. l. 6. (III. 33, 13.) पूर्वमुन्नीतीर्षुर्विष्टामितो नदीरुक्ताधुनोन्नतिर्धुः A. B. पूर्वमुन्नीणो विष्टामितो
नदीरुक्ताधुनोन्नतिर्धुः C.
- P. 838. l. 7. (III. 33, 13.) युगकीला deest in A. B. C. युगकं C. युगकं A. युगकड B.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) वायुधातो वर्धमानो A. Ca. वायुधातो वर्धयमानो C वायुधानो वर्धन-
शीलो B. marg.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) भूरिदातुः । दायते etc. A. C. भूरिदातो बहुज्जेदनमाधमयुक्तः B. marg.
- P. 839. l. 19. (III. 34, 1.) आपृणत । सर्वतोऽतर्पयत C. आपृणत । स्वप्रकाशेन प्ररितवान् B. marg. ;
omitted in A.
- P. 840. l. 10. (III. 34, 2.) नहेर्हलोपश्च ॥ महेर्हलोपश्च A. B. C.
- P. 841. l. 13 (III. 34, 2.) धेना जिगातीत्यत्र प्रत्ययस्वरणांतोदाहः. In the passage quoted by
Sāyana धेना is ādyudāta as it ought to be, if निच्च is anuvritta.
- P. 842. l. 3. (III. 34, 4.) कृष्यां क्त. This Sūtra does not exist in the Unādi-
sūtras; cf. III. 148.
- P. 844. l. 24. (III. 34, 8.) धिया स्तुत्या रणयन्तः स्तोतारः A. B. धिया स्तुत्या कर्मणा वा रणं येषां ते स्तोतारः Ca.
- P. 845 l. 2. (III. 34, 8.) समान तत्तल्लोकत्वाग्निभ्यो ददौ A. समान लोकवाग्निभ्यो ददौ B. समान
तत्तल्लोकवाग्निभ्यो ददौ C. समान अग्नेभ्यः समाहृत्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकवाग्निभ्यो ददौ Ca.

P R E F A C E.

lv

- P. 848. l. 19. (III. 35, 3.) विषसं A. C. व्यपासं Ca. यवसं B. .
- P. 849. l. 12. (III. 35, 4.) समानप्रसिद्धी ॥ Ca. inserts before it वेगबलयोः.
- P. 849. l. 14. (III. 35, 4.) सुपुङ्गवः A. B. C. सुखकरं Ca.
- P. 853. l. 23. (III. 36, 1.) सुते सुते ॥ Ca. has after it परोऽद्वैतः परोक्षकृतः.
- P. 857. l. 4. (III. 36, 6.) रय्येष रयिन इव ॥ Ca. adds गंतव्यं देशः .
- P. 857. l. 6. (III. 36, 6.) लताखंडरूपोऽन्यः सोमः A. लताखंडोपेतः सोमः Ca. लताखंडपात्यः सोमः C. लताखंडनः सोमः B.
- P. 861. l. 24. (III. 37, 4.) साकृपति ॥ साकृपति A. B. C.
- P. 863. l. 2. (III. 37, 7.) पृतनानामान्यं पृतनान्यं ॥ पृतनान्यं deest in A. B. C.
- P. 863. l. 26. (III. 37, 9.) निपादपञ्चमेषु चतुर्थे जनेषु A. B. चतुरादिषु स्थानेषु Ca.
- P. 865. l. 13. (III. 38, 1.) काष्ठं संस्करोति A. B. रथं संस्करोति Ca. The same has after तद्वत् the words अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रथं न तप्रेयेति निगमः.
- P. 867. l. 21. (III. 38, 4.) आल्लादयन added from Ca. B. has धार्यमानः.
- P. 867. l. 24. (III. 38, 4.) महदाश्रयोपेतं A. B. महदाश्रयोपेतं C.
- P. 868. l. 10. (III. 38, 5.) Before वृषभः A. B. C. (but not Ca.) have तपोः पूर्वः.
- P. 870. l. 8. (III. 38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.
- P. 873. l. 11. (III. 39, 3.) शस्त्रादीनि क्लेशाणि ॥ Ca. adds यद्वा वपृषि रूपाणि.
- P. 875. l. 13. (III. 39, 6.) उत्साविण्यां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविण्यां गवि B. उत्सावि गवि A. C.
- P. 882. l. 18. (III. 41, 2.) स्त्रीणामभूत ॥ स्त्रीणं मरुतं A. स्त्रीणमत Ca. स्त्रीणं मरुतं C. स्त्रीणं B.
- P. 886. l. 21. (III. 42, 2.) नृमन ॥ नृत मन B. नृनमन A. नृनमन C.
- P. 887. l. 20. (III. 42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B. sec. m. निधनं A. C.
- P. 889. l. 15. (III. 43, 1.) अप्यावपनीयं added from Ca.
- P. 889. l. 22. (III. 43, 1.) सा अशिलस्य ॥ अनु अभिलस्य A. B. C.
- P. 890. l. 14. (III. 43, 2.) क्कणे supplied from C.
- P. 891. l. 14. (III. 43, 4.) अथ धानावतः . After अथ Ca. has परोक्षस्तुतिः.
- P. 891. l. 23. (III. 43, 5.) After हे इदं कुवित Ca. adds अतः कुविल्लतः कदा इत्यर्थे वर्तते बहुपाक्षी वा.
- P. 895. l. 20. (III. 44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणापहारं B. ग्रहारकं A.
- P. 896. l. 5. (III. 44, 5.) अभिपुतं सोममपावृणोत ॥ अभिपुतमपावृणोत A. B. C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) श्रुत्या A. B. श्रौते C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) स्मार्तं C. शास्त्रं A. B.
- P. 896. l. 24. (III. 45, 1.) अतिगच्छति ॥ अभिगच्छति A. B. C.
- P. 909. l. 16. (III. 49, 2.) युद्धमामाद्य B. युमामाद्य A. युद्धस्य मध्ये C.
- P. 909. l. 18. (III. 49, 2.) न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ न कोऽप्यस्तीत्यर्थः A. B. C.
- P. 910. l. 3. (III. 49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा महायवान् बलवान् B.
- P. 910. l. 23. (III. 49, 4.) पृष्टः ॥ Ca. adds व्यासः.
- P. 916. l. 4. (III. 51, 3.) सत्त्वामाहं शत्रूणामिव हंतारं A. B. सत्त्वामाहं सत्यमेव शत्रूणांमभिभवितारं C.
- P. 919. l. 22. (III. 51, 9.) इदमनु अनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. इदमनु अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca. इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.
- P. 923. l. 1. (III. 52, 6.) After महय Ca. adds संभावय.

- P. 924. l. 9. (III. 53, 1.) तत्तर्पये ॥ तत्तर्पये A. B. तत्तर्पये C. and the Anukramanī.
 P. 925. l. 1. (III. 53, 2.) हारियोजनस्य added from C.
 P. 925. l. 26. (III. 53, 3.) दास्य A. C. बदस्य B.
 P. 926. l. 13. (III. 53, 4.) Ca. adds after तस्य गृह एव the words यत् ते जाया तिष्ठति.
 P. 927. l. 5. (III. 53, 5.) अत्र स्थितौ रासभस्य हेभारवं कुर्वते वागिनोऽप्यस्य रथाङ्गिनोचनः प्रपोद्धवं C. वागिनः अथाः तेषां विमोचनं अत्र स्थितौ रासभस्य शब्दयुक्तस्य रथस्य B.; omitted in A.
 P. 927. l. 19. (III. 53, 6.) यद्वा सुरलं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.
 P. 927. l. 25. (III. 53, 6.) Instead of प्रत्ययस्य (C.) A. has गच्ययसी, B. गच्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner: यद्वा रणो रमणीयः । वज्रिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्.
 P. 930. l. 26. (III. 53, 12.) स्नाययामि C. स्तौमि A. B.
 P. 932. l. 2. (III. 53, 14.) शृद्धापत्यैश्च C. शृद्धवित्तैश्च A. B.
 P. 932. l. 3. (III. 53, 14.) पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नैवाशास्य A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशास्यः । तत्संबन्धिधनं नैवाशास्यं C.
 P. 932. l. 7. (III. 53, 14.) प्रेम्सवो वा A. C. प्रेम्सा वा B., which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhāṣya.
 P. 932. l. 8. (III. 53, 14.) घरणं A. C. हरणं B. हर्म्ये Nirukta.
 P. 932. l. 11. (III. 53, 14.) तत्स्य A. B. तस्य C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378. and MS. Paris.) have तत्स्य; Roth's edition gives तस्मिन्.
 P. 932. l. 17-20. (III. 53, 15.) The Slokās are taken from C. They are to be found in Shadguruśishya's commentary on the Anukramanī.
 P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) The commentary on verses 21-24. was omitted by the writer of A 2. The copyist of MS. Pada 1. omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Pāda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishṭha, Vasishṭha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एव शब्दः (लोपः) सा वसिष्ठेयिणी शुक्लं च हं च कापिष्ठलो वसिष्ठः अतस्तं न निर्वर्षयामि ॥ In the Anukramanī also it is said, अंता अभिज्ञापयार्थाः । ता वसिष्ठेयियः । न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । and Shadguruśishya adds the following quotation from Śaunaka's Brihaddevatā to the same effect:

शतधा भिद्यते मृडो कीर्तनेनⁱ युतेन च । तेषां बालाः प्रगीयन्ते^k तस्मान्नास्तु न कीर्तयेत् ॥

- P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) पुरा खलु only in C.—P. 936. l. 1. केनचित्कारणेन only in C.—P. 936. l. 2. अग्निः only in C.—P. 936. l. 2. अभिज्ञापयार्था only in C.—P. 936. l. 9. शीर्षवन् only in C.—P. 936. l. 10. यातयति to लुक् only in C.—P. 936. l. 13. प्रज्ञस्वतपसिः only in C.—P. 936. l. 13. वेद्यो only in C.—P. 936. l. 15. पंचवृत्तिः only in C.

ⁱ कीर्तितौ च MS. E. I. H. 1823. कीर्तनेन 2396.

^k प्रगीयन्ते E. I. H. 1823. प्रगीयन्ते 2396.

P. 936. l. 22. (III. 53, 22.) चिञ्चत् उपसार्धः । यथा परञ्जु only in C.—P. 936. l. 23. शान्मली B.—P. 936. l. 25. प्रयस्ता आपहता B. हे प्रयस्तापहता C.—P. 936. l. 26. केन मुखात् B. पतुमुखात् C.

P. 937. l. 6. (III. 53, 23.) पुरा खलु only in C.—P. 937. l. 6. प्रयात् B. प्रापत् C.—P. 937. l. 6. मौनिनं only in C.—P. 937. l. 8. मंत्रगणसामर्थ्ये C. मंत्रसामर्थ्ये B.—P. 937. l. 9. पशु मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुभिः वाङ् (perhaps पशुमिव यज्ञे). मन्यमानाः C. B. has only पशुवत् मन्यमानाः.—P. 937. l. 11. एवं to नार्हतीति only in C. वसिष्ठं धिक्करोति B.—P. 937. l. 12. नापाजिनमिति C. अपाजिनं मूर्खे B.—P. 937. l. 12. अपाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं C.—P. 937. l. 14. तेन सह न स्पर्धेत इत्यर्थः । तदा only in C.

P. 937. l. 22. (III. 53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति शिष्टेः सह C. प्रपित्वं प्रगमनं तिशिष्टेः सह B.—P. 937. l. 25. चरन्ति B. व्यापयन्ति Ca. व्यापयन्ति C.

P. 940. l. 6. (III. 54, 4.) अद्यतनाः C. अन्यतराः B., wanting in A.

P. 940. l. 18. (III. 54, 5.) C. has after प्राप्नोति the words केन मार्गेण देयास्तर्पयितव्या इति.

P. 940. l. 22. (III. 54, 5.) After इत्यभिप्रायः C. adds दिव एषा पृथक्कृतिः.

P. 941. l. 12. (III. 54, 6.) महास्तां तो व्येतां ॥ महास्तां तो स्थेतां Ca. महास्तां तो व्येतां C. सह स्तां तो व्येतां A. सह स्तां तो व्येतां B.

P. 942. l. 1. (III. 54, 7.) परस्परं दृतः. C. has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.

P. 945. l. 14. (III. 54, 13.) After द्योतमानः C. adds द्योतमानस्य रुदस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.

P. 947. l. 8. (III. 54, 16.) After चारु नाम Ca. has नामत्वाविति नामरूपं च.

P. 951. l. 14. (III. 55, 1.) After महदेश्वर्यं Ca. has बृहद्देवतायामेव सूक्तं । अस्तोत्रिभ्यात्मना सर्वान्मन्यमानः परं पदं । देवानामसुखं तदेकं महदीतीर्यव्रिति.

P. 954. l. 22. (III. 55, 8.) साऽयत् MSS. सायत् Sāyana.

P. 954. l. 24. (III. 55, 8.) Ca. has at the beginning of the verse अत्र दावाग्निवादः.

P. 957. l. 13. (III. 55, 13.) Ca. after निहितमकरोत् adds the words यद्वा कया भुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्थानीयं मेघं निद्रध । धारयति । न ज्ञायते । षष्ठीकाल एव केवलं हृष्यते मेघः.

P. 958. l. 13. (III. 55, 15.) असाधारणलिंगेनेति C. असाधारणसंगेनेति B. असाधारणसंगेनोत A.

P. 959. l. 17. (III. 55, 17.) लोके हि A. C. यथा B. •

P. 960. l. 3. (III. 55, 18.) After शूर्येन्दस्य Ca. has सूर्यस्य वा.

P. 961. l. 18. (III. 55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 963. l. 10. (III. 56, 1.) यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं added from C.

P. 963. l. 11. (III. 56, 1.) अन्यथयितुं A. B. C.

P. 968. l. 1. (III. 57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्त्वानृतविवेकवान् C.

P. 969. l. 9. (III. 57, 3.) धेनवो A. B. नवप्रसूता गावः C.

P. 970. l. 2. (III. 57, 4.) मनवे मनुष्यं C. मनवे अनुष्ठानं A. B. •

P. 970. l. 14. (III. 57, 5.) After प्रेषते C. adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरुची । महत् इन्द्रादीनञ्चति पूजयतीत्युरुची । जिह्वा वाक् देवेष्वानार्थं प्रेषते.

P. 972. l. 26. (III. 58, 3.) किं deest in MSS. : cf. Rv. I. 118, 3.

P. 975. l. 3. (III. 58, 7.) After अहि तितोहिते Ca. inserts अहि भवं अह्यं । पूर्वेषुसृतीयसवनेऽभिपुतं । परेषुः प्रातःकाले.

- P. 978. l. 9. (III. 59, 3.) After वरिष्मन् Ca. adds उरुतेरे.
P. 981. l. 11. (III. 60, 1.) तेषां भावो A. B. तेषां समूहो C.
P. 984. l. 8. (III. 60, 5.) वप्सति ॥ वभसति A. B. C.
P. 984. l. 15. (III. 60, 5.) भसेर्गेति ॥ भासरादेति A. B. भसेर्गेति C. गस Ca. The rule does not occur in the Unādi-śūtras.
P. 984. l. 24. (III. 60, 6) After अहानि Ca. adds सोयानि.
P. 986. l. 1 (III. 61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिस्तरुणीत्युपमा B.
P. 987. l. 3. (III. 61, 3.) From मार्गे: to चापिति दीर्घः the text is taken from Ca.
P. 987. l. 22. (III. 61, 4.) शैलुक् ॥ सायुक् A. मोलुक् B. मोलुक् C.
P. 988. l. 18. (III. 61, 6.) शुलोकात् A. B. C. शुलोकादुत्तच्छंती Ca.
P. 989. l. 11. (III. 61, 7.) Before सर्वत्र Ca. has स्वतेजोभिः.
P. 990. l. 1. (III. 62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca. has बाध्यमानाः.
P. 990. l. 7. (III. 62, 1.) अन्यस्मै देवाय न तुन्याः ॥ अन्यस्मै देवाय मायं तुन्याः A. B. C. अन्यस्मै देवाय तुन्याः Ca.
P. 991. l. 7. (III. 62, 3.) From यद्वा हृत्ये to हविरिति inserted from C.
P. 991. l. 11. (III. 62, 3.) After पालयतु Ca. adds यद्वा होता होतुर्गन्तेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्विति.
P. 993. l. 5. (III. 62, 9.) अत्र सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B.: cf. Pāṇ. I. 3, 29, 3.
P. 993. l. 8. (III. 62, 10.) The whole passage from दोषो जागात् to द्वे सा विष्टदेव omitted in A. and B.
P. 993. l. 15-17. (III. 62, 10.) Ca. has the following various readings: it adds सर्वासु युतिषु प्रमिद्वस्य after तन्नस्य; द्योतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तद्योऽहं सोऽमी योऽमी सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B. give after स्वयंन्योतिः.
P. 993. l. 22. (III. 62, 10.) From ध्येयतया to धीमहि inserted from Ca. P. 993. l. 24. भीशन्त्यस्य कर्मपरत्वे deest in A. B.
P. 995. l. 1. (III. 62, 14) After द्विपादः Ca. adds प्रजाभ्यः.
P. 996. l. 7. (III. 62, 17.) युवां दद्युस्य । दद्यं धनं बलं वा ॥ वां दद्यं धनं बलं वा A. B. युवां दद्युस्य धनं बलं वा C.

I CANNOT conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assist-

ance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Rāja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the Sabda Kalpa Druma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by Sāyana, or otherwise essential to a full comprehension of the Rig-veda. There were then no editions of the other Vedas, of the Nirukta, the Aitareya-brāhmaṇa, Āśvalāyana, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of Sāyana's Commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at, in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the Rig-veda and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the Nirukta, Professor Benfey's Sāma-veda,

Dr. Weber's Yajur-veda, valuable treatises on the Grihya-sûtras by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the Rig-veda we have suffered one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pali scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purâna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death

the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. ‘What will Burnouf say?’ was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्ने गलगडदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरैः संशोधिता

श्रीमन्महादेवाधिपतीनामनुमत्या च

उद्घातरणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९११ वर्षे

॥ द्वितीयाष्टकादि तृतीयाष्टकचतुर्थोऽध्यायेकादशवर्गपर्यंतं ॥

वर्षिषे तदर्थं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपात्यत । अहं च ध्येव । इषुध्या शन्यथा
 निस्थति तथा वीरमिषाणां विविधमीरकैवीर्येपितैर्वा तद् चरैर्मरुदादिभिः
 सह दिवो वृलोकस्तकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लाक्षयादप्यस्य निरसि-
 तव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्त्तव्यं षष्ठी । निरसिता । तमेव देवं रोद-
 स्योर्निरोधनवत्योर्द्यावाधिष्योर्मध्ये वर्तमानम् स्तुतव्यास्तोषि । स्तौमि ॥ पातं ।
 पातमित्यत्र पातेः शतृ पिबतेवौणादिको रुः । मीळुषे । दाश्वान् साहा-
 निति ऋसुप्रत्ययांते निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
 शसिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तोषि ।
 स्तौतेऽहं दसो लुङ् । इषुधेव । इषवो धीयन्तेऽचेतीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति
 दधातेः किः । कृत्स्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं ववृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुहृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तरीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽहृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्नानं ववृधध्या वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भ-
 वति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैर्विदाने
 ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्नानं वर्धयितुं शोभमाग-
 तमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मदीयार्थनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनो-
 पायाञ्जानत्यौ भवतमिति शेषः । उषासानक्ता । उषासोषसः । पा० ६. ३. ३१. ।
 इति पूर्वपदस्योषासादेशः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रतिस्वरत्वं । अथ केवलोषा
 उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छन्नो वादित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णे
 रश्मिभिर्युतं विततं विशेवे ॥ संबद्धमत्कमक्तं संततं वा रूपं वसानाच्छादयन्ती
 धारयन्ती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुहृशी शोभनं शयमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनां
 रश्मिभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिं पातयित्व्यर्चः ।
 यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्यञ्जो
 निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तरीः । आवृतं इतीकारप्रत्ययः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ममसु नः पांज्मा वसर्हो ममसु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतं इंद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यं देवाः ॥ ३ ॥

ममसु । नः । परिऽज्मा । वसर्हो । ममसु । वातः । अपां । वृषण्वान् ।

शिशीतं । इंद्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यं । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्महर्हो वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामावासाणां वृक्षादीनां हंतामिः । अथवा वसर्हो वासाहो वासरस्य गमयिता परिज्मा परितो गंतादित्यो ममसु । मादयत् । तथापां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान् वर्षण्वान् वृष्ट्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममसु । किंच हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यः । तौ युवं युवां नोऽस्मान्मसु द्विं वा शिशीतं । तीक्ष्णीरुतं । शोधयतमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं दातुमिच्छंतु । समृद्धान्प्रदानेन प्रीक्ष्यंतित्यर्थः ॥ ममसु । मदी हर्षे । अंतर्भावितव्यं नोऽस्मिन् छान्दसो विद्वान्ममसुः । द्विवचनं । शिशीतं । ई हस्यघोरितीत्वं । बहुलं छन्दसीत्यर्थः । संस्येत्वं । इंद्रापर्वतस्य देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौ शिजो हुवध्वै ।

प्र वो नपांतमपं कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांता । औशिजः । हुवध्वै ।

प्र । वः । नपांतं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिज उशिजः पुचः कक्षी नहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्नोऽप्यते । तद्वन्ती व्यंता भक्षयन्ती चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबन्तावाज्यसोमादिनां त्या । तच्छब्दसमानार्थस्य च्छः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्विनी । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः । तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तस्माद्विनी श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्या उषसः । तत्संबन्धिनि काले । उषःका-

लोनाः। एनाय यजेयमिति शेषः । हे चतुर्विंशः । वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया ।
 अपाः दकानां नपातं नपातयितुं तासां नपारं वाग्निं । अथ ओषधिवन-
 स्पतयः । ताभ्योऽग्निरित्यपां नमृत्वमग्नेः । तं देवं प्रकृणुध्वं । करोतिरप क्रिया-
 सामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वामेत्यर्थः । किंच
 रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दार्थः । घर्षतस्य तत्संकारपकारापजनस्य
 रास्य इति भवति । तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रं । तद्वान् ॥१२८॥ स्तोता ।
 तस्यायोस्ता शस्य मनुष्यस्य मम मर्षं मातरा मातृवद्वितकारिण्यावहोरात्रदेवते
 अपि प्रकृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको भवत्यर्थप्रत्ययश्चां सः । प्रवर्षणध्व-
 नियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मात्रावहोरात्रे प्रकृणुध्वं ॥ अन्ता पांता ।
 उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वो रुवणु भौशिजो हुवध्वी घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूणे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवणुं । भौशिजः । हुवध्वी । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूणे । दावने । आ । अच्छा । वोचेय । वसुतातिं । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवा औशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रुवणुं वृणुष्वं शब्द-
 नीयं शंसं स्तोत्रमाहुवध्वी युष्मदाह्वानायाच्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि ।
 यद्वाचाप्यश्विनावेवेच्येते । तस्मिन्पक्षे बहुवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो
 युष्मान् घोषेव । एतन्नामिका ब्रह्मवाग्निव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वश-
 रीरगतत्वमेगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसंभक्त्यर्थे तद्वदहं वृणुष्वं ।
 हे देवा युष्मत्संबन्धिने दावन आ आभिमुख्येन फलं स्य दात्रे पूणे पोषका-
 यैतन्नामकाय देवायापि । आकास्याडोऽर्जुनांसि कच्छं दसीति प्रकृतिभावः ।
 अच्छाभिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि । वच परिभाषणे । तस्मात्तस्मिन् ।
 वच उमित्युम् । किंच । अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय । स्तौमि
 तमेवाग्निं ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

श्रुतं मे मिचावरुणा हवेमोत श्रुतं सद्ने विश्वतः सी ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेचा सिंधुरङ्गिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मिचावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सद्ने । विश्वतः । सी ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेचा । सिंधुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हे मिचावरुणा । एतन्नामानावहोराचाभिमानिदेवी युवामिमेमानि हवास्स-
दाहानानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्सदाहानं उतापि च सद्ने यागगृहे
विश्वत उक्ताचादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्स्तेष्वपि श्रुतं । शृणुतं । किंच
श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्सदाहानस्य सम्यक्-
श्रोता सिंधुर्जलाभिमानि देवः सुक्षेचा सुक्षेचाण्यङ्गिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः ।
यद्वास्सक्षेचाण्यङ्गिः सुक्षेचाणि सस्यदिसंज्ञानि कुर्वन् नो हवं शृणोतु ।
सुक्षेचत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः ।
श्रुतमित्यत्र बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तुषे सा वां वरुण मिच रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मिच । रातिः । गवां । शता । पृक्षयामेषु । पजे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मिच हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः
संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां
संबन्धिन्यसंख्यातगो विधया रातिः पजे कक्षीवति मयि पृक्षयामेषु । पृक्ष इत्य-
कारांते ऽप्यस्ति । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्त-
भूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मिचादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते
प्रियरथे प्रीयमाणरथेऽङ्गैः सर्वदा रथप्रिये पजे च मय्येव दधानाः प्रीतिं धार-
यंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानासोऽवरुंधाना अस्मा-
स्वेव स्थापयंतः । यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः पुष्ट्या निरुंधानासः कृतामेव

पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वतोऽगमन् । आगच्छन् ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्तिन् ।
मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवण-
दीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्वाच्छपः स्युः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
अगमन् । गमेच्छादसे लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमनेत्युपधालोपः ॥

॥ अथाष्टमीः चमाह ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पञ्चेभ्यो वाजिनीवानश्ववतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पञ्चेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महिं महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः ।
तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुवे । अत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं
देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परलोचनबन्धोपेता मनुष्या
वयं कक्षीवंतः सुवीराः शोभनपुत्रा उपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम ।
त्वह्यन्नं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यश्च
देवसंघः पञ्चेभ्योऽंगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । यज्जा वा अङ्गिरस इति श्रुतेः ।
तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तया तद्वान्भवति ।
यश्चैको मनुष्यप्रभृतिभ्यः अन्नं दत्तः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वाच्चेन तद्वान्भ- तात्यर्थः ।
यश्च देवसंघोऽश्ववतो बहुभिस्तद्वत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः
प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयताः देवसंघं स्तुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः ।
वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदा उदात्तत्वं । अश्ववतः । अश्वशब्दस्य मंचे सीमाच्चेत्यादिना
मनुपि दीर्घत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

जनी यो मिचावरुणोऽभिधुगपो न वां सुताः ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदी होषाभिर्चुतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मिचावरुणी । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । इति । अक्षण्याऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होषाभिः । चतुऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ पुष्पाकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा
भतीत्यर्थः । यथाक्षणाधुक् चक्रेण मार्गेण द्रुहति । अन्यथाप्रकारेण द्रुहति ।
द्रोहप्रकार उच्यते । वां पुत्रामपः सोमरसान् न सुनोति । अभिषवं न करोति ।
पुत्रामतिक्राम्यान्वदेताथं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्षणा द्रोहः । स मूढो
द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते निधत्ते । स्थापयति । अनुष्ठा-
तृणां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । लिंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः
पुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः । वाङ्मामैतत् । स्तुति-
वाग्भिरीमेनं सोमरसमाप । व्याप्नोति । स्तुवन् से ममभिषुणोतीति यावत् । स
नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः सप्तद्विवेति
क्विप् । संहितायां भष्भावच्छांदसः । ऋतावेत्यत्र छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो
वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

स व्राधतो नहुषो दंसुजुतः शर्धस्त्रो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । व्राधतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धस्त्रः । नरां । गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाळ्हसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंचावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजुतो
दातैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः । अत एव नरां नराणां शर्धस्त्रोऽतिशयेनाभिभविता ।
अथवातिशयेन बलवान् । नराणां समानानां मध्ये गूर्तश्रवा उन्नूणदीप्तिः
प्रख्यातानो वा । विसृष्टरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः । एवं महानुभावः शूरः सन्
विश्वाः पृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु व्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान्महतोऽपि
नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शशून्प्रति बाळ्हसृत्वा भृशं सर्ताशंकित-
गमनः सन् सदमित् सदैव याति । गच्छति ॥ दंसुजुतः । शर्धस्त्रः । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्रवाः । गुरी उद्यमने । नसन्ननिषत्तेत्यादौ
निपातनाच्चिदानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात्तजतेः कर्मणि निष्ठा ।
गतिर्नंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन एव शि-
ष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्पन्नानामुपसंख्यानमिति पृतनाशस्य पृदादेशः ।

सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बा००८२त्वा । सर्तेरन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्तं इति
कृनिप् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीये वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध॒ ग्मंता॒ नहु॑षो॒ हवँ॑ सू॒रेः श्रो॑ता॒ राजा॑नो अ॒मृत॑स्य म॒न्द्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अथ । गन्तं । नहुषः । हवै । सूरः । श्रोतं । राजानः । अमृतस्य । मन्त्राः ।

नभः ऽ जुर्वः । यत् । निरवस्य । राधः । प्र ऽ शस्तये । महिना । रथ ऽ वते ॥ ११ ॥

हे राजानो रक्षसाः सर्वस्येश्वरा वा हे मंद्रा मादयितारो यूयमन्तस्या-
मरणस्य सूरः स्तोत्रादिगोप्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमांहानं श्रुत । शृणुत ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यच बहुव्रीहौ नञो जरमरभिचः ता
इत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अथ अथ श्रवणानंतं गमंत । आगच्छत । गमेश्छांदसो
लट् । मध्यमवचनस्य व्यत्ययेन तः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । गमहने-
त्युपधालोपः । किमर्थमागमः । उच्यते । नभोजुवो नभसि व्याप्रा मूयं यद्य-
स्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षक्षांतररहितस्य । अथवा निर्गते
गुणादुक्तो रवः शब्दः स्तोत्रादिगो यस्य तादृशस्य रथवते रथवते यजमा-
नस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महिना महिमा माहात्म्येन । मकारलोपश्चांसः ।
तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविलक्ष्णं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये । प्रशंसितुं
कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

॥ अथ द्वादशीमृचमाह ॥

एतं शंभुं धाम यस्य सूरैरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।

इ॒मानि॒ येषु॑ व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॑श्वे सन्व॑न्तु प्र॒भृथे॑षु वा॒जं ॥ १२ ॥

एतं । शर्थं । धाम । यस्य । मूरः । इति । स्त्रवोच । दशऽतयस्य । नशे ।

शृङ्गानि । येषु । वसुऽतातिः । ररन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रऽभृषेषु । वाजं ॥ १२ ॥

यस्य सूरहविराप्तिरकस्य यजमानस्य संबंधिनो दशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन

दशावयवस्यान्नस्य नंशे प्राप्नये वयमाहूताः स्म । तस्मै यजमानायैतामेदं
दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तन्नामिहेतुं बलं वा धाम ।
विदधाम करवामेत्यवोचन् देवाः । धाम । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् ।
वचेरकारस्येम् । अस्यतिवक्तीत्यादिना च्छेरङ् । येषु देवेषु द्युम्नानि द्योत-
मानान्यन्नानि वसुतातिर्वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्धेव वा रारन् ।
रमन्ते भृशं । तातिः । तनोतिः क्तिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं । ते
विश्वे सर्वे देवाः प्रभृषेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वन्तु । ददन्तु । प्रयच्छन्तु ।
षण्णु दाने । यद्वा । यस्य सूरः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य
सोमस्य प्राप्नये वयमाहूताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं
तस्मात्प्रभृषेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु । संभ-
जन्तां । वन षण्णु संभक्तावित्यस्य व्यत्ययेनोप्रत्ययः । कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुता-
तिर्वसूनां हविर्दत्तवान् धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः ।
द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् । ददति । रा दाने । लेटि छांदसः शपः
ष्टुः । छंदस्युभयथेत्याहधातुक्त्वादाते लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवा-
भ्यस्तानामादिरित्यादात्तत्वाभावश्च ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

मंदामहे दधाते धासेर्धिर्यत्पंच विभ्रतो यंत्यन्ना ।

किमिष्ट इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष च्छृजते नृन् ॥ १३ ॥

मंदामहे । दशतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । विभ्रतः । यन्ति । अन्ना ।

किं । इष्टाश्च । इष्टाश्चिम् । एते । ईशानासः । तरुषः । च्छृजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदामहे । स्तुमो वयं देवान् । मदि स्तुतौ । इदित्त्वानुम् । किमर्थं । दशतयस्य
धासेर्देशेन्द्रियप्रसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्मात् द्विः पंच दशविधा-
न्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंविधमन्नं दश
चमसाध्वर्यवो यन्ति । होमाय गच्छन्त्याहवनीयं प्रति । यद्वाश्वमेधिकानि दशान्नानि
जुहोतीत्यान्नातात्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धार-
यन्तो यन्ति यदा तदा मंदाम । इति । न चेष्टाश्चप्रभृतान्यष्टृष्विष्टाः कस्मादस्मान्प्र-

त्यज्यन्तीति वाच्यं । तरुषः शबूणां । तरतेरीणादिक उमिः । नृन्
 तेतृन्कर्मणां । एवं महानुभावाः । एतन्नामको राजा किमृजते ।
 किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः
 पृथिव्या ईश्वरा रक्षाश्च न प्रसाधयन्ति । यद्वा येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता
 देवा ईशानासः स्वामिनः किल ताः शान्तरुषः शबूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वा-
 हकः स्मानिष्टव्यः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

हिरण्यकर्णे मणियीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्माश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽयीवं । अर्णेः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्य । आ । जग्मुषीः । आ । उस्माः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणियीवं रत्ना उपेतकंठं । एतद्वयं
 सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं । एवं सर्वंगाभरणयुक्तमर्ण अरणीयं रूपं तद्वतं पुष्पा-
 दिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरि-
 वस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छन्तित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो
 जग्मुषीः स्तोतुर्मुखाभिर्गच्छन्तीर्गिरः स्तुतीरुस्माः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरा-
 ज्यादीनि हवीषि च सद्योऽस्मदागमनानंतरमेव चाकंतु । कामयन्तां । छांदसः
 शपः श्रुः परस्मैपदं च । यद्वा मङ्गलुकि नुगभावः । आचकन्विति वा योज्यं ।
 पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु
 स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वास्माकमुभयेष्वैहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

॥ पंचदशीमृचमाह ॥

चत्वारो मा मशंशोरस्य शिष्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मिचावरुणा दीर्घाप्ताः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यीत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशंशोरस्य । शिष्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मिचावरुणा । दीर्घऽअप्ताः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यीत् ॥ १५ ॥

मा मां कर्तुं वन्तं मशंशोरस्य । मशको ह्य भृशं शूलोति शयति वामि-

चानिति मशर्श रः । एतन्नामकत्वात् राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रमुखाश्चत्वारः
पुत्रा बाधन्त इति शेषः । शिशुशब्दस्य जसाद्विषु छंदसि वाचनमिति । गुणा-
भावः । तथायवसत् सर्वतः प्राप्ताच्चस्यैतन्नाम्ने राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रा-
स्त्रयस्तेऽपि बाधन्त इति शेषः । हे मित्रावरुणा । एतन्नाम्नां । देवौ वां युवयोः
संबन्धी रथो दीर्घाप्ताः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः । स्यूमग-
भस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूर्यो न सूर्य इवाद्यीत् ।
द्योततां । उक्तानामस्मद्विरेधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः । द्युते-
च्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । द्युज्यो लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मै-
पदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्गादिसं-
योगांतलोपी । यद्वा द्यु अभिगमने । आदादिङ् । छांदसे लङ्भुतो वृद्धिलुकि
हलीति वृद्धिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

कटिस्थेऽष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं
चयोदशर्चं । अचानुक्रमणिका । पृथुः सप्तेनोऽयस्यं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः
कक्षीवाः पित्र्यैषिश्चान्यस्मादेषेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्
छंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिने सूक्ते उषादेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रता-
वस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति
सूक्ते गत्यर्थित्वेष्टौ । आ० ४. १४. इति । तथाश्चिनशास्त्र उदमादिसूक्तद्वयस्य
विनियोगः । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यत्रिष्टुप्छंदः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पृथू रथो दक्षिणायाः अयोज्येन देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्यो विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत् । अस्यात् । अर्यो । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारपुत्रायाः । उषादेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो
रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषे न श्रुतस्त-
थाऽप्युदस्यादुदस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो

देवनशोः । हविर्भाजो देवा आस्युः । आस्थितवन्तः । दे० २, २०. गंतुमारूढा
इत्यर्थः । अनन्तरं सोषाः कृष्णान्निकृष्टवर्णान्निशाक्षमसः सकाशादुदस्थात् । उत्थि-
ताभूत् । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । नि० २, २०. इति यास्कः । कीदृशी सा ।
अर्या । अरणीया पूजनोया । विहायाः । विविधगमनं कृत्वा महती वा । वि-
हाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय
मनुष्याणां निवृत्तये चिकित्सन्ती । अंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती ।
तमो निवारयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा अख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयंती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनः । भूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्तात्तजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि ।
बुडाभूत् । उषः कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा ।
वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाज-
शब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाजं इति श्रुतेश्च । यजमानार्थमन्नं
संपादयन्ती । बृहती महती सनुची सर्वं जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच
सोषा उच्चोच्चैरुन्नता सती अख्यत् । विचष्टे । सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः । कीदृशी
सा । युवतिः । मिश्रणशीला स्त्रियैवना वा । पुनर्भूः । पुनः पुनर्भवनशीला
प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् ।
देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः
। नि० २, २२. । उत्तरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यद्यद्भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्येषां सुजाते ।

देवो नो अन्नं दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्येषां । सुजाते ।

देवः । नः । अन्नं । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

मुजाते शोभनजनने देवि देवनशीते हे उषः । उषःकालाभिमानिदेवते ।
मर्त्यचा मनुष्याणां पालयित्री त्वमद्यास्मिन्कले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यत् यं भागं
भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभज्यासि । विभज्य ददासि । यद्वा मर्त्यचा मर्त्येषु
मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो
दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमाने-
भ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना वा दानमना वा दातृमना वेति
निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वो-
चति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्याय ।
अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागादयमयमिदं जते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहं गृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अयंऽअयं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे
प्रत्यहं दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्र दधजगृहमच्छ । भिमुख्येन
याति । गच्छति । कीदृशी । अध्यधिकं नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगं प्रका-
शनरूपं दधाना धारयंती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयंती । किंच । सिषासंती ।
संभक्तुमिच्छंती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीलां शश्वत् । अगात् । आ-
गच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरगात् । वचनमावश्यकत्वाद्व्योतनार्थं । आगत्य
च वसूनां धनानां हविलक्षणानामयमयमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते ।
स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु ऋग्वेदाणां नेत्युषो हे उषो देवते भगस्य सर्वभजनीयस्य । त्वस्य स्वसासि । स्वस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्व्यज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमे वारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानीयासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यचेति । उक्तनिर्वचनं यमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भागिन्यै । ऋग्वेदेऽस्यां जनयति जामपत्यं जमतेवा स्यात्तत्तिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतरदेवेभ्यः पूर्वोक्तृष्टा वा सती जरस्व । स्तुता भव । जरति स्तुत्यर्थः । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । नि० १०. ८. ४ इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वग्नीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धर्मादिति स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दध्नीतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृड्या सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरंधीरुदग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्याहा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । उदीरतां । सूनृताः । उत् । पुंरंधीः । उत् । अग्रयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्याहा । वसूनि । तमसा । अपगूळ्हा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाच उदीरतां । उद्गच्छन्तु । हे ऋत्विज उक्तृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं । तथा पुंरंधीः पुंरंधयः । पुंरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ता पुंरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अयुन्मिषन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तस्मात्प्रयः आह्वयणीयास्तः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्थुः । उन्निष्ठन्तु । प्रज्वलयन्त्वित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतास्तमसापगूळ्हान्यंधकारेणान्यंतं गोपितानि स्याहा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञ-

साधनभूतहविरादीन्याविष्कृष्यन्ति । यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

॥ सप्तमीमुचमाह ॥

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति विष्टरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षिते स्तमो अन्या गुहाकरद्यौः उषाः शोणुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विष्टरूपे इति विष्टरूपे । अहनी इति । सं । चरेते इति ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोणुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहे रात्रस्तुतिद्वारीषाः स्तूयते । विष्टरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे संचरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहंरित्युच्यते । उत्तरत्र मंचांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्मातः । अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ५. १. ९ । इति । तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपैति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं । नि० १. ३. । इति यास्कः । अन्यच्च दिवसाख्यमहरभ्येति । आभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. । इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुख्यागच्छतीत्यर्थः । विष्टरूपे संचरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः स्थितोऽयतोर्वा । प्राणिनामहः स्वतीतेष्वायुषः क्षयात्परिक्षपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरेकदेशभूता उषाः शोणुचता भृशं दीप्तेन रथेनाद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः स्तुतिः ॥

॥ अष्टमीमुचमाह ॥

सहशीरद्य सहशीरिदु श्वो दीर्घं संचते वरुणस्य धाम १

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्यैकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽहशीः । अद्य । सऽहशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घं । संचते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकैकाऽएका । क्रतुं । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अत्रास्मिन्नहनि सहशीरित् परस्परं सहश्य एव । तथा च इत् परस्मिन्नप्यहनि सहशीः परस्परं सहश्य एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सहश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यंतनीभिः । एवमहरंतरेण साहश्यं । कथं साहश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उपसः स कालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ठ्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेरुप्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति । तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । यथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगंतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सहश्यः । प्रदेशवाहुल्यमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनं । एवमेकरूपा उपसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यंतमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचन्ते । प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्हरमिति तदुच्यते । त्रिंशतं योजनानि । त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यंत्येत्यर्थः । किंच । आसां मध्य एकैकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २:२८ । इति । मद्यस्तदानीमेव स्वोदयकाल एव परिर्यन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशस्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्ने यमकोट्यां रोमकविषयेऽङ्गराचः स्यादिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहनिष्कृतमा चरंती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहः । अहः । निः । कृतं । आ । चरंती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमाः स्य वाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छन्ती । प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता । अत एव श्वितीची श्वेत्यं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णान्निकृष्टात्तमसः सकाशादज-
निष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावि-
त्वात्तत उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्य धाम
तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयन्ती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न
पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरन्ती । अलंकारशोभं कुर्वती ।
यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला
सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं
हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरन्ती कुर्वती । तादृश्युषा अजनिष्टेति
पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

कन्येव तन्वाऽऽशाशदानाँ एषि देवि देव्यश्चामाणं ।

पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽऽव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवं । इयश्चामाणं ।

संस्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शाशदानः शा-
शाद्यमानः । नि० ६. १६. इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकेव । कन्या कमनीया
भवति क्लेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना
संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना
स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इयश्चामाणं
यष्टुमिच्छंतमभिमतं दातुमिच्छंतं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि ।
गच्छसि । ततः पश्चात् युवतियौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः
संस्मर्यमाना समीपवसन्ती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वक्षांसि वक्ष-
सोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तो-
पमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मर्यमाना
दंतप्रदर्शनायेषवसन् कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहूमूल-
स्तनादेः विच्छिन्नेति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि संस्मर्य-

माना स्मितेऽपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्ष्णांसि ।
वक्ष इति रूपनाम । तस्यानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करे षि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे हृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तस्मै अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽडव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । हृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषो देवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः श्रुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्यर्थं
प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं हृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि ।
यथा लोके मातृभिः स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्व-
शरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्तमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशेष-
षस्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १, ९ । इति । यद्वा कमिति सुखवचनः । सुखं
यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः । यंत एवं करोष्यतो भद्रा कल्या-
णशीला स्तुत्या वितरं व्युच्छ । आवरकसंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा
विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणी-
यत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्बुदसनमन्या उष-
सोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः ॥
नशिर्ब्याभ्रिकर्मा । उन्वति ननक्षेति ब्याभ्रिकर्मसु पाठात् ॥

॥ द्वादशीमुचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमंतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परां च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमंतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परां । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः । तथा गोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः । विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषास उषोदेवताः परा च यन्ति । परायन्ति च । तथा पुनरा च यन्ति । पुनरायन्ति च । परस्परपेक्षयो-भयच चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनः पुनर्दिनान्तरेष्वप्या-यन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रं भद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य मुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रं भद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । मुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानु-कूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः । नोऽस्मदर्थं मुहवा मुष्वाहता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति धननाम । हविलंशधनयुक्तेष्वस्मासु यज्ञमानेषु रायश्च स्युः । बहुविधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थ-श्चशब्दः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

उषा उच्छन्तीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं तैत्तिरीयैः कशीवत आर्षं वैष्टुभ-मुषस्यं । उषा उच्छन्तीत्यनुक्रांतं । विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषा उच्छंती समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत् चतुष्पदित्ये ॥ १ ॥

उषाः । उच्छंती । संऽइधाने । अग्रौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थे । प्रा । असावीत् । द्विऽपत् । प्रा । चतुऽपत् । इत्ये ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्रौ । अग्नित्वसामान्येनैकवचनं । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले त्याहवनीयादयः प्रज्वल्यन्ति । उच्छंती तमो विवारयन्त्युर्वियोरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वे । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्या यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुद्द्यानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो लोऽस्मदर्थे नु क्षिप्रमर्थे । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । अयन्नर्थानि कृण्वन्नृपांसीत्यादौ । ऋ० १. ४. ८. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थे । इत्ये । द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिभ्योपारायेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अमिनती देव्यानि व्रतानि । प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामायती । प्रथमोषा अद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । देव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

देव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीत्यादिभिर्देवादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम । व्रतं कर्तव्यमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती । आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा युगानि

युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । किंच । ईयुषीणां गच्छन्तीनामती-
तानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुषसा ताभिः सहशीत्यर्थः । सादृश्यं च सह-
शीरिदु श्व इत्यचोक्तं । तथायतीनां प्रथमा । आगमिनीनामुषसां प्रथमभाविनी
सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां
शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुषसा तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां रा-
ज्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रजावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्या-
गतायां वाचो बुडयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनाम-
नुग्रहाय द्योतते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांश्चेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रत्ति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानती ऽईव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषां दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत
उत्पद्यमानत्वादुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि ।
दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा ।
ज्योतिर्वसाना । तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती । समना सम्यग्म-
नयित्री चेष्टयित्री । अंतर्भावितरण्यार्थोऽयं । यद्वां सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते
प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋतस्या-
दित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति ।
सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव वि-
शेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयं-
तीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्था न विमुं-
चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति ।
किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपो अदर्शि षुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरुत प्रियाणि ।

अद्भसन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । षुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अद्भऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयु-
षीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वेः समीप
एवादर्शि । दृश्यते । तच्च दृष्टांतः । षुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमार्थीय
उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यच्च तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्ताच्चकारः प्रयु-
ज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नंदं
देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्म-
दासो न सुरायामिति । नि० १. ४. । षुंध्युरादित्यः ऋर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य
वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसंनृहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः ।
यद्वा षुंध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रका-
शयन्दृश्यते तथेत्यर्थः । किंच । नोधा इव प्रियाण्याविरुत । नवनं स्तोत्रं
धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्दत्तवान् । नानाविधमंत्रैः प्रियाणि
स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजास्या-
विरुक्तेत् । किंच । अद्भसन्न । अत्राप्युपमार्थीय नकारः । अद्भत इत्यद्भान्नं । तस्य
पाकाय गृहे सीदतीत्यद्भसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयंती । सा यथा
स्वपतः पुत्रादीभोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अद्भेति गृहनाम वरूथ-
मद्भेति तन्नामसु पाठात् । तच्च सीदतीत्यद्भसज्जन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रा-
दीनुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदंती तच्चत्यान्प्रणिनः प्रबोध-
यंतीयमुषाः । आ ईयुषीणां भागमनशीत्तानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुन-
रागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियत-
मागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादंर्शि षुंध्युवः षुंध्युरादित्ये भवति
शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यृहंमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यृहं काये ।
शकुनिरपि षुंध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि षुंध्युव उच्यंते

शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत
एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अग्नसदग्नान्नं भवत्यग्नसादिनीति वान्नसानिनीति
वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेषीणां । स्वपतो बोधयंती शाश्वति-
कतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वे अर्द्धे रजसो अग्नस्य गवां जनिच्यकृतं प्र केतुं ।

यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पूरंतीं पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्द्धे । रजसः । अग्नस्य । गवां । जनिची । अकृतं । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । वि । तरं । वरीयः । आ । उभा । पूरंतीं । पित्रोः । उप । स्था ॥ ५ ॥

अग्नस्य व्यापनशक्तिस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षालोकस्य । रजः-
शब्दोऽंतरिक्षालोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. ।
तस्य पूर्वेऽर्द्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशं रग्मीनां वा केतुं
प्रज्ञानं प्राकृतं । प्रकर्षणं करोति । यद्वा रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहवाची ।
असृगहनी रजसी उच्येते इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्द्धे
पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनिची जनयिच्युत्पादयिची । उषःकाले
सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अग्नस्य कर्मसु स्थितस्य
जंतोः केतुं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु
पाठात् । प्राकृतं । प्रकर्षणं करोति । किंच पित्रोः पालयिच्योद्यावापृथिव्यो-
रुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थितोभीमे द्यावापृथिव्यौ पूरंती । स्वते-
जसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विनिष्टतर
वरीय उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा यु प्रथते । विशेषेणैव प्रख्याता
भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पादपूरणो वा मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्कनोक्तत्वात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

एवेदेषा पुरुतमा हशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वाऽशशदाना नाभादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव। इत्। एषा। पुरुऽतमा। दृशे। कं। न। अजा॒मिं। न। परि॑। वृ॒ण॒क्ति। जा॒मिं।
अ॒रे॒पसा॑। त॒न्वा। शा॒श॒दाना॑। न। अ॒भी॒त्। ई॒षते॑। न। म॒हः। वि॒ऽभा॒ती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छद् एवकारार्थः । एवमेवेदानीं भासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परिवृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परिवृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं । मुखेन सर्वेषां दर्शनाय । मुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंच । अरेपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशद्यमाना । शाशदानः शाशद्यमान इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छंतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयंती साभादल्पात्युचिकादेः सकाशीन्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेवादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिंस्लोके परमाखादि पर्वतपर्यंतं कुत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अ॒भ्रा॒ते॒व पुं॒स ए॒ति प्र॒ती॒ची ग॒र्ता॒रु॒गि॒व स॒नये॑ ध॒नानां॑ ।

जा॒ये॒व प॒त्ये उ॒ण॒ती सु॒त्रा॒सा उ॒षा ह॒स्त्रे॒व नि रि॒णी॒ति अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अ॒भ्रा॒ताऽइ॒व। पुं॒सः। ए॒ति। प्र॒ती॒ची। ग॒र्तऽआ॒रु॒गि॒व। स॒नये॑। ध॒नानां॑।

जा॒याऽइ॒व। प॒त्ये। उ॒ण॒ती। सु॒ऽवा॒साः। उ॒षाः। ह॒स्त्राऽइ॒व। नि। रि॒णी॒ति। अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवे-
परो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम । कुदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अचौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णयैर्भिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । अत्रोक्तं गतारुः ।

यथा लोके काचिन्नतभर्तृका योषिञ्चनां । स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय
 गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षीः संताड्य
 तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशां । सनये
 लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारेहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टां-
 तितं । किंच । पत्य उशती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलं-
 कृता । पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानांतरं शोभनवस्त्राभरणा-
 दिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संक्रीडते । तथेयमुषा
 अतिर्नशेनांधकारेणावृतत्वान्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना
 सती निरुप्यनीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्त्रेव हसनेवाप्सो दंतस्थानी-
 यानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थज्ञातानि निरि-
 णीते । नितरां रिणीते गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया
 योषिस्मितव्यजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 अयं मंचो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतान-
 कर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाञ्जी । गर्तः
 सभस्याणुगृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तच्च यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां
 तचाक्षैराध्नन्ति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतु-
 कालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. । इति च ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमरिगैर्पत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यायस्यै । योनिं । अरिक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्येव । इव ।

वि । उच्छन्ती । रश्मिभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाः । इव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांशुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसृभावः । तथाप्याहुः प्राथम्या तेज-
 स्त्विवाच्च ज्यायस्यै । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्त्रे ज्यायस्या
 उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिः । अरिक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्येव । इव ।
 प्रेरयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वभाषातं रात्र्युषसे योनिः । दत्वा चास्या
 उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्या-

मागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवा-
पगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवाः यंयंजि
यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि यत्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ।
समनगा इव । सम्यगभनहेतव आपः समना । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः ।
वा वाताः । विद्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्य-
रश्मयः । त इव वा वाताः संघीभूताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयंति तथेत्यर्थः ॥
घात इत्यत्र तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ नवमी ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वाभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नयसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नयसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनी-
नामासामुषसां मध्येऽहस्वहःसु प्रतिदिनं पुरातन्याद्यंतन्युषा पूर्वामतीतदिवससं-
बन्धिनीमुषसं पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यवधानेन गच्छ-
तीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वेवमेवाभ्येति । नयसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता
उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मा-
नुष्ठानमाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्योऽस्मे अस्माकं रेवत् बहुधन-
विशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथोच्छन् तथाग-
मिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यदुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्मो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अदुध्यमानाः । पणयः । ससंतु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जारयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवति । अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तव । धो हे उषो देवि पृणतो

हविःप्रदानस्मान्यजमानान्प्रवेधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु । किञ्च । पणयो
 थ्यासहिणवो वणिजः । पणिवणिग्भवतीति यास्कः । पणय इति लुब्धका
 अबुध्यमाना यागादीननुवाणा अदानशीला अस्मच्छवः ससंतु । स्वपंतु ।
 दीर्घनिद्रा भवंतु । म्रियतामित्यर्थः । तथा च संचांतरं ससंतु'न्या अरातयो वोधंतु
 शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किञ्च हे मघोन्यस्मदत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषो
 मघवद्भ्यो हविल्लक्षणाद्भवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवत् धनवत्समृद्धिमदुच्छ ।
 विभाहि । किञ्च हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रिं देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षप-
 यंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवत् धनवत्समृद्धर्थमुच्छेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशः ॥

अवेयमश्चैदुवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठति अग्निः ॥ ११ ॥

अवे । इयं । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं । गृहं । उप । तिष्ठति । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतियौवनोपेतवीधित्स्थानीया । यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती ।
 पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनि-
 यहायीयो न्यवेति विनियहायीयौ । नि० १. ३. । इति यास्कनोक्तत्वात् । तत्कथ-
 मवगम्यत इति तच्चाह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नाम-
 कानामश्वानां वानीकं समूहं युक्ते । रथे योजयति । अरुणो गाव उषसां
 श्यावाः सवितुः । निघ० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंज्ञाहं दृष्ट्वा प्रयाण-
 मनुमीयते तथाचाप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते ।
 यद्धारुणानां रश्मीनां समूहं युक्ते । तथा नूनं निश्चयमेषा व्युच्छात् । तमो वि-
 वर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वसंज्ञाहं दृष्ट्वा-
 दयोऽनुमीयते तथाचापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्प्राये नीरूपेऽंतरिक्षे तिरो-
 धायकत्वादशेभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षण विविधं
 भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरू-
 पेऽंधकारे प्र केतुः प्रकर्षण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वचान्वयः ।

णास्तोदुं । स्तुता भवत । किंच हे उषास उषसः । उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्स-
मृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवी देव्यो
देवनशीलाः । युष्माकमवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसं-
ख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि-
मितं धनं सनेम । युष्माकृतेनं शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयम-
पर्यिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

प्राता रत्नमिति सप्रर्चं पंचमं सूक्तं काशीवतं । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं
या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्या ।
प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरूपजगत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमानं आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातः ऽडत्वा । दधाति । तं । चिकित्वान् । प्रति ऽगृह्या । नि । धत्ते ।

तेन । प्र ऽजां । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सु ऽवीरः ॥ १ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदा-
भ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य त्रतानि च चरित्वा तेना-
नुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते भाव-
यथ्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानो ऽकस्मात्कक्षीवतो ऽतिक्रमा-
ससाद । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा
स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन्
कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं चाचक्षे ।
स च राजा संभाष्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य
वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्च शतं पुंगवानां
शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण
प्रतिगृह्य दीर्घतमसो ऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कक्ष्या नामाश्व-
बन्धनी रज्जुः । तद्वान्कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य

राजन्यत्वात्प्रतियहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतियह इत्युक्त-
त्वात् । मनु० १०. १६. । तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष
दोषः । यद्यप्यसौ कलिंगाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिंगेन स्वयं वृद्धत्वा-
दपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरु-
शिङ्गामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरटेन महर्षिणा सह रंतुं
लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिङ्गामिकां यो-
षितं दारिभित्यवगत्य मंचपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह
रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याय नासत्याभ्या-
मित्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य क्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति ना-
मोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतियहोऽप्युपपन्न एव ॥
इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वनुक्रमण्यां
स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो. भावयव्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्न-
मेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामुच्यधि क्षियतो भाव्यस्येति दा-
तुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना
पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ रुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन
दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरे-
क्त्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं । स च कष्टद्विगुणः सर्वं
पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति ॥ स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा
प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले
दधाति । अस्मत्सन्निधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेत-
नावान् अदृष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति ।
अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आ-
युर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः गोभर्तवीरिः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योषेण
धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । अस्मी राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं
प्रार्थयते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वयं इंद्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिर्त्तिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒सत् । सुऽहि॒रण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । व॒यः । इ॒न्द्रः । द॒धा॒ति ।
यः । त्वा । आऽय॑तं । वसु॑ना । प्रा॒तः । इ॒वः । मु॒क्षी॒जया॑ । इ॒व । प॒दि । उ॒त् । सि॒ना॒ति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतिन धनेन संतुष्टो राजानं बहुसंख्याकांश्च । अस्मी स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान्भवत् । तथा मुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवत् । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदाचे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजा गोहिरण्यश्वान्नानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धि-प्रार्थनोचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा प्रातरिन्नः प्रातरा-गामिन्नतिथे पुत्र आयतं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया संतारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनत उक्लृष्टं वधाति । गतिं निरु-णद्धीत्यर्थः । प्रतिबंधे हंष्टांत उच्यते । मुक्षीजमेव पदि । मुच्यमाना सती बंधनं जयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाणको यथा पदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्तिनाति वधाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिवध्य गवादीष्टदन्ति । यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्या-चक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रे व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाच्चेति । नि० ५. १९. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आय॑मद्य सु॒कृतं प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेः पु॒त्रं वसु॑मता रथे॑न ।

अं॒शोः सु॒तं पा॒यय॑ मत्स॒रस्य॑ शय॒त्रीं व॒र्धय॑ सृ॒नृता॑भिः ॥ ३ ॥

आय॑ । अद्य । सु॒कृतं । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रं । वसु॑मता । रथे॑न ।

अं॒शोः । सु॒तं । पा॒यय॑ । मत्स॒रस्य॑ । शय॒त्रीं । व॒र्धय॑ । सृ॒नृता॑भिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थोत्पूर्वद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टस्येष्टसा-धनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु चातारं । पुत्रः पुरु चायत इति यास्कः । कर्तार-मित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन । समृद्धधनवता रथेन

साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहायं तृतीया । किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशेरंशुमतो वस्त्ररूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तं । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियंतो निवसंतो वीराः पुचभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियस-
त्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुचभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ क्षरं॑णि॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ई॒जानं॑ च॒ यक्ष्य॑माणं॒ च धे॒नवः॑ ।

पृ॒णंतं॑ च॒ पपु॑रिं च॒ अ॒व॒स्य॑वो घृत॒स्य॒ धारा॑ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षरं॑ति । सिंध॑वः । मयः॑ऽभुवः॑ । ई॒जानं॑ । च॒ । यक्ष्य॑माणं॒ । च॒ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णंतं॑ । च॒ । पपु॑रिं । च॒ । अ॒व॒स्य॑वः । घृत॒स्य॒ । धाराः॑ । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्र-
दर्शनेन स्तौति । सिंधवः स्यंदनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिंधुः स्यंदनादिति
यास्तः । मयोभुवः सुखभावयिष्यः । मय इति सुखनाम । मयः सुगम्यमिति
तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिष्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा
यक्ष्य इति प्रणीतं कुर्वंतं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्य-
ध्यवसितवंतमप्युप उपेत्य क्षरंति । स्रवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि
सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिक-
मिति वाच्यं । स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं
सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मातराण्यधितिष्ठ-
तामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति । पृणंतं पितृन्प्रीणयंतं पपुरिं प्रीणयन्तीति
मिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं अवस्यवेऽन्नमिच्छंत्योऽन्नस-
मृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा घृतकुल्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति ।
प्राप्नुवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पूणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षेति सिंधवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पूणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतं । अर्षेति । सिंधवः । तस्मै । इयं । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसम्भाप्रे सोम-याग एव तैः प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पूणाति । हविरादिदानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विल्लभकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः । तथा श्रूयते । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा-कल्याणं तिष्ठति । यद्वा । अधितिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते । स्वयमेव देवो भवती-त्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । तस्मै प्रीणयिषे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षेति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति तो-षयतीत्यर्थः ॥ दातुर्जीवनसाधकान्नोदकोनि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चिचा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणाऽवतां । इत् । इमानि । चिचा । दक्षिणाऽवतां । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतं । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदानृणां । इच्छन् एवका-रार्थः । तेषामेवार्थे इमानि भूमौ दृश्यमानानि चिचाणि चायनीयानि स्रक्-चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणा-वतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनीं लोकास्तदनुगृहीता लोका वा

समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावन्त एवामृतं जरामरणरतिं स्थानं भजन्ते । सेवन्ते । यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा तमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्नुवन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किंच दक्षिणावन्त एवायुः प्रतिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुषं लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा पृणन्तो दुःखमेतन् आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरेस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं णपं च मारन् । मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसे मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचांद्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्क्षेषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि हुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्तपीडितस्तत्पथनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं संयन्तु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तमं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्या भावयथ्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयथ्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते इति न्यायात् । अन्ययोः षष्ठी-सप्तम्योर्नु भावयथ्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयथ्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणं तदपि स्तुत्या भाष्यं तथापि पितृपुत्र-

योरभेदात् आ रुद्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भा-
वययस्येत्युक्तं । स भावययं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः
पंच चिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रांतं । २. १२६. ॥ कक्षीवान्दा-
नतुष्टः पंचभिर्भावययं तुष्टावेत्ये अनुष्टुभौ भावययरोमंशयोर्दोषत्येः संवाद
इति । उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अमंदांस्तेमान् भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमभिमीत सवान्तूर्तो राजा अत्र इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदां । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अभिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । अत्र । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणया सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधिक्षियतऽधिनिवसतो
भाव्यस्य भावययस्य । तत्पुत्रस्य सः ॥ १२६ ॥ तस्यामंदान् अनल्पान् स्तोमान्
स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिश-
यबुद्ध्या प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयति । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः
केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्थे सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूर्यंते सोमा
एष्विति सवाः सोमयागाः । तानभिमीत । संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवन् ।
किमिच्छ । अत्रः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्त्तिमात्म । इच्छमानः कामयमानः ।
यतोऽयमात्विज्यानुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहु धनं प्रादात् अतस्तं स्तो-
मीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् शतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि अत्रोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदं ।

शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । अत्रः । अजरं । आ । ततान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वां कर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यासुरस्य धनानां निरभितुर्दक्षि-
लस्य राज्ञः स्वतेजसा दीपमानस्य स्वनयस्य निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ता-
विशेषविशिष्टान् वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमित-

वचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्चानध्वगमनस-
मर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवान् । बलीवदीनामित्यर्थः ।
उत्तरमंचे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि
द्युलोके श्रवः कीर्त्तिमजरं शाश्वतीमाततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिय-
हीताहं स्वर्गे कीर्त्तिमकरवमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सन्नत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नां ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सन्नत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नां ॥ ३ ॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णाश्चैर्युक्त्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूभि-
स्तद्वंतो दश एतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गो-
समूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ठ्यधिकं सहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् ।
आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्णायं कक्षीवानह्नां
दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे
समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द
इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि०
३. २०. । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याये श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पञ्चाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अये । श्रेणिं । नयन्ति ।

मदऽच्युतः । कृशन्ऽवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पञ्चाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरः दत्तः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षी-
वतो गौयसहस्रस्य वाये पुरस्तात् शोणा शोणवर्णोपेता अश्वाश्चत्वारिंशत्

एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां भित्तिर्यत्वा चत्वारिंशदृशा भवन्ति ।
तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । युक्ताश्चनि-
युक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः
पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्षीवंतः धिनी रज्जुः ।
कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा अंगिरसः पुत्राः
सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि ह्यचिन्यायेन कक्षीवंतः ।
पञ्चा घासाद्यन्नवंतः संतो मदच्युतो मदस्राविण उद्धृत्तान् शूचूणां मदस्य प्या-
वयितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम
कृशन् लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतानत्यान् सततगमनशी-
लानश्चानुदमृक्षन्तः । अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनायोक्तृष्टं मार्जयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वामनु प्रयतिमाददे वस्वीन्युक्तां अष्टारिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्या इव वा अनस्वंतः श्रव ऐषंत पञ्चाः ॥ ५ ॥

पूर्वा। अनु। प्रऽयति। आ। ददे। वः। चीन्। युक्तान्। अष्टै। अरिऽधायसः। गाः।

सुऽबंधवः। ये। विश्याःऽइव। वाः। अनस्वंतः। श्रवः। ऐषंत। पञ्चाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वं
प्रदानमनु तमनुमृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदङ्गमाददे । स्वीकृतवानस्मि ।
यद्वा पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवाददे । प्रतिगृहीतवानस्मि ।
कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति
शेषः । अत्र संख्यापृथक् निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरीश्वरैर्धा-
रणीया बहुमूल्या असंख्याता गाश्चाददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीता-
दधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात्
वधूमंतो दश रथासो अस्थुरिति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च चीनष्टावित्येका-
दशानां वक्ष्यमाणत्वाद्बधूविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं ।
उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्ता-
नामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रत्यक्षं । सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठ-
आगत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायेनिसंबन्धिना

येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबांधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः ।
विशः प्रजाः । तच्च भवा विशयाः । त्रियंत इति वा व्राताः । तकारलोपश्छांदसः ।
विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवंतस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पञ्चा अन्नवंतोऽंगि-
रसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वंतः शकटवंतो हविर्धानशक-
टोपलक्षितसोमयागवंतः संतः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्त्तिमैषंत । इच्छन्ति
इच्छन्तु वा । तदर्थमादद इति शेषः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आगधिता परिगधिता या कणीकेव जंगहे ।

ददाति मखं यादुरी याशूनां भोज्यां गता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कणीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मखं । यादुरी । याशूनां । भोज्यां । गता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्या रोमणमप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह ।
भोज्या भोग्येच्छागधिता आ समंताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता
परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गध्यं गृह्णातेरिति यास्कः । नि०
५. १५. । यद्वा । आगधिता आ समंतान्मिश्रयन्ती । आंतरं प्रजननेन वाख्यं भुजा-
दिभिरित्यर्थः । गध्यतिर्मिश्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे
पुरुषस्य प्राधान्यं । उत्तरस्मिन्स्तु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे ।
अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे दृष्टान्तः । कणीकेव । कणीका
नाम सृतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि
विमुंचति । तथैषापि । किंच भोज्यैषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोऽलक्षण-
मुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्त्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभो-
गानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां
गता गतान्यसंख्यातानि मखं ददाति ॥

रोमण नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उपोष मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमण गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उपऽउप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽडव । अविका ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीयऽउपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परामृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मे मम गोपनीयमंगमुपोप परामृश । अत्यंतमांतरं स्पृश । परामर्शभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति दभ्रं दभ्रोतेरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णादयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टांतः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशः । तेषां संबन्धिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः । तथाहमस्मि । यद्वा गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती येनिरिव । तासांमा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शस्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्घमाग्नेयमात्यष्टं । स हि गर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः । उक्तृत्यष्टिः कृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्ट्यष्टिषु चतुरक्षरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागेनैकैकमुक्तं छंदो जायते । तथा सत्यत्यष्ट्यतिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां । एतत्सर्वं छंदोग्रंथे चतुःशतमुक्तृत्यष्टिः प्रतिपादितं । पि० ४. १. ॥ तथा चानुक्रांतं । अग्निमेकादश परुच्छेपो दिवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति । सूक्तस्य विंशेऽष्टविनियोगो लिंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृताभिश्च सह यष्ट्यं । तत्राग्नीध्रस्येषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । अग्निं होतारं मन्ये दास्वतं दध्यद् ह मे जनुषं पूर्वो अगिराः । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्व॑तं वसु॑ं म॒नुं सह॑सो जा॒तवे॑दसं विप्रं न जा॒तवे॑दसं ।

य ऊ॒र्ध्वया॑ स्व॒ध्वरो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा ।

घृत॑स्य वि॒भ्राष्टि॑मनु॒ वष्टि॑ शो॒चिषा॑ जु॒ह्वान॑स्य सर्पि॑षः ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्व॑तं । वसु॑ं । म॒नुं । सह॑सः । जा॒तवे॑दसं ।

विप्रं । न । जा॒तवे॑दसं ॥ य । ऊ॒र्ध्वया॑ । सु॒अ॒ध्वरः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा ।

घृत॑स्य । वि॒भ्राष्टि॑ । अनु॒ । वष्टि॑ । शो॒चिषा॑ । आ॒जु॒ह्वान॑स्य । सर्पि॑षः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्रयणं यज्ञेष्वयं नीयमानं वा होतारमस्मागं प्रति देवानामाह्वतारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतेर्होतैर्यौर्णवाभ इति यास्कः । नि० १०. १५. । अग्निमद्य होतारमवृणीतेति श्रुतेः । अग्निमय आवहेति चाग्नेराह्वतृत्वं प्रसिद्धं । अग्निं होतारं मन्ये । एवं अग्निविष्णोरणं मन्ये इति संबंधः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । दास्व॑तं । अतिशयेन दानव॑तं । वसु॑ं । सर्वेषां निवासहेतुं । सह॑सः म॒नुं । बलस्य पुत्रं । अग्निसंथनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जा॒तवे॑दसं । जा॒तानां वेदि॑तारं जा॒तप्र॑ज्ञं जा॒तब॑लं वा । जा॒तवे॑दः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । अग्नेर्जा॒तवे॑दस्त्वे दृष्टांतः । विप्रं न जा॒तवे॑दसं । जा॒तवि॑द्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बहुमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊ॒र्ध्वयो॒न्नतयो॒त्कृष्टया॑ दे॒वाच्या॑ दे॒वान्पू॒जय॑त्या दे॒वान्प्रत्य॑क्तया वा कृ॒पा कृ॒पया॑ सामर्थ्यलक्षणया । दे॒वान्प्रत्य॑क्तया कृ॒पेति॑ यास्कः । नि० ६. ८. । तेभ्यो हविर्वहनवुद्ध्या युक्तः सन् आजुह्वानस्य आ समंताद्भूयमानस्य सर्पिषः सरण-गीलस्य घृतस्य विलेपनेन दीप्नस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण भ्राजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालया वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजिष्ठं त्वा यज॑माना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्रं मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्रे मन्मभिः ।

परि॑ज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।

शो॒चिष्के॑शं वृष॑णं यमि॒मा वि॒शः प्रा॒वतु॑ जू॒तये॑ विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।
विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।
शोचिःऽकेणं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीपज्वालाग्रे यजिष्ठमतिशयेन यष्टुतमं त्वा त्वां
यजमाना वयं यष्टारो हुवेम । आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं
यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरोगोत्रोत्पन्नानां
मध्ये ज्येष्ठं । यद्वांगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति
यास्कः । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मननसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितृभिर्मन्मभिर्मन्मैः । यद्वा विप्रेभिर्मन्-
धाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्मैश्च सहिता ययमिति संबंधः । त्वदाह्वानानंतरं परि-
ज्मानं परितो गच्छंतं द्यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वानांतरं । केषामर्थं ।
चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा चर्षणीनां पूर्वं
मनुष्याणामेव सतां पश्चाद्यागादिमाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वानांतरं ।
तथा शोचिष्केणं । केशवदत्यंतायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं । एवंप्रकारं त्वां
विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये स्वर्गाद्यभि-
मतफलप्राप्तये प्रावंतु । प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबंधः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्ता दीद्यानो भवति दुहंतरः परशुर्न दुहंतरः ।

वीकृ चिद्यस्य समृती श्रुवन्नेव यत्स्थिरं ।

निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्ता । दीद्यानः । भवति । दुहंऽतरः ।

परशुः । न । दुहंऽतरः ॥ वीकृ । चित् । यस्य । संऽऋती । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।

निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निर्विरुक्ता विशेषेण रोचनवर्तो जसा ज्वाला-
रूपेण बलेन पुरु चित् अत्यधिकमेव दीद्यानो दीपमानो दुहंतरो दीग्धृणां
छेदनाय प्रयुक्तः परशुर्न । परशुरिव । स यथामोघं हिनस्ति तथायमपि । किंच

यस्याग्नेः समृती संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचरति तं तदपि श्रुवत् । वीडिति दृढनाम । वीळु च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । वनेव । उदकमिव । उदकं यथाग्निसंयोगे श्रुषति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्गोधारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमग्निर्निःषहमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन् नायते । न गच्छति । शत्रोः सकाशान्न पलायते । तच्च दृष्टान्तः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून् अभिवतीति धन्वसहा धानुष्कः । सहतेरसुन् छांदसोऽत्यलोपः । स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा दृढधनुर्वहनशमो धन्वसहः । अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । सुपां सुलुगित्याकारः । दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ह॒ळ्हा चि॒दस्मा॒ अनु॒ दुर्य॑था॒ विदे॒ तेजि॑ष्ठाभिर॒रणि॑भिर्दा॒ष्ट्यव॑सेऽग्रये॒ दा॒ष्ट्यव॑से ।

प्र॒ यः पु॒रु॒णि गा॑हते॒ तक्ष॑न्नेव॒ शेचि॑षा ।

स्थि॒रा चि॒दन्ना॒ नि रि॑णान्यो॒जसा॒ नि स्थि॒राणि॑ चि॒दो॒जसा॑ ॥ ४ ॥

ह॒ळ्हा। चि॒त्। अ॒स्मै। अ॒नु। दुः। यथा॑। वि॒दे। तेजि॑ष्ठाभिः। अ॒रणि॑ऽभिः। दा॒ष्टि। अ॒व॑से।

अ॒ग्रये॑। दा॒ष्टि। अ॒व॑से ॥ प्र॒ यः। पु॒रु॒णि। गा॑हते। तक्ष॑त्। वना॑ऽइव। शेचि॑षा।

स्थि॒रा। चि॒त्। अ॒न्ना। नि। रि॑णा॒ति। ओ॒जसा॑। नि। स्थि॒राणि॑। चि॒त्। ओ॒जसा॑ ॥ ४ ॥

अस्मा अग्रये हळ्हा चित् । हळ्हान्येव सारवंति हवींषनुक्रमेण प्रतिमंचं दुः । ददति । ददातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । यजमाना ददति । दाने दृष्टान्तः । यथा विदे । विदुषे परमार्थदर्शिने यथोक्तृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमग्निर्यथा विदे । विंदते । स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति । विंदतेऽछांदसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तेर्मागैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति । दाम् दाने । शपो लुक् । किमर्थं । अवसे । तद्वदित्यर्थः । यद्वा तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजे वन्निररणिभिर्गमनैरितरदेवा हिंश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमग्निर्दे-

दाति । नयति । किंचामये । इतरदेवताप्रदत्तयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽग्नि-
प्रीतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे । रक्षणार्थं । यद्ययमतृप्तः स्यात्
इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः ।
किंच योऽग्निः पुरुणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते । प्रवि-
शति । प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वाल्या तष्टात् । तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः ।
तच्च दृष्टान्तः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तष्टाति दहति
तथेत्यर्थः । किंचायमग्निः स्थिरा स्थिराणि कंठिनान्यन्नानि व्रीह्यादीन्येजसा
तेजोरूपया ज्वाल्या नि नितरां रिरिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः । री गतिरे-
षण्योः क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । तथैजसा स्वकीयेन तेजसा
स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यमिचाणि वा निरिणाति । निःशेषेण गच्छति ।
नाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमेस्य पृथमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।

आदस्यायुर्यभेणवद्भीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्रयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृथं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अग्रऽआयुषे दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । यभेणऽवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्रयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यास्मै पृथं हवित्क्षणमन्नमुपरासु । उपरमंतेऽस्मिन् हवीषीत्युपरा वेदि-
समीपभूमयः । तासु धीमहि । धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । योऽग्निर्नक्तं
रात्रौ दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः । अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो भवति । यतोऽयं
रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते । अ-
तोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशीदेवाप्रायुषे । प्रगतमा-
युर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष इव भवंति ।
अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भ-
वति । अतोऽपि धीमहि । किंच । आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो

यतश्चायमप्रायुः । अतः कारणादस्यास्मै तदर्थमायुर्हविलक्षणमन्नं यभणवत्
ग्रहणयुक्तमभूत् । ग्रहणे दृष्टान्तः । सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं
गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु
पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणाग्नेर्वहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽग्नयो भक्तं सेवमा-
नमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुयात्या इति बुध्यमाना अवः ।
रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमा-
नेष्वतिशय इत्याह । व्यंतस्तेः प्रज्ञं हविरश्रंत अजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः
सन्तो यजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स हि शर्धो स मारुतं तुविष्वणिर्अप्रस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आर्द्व्यान्यादिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हर्षीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आर्द्व । ह्यानि । आऽर्दिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हर्षीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निस्तुविष्वणिः । तुवीति बहुनाम ।
उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतधनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्व-
लितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति धनिरुत्पद्यते । अर्द्व्यान्यादिर्यज्ञस्य । धनने
दृष्टान्तः । मारुतं शर्धो न । मरुत्सबंधि बलमिव । मरुतां समूहो यथा धनयति
तथेत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति
कर्मनाम । अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् । उर्वरासूस्वरणयुक्तासु श्रेष्ठासु
वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिः । यष्टव्यः । औणादिकोऽनिक् तुगागमश्च ।
किंच आर्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ।
एयासश्रंथो युच् । पा० ३. ३. १०१. । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं । तासां जयायेष्टनि-
रिष्टयो यष्टयो वा । किंच । एवं स्वनयन्नग्निर्हव्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् । अग्नि
भक्षयति । छांदसो लुक् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातेराङो यमहन इति व्यत्ययेनात्म-

नेपदाभावः । गातिस्थेति सिचो लुक् । छांदसो ह्रस्वः । केवलादेव वा छंदस्यपि
दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः । अत एवानवयहः स एव शिष्यते ॥ आददिः ।
सर्वच हविरादानशीलः । तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा । अर्हणा
पूजनीयः ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययादुदात्तत्वं छांदसं ॥ किंच हर्षतो
हविर्भक्षणादत्यंतहर्षयुक्तस्य यज्ञाभिमतफलदानेन यज्ञमानान्हर्षयतो हर्षीवत आ-
ज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत ।
अग्नीण्यन् असेवंत वा । किमर्थं । ऋभे । गोभनाय । सुखप्राप्त्रये पंथानं सर्वगं-
तव्यमैहिकामुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुव्रजन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा
साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः ऋभे गोभनाय सुख-
प्राप्त्रये पंथानं सर्वगंतव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यन्त । ईं । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उप-
लक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधं । यद्वा द्विता द्विविधायैहिका-
मुष्मिकफलायोभयाय ॥ विभक्तेराजादेशः ॥ ईमिममग्निं कीस्तासः कीर्तनं कुर्वतः
स्तोतारः ॥ पचाद्यचि छांदसं सत्वं ॥ अभिद्यवोऽभितो द्योतमाना नमस्यन्तो
नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तो भृगवो भृगुगोचोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत ।
उपेत्य ब्रुवंति । किं कुर्वतः । दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविदानार्थं मथ्यंतः ।
अरण्यामग्निमंथनं कुर्वतः । तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किं-
चाग्निः शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुणलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्ल-
क्षणाणामीशे । ईष्टे समर्थो भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा ।
एषां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे । समर्थो भवति प्रदातु-

मिति शेषः । किं यमभिर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् । स्वयं यः पृथ्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाज्यादीनपिधीन् पर्याप्तिपर्येतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरो मेधादिरिति । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभक्षिरूपं हविः संभजते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्ववा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंपतिं । भुजे ।

सत्यऽगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं । दहनपचनागुपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं ॥ दम् इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नामसु पाठात् । अकारलोपश्चादसः ॥ किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं । यद्वा गिरो मंचरूपा वहंतीति गिर्वाहस ऋत्विजः । सत्या अवि-संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाञ्ज्य इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणाम-तिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंचास्याग्नेरासया समीपे ॥ आसेत्यंतिकनाम । आसा अंतरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविलक्षणान्मुद्दिश्य । अग्निमुखादेवते-रेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवंते तद्वत् । किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्य हवीष्या ददत्यग्रे ॥ वेतेरौणादिको डिः । विचि वा गुणः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मिंतमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युस्मिंतम उत क्रतुः ।

अथ स्मा ते परि चरंत्यजर शुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन् ऽतमः । शुष्मिन् ऽतमः । जायसे । देव ऽतातये ।

रयिः । न । देव ऽतातये ॥ शुष्मिन् ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युस्मिन् ऽतमः । उत । क्रतुः ।

अथ । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । शुष्टी ऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहंतमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता । तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥ सहेरीणादिकः कनिन् । नाह्वस्येति नुट् ॥ किमर्थं । देवतातये । देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यज्ञनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योत्पद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मिंतमः । अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येनाग्नेर्मुदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युस्मिंतमः । यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु ॥ द्युस्मं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. ॥ अथ अतः कारणात् अजर हे जरारहिताग्ने ते त्वां परिचरन्ति यजमानाः । तच्च दृष्टान्तः । शुष्टीवानो न । दूता इव । ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ छंदसीवनिपाविति वनिप् । छांदसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ अजर । भक्तानामजरयितुः ॥ अंतर्भावितरण्यर्थान्पचाच्च ॥ यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उपबुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूवग्रये ।

प्रति यदी हविष्मन्विश्वामु क्षामु जोगुवे ।

अये रेभो न जरत ऋषूणां जूणिर्होत ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः ऽ बुधे । पशुः ऽ से । न । अग्रये ।
 स्तोमः । बभूतु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ई । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।
 अग्रये । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूणिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उक्ताच्चादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोचमग्रये प्रवभूतु ।
 प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ छांदसः शपः श्रुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिडीति
 गुणाभावः ॥ ~~नीत्याद्याद्ये~~ । महे । महते पूज्याय । सहसा पराभिभवसामर्थ्येन
 तद्वते । उषर्बुधे । उषः काले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यान-
 मिति रत्वं ॥ पशुषे । पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्र-
 दाचे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ई एनमग्निं
 प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु क्षासु सर्वासु
 निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्गुगंताच्छांदसो
 लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंच इति पर्युदासादामभावः । क्षेति भूनाम । क्षा
 क्षामेति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋषूणामागतृणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूणिः
 स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तच्च दृष्टांतः । ऋषूणां
 महतां धनवतामग्रे रेभो न । वंदीव ॥ ऋषी गतौ । औणादिकः कुप्रत्ययः ।
 नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोतृविशेषणं । ऋषूणां
 ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतृत्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान आ भराग्रै देवेभिः सचंनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
 महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
 महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीरुयो न शर्वसा ॥ ११ ॥
 सः । नः । नेदिष्टं । ददृशानः । आ । भर । अग्रै । देवेभिः । सऽचंनाः । सुऽचेतुना ।
 महः । रायः । सुऽचेतुना ॥ महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।
 महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मथीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्रै स त्वं नी नेदिष्टमत्यंतसमीपे ददृशानो वेद्यां ददृशानो दीप्तत्वेन
 दृश्यमानो देवेभिः सचंना इतरदेवैः समानाच्च । अग्निः खनैवेतरेषां हविःस्वी-

कारात्समानात्त्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते ।
 सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । तदायत्ने मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनी-
 यानि रायो धनान्याभर । अस्माकमाहर । हे अग्ने शविष्ठ बलवस्त्रमे नोऽस्मभ्यं
 महि महदन्नं महती कीर्तिं वा कृधि । कुरु । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्त-
 देव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे । सम्यग्दर्शनीयत्वाय । अस्या अस्याः
 पृथिव्याः संबन्धिने भुजे भोगाय । यद्वा संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं ।
 सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव । अपि तु
 स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि । हे मघवन् अन्नवन्नमे सुवीर्यं शोभनपुचभृत्याद्युपेतं
 धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मयीः ।
 अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतश्चरेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणा-
 दिक ईकारः । आंद्वादांतश्चादसः ॥ यद्वा मयीमथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवसा बलेन
 युक्तो भवेति शेषः । तच्च दृष्टांतः । उग्रो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा
 बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अयं जायतेत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परुच्छेप
 ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वं । अग्नेयं त्विति तुगश्चस्योक्तत्वादित्-
 मादिमं चाग्नेयं ॥ पृष्ठचस्य षष्ठेऽह्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं । सूचितं च
 षष्ठस्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याजं । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।
 विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिठस्पदे परिवीत इठस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अनु । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अनु । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सद् । इठः । पदे । परिऽवीतः । इठः । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । की-
दृशोऽयं । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टृतमः । किमर्थमुत्पन्न इति ।
उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां घृतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्ष्मी-
कृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीका-
रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिः । विश्वविषयकर्म-
वान् । कस्मै । सखीयते । सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यते । अतिप्र-
सिद्धान्मात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा
सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमग्निरपि तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचा-
यमग्निरिच्छस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अंत्यलोपञ्छादसः ॥ धरीमणि सारभूते
स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इति श्रुतेः । एतावती वै पृथि-
वीर्यवती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशिष्यते । इडस्पदे । इडादेवताया मनोः
पृथ्या गोरूपाया इडोपह्वानमंचप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै
मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदितीडायाः पदे घृतवति स्वाहेति च श्रुतेः । निषदत् ।
निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदभ्यः । केनाप्यहिंसितः । होता । होमनिष्पादकः ।
परिवीतः । ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् निषदत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यूतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।
यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥
तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वा॒त॒य॒ा॒म॒स्यू॒त॒स्य॒ । प॒था॒ । न॒म॒सा॒ । ह॒वि॒ष्म॒ता॒ ।
दे॒व॒ता॒ता॒ । ह॒वि॒ष्म॒ता॒ ॥ सः । नः । ऊ॒र्जा॒ । उ॒प॒ऽआ॒भृ॒ति॒ । अ॒या॒ । कृ॒पा॒ । न॒ । जूर्य॒ति॒ ।
यं । मा॒त॒रि॒श्वा॒ । म॒न॒वे॒ । प॒रा॒ऽव॒तः॒ । दे॒वं॒ । भा॒रि॒ति॒ । भाः॒ । प॒रा॒ऽव॒तः॒ ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतेः क्षिपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं
वेद्यां स्थापितमपि वातयामरिः । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥
वात गतिमुखसेवनयोः । चौरादिकः । इदंतो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते ।
ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेन यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्लक्ष्ये

देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्व-
 णेऽप्युपरेण प्रणीताः । आ० १. १. । इत्यादिसूचोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः
 केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षण्ये स्तोत्रेण प-
 स्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडा-
 शादिऽहुहविर्बुक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्सं-
 बन्धिनामूर्जा हविलक्षणा नामन्ना । मुपाभृत्युपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाहु-
 पसृष्टाद्धरतेः क्तिन् । हयहोर्भ इति भवं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादौ
 चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अया कृपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्प-
 हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति । यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजरो वर्तत
 इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिष्वांतरिष्टासंचारी
 वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतोऽतिदूरं गतवत् आदित्याङ्गाः । अभासीत ।
 औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूराद्देवंमग्निमस्मद्देवयजनं
 प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिःक्रददधद्रेतः कनिःक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अष्टाभिर्देवो वनेषु तूर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुः । ऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिःक्रदत् ।

दधत् । रेतः । कनिःक्रदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अष्टा । ऽभिः । देवः । वनेषु । तूर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानंतरं पार्थिवं
 पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति ।
 गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं
 हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्धिता कनि-
 क्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्ती-
 कारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिःक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स
 एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वष्टाभिरष्टा-

स्थानीयाभिर्ज्वालभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वातोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६, १४. ॥ किंच सानुषु समुच्छितेषु ॥ सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० २, २४. ॥ तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वग्र्य इत्युपरा धिषण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयन्-
णोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वचान्वयः । किमर्थं । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।
क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।
क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।
यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा पुरोहित-
वद्याग्निर्वाहकः सन् दमे दमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य
नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः ।
किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामव-
जानाति । किंचायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां
कर्ता सन् इषूयते । इष्यत इतीषुरन्त्रमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं । विश्वा
जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीक-
रोति । यतोऽयं घृतश्रीर्घृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत । उत्पन्नः ।
यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् । अतः पस्पश इत्यर्थः । एव-
मग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य
कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येधिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्वासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इधिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वं यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविःप्रदानादिरूपे-
णास्याग्नेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्यस्य भक्ष्याणि पुरो-
डाणादीनि पृंचते । मिश्रयन्ति ॥ तविषीति कर्मनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु
पाठात् ॥ तच्च दृष्टांतः । मरुतां न भोज्या । वायूनां संबंधीनि व्रीह्याद्यन्नानीव ।
वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु मस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा
पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टांतः । इधिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने
भोज्या भोग्यादीनि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत् ॥ इधिरणशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः ।
ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. १. । इति ॥ अतः कारणात् स खलु यजमानो दान-
मिन्वति । हविःप्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा स्वयमभिमतं दानमिन्वति ॥ इन्व-
तिर्थाप्रिकर्मा । इन्वति ननक्षेति तत्कर्मसु पाठात् ॥ केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च
मज्मना । निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा सोऽग्निर्व-
सूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्व-
तीति शेषः । किंच सोऽग्निरभिहुत आभिमुख्येन पापैः ह्रियमाणान् नोऽस्मान्
दुरितात्पापात् चासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् । यद्वा
हिंसकात् । अभिहुतोऽभितो ह्रियमाणादघात् दुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा चासते ।
चायते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विश्वो विहाया ॥ रतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथ्यश्च वस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारंमृण्वत्यग्निद्वारा ऋण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६ ॥

अयमग्निर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः । सर्वैर्गतव्यः । यद्वा विश्वात्मकः । विहायाः । महान् ॥ विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् ॥ अरतिः । ईश्वरोऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्यतिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्वद्भावादन्तोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति । ददाति ॥ श्रथयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । तरणिर्न । तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा तरणिः सर्वस्य तारकः । न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न विमुंचति । किंच श्रवस्यया न शिश्रथत् । हवीरूपाच्चेच्छयैव न शिश्रथत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने देवचा देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंडादिः ॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रसं पुरोडाशादिकमोहिषे । सर्वतो वहसि ॥ वहर्लेटि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंच ऋण्वतिः विश्वस्मै सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिभ्यश्च वाचादिकमृण्वति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंच ऋण्वतिः द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि ऋण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ऋण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा रिविर्गत्यर्थः । इदि । सुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽप्रियज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु शंतमोऽन्यंतं सुखतमः । अनिष्टस्य निवारकत्वात् । अत एव हितः । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं विशपतिर्ऋत्वियूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिशृङ्गदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तच्च दृष्टान्तः । जेन्यो न विशपतिः । जयशीलो राजेव । स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण सम्यक् परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमग्निर्मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबंधिनि हव्या हवीषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते । पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिसकस्य भयात्त्रासते । चायते । यद्वा धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य धूर्तेर्हिसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिसातः चासते । पालयते । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धं । यद्वैकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हिसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हिसातो नोऽस्मान् सोऽग्निस्त्रासते । चायते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अग्निं हेतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्टमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो ररुणः वसूयवो गीर्भी ररुणं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ई॒रुते । वसु॑ऽधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।
हव्य॑ऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्व॑ऽआयुं । विश्व॑ऽवेदसं । होतारं । यज॑तं । कविं ।
दे॒वासः । र॒खं । अ॒वसे । वसु॑ऽयवः । गीः॑ऽभिः । र॒खं । वसु॑ऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमग्निं होतारमाह्वतारं होमनिष्पादकं वेळुते । ऋत्विजः स्तुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा । अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशये यजमानानां चेतयितारं । यद्वा प्रकृष्टचेतनवंतं । चेत्तृशब्दात्तुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । अरतिमीश्वरं । तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणि-जीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्वतारं यजतं यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ इर प्रेरणे इर गतौ इत्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवन-शीला ऋत्विजो रखमतिमध्वाशब्दयंतमवसेऽस्य २६२॥११५ वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभी रखं रणयंतं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमग्नये प्रदातुमात्मन इच्छंतो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

यं त्वं रथमित्येकादशचं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टि-छंदस्कं । अनुक्तत्वादिदं । प्रप्रा वो अस्मे इत्यादिके द्वे अतिशङ्कर्यौ षष्ठ्यक्षरोपे-तत्वात् । पाहि न इत्यंत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । प्र तद्वोचेयमिति षष्ठी-दुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्यचंदवी प्रप्रा वोऽतिश-ङ्कर्यौवष्टिरंत्येति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये गस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठस्येति खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषेति । आ० ८. १. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।
सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।
सास्माकमनवदं तूतुजा वेधसाभिभं वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।
 प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।
 सः । अस्माकं । अनवद्य । तृत्तुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इन्द्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं
 यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाका ।
 अपाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवंतं ॥ पाकः पक्कव्यां भवतीति यास्कः । नि० ३. १२. ॥
 अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्य अनिंदितं यं यजमानं धनविद्या-
 दिना प्रणयसि । प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल
 एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये ॥ अभिपूर्वादिपेः क्तिन् । शकं-
 ध्वादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः । समर्थं करोषि ॥
 लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणासन्नं तद्धंतं वा वशः ।
 कामयसे च ॥ वष्टेल्लेष्ट्युदागमः । तिङ्गः परत्वादनिघातः ॥ यजमानेनाहृतः सन्
 शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य
 पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इन्द्र अनवद्य अनिंदित सर्वैः स्तूयमान तृत्तुजान्
 अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाच्चिट्ः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्या-
 सस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥ सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥
 वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनामस्माकं संबंधि हविः
 स्वीकुर्वित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । इमां वाचं न । अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव ।
 स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कामु चिदृष्टाय्य इन्द्र भरंहृतये नृभिरसि प्रतूतये नृभिः ।
 यः शूर स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
 तमीशानास इरधंत वाजिनं पृक्षसत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥
 सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कामु । चित् । दृष्टाय्यः । इन्द्र । भरऽहृतये । नृऽभिः ।
 असि । प्रऽतूतये । नृऽभिः ॥ यः । शूरः । स्वः । रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरुता ।
 तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इन्द्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥
 हेर्धिभावः ॥ यः स्म यः खलु त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवैर्मरुद्भिः ।
 पुनस्त एव विशेष्यते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य मरुतां साहाय्यमिन्द्रो
 मरुद्भिर्मरुतो हेनं नाजहुरित्यादिषु प्रसिद्धं । तैः सहितः सन् कामु चित्पृतनासु
 सर्वेषु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाः प्रतूतये प्रकृष्ट-
 हिंसनाय । यद्वा भरहूतये शूरो भव प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूतये च ।
 शूराणां प्रकृष्टवधाय च दक्षाव्योऽसि । प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा नृभिर्नृभिर्य-
 जमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूतये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाव्योऽसि ।
 समर्थोऽसि । किञ्च यस्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्नैर्भटैर्वा सहितः सन् स्वः
 स्वयमेव सनिता संग्राममयस्यान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि ।
 सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यनैरपेक्ष्येणैव तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेस्तुनि यमितस्कभि-
 तेत्यादौ निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् वाजं तरुता
 तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं
 गमनवंतं पृक्षं हविलं शरणाच्चवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज
 इरधंत । संराधंति सेवंते । तच्च दृष्टांतः । वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृक्षं घा-
 साद्यन्नवंतमत्यं न । अश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना पोषयन्ति
 तद्वत् ॥ अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो ह्य इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।
 इन्द्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः समृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । ष्मा । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।
 परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणात् वृषणं
 स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिज्जलधा-
 रिणं मेघं पिन्वसि । निर्भिद्य सेचयसि । किञ्च मर्त्यं मर्त्यवदरुमरणशीलं गम-

नस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः । मिश्रयसि ॥ यौतेष्ट्यांदसे लुङि
छांदसोऽडभावः ॥ अवर्षणे, गच्छंतं बलाच्चिगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः
कश्चिद्भक्तं वतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरण-
शीलं शीघ्रं स्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणष्टि । सर्वतो वर्जयसि ।
औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथु
यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं । ब्रवीमि । इंद्र एव विशेष्यते । स्वयणसे स्वकी-
ययशोयुक्ताय । तथा दिव उत । त्वदाश्रयभूतायै द्युलोकदेवताया अपि तत्तादृशं
कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । द्युलोकदेवताया आनु-
कूल्यात्तस्या अपि वचनं युक्तं । तथा रुद्राय । जगतां दुःखदावयिचे रोदनशी-
लाय वामये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निरिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीद्य-
दरोदीक्षद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुते रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धं । तस्य चाहतिद्वारा
वृक्षानुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयणस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायामय इत्यर्थः । तथा मित्रायाह-
रभिमानिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे
वै मित्रारुणौ । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति । तथा मैत्रं वा
अहर्वारुणौ रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं । अत
एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तं । समृद्धीकाय गोभनमुखयिचे
प्रजानां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथुतिविस्तीर्णं
यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्माकं व इंद्रमुशमसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कामु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोपि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोपि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं वः । इंद्र । उशमसि । इष्टये । सखायं । विश्वं । आयुं । प्रसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । उतये । अवा । पृत्सुषु । कामु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोपि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोपि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । अस्माकमस्मदर्थमिष्टये यागायाभिमतैषणाय इंद्रमुशमसि ।

अभिमतं कामयामहे ॥ वशं कांतौ । आदादिकः । इदंतो मसिः । ग्रहिज्येत्यादिना
संप्रसारणं ॥ यद्वास्माकं सखायमिति संबंधः । कीदृशमिदं । सखायं सखिवदत्यं-
तहितकारिणं समानख्यानं वा । विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं । प्रासहं
प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहेः क्षिप् । नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं
सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपांश्चेष्टु
तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं । यज्ञविघातिनः सहमानं । युजं । अभि-
मतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इदं अस्माकमृतये रक्षणेन ब्रह्म परिवृढं
कर्माव । रक्ष । कस्तत्र विशेष इति तत्राह । कामु चित् पृत्सु संग्रामेषु ॥ पृत्सु
समस्त्विति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ॥ तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते । न हि-
नस्ति । न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं
न कोऽप्याचरति । अज्ञातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नि पू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुयाभिरुयोतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पूरोरप पषि वहिरासा वहिर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः ।

उयाभिः । उय । ऊतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पूरोः । अप । पषि । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इदं कयस्य चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रांतमननं विरुद्ध-
मनस्कं शत्रुं नि पू नम । नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भाव-
ितरण्यर्थोऽयं ॥ हे उय उद्गृह्यबल । ऊतिभी रक्षणेः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् तेजिष्ठा-
भिररणिभिर्न । अतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव ॥ तेजः-
शायनिक इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादिं यथा
नामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वोत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणि-
भिर्न । तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथोयाभिः
प्रकाशकाभिरुतिभी रक्षणेऽर्थोगफलभूतैर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमत-

स्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेऽच्छादसः शपो लुक् ॥ तच्च दृष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन्काले ऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि तथा नेषीत्यर्थः । हे शूर विक्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः । यद्वा अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसे मन्यसे । किंच । हे इंद्र वह्निर्वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥ पूरुरिति मनुष्यनाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तस्य विश्वानि सर्वाण्येनांस्यपपर्षि । अपकृत्य पालयसि ॥ पूणातेऽच्छादसः शपो लुक् ॥ अतोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽच्छाभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतमपकृत्य पपर्षि । अभिमतफलं पूरयसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेद्वे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।

अव स्रवेदघणंसोऽवतरमव शूद्रमिव स्रवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इद्वे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधिः । अजेत । दुऽमतिं ।

अव । स्रवेत् । अघऽणंसः । अवऽतरं । अव । शूद्रंऽइव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायेद्वेऽमृतेन सर्वस्य क्रिये तदर्थं तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा प्रवोचेयं । प्रकर्षणं वक्तुं शक्नो भूयासं । स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाणिष्यङ् । वच उम् ॥ कस्य तदिति । य इंदुरिषवान् एषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति ॥ रेजतिर्गत्यर्थः । रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ आगमने दृष्टान्तः । हव्यो न । होतव्य आहूतव्यो वा हव्य इंद्र इव । प्रायेणेन्द्र आगच्छेत्यादिनेन्द्र एवाहूयते । स इव । स एव विशेष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवेन्दुः स्वयं निदः ॥ णिदि कुत्सायां । क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥ अस्मिन्निदि-

तुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनश्च वध इति भावेऽपि । तत्संनियोगेन वधादेशः ।
 स चादंतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्वृद्धिमस्मत् अस्मत्तोऽजेत । आक्षिपेत् । अवनयेत् ।
 किंच । अघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव
 स्वस्थानादवाङ्मुखो भूत्वा सवेत् । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः ॥ अघशंसः स्तेनः ।
 अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् ॥ अवसवणमेव प्रार्थ्यते । क्षुद्रमिव । क्षेप्तुं
 शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति सवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वनेम तडोचया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रखं संतं सुवीर्यं ।
 दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।
 आ सत्याभिरिंद्रं द्युमहृतिभिर्यज्ञं द्युमहृतिभिः ॥ १ ॥
 वनेम । तत् । होचया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।
 रखं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इंद्रं । इषा । पृचीमहि ।
 आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युमहृतिऽभिः । यज्ञं । द्युमहृतिऽभिः ॥ १ ॥

हे इंद्र वयं यजमानास्तत्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं । यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव
 गुणान् ज्ञापयंत्या ॥ चिती संज्ञाने । अस्माख्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होचया
 होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम संभजेम । यद्वा शब्दयेम । स्तुतिं
 करवामेत्यर्थः ॥ होचेति वाङ्मात्रं होचा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच । एवं
 स्तोतारो वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवन्निद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम ।
 कीदृशं रयिं । सुवीर्यं । शोभनसामर्थ्योपेतं । रखं । रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः ।
 संतं । सर्वदा वर्तमानं । यज्ञादिद्वारा बाहुशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुन-
 स्तदेव विशेष्यते । सुवीर्यं । शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं । धनेन तेषां संपादयितुं शक्य-
 त्वात् ॥ वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं
 शक्यं त्वां । तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् । सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तत्साधनैः स्तो-
 त्रैर्वेषा हवीरूपेणान्नं चापृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास्म । यद्वा । इषान्नेन
 निमिन्नेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्कं । लिङि
 छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यज्ञं यागं निष्पादकमिंद्रं सत्याभिरविसंवा-

दिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलः । भिर्युस्रहूतिभिः । हरिव आगच्छ मेधा-
तिथेर्मेघेत्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । द्युस्रहूतिभिर्हविलक्षणान्नि-
मित्तराह्वानैरापृ- ॥ ६.४.॥ णेषः ॥ द्युस्रं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयणोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयर्ध्या या न उपेषे अचैः ।

हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूणिर्न वक्षति ॥ ६ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयणः ऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुः ऽमतीनां ।

दरीमन् । दुः ऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयर्ध्या । या । नः । उपऽडेपे । अचैः ।

हता । ई । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूणिः । न । वक्षति ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयणोभिः स्वकीय-
यणोयुक्तेरूतिभी रक्षणेदुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो
वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्रा । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ द्विभावः
पादपूरणः ॥ यद्वा हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्माकं संबंधिभिः स्वयणोभिः
स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती उती रक्षणे प्रप्रा ।
प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कुचेति तदुच्यते । दुर्मतीनां
दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन दरीमण्यतिशयेन दारयितरि ।
एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति सत्यचैर्भक्षकैरस्मद्विरोधिभिर्या जूणिर्जववती सेना ॥
जूणिर्जवतेवा द्रवतेवा दूनोतेवेति यास्कः । नि० ६.४. ॥ नोऽस्मान् प्रति रिषयर्ध्या
हिंसितुं ॥ रिषेण्यतात्तुमर्थे शर्ध्याप्रत्ययः ॥ उपेष उपगंतुमस्मान् प्राप्नुं ॥ ईड् गतो ।
तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् । हिंसितैवासीत् ।
न वक्षति । अस्मान्न वहेत् । न प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकान् शत्रून्धि पुनर्न
वक्षति । न वहति ॥ वहेर्लट्यडागमः । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन
तच्चैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याद्वरक्षसा ।
 सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।
 पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाद्वभिष्टिभिः ॥ ९ ॥
 त्वं नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।
 पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तं ईके । आ ।
 पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं नः पथास्मत्संबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा । रक्षो-
 वर्जितेन । अनेहसा । अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वादनेहस्त्वं ।
 यद्वा नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति परीणसा परितो नष्टेन राया-
 स्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदे-
 शात् स्वर्गलक्षणादासचस्व । समवेतो भव ॥ पराक इति दूरनाम पराके परा-
 चैरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तथास्तमीकेऽत्यंतशक्तिके देवयजनदेशे सचस्व ।
 अस्मत्प्रभं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूरात् दूरदे-
 शात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि । रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि ।
 पालय । यद्वा दूरद्वारात् स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि । पालय । आरा-
 द्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिः ।
 आभिमुखैर्यगैस्तन्निर्वाहैः । यद्वाऽग्नयैः । किं बहुना । सर्वकालं याग-
 कालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषणैः पाहि । सम्यक् परि-
 पालय ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोयं चित्वा महिमा संक्षदवसे महे मिषं नावसे ।
 ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।
 अन्यमस्मद्विरिषेः कं चिदद्विवो रिरिषंतं चिदद्विवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उयं । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवसे ।
महे । मिचं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।
अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिष्टांतं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापन्न उन्नरीतुं शक्तेन राया
धनेनोद्धर्ता भवेति शेषः । हे इन्द्र त्वा त्वामुयं चित् उद्गूर्णबलं संतं त्वामेव महिमा
महत्त्वमस्मत्सोचजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् । सेवते संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः ।
किमर्थं । अवसे । त्वत्प्रीतये । तच्च दृष्टांतः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशा-
रोग्यादिरूपाय मिचं न । सर्वजनमिचं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति
तथेत्यर्थः । यद्वा मिचं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये
संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठ ओजस्वितं मातिशयेन बलवन् चातः । रक्षितः ।
अस्मान्पालयितव्यं । अमर्त्य । अमरणधर्मचिद्रं । अवितरस्मान्धनेन तर्पयितस्त्वं ।
कं चिद्रथं वेगवंतमारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः
शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिष्टांतं चित् अत्यं महांतं वा शत्रुमिति
शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवः । अद्रेरादत्तं भक्षक वा शत्रूणां ॥ अद्रि-
वन्नद्रिराहणान्यनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४.४. ॥ रिरिष्टांतं चित् अत्यंतं
कुत्सितं हिंसितमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥ रिष हिंसायां । छांदसः शपः स्युः ।
पुनर्थ्यत्ययेन शः । रिरिष्टांतं । अस्मादेव मनि हलंताच्चेति सनः किञ्चान्नुणाभावः ।
चिदित्यवकुत्सितः । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति गणस्कनोक्तत्वात् । नि० १.४. ।
यद्वा समुच्चयार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

॥ अथैकादशी ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सद्मिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।
हंता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।
अथा हि त्वा जनिता जीजनवसे रक्षोहणं त्वा जीजनवसे ॥ ११ ॥
पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सदै । इत् । दुऽमतीनां ।
देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।
अथा हि त्वा जनिता जीजनत् वसो इति । रक्षऽहनं । त्वा जीजनत् वसो इति ॥ ११ ॥

हे इंद्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मिन्पाहि ।
 रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम
 उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवाणां योयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत
 एव हे इंद्र देवोऽस्मत्स्तुत्या दृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां बागविघातका-
 मिवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य ॥ रक्षो रक्षितव्यमस्मि ॥ इति
 यास्कः ॥ तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा पापस्य
 पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हंतासि । तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो
 यजमानस्य चाता रक्षितासि । अथ अतो हेतोर्हे इंद्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा
 त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादित-
 वान् । तथा हे वसो वासयितः । त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पा-
 दितवान् ॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय
 हीदृशस्य ॥ तमिंद्रं देवा न व्यमृज्यंतत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो हिणच् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

एंद्र यात्युप न इति दशर्चं चतुर्थे मूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । अंत्या स नो नष्येभि-
 रित्येषा चिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र चिष्टुबंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्ट-
 मिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एंद्र याहि दशांत्या चिष्टुवित्यनुक्रमणिका ॥
 पृष्ठचषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । एंद्र यात्युप
 नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसि-
 नोऽनुरूपतृचे प्रथमैंद्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शौनकेन
 सूचितं । एंद्र यात्युप नः परावत इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

॥ सैषा मूक्ते प्रथमा ॥

एंद्र यात्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इंद्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजऽसातये । मंहिष्ठं । वाजऽसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावते दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नोऽस्मानुपयाहि । अस्मात्समीपं प्रत्यागच्छ । तच्च दृष्टान्तः । अयं न पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निदिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र । तथाप्यन्तर्चित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा परावतो न दूरदेशादिक । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गादुपाचारान्निषेधार्थीयो नकारः । अयमिति विभक्तिष्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमभिप्राप्नुमायाहीति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानाङ्गत्विजां पालको यजमानं इव ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ स यथा विदधानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः । स यथा विदधानि यज्ञगृहाणां तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चंद्रमा अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच । प्रेयस्वतो हविलक्षणान्नवतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । सुते । अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयं । सचा । ऋत्विग्भिः सहिताः ॥ सचा सहेत्यर्थ इति यास्कः ॥ आह्वाने दृष्टान्तः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव । तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाह्वयंति तथा वयमपि त्वां तदर्पमाह्वयामः । किंच । मंहिष्टं मंहनीयं त्वां वाजसातये संयामप्राप्त्रये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीया । तच्च होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिन्द्रेत्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अनस्रत । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः । मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोम । इन्द्र । सुवान । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः । ततृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविःऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब ॥ अचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥
 कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुवानं सूयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
 कोशेन सिक्तं । कोशस्थानीयेन दशापविभेः शोधितं । यद्वावतमित्येऽसह
 संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वोचितजटेन पूरितम् तं न । आहाव-
 लक्षणमवटमिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनो नृषा शीघ्रगामी वृषभः
 पिबति तद्वत् । तनृषाणो न वंसगः । यथात्यंतं नृषितो वंसगो वननीयगमनः
 शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तच्चाह ।
 ते तव मदाय नृषये हर्यताय विक्रांतिहेतवे कांत्यर्थे वा ॥ हर्य गतिकान्त्योः ।
 भृमृहशीत्यादिनातच् ॥ तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय । धायसे । यदर्थं मद
 उपजायते तेदर्थाय ॥ धाजो वहिहाधाज्य इत्यसुणि णिदित्यनुवृत्तेरातो युगिति
 युक् ॥ यद्वा ते तव तुविष्टमाय धायसे । अतिप्रभूताय पानाय त्वा त्वाभायच्छत् ।
 आभिमुख्येन गमयंतु । अश्वा इति शेषः । तच्च दृष्टांतः । हरितो न सूर्यः । हरि-
 तवर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव । तं यथातित्वरयाभिमतदेशमभिप्रे-
 रिता वहन्ति तद्वत् । किंच । अहा विश्वा । सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं यथा त
 एव प्रतिदिनं वहन्ति । तथास्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अविंददिवो निहितं गुहा निधिं वेन गर्भं परिवीतमशमन्यन्ते अंतरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवांमिव सिषासन्नंगिरस्तमः ।

अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविंदत् । दिवः । निऽहितं । गुहा । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अशमनि ।

अनन्ते । अंतः । अशमनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽइव । सिषासन् । अंगिरऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रे दिवो द्युलोकादानीतं सोममविंदत् । अलभत लब्धवान् । द्युलो-
 काद्गायत्र्या पक्षिरूपयाप तं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं
 तैत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीन्नं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धं । स
 एव विशेष्यते । गुहा निहितं । अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितं । अत एव
 निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टांतः । वेः पक्षिणो गर्भं

न । शि० भिव । यथा कपोतादिलीं पक्षिणी स्वशिष्टुं व्याधादिभयात्कस्मिं-
श्चिदुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानन् परिभ्रम्य विंदते तद्वदित्यर्थः । पुनः
कीदृशं । अश्वमनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनंतेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्व-
तादौ पर्वीतं लताकंटकादिना परितो वेष्टितं । सत्स्वपातरेऽु देवेषु कोऽस्या-
तिशय इति तच्चाह । अयमिन्द्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमि० पणिनासु०णा-
पहतं भूमौ खनित्वा पाषाणे० पिहितारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवंतर्धेति वि-
कल्पनादिऽभावे जनसनेत्यात्वं ॥ अविंदत् । अयमर्थः पणिनेव गाव इत्यादिश्रु-
तिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्यो-
दकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा
कृत्वेष इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृतो भूमौ परितो व्याप्राप्त्यकरोत् । वज्रेण
मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्राप्त्यकरो-
दित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दाहहा० वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षत्रेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
संविथ्यान ओजसा शर्वोभिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दहहा० । वज्रं । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षत्रेऽडव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविथ्यानः । ओजसा । शर्वऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तष्टाऽडव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽडव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो गभस्त्योर्वाहोर्वज्रं दहहा० दहं गृह्णन् ॥ दह दहि वृद्धौ । लिटः
कानच् । गभस्ती इति बाहुनाम गभस्ती बाहू इति तन्नामसु पाठात् ॥ किमर्थं ।
असनाय । शचीरुपरि क्षेपणाय । तिग्ममत्यंततीक्ष्णं वज्रं संश्रयत् । सम्यक् तीक्ष्णी-
करोति ॥ शो तनूकरणे । श्रोतः श्यनीत्योकारत्तोपः । छांदसोऽडभावः । यद्वा
ते टांतश्च लोप इतीकारत्तोपः ॥ तच्च दृष्टान्तः । क्षत्रेव । उदकमिव । उदकं यथा
शबूणां नि रसनायाभिमंचणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् ॥ क्षत्रेत्युदकनाम
क्षत्रं नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ पुनरपि तदेव विधीयते । दाहहा० ।

अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हन्तेर्हनस्त चेति क्यप् तकारांतादेशः ॥ संशयत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इंद्र ओजसा बलेन परा-
भिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्ष्णैर्बलैर्मज्जना शरीरेण च बलेन संवि-
ष्यानः सम्यक् युक्तः सन् ॥ विष्यान इति लिटः कानच् । यहिज्यावयीति
संप्रसारणं ॥ तथा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तृष्टः वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता
वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षं निवृश्चति । स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन
तनूकरेति । तथा त्वमप्यस्मासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं निवृश्चसि । किंच परश्वेव
निवृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तेस्त्रिभिर्बलैर्नि-
तरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं वृथा नद्य इंद्र सतवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथान् इव वाजयतो रथान् इव ।

इत ऊतीरयुंजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नद्यः । इंद्र । सतवे । अच्छ । समुद्रं । असृजः । रथान्ऽइव ।

वाजयतोऽइव । रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुंजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वदोहसः । जनाय । विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सतवे प्राप्नु-
मसृजः । मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । तच्च दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं
रथानस्सद्यागं प्रत्यच्छ सतवे अभिमुख्येन प्राप्नुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् ।
किंच । वाजयतो रथानिव । संग्राममन्त्रं वेच्छन्तो राजादये रथानिव । ते यथा
संग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वाभिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ क्यजन्तात् शतुरनुम
इति विभक्तेरुदकत्वं ॥ किंच । इतोऽस्मत्सन्निधिदेशं ॥ द्वितीयार्थे तसिल् ॥ अस्मान्
प्रत्यूषादित्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवृद्धि-
तमुदकमयुंजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः
सन् नपुंसकलिङ्गः । अक्षितमित्युदकनाम । अक्षितं बहिर्हरिति तन्नामसु पा-
ठात् ॥ तच्च दृष्टान्तः । मनवे मनोरर्थाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं
दोग्ध्योऽभवन् । यथा वा जनाय यस्मै कस्मैचित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो

भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो
विश्वदोऽसः संपूर्णदोग्ध्यो भवन्ति । सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनाहोहस
इत्युपचर्यते । ईहगजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतीदृस्यैव स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपां अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः ।
शुभंतो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं ।

अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमां ते वाचं वसूयंतः । आयवः । रथं । न । धीरः । सुम्नायः । अतक्षिषुः ।
सुम्नाय । त्वां । अतक्षिषुः ॥ शुभंतः । जेन्यं । यथा । वाजेषु । विप्रं । वाजिनं ।

अत्यंऽव । शवसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपान्भवन्त
ऋत्विजः ॥ आयव इति मनुष्यनाम । आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् ॥ त
इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतक्षिषुः । संपादितवन्तः । स्वपाः शोभन-
कर्मवान् कुशली ॥ बहुव्रीहौ सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न । रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुम्नाय
सुखायातक्षिषुः । अनुकूलमुत्पादयन्ति ॥ सुम्नामिति सुखनाम । सुम्नं सुगम्यमिति
तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे विप्र मेधाविच्छिद्र वाजेषु संयामेषु वाजिनं वेगवन्तं
त्वां शुभंतो गुणैर्दीपयंतोऽतक्षिषुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यं यथा ।
जयन्तीति शूरं यथा भटाः स्तुवंति तद्वत् । यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवं-
तमश्वं वाजेषु संयामेषु यथोत्साहयन्ति तद्वत् । किंच शवसे बलाय धना धनानां
सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिस्तिसातीत्यदिना क्लिन उदात्तत्वं ॥
न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवा-
दिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संयामे
शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्त्रये चात्यमिव । सतत-
॥ भिन्नमश्वमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भि॒नत्पु॒रोऽ॒ति॒थि॒ऽग॒वाय॑ पू॒रवे॑ दि॒वो॒दा॒साय॑ म॒हि दा॒शुषे॑ नृ॒तो व॒ज्रेण॑ दा॒शुषे॑ नृ॒तो ।

अ॒ति॒थि॒ऽग॒वाय॑ शं॒बरं॑ गि॒रेरु॒यो अ॒वा॒भरत् ।

म॒हो ध॒नानि॑ द॒य॒मान॑ अ॒ज॒सा वि॒श्वा ध॒नान्ये॑ ज॒सा ॥ ७ ॥

भि॒नत् । पु॒रः । न॒व॒तिं । इ॒न्द्र । पू॒रवे॑ । दि॒वः । दा॒साय॑ । म॒हि । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो इति॑ ।

व॒ज्रेण॑ । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो इति॑ ॥ अ॒ति॒थि॒ऽग॒वाय॑ । शं॒बरं॑ । गि॒रेः । उ॒यः । अ॒वा॒ । अ॒भर॑त् ।

म॒हः । ध॒नानि॑ । द॒य॒मानः॑ । अ॒ज॒सा । वि॒श्वा । ध॒नानि॑ । अ॒ज॒सा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तते पूरवेऽभिमतपूरकाय ॥ मनुष्यनामैतत् ॥ महि महते दिवोदासायतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या अलुगित्यत्तुक् । दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदानुदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्सं व्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिनत् । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तते दिवोदासायान्यस्मै वा भिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिऽगवाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौणादिको दुप्रत्ययः ॥ उय उद्धूर्णवल इन्द्रः पूर्वं पुरोद्व्यस्तये विद्धमप्यभियमाणं गिरिमरूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशादोजसा वल्लिष्टेन बलेनावभरत् । अवाङ्मुखमवकृष्यमाणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिहिंसादानेऽ । शपः पित्रादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलं मत्स्यं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन्नवाभरत् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इ॒न्द्रः स॒मत्सु॑ य॒ज॒मान॑ मा॒र्ये प्रा॒व॒वि॒श्वेऽ॒श॒न॒मू॒तिरा॒जिषु॑ स्व॒मी॒ऽह्वे॒ष्वाजि॑ ।

म॒न॒वे॒ शा॒स॒द॒ऽम॒रं॒ध॒यत् ।

द॒क्ष॒न्न॒ वि॒श्वं॑ त॒तृषा॑ण॒मोष॑ति॒ न्य॒र्श॒सान॒मो॒ति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आये । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं ऽ ऊतिः । आजिषु ।
स्वः ऽ मीळ्हेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अवतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।
धक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टयमरणाय सर्वैर्गत-
व्यं प्रावत् । रक्षति ॥ समत्स्विति संयामनाम् समत्सु समरण इति तन्नामसु
पाठात् ॥ किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षण इन्द्रो विश्वेषु ॥ लिंगव्यत्ययः ॥
आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु संयामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वमीळ्हेषु
स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंयामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति ।
रण आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिवाड्योगयुक्तं रणे योऽभिमुखो हत इति । अचे-
तिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तंस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च
कृष्णो दशसहस्रैरनुचैररुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तचेन्द्रो बृहस्पतिः । प्रेरितः
सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव
द्रप्सो अंशुमती मतिष्ठदित्यादिनोपरिष्ठाञ्छस्यते । तदचोच्यते । अयमिंद्रो मनवे
मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।
तद्रहितान् यागविद्वेषिणः शासत् । शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासेर्लेट्य-
डागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंधयत् ।
हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदु-
च्यते । धक्षत् भस्मीकरोति ॥ लेट्यडागमः । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ तथा
विश्वं ततृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्ट-
मिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण
दहति ॥

॥ अथ नवमी ॥

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान् आ मुषायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे ।
मुद्भानि विश्वा मनुषेव तूर्वणिरहा विश्वेव तूर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।
 ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगत् । ऊतये । कवे ।
 सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अज्ञापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति
 ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्वोद्धृत्वा आसन् । तान् हंतुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमा-
 दायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं
 रथस्य चक्रमादायौजसा शरीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्रवृहत् । प्रक्षिप्त-
 वान् ॥ वृहू उद्यमने । तौदादिकः ॥ किंच । अरुणोऽरुणवर्णोऽत्यंततेजे युक्तः
 सन् । यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागु-
 पलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा ॥ प्रपित्व इत्यासन्ननाम ॥ यद्वा
 वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तो भवति ।
 अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः
 सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत् । तमोनि-
 वारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षणोद्यतं ततः करोति पूर्वं ।
 अरुणस्तद्वयंता प्रपित्वे मंदेहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिंधी-
 त्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुषेरुत्तरस्य ध्रुवोऽहावपि छंदसि शायजपीति
 शायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः
 सन् आमुषायति । समंतान्मुष्णाति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन् यत्
 यस्त्वमुशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेरूतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्था-
 नादजगन् । गतवानसि प्राप्नवानसि ॥ गमेः सिपि छांदसः शपः श्रुः । हल्ङ्गा-
 दिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं ॥ यद्वा । उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् ।
 आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि मुखसाधनानि धनान्यादाया-
 स्माकं तुर्वनिस्सूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः ॥ तुर्वणिस्सूर्णवनिरिति
 निरुक्तं ॥ तच्च दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वीतेन परिवृढाय देशान्त-
 रादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृत्विजां
 विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवल-
 मेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वा विश्वेव । विश्वान्यप्यहानि । सर्वेष्वप्यहःसु तुर्व-

णिर्भव । यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा ददासि
तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स नो नर्थेभिर्वृषकर्मन्वृकथैः पुरां दतः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिर्दिद्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नर्थेभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुरां । दत्तरिति दतः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवः । दासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरां दतः । अङ्गुलानि दार-
यितः ॥ सुवामंचित इति षष्ठ्याः परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादा-
दित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वं ॥ स तादृशो महानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबन्धिभिर्नर्थे-
भिर्नैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः
शग्मैः सुखैश्चैहिकामुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दि-
वोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शेऽदित्वादच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः । यद्वा पूजार्थं बहु-
वचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वावृधीथाः । प्रवृद्धो भव ॥
वृधेलिङि छांदसः शपः श्रुः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्यौतनशील आदि-
त्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्तैत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः ।
अत्यष्टिच्छंदः । इंद्रो देवता ॥ षष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होचकाः स्वस्व-
शस्त्र एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः ।
२।द्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्या-
स्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि द्यौरसुरो
अनश्नतेत्येवमेव । आ० ७. ११. । इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रगास्वा-
दीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तात् आदितः षट्च एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । षष्ठ-
स्येति खंडे सूचितं । इंद्राय हि द्यौरसुरो अश्नतेति षट् । आ० ८. १. । इति ॥
महाव्रते निष्केवल्य इंद्राय हीति तृचो वैशाख्ये कानुरूपद्वितीयः । महाव्रत-

स्येति खंडे सूचितं । इन्द्रं यास्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अ- ज्ञत । ऐ०
अ० ५, १, १ इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अन्नस्रतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युमसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सज्जोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अन्नस्रत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।

द्युमऽसाता । वरीमऽभिः ॥ इन्द्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

द्यौर्द्योतनशीलो द्युलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः ।
शत्रूणामपुण्यकृतामेव तन्निवासात् । इन्द्राय हीन्द्रायैवानस्रत । स्वयमेव प्रहो भव-
ति ॥ नमेष्ट्यादसे लङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं । न दुहसु- भामिति यगभावः । पा०
३, १, ८९ । छांदसः शपः द्युः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
प्रसिद्ध्यर्थो वा । तथेन्द्रायेंद्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्रत्यः सर्वो जनो वा-
नस्रत । उभयत्राश्रयवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते याम आगच्छत इतिवत् । केन
साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच द्युमसाता द्युम-
सातावन्नस्य यज्ञसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता यज्ञ-
मानाः प्रह्ना भवन्ति । किंच । इन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सज्जोषसः समान-
प्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः ।
इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां संबंधी-
न्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानीन्द्राय संतु । इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा
मनुष्याणामृत्विजां संबंधीनि रातानि दक्षिणदिशि पुरोडाशादीनीन्द्राय हीन्द्रायैव
संतु । इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते रक्षा मेकं वृषं मणयवः पृथक् स्वः सनिथवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं श्रूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमैर्भिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तृजते । समानं । एकं । वृषऽमन्यवः । पृथक् ।
 स्वर्गिरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।
 इन्द्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसच-
 रूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तृजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं
 त्वां । समानं । सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवः । अभिमत-
 वर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः । पृथक् विविच्य स्वस्वयागे किमिच्छंतः । स्वः
 स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तृजते । पृथगेव त्वरयंति ॥
 तृजतिर्दानार्थः शिष्टाति तृजत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य
 बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा शूषस्या-
 स्मदीयशरीरबलस्य धुरि धीमहि ॥ शूषमिति बलनाम शूषं संह इति तन्नामसु
 पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न । पारस्य संभक्ती पूरयित्री वा फलस्य
 नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्ता । छंदसि
 वनसनेति सनेरिन्प्रत्ययः । पा० ३. २. २१. । पृषोदरादिः । पिपतर्गौणादिकः सनि-
 प्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिन्द्रं न
 चितयंतः । परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा
 नशब्द एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिन्द्रमेवायवो
 गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छांदसः णपो लक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सस्यंत इन्द्र निःसृजः ।
 यद्गव्यंतां द्वा जना स्वर्गयंतां समूहंसि ।
 आविष्करिक्कृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवं ॥ ३ ॥
 वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । सातां । गव्यस्य । निःसृजः ।
 सस्यंतः । इन्द्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । द्वा । जना । स्वः । यंतां । संसृजहंसि ।
 आविः । करिक्कृत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इन्द्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पानीसहिता यजमाना विततः । यज्ञं

वितन्वते । यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनात्मानमुपक्षयन्ति ॥ तमु उपक्षये । छांदसे
 लिटीरयो रे इति रेभावः ॥ किमर्थे । गव्यस्य व्रजस्य साता । गवां संबन्धिनो
 यृथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारी-
 रीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यै-
 वार्थित्वादेः सद्भावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन वि-
 द्वात्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि
 स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीय-
 चतुर्थ्याभ्यामधिकारणाभ्यां अस्यैव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति प्रपञ्चित-
 त्वात् जायापती अग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां
 पृथग्यज्ञो नञ्चतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्यैव स्त्रियाः
 पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । अ० १. ११. ।
 इति सूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्त इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयमित्यादिमंत्र-
 विधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रास्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति
 वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त इत्येतद्युक्तं । कीदृ-
 शास्ते । अवस्यवः । इंद्रायात्मने तृप्तिमिच्छंतः । निःसृजः । निःशेषेण हविस्त्य-
 जंतः । सक्षंतः ॥ सक्षतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते ।
 निःसृजः । फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते ।
 यत् यस्मात्कारणाद्भयंता गामात्मन इच्छंतौ ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यंतौ गंतुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जाया-
 पतीरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा सम्य-
 गनुष्ठितवंतावित्यूहसि । निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंतीत्यर्थः ।
 किंच हे इंद्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं
 तथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसमर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्तम् । आ-
 विष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिदं शरदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिंद्र मर्त्यमयज्यं शवसस्पते ।

महीममृणाः पृथिवीरिह्यः अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।
 ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।
 मही । अमुष्णाः । पृथिवी । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाण-
 मेतद्धीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजंति
 ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्त्व-
 तक्षुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र यद्यस्मात्कारणात्
 शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्हृदीकृताः पुरः शत्रूणां
 पुरिषाणां । अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः ।
 तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंतात्ताञ्छीलिकश्चानश् ॥
 अवातिरः । किंच । हे इन्द्र तं मर्त्यं मरणधर्माणामयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं
 राक्षसादि शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्यते बलस्य पालकेन्द्र त्वं मही
 महती पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहत-
 वानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविघ्नेष्विभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि
 भिक्षापहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानः । हृष्यन्नेवेमा अप
 इमान्यप्कार्याणि ब्रीह्याद्यन्नान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिज्ञे अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुगिजो यदाविंथ सखीयतो यदाविंथ ।
 चर्कथं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उगिजः । यत् । आविंथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविंथ ॥ चर्कथं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । श्रवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र आत् अत एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये
 चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरंति ॥ किरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु
 सवनेषु वितरंति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनि-

तमदेषु सत्सु हे कामाः । वर्षितरुशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः
 कारणं ॥ १ ॥ । रक्षसि । किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन् इच्छतोऽस्मान्
 यद्यस्माद ॥ २ ॥ । तर्पयसि । अभिमतेन प्रीणयसि । अतश्चर्किरन् । किंच हे इन्द्र
 एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्ष । करोषि ॥ करोतेः कर्मणि
 घञ् । कर्षात्तव इत्यंतोदात्तत्वं ॥ कुचेति तदुच्यते । पृतनासु । संग्रामेषु । किमर्थं ।
 प्रवतवे । प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजन्ते ॥ वनतेस्तुमर्थं
 तवेन्प्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिरुत्तरत्वं ॥ किंच ते तव संग्रामवासि-
 स्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ अन्यमन्यं प्रतिकर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विवचनं ॥
 नद्यं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ दुनदि समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छांदसो यणादेशः ॥
 सनिष्णत । संभजन्ते ॥ सनेर्लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः प्राप्र-
 त्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यादेशे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । छांदसः टरेत्वा-
 भावः ॥ तथा अन्तर्गतेऽन्निमिच्छन्तो जयात्तव्यमन्नं कांक्षन्तः सनिष्णत । संभजन्ते ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत स्वर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः ॥ १ ॥ हवीमभिः ।
 यदिदं हन्तवे मृधो वृषा वज्रिन् चिकेतसि ।
 आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥
 उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।
 स्वःऽसाता । हवीमभिः ॥ यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
 आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं
 सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्येवास्माकम-
 यमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः ॥ हिः पूरणार्थः ॥ गत्वा चार्कस्य हविषः ॥ पूर्व-
 वत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषेर्दत्तं हि ॥ अतो
 बोधि । अपि नाम जानीहि । किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्य सुखं विच्छेदय वा
 संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराहानिराहूतो भवेति शेषः । अस्माभिराहूतः सन्
 उषस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे
 वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र मृधो हिंसकाञ्छन् हन्तवे हन्तुं वृषा वर्षिता सन् कामानां

चिकेतसि । अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लेट, डागमः । ना-
स्तस्याचि पितीत्यच छंदसि बहुलमिति वचनास्त्रयपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तस्माद्भूमः । हे इंद्र मे मम मन्म मननीयं
स्तोत्रमाश्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । वेधसो मेधाविनः । नवीयसो
नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नदीत्यस्योऽति-
शयेन नवनवतः । असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणस्तत्कर्तृकं स्तो-
त्रमेव विशिष्टं भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं तमिंद्र वावृधानो अस्मयुरमिचयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्त्रपं भूतुं दुर्मतिर्विश्वापं भूतुं दुर्मतिः ॥ १ ॥

त्वं । तं । इंद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अपं । भूतुं । दुःऽमतिः । विश्वा । अपं । भूतुं । दुःऽमतिः ॥ १ ॥

हे इंद्र तुविजात । अस्मात्स्तुत्या बहुभावमापन्न शूर विक्रांत त्वं ववृधा-
नोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् त्वद्भक्तान्कामयमानस्त्वममिचयंतमस्मासु शत्रुत्व-
माचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं वज्रेण जहि ॥ हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा
भादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं । कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकम-
घायति । अघं पापं दुःखं वेच्छति । तं जहि ॥ अश्वघस्यादित्यात्वं ॥ किंच हे
शुश्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्व । श्रावयास्मद्वाक्यं । कीदृशं
तदिति तदुच्यते । हे इंद्र त्वत्प्रसादात् दुर्मतिरस्मज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिर-
पभूतु । अपगता भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ न
केवलं हिंसारूपा अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपापभूतु । तच्च
दृष्टांतः । यामन् यामन्यध्वनि रिष्टं न । अध्वनः श्रमेण हिंसितं परिश्रांतं यथा
दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वदस्मान्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा या-
मनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टमसुरकृतं हिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि । तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

त्वया वयमिति षट्च षष्ठं सूक्तं । पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रं । युवंतमित्ययमैन्द्रा-
पार्वतोऽर्चः । त्वया वयं षड्युवंतमैन्द्रापार्वतोऽर्च इत्युक्तमणिका ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥ तच्च त्वया वयमित्येषा प्रथमा ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्यं धनं इन्द्रत्वोताः सारस्याम् पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । पूर्व्यं । धने । इन्द्रत्वाऽजताः । सारस्याम् । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजऽयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्विनिन्द्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्र-
त्वोता अतिप्रबलेन्द्रेण त्वया रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः ।
छांदसमात्रं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्ताञ्छ्वन् सस-
ह्याम् । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषा-
मागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किंच । पूर्व्यं धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनि-
हितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच । तं
हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु शिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच
उम् ॥ किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य
तज्जयार्थं वाजयंतो हविल्लक्षणान्मुपाचरंतो विचयेम । स्तोत्रादिकं हविरा-
दिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेत्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे देवानां
संग्रामेऽसुरजये देवानां सम्यक् भरणे वा कृतं कर्तारं ॥ भर इति संग्रामनाम
भरतेर्वा हरतेर्वा । नि० ४. २४. । इति यास्कः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्त्रन्युषवुधः स्वस्मिन्नजसि क्राणस्य स्वस्मिन्नजसि ।

अहनिन्द्रो यथा विदे जीष्णां जीष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्वा ते सध्यां संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्त्रनि । उपःऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।
क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्षाऽशीर्षा । उपऽवाच्यः ।
अस्मऽचा । ते । सध्रक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे । युद्ध आभिमुख्येन हतस्य
स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनावित्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्या-
पनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्रस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य वक्त्रनि मार्ग-
भूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते ।
स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे । महति संग्रामे । यद्वा स्वस्मिन्नंजसि शर्चा
स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते सत्यहन् । शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्राम इति तदुच्यते ।
आप्रस्यापनशीलस्य आ समन्तादिद्रस्य प्रीणयितुर्वा । उपबुध उपःकालेऽनु-
ष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य । क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छांदसः शपो
लुक । अस्य यजमानस्य शत्रून् हन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्षा
शीर्षाऽपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ शीर्षेऽहं दमीत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विभावः ॥ तच्च दृष्टांतः । यथा विदे सर्वज्ञाय
शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे । येन प्रकारेण
हंतव्यं शत्रुं जानामि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्ब्यत्ययेनात्मनेपदं । पुरुषव्यत्ययः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ अथवा यथा विदे । यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं
मारयसि । अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे छांदसो विकरणस्य लुक ।
पूर्ववत्तलोपः ॥ किंच हे इन्द्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्मत्तस्मात्स्वैव
सध्रक् सहैकोद्योगेन संतु । भवंतु ॥ सहपूर्वादंचतेऽर्चत्वगित्यादिना क्लिन । सहस्य
सध्रिरिति सध्यादेशः । अद्रिसध्रोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स
चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य स्तुत्यस्य रात-
योऽस्मात् दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्थिराणि संतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तद्वा प्रयः प्रत्नया ते शुशुक्लं यस्मिन्यज्ञे वारमकृण्वत शयमृतस्य वारसि शयं ।
वि तन्नोचेरधं द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।
स या विदे अन्विंदो गवेषणो बंधुक्षिप्तो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत । क्षयं ।
 ऋतस्य । वा । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचे । अध । द्विता । अंतरिति । पश्यंति । रश्मिऽभिः ।
 सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तच्च खलु प्रसिद्धं प्रयो हविलक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेदीप्तिकर्मण एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं प्रत्नथा ते तव स्वं भवति । तथा-
 न्नमपि । सर्वदा त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनेवार्यं चाल् ।
 लित्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं
 वरणीयं क्षयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत । कुर्वन्तृविजः । कस्तव विशेष इति चेत्
 उच्यते । ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि क्षयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि ।
 यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्नोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः ।
 अथवा । ऋतस्येत्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि ।
 तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म विवोचे । विब्रूहि । अध अतः कारणात् द्वितांतर्द्वित्वो-
 पेतयोर्द्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यंति । मेघं निर्भिद्य
 रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यंति । अस्मद्भक्षं हविरादित्यं
 प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वं हेतु इत्यर्थः । उदानीं परोक्षतया
 स्तौति । स घ स खल्विंद्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुक्षित्यो
 हविःप्रदानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धाना-
 मेषणकर्ता ॥ इषेर्वाहुत्वात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा गवेष् मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् ॥
 यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ।
 उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरप व्रजमिंद्र शिक्षन्नप व्रजं ।
 ऐभ्यः समान्या दिशास्सभ्यं जेषि योत्सि च ।
 सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिद्व्रतं हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ ४ ॥
 नू इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । व्रजं ।
 इंद्र । शिक्षन् । अप । व्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्सभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।
 सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायंतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धि कर्मन्त्येत्थमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव
पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं । तद्वदिदानीतनमपि स्तुत्यं ॥ नू इत्येत्य-
त्रेषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते । यत्त्वमंगिरोभ्य एतद्गो-
त्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय व्रजमंतरिक्षे गच्छतं मेघमपावृणोः । अपवृत-
वानसि । मेघमुद्धाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि ॥ व्रज इति मेघनाम व्रजो वराह
इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे इन्द्र व्रजं गवां समूहमयष्टभ्योऽपहत्य तेभ्य
एवांगिरोभ्यः शिष्टान् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा पणिभिरपहतं विले स्थितं
गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इन्द्र एभ्य उक्तेभ्य
ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददामि तद्वदस्मभ्यमपि
जेषि । धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ छांदसो' विकरणस्य
लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं मुन्वद्भस्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भोऽस्मभ्यं
सर्वमप्यज्ज्ञानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः ।
न केवलमयज्ज्ञानं किंतु दृष्टायंतं चिदव्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं
कुर्वंतं तमेव यष्टारं स्वयं रोषवतं वा । यद्वा दृष्टायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव-
तमकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ दृष्टीद् रोषे कंदादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सं यज्जनान् ऋतुभिः शूर ईक्षयन्ने हिते तरुषंत अवस्यवः प्र यष्टांत अवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्वार्धे अर्च्योऽजसा ।

इन्द्र ओक्चं दिधिषंत धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । ऋतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषंत । अवस्यवः ।

प्र । यष्टांत । अवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । वार्धे । अर्चति । ओजसा ।

इन्द्र । ओक्चं । दिधिषंत । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यत् य इन्द्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः ऋतुभिः प्रजाभिः
समीक्षयत् । सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां वृद्धिषु स्थित्वा
तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतुभिः कर्मभिः सुकृतदुःकृतरूपनिमित्तभूत-
स्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति अवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने
गवादिरूपे हितेऽभिप्रेते सति । यद्वा हिते धनेऽभिप्रेते सति तरुषंत । हिंसति

शबून् ॥ तरुष्यतिर्वधकमी । छांदसे लुङि व्यत्ययेन च्लेरङ् । तरतेवा लङ्ङुकार-
सिप्शपस्त्वयो विकरणाः ॥ तंरतीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्यवोऽन्नं हविल-
क्षणमिंद्रायात्मने वेच्छंतः संतः प्रयक्षंत । प्रकर्षेण यजंते ॥ छांदसे लुङि व्यत्ययेन
क्सः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैवायुर्हविलक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रा-
दिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना श्रोजसा स्वकीयेन
बलेन युक्ता बाधे शबूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे
तवैकेकेत्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अर्चंति पूजयंति । यद्वा तस्मा इत् यजमा-
नार्यैव बाधे बले निमित्तभूते सति ॥ बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति
तन्नामसु पाठात् ॥ प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता
अर्चंति । इंद्रं पूजयंति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवंतो यजमाना
इंद्र इन्द्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः ।
तच्चैक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत । धारयंति ॥ धिष शब्दे । अत्र
धारणार्थः । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यंते । धीतयः
स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवां अच्छा न देवानाभिमुख्येन प्राप्नुमिवौक्यं दि-
धिषंतेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः
सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिंद्रा-
पर्वता पुरोयुधेति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतं ।

दूरे चत्तार्यं छंत्सह्नं यदि नक्षत् ।

अस्माकं शबून्परि शूर विश्वतो दुर्मो दधीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तंऽतं । इत् । हतं ।

वज्रेण । तंऽतं । इत् । हतं ॥ दूरे । चत्तार्यं । छंत्सत् । गहनं । यत् । इनक्षत् ।

अस्माकं । शबून् । परि । शूर । विश्वतः । दुर्मो । दधीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानि देवः । तौ
युवं युवां पुरोयुधा संयामे पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शबुः पृतन्यात् अस्मान्

हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमपहतं । नाशयतं ॥ हंतेर्लो-
 ट्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्व-
 मपि शत्रुं हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यत
 यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चक्षायात्यंतदूरदेशे गताय ॥ चातयतेवा नाश-
 कर्मणः ॥ नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ ग्रसितस्कभितेत्यादौ निपातनादिउभावः ॥
 तादृशं शत्रुं छंदसत् । छंदयति कामयते हंतुं ॥ छंदतेः कांतिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच
 गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनष्टत् व्याप्नोति ॥ नष्ट गतौ ।
 छांदस इकारोपजनः । इनष्टतिवा प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिंद्र एव स्तूयते । हे शूर
 शौर्योपेतेंद्रास्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥
 परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैर्दधीष्ट । दारयसि । किंच । दर्मा शत्रूणां दारकः ॥
 दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन्
 उदात्तत्वं । ह्रस्वश्छांदसः । यच्चा दृ भये । घटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव
 पूर्वोक्ती वज्रो विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दधीष्ट । दारयति । यच्चा दर्मा
 शत्रूणां दारक इंद्रो दधीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

उभे पुनामीति सप्रचं सप्रमं सूक्तं पारुच्छेपमिंद्रं । आद्या त्रिष्टुप् । अभिवृग्ये-
 त्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । पिशंगभृष्टिमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः ।
 वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अचानुक्रमणिका । उभे सप्तादौ त्रिष्टुप ति-
 स्त्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनिगोगमाह शौनकः । उभे
 पुनामीति पुरा रिपुघ्नस्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्स-
 मश्नुते । ता जपन् हंति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन दुहो दहामि सं महीरनिंद्रः ।

अभिवृग्य यच्च हता अमिचा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । दुहः । दहामि । सं । महीः । अनिद्राः ।

अभिऽवृग्य । यच्च । हताः । अमिचाः । वैलऽस्थानं । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र ऋतेन त्वदुद्देशेन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि ।

लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिद्रा
इन्द्रविरहितानामाश्रयभूता महीरूपाः । अत एव द्रुहो द्रोहिणामाधारभूत-
त्वात्स्वयमपि द्रोघ्नीः संदहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते ।
यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्मा-
भिर्घातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा । छांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृञ्हा हिं-
सिताः ॥ तृहृ हिंसार्थः । ऊदिच्चाद्यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः संतोऽशे-
रन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्यन्येन परस्मैपदं । शीङो रुट् । पा० १. १. ६. । शीङः
सार्वधातुके गुणः ॥ विलस्थानं ॥ विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्म-
शानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धिस्थानं नाग-
लोकः । तत्र वाशेरन् । यद्वा विल शेष इति धातुः । घनर्थे कः । स्वार्थि-
कोऽण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्त इति पैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं
श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्दहामीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनां ।

छिंधि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिऽवृग्यं । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिंधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवो वैरिणां भक्षक यद्वादेर्मघस्यादत्तरिंद त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां
सेनानां । यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा यातवो
रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्य-
भिवृग्या चित् अभितः प्राप्य छिंधि । चूर्णय । यद्वा तासां संबन्धीनि रथादीनि
छिंधि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा । वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन
त्वदीयपादेन । अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः
संबन्धिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह
महावटूरिणा पदा महावेष्टनवंता स्वीयेनैरावतसंबन्धिना वा पादेन छिंधि ।
चूर्णय ॥ वट वेष्टने । खर्जिपिज्यादिभ्य ऊरोत् चावित्यूरच्प्रत्ययः । अत इनि-
ठनावितीनिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अवासां मघवन् जहि शर्धो यातुमतीनां ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां ।

वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि या-
तूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां शर्धो बलमवजहि । चूर्णय । तथा
कुत्वा चार्मके कुत्सिते शवैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वाक्तलक्षणे श्मशाने
स्थापयेति शेषः । यद्वा वैलस्थानके विलसंबंधिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधो-
लोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचिदुदे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वगत्ये
महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । अर्मके । कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृंगैरपावपः ।

तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृंगैः । अपाऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंचीकृतलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपं-
चाशत्संख्यां सार्द्धशतमभिवृंगैरभिगमनैः ॥ वृंगतिर्गतिकर्मत्युक्तं ॥ अभिगम्या-
पावपः । नाशितवानसि । हे इंद्र तच्चाहं सेनावधादिरूपं कर्म सु मनायति ।
सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्द्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि
तत्कदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पिशंगभृष्टिभृणं पिशाचिमिद्रं संमृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशंगऽभृष्टिं । अमृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पिशंगभृष्टमीषद्रक्तवर्णं । अंभृणमतिभयंकरं शत्रायमानं ॥ भृण शब्दे ।
यङ्त्तु गतात्पचाद्यचि छांदसो मलोपश्च ॥ यद्वा महान्तमतिप्रगुडमित्यर्थः ॥
अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तच्च पाठात् ॥ उक्तविधिं पिशाचिं
पिशाचविशेषं । जरामित्येके । संभृण । सम्यक् हिंसय । न केवलं तमेकं किंतु
सर्वं रक्षो रक्षणादिभूतं राक्षसादिकं निवर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसायां
चैव ॥ नामय ॥ वधकर्मतत् नितोशयति निवर्हयतीति तच्चोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशंस्व ऐंद्रतृचः ॥ अर्धह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये ।
षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अवर्मह इंद्र वृषन्निंद्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

अवर्मह इंद्र दहहि श्रुधी नः शृणोच हि द्यौः स्था न भीषाँ अद्रिवो
घृणाञ्च भीषाँ अद्रिवः ॥ शृष्मिन्तमो हि शृष्मिभिर्वधैरुपेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिस्रैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इंद्र । दहहि । श्रुधि । नः । शृणोच । हि । द्यौः । स्था । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शृष्मिन्तमः । हि । शृष्मिऽभिः । वधिः । उपेभिः । ईयसे ।
अपूरुषऽघ्नः । अप्रतिऽतः । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽस्रैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इंद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं
वृचं वावरवस्तादवाङ्मुखं ॥ पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्ररूधरव-
रित्युभयथा छंदसि । पा० ८. २. ७७. इति रेफः ॥ दहहि । विदारय । किंच नोऽस्म-
द्वाक्यं श्रुधिः शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । अर्धह इन्द्र हि यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोक
आश्रयभूतः शृणोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टान्तः ।
स्था न ॥ श्येति भूनाम । स्थायंति निवसन्त्यस्यामिति स्थाः । श्ये जै वै श्ये ।
अधिकरणे क्तिप् ॥ स्था न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा भीषा वृष्ट्यभा-
वात्सस्यादिशेषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकत्रयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
असुरपक्षं लोकत्रयमावृत्य प्रवर्धमानं धनुःशरैः द्यावापृथिव्यौ शोचत
इत्यर्थः । तस्मात् श्रुधीति पूर्वचान्वयः । भीतौ दृष्टान्तः । हे अद्रिवः शत्रूणां
भक्षक । यद्वाद्रिर्वज्रः । तेन तद्वन् हे इंद्र घृणाञ्चीषा न । दीप्तादग्नेर्मूर्तितरात्
त्वष्टुभीत्येव । त्वष्टुभीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अचेतिहासमाहुः ।

पूर्वं जगति महांधकारेणावृते सति देवा विचिंत्याग्निं प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्ट-
रूपेण धावापृथिवी-गं सकाशात्समे विदस्यन्नुदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्या
बिभ्यतुरिति । सचोभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्यादिश्रुतितेऽवगंतव्यः । यद्वा घणः केव-
लोऽग्निः । तस्माद्यथा विभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी इत्यादिश्रु-
तितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इंद्र त्वं शुष्मि-
भिर्वलैः शुष्मिंतमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुपेभि-
रुद्धूणैरतिक्लृप्तैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयमे । शत्रून् मेघान्वा गच्छसि ॥ ईड्
गती । देवादिकत्वात् शयन् ॥ यद्वा शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
सत्त्वभिरप्रतीत । अथसन्नै रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यद्वा
सत्त्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनस-
मर्थानामहननस्त्वं । चिसन्नैः सत्त्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्त्वभिरनुचरैरुपेतः सन्
ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति हीत्येषा प्रक्षे-
पणीया । तच्चैव खंडे मूचितं । वनोति हि मुन्वान् क्षायं परीणसो मो षु वो
अस्मदभि तानि पौंस्या । आ० ८. १. इति ॥

॥ तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

वनोति हि मुन्वान्क्षायं परीणसः मुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

मुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

मुन्वानायेद्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७ ॥

वनोति । हि । मुन्वान् । क्षायं । परीणसः । मुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानां । अव । द्विषः ॥ मुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

मुन्वानाय । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे इंद्र मुन्वान् त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन् यजमानः क्षायं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा
गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्संभजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच मुन्वानो हि सोम-
यागं कुर्वण एव परीणसः परितो नृजान् संब्रूजान् द्विषो द्वेष्टन् यजति ।
नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यवजयति । किंच मुन्वान
इत् अभिषयोपलक्षितं यागं कुर्वणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान् अन्नवान्

अवृतः परैरन्तः सन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमिताः । गवादिधनानि सिषा-
सति । साधयितुं संभक्तुमिच्छति ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिभावे
अन्तरहनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानायेन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं
कुर्वाणाय यजमानाय वायमिन्द्र आभुवं समन्ताः ॥ तत्राह ॥ तथाभुवं पुनर्भवन-
शीलमतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति । तस्मात्सुन्वानः
सिषासतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षट्च प्रथमं सूक्तं पारुच्छे-
पमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्यंत्याष्टिश्चतुःषष्ठ्यक्षरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादि-
दमुत्तरं च वायुदेवत्यं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा पेडावयव्यं त्वंत्याष्टिरिति ।
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।

ऊर्द्धा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये ।

सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्द्धा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा
सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अश्वाः ॥ रहि गतौ । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिक-
लोपः ॥ इहास्मिन्यज्ञे वहन्तु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये । पूर्ववत्पानाय ।
पुनः किमर्थं । पूर्वपीतये । उत्तरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मरुदृधादिवात्पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका
स्तुतिरूपाम्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः ॥
सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ ऊर्द्धोन्नता तथा जानती
तव गुणान्विशेषेणावगच्छंती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे वायो मखस्य यज्ञस्य

॥ अथ द्वितीया ॥

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबन्धिन इदं वः क्रेदयितारः सोमा मंदंतु । मा-
दयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणाः
कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु
कृताः । अभिद्यवोऽभितो द्योतयंतो गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाना
यमानाः । यद्वा गोभिर्गन्तृभिराहवनीयं प्रत्यानेतृभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः
शानच् । छांदसः शपो लुक् ॥ तथाभिद्यवोऽभिगंतारः । हे वायो यत् यस्मात्का-
रणात् । हशब्दः प्रसिद्धौ । दक्षमस्मद्यागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवंतं समर्धयिता-
रमीं त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
कर्माण्युद्दिश्य सचंते । त्वां संगच्छंते यागदेशं वा । किमर्थं । इरर्थे । प्रापयितुं
परिचरितुं वा ॥ ईर गती । तुमर्थे कथ्यप्रत्ययः । ह्रस्वच्छांदसः । इरध्यतिः परिच-
रणकर्म । इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः । क्राणाः । स्वव्या-
पारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः ॥ ऊतयः । रक्ष-
णवंतः प्रीतियुक्ता वा । तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहांचंतो गच्छंतः ॥ सहस्य
सध्रिर्विभ षांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनांतोदात्तः । किंच धियः कर्मवंतो
बुद्धिमंतो वा अतिजो यजमाना वेपथुवन्ते । उपेत्य भुवंति स्वाभिमतं विज्ञा-
पयन्ति वा ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वा॒यु॒र्यु॒क्ते रोहि॑ता वा॒युर॒रु॒णा वा॒यू रथे॑ अ॒जि॒रा धु॒रि वो॒ळ॒ह॒वे
 वहि॑ष्ठा धु॒रि वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र बो॑ध॒या पु॒रंधिं॑ जा॒र आ स॑स॒तीमि॒व ।
 प्र चक्ष॑य॒ रोद॑सी वा॒सयो॒षसः॒ अ॒व॒से वा॒सयो॒षसः॑ ॥ ३ ॥
 वा॒युः । यु॒क्ते । रोहि॑ता । वा॒युः । अ॒रु॒णा । वा॒युः । रथे॑ । अ॒जि॒रा । धु॒रि । वो॒ळ॒ह॒वे ।
 वहि॑ष्ठा । धु॒रि । वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र । बो॑ध॒य । पु॒रं॑धिं । जा॒रः । आ । स॑स॒ती॑ऽइ॒व ।
 प्र । चक्ष॑य॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । वा॒स॒य॒ । उ॒षसः॑ । अ॒व॒से । वा॒स॒य॒ । उ॒षसः॑ ॥ ३ ॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावश्च धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युक्ते । क्वचिद्योजयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णा धुरि युक्ते । तथा-
 जिजिरी गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युक्ते । यद्वैतदुभयच संबध्यते ।
 किमर्थं युक्त इति तदाह । वोळहवे । धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा
 वहिष्ठावतिशयेन वोढारावश्च ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयः स्विति तृलोपः ।
 टत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवचनस्याकारः ॥ धुरि वोळहवे । महद्भारं वोढुं ।
 महति भारे वोढव्ये सति पुनः पुनर्वायुग्रहणं । अतो ये जनवचनं च तृतीया-
 मागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षणाह । हे वायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्या-
 द्यजमानमिति गम्यते ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ तं प्रबोधय । रथेन शीघ्रमागत्य
 प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससती-
 रुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपंती पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणी योषितमिव । तां
 यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति ऋग्वेदः पि कर्मव्ययेनेषत्स्वपंतं यजमानं प्रबोधय ।
 किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्या प्रचक्षय । प्रकर्षणं प्रकाशयेत्यर्थः ।
 तत्प्रकाशार्थमुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं सुविद्यमानं ।
 पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । अवसे ॥ अवत्यजनाम ॥ तव हवीरूपावस्वीकारायोषसो
 वासय ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्य॑मु॒षासः॒ शुच॑यः परा॒वति॑ भ॒द्रा व॒स्त्रा त॑न्वते॒ दंसु॑ र॒श्मिषु॑ चि॒त्रा न॒व्येषु॑ र॒श्मिषु॑ ।
 तुभ्य॑ धे॒नुः स॒व॒र्दु॒षा वि॒श्वा व॑सूनि दोहते ।
 -य॒ज॒न॒यो म॑रुतो॒ वक्ष॑णाभ्यो दि॒व आ वक्ष॑णाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंऽसु । रश्मिषु ।
चिन्वा । नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबऽदुघा । विश्वा । वमूनि । दोहते ।
अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्धमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः
शुद्धा दीप्ता वा परावत्यत्यंतदूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा गृहना-
मैतत् । अंत्यलोपश्छांदसः । गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु तैर्भद्रा भंदनी-
यानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वाग-
ताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते । अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।
उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते । ननु केवलं सा-
धारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ गौ स्तुतौ । अचो
यत् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चि-
न्वाणि नानावर्णयुक्ताभ्याश्चर्यभूतानि तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्ण-
त्वादिति भावः । अग्निश्चारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्तत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्धं त्वद्यागार्थमेव धेनुर्धृतादिना प्रीण-
यित्री गौः । जातावेकवचनं । सबर्दुघा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥
दुहः कप् घश्चेति कप् ॥ सती विश्वा वमूनि सर्वाणि धनान्याज्यादिरूपाणि
दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहन्तुनमामिति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तच्च विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो
दीप्तादंतरिक्षं एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवा-
नजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति तदुच्यते । वक्षणाभ्यः ।
प्रवहणशीलाभ्योऽज्ञो वृष्टिः क्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामैतत् ।
वक्षणा रुजाना इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेष्टूया इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि ।
त्वां त्सारी दसमानो भर्गमीष्टे तज्जवीये ।
त्वं विष्णुर्वनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मर्देषु । उयाः । इषणंत । भुर्वणि ।
 अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईद्रे । तक्कऽवीये ।
 त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं
 शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्त्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं । उया
 उतूणतेजसः सोमा मर्देषु तव मर्देषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि भरणवति याग इष-
 णंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शश्वमी द्वौ
 विकरणी ॥ किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छंत्युत्पादयितुं । अग्नौ हूयमा-
 नः । यज्ञादुत्पादयितुं । वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना
 अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी त्सरण-
 वान् अत्यंतभीतो दसमान उपक्षीणो यज्ञविधातृः पयोव्रतादिनियमैर्वा यज-
 मानस्तक्कवीये तस्कराणां यज्ञविधातिनामन्यत्र गमनायेद्रे । स्तौति ॥ ईद्रे स्तुतौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माल्लोकात् भूतजाताश्च
 लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि । पालयसि । किंच ।
 असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्वारणेन पोषणेन वा
 युक्तः सन् । यत एवं करोषि अत स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
 उतो विहुत्सतीनां विशां ववर्जुषीणां ।
 विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥
 त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।
 सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्सतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।
 विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदहंतीत्यपूर्यः ।
 तादृशः । अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पान-
 मर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च

यच्चाभिषवोऽस्ति तच्च सर्वच्च नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वच्च सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विहुल्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ततो मतुपङ्गीपौ ॥ ववर्जुषीणामनभिमतपापं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतेर्लिट् । क्लृप्सुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशां ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबन्धि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा तेषां यष्टृणां विश्वा इत् धेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्शमागिरमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुह्रे । दुहंति स्वयमेव ॥ कर्तरि न दुहन्नुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तथागिरं घृतमुपस्रुरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं दुहते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोविंगो वर्गः ॥

स्तीर्णे बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं । पूर्वच्च तुशच्छाद्वायुदेवत्यं । आ वां रथ इत्यादि ऋक्पंचकर्मदं । सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अचानुक्रमणिका । स्तीर्णे नव चतुर्थ्याद्याः पंचैश्वश्रीपात्ये अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लिंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तृची प्राकृतयोर्वायव्यैन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णे बर्हिरिति तृची । आ० ८. १. इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

स्तीर्णे बर्हिरूपं नो याहि वीतये सहस्रेण नियुतां नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णे । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

शतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमासृतं बर्हिरभिलक्ष्योपयाहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये । हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं

नियुतो वायोरिति निरुक्त उक्तत्वात् । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुतिरागच्छेति शेषः । यद्वा सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च निरुद्धाः नियुक्ते तद्वत्ते देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वत्ते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ इयि चेत्याद्युदात्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवंतः । यद्वा स्तोतार ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवंतः । अयं पिबा मधूनां सुतं वायो इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः । किंचित्त्वदर्थं सुता अभिषुता मधुमंतो माधुर्योपेताः सोमा मदाय तव मे दायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमस्थिरन् । ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽष्टादसे लुङि व्यत्ययेन ऋस्य रन् । स्थाघोरिच्चेति सिचः कित्त्वं धातोरित्वं च । ह्रस्वादंगादिति सिलोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पर्हा वसानः परि कोशमर्षति
शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।
वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥
तुभ्यं अयं सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्पर्हा । वसानः । परि । कोशं । अर्षति ।
शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो हूयमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतः ऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापविचशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्पर्हा रग्हरणं-यानि तेजांसि वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीपानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्ट्येन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्मदुरस्माभिस्तद्वान् ॥ मत्वर्षीयो युः ॥ त्वं नियुतो

वह । नियुत्सं प्रापय । ततः वरं याहि । दिवं प्रति गच्छ ।
तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्ननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्वचि
छांदसेऽत्यलोपे क्वाच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्य सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

आ नः । नियुत् ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सरश्मिः । सूर्य । सचा ।
अध्वर्यु ऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च
ताभिः । तदीयैरश्वैर्नोऽस्मद्यज्ञमुपयाहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये । त्वदभि-
मतकामाय तत्पूतये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणायाध्वरं
हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय गतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः ।
किंचायं तव भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्नोतः प्रदानावसरं प्राप्नोतः ।
ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ छंदसि घम् । पा० ५. १. १०६. । सिति चेति
पदसज्ञा । भसंज्ञाया वाधादोर्गुणाभावे यण् ॥ किंच सोमः सूर्य उदिते सति
तस्य रश्मिभिः सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा तैः सहितो
भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्नोतः इत्यर्थः । किंच
सोमा अध्वर्युभिश्चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्बहुवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा
अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंत-
दीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वां रथो नियुत्वांन्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबंतं मध्वो अंधंसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं ॥ ४ ॥

आ। वां। रथः। नियुत्वान्। वक्षत्। अवसे। अभि। प्रयांसि। सुऽधितानि। वीतये।
वायो इति। हव्यानि। वीतये ॥ पिबतं। मध्वः। अंधसः। पूर्वऽपेयं। हि। वां। हितं।
वायो इति। आ। चंद्रेण। राधसा। आ। गतं। इंद्रः। च। राधसा। आ। गतं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्तयेंद्रवायू स्तौति । हे वायो त्वमिंद्रं च वां
युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वान् नियुक्तावहान् सन् अवक्षत् ।
देवयजनं प्रति युष्मानावहत् ॥ 'वेहेर्लेट्' डागमः । सिबहुलमिति सिप् ॥ यद्यपि
नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः । तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहेवागमनादिंद्रार्थ-
मपि वहन्ति । किमर्थं अवसे । गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं प्रयांस्यन्नानि
सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि
वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । मंचे चपेत्यादिना
तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्वो मधुरसस्यांधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं युवयोर्हितं ॥ पातेरचो
यदिति यत् । ईद्यतीतीकारः ॥ अभिमतं अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीद्रा-
दपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि देव दधिषे पूर्वपेयमित्यादिषु सर्वत्र
प्रसिद्धं तथापीन्द्रदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चंद्रपुरोडाशस्य दद्यात् ॥
देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपादयन्नित्यत्र अग्निपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५ ।
किंचागमनसमये हे वायो त्वमिंद्रश्च चंद्रेणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवा-
द्विजैरेण धनेन च सहागतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहागतं ॥
गमेलोर्लिट् छांदसः शपो लुक् । अनुट् लोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । लुङि च मंचे
षसेति च्लेर्लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वां धियो ववृत्युर्ध्वराँ उपेममिंदुं मर्मृजंत वाजिनं माश्रुमत्यं न वाजिनं ।

तेषां पिबतमस्मय आ नो गच्छेत् ॥

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ। वां। धियः। ववृत्युः। अध्वरान्। उपं। इमं। इंदुं। मर्मृजंतं। वाजिनं।

आश्रुं। अत्यं। न। वाजिनं ॥ तेषां। पिबतं। अस्मयू इत्यस्मऽयू। आ। नः। गतं। इह। ऊत्या।

इंद्रवायू इति। सुतानां। अद्रिऽभिः। युवं। मदाय। वाजऽदा। युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुप अस्मदी-
यान्यज्ञान् लक्ष्मीकृत्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किंच युष्मदर्थं
वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्गृहान्प्रति गमनवन्तमामिक्षावन्तं वेममिदं पुरतो
वर्तमानं सोमं मर्मजंत । अध्वर्यवो दग्धापवित्रेण संमार्जयन्ति । मार्जने दृष्टान्तः ।
आशुमतिशीघ्रगामिनमयं न । सततं गन्तारं वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा
स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः
शोधितान् सोमान्पिबन्त । पानं कुरुत । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदानी-
मृत्यास्मदक्षणेन सहागतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञ-
मिच्छन्तौ युवं युवामदिभिर्यावभिः सुतानामभिषुतानां ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
तान्पिबन्तमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्त्रये मोदाय वा । यतो युवं युवां
वाजदा वाजस्यान्नस्य दत्तारौ । अतः पिबन्तमित्यन्वयः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्विंशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वांमभ्यमृष्टात तिरः पविचमाश्वः ।
युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥
इमे । वां । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।
वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । अमृष्टात । तिरः । पविच । आश्वः ।
युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्मदीयेषु
कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्यु-
भिर्भरमाणास्तेभिर्यमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
संत आयंसत । आगच्छन्त । युवयोर्नियता भवन्ति । किंच न एव सोमाः शुक्राः
शुभ्रा दीप्ता अयंसत । नियता भवन्ति । किंचैत आश्वो व्यापकाः सोमा वां
युवां प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः पविचं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं गोणामयं
पविचमभ्यमृष्टात । अभिलक्ष्यामृज्यन्त । मृष्टा भवन्ति ॥ मृजेः कर्मणि लुङि
ति इतिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमगमाभावश्च ॥ किंच

युवायवो युवां कामयमानाः सोमासः सोमा अथयावयान्यच्छिन्नानि रो-
माणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अथया अविमयानि ॥ मकारो
लुप्यते ॥ रोमाण्यति अतिक्रम्य पाचाद्गच्छतीति शेषः । पुनस्त एव
विशेष्यते । अत्यतिशयेनावया व्यरहिताः सोमासः सोमा असृशतेति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यच्च यावा वदति तच्च गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता दहणे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७ ॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यच्च । यावा । वदति । तच्च । गच्छतं ।
गृहे । इन्द्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । दहणे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बहून्यजमानान् ॥
शश्वदिति बहुनाम शश्वत् विश्वमिति तन्नामसु पाठात् ॥ अति अतिक्रम्यो-
पेक्ष्यास्मद्यज्ञं याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह यच्च यावा
वदति । यस्मिन्देहेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तच्च गच्छतं तं देशं प्रत्या-
गच्छतं । गृहं यज्ञगृहं गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका
स्तुतिरूपा वाक् यच्च विदहणे । विशेषेण हृष्यत इत्यर्थः । तच्च गच्छतं । यच्च च
घृतमत्यंतदीर्घं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति । आहवनीयं प्रति नीयते ॥
रीः सवणे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तच्च गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते ।
पूर्णया संपूर्णया पुष्टांगया नियुता ॥ जातावेकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमस्मदीयं
यज्ञमायाथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्म-
दीयं यागं याथः । सहैवागच्छतं । भिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

॥ अथ अष्टमी ॥

अचाह तद्बहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यंति धेनवो

नाप दस्यंति धेनवः ॥ ८ ॥

अ॒च॒ । अ॒ह॒ । तत् । व॒हे॒थे॒ इति॑ । म॒ध्वः । आ॒हु॒तिं । यं । अ॒श्व॒त्थं । उ॒प॒ऽति॒ष्ठ॑त । जा॒यवः॑ ।

अ॒स्मे॒ इति॑ । ते । सं॒तु । जा॒यवः॑ ।

सा॒कं । गा॒वः । सु॒व॒ते । प॒च्य॑ते । य॒वः । न । ते । वा॒यो॒ इति॑ । उ॒प॒ । द॒स्य॑ति । धे॒नवः॑ ।

न । अ॒प॒ । द॒स्य॑ति । धे॒नवः॑ ॥ ८ ॥

हे इंद्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरसस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्वयं वहैथे । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याघ्रिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यज्ञमाना उपतिष्ठन्ति । उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थे । किंच । अस्मे अस्माकं संबन्धिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वह्नितास्ते ऋत्विजः संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे संतु मान्यस्य । अत्र वहैथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तच्चाह । हे इंद्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते । युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्धो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वहोहनार्थं ॥ आदादिकः । डिच्चात्तास्यनुदत्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः ॥ जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् ॥ यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच । हे वायो इंद्र च यतो गाव एवं सुवते । अतस्ते त्वदर्था धेनवो नोपदस्यन्ति । नोपक्षीणा भवन्ति । रोगादिना कृष्ण न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीणयिष्यो गावो नापदस्यन्ति । चौराद्युपहाररूपक्षीणा नष्टा न भवन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

इ॒मे॒ ये॒ ते॒ सु॒ वा॒यो॒ वा॒ह्मो॒जसो॒ऽत॒र्न॒दी॒ ते॒ प॒त॒य॑त्यु॒ष्टा॒णो॒ म॒हि॒ ब्रा॒ध॑न्त॒ उ॒ष्टा॒णः॑ ।

ध॒न्वं॒न् चि॒द्ये॒ अ॒ना॒श॒वो॒ जी॒रा॒श्चि॒द॒गि॒रौ॒कसः॑ ।

सूर्य॑स्ये॒व र॒श्मयो॑ दु॒र्निय॑न्त॒वो॒ ह॒स्त॒यो दु॒र्निय॑न्त॒वः॑ ॥ ९ ॥

इ॒मे॒ । ये॒ । ते॒ । सु॒ । वा॒यो॒ इति॑ । वा॒हु॒ऽओ॒जसः॑ । अ॒न्तः । न॒दी॒ इति॑ । ते॒ । प॒त॒य॑ति । उ॒ष्टा॒णः॑ ।

म॒हि॒ । ब्रा॒ध॑न्तः । उ॒ष्टा॒णः॑ ॥ ध॒न्वं॒न् । चि॒त् । ये॒ । अ॒ना॒श॒वः॑ । जी॒राः॑ । चि॒त् । अ॒गि॒रा॒ऽओ॒कसः॑ ।

सूर्य॑स्यऽइ॒व । र॒श्मयः॑ । दुः॒ऽनिय॑न्त॒वः॑ । ह॒स्त॒योः॑ । दुः॒ऽनिय॑न्त॒वः॑ ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना

येऽश्वाः संति । ते नदी नंदने द्यावापृथिव्यावंतस्तयोरंतराले तं त्वां पतयंति ।
पातयंति गमयंति । यद्वा ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयंति । पतंति यज्ञदेशं
गच्छंति ॥ पत गतौ चौरादिरदंतः । कीदृशास्ते । बाह्वोजसः । बाहुषु प्रकृष्टब-
लवंतः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः । किंच उक्षणः सेक्तारः । युवान
इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं बाधंतो वर्धमानाः । तथोक्षण उक्षाणः । तत्सदृशा
इत्यर्थः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वञ्चित् धन्वन्युदक-
निर्गमनापादानभूतेऽंतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अब्याप्ता वा ।
आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् ॥ चिच्छब्दः पूजायां ॥
अत्यंतं शीघ्रगतयः । यद्वा अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आका-
शमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंच अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं
येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छांदसस्तृ-
तीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवः । दुःखेन
नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवंति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ।
पूर्वं गिरानिर्याद्यत्वमुक्तं । उदानीं हस्तेनाप्यनिर्याद्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतवः ।
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन
इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तमं तृतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यः सप्तमिह । परिभाषया परस्मैप
ऋषिः । अत्यष्टिच्छंदः । ऊती देवानामित्यंत्या चिष्टुप् । अत्र चिष्टुवंतपरिभाषा
नाश्रीयते र्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता ।
अंत्ययोस्तु तन्मंचलिंगोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वंते
लिंगोक्तदेवते अंत्या चिष्टुप् । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुण-
देवताके । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो ह्यं मतिं भरता मृळयद्वां स्वादिष्टं ऋयद्वां ।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।

अथैतौः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र। सु। ज्येष्ठं। निऽचिराभ्यां। बृहत्। नमः। हव्यं। मतिं। भरत। मृळयत्ऽभ्यां।
स्वादिष्टं। मृळयत्ऽभ्यां।

ता। संऽराजा। घृतासुती इति घृतऽआसुती। यज्ञेऽयज्ञे। उपऽस्तुता।
अथ। एनोः। क्षत्रं। न। कुतः। चन। आऽधृषे। देवऽत्वं। नु। चित्। आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रणस्यं बृहन्महदतिप्रवृद्धं नमो नमस्का-
रोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविलक्षणमन्नं वा प्रभरत। संपादयत ॥ नम
इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नाममु पाठात् ॥ किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदा-
नविषयां बुद्धिं भरत। यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत। पूर्वच पुरोदगाद्यद-
नीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेयं हविरिति विवेकः। कीदृशाभ्यां
ताभ्यां। निचिराभ्यां। नितरां चिरकालाभ्यां। नित्याभ्यामित्यर्थः। प्रवाहरू-
पेणेति भावः। किंच मृळयद्वा। स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यज्ञ-
मानमपि सुखयद्वा। तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मृळयद्वा हविः सुखयद्वा। भक्ष-
यद्वा इत्यर्थः। कस्तयोर्विशेष इति तच्चाह। ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा
सम्ययाजमानौ ॥ राजतेः क्तिप्। मो राजि समः क्वाविति समो मकारस्य
मकारः ॥ घृतासुती। घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ। यद्वा घृतमृदकं
वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वचानुज्ञायते याभ्यां तौ। एतयोरहोरात्राभिमानिदेव-
त्वादहोरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु
वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धं। किंचेतां यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि
यज्ञेषूपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥
अथ अपि चैनोरेनयोः ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च। पा० १. ३. १०४।
इति गुणाभावेऽतो गुण इति ॥ १३६ ॥ ॥ क्षत्रं बलं कुतश्चन कस्मादपि च
शत्रो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे। आधर्षितुं नाम शक्यं न
भवति ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति केन्प्रत्ययः। किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभा-
वोऽपि नाधृषे। आधर्षणायोग्यः। यद्वा पूर्वोक्तदेवानामपि ॥ नू चिदिति
निपातः पुराणनवयोरिति यास्केनोक्तत्वात् ॥ आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति।
एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु त्वेवत्वमिति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अदंशि गातुरुवे वरीयसी पंथा ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युष्टं मिचस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वय उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अदंशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । सं । अयंस्त । रश्मिऽभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिऽभिः ॥ द्युष्टं । मिचस्य । सादनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः । उपऽस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुगमनशीला वरीयस्युरुतरोषा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिष्व्या-
पारायादंशि । सर्वैर्दृष्टत्वात् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग
आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भज-
नीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संग-
तमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टं द्रिष्टे ।
मिचस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमिचस्य सादनं गृहमंतरिक्षं द्युष्टं दीप्तानां निवा-
सस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ द्युष्टं सादनं रश्मिभिः स्तुतं । किंच
वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सादनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैक-
त्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाशयमर्थंतरि-
क्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय
प्रकाशोऽभ्यर्च्यते । अथ अतः कारणात् उदितत्वादेवोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं
वयो हविलक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंच । उपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एति-
स्तुशस्वित्यादिना कथं ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविलक्षणमन्नं
च दधाते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ज्येतिष्मतीमदिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षमाशान्ते आदित्या दातुं नृस्यतां ।

मिचस्तयोर्वरुणो यातयज्जने ऽर्यमा गतयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मती। अदितिं। धारयत्क्षितिं। स्वःऽवती। आ। सचेते इति। दिवेऽदिवे।

जागृऽवांसा। दिवेऽदिवे।

ज्योतिष्मत्। स्रुचं। आशान्ते इति। आदित्या। दानुनः। पती इति।

मिचः। तयोः। वरुणः। यातयत्ऽजनः। अर्यमा। यातयत्ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्ण-
लक्षणां क्षितिमग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् धारयति। स्वयं
कृतवानित्यर्थः। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः। तथा स्वर्वती
यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती। ईदृशी तामासचेते। मित्रावरुणौ संगतौऽश्वतः।
न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु। कीदृशी तौ। दिवे
दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ। यज्ञं गंतुमनलमावित्यर्थः। किंच
वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं स्रुचं बलमाशान्ते।
अश्रुवाते। प्राप्तुतः ॥ अश्रोतेऽछांदसे लिट्प्रत्ययान्त्यमागमशासनमिति वचनान्बु-
डभावः। लटि वा छांदसः शपः श्रुः ॥ कीदृशविति तावाह आदित्यादितेः
पुत्रौ दानुनस्पती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ। अभिमतदानस्य पाल-
यितारौ वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ
देवौ। अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः। तयोरेव संबंधादुभ-
योर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः। मित्रावरुण-
होराचदेवौ। अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः। किंच
यातयज्जनः। यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेय्याः स तादृशः। यद्वा यात्य-
माना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः। कर्मसा-
क्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः। तादृशोऽर्यमा मित्रा-
वरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः।

तथा राजाना करथो यदीमहं श्रुतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । शं॒ऽतमः॑ । सोमः॑ । भू॒तु । अ॒व॒ऽपानेषु॑ । आ॒ऽभगः॑ ।
 दे॒वः । दे॒वेषु॑ । आ॒ऽभगः॑ ॥ तं । दे॒वासः॑ । जु॒षेर॑त । वि॒श्वे । अ॒द्य । स॒ऽजोषसः॑ ।
 तथा॑ । रा॒जाना॑ । क॒रथः॑ । यत् । ई॒महे॑ । ऋ॒त॒ऽवाना॑ । यत् । ई॒महे॑ ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन्
 सुखतमो भूतु । भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अव-
 पानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्यां । किंच
 देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः ।
 यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्तैरेव आ सर्वतो
 भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत ।
 सेवन्ते ॥ छांदसो ऋस्य रत्नादेशाभावः । बहुलं छंदसीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते ।
 सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां
 करथः । कुरुतं । सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे
 यत्प्राप्नुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईङ् गतौ । देवादिकः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥
 तस्माज्जुषेरत । तथा ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणा-
 वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ वि॒ध॒ज्जनो॑ऽन॒र्वाणं॑ तं परि॑ पातो॒ अ॒हंसो॑ दा॒श्वसं॑ म॒र्तम॑हंसः ।
 त॒र्मर्य॑माभि रक्षत्य॒जृयंत॑मनु॒ व्रतं॑ ।

उ॒क्थैर्य॑ ए॒नोः परि॑भूषति॒ व्रतं॑ स्तोमै॒राभूष॑ति॒ व्रतं॑ ॥ ५ ॥

यः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । अ॒वि॒धत् । ज॒नः । अ॒न॒र्वाणं॑ । तं । परि॑ । पा॒तः । अ॒हंसः॑ ।
 दा॒श्वसं॑ । म॒र्तं । अ॒हंसः॑ ॥ तं । अ॒र्य॒मा । अ॒भि । र॒क्ष॒ति । ऋ॒जु॒ऽयंतं॑ । अ॒नु । व्र॒तं ।
 उ॒क्थैः । यः । ए॒नोः । परि॑ऽभूषति । व्र॒तं । स्तोमैः॑ । आ॒ऽभूष॑ति । व्र॒तं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
 मित्रं वरुणं चाविधत् । परिचरति । तं जनं ऋतुपरिचारकमनर्वाणमब्रवीषिणं ॥
 भ्रातृथ्यो वा अर्वेति श्रुतेः ॥ अनल्पं वानन्यसेविनं परिपातः । परितो रक्षतां ।

कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्यांसं हविर्दत्तवन्तं मर्ते मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवं अपि त्वर्यमा सर्वेषां नियन्ता देव ऋजूयन्तं देवेष्वार्जवमाचरन्तं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभिरक्षति । अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेष इति तच्चाह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति । परिगृह्णाति । तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैराभूषति । सर्वतोऽलं करोति ॥ भूष अलंकारो भावादिकः ॥ तमभिरक्षन्तीत्यन्वयः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे ।

सुमृच्छीकाय मीळहुषे ॥ इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युष्टमर्यमणं भगं ।

ज्योर्जीवतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळहुषे ।

सुमृच्छीकाय । मीळहुषे ॥ इन्द्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युष्टं । अर्यमणं । भगं ।

ज्योक् । जीवतः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणायावरकाय राश्वभिमानिदेवाय । तथा मीळहुषेऽभिमतफलस्य सेक्ते रुद्राय । सुमृच्छीकाय शोभनमुखयिचे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळहुषे सुमृच्छीकायेति हे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इन्द्रमग्निं द्युष्टं दीप्तिमन्तमर्यमणं भगं चोप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । अस्मदनुग्रहात् ज्योक् चिरकालं जीवन्तो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना सचेमहि । संगता भूयास्म । किंच सोमस्येदोरूती ऊत्या सचेमहि । तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऊ॒ती दे॒वानां व॒यमिन्द्र॑वंतो मं॒सीमहि॒ स्वय॑शसो मरु॒द्भिः ।

अ॒ग्निमि॑त्रो वरु॒णः शर्म॑ यंसन् तद॒श्याम॑ म॒घवा॑नो व॒यं च ॥ ७ ॥

ऊ॒ती । दे॒वानां । व॒यं । इन्द्र॑ऽवंतः । मं॒सीमहि॑ । स्व॑ऽयशसः । मरु॒त्ऽभिः ।

अ॒ग्निः । मि॒त्रः । वरु॒णः । शर्म॑ । यंसन् । तत् । अ॒श्याम॑ । म॒घऽवा॑नः । व॒यं । च ॥ ७ ॥

इन्द्रवंतः प्रीतिनेद्रेण तद्धतो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऊती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि । मन्येमहि । कीदृशा वयं । स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः स्तुत्या दृष्टैर्मरुद्देवैरनुगृहीताः । यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि मंतारो भवेम सामर्थ्यात्तेषामेव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा देवाः शर्म यंसन् । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्दत्तान्नवंतः संतस्तत्सुखमश्याम । व्याप्नुयाम ॥ अश्रोतेराग्निषि लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षष्ठिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशङ्करं षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वषष्ठ्यक्षरयोगात्तृचावरुणौ । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशङ्करमिति विशेषितत्वात् ।

अचानुक्रमणिका । सुषुम तृचमतिशङ्करमिति ॥ दशराचस्य षष्ठेऽहनि प्रा-
तःसवने प्रउगशस्त्र इदं सूक्तं नि० २. ५. ॥ इत्यं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीणं
बर्हिरिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥ तथास्मिन्नेव मिचाव-
रुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति
खंडे सूचितं । सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मचा गंतमुप नः ।

इमे वा मिचावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीतः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽचा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वा । मिचावरुणा । गोऽशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽशिरः ॥ १ ॥

हे मिचावरुणौ आयातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति
चेत् तच्चाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ मुनो-
तेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः ।
तस्मान्मैचावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः ॥
मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. ॥ इमे पुरतो गृहीता
वर्तते । अत आयातं । पुनस्त एव विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सराः । मदहेतवो
मादने मात्सर्यवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशौ युवां । राजाना राज-
नशीलौ दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥ द्युभ्यां डेरुपसंख्यानमित्यलुक् ॥ ईदृशौ
युवामस्मच्चास्मासु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञमुपगतं ।
आगच्छतं । किंच हे मिचावरुणा एतन्नामानौ देवी वां युवयोरर्थायेमे सोमा
गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैराशिरै मिश्रिताः संजा-
ताः । किंच गवाशिरो गोभिरुदकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा गोभिः स्तुति-
लक्षणेर्मैचैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमवनयति
शुक्रत्वायेति श्रुतेः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒म आ॒ या॒त॒मि॒न्द॒वः सो॒मा॒सो॒ द॒ध्या॒शि॒रः सु॒ता॒सो॒ द॒ध्या॒शि॒रः ।

उ॒त वा॒मु॒ष॒सो॒ बु॒धि सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भिः ।

सु॒तो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ पी॒तये॑ चारु॑र्ज॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ॒ । या॒तं । इ॒न्द॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॒शि॒रः । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॒शि॒रः ।

उ॒त । वा॒ । उ॒ष॒सः । बु॒धि । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मि॒ऽभिः ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । पी॒तये॑ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ आयातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्धमिन्दवः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमः दध्याशिरो दध्याश्रयणवन्तः संत इमे पुरंतो यहेण गृहीता वर्तते अत आयातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आयातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसङ्गावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संवन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविःप्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । उदान्ती वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणायारकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोम सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञस्तिस्र्यर्थे हि देवानां सोमपानं ॥ यद्वा कर्तरि क्लिच् ॥ पीतये पाचे ऋतिपादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय वा चारुर्जताय भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तां वाँ धे॒नुं न वा॒स॒रीम॑शुं दु॒ह॒न्त्य॒द्रि॒भिः सोमं॑ दु॒ह॒न्त्य॒द्रि॒भिः ।

अ॒स॒न॒च । ग॑त॒मु॒ष॒ त्रो॒ऽव॑चा॒ सोमं॑पीतये ।

अ॒यं वाँ मि॒त्रावरु॑ण नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वां । धेनुं । न । वासरी । अंशुं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।
 सोमं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ॥ अस्मऽचा । गंतं । उप । नः । अर्वाचा । सोमऽपीतये ।
 अयं । वां । मिचावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयंत्यध्वर्यवः । किमिव ।
 तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्था वासरी सर्वागाच्छादितपयस्कां । बहुक्षीरामित्यर्थः ।
 यद्वा पयश्चादिनाच्छादयित्री ॥ वस आच्छादने । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । कृदि-
 कारादक्तिन इति डीष् । यद्वा केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण ॥
 धेनुं न । प्रीणयित्री गामिव । केन साधननेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाध-
 नैर्यावभिः । किंच अद्रिभिस्त्वेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं
 सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्राप्य रसं दुहन्ति । किंच अर्वाचास्मदभिमुखी संतो
 सोमपीतये सोमपानायास्मत्प्राप्तायौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुपगंतं । उपा-
 गच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः ।
 अभिषुतः । किंच आ पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्ऋचं पंचमं मूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र
 चतुष्कं पूष्णमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लिंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महिषमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।
 अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।
 स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।
 विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य
 तवसो महिषं बलस्य महत्त्वं प्रप्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे ॥
 न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न

हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पेक्षयादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुमयन् सुखमिच्छन् अर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्युतिं । असन्नरक्षणं ॥ कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव स्तुतिमित्यर्थः । मयोभुवं । सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्कृत्वित्वा मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्त्ययति इति शेषः । मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रयणे यजमाने किमायतमिति चेत् उच्यते मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यैतेऽष्टादसो लिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृध
उष्ट्रो न पीपरो मृधः ॥ हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।
अस्माकमांगूषां द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥
प्र।हि।त्वा।पूषन्।अजिरं।न।यामनि।स्तोमेभिः।कृण्वे।ऋणवः।यथा।मृधः।
उष्ट्रः।न।पीपरः।मृधः॥हुवे।यत्।त्वा।मयः।ऽभुवं।देवं।सख्याय।मर्त्यः।
अस्माकं।आंगूषान्।द्युम्निनः।कृधि।वाजेषु।द्युम्निनः।कृधि॥२॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते मति स्तोमेभिः स्तोमैः प्रकृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तच्च दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामि मश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संयामानुद्दिश्य ऋणवः । गच्छेः । तथा प्रकृण्वे । यद्वा यथा ऋणवः । अस्माकं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गतौ । तानादिकः । लेट्छाडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योद्धृन् संयामे पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं वोढा पारयति तद्वन्मृधः संयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय । समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहूतः सन्नस्माकमांगूषानाद्यो-

षान् स्तोमान् ॥ आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः ॥ द्युम्निनस्कृधि । द्योत-
नवतः कुरु । यद्वा स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्स्तुत्या प्रीत-
स्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किञ्च वाजेषु संग्रामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्मद्विरिणे
जित्वा तेषामन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य ते पृषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा वुभुजिरे इति क्रत्वा वुभुजिरे ।
तामनु त्वा नवीयसी नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पृषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । वुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । वुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसी । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।

अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पृषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति
क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभा-
वाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलः ।
यद्वा मेधाविनामेतत् । मेधाविनो यजमाना अवसा तत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः
संतो वुभुजिरे । भुञ्जते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा वुभुजिरे ।
भुञ्जते सर्वे पाल्यन्त इति वा ॥ भुञ्जेछंदसि लिटि बहुलं छंदसीति रूट् ॥ तां
तादृशी नवीयसी नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामनु अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरं त्वां
नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किञ्च हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य
त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन् अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतव्यो भव ॥
सर्तरीणादिक इतिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वं ॥ किञ्च त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रा-
मेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।
ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पृषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहृवे ॥ ४ ॥

अस्याः। ऊं इति। सु। नः। उप। सातये। भुवः। अहेळमानः। ररिवान्। अजऽअश्व।
 अवस्यतां। अजऽअश्व ॥ ओ इति। सु। त्वा। ववृतीमहि। स्तोमेभिः। दस्स। साधुभिः।
 नहि। त्वा। पूषन्। अतिऽमन्ये। आघृणे। न। ते। सख्यं। अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्व पूषन् । अजाश्वेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्मा-
 कमस्या अस्यै ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादर-
 मकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु मुष्टु उप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रातेऽछां-
 दसस्य लिटः क्सुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छां-
 दसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं
 हे अजाश्व अजा एवाश्वस्यानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामेदं । ररिवांश्च सन्
 उपभुवः ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ हे दस्स शबूणा-
 मुपक्षपयितः पूषन् त्वा त्वां ओ षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥
 वृतेरन्तर्भावितरण्यार्थास्त्रिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥ यज्ञान्तरगमनान्निवर्त-
 याम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिः । त्वां प्रीणयितुं
 समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टे क्षारयितः । यद्वा आघृणे
 हविषामाहर्तः स्वीकर्तृत्वां नक्षतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलम-
 नतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नक्षपहुवे । नैवापनयामि ।
 न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

अस्तु श्रीषडित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अस्तु श्रीषष्ठेकादश
 वैश्वदेवी मित्रावरुणायान्यस्तिस्त्र ऐं. ग्राप्तेयी मारुत्यंद्राप्ती बार्हस्पत्या वैश्वदेव्या
 चिष्टुप् पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभे-
 दप्रयोगे यस्त्रिंशं सा देवतेति ॥ परुच्छेप ऋषिः । अंत्या चिष्टुप् पंचमी बृहती ।
 अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवं । तच्चाद्याया विश्वे देवा
 देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी ।
 सप्तम्याप्तेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यंद्राप्ती । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी
 वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्या
 वैश्वदेवतृचे प्रथमा । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अस्तु श्रीषष्ठो षू णो अग्ने । आ०
 ८. १. । इति ॥

॥ सैषा मूक्ते प्रथमा ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।
यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामग्निमाहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञया प्रणयनादि-
कर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्धस्तादृशं बलवंतं वाग्निं यद्वा तच्छर्ध-
स्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नृ क्षिप्रमावृणीमहे । आभिमुख्येन
संभजामहे । किंच इन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तमति नाभा
नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबंधके
यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः । क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी
नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि । संबध्यते ॥ छांदसः कर्मणि लुङ् ॥ अस्माभिः
प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अस्याः स्तुतेः श्रवणं
भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्ष्यैकव-
चनं । अध अनंतरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूपयंतु ।
प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा न । अग्न्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्नुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयंतु । तेषां समीपं प्राप्नुवंतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यजिष्य वरुणावृतादध्याददाये अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्याधि सद्यस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मिचावरुणी । ऋतात् । अधि । आददाये इत्याऽददाये । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सद्यऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यान्त्यत् तदुदकं यद्यस्मात्कारणादधि अधिकमा-
ददाथे । सर्वतो ददथः । कीदृशमुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन सा-
धनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ
खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशे-
ष्यते । दक्षस्य समर्थस्य स्वेन मन्युना । आत्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच
हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ युवयोः संबंधिनं हिरण्यं हि-
रण्यं रूपं ॥ ऋत्विवास्त्यवास्त्वित्यादौ मयटो मणश्चलोपो निपात्यते ॥ इत्या
इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सद्मसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति
तदुच्यते । धीभिः । त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा चन । त्वदासक्तेन
चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः । आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीदियैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बहुवचनं ॥

पृष्ठस्य पृष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे युवां स्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः । षष्ठस्येति
खंडे सूचितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनावर्मह इदं । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रवयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्याऽयवः ।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षाश्च विश्ववेदसा ।

प्रुषायंते वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्रवयंतःऽइव । श्लोकं । आयवः ।

युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षाः । च । विश्वऽवेदसा ।

प्रुषायंते । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनी देवौ युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्देवयंतो युवां मात्मन इच्छंत
आयवः ॥ मनुष्यनामैतत् ॥ यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रा-
वयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कर्वंत इव स्तुवंति ॥ श्लोक इति वाङ्माम श्लोको
धारा इति तन्नाममृक्तत्वात् ॥ कीदृशस्ते । युवां हव्या हविःश्रव्यादिभ्यायव
आभिमुख्येन गन्तारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा ।
किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः
सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अधि अधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृक्षाश्च-

मपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकं लभन्ते । किञ्च हे दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारौ
वां हिरण्यये रथे हिरण्यये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते । क्षरन्ति
स्रवन्ति ॥ प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । छंदसि गायत्रपीत्यहावपि श्नः शाय-
त्रादेशः ॥ मधुपूर्णपाचोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः ।
पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । अश्विनो रथस्य मधु-
पूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किञ्च तादृशे हिरण्यये
हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अचेति दस्मा व्यु१ नाकमृग्वथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिध्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दस्मा हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनृगासता रजोऽंजसा गासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दस्मा । वि । ऊं इति । नाकं । मृग्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दस्मा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽगासता । रजः । अंजसा । गासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दस्मा दस्मावश्विनौ अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्छेष्टितं जायते सर्वे । किं
तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युग्वथः । विशेषेण गच्छथः ॥ शृणु गर्तो ताना-
दिकः । लेट्छाडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उगच्छोऽवधारणे । यद्वा
नाकं । अकं दुःखं तदहितं यज्ञमृग्वथः । विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो
युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः मारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्यैषणेषु द्योत-
नात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयन्ति रथे ।
युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यन्ते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबा-
कागमनेध्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किञ्च हे दस्मा
अश्विनौ वां युवयोर्वंधुरे वंधुरत्रययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो वंधुरं ।
तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुर इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यये
रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ छांदसे लङि बहुलं छंद-
सीत्यडभावः । आद्युदात्तच्छांदसः ॥ कीदृशौ । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंबं
आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यन्तौ गच्छन्तौ । लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्त-

त्वात् । अननुशासता । अननुकूलान् शनूननुशासतौ विधेयीकुर्वतौ ॥ शासेः शतरि
जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः ॥ किंच अंजसा मुख्यत्वेन
प्रकृष्टं रज उदकं दृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वतौ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनी युवां
शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्योगादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दशस्यतं ।
अभिमतं ददेष्टां ॥ दाणु दान इत्यस्येदं छांदसं रूपं । यद्वा दण्डस्यार्थः कंठादिषु
द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिदानं कदाचन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप-
दसत् । मे पक्षीणं भूत् ॥ दसु उपक्षये । लुङि पुषादिद्युतादीति त्वेष्ट ॥ न केवलं
युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिदानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयं दानं वार्षिभ्यः
कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् । उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां ।
अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मंदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशंस्त्रस्येद्रे तृचे तृतीया वृषन्दित्रेत्येषा । वृषन्दिद्र वृष-
पाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तच्चैव सवने प्रस्थित-
याज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः
पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुर-
स्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानंतो यजन्ति । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

वृषन्दिद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चिचाय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाह स्तवमान् आ गहि सु-ळोको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्द्रवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।
तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चिचाय । राधसे ।
गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृच्छीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इन्द्रवः सोमाः सुताः ।
त्वदर्धमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासः । अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः ।
अद्रिऽसुतासः । अद्रिभिर्हृदिः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः । उद्भिदः । उद्भिदका
वर्षस्य । त एव पुनर्विण्णेषन्ते । उद्भिदो बलस्योद्भिदका उद्भिन्ना वा पर्वतादी
तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्धमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्तु त्वां
मंदंतु । तर्पयंतु । कुचेति तदुच्यते । दावने । दानवति यागे । अभिमतदानाय
वा । तथा महे महते चिचाय चीयमानाय विचिचाय नानाविधाय वा राधसे
धनाय । किंच हे गिर्वाहः । गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाञ्भ्य
इत्यसु ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् आगहि । आगच्छ । नोऽस्मान्
सुमृच्छीकः सुष्ठु मृडयिता सन् आगहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो
अग्रे इत्येषावपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो
अग्रे ऋणुहि त्वमीकृतोऽग्निं होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउग-
शस्वे द्वितीया । सूचितं च अस्तु श्रीषष्ठो षू णो अग्रे । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सप्रमी ॥

ओ षू णो अग्रे ऋणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राज्ञेभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यज्ञं त्यामंगिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्रे । ऋणुहि । त्वं । ईकृतः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
राज्ञेभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरऽभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।

वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरी । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्रे त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वेकृतोऽस्माभिः स्तुतः सन् ओ षू
ऋणुहि ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ आभिमुख्येनैव

सुष्ठु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ श्रुत्वा च देवेभ्यो दे० नशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यः श्वेत्यर्थः ॥ यज्ञर्विग्भ्यामिति घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेट्युडागमः ॥ कीदृशेभ्यः । राजभ्यः । राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अचेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति तदिदमचोच्यते । यत् यां त्यां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्री गां ह देवा अंगिरोऽस्तदर्थमदत्तन् । दत्तवन्तः ॥ तन्ननन्ननथनाश्चेति तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ सचा इतरदेवेभ्यः साकं विदुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बहुलं छंदसीति रुट् । छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । लट्छेव वा लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्यी षू णो अग्ने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषाष्टमी ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्यी सना भूवन्द्युम्नानि मोत जा० रिषुः । यज्ञश्चित्रं युगेयुगे नय्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृतं यच्च दुष्टरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्यी । सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नय्यं । घोषात् । अमर्त्यं । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरं । दिधृतं । यत् । च । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः । वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्यी गी० २५ नि बलानि सना सद० ५५ नि नित्यानि द्युम्नानि प्रकाशयुक्तानि यद्वा सना संभज० १५ नि द्युम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते । मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभिभूवन् । सुष्ठु मैवाभिभवन् ।

यद्वा अस्मत्तेऽपगतानि मा भूवन् । उत अपि च । यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरच
संबध्यते । द्युम्नानि धनानि यशांसि वास्मदीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि
मा भूवन् । उत अपि चास्मत्पुरा पुराणि लक्षणया तच्चस्थाः ॥ ३३९. ॥ मा
जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबंधि चिंचं चायनीयं ना-
नाविधं नथं नूतनं स्तोतव्यं वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति
घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता या-
मनगरादये वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मा-
सु । अस्मास्वेव भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःखेन
तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं
तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्ञायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा ।
सूचितं च । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिरा एवनेव माध्यंदिने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा नवमी ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो अचिर्मनुर्विदुः मे पूर्वो मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मत्वा नमे गिरंद्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् ह मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अचिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वः । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।
तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् अथर्वगोचोत्पन्न एतन्नामके महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य
पुरातनो वा । अंगिरा अंगारः । तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा अंगारा एवांगिरसोऽभ-
वन् येऽंगारा आसंस्तेऽगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा अंकना
अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः
प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३. ११. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चा-
चिदुःखत्रयरहितः । अचिर्न चय इति निरुक्तं । ३. ११. । मनुर्मननवान् एतन्नामा
महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य
जन्म विदुः । जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति ऋसादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः

पूर्वे पूर्वकालीना मेऽऽग्निस्त्वादीनां इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते
पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुलुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेष्वितरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य
अयतिर्दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं
नाभयो जीवेन सह संबन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव
वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां
दध्यङ्गादीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि
महदत्यधिकं नमे । नमामि । सर्वो जनः । किंच तेषामनुयहाद्यज्ञयोग्यः सन्
इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्नानमे । आभिमुख्येन नमामि स्तौमि ।
नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्येत्येनात्मनेपदं । यद्वा कर्मकर्तारि न दुहस्युनमामिति
यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

॥ अथ दशमी ॥

होता यक्षद्विनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारैर्भिरुक्षभिः ।
जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।
अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥
होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यं । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः ।
पुरुऽवारैर्भिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अध । त्मना ।
अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत् । याज्यां पठतु ॥
यजेर्लेट्वाडागमः । सिद्धहलमिति सिप् ॥ वनिनो वननवन्तः हविः कामयमाना
वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वन्त । संभजन्तां ॥ वनतेश्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । बहुलं छांदसीति शपो लुक् । छांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्होता
मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युदैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं
करोति । कीदृशः सः । वेनः । कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारैर्भिर्बहुभिर्वरणीयैः । तथोक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः ।
तच्चिमित्तभूतैर्हयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पत्तयैः । वयं यजमाना दूरआदिशं
दूरदेशे आदित्यादेभ्यो यस्य तादृशं ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. इत्यत्र क् ॥

अदेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य यावन्ः श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभम् ।
गृह्णीमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं बहुवचनं । इदानीं परोक्षकृतः । सुक्रतुः शोभन-
कर्मायं ॥ १३९ ॥ अथ यागसंपूर्त्यनंतरमररिंदानि ॥ उदकनामैतत् अररिं-
दानि ध्वस्मन्वदिति तन्नामसु पाठात् ॥ वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मना आत्मना-
धारयत् । धारयति ॥ ररिंदाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं
पिपासोपशमनं ददतीत्यररिंदानि । यद्वा अररिरितश्चेतश्च गमनं । आणादि-
कोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादिवाद्भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः ।
तद्ददतीत्यररिंदान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयाः प्राणा इति श्रुतेः ।
यद्वा ररिंदानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्ददतीत्यररिंदानि ।
अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवा-
नित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरुषः पुरुषि बहूनि सद्मानि सदनानि
सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युरररिं-
दान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शो-
भनप्रज्ञः पुरुषः सद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगणस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा ।
सूचितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्येयमददाद्भसं । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषैकादशी ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्यामध्येकादश स्य ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्य ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्य । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्य ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्य । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा द्योतनशीला ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्य । एकं च
दश चेत्येतत्संख्याका भवथ । तथा पृथिव्यामधि उपर्येकादश स्य । एतत्संख्याका
भवथ । किंच अप्सुक्षितः । तद्धेतुत्वात्तात्स्थं । अप्स्वंतरिक्षो क्षियंति निवसंती-
त्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्षिप् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ अंतरिक्षवास्तिनो देवा
एकादश स्य तत्संख्याका भवथ । यद्वा अंतरिक्षस्येयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यं-
तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो

देवतास्त्रिंश एव तथापि महिना महत्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तस्यानां अन्त्यास्तु भूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यन्ते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश च एकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रतिस्वरत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले विंशोऽनुवाकः ॥

एकविंशोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षे । आग्नेयं । अंत्ये चिष्टुभौ । अष्टिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । दशमी चिष्टुप् जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अचा-
क्रभणिका । वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं तु द्विचिष्टुबंतं तु चिष्टुष्टशमी वेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ जागते छंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूचितं च । वेदिषद इति षष्ठां तृतीयमुच्चेत । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भर योनिमग्नेय ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्नेयं ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधास्त्रे प्रियस्थानाय योस्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योतनायाग्नेयेऽयनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्रभर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायाज्जगति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तस्यानमिति तदुच्यते । शुचिं । उत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं । ज्योतीरथं । ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वीर्यस्थानीयमाधारभूतत्वात् । शुक्रवर्णं ।

अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णः । अत एव तमोहनं । तमसोऽंधकारस्य हंतः । वा । अग्निसाक्षात् ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा तस्यां योनीं स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमसि वासय । निवासय स्थापय । मन्मता मननीये । हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आदय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं । दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि द्विजन्मा चिद्वृद्धमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यास जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि द्विजन्मा । चिद्वृत् । अन्नं । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धं । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा । द्वाभ्यामरणीयं जायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ अयमग्निस्त्रिवृद्धमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभिऋज्यते । प्राप्नोति । अभित आभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । व्यत्ययेन श्यन् ॥ यद्वा भृज्यते ॥ भस्त्रो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच । ई उदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपच्छांदसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्ववृधे । अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे हेतुर्वा तदुपलक्षितया सृचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति । दावाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षादिभिरगृह्णाति । निमार्ष्टि । मृजेच्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कृष्णपुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरिते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृच्युतमा साध्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

देवतास्मिन् एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या षयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यन्ते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश च एकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. । इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रतिस्वरत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले विंशोऽनुवाकः ॥

एकविंशोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उच्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षे । आग्नेयं । अंत्ये त्रिष्टुभौ । शिष्टमृष्टं वंतपरिभाषया जगत्यः । दशमी त्रिष्टुप् जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका । वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुवंतं तु त्रिष्टुष्टदशमी वेति ॥ प्रातरनुवाकस्यारेये ऋती जागते छंदसोदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्विनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूचितं च । वेदिषद इति षष्ठां तृतीयमुद्धरेत् । अ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भर योनिमग्रये ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्रये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधाम्ने प्रियस्थाना-योत्तरवेदिषदे सुद्युते शोभनद्योतनायाग्नयेऽयनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमक्षमिव प्रभर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायात्प्राणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभारेण वर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिं । उत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं । ज्योतीरथं । ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् । शुक्रवर्णं ।

अपेक्षितवाहीप्रवर्णे । अत एव तमोहनं । तमसोऽंधकारस्य हंतारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञा विचारकत्वादिति भावः । यद्वा तस्यां योनीं स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय । निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रेण मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं । दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि जिज्न्वा चिद्वृद्धमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि द्विजिज्न्वा चिद्वृत् । अन्नं ऋज्यते संवत्सरे । वावृधे । जग्धं । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा । द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ अयमग्निस्त्रिवृद्धमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण चिप्रकारमन्नमदनीयमभिऋज्यते । प्राप्नोति । अभित अभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । व्यत्ययेन श्यन् ॥ यद्वा भृज्यते ॥ भस्जो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच । ई उदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मत्तोपश्चांदसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्ववृधे । अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यत् यज्ञे होषादेर्जिह्या तदुपलक्षितया स्रुचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति । दावाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निमृष्ट । निमार्ष्टि । मृजेच्छांदसे लडि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कृष्णपुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरिते अभि मातरा शिष्टुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृच्युतमा साध्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ। वेविजे इति। अस्य। सऽक्षितौ। उभा। तरेते इति। अभि। मातरौ। शिशुं।
प्राचाऽजिह्वं। ध्वसयंतं। तृषुऽच्युतं। आ। साध्यं। कुपयं। वर्धनं। पितुः ॥ ३ ॥

अस्याग्नेमातरा मातृस्थानीये उत्पादङ्गिधावुभा उभे अरण्याख्ये मातरौ
वेविजे। चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः। अस्माद्यङ्लुगंतात् व्यत्ययेनात्म-
नेपदमेकवचनं च। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। चादिलोपे विभाषेति
निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्राप-
यंत्यौ वा भूमिं। तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छंत्यौ। एवंभूते मा-
तरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसः येऽत्यल्पमग्निसमितरेते। अभिमुख्येन प्राप्नुतम्।
कीदृशं शिशुं। प्राचाजिह्वं। प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं। ध्वसयंतं। तमो
नाशयंतं। तृषुच्युतं। अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतं। अक्लेशेन योनेः सकाशात्
शीघ्रमुत्पद्यमानं। आ ईषत् साध्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना। कुपयं गोप-
नीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं। उक्तप्रकारितै-
किकिशिशुसाधारणैरूपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुमुक्ष्वोऽमनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊं जुवः।

असमना अजिरासे रघुष्पदो वातजूता उप युज्यंते आशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः। मनवे। मानवस्यते। रघुऽदुवः। कृष्णऽसीतासः। ऊं इति। जुवः।

असमनाः। अजिरासः। रघुऽस्पदः। वातऽजूताः। उप। युज्यंते। आशवः ॥ ४ ॥

मनवे ऋग्वेदे मानवस्यते मानवानृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय
तदर्थमध्वर्यादिभिरग्नेर्ज्वात्। उपयुज्यंते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वादीचित्याज्ज्वात्।
इति गम्यते। कीदृशयस्ताः। मुमुक्ष्वः। मुमुक्षव आहुतिद्वारा यजमानं मोक्षु-
मिच्छंत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयंत्यः ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥
ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करादिषु प्रत्युप-
गतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकालं चाहुतयो यजमानं नयंत्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः। मुं० उ० १. २. इति। रघुदुवः। क्षिप्रं
गच्छंत्यः। कृष्णसीतासः। कृष्णमार्गाः। उकारः समुच्चयार्थः। जुवः। जवन-
शीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु। असमनाः। असमानमनसाः। काश्चन

प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः ॥ अत्ययेनैकवचनं ॥
यद्वा असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च
मनोजवा च सुलोहिता या च सधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासः । गमनशीलाः । रघुस्पदः ।
शीघ्रं स्पन्दमानाः । वातजूताः । वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ आशवः । व्यापनशीलाः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृषैरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्तः ।
यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥ ५ ॥
आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृषा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्तः ।
यत् । सीं । मही । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।
नानदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्याग्रेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृषा सहैवेरते । सर्वतो
गच्छन्ति । कीदृशास्ते । ध्वसयंतः । तमांसि ध्वसयंतः । तथा कृष्णवर्णमभ्वं महं-
तमभिभवन्नमनमर्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्तः । अत्यर्थं कुर्वतः ।
कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यत् यदा मही महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो
मर्मृशत् । पुनः पुनरामृशत् ॥ मृशेर्यङ्गुलुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं ॥
अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् नानदात् अत्यर्थं शब्दयत् ॥
पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षणेति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिलेलि-
हानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नक्षते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।
ओजायमानस्तन्वश्च शुभते भीमो न शृंगा दविधाव दुर्गुभिः ॥ ६ ॥
भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नक्षते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।
ओजायमानः । तन्वः । च । शुभते । भीमः । न । शृंगा । दविधाव । दुःऽगुभिः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पुनः। वर्धते। अपि। यन्ति। द्रव्यं। अन्यत्। वर्षः। पित्रोः। कृण्वते। सचा ॥ ७ ॥

सोऽग्निः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्स्तृणान्तेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः ।
परादिष्टदंसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन्
संगृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंच अयं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं
अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवित-
व्यमित्यवगच्छन्तीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन् आशये । आशयेते । आश्रयतो-
त्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनपदेष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा
एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवंति तथा वर्धन्ते । देव्यं यागादिष्ववहारयोग्यं
स्तुत्यं वाग्निमपि यन्ति । प्राप्नुवंति । यद्यप्यग्निज्वाला योरेकत्वं तथापि राहोः शिर-
स्तत्त्वात्प्राप्नुवंति गंतुगंतव्यभावः । किंच एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा

सखा अग्निना सह पिबोर्जगत्पात्तुः। स्ताभ्यां संभूय द्यावा। पिथ्योरन्यत्पूर्वम-
विद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते। कुर्वति। लोकद्वयं स्पृशंतीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममुषीः प्रायवे पुनः।
तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानदत्सुं परं जनयन् जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥
तं। अयुवः। केशिनीः। सं। हि। रेभिरे। ऊर्ध्वाः। तस्युः। ममुषीः। प्रा। आयवे। पुनरिति।
तासां। जरां। प्रऽमुंचन्। एति। नानदत्। असुं। परं। जनयन्। जीवं। अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमग्निमवोऽयतः स्थिताः। यद्वा अंगुलिनामैतत्। अंगुलय इवाकुटिलाः
केशिनीः केशस्थानीये ऊर्ध्वाविकाष्ठाग्रेपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि। परिरंभं
कुर्वन्ति खलु। आलिंगन्ति। किंचैवं कुर्वन्त्यो ममुषीर्मृता अंगारभावमापन्ना
अपि ॥ म्रियतेः क्लृप्त्ययांतात् डीपि रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽग्नये भर्चे पुनः
स्वोपद्रवमजानत्य ऊर्ध्वाः प्रतस्युः। ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे। मृतप्राया अपि
प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः। एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निस्तासां ज्वालानां
जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाराय मंचयति-
वात्यर्थे शब्दयन्। न केवलं जराहानिरव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राण-
मस्तृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पाद-
यन्नेति। गच्छति। तासां ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति। यथा लोके काश्चन
रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णो म्रिय-
माणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय
चेष्टन्ते स भर्ता मंचोच्चारणेन जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं
भावोऽचानुसंधेयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुवियेभिः सत्त्वभिर्योति वि जयः।
वयो दधत्पवते रेरिहत्सदा श्येनी संचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥
अधीवासं। परि। मातुः। रिहन्। अहं। तुविऽयेभिः। सत्त्वऽभिः। याति। वि। जयः।
वयः। दधत्। पत्ऽवते। रेरिहत्। सदा। अहं। श्येनी। संचते। वर्तनिः। अहं ॥ ९ ॥

दावाणिः स्तूयते । अयमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधावासः पर्याच्छादन-
स्थानीयं तृणगुल्मौषधादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धौ ।
यद्वा मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन्
तुवियेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो ज्वयो
ज्वयसा जवेन वियाति । विविधं गच्छति । किञ्च पृथ्वते पादवते द्विपदे चतुष्पदे
च वयोऽन्नं तप्तदुचितं दधत् ददत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्र-
णिनो व्याघ्रादयो भक्षयंतीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं
रेरिहत् दहन् । किञ्च श्येनी श्यामवर्णो वर्तन्निर्माणो वियातमः अनुक्रमेण
सचते । सेवते । यच्च यचाग्निर्गच्छति तच्च तच्च मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहेति
प्रसिद्धौ ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकमग्रे मधवत्सु दीदित्यधः श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्रे । मधवत्सु । दीदिहि । अधः । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्रे अस्माकं मधवत्सुः अधः श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मत्प्राण-
नवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतान् दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र
भवेति शेषः । स उक्तः शिशुमतीरवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते ।
शशवतीर्जातः । अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । दीदित्यधः । युत्सु संयामे
वर्मेव कवचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्देष्टुं पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा युत्सु संयामेषु
वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्व्यये- शानच् । अभ्यस्तानामाग्नि-
रित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मधवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥

॥ इति त्रितीयः द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदमग्रे सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मन्ः प्रयो अस्तु ते ।

यज्ञे शुक्रं तन्वोऽरोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं अग्ने सुधितं दुःधितात् अधिप्रियात् जं इति चित् मन्मनः प्रेयः अस्तु ते ।
यत् ते शुक्रं तन्वः रोचते शुचि तेन अस्मभ्यं वनसे रत्नं आ त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुर्धितादुष्टं स्थापितात्क-
ठिनात्काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुहितं मुष्टु दत्तं । मन्मने मननीयात्प्रियादुचितं
तव हृद्यादपि ॥ उशब्दे ऽवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ ते तव प्रेयोऽतिप्रि-
यतममस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया
ज्वालायाः शुचिर्निमलं शुक्रं दीपं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणि-
मुक्तादिकं वितरः स्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पवन्ती रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावँ । उत । नः । गृहाय । नित्यं ऽअरिचां । पत् ऽवन्ती । रासि । अग्ने ।

अस्माकं वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं
यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतर्मा नौरि-
त्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशी तां । नित्यारिचां । नियतं नित्य-
यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां । पवन्ती ॥ ह्रस्वनुज्ञामिति मतुप उदात्तत्वं ॥
द्रव्यदेवतामंशं द्रव्यदेवतां । ईदृशी यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि संपादय ॥
रातिदानकर्मा दासति रातीति तन्नामसु पाठात् ॥ सैव विशेष्यते । उत अपि च
या नौरस्माकं वीरानस्मात्संबन्धिनः पुत्रादीन्मघोनो हविर्लक्षणं करोति ।
जनाँश्च यजमानानस्मानपि या नौः पारयात् । पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारय-
तेर्लेट्याडागमः ॥ ऽअरिच्छर्मः स्वात्मकस्य पारं निरन्तिशयसुखास्पदं ब्रह्म-
लोकं प्रापयेत् । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूय-
माणत्वात् । एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरन्तिशयं ब्रह्म प्रापयेत् । परस्यांति
कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः ॥

अथैतुमे अपि सत्यनामनी बट् अत् सच्चा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ जाठ-
राग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहस्रो
जनि । यतः कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः ।
यदी यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्येस्तेजो मतिर्मदीया बुद्धिरुपहृतते । उपगच्छति ।
उपगम्य वर्तते वा ॥ ह्रू कौटिल्ये ॥ साधते च । तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टं ।
किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः ससृतः समानं
गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तारि क्तिप् ॥ अनयंत । नयंति । निर्व-
हंति जगद्वहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो
मंचरूपा वाचः ससृतो होत्रादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत । नयंति ।
अग्नेः स्तोत्रं निर्वहंति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहंति । तेजोमयी वागिति
श्रुतेः । अतः कारणान्मतिरुपहृत इत्यर्थः ॥ धेनेति वाङ्मय धेना ग्रा इति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पृथो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः ॥ २ ॥

पृथः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयंत । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृथोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः
पितुमान् हविलक्षणान्नयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः
सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च नि-
वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु
मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युदूषो वा
वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव विद्युताग्नेः सहायत्वेन संबंधिने दोहसे दोग्ध
आदित्यस्थोदकस्य वर्षयिच आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये
तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य
संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थगुदक-
माकृष्य सूर्यं प्रापय्य तच्च चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्ष-
काले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धत्वं । ईदृशं चिस्थानमग्निं महाभागं

गोष्ठ्यो मिश्रणशीलः । सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत
इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमन्त्रं पूज्यत्वाय । यद्वा
मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्नोति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रतुं सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईं । बुध्नात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शवसा । क्रतुं । सूरयः ।

यत् । ईं । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य ॥ महन्नामैतत् । महिषोऽभ्य ऋभुक्षा
इति तन्नामसु पाठात् ॥ महतो यज्ञस्य बुध्नान्मूलादधानादारभ्य वर्षसः ॥ रूपना-
मैतत् ॥ रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धये ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थः ।
सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शरीरेण वा निष्कृत ।
निष्कुर्वन्ति साधयन्ति । उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा एनमग्निं बुधादादितो मथ-
नादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याहुतिस्तीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्-
ति ॥ करोति ऋग्से लुङि मन्त्रे घसेति च्ल्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यत्
ईमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः ।
पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसहस्रस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा
संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण
मथायति । चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः । यद्वा मातरि फलस्य मातरि यागे
श्वसति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरण्योर्निगूढं संतं प्रादुर्भा-
वायानुक्रमेण मथायति । मथाति । उत्पद्यतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्ते-
तव्य इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यन्पितुः परमाचीत्यग्ने पर्या पृथुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिवन्त आदिद्यविष्ठे अभवद्गृणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इवन्तः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । गृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरक्षस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् पर-
मत्वाच्चेतेः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं ग्रहणीयते । प्रकर्षेण परितो नीयते ।
पर्यग्निक्रियत इत्यर्थः । यद्वा पितुरुत्पादकात्परमादुत्कृष्टाग्राह्यत्पत्यलक्षणस्याग्नेः
सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण नीयते ॥ पर्यनर्थकः ॥ किंच पृक्षुधः
पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः ॥ यद्वा प्रशब्दस्य संप्रसारणं । क्षुध बुभु-
क्षायां । क्षिप् ॥ प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिष्यमाणा वीरुधो दंसु दंतेषु
मध्य आरोहति । आरोहन्ति । प्रविशन्तीत्यर्थः । यद्यस्मादुभा उभावध्वर्युयजमानौ
उभे अरणी वास्याग्नेर्जनुषं जन्मेत्पत्तिमिन्वतः । व्याप्नुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥
इवि व्याप्नौ । इदित्त्वान्नुम् ॥ आदित् अत एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा
यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा घृणा घृणो दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्ता वा
यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिर्हिस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नयसीध्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अर्हिस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाजुवः । नि । नयसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तिः सन् आदित् पूर्वमंचे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनं-
तरमेव मातृरुत्पादयिचीर्मातृस्थानीया दश दिश आ अविशत् । सर्वतः प्रवि-
शति । पूर्वच दशप्रमतिं जनयंत योषण इत्युक्तत्वात् दिशं मातृत्वं । दिशु प्रका-
शेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेष्यन्ते । यासु मातृध्वहिंस्यमानः परैरपीद्व्य-
मान उर्विया उर्वेतिप्रभूतं विवावृधे । विविधं प्रवृद्धोऽभवत् । तास्वाविशत् ।
यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक् पोषितो
लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिंगति तद्वदिति भाषः । कस्मिन्काल इति
तच्चाह । यत् यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः
अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेणारुहत् । आरोहति ॥ रुहेऽह्नादंसो
लुङ् । अमृदरुहिः गच्छंतीति चुरडादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति । तथा नयसीषु
नवतराः अत एवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पञ्चाङ्गाविनीध्वो-

षधीषु निधावते । नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठा-
नामधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रविश्य ज्वलति । तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आदिहोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यक्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्ते शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव । पपृचानासः । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्ते । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा देवानां देहश्मग्निं दिविष्टिषु दिवसै-
षणेषु निमित्तभूतेषु वृणते । संभजते । आदित् अनंतरमेव । तथा पपृचानासो
हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेष्ट्यांसस्य लिटः कानच् ॥
ऋजते । प्रसाधयन्ति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् ।
यद्वा महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ऋजतिः प्रसाधनकमेति
यास्कः ॥ यत् यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना
कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तादेवान्यवहर्तृनृत्विजो
यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्ते यजमानं शंसं स्तुतिं
च स्तुत्यं वा तं विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति । पूर्वोक्तान्कामयते ।
किमर्थं । धायसे । हविल्लक्षणान्नाय । तस्माद्धोतारमग्निं वृणते ऋजते च ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वि यदस्याद्यजतो वातचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नम् । दक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽव्यध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदायमग्निर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वयष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् । वितिष्ठते सर्वतो व्याप्नो

भवति । तच्च दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्ता बहुवक्ता ॥
वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् । दृश्यहणात्कुत्वं ॥ हारो न कुटिल इव
विदूषणकादिरिव ॥ ह्रस्वतेर्यन्तात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते ।
विविधं कुर्वन् वर्तते । तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा
तस्याग्नेः पत्नम् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्थात् । आ-
तिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषः ।
दहतः ॥ दहेर्लिटः क्मुः ॥ कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा
मार्गः । हन्तेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यमुन् । कुत्वाभावच्छांदसः ॥ शुचिजन्मनः । मन्त्रसहि-
तारण्योरुत्पन्नत्वात् । व्यध्वनः । विविधज्जालस्यानियतमार्गस्य ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रथो न यातः शिक्कभिः कृतो द्यामंगेभिररूपेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्कऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरूपेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्कभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्च-
क्रादिभिरंगेरीयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरूपेभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वा-
लादिरूपैरवयवेद्यमन्तरिक्षमाज्येन दृष्टः सन् ईयते । गच्छति ॥ ईङ् गतौ ॥
आत् प्रवृद्धान्तरमस्याग्नेस्ते सूरयः सरण्यो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति ।
यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । छांदसः शपो
लुक् ॥ किंच ज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथादीप्राज्ञेजसः सकाशाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृ-
गादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पला-
यन्ते । तच्च दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्रांतस्य दीप्राज्ञेजसः
सकाशाद्गीत्या पलायमाना इव । एवमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा
दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुरात्र नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा । सुऽदानवः ।
यत् । सी । अन्तु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभूः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।
अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो रात्र्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः शाश्वदे । शातयति तमः ॥ शत्रुं शातने । छांदसो लिङ् । बहुलं छंदसीति रुट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ यद्वा एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाश्वदे । तीक्ष्णीक्रियंते । हिशब्दो मंचांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायस इति हि मंचांतरं ॥ शदेः कर्मणि छांदसो लिट् । डरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामन्यायज्ञत्व उपपत्तिमाह । यद्यस्मात्कारणात् हे अग्ने सी सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणाजायथाः । जायसे । प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टांतः । अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न वाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नय्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवऽतातिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नय्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां स्तुवते ॥ शशमानः शंसमान इति यास्कः ॥ सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतातिं देवेषु तायमाणं विस्तार्यमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मत्प्रभं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः ॥ इन्वतिर्याप्रिकर्मा । इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पाठात् ॥ हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकात् बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितर्वा । यद्वा सहसस्सुच युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेय-महद्रमणीयधनं नय्यं नवतरं स्तुत्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः

कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविःप्रदानसमये क्षि-
प्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । भगं न । आदित्यमिव । यद्वा महान्तं राजा-
नमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथैकादशी ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसि ।
रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥
अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थे । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसि ।
रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । ऋते । आ ।
च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थं सुध्वरणीयं दमूनसं दमनीयमुपास्यं ॥ दमेरु-
नसिरित्यूनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पपृचासि । धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं
सर्वभजनीयं दक्षं न उत्साहवंतं प्रबुद्धं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं
यथा पपृचासि संपृणक्षि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्के । लेट्या-
डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽग्नी
रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन्यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे
जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकौ यमति । नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभन-
कर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं च आ यमति । आयच्छ-
ति । सर्वदा ददाति । यद्वा पूर्वार्द्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया
योज्यं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृण्वन्तः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरौऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥
उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मंद्रः । शृण्वन्तः । चंद्रऽरथः ।
सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाश्रित शृण्वन्तः ।
अपि नाम शृणुयात् । यद्वा नोऽस्मान् आवयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥

मृणोतेर्लेद्व्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा । सुद्योतमानः ॥ द्युत दीप्ति । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ जीराश्वः । शीघ्रगमनाश्वः । होता देवानामाह्वाता
मंद्रो मदनशीलश्चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्यो
वसनीयः । स प्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमैरत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मान्
उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेद्व्यडागमः ।
सिद्धहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांक्ष-
णीयं स्वर्गमच्छ । आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्केः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूर्यो अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्केः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूर्यः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरर्केरर्चनसाधनैर्भैरस्तावि । स्तु-
तोऽस्माभिर्यजमानैः ॥ शिमीति कर्मनाम । शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥
कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्ययाज-
मानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचेम-
मग्निममी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन
प्रसिद्धा वयमप्यति अत्यर्थं निष्टतन्युः । शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥
इतः परमप्यस्तपुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । मिहं न
सूर्यः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूर्यः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि
छांदसो विकरणस्य श्रुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. ।
इति षत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्दे-
वता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपाक्षराशंस इलो वहिर्देवीर्वा उषा-
सानक्ता देव्या होतारौ प्रचेतसी तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः
स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं

सरस्वतीलाभारत्य इति ॥ अथानुगमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमन्त्र्यं-
द्रीति ॥ अथेधमतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव
देवतेति कात्थक्यस्य मतं । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति
शाकपूणेर्मतं । निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति छंदोदेवता इत्यादिग्रन्थं
बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति
सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पशवंगि-
रोगोचोत्पन्नानामेतदाप्रीमूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो
अद्येति सर्वेषां यथञ्छृषि वा । आ० ३. २. । इति । अथ यथञ्छृषिग्रहणात् ॥ आप्री-
मूक्तानि चिविधानि । तत्र वासिष्ठाचेयवाध्यश्वगार्त्तमदानि चत्वारि नराशंस-
वन्ति । मैधातिथिर्दैर्घतमसप्रैषिकानि नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनू-
नपादानीनि । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वादुभयवत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अ॒ग्न आ॒ वह॒ दे॒वाँ अ॒द्य य॒तसु॑चे ।

त॒तुं त॒नुष्व॒ पू॒र्य॑ सु॒तसो॑माय दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

सं० इ० इ० । अ॒ग्ने । आ॒ । वह॒ । दे॒वान् । अ॒द्य । य॒तऽसु॑चे ।

त॒तुं । त॒नुष्व॒ । पू॒र्य॑ । सु॒तऽसो॑माय । दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्यागदिने देवान् हविषां
भोक्तृनग्न्यादीनावह । अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । यतसुचे यागायोद्यतसुचे यज-
मानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय दाशुषे हविर्देत्त-
वते । यद्यपीदानीमेवाहूयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्य पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं
पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व । विस्तारय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृ॒तव॑तमु॒प मा॒सि॒ मधु॑म॒तं त॒नून॑पात् ।

य॒ज्ञं वि॒प्रस्य॒ मा॒वतः॒ श॒श॒मान॑स्य दा॒शुषः॑ ॥ २ ॥

घृ॒तऽव॑तं । उ॒प । मा॒सि॒ । मधु॑ऽम॒तं । त॒नूऽन॑पात् ।

य॒ज्ञं । वि॒प्रस्य॒ । मा॒ऽव॑तः । श॒श॒मान॑स्य । दा॒शुषः॑ ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु
जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं ह्रीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः ।
अग्निपक्षे आपस्तन्व उच्यते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नमृत्वं ।
अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य
शंसमानस्य त्वां स्तुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सहशस्य यजमानस्य ॥
युः॥॥॥॥॥॥ छंदसि सादृश्य इति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवंतं
क्षरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुप उपेत्य
मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने ।
आदादिकः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभूत्
इव अद्य क्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपा-
दनाहः । ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयोऽग्निर्दिवो द्युलो-
कादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं चिरामिमिक्षति । चिवारं समंतात्सि-
चति । स्वादयतीत्यर्थः । यद्वा मधुरेण फलेन चिरामिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः ।
नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो द्युलोकादागत्या-
नुष्ठीयमानो यज्ञं चिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्य-
क्रियाध्याहारः ॥ चिवारमागच्छति । चिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इक्रितो अग्न आ वहेंद्रं चिचमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

इक्रितः । अग्ने । आ । वह । इंद्रं । चिचं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

हे अग्ने ईळितः सर्वैः स्तुत्य इणनामकस्त्वमिहास्मिन्यज्ञे चिचं चायनीयं प्रियं
 प्रीतिरुत्तमः हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिन्द्रमावह । आहूय । हे सुजिह्व
 घृतपानेन शोभन्ज्वात् इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरुत्तमा वाक् त्वा त्वा-
 मच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं वक्ष्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः ।
 वचेर्यकि संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य वा छंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥
 अत्र पुरोडाशदीडभिमानीयज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञांगैर्यज्ञसं-
 बन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वे व्याख्येयं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्तृणानासो यतसुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

वृजे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे ।

वृजे । देवव्यचऽतमं । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥ ५ ॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयाग इति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दर्भान् स्तृणा-
 नास आस्तरंतो यतसुचो नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म इति शयेन
 देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहमिन्द्राय वृजे । विवर्ज-
 यन्ति । संपादयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्तां । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानीन्यो देवता विश्रयन्तां । विविधं श्रयन्तु । वि-
 वृत्ता भवन्तु । किमर्थं । देवेभ्यः प्रयै । प्रयातुं देवानां प्रऽयै ॥ प्रयै रोहिषे
 अव्यथिष्यै । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । ऋतवृधः । यज्ञस्य
 वर्धयिष्यः पूज्याः । पावकासः । शोधयिष्यः । पुरुस्पृहः । बहुस्पृहणीयाः । अस-
 श्चतः । असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यह्नी ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यह्नी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बहिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे ॥
पेश इति रूपनाम ॥ यह्नी मह्यौ अपत्यरूपे वा अग्निद्विं जायमानत्वात् ॥
यहुरित्यपत्यनाम यहुः सृनुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋतस्य मातरा यज्ञस्य
निर्माच्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरा-
चादीनामहेराचसाध्यत्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत्
स्वयमेवास्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा सुमत् बहिरास्तृतं दर्भमा समंतादा-
सीदतां । उपाविशतां । यद्वा ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदतां । आसाद्य
च बहिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवादत्तं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षताभिः सिध्ममद्य दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वाली जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां
संभक्तारौ ॥ यङ्लुगंतात् क्षिपि छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेऽंस्सि
वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः ॥ कवी मेधाविनौ क्रांतदृष्टिौ दैव्या होतारा
देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेतुर्भौ सिध्मं फलसाधनभूतं ॥ सिधेः
स्फायितंचीत्यादिना रक् ॥ दिविऽस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः
स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमद्य यक्षतां । अनु-
तिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यक् ईदृहायतामित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होचा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होचा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणयामरणेऽर्पिते देवेषु द्योतनशीलेः स्तोत्रेषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वापिर्पिता नियता होचा होमनिष्पादिना भारती भरतस्य -
देवस्य संबन्धिनी द्युस्थाना वाक् । तथेळा पार्थिवी प्रेषादिरूपा मही महती
सरस्वती । सर इत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एता-
स्तस्मिन्निस्थानवागभिमानिदेवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः स्त्रीणि सीदंतु ।
उपविशंतु ॥ तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

तच्चस्तुरीयमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि स्यंतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीयं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यंतु । राये । नाभा । नः । अस्मऽयुः ॥ १० ॥

नोऽस्मदर्थं तत् तादृशं तुरीयं तूर्णं व्याप्यद्भुतं सद्य आविर्भवद्भूतमिव
तत् । यद्वा महत्तमैतत् । सारतो महत् पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थयैवारं
अलं समर्थं । यद्वा पुरु वारं बहु प्रभूतं च ॥ वाशब्दश्चार्थः । अरं अलं ॥ त्मना
आत्मना पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता ॥ त्वष्ट-
ब्दो यास्कैर्नैवं व्याख्यातः । त्वष्टा तूर्णमद्भुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्ति-
र्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । नि० ८. १३. । इति ॥ तन्नामके वैद्युतोऽग्नि-
स्सदुरस्मान्कामयमानो देवो नः पोषायास्मत्पुष्टये राये समृद्धये च नाभा
नाभौ वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकं विष्यतु । वि-
श्वं गमयतु ॥ षोऽतकर्मणि । श्रोतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनो-
ति षत्वं ॥ यद्वा नो नाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभाववृत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे

चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यतिरुपस्थो विमे चनार्थः ॥
उक्तलक्षणां वृष्टिं मुंचतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।
अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥
अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।
अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपादिभ्योऽपि अवसृजन् स्वीरं वर्तयन्
ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान्हविर्भुज उपयक्षि । उपेत्य
यज ॥ बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावान् अग्नि-
राहवनीयो देवेषूभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति । प्रेरयति । स्वीकरोति ॥
षूद क्षरणे । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वा यूपाग्निरेव
परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुषु स्वीकरोति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।
स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन ॥ १२ ॥
पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे ।
स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यं । इंद्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूषणा तद्धते ॥ अनो नुडिति नुट् । ह्रस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप
उदाङ्गत्वं ॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्धते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय
वायुदेवाय च । तथा गायत्रवेपसे ॥ वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसा-
मोपलक्षणः ॥ गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयेन्द्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा
कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोटि तन्ननन्नयनाश्चेति तनवादेशः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्वाहाकृतान्या गत्युप हव्यानि वीतये ।
इंद्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवंते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । ग॒हि । उप । ह॒व्यानि । वी॒तये ।

इ॒न्द्र । आ । ग॒हि । श्रु॒धि । ह॒व । त्वां । ह॒व॒न्ते । अ॒ध्वरे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवीषि । अच प्रयाजेषु वषट्कारप्रदा-
नात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्वविरुपेत्य वीतये भक्षणायागहि । आगच्छ ॥
गमेष्ट्यादसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इन्द्र
आगहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु ।
यतस्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते । आह्वयन्ति ऋत्विजः । अतः श्रुधि ॥ ह्य-
तेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसी-
मष्टावाग्नेयं तु तद्विष्टुवंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादित्मादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता ।
अंत्या चिष्टुप् शिष्टुः ऋष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्वयोरुक्तो
विनियोगः । अग्निष्टोम आग्निमारुते शस्व इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं ।
अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसी नव्यसीमापो हि षेति तिस्रः । आ० ५. २० ।
इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
च निविद्धानं । तथा चाचार्योऽतिदेश ऐकाहिकान्युपशंस्य तेषु निविदो दध्या-
देवमेवाग्निमारुते । आ० १०. १०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र तव्यसी नव्यसी धी॒तिम॒ये वा॒चो म॒तिं सह॑सः सू॒नवे॑ भरे ।

अ॒पां नपा॒द्यो वसु॑भिः सह प्रि॒यो होता॑ पृथि॒व्यां न्यसी॑दह॒त्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसी । नव्यसी । धी॒तिं । अ॒ग्नये॑ । वा॒चः । म॒तिं । सह॑सः । सू॒नवे॑ । भरे॑ ।

अ॒पां । नपा॑त् । यः । वसु॑ऽभिः । सह । प्रि॒यः । होता॑ । पृथि॒व्यां । नि । असी॑दत् ।

ऋ॒त्वियः ॥ १ ॥

अहमग्ने तव्यसी तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्री ॥ तवातिर्वृद्धः सौचो धातुः ।
अस्माभृजंताच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः स्विति नृलोपः । छांदस ईकारलोपः ॥

नथ्यसी नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणमुक्तगुणं कर्म प्रभरे । प्रकर्षे ॥ करो-
मि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशयाग्ये । सहसो
बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अग्न ओषधयः
ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेर्नप्तृत्वं । अथवा अपां न पातयित वैद्युताग्निद्वारेण प्रवर्ष-
कत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयित ॥ अथवा वा तस्य
होता होमनिष्पादकः । सोऽग्निकर्तृत्वियः प्राप्तकात् । प्राप्तप्रदानसमः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नि-
तरां सीदति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरि रभवन्मातरिश्चने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शेचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्चने ।

अस्य । क्रत्वा । संऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शेचिः । पृथिवी इति ।
अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमाने ऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन्
तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्चनेऽतरि-
क्षसंचारिणे वायवे प्रथममाग्निरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन
आविर्भवेत्यादिश्रुत्यन्तराग्निद्वेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि
फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्चा यजमानः । तदर्थः । किंच
समिधानस्येधनैः सम्यक् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना ॥ बलवता क्रत्वा
क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिध्यापारेण शेचिर्द्यावा पृथिवी च प्रारोचयत् । प्रकर्षे-
णादीपयत् ॥ मध्ये शेचिः शब्दश्चादः ॥ मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा
योज्यं । प्रबलेन समिधनादिध्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्य तेषा अजरा अस्य भानवः सुसंहशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसे अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजंते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । तेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंहशः । सुऽगताः । सुऽद्युतः ।
भाऽत्वक्षसः । अति । अक्षुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजंते । अक्षुः । अजराः ॥३॥

अस्य नृपमानस्याग्नेस्त्वेषा दीप्रयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता
इत्यर्थः ॥ नजो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा मुप्रतीकस्य शोभनमुख-
स्याग्नेर्भानवो रश्मयः । दीपैरुक्तत्वाच्च विस्फुलिंगा अवगंतव्याः । ते च सुसंहशः
सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा-
स्याग्नेर्भावत्वक्षसः ॥ त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् ॥
भासमानबलाः ॥ अक्षुरिति रात्रिनामैतत् अक्षुरुर्म्येति तन्नाममूक्तत्वात् । द्वि-
तीयार्थे प्रथमा ॥ अक्षुं जगदंजकं नैशं तमोऽति अतिक्रम्य सिंधवः स्यंदमानाः
सर्वत्र व्याप्नुवन्तोऽसंतः स्वव्यापारेष्वस्वपंतोऽविरता अत एवाजरा न रेजंते ।
न कंपंते दाहपाकादिषु न चलंति न चाल्यंते वान्यैः । यद्वा नशब्दो दृष्टान्त-
वचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न
रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तिमंतोऽक्षुरिति अंजकं तमोऽतिक्रम्या-
संतो रेजंते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्रयोऽपि सर्वत्र रेजंते । कंपंते ।
व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्वे आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजंति ॥४॥
यं । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।
अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।
न । राजंति ॥४॥

विश्ववेदसं सर्वधनं ॥ वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् ॥
तादृशं यमग्निं भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे
कृत्स्नशब्दः । यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभा-
वुत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निविष्टोऽग्नेः आ आभिमुख्येने-
रिरे । ईरितवन्तः स्थापितवन्तः । तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः
स्तुतिभिराहिनुहि । प्राप्नुहि ॥ हि गतौ वृद्धौ च । उत्तश्च प्रत्ययाच्छंदसि वाव-

चनमिति हेर्लुगभावः ॥ योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वो वसुनो
गवादिधनस्य राजति । ईश्वरो भवति प्रदातुमिति शेषः ॥ राजर्त्विष्ट्यर्कमा
क्षियति राजतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न । वारक आदित्य
इव । स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जभैस्तिगितैरिति भवति योधो न शत्रून्स वना नृजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां । इव । स्वनः । सेना । इव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जभैः । तिगितैः । अग्निः । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । नृजते ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वराय वरणाय नियन्त्राय शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते ।
मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिष्यार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा
सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्यथा पतत्येव
न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितैर्निशि-
तैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अंत्यविकारश्चादसः ॥ जभैर्दतैर्दतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरग्निः ।
अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा भवति । हिनस्ति ॥ भवं हिंसायां । यास्कस्त्वाह
भवतिरत्तिकर्मेति । यद्यप्यग्निर्भवत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवांतरभेदोऽवगंतव्यः ॥
तत्र दृष्टान्तः । योधो न । संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शत्रून्भवति भक्षयति तद्वत् ।
किंच सोऽग्निर्वना वनानि पृष्ठादिसमूहान् नृजते । नितरां प्रसाधयति दह-
तीत्यर्थः ॥ नृजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसद्वसुः कुविन्नसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविन्नतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुः । अभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयि-
तासत् । भवतु ॥ अस्तेर्लेट्वाडागमः ॥ यद्वा उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य

न इति संबंधः । तथा वसुर्वासयितं सर्वेषां वरुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयि-
तृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतमावरत् । आवृणोतु ।
अभिमतप्रदाने. कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेट्-डागमः । छांदसो विक-
रणस्य लुक् ॥ अयमग्निश्चोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये
लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः ।
छांदसः शपः श्रुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निमया धिया-
नया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मिचं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णमुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूःऽसदं । अग्निं । मिचं । न । संऽइधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णः । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वार्ज्यहृयमानत्वात् । यद्वा प्रतीकमंगं ।
दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे
सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मिचं न मिचमिव समिधान इध्मदीपयमान ऋजते ।
प्रसाधयति ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ इंधानः सम्यग्दीपमानोऽक्रो ज्वाला-
समिदादिभिराक्रांतोऽन्यैरनुक्रांतो वा ॥ क्रमेच्छांदसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेद-
यासु स्तोत्रेषु निमिचभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीपमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागा-
दिष्विष्टां शुभ्रवर्णा निर्मलं ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योतयत्येव ॥
यमेर्लेट्-डागमः । सिप् । उग्योऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरहपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

अदब्धेभिः । अहपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छिरप्रमाद्यश्चिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मेः सुख-
कैरः पायुभी रक्षः ॥ अस्मान् पाहि । रक्ष । किंच हे इष्टे इष्टिर्ह्यस्मादे जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदभ्येभिरहिंसितैरहपितेभिः केनचि-
परिभूतैः ॥ हप हंप उत्क्रेशे तौदादिकः ॥ अनिमिषद्भिर्निमेषरहितैरनलसस्वभावैः ।
ईदृशैर्लक्षणैर्नोऽस्मान् परि परितः पाहि । पालय । यद्वा उपर्युपरि जायन्त इति
जाः । नो जा अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रक्ष । न केवलं मस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

एति प्र होतेति सप्तचं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वचाग्नेयं तु तदि-
त्युक्तत्वादिदमप्याग्नेयं । तथा चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रात-
रनुवाकाश्चिनशस्त्रये विंशत्योग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्द्ध्वं दधानः शुचिपेशसं धियं ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्द्ध्वं । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदः । इत्थं कर्म कर्तुं
मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं ॥ मायेति
प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ कीदृशोऽयं । ऊर्द्ध्वमुपर्यारूढः
शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां ॥ पेश इति रूपनाम ॥ धियं प्रज्ञां दधानः । आ
चतुर्थात्कर्मणे ऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्राद-
क्षिण्येन वर्तमानाः 'सुचो जुहादीः क्रमते । गृह्णाति । कीदृश्यः सुचः । याः
प्रथमं पाचासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति धातुः ॥
चुंबन्ति भजन्त इत्यर्थः । प्रथमम-गुह्यक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमते इत्यर्थः ॥
हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा हेप्ता देवानामाहतायमग्निरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म
ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं ।

म० १. अ० २१. सू० १४४.] ॥ द्वितीयो ऽष्टकः ॥

१५५

ऊर्ध्वामूर्ध्वं शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचतुर्द्वारं कर्म दधानो
धर्माः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तं क्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहूपभृदा-
दिका अभिक्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः
प्रथमं पूर्वं हविरासादनकात्ते ऽस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते । चुंबन्ति ।
प्राप्ताः ॥ हशष्टः प्रसिद्धौ । णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपा लुक् । इदित्वाच्चुम् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सद्ने परीवृताः ।

अपामुपस्ये विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ई । अतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सद्ने । परिऽवृताः ।

अपां । उपऽस्ये । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् ।

याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्योदकस्य दोहना धारा योनावृत्तिस्थिः देवस्य सद्ने द्योतमानस्या-
दित्यस्य स्थाने परीवृतास्तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनूषत । अभिनवा
भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा । कदेत्यत आह । यत् यदापः उदकाना-
मुत्संगेऽतर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् आवसत् । आक्रम्य निवसत्य-
यमभिस्तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति
सर्वो लोकः । ता विशेष्यन्ते । याभिः सहेयतेऽयमग्निः संगच्छते वा भूमिं ता
अधयत् । विद्युदात्मने दकानि जगद्व्याप्य इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युयूषतः सवयसा तदिह्वपुः समानमर्थं वितरिषत मिथः ।

आदी भगो न हव्यः समस्मद वोळहुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिषत । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळहुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयस समानवयस्तै ॥ वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते ॥ समानसामर्थ्ये
तदित् तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानं प्रयोजनं

निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरन्ती होचध्वर्यु वपुरमेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानंतरं याज्यादिपाठे होतुर्ध्यापारः । वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अचेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानं प्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छन्ती ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमलिंगतः । तद्वदग्निं साकं होचध्वर्यु युयूषतः । आदी अनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् अस्मत् अस्माकं संबन्धिनो रश्मीन् रश्मिवदायता धृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न । सर्वेः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः मृजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यन्ता वोदुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् । प्रतियहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमीं ह्य सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोक्ता ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन् अजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ई । ह्य । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽओक्ता ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमेनमग्निं ह्य द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्या वा समाने योना योना फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्भक्तौ समोक्ता समाननिवासौ देवयजनस्थानी । ईदृशी होचध्वर्यु सपर्यतः । पूजयतः स्तुत्या हविःप्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा न अहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेत्यर्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तस्मिन्स्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा जनोः संबन्धीनि युगानि जायापतिरूपाणि होचध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् ब्रह्माज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमीं हि॒न्वन्ति॒ धी॒तयो॒ दश॒ त्रि॒शो दे॒वं म॒र्तास॒ ऊ॒तये॒ हवामहे॑ ।
 ध॒नो॒रधि॒ प्र॒वत॒ आ स॒ ऋ॒ण्य॒भि॒व्रज॒द्भिर्व॒युना॒ नवा॒धित॑ ॥ ५ ॥
 तं । ई॒ । हि॒न्वन्ति॒ । धी॒तयः॑ । द॒श । त्रि॒शः । दे॒वं । म॒र्तासः॑ । ऊ॒तये॑ । ह॒वामहे॑ ।
 ध॒नोः । अ॒धि । प्र॒वतः॑ । आ । सः । ऋ॒ण्यति॑ । अ॒भि॒व्रज॑त् ऽभिः । व॒युना॑ ।
 नवा॑ । अ॒धित॑ ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमग्निं दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिंशो त्रिंशः परस्परविशिष्टा हिन्वन्ति । प्रीणयन्ति मयनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो वाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि मुंचन्ति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽग्निर्धनुःस्थानीयान्निजगरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीनृण्वति । गमयति ॥ रिविर्गत्यर्थः । अत्रांतर्भावितरण्यर्थोऽयं । इदित्त्वानुस् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिगच्छोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रवृद्धोऽग्निरभिप्रजद्भिर्नुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिर्जेयमर्थमभिगच्छद्भिर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्जाविष्टानविषयाण्यधित । धारयति । जापयतीत्यर्थः । यद्वा अभिप्रजद्भि-राभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रजावि-शिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाज्छांदसे लुङि स्थाघूर्तिरिच्छेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः कित्त्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं ह्यग्ने दि॒व्यस्य॒ राज॑सि॒ त्वं पार्थि॑वस्य प॒शुपा॑ इ॒व त्म॑ना ।
 ए॒नी त॒ एते॒ बृ॒हती॒ अभि॑श्रिया॒ हिर॑ण्ययी॒ वक्क॑री ब॒र्हिः आ॑णते ॥ ६ ॥
 त्वं । हि॒ । अ॒ग्ने । दि॒व्यस्य॑ । राज॑सि । त्वं । पार्थि॑वस्य । प॒शुपाः॑ ऽइव । त्म॑ना ।
 ए॒नी इति॑ । ते॒ । ए॒ते इति॑ । बृ॒हती॑ इति॑ । अ॒भि॒ऽश्रिया॑ । हिर॑ण्ययी॒ इति॑ । वक्क॑री
 इति॑ । ब॒र्हिः । आ॒ण॒ते॒ इति॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विदुदात्मना वृद्धादेर्वा राजसि ।

ईशिषे ॥ ऐश्वर्यनामैतत् ॥ तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि ।
 ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेः नेत्याह । त्मना । आत्मनैव दत्तायैति ।
 तच्च दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येन पशूनां निरोध-
 निर्गमनादिव्यापारिषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्वत्तन्मत्वात्स्वात्तं यशुक्तं भवति ।
 किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बहिर्यज्ञमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभे द्यावापृ-
 थिव्यावाशाते । अश्रुवाते व्याप्तुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप् ऋग्वेदः नः ॥
 वीर्ययै ते । बृहती । महत्यावतिविस्तृते । अभिश्रिया । प्राप्तिश्रये अभितः सेष्ये
 वा । हिरण्ययी । हितरमणीये । वक्करी । अतिकुशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनि-
 वनो र चेति डीप्परेफौ । छांदसं कुत्वं । वकि ऋग्वेदः इत्यस्माद्वा छांदसो नुम-
 भावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बहिरश्रुवाते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तच्चो मंद्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।
 यो विश्वतः प्रत्यङ्गसि दर्शतो रखः संहृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७ ॥
 अग्ने जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मंद्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजातः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
 यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रखः । संऽहृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं
 वचो वायूपं स्तोत्रं प्रतिहर्य । पुनः कामयस्व । हे मंद्र मादनशील स्तुत्य वा हे
 स्वधावो हविलक्षणान्नवन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्म-
 शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्यावर्द्धय जगतः प्रत्यङ्गसि ।
 अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वः ।
 किंच संहृष्टौ सम्यग्दर्शने रखो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा
 तव संहृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवासवान्भवति । तच्च दृष्टान्तः । पितुम-
 निव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो गन्तव्यः भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

तं पृच्छते पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचान्या
 चिष्टुर्विति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्राग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादिमप्यग्नेयं । अन्त्या

चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकांश्चिनशस्त्रयोरस्य वि-
नियोग उक्तः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

तं पृच्छता स जगाम स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणः ॥ १ ॥

तं । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वा । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन्सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्ट-
व्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जगाम । स सर्वत्र गच्छति । अतः
एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारणेन । नेत्याह । स चि-
कित्वा स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसकाशं
गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य
ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते ।
तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापेक्षिताः
कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नाग्नेः प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति ।
असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्नाविष्टय इष्ट्या
भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य शर्वसो
बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः
स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रहृषितः ॥ २ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेन । इव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृष्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रहृषितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्वेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्
तमेवाग्निं पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न

विपृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्ठोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसम् ॥ इवशब्द एवार्थः ॥ स्वकीयैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते । तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतंचेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्रिं पृच्छति न तु बहु भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासत्यत्वात्माह । श्रुत्याः प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहते । तथापरं वचः स्वोक्त्यनंतरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रहपितः । अप्रहसः । यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदंडः सर्वा लोकोऽस्य महानुभावस्याग्नेः क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमिदं गच्छति जुहोऽस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणुवच्चामि मे ।

पुरुषैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तं । इत् । जुहोः । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणुवत् । वचांसि । मे ।

पुरुषैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽकृतिः । शिशुः । आ । अदत्तः । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुहोऽस्मदीया जुहूपभृदादयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति प्रीणयितुं । यद्वा हूयंत इति जुहो आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुहोदिषु स्थितान्याज्यान्यथाश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुहो इत्युच्यते । मंचाः क्रोशंतीतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति । अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि हूयमानं चेति भावः । किंच अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयस्तमित् तमेवाग्रिं गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवैकोऽयमग्रिर्विश्वानि मे मदीयानि वचांसि स्तोत्ररूपाणि शृणुवत् । शृणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः । ते देवा विभ्यतोऽग्रिं प्राविशन् तस्मादाहुरग्रिः सर्वा देवता इति । तथाचैव परस्तादाम्नास्यते । ऋ० सं० ५. १. ३. । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्र इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषैषो बहुप्रेषभाक् । यद्वा बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । ततुरिस्तारयिता ॥ तरतंरंतर्यथादाहगमहन इति विप्रत्ययः । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः । अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य । अच्छिद्रोतिरविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवन्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां । एवंभूतोऽग्रिः सं रभो यज्ञादिसंरभवान् सन् आदत्त । आदत्ते हविरादिकं रक्षति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वातं मृशते नाद्ये मुदे यदी गच्छत्युगतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वातं । मृशते । नाद्ये । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उगतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यत् यदाध्युरूपस्थायं चरति । उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति । उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् समारत । समगच्छत मथनेनाविरभवत् ॥
समो गम्युच्छीत्यर्तरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभिर्योक्तुं
संबन्धुं समर्थः फलैर्मिश्रयितुमहेस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः
सन् चचार । यद्वा युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ त्सर ह्यगती ।
लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्वातं श्रातं शातं वा यजमानं नाद्ये नन्दनीये
कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभिमृशते । अभिमर्शनं करोति
फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रातं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् ।
कदेति चेत् उच्यते । यत् यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमग्निमुगतीः काम-
यमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । तदाभिमृशते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स ई मृगो अयो वनगुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

अब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्धां ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ई । मृगः । अयः । वनगुरुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ई स एवाग्निरुपमस्यानुपमायामुपमास्पदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादि-
तायां वेद्यामुपनिधायि । उपस्थाप्यते । उत्तरचोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः ।
गर्हादिनाऽप्येवमपि वा ॥ मृगो मार्हेर्गतिर्कर्मणः । नि० १. २०. । इति यास्कः ॥
अयः । आप्यो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनगुरुः । वनगामी ॥ ऋच्छ-
तेर्गच्छेद् रूपं । यद्वा गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्चादसः ॥ एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो
मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि अब्रवीत् ।

विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् ॥ ईदृक् सार्थ्यः इति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म तच्च साधुः । सत्सु भवो वा सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक् प्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

चिमूर्धानमिति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । आग्नेयं पूर्वचाग्नेयं तु अग्निमुक्तात्वात् । चिमूर्धानमित्यनुज्ञामणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वये स्तैष्टुभे छंदसीदमादिमूक्तचयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं चिमूर्धानमिति चीणि । आ० ४, १३, १ इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

चिमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निःश्वस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

चिऽमूर्धानं । सप्रऽरश्मिं । गृणीषे । अनूनं । अग्निं । पित्रोः । उपऽस्थे ।

निऽसत्तं । अस्थे । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसं ॥ १ ॥

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते । चिमूर्धानं सवनचयरूपमूर्ध्वयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्ररश्मिं नियामकसम्पन्नोद्युक्तं । अनूनमविकलं संपूर्णफलं । अग्निमग्निं साध्यमंगनादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण ध्रुलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवो ध्रुलोकादागताः विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितुं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । यद्वा । अयमग्निर्वोच्यते । चिमूर्ध्ववदक्षित्यंतरिक्षध्रुलोकादगताः विश्वानि लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा । सप्ररश्मिं सप्रज्वालं । अनूनमन्यूनं । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनाच्छिष्टानत्वाभावः ॥ निषत्तं । आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां । उक्तं क्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्ञातः । भिर्गच्छते

ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्रेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रो-
चमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहीत्यन्तरात्मनः प्रेषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उक्षा महौ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावित ऊति ऋष्वः ।

उर्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतः ऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

उक्षा संज्ञा । फलप्रदातेत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोद्धतवृषभ-
सदृशोऽयमग्निरेने द्यावापृथिव्यावभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नो-
तीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि छांदसः शपः स्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
सिद्धहुलमिति सिप् ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो
देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः ॥
महन्नामैतत् ऋष्व उक्षा इति तन्नामसु पाठात् ॥ तथा इतऊतिः प्राप्तरक्षणः
सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा उक्तगुणोऽयमितऊतिरिति एव गमनवान्
अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनतरमुर्या विस्तृताया भूम्याः
सानौ समुच्छृते प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो निदधाति । पदानि स्थापयति करोति ।
किंचास्याग्रेरुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरूधः स्थानीयमंतरिक्षं रिहन्ति लि-
हन्ति । यद्वास्योधरूधः स्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना
रिहन्ति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

समानं वत्समभि संचरंती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥ ३ ॥

समानं । वत्सं । अभि । इन्द्राणां इति संऽचरंती । विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः ।

सुमेके इति सुऽमेके ।

अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । विश्वान् । केतान् । अधि । महः ।

दधाने इति ॥ ३ ॥

समा भेकमेव वत्सं तत्स्थानीयं पुनर्दधितुं दधितुं भिमुखं संचरंती संचरंत्यौ च धेनू अप्रिहितकरणेन प्रीणयिष्यौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्विचरतः । संचरतः । स्नानपानादिसहशंधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक् वर्धयत इत्यर्थः । कीदृश्या ते । सुमेके । शोभनकर्माणां शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशाद्यमेध्वरहितान्मिमाने संपादयिष्यौ । किंच विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महान्त्यधि अधिकं दधाने धारयंत्यौ । ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धीरासः पदं कवयो नयंति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्ये ।

सिषासंतः पर्यपश्यंत सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयंति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्ये ।

सिषासंतः । परि । अपश्यंत । सिंधुं । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

धीरासो धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयोऽजुर्यमजयमजीर्णमेनमग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयंति । प्रापयंति । मथनदेगाद्गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमैनं गमयंति । कीदृशास्ते । कवयः । क्रांतदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा । ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचैवंरूपास्ते सिंधुं स्यंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमग्निं सिषासंतः संभक्तुमिच्छंतः ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिभावः । जनसनखनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यंत । परितः पश्यंति । शृश्रूषंत इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमग्निरेभ्य एवं कुर्याद्वो नृन् नृभ्यो नेतृभ्य आविरभवत् । तेषामनुयहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृन्नित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन् प्राणिनोऽनुयहीतुमिति वा योज्यं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दिदृक्षेणयः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अभीय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दिहक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईकेन्यः । महः । अर्भाय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अह । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥ ५ ॥

अयमग्निः काष्ठासु परस्परं व्यावर्तमानासु दशसु दिक्षु दिहक्षेण्यः । अनुय-
हयुक्ता दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ हशेः सनं-
तात्कृत्यार्थे तवैकेकेन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो
भवति जयशीलो वा । किंच अहम् ईकेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं ।
महो महतो देवादेरर्भायार्भकस्याल्पस्य यजमानादेवा जीवसे जीवनाय ।
हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदह यस्मात्खलु
पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविलक्षणाः -
वान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् । प्रसवितोत्पादयिताभ-
वत् । भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयंतीति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

कथा त इति पंचर्चं सप्रमं सूक्तं दीर्घतमसमारेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रम-
णिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्वयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्विमूर्द्धानमिति ची-
णोत्पन्नेनेक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजैभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयंत देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाशुः । वाजैभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयंत
आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशून्संभक्तारो वा । वायादेरपि शीघ्रं संभ-
क्तार इत्यर्थः । यद्वा समंताच्छोषयितारः । यद्वा सर्वे व्याभूवंतः ॥ अश्रो-
तेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । सिच् चेति द्विविकरणात् । आङ्पूर्वादं-
तर्भावितव्यर्थाच्छुषेः शानचि छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दात्सनोतेः कर्मण्यण् ॥

इहशा रश्मयो वाजेभिरनैः सहितमायोरायुरायुषं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनो-
पायेन ददाणुः । ददति ॥ दाणु दाने । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृहाणेत्यर्थः ।
रश्मीनां वरप्रदानं कुच दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी
तोके पुत्रे तनयेऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा तोके पुत्रे तनये तत्पु-
त्रादौ च दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यज्ञमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि
सामन् साम्नि रथंतरादौ रणयंत । रमंते । रमयंति शब्दयंत्येव वा । यस्मा-
दन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्टा साम्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत
इत्यर्थः । तादृशान्वदीयान् रश्मीन् मामथनुगृहाणेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

बोधो मे अस्य वचंसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥
बोधो मे । अस्य । वचंसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।
पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविलक्षणात्नेन तद्वन्नग्ने मे मदीयस्य मंहि-
ष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्येदानीं क्रियमाणस्य
वचसः स्तुतिरस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध ।
बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः ॥ अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्द्ध-
स्येत्युक्तदेवोदाजहार । नि० ३. २०. ॥ एको जनः पीयति ॥ वधकर्मतत् ॥ हि-
नस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनुगृणाति । अनुकूलमुच्चार-
यति । तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं
वंदे । स्तौमि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥
ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।
ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । उच्यथ्यबृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यथ्यस्य
ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्ग-
मनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि
रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप ।
हे गर्भ त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति ।
एवं जप्त्वा ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोऽप्यथ्यापिराजौ-
षीत् । स च स्तुत्या प्रीत आन्ध्रं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने ते
तव संबन्धिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः
पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यन्तोऽधोऽयं अतोऽस्माभी रश्मिर्वा इत्यवगच्छन्तो दुरि-
ताहुष्टं प्राप्ताहुः खादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष ।
रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षि-
तानस्मान् दिप्सन्तो दंभितुमिच्छन्तो रिपवः कामादयो नाह देभुः ॥ अहेति वि-
नियहार्थीयः ॥ न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दंभु दंभे । अथियंघिदंभिस्वञ्जीना-
मिति वक्तव्यं । पा० १. २. ६. १. इति लिटः कित्वादनिदितामिति नलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दभेश्चेति वक्तव्यमिति तौ विधीयेत ॥ यद्वा
सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति ह्वयेन ।

मंचो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अन्तु मृष्टीष्ट तन्वं दुरुक्तः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । ह्वयेन ।

मंचः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अन्तु । मृष्टीष्ट । तन्वं । दुऽउक्तः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मा रणादिरूपपापेच्छावान् अररि-
रदाता । अस्मद्दानप्रतिबंधक इत्यर्थः ॥ रातेश्छांदसस्य लिटः क्त्वा । अरातीवा
स्वयमदानवान् ॥ छंदसि वनिप् । तदिच्छतीति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ शत्रुत्वमा-
चरन् यः शत्रुह्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन ॥ न ददामीति मानसो
मंचः । निंदाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंचः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्ध-
रूपेण द्विविधेन मंचेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं वृते

तन्न करोति अन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं मानसवाक्यभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः ॥ ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुमर्चयति । भर्त्सयति विधेयीकरोति वास्मान् । स मन्त्रैकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुह्यस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गुरितास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुर्वार्त्तैर्निन्दारूपैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनुमृक्षीष्ट । अनुमार्ष्टु । अनुक्रमेण लुपतु । यद्वा स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुह्यगुरितास्तु । अन्यान्यथस्मन्मन्त्राया प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुपतु । स्वात्मानमेवाह दहतित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रविद्वान् । मर्तः । मर्तं । मर्चयति । द्वयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमा । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुःइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्ता तन्मन्त्रं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मन्त्रेणास्मान्पाहीत्यग्निः प्रार्थ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने । यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् मायामन्त्रेण प्रकर्षेण जानन् द्वयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति । विधेयीकरोति भर्त्सयति वा । अतस्तादृशाद्भर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तुयमानाग्ने स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रेण प्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा काष्ठीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माङ्गोऽय इत्यङ्भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

मथीद्यदिति पंचममष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयं । मथीद्यदित्यनुक्रमणिका । सूक्तत्रयमध्यस्य तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मथीद्यदो विष्टो मातरिष्ठा होतारं विश्वाः विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विश्वे स्वर्गं चिचं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सुं । विश्वऽदेयं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विश्व । स्वः । न । चिचं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सुं ॥ अप्स्विति रूपनाम ॥ नानारूपं पार्थिव-
वैद्युतजाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा कालीकरात्यादिरूपेण ज्वा-
लानां वैरूपाद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेयं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदी यमेनमग्निं
मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्माचंतरिक्षश्चसनो वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत् ।
अमथात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यंतश्चरेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥
पुनः स एव विशेष्यते । यमग्निं मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु विश्व ऋत्विगू-
पासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुः । धारयंति यजमानाः ॥ मनुष्यशब्दो
निरुक्ते बहुधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीष्यंति मनस्यमानेन
सृष्टा मनोरपत्यं मनुषो वा । नि० ३. १. । इति ॥ यद्वा पूर्वं देवा मनुष्यासु
मनोरपत्यभूतासु विश्व प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय
शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः । स्थापितवंतः । तच्च दृष्टांतः ।
स्वर्णं । स्वर्णं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चिचं चायनीयं विभावं विविधप्र-
काशवतं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयंति तद्वत् ॥ स्वःशब्दं यास्क एवं निरु-
वाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसान्स्मृतो भासं ज्यो-
तिषां स्मृतो भासेति वा । नि० २. १४. । इति ॥ ईदृशं यं निदधुस्तं मथीदिति
पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ददानमिन्न ददभंत मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषंत विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभंत । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषंत । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मा
दंभितारो वैरिणो न ददभंत । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्वहुलं हृदसीति
विकरणस्य श्रुः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य
गलान्तुः म वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं दातमयते ॥ कन-

तिः रातिर्कर्म । अस्माद्यद्गुलुगंतास्तदि छांदसोऽडभावः । बहुलादेव वा छांद-
सस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्रुवंतीत्यर्थः । न केवत्तमभिरेव
कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयंत इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य
कारोः स्तोतुरस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि
जुषंत सर्वे देवाः । अतो न ददभंत्येति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नित्यं चिच्छु यं सदेने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियांसः ।

प्र सू नयंत गृभयंत इष्टावश्वांसो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्यं । चित् । नु । यं । सदेने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

प्र । सु । नयंत । गृभयंतः । इष्टौ । अश्वांसः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियांसो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये
चित्सदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे । गृह्णन्ति ॥
यहेर्लिटीरयो र इति रेभावः । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो ध्रियते
नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्राद्गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते ।
गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयंत्याहवनीयार्थं । धृत्वा
चेष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयंत ऋत्विजः प्र सू नयंत । सुष्ठु
प्रणयंत । तच्च दृष्टान्तः । ररहाणा रंहसा गच्छंतः ॥ रहि गतौ । छांदसस्य
लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नि-
युक्ताः ॥ छंदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वांसो न । अश्वा
इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुणि दस्सो नि रिणाति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शेचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्सः । नि । रिणाति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शेचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते । दस्स उपलक्षयितायमग्निः पुरुणि बहूनि

वृक्षादीनि विविधाणि । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्लादित्वाङ्गस्वः ॥
 केन साधनेनेति तदुच्यते । जम्भैः । दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः । आत् दाहानंतरं वने
 वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन् रोचते । दीप्तो भवति ।
 आत् अनंतरमस्य शोचिर्ज्वाला अनुकूलं वातोऽग्निसखिभूतो वायुरनु द्यून् ॥
 अन्विति वीप्सार्थे ॥ प्रतिदिनमनुकूलं वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र
 दृष्टान्तः । अस्तुः शेषुः सकाशादसनां गच्छन्ती शर्या न । शरो नाम हिंसासा-
 धनलोहमयमिष्टमुखं । तत्प्रचुरां । यद्वा शरो नाम वंशवांतरजातीयः काष्ठ-
 विशेषः । तद्विकारामिष्टमिव । शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः । नि० ५. ४. ।
 यद्वा शर एव शर्या । अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शर्या इषुः । तां यथा
 वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेपणा रेपयंति ।

अंधा अपश्या न दभन् अभिऽख्या नित्यास ई प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेपणाः । रेपयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ई । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमग्निं गर्भे गर्भवदृष्टकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेपयंति ।
 न दुःखयंति । तथा रिषण्यवोऽन्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्य-
 तीति क्वचि निपात्यते । क्वाच्छंदसीत्युः ॥ न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेपणाः ।
 हिंसनस्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्या-
 भिरख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवा-
 पश्या अदृष्टारः । यद्वा विद्वांसोऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगृपा
 भयेऽपि न दभन् । न दभ्रुवंति न हिंसंति । लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति
 भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
 अविचलितभक्त्यः । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि
 नित्या भविष्यंतीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यते । तादृशा यज्ञ-
 मानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् । रक्षंति । यज्ञा-
 दिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दैर्घतमसं वैराजमाग्नेयं । दशकास्त्रयो वि-
राळेकादशका वेद्युत्तादशकावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥
विनियोगो लिंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी
सोऽमिर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छांदसः शपो लुक् । तस्य
छंदस्युभयथेत्याहधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ आभिमुख्ये-
नास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंच इनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी
सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्पदभूते वेदिस्थान आ ।
आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य
धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंच उपध्रजंतमुपगच्छंत-
मेनमभिषवार्थमद्रयो याववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरन्त्येव ॥ विध वि-
धाने । तीदादिकः । लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा
पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा अद्र-
योऽभिषवयावाणः स्वशब्देरूप उपेत्य विधन्ति । पूजयन्त्येव । आह्वातं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सम्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नरां । न । रोदस्योः । श्रवः । अभिः । अस्ति । जीवपीत । सर्गः ।

प्र । यः । सम्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽमिर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्धावा शिष्योरपि वृषा
सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः

सञ्जाते । वर्तते । सवोत्पात्क इत्युक्तं तथोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतरगः । जीवैर्नानाभिधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अचायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारे-
दकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतात्यते । योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिञ्चीत । निषिक्तं रेतः पारयति । नृपश्चाद्विदेहमन्त्रेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निं पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तत इत्यर्थः । यच्चा योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसूत्साहयुक्तानां यजमानानामिव ॥ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मस्विति यास्कः । नि० ५. १. ॥ तेषां यथा स्वर्गादभिम-
तवर्षकः तद्वद्गोदस्ये रपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणे लक्ष्यन्ते । भूलोक-
वर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्यूलोकवर्तिनां हविःप्रदोद्वेगि भावः । स तादृशोऽग्निः
श्रवोभिर्हविर्दक्षैः श्रेष्ठैर्हविर्भिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतरगो जीवविशेषैर्यज-
मानैरविशेषेण सर्वैर्वास्वादितस्वभावः सन् अस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं
हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किञ्च योऽग्निर्योनौ स्वकी-
यस्थाने वेदिदक्षणे सस्राणः प्रविष्टः सन् शिञ्चीत । स्वस्मिन्प्रातः पुरोडाशदिनं
पचति सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽनार्वा ।

सूरो न रुरुक्काञ्छतात्म ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणी । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अनर्वा ।

सूरः । न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्नार्मिणी नर्मवती यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यच्चा नृणां
मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्न्यागमनमनीष विद्यते तां
पुरं तत्स्थानमादीदेत् । दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्यः । अपेक्षितदेशं प्रत्यतन-
शीलः । कविः । आतदर्शी । तच्च दृष्टान्तः । अर्वाण्यकुशलो नभन्यो न नभस्या-
काशे भवो नभस्वान्वागुरिव । किञ्च शतात्म । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचः ।

जमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा
रूपेतिनामोक्तिरिति रूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् इदं मिथं वरु ॥ माग्ने-
म हुरित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अग्नेरेवेन्द्र आत्मा कत्वमाहुरिति त्रितीयमंत्रस्यार्थः ।
तादृशोऽयं सूर्यो न सूर्य इव रुरुकान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्ती । छांदसस्य लिटः
कसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति । उत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वशान्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । जी । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । भुचानः । अस्थान् ।

होता । यजिष्ठः । अथां । सधऽस्ये ॥ ४ ॥

अयमग्निर्द्विजन्मा ब्राह्मणभरणीभ्यां जायमानः । यथा सप्तम्यप्रथमं जन्म ।
उत्पद्यन्तरे पवमानेष्टादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं त्रिजन्मत्वं । अथवा
द्यावापृथिवीः । मुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽग्निस्त्री रेचनानि चीणि रेचनानि क्षि-
त्यादिः । गार्हपत्यादीनि वाभिषुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं
चीण्येव किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशु-
चानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन्
अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां सधस्थे सहस्थाने यागदेश आस्थात् । तिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे ॥१॥॥ श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुऽतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो विजन्मा स एव होता हे भनिष्पादकः । अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हप-
त्यद्वाराहवनीयत्वात् । आह्वाता वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्येणि
वरणीयानि ॥ ईद्वंद्वृक्षंसदुहां रयत इत्याहुदोक्तत्वं ॥ अस्या अवनयमा ।
अवोऽन्नं हविलक्षणं । तदिच्छया ॥ अवःशब्दात् कर्जतात् अ प्रत्ययादिति भावे

म० १. अ० २१. सू० १५०.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

१७५

अप्रत्ययः ॥ दधे । धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायाः ये यो मर्त्यो ददाश । ददाति ।
स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥

॥ इति द्वितीयः द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पुरु वेति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयमौष्णिहं । पुरु तृचमौष्णि-
हमित्युक्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदश्च विनियोगः ।
अथैतस्य इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।

तोदस्येव शरणे आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विद् । आ ।

तोदस्येऽइव । शरणे । आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बहु वोचे । यद्वा बहु दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि
वित्तं देहीत्याद्याश सनाति ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वान्
अभिमतं हविर्देत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्य-
मिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अग्ने तव स्विद् तवैव आ आभिमुख्येनारिरर्त
हविरादिगण्येन सेवकोऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महत्स्तोदस्येव शिक्षकस्य
स्वामिनः शरणे । अस्य गृहे यथा गर्भदासादि । समंतान्नियतो वर्तते तद्वदहम् ।
यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । बहु
दाश्वान्स्व मेवाभिः शरिरादिः अरिर्भूतः । ईश्वरोऽपरिरितस्मादेव । यदन्यदे-
वत्या अग्रावाहुतये हूयंत इत्येतदृष्ट्वैवमवस्थत् तोदस्येव शरणे आ महस्य तुदस्येव
शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्निनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः ।

कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रजिगतः । अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंघ्रे स्वाभीष्टं बहु विशापयामीत्तुं । अथ तु स्वाविलक्षणेभ्यो दाना-
दिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्योच इत्युपज्यते ॥ अस्म-
दर्थं यद्वज्रिज्ञपन् तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमी-
त्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । अनिनस्य । अस्वामिनः । तामस्वामिनं कुर्वाणस्य ।
तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात्तन्निव र्यते ।
यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच । प्र होषे प्रकर्षेण होतुमरूपोऽद-
दतो दक्षिणारूपेण । यद्वा प्र होषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमरूपोऽद-
स्येत्यर्थः । अघेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छद्ः समुच्चयार्थः । किंच
कदाचन प्रजिगातः । कदाचिदग्निः प्रकर्षेण देवाननुवतः ॥ अथ चनेति निपात-
द्वयसमुदायः । तच्च चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे ॥ किंच अदेवयोः । देवा-
नात्मनेऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः ॥ निंदितानां
स्वरूपनिरूपणेन ह्यस्यास्तत्त्ववत् बहु वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा
चनेति चिच्छद्पर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगाते यदाक-
दाचित्त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु
वक्तव्यमस्मर्थमिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि ।

प्रप्रेक्षे अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्ऽतमः । दिवि ।

प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि द्युलोके
चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्रऽस्त्यर्थे भवति । यद्वा चंद्र एव भवति । यजमानानां
चंद्रत्वप्राप्तिं छंदोगा आमनन्ति । पितृलोकादाकाशमाकाशश्चंद्रऽस्त्यर्थे सोमो
राजेति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा मुंडकेऽपि द्युलोकप्राप्ति-
राज्यते । एष्येहीति तमाहुतः सुवर्चसः सूर्यरश्मिर्मर्त्यं चरन् वहति तं नय-
त्येताः सूर्यस्य रश्मयो र्यं देवानां पतिरेकेऽधिवास इति । एष वः पुण्यः
मुकृतो ब्रह्मलोक इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः

प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्रे ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षणैः
वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

मिचं न यमिति नवर्चमेकादशं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं मै ॥६॥ रूपं । आद्या
मैथ्येव । अत्रानुक्रमणिका । मिचं नव मैचावरुणं हि जागतं मैथ्याद्येति ॥
विनियोगो लिंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मिचं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्या विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मिचं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरेजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमग्निं शिम्या ॥ कर्मनामैतत् शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋत्वा
प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मिचं न मिचमिव स्थितं । यद्वा शिम्येत्येतत् क्रि-
यया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छतः ।
अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति । तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं
प्रतिपाद्यते । तच्चैक्यादित्वादपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं
गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । गणानां त्व गणपतिः । तथा
स्वाध्यः सुष्वाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽध्वं-
रिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं ॥ आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्ना-
मसूक्तत्वात् ॥ अग्नेरंतरिक्षोत्पत्तिर्यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वाप्स्वग्ने सधिष्टवे-
त्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्ट्य-
मग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्रीकृत्य शिम्या मथना-
दिकर्मणा जीजनन् । जनयन्ति यजमानाः । यद्वा अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन्
सर्वप्राणानामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा
भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंप-
नमरेजेतां रोदसी होतृवूर्य इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादि-
तोऽग्निलोकाद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतिवात् । यथा

लोकौ विभीतस्तः । प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् ॥ यद्यप्यत्राग्निरे-
प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव ऋषिभिः द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्मन्त्र-
मैत्रत्वमविरुद्धं । यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽंतरिक्षे
च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टमेतच्छिष्टेण तथैव योजनीयं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यङ्वां पुरुमीळहस्यं सोमिनः प्र दधिरे स्वाभुवः ।

अथ क्रतुं विदतं गातुं अर्चते । उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । हा । त्यत् । वां । पुरुमीळहस्यं । सोमिनः । प्र । मित्रासोः । न । दधिरे । मुऽआभुवः ।

अथ । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी यद्यस्मात्कारणाच्च, पुरुमीळहस्यं बहुलाभीष्टसेचनस्य सो-
मिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभावनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यदुक्तलक्षणं
कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्रदधिरे । प्रकर्षेण धारयन्ति ॥
हेति पूरणः ॥ अथ अतः कारणाद्गातुं युष्मन्नम मर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
अर्चतः पूजयतो ऋषिभिः क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेर्लोऽङि व्यत्ययेन
गः ॥ उत अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः ॥ पस्त्येति
गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नाममूक्तत्वात् ॥ सदः प्राचीनवंशादि हवतो यज-
मानस्याह्वानं स्तोत्रं वा श्रुतं । शृणुतं ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा यद्य-
स्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीळहस्येतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणी-
व स्थिताः स्वाभुवः स्वाभावनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे । अथ अतः कार-
णात्तस्यार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतं इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्र । वाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ई । मृताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणी वां युवयोः संबंधि जन्म

जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्द्यावापृथिव्यः सकाशात् । द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषा-
मुत्पत्तेः । यद्वा मित्र इति सर्वोपकार्येऽप्युच्यते वरुण इति तमोनिवारक
आदित्यः । उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंचे मित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निः
स्तुतः । अत उदमधिगम्यते । अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मित्रं
न क्षिप्नु प्रशंस्यं । मित्रं वयं सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं ता-
दृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना
आभूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वति । द्याघंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदी
यस्मादेव कारणात् ॥ अथवा ईमित्यनर्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वि-
तीयुक्तत्वात् ॥ ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यत् यस्माच्च कारणादवन्ते
युष्मान् प्राप्तवन्ते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा उभयत्र कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । तथा च होत्र्या स्तुतिरूपया
वाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणा च प्रवीथः । प्रकर्षेण प्राप्तुथः । तस्मात्प्र-
वाच्यं जन्म भूषयंतीत्यर्थः ॥ होचेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सा क्षितिर्ऋतुरा मा महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र। सा। क्षितिः। अमुरा। या। महि। प्रिया। ऋतः। वानौ। ऋतं। आ। घोषथः। बृहत्।

युवं। दिवः। बृहतः। दक्षं। आ। भुवं। गां। न। धुरिः। उप। युंज। थे इति। अपः ॥ ४ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ युवयोर्वा क्षितिर्देवयजनरूपा महि
महदत्यधिकं प्रिया प्रियतर प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदक्षिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रि-
येति प्रसिद्धं । आसाद्य च हे ऋतावानौ ऋतवन्तौ युवां बृहत्प्रवृद्धम् । अस्म-
दीयं यज्ञमाघोषथः । अवैकल्येन संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां
बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो
दिवो महतो द्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिधानसमर्थम् भुवं सर्वतो भवन-
शीलमपः कर्म सोमयागरूपमुपयुंजाथे । सेवेथे । तच्चत्यं हविः स्वीकुरुष्व इत्यर्थः ।

उपयोगे दृष्टांतः । धुरि शरीरवत् स्य निर्वोहे तदर्थो गां न । धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मात्तमाघोषयः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मही अत्र महिना वारमृग्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्मन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निमुच उपसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारं । ऋग्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्मन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरऽताति । सूर्यं । आ । निऽमुचः । उपसः । तक्वीऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वः पूर्णदीर्घः । ईदृती च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनूवारं वरणीयं प्रदेशमृग्वथः ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्तेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदायः ॥ तुजतिदानकर्मा ॥ सद्मन् सद्मनि गोष्ठ आ आश्रित आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरताति उपरतातौ ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्ये सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आश्रित्यभिलक्ष्य स्वरंति । स्वर्यति मुखसंचाराय ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उपसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपःकालेषु च । तच्च दृष्टांतः । तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गंता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धा । गवां मुखचारो युष्मन्महत्तेनारेणवो इति तयोः स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयः द्वितीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मिष यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना मृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मिच । यच । वरुण । गातुं । अर्चयः ।
अव । त्मना । मृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मिचावरुणौ केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयोऽर्चताय यज्ञार्थमा-
नूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हे मिच हे वरुण
युवामुभौ यच यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा ॥ गातुरिति पृथिवीनाम
गातुः पूषेत्युक्तत्वात् ॥ अर्चयः । पूजयथः । स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । आगत्य च त्मना
ऋतुजैः वमृजतं । वृष्टिमवाद्भुखं विसृजतं । तथा कृत्वा धियोऽस्सदीयानि
कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य
मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः ॥
इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यो वां यज्ञैः शंसमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।
उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू ॥ ७ ॥
यः । वां । यज्ञैः । शंसमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।
उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुमतिं । गंतं ।
अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यो ह । यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः
शंसमानः शंसमानो दाशति । हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं
करोति । य एव कविरनूचानः । येऽनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा
कविर्मैधावी होता सम्यक् होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्य-
दक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति । से मयागादिकं करोति । तमेव यजमानं
सुमतिं शोभनप्रज्ञमुप उपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं
वीथः । कामयेथे । किंच अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीरच्छ
अभिलक्ष्य गंतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र
यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू त्र्युक्तादर्थतया स्वा-
त्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यज्ञा यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य

तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्म्यू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतिं
अभिलक्ष्य गच्छतं ॥

॥ ३५॥३५॥३५॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरंजतः मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशये ॥ ८ ॥

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।

भरति । वां । मन्मना । संयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । अशये इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवंतौ वृष्ट्युदकवंतौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैर्धजनस धनैर्गोभिर्गोविकारैः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयन्ति यजमानाः । देव-
भागं यागेषु क्षीरादिभिर्यजन्त इत्यर्थः । यद्वा गोभिरंजते । स्तुवंति । तच्च दृष्टान्तः ।
प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंज-
यन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मनन-
वता संयता युवामेव सम्यग्गच्छन् चित्तेन गिरः स्तुतीभरन्ति । संपादयन्ति ।
यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ रेवत्
धनवत्कर्मास्मदीयशये । अश्ववाथे व्याप्नुयः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्वोतेर्लिङ्ग-
नित्यमागच्छन्ति वचनादिभावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशये नरा मायाभिरितुति माहिनं ।

न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिधवो न देवत्वं पणयो न आनशुः ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशये इति । नरा । मायाभिः । इतऽइति । माहिनं ।

न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनशुः ।

मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः ।
यस्मादेवं तस्मादेवत् धनवत् । सहदृष्टत्वात् इति गम्यते । धनविशिष्टः ।
हे नरा नेतारी युवामाशये । अश्ववाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं ।
मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितुति । इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा ।

माहिनं ॥ महन्नामैतत् ॥ अतिमहत् । ईदृशोऽयुवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्राप्नुवन्ति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उत अपि च सिंधवः स्यन्दनशीला नद्यो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं पणयोऽसुरा अपि नानशुः । मघं धनं च नानशिरः । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दीर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । मैत्रावरुणं पूर्वच मैत्रावरुणं हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । मैत्रावरुणे पशावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिमृतं जीवसे नः । आ० ३. ८. इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूचितं च युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहो वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनुतानि विश्वा ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनुतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि वस्त्राण्यच्छादन्त्येवमिति वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयाणि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां विश्वा विश्वाणि सर्वाण्यनुतान्यसत्यान्यष्टिणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगेऽप्ये । अस्मभ्यं प्रेरणाय, इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंत्रः ॥ विचिक्तेः ऋधावान् ।

चिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुयो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंत्रः । कविऽशस्तः । ऋधावान् ।

चिऽअश्रिं । हन्ति । चतुऽअश्रिः । उयः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वश्चन एक एवैतद्वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म विचिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽवाध्यः सत्सु भवो वा मंत्रो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋधावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिता भवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्रिं । अश्रिचयोपेतमायुधं चिरश्रि । तद्वन्तं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा चतुरश्रिस्ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं । किंतु उयः स्वयमुद्गूणबलो हन्ति । हिनस्यतिबलं शब्दं । किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिंदकास्तु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्यनि बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां युवयोरेतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणा विचिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अपादेति प्रथमा पद्धतीनां कस्तद्धा मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनां । कः । तत् । वा । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्धतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविन्यपात् पादरहितोष्ठाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिक्रिं चैतीति चोपचर्यते । तस्मादृशं युवयोः प्रसिद्धं

कर्म क आचिकेत । क आभिः ख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः ।
मिचावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वं । किं चास्य
लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्र-
योर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मिचावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मिचावरुणत्वादि-
श्रुतेः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं ॥
चिदित्यवधारणे ॥ तत्कथमिति तदुच्यते । ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं
पिपति । पूरयति । अन्तमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च निवारोत् ।
नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः ॥ शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सा-
मर्थ्यादिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रयंतमित्परिं जारं कनीनां पश्यामसि नेपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रऽयंतं । इत् । परिं । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानं ।

अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानां ऋषसां ॥ कनतेः कांति-
कर्मण इज् । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा छांदसं संप्र-
सारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परिपश्यामसि । वयं परिप-
श्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः
सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपृग्णा अनवपृग्णानि अत एव वितताः
तेजांसि वसानमादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम
तेजःस्थानभूतं । यद्वा प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईशमादित्यं
युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अनश्चो जातो अनभीशुर्वी कनिःक्रदत् पतयत् ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचिसं ब्रह्म जुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अवी । कनिःक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचिसं । ब्रह्म । जुषुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनश्वः । यद्यपि शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथावि-
 रप्रयहस्थानीयरश्मिरहितः । तथाप्यर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथावि-
 धोऽयमादित्यः कनिक्रदत् । अत्यर्थं क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ
 निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरूपयुपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचिन्तं
 चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं
 युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्भारोपयंतः । तथा प्रगृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति
 प्रकर्षेण स्तुवंतो जुजुषुः । सेवंते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं
 कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति स्तुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ धेनवो मामतेयमवंतीब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदिति मुरुष्येत ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवंतीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदितिं । उरुष्येत ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं
 परिवृढस्याग्नेः प्रीणयितारमवंतीरवंत्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्मिन् स्वकीय
 ऊधन् ऊधस्यापीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्यायतेर्णिचि छांदसः पीभावः ॥
 ऊधोगतेन श्रीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नष्टांतित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां पय-
 स्येति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्ययुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुत-
 गेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः पितोर्हुतगिष्टस्यान्नस्य ताहगन्न-
 मासा आस्येन भक्षयितुं भिक्षेत । याचेत युष्मान् । किंच विवासन् युवां
 परिचरन् अदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोरुष्येत । यथा गिष्टं भिक्षेत यथा च
 कर्म समापनेन रक्षेत तथापीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपणौ ब्रूपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा
 हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा । आ० ३. ६. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्यां ।

३. ६. ॥ कं ब्रह्म पुतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या संपरा ॥ ७ ॥

आ । वां । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ह॒व्यऽजु॒ष्टिं । नम॑सा । दे॒वौ । अ॒व॒सा । व॒वृ॒त्यां ।
अ॒स्माकं॑ । ब्र॒ह्म । पृ॒त॒ना॒सु । स॒ह्याः । अ॒स्माकं॑ । वृ॒ष्टिः । दि॒व्या । सु॒पा॒रा ॥ १ ॥

हे देवौ देवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेनाववृत्या । आवर्तयेयं । यद्वा नमस्कारेणावसानेन चाववृत्या । किंच हे मित्रावरुणौ अस्माकं संबन्धि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामेषु सत्याः । सत्यात् । शत्रून्भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तिरिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

यजामहे वामिति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लिंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यजामहे वां महः स॒जोषा॑ ह॒व्येभि॑र्मि॒त्रा॒व॒रु॒णा नमो॑भिः ।

घृ॒तैर्घृत॑सू॒ अ॒ध॒ यद्वा॑म॒स्मे अ॒ध्व॒र्य॒वो न धी॑तिभि॒र्भर॑न्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । स॒जोषाः । ह॒व्येभिः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । नमः॑ऽभिः ।

घृ॒तैः । घृ॒त॒सू॒ इति॑ घृतऽसू । अ॒ध॒ । यत् । वां । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ध्व॒र्य॒वः । न ।

धी॒तिऽभिः । भर॑न्ति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्रावयितारौ मित्रावरुणौ महो महान्तौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः । समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध अपि च यद्यस्मात्कारणाद्वां युवामध्वर्यवोऽस्मदीया अध्वर्यवोऽपि ॥ अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति । पोषयन्ति । तस्माद्यजामहे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र॒सू॒ति॒र्वा॒ धाम॑ न प्र॒यु॒क्तिर्या॑मि मि॒त्रा॒व॒रु॒णा सुवृ॑क्तिः ।

अ॒न॒क्ति॒ यद्वा॑ वि॒द॒धेषु॑ होता॒ सू॒क्तं वां सूरि॑र्ब॒णा॒वि॒र्य॑क्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मि॒चा॒व॒रु॒ण॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिः ।
अ॒न॒क्ति॒ । यत् । वां । वि॒द॒धे॒षु । हो॒ता । सु॒म्भं । वां । सू॒रिः । वृ॒ष॒णी । इ॒य॒क्षन् ॥ २ ॥

हे मि॒चा॒व॒रु॒णै वां यु॒वयोः सं॒बन्धि॒नो या॒गस्य प्र॒स्तुतिः प्र॒स्ताव॒ना करो॑मीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि । यत् यदा तु विदधेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति । हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा होता देवानामाहूतैतन्नाम५ ऋत्विक् शस्तादिना वामनक्ति । व्यञ्जयति । तदा सूरिर्युष्मन्माहात्म्यविदियक्षन् यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणी कामानां वर्धितारौ वां युवयोः सुम्भं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पी॒पाय॑ धे॒नुरदि॑ति॒र्ऋ॒ताय॑ ज॒नाय॑ मि॒चा॒व॒रु॒ण॒ ह॒विर्दे॑ ।
हि॒नोति॑ यद्वां वि॒द॒धे स॒पर्य॑न्त॒स रा॒तह॑व्यो॒ मानु॑षो न होता ॥ ३ ॥
पी॒पाय॑ । धे॒नुः । अ॒दि॒तिः । ऋ॒ताय॑ । ज॒नाय॑ । मि॒चा॒व॒रु॒ण॒ । ह॒विः॒ऽदे॑ ।
हि॒नोति॑ । यत् । वां । वि॒द॒धे । स॒पर्य॑न् । सः । रा॒त॒ऽह॒व्यः । मानु॑षः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मि॒चा॒व॒रु॒णा मि॒चा॒व॒रु॒णै ऋ॒ताय॑ युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे॒ हवि॑षो दा॒चे ॥
आतो म॒नि॒न्निति॑ वि॒च् । भ॒त्व आ॒तो धा॒तोरि॒त्याका॒रत्तो॒पः ॥ ज॒नाय॑ यज॒मानाय॑ च धे॒नुः प्री॑णयित्री गौरदि॒तिर॒दीना॑ बहु॒क्षीरा॑ सती पीपाय । क्षीरेण पुनःपुनरापायतां ॥ पायतेऽङ्गादसः प्रार्थनायां लिट् । लिङ्गङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोघृतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यत् यदा सः प्रसिद्धे रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयमानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामक ऋत्विगिव विदधे यज्ञे वां हिनोति । हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒त वां॑ वि॒ष्णु॒ऽह॒धो॒ गा॒व॒ आ॒प॒श्च पी॒पय॑न्त॒ दे॒वीः ।
उ॒तो नो॑ अ॒स्य पू॒र्बः प॒तिर्दे॒व्यीतं॑ पा॒तं प॒यस॑ उ॒स्त्रिया॑याः ॥ ४ ॥

उ॒त । वां । वि॒क्षु । म॒द्या॒सु । अ॒धः । गा॒वः । आ॒पः । च । पी॒प॒यन्त॒ । दे॒वीः ।
उ॒तो इति॑ । नः । अ॒स्य । पू॒र्यः । प॒तिः । दन् । वी॒तं । पा॒तं । प॒यसः॑ । उ॒स्त्रिया॒याः ॥ ४ ॥

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरो-
डाशादिरूपं वा देवीद्योतनशीला गाव आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च
मद्यासु युष्माभिर्मदनीयान् विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं
पीपयन्त । आप्याययन्तु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यजमानस्य पूर्यः
पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ हूयमान-
त्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं । भक्षयन्तं पुरो-
डाशादिकं । उस्त्रियायाः क्षीराद्यस्त्राविण्या गोः पयसः पयः पातं । यद्वा घनीभूतं
पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशे वर्गेः ॥

विष्णोर्नु कमिति षट्च पंचदशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं । अत्रानुक्रम-
णिका । विष्णोः षट्षण्वं हीति ॥ आभिप्रवपदहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोम-
वृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमे वर्धमान
इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो माचयेत्यच्छावाकः । आ० १. ९. ।
इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरसंस्थोपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्य-
तिरिक्ते तदर्धमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे
सूचितं । मह्यं इंद्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. १. । इति ॥ आग्निमारुतशस्त्र आद्या
विनियुक्ता । अथ यथैतमिति खंडे सूचितं विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तंतुं
तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

विष्णोर्नु कं वी॒र्या॒णि प्र॒ वोचं॑ यः पा॒र्थि॒वानि॒ वि॒म॒मे र॒जांसि॑ ।

यो अ॒स्क॒भाय॒दु॒त्तरं॑ स॒ध॒स्थं वि॒च॒क्र॒मा॒णस्ते॒धोरु॒गायः॑ ॥ १ ॥

विष्णोः॑ । नु । कं । वी॒र्या॒णि । प्र । वोचं॑ । यः । पा॒र्थि॒वानि॒ । वि॒म॒मे । र॒जांसि॑ ।

यः । अ॒स्क॒भाय॒त् । उ॒त्त॒रं । स॒ध॒स्थं । वि॒च॒क्र॒मा॒णः । चे॒धा । उ॒रु॒गायः॑ ॥ १ ॥

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशेषं

प्रवोचं । प्रब्रवीमि ॥ अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोक्त-
 राणि पदानि । नैघ० ३, १२ । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येत-
 स्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं ॥ कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि
 पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजयति ॥ इति क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानान्यभिवा-
 दित्यरूपाणि रजांसि विममे । विशेषेण निर्ममे । अत्र च यो लोका अपि
 पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंचांतरं । यदीदानीं अवमस्यां पृथिव्यां मध्य-
 मस्यां परमस्यामुत स्थ इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य
 यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं ।
 किंच यश्च विष्णुरुत्तरमुद्गततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूत-
 मंतरिक्षमस्कभायत् । तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अने-
 नानंतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि
 पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अथस्तनसप्तलोकान्विममे । विविधं निर्मि-
 तवान् ॥ रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच
 यश्चोत्तरमुद्गततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरा-
 दिलोकसप्तकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्तंभेः स्तंभस्तुंभिति
 विहितस्य अः छंदसि गायजपीति व्यत्ययेन गायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि
 पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्या-
 मुपाजितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वे-
 षां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं
 सत्यलोकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । चेधा
 विचक्रमाणः । त्रिप्रकारं स्वमृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्वेधा क्रम-
 णमिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोरुगायः । उरुभिर्म-
 हद्भिर्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य वि-
 ष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तद्विष्णुः
 पस्तृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रि-
 यानुरूपौ । अ० ६, ७ । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तस्ते
 अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । अ० ९, ९ । इति ॥

॥ तच्च प्रथमा सूक्ते द्वितीयेषा ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिस्त्रियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । चिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽस्त्रियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । स्तूयते सर्वः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायाः सर्वे स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽपेतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीणो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिभीषास्माद्धातः पवत इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा । तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा गिरि मंचादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिश्चित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे चिभिरित्यदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽश्चिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्यं । एकः । विऽममे । चिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्पुत्र्यादिजन्यं महबलत्वं मन्म मननं स्तोत्रं ।
मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
कीदृशाय । गिरिक्षिते । वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाः ।
बहुभिर्गीयमानाय । वृष्णे । वर्षिचे कामानां । एवं महानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु ।
कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं ऋग्वेदं दीर्घमतिविस्तृतं
प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्रानां लोकत्रयमेक इत् एक एवाद्वितीयः सन् चिभिः
पदेभिः पादैर्विममे । विशेषेण निर्मितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यस्य ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदंति ।

य उ चिधातुं पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । ची । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयम ॥ स्वधया । मदंति ।

यः । ऊं इति । चिऽधातुं । पृथिवीं । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि चीणि पदानि पाद-
प्रक्षेपणान्यक्षीयम ॥ अक्षीयमाणानि स्वधयान्नेन मदंति । मादयन्ति तदाश्रितज-
नान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमंतरिक्षं च विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्ती-
न्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवांतरूपेण भूरादिसप्तभु-
वनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तच्चत्वनि भूतजा-
तानि चिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्नेजोरूपधातुत्रयवि-
शिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥
उत्पादितवानित्यर्थः । छंदोगारण्यके । तत्तेजोऽमृजत तदन्नममृजत ता आप
ऐशंतेति भूतत्रयमृष्टिमुक्त्वा हंतेमास्तिस्ते देवतास्तासां चिवृतं चिवृतमेकैकां कर-
वाणीत्यादिना चिवृत्करणमृष्टिरुपपादिता । यद्वा चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा
दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अतिथ्येति खंडे सूचितं । इदं
विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । अ० ४. प. १ इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यच्च देवयवो मदंति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्यां । नरः । यच्च । देवऽयवः । मदंति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वं सैव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः ॥ अंत-
रिक्षनामैतत् । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. १. इति यास्कनोक्तत्वात् ॥
अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्यां । व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते । यच्च स्थाने
देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंतो यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छंतो
नरो मदंति । तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते ।
उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो
मधुरस्योत्सो निष्यंदो वर्तते । तदश्यां । यच्च क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं
नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं
नास्तीत्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि बंधुः स खलु सर्वेषां मुकृतिनां
बंधूभूतो हितकरो वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । न च पुनरावर्तत
इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिणच्ः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता वां वास्तून् युग्मसि गमध्वे यच्च गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । युग्मसि । गमध्वे । यच्च । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अत्र । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युग्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि
रुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वे युवयोर्गमनायुग्मसि । कामयामहं ।
तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यच्च येषु वास्तुषु गावो
रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंता-

रोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो गंतारः । अतादृशा अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः ।
अत्राह अत्र खलु वास्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गीतव्यस्य
स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन
प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमवभाति । स्वर्गहिम्नः स्फुरति ॥
अयं मंचो यास्केन 'गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याख्यातः । तानि
वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहूनो
नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं श्रयतेवा शृणातेवा शस्नातेवा शरणायोद्धत-
मिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्म-
हागतेः परमं पदं परार्द्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. १ इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

प्र वः पांतमिति षडृचं षोडशं मूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वत्र वैष्णवं हीत्युक्त-
त्वाद्द्विष्णवं । आद्यस्तृच इदं देवताकथ्य । प्र वो जागतं त्विन्द्रश्चाद्यस्तृच इत्यनुक्रम-
णिका ॥ आभिष्वविकेषूक्थ्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र वः । पांतं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबंधि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं बांध-
सोऽंधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकर्षणं संपादयत । कस्मै । धियायते स्तुती-
रिच्छते महे महते शूराय विक्रांतायेन्द्राय । विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च ।
कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां शृणावतां
वा ॥ पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः पर्ववान् पर्वतः पर्वः पुनः पृणातेः प्रीणा-
तेर्वेति ॥ उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः ।
अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे ॥ पर्वतशब्दो मेघनाममूक्तत्वात् ॥ तत्र तस्थतुः ।
तिष्ठतः । कीदृशी तौ । अदाभ्या । अदंभनीयौ परैरनभिभाष्यौ । अत एव महो
महांतौ । यद्वा महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबंधः । तत्र दृष्टांतः ।

साधुनाः वेगवताश्चेनेव । तेन यथात्युच्छ्रितं प्रदेश-
मारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा त्रैकल्पिकी याज्या । तथा च सूचितं त्वेषमित्या-
समरणं शिमीवतोरिति वा याज्ञिके । अ० ६. १. इति ॥

॥ सषा द्वितीया ॥

त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वांमुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिक्कृशनोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशनोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्या इत्थं त्वेषं
प्रदीपं समरणं सम्यक् यागदेशगमनं सुतपा हुतगिष्टसोमपीतयजमान उरु-
ष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युव-
योस्त्वेषं दीपं शौर्योपेतं समरणं सम्यक् परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघवि-
दारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति
उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीय-
मानमित् प्रतिधातथ्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिक-
मस्तुरभिमतक्षेपुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशनोरग्रेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन
प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ता ईं वर्धेति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धेति । महि । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेतदस्येन्द्रस्य महि
महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धेति । वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको
वा । स चेन्द्रः स मयानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नि-

तरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुचेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि अधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुत्राता सर्वा जनः पितुः पालकाद्विष्णोर्भूतहात् । यद्वा पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रेऽज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । चीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहृतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मृत्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुरी तौ मेघद्वारा वर्षतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयन्त्येवं महानुभावाविन्द्राविष्णू इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तत्तद्विदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस् चतुरवृकस्य मीळुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चतुः । अवृकस्य । मीळुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । स्तुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य । सर्वस्य स्वामिनः । चतुः । पालकस्य । अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रूदिः । तद्रहितस्य । मीळुषः । सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरिद्विगामभिस्त्रिभिरेव विविधगमनैरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट । क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरुगाया-योरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे । जीवनाय रक्षणाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्हणोऽभिः तय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽहणः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्हणः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विणोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ भुरण्यतिः कंठादिर्गतिकर्मा भुरण्यति शयतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्ट्यागमनादंतरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विणोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवादधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः । सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरादधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धूपेर्लेट्युदागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमान् । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्म विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं । सचतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहरोपेतं चक्रमिव । तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति भ्रमयति ॥ दुवेपु कंपने । एयंताल्लुडि चडि रूपं ॥ के पुनस्त उच्यन्ते । संवात्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्द्धमासाः । त्रिंशद्दहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश

लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविप। ननु आदित्यः स्व-
यमपि इतरवत्परिभ्रमति । कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रम-
कस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रम-
णस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मके विष्णुर्बृहच्छरीरे विरा-
डात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीरेषां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति ।
विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा
ऋक्भिः त्रिभिः यजुर्भिः सवित्रभिः विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीन-
त्वात् स्तुत्या प्रीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणे वा । अत एवा-
ङ्गुमारोऽनल्पः । एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यज्ञदेशं ॥

॥ इति द्वितीयः द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

भवा मित्र इति पंचचं सप्तदशं सूक्तं दीर्घतमसं । जागतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि
जागतं । विष्णवं हीत्युक्तत्वाद्द्विषणवं । भव पंचेत्यनुक्रांतं ॥ उक्थ्ये तृतीयसव-
नेऽच्छावाकशस्व एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थ्ये तु होत्रकाणामिति खंडे सूचितं
भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सोम्यचरोरुभयतो घृतेन यष्ट्यं
तत्रोपरितने घृतयाग उरु विष्णो विक्रमस्वेति प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि
तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या । दशमेऽहनीति खंडे सूचितं ।
उरु विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उं सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदह्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भवा मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवयाः । उं इति । सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो इति । विदुषा । चित् । अह्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः ॥ प्रमी-
तेत्यादि इति निरुक्तं । १०. २१. ॥ तद्वत् शेव्यः साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः ।
घृतमुदकमासूक्ते येन स तादृशः । यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै
स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयशः प्रभूताब्जो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता

प्रपयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्यचोऽत-
स्त्रिङ् इति दीर्घः । उ इति पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि
अधास्मान्ने तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा तन्माहात्म्यवेदिषा यजमानेनार्द्यः
पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च
हविष्मता तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा विदुषा होवा स्तोमो
राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अत्रोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊं इति । अत्रऽभिः ।

युज्यं । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे
नवीयसे नित्यनूतनाय । अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा सुमज्जानये स्वय-
मेवोत्पन्नाय ॥ जनेरौणादिक इण् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति
यास्कः ॥ यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः ।
तस्मै सर्वज्ञत्वात्तदन्तीति श्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ जायाया निङिति नि-
ङादेशः समासांतः । वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति ।
हविरादिकं ददाति । किंच अस्य विष्णोर्महतो महानुभावस्य महि महत् पूज्यं
जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् । ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेङ्छागमः ॥
संकीर्तयेत् । सेदु ॥ उशब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ सोऽपि दाता अत्रोभिरन्त्रैः कीर्ति-
भिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गैतथ्यमेव तत्पदमाभिमुख्येनासत् । गच्छति ।
प्राप्नोति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्यं जानन्तो नाम चिद्विवर्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्वं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषां । पिपर्तन ।
 आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।
 भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्वं पूर्वाहमनादिसंसिद्धमृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद । जानीथ । तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्धरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लोऽति मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंच अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वेनेमनीयमभिधानं सार्वान्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत संकीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञनामेनमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममाजानंतो यूयं विवक्तन । व्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोऽति छांदसः शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतस्ते तव सुमतिं सुष्ठु मतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्स्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षः । उत्तमः । अहः । विदः । व्रजं । च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य । मरुतामृत्विज्ञां संघातो मारुतः । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं

यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो वरुणः सचंत ।
 सेवते । तमेव ऋतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवंते ।
 किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्नो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः
 सन् उत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दशं बलं फल-
 प्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च ॥ व्रज इति मेघ-
 नाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तं वृष्ट्युदकायापोरुते । अपगतावरणं
 करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य
 देवगणस्य वेधसो विधातुः सप्तविंशोः ऋतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः
 सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवान् इंद्रमरुदादिसहायोपेतः सन्
 उक्तलक्षणं दशं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चोपोरुते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यो विवाय सचथाय देव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत ॥ ५ ॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । देव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृतऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्यः । आर्यः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत ॥ ५ ॥

यो विष्णुर्देव्यो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आविवाय ।
 आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय । सचनाय यागसहायकर-
 णाय । कस्मै । इंद्राय । इरां हविलक्षणान्नं द्रावयंतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां
 हणातीति इंद्रकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात्
 । नि० १०. ६. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य
 च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनच-
 यस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागंतव्यं यजमानमजिन्वत् ।
 प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदिह्वानुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे
 हुतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतस्य
 यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकविंशोऽनुवाकः ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तच्चाबोध्यग्निर्ज्म इति प्रथमं सूक्तं षडृचं
दैर्घतमसमाश्विनं । पूर्वष जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अंत्ये द्वे
चिष्टुभौ । अबोधि षठाश्विनं त्वत्ये चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरु वाका-
श्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्युक्तो विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबो-
ध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मह्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीहिवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि। अग्निः। ज्मः। उत्। एति। सूर्यः। वि। उषाः। चंद्रा। मही। आवः। अर्चिषा।

अयुक्षातां। अश्विना। यातवे। रथं। प्रा। असावीत्। देवः। सविता। जगत्। पृथक् ॥ १ ॥

अयमग्निर्विहितः सन् ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्
अबोधि । प्रतिबोधितः ॥ ज्मेति पृथिवीनाम ग्मा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥
किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्ला-
दिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्लुङि छांदसश्चेर्लुक् । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत् ड्यमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रवृद्धो
भवति अतः कारणात् हे अश्विनी युष्मत्संबन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय
रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता
देवो जगत् जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसीतु ।
अनुजानातु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्ष्वमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिव्वतं वयं धना प्रूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत्। युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्ष्वं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिव्वतं । वयं । धना । प्रूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनौ यद्यद्व वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं रथं युंजाथे । योजयथः । तदा
नः क्ष्वमस्मदीयं बलं क्ष्वनियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं ।

प्रवर्धयतामित्यर्थः । यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्म-
त्स्थेन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतामित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं
मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच अस्माकं पृतनास्वस्मदीयासु पुत्रभृ-
त्यादिः प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिवन्तं ॥ पृतना इति मनुष्यनाम
विवस्वन्तः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ यद्वा पृतनासु परंकीयान् प्रजासु ब्रह्म
तासां परिवृढः कं जिवन्तं । प्रीणयन्तं ॥ ब्रह्मेत्यन्नाम ब्रह्म वर्च इति
तन्नामसूक्तत्वात् ॥ वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संपाप्ते
धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु मुष्टुतः ।

चिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

वाङ् । चिऽचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

ऽवंधुरः । मघवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रः ।
चक्रत्रययुक्तः । मधुवाहनः । मधुवोढा । जीराश्वः । शीघ्रगाम्यश्वोपेतः । मुष्टुतः ।
अत एव अस्माभिः स्तूयमानः । चिवंधुरः । निम्नोन्नतकाष्ठचयोपेतः । सारथ्या-
श्रयस्थानं वंधुरं । मघवा धनवान् अत एव विश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः ।
इदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुख-
मावक्षत् । ज्ञावहतु ॥ वहेर्लेट्वाडागमः । सिप् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ न ऊर्जे अश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतं ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जे । वहतं । अश्विना । युवं । मधुऽमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतं ।

प्रा । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनी युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं बलप्राणनसमर्थमन्न-
मावहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधुमत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्र-

दानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं प्रीणयतं ॥ कशेति वाङ्माम कशा धिषणेति
तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा मधुमत्या माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्रित-
डन्या नोऽस्मान्मिमिक्षतं ॥ मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥
कशयाश्रिताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं ।
किंच आयुरायुष्यं प्रतारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा रपांसि
मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं ॥ रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः
नि० ४. २१. इति यास्कः ॥ किंच द्वेषो द्वेष्यमभिचादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं
च भाष्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मत्क र्येषु सहभवनवन्तौ भवतं । भवन्तावैकमत्यं
भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनावैरयेथां ॥ ५ ॥

सन्

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धत्थः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति । ॥

युवं । अग्निं । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथां ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलसु गोषु मध्ये
गर्भं धत्थः । धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु
भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन गर्भस्थरेतसः पोष-
कत्वात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पती-
श्वैरयेथां । प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाम्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोष-
धिवनस्पत्यादिकं । एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

युवं ह स्यो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्यो रथ्याऽरथ्येभिः ।

अथो ह शत्रुमधि धत्थ उया यो वा हविष्मान्मसा ददाश ॥ ६ ॥

युवं । ह । स्यः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्यः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । शत्रुं । अधि । धत्थः । उया । यः । वा । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः ॥ भेषजीषधभेषज्यान्मसादो

जायुरगदं तच्चौषधमिति चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजी स्थः ॥ हशब्दोऽश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ अथो अपि च रथ्येभी रथ-
वोढृभिरश्वै रथ्या रथवंतौ स्थः । आ वां रथो अश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो
हशब्दः । अतयो रथेन विशेषसंबन्धो युवोर्हि पूर्वं सवितोषमा रथमृताय चित्रं
घृतवंतमिष्यतीत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः क्षत्रं बलमधि
ह । अधिकं खलु ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यस्मादेवं तस्मात् हे उया उद्गूणमा-
मर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मान् आज्यपुरोडाणादिहविर्युक्तो यजमानो
मनसा युष्मदायस्तेन चेतसा ददाश । ददाति हविरादिकं । तं धत्थः । धारयथः ।
अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्यास्महेवयजनमागत्य
हविःप्रदं मां धृत्वास्मद्यज्ञेऽस्मान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकः ~~सर्वप्रथमः~~ तत्कथीवीरबुद्धभृपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षट्च
दैर्घतमसं । पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं ।
दीर्घत्वात्साममतेय इत्यंत्यानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुष्टुबिति ॥ अस्य
विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्मा ह यदेकण औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंता । दशस्यतं । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्मा । ह । यत् । रेकणः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ दस्मास्मद्विरोध्युपशपयितारौ हे अश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं । दत्तं दित्सितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू । वासयितारौ प्रजानां । वसुना धनेन तद्धंतौ वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुत दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयंतौ वा ॥ रुद्रो रौतीति सत इति यास्कः ॥ पुरुमंतू । बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ स्तोत्रादिना । अभिष्टौ । आभिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा ॥ हणद् उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेकणो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते । तदर्थं । यद्वा अयं यजमानो यद्यस्मादेकणो हविलक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्चाकवाभिरकुत्सितैरूती ऊतिभी रक्षणे ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्रससाथे । प्रसारयथः । प्रकर्षणे दत्थः । तस्माद्दशस्यतं । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः । तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

को वां दाशत्सुमतये चित्स्यै वसू यद्वेधे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । वेधे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्या अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् गोभनबुद्धे ॥ चित् पूजायामण्यर्थे वा ॥ स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्धे प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दानुं

शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेट्वाडागमः ॥ कथं
मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वगतव्यायाः
स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति
श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्वरं
गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेवाकारो नामकरणः । नि० २. ५. ।
इति ॥ तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हविल्लक्षणेन यवमात्रप्र-
कारेणान्नेन धेये । धारयथो बहुप्रदानविषयां श्रुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतो डित इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं
तस्मादस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभि-
वृद्धिहेतूणां जिगृत्तं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ० शब्दे । छांदसः शपः श्रुः ।
अभ्यासस्यत्वं ह्रस्वत्वं, च ॥ पुनस्तावेव विशेष्यते । कामप्रेणेव ॥ स्वशब्द एव-
कारार्थः ॥ कामपूरकेणैव मनसा सह चरंता चरंतौ । यजमानस्य कामाः
पुरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्राप्तीति कामप्रः ।
आतोऽनुपसर्गे कः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युक्तो ह यद्वा तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पजः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्मं पतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पजः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्मं । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाण्डिहं वद्ध्वा
समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च
तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वयोर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तरीयापालयन्ति । अय-
मर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्य इत्यादिमंचांतरे प्रसिद्धः । सोऽबोच्यते । हे अश्विनौ
वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वयुक्तः खलु । हशब्दो
मंचांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्याय । एतन्नाम्ने राज्ञे ।
तद्वधमोचनार्थं । कुचेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च
पजः पाजसा बलेन तीर्णः सन् विधायि । धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां
युवयोरवो रक्षणं शरणमुपगमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तौ युष्मत्स्थानं

संभजेयं । गतौ दृष्टान्तः । पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा
निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तच्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्तुतिरौच्यमुरुषेन्मा मामिमे पतचिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दणतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्मनि खादति क्षां ॥ ४ ॥

उपऽस्तुतिः । औच्यम् । उरुषेत् । मा । मां । इमे इति । पतचिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दणऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । स्मनि । खादति । क्षां ॥ ४ ॥

अथान्वयः । नमाहुः । जराजरितगात्रं जात्यधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसि-
मशकुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्नोऽश्विनाव-
स्तावीत् । तौ चैनमरक्षतां । ततोऽप्यभियमाणमुदकेष्वपातयन् । तत्र निमग्नः
पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहाष्टौ । एवमवध्यं तं चैतनो नामकः
कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च वितक्षत् । ततोऽथपालयतामिति । तदिदमृग्व्या-
भ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उपस्तुतिर्युवां बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिरौच्यमु-
च्यस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुषेत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् ॥ उरुष्यती रक्षाकमेति
यास्कः ॥ एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे
पतचिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा विदुग्धां । विशेषेण
दोहगतसारं मा कार्षी । प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किंच मां
दणतयो दणवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंधौ मा धाक् ।
मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलंतलक्षणा वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः ।
हल्ङादिसंयोगांतलोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वां युवयोः
संबन्धयं जनो बद्धः पाशैर्गाढं वेष्टितः सन् त्मन्यात्मन्यात्मना क्षां भूमिं खा-
दति । भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौ-
च्यमुरुषेदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः । ऋग्वि० १. २५. ॥ आततायिन-
मायांतं हृष्टा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गंरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । चिरा-
चोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्नृत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्विवाकरं ।
पश्यन्ति तस्करा नैनं तथास्य पापबद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्च-
रन्पथीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न मां गरन्द्द्यो मातृत्तमा दासा यदी सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनो वितस्तास्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृत्तमाः । दासाः । यत् । ई । सुसमुब्धं । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । वितस्तात् । स्वयं । दासः । उरः । अंसाः । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नन्द्यीला मातृत्तमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दर्शयन्तं गरन् । न गिर्युः । निमयं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ चिन्त्यन्ति दर्शयति । यद्यस्मादासा अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायामिति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः । अवाङ्मुखमपातयन् । किंच अस्य मम शिरः स चैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितस्तात् । विविधं तष्टवान् । तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तथात् । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमसौ च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥ हन्तेर्लुङि छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयमुरोऽसावपि स्वर्णस्वर्णैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वाक्ताहुः खड्गिमुक्तोऽत्यन्तमुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीते सति जुजुर्वान् जीर्णो वल्गीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां प्राप्नुवतीनामपामपकार्याणां प्रजानां । यद्वा अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः

तच्चन्निर्वाहो भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं मंचोऽनुवदति ।
स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च ।
प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि
च द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं । तथा च सूचं । प्र द्यावेति दीर्घतमसं । आ०
५. १६. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं ।
प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मृळा नो रुद्रो नो मयस्कधीति हे
। आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र। द्यावा। यज्ञैः। पृथिवी इति। ऋतऽवृधा। मही इति। स्तुषे। विदथेषु। प्रऽचेतसा।

देवेभिः। ये इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। सुऽदंसमा। इत्या। धिया। वार्याणि।

प्रभूषतः ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथि-
वीशब्दो ङीष्प्रतोऽतोदात्तः । देवताङ्गं चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये
पदान्तरपाठ्यादंसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं
प्रस्तुषे । प्रकर्षेण स्तोमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृश्या ते । ऋतावृधा । यज्ञस्य
वर्धयिष्या । मही । महत्या । विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयिष्या ।
अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्या स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते । ये
द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
ययोस्ते तादृश्या । यज्ञा देवेभिर्विणिष्टे सुदंसमा ॥ दंस इति कर्मनाम ॥ शोभन-
कर्मोपेते इत्या सत्यं ॥ इत्येति सत्यनाम सच्चा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ सत्यं
धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः । अलंकुरुतः ।
दत्त इत्यर्थः । यज्ञा वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्तं
प्रभूषतः । प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदा-
चिन्पितृ स्वपुत्रादये द्रुहति । तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वय-
मेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मनश्चित्तं
हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशमुक्त-
लक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः
सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य ॥ मातान्तरिक्षं निमीयन्तेऽस्मिन्भूतानि
। नि० २. ८. । इति निरुक्तं ॥ यद्वा पितृर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता
पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्म-
दाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृ-
थिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमानादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठे रक्ष-
णविशेषैर्भूमं बहुतरसुरु विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलपितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।

स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभन-
कर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मही महर्त्या मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ
जज्ञुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं । पूर्वचित्तये । प्रथमोद्वेगेऽनु-
ग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य

स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तमजानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षथः । दत्थ इत्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादित्यर्थः । सुदंससः शोभनदर्शनाः सुधृक्कर्मणि वात्मानं स्वव्यापाराय । ईदृश रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः । ज्ञातवन्तः । द्यावापृथिव्यो-
रंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्यातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमव्याविनो मार्गद्वपरहितस्य ॥ बहुलं छंदसीति द्वयशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः । अवश्यं रक्षथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नथ्यं नथ्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।

मिथुना । संऽओकसा ।

नथ्यं ऽनथ्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञो-
पलक्षितवन्तौ वा सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षणं चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे ।
मिमते । प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति । कीदृश्यौ ते । जामी । परस्परं भगिनी ।
एतत्कुत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने । मिथुना प्राण्युत्पत्तये
मिथुनभूते । परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरेकस्मिन्ने-
वावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः
स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समु-
द्रेऽंतरिक्षेऽतर्मध्ये ॥ समुद्रशब्दोऽंतरिक्षानामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन
निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः समोदन्तेऽस्मिन्भू-
तानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २, १० । इति ॥ नथ्यं नथ्यं तंतुं
तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मीन् आ तन्वते । समन्ताद्विस्तार-
यन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याञ्जाकर्मा । छांदसः ऋग् ॥ यद्वा पुनः पुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ स्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । ऋषि पाद्मादिना मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मद्गृहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं । निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं । शतग्विनं । शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० १. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ तथा पृष्ठचाभिभ्रवणोऽहयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं । आ० १. ६. । इत्याभिप्रविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्रविकाद्वितीयादहः पृष्ठचस्य द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्तमितिदेशतः प्राप्तं पृष्ठचस्याभिप्रवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां । आ० १. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्विः शस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वरः देवीमृचयस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।

सृजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । ईयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तये रंतराले शुचिः शुद्धो विश्वः-
शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः
सन् ईयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईद् गतौ देवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुय-
हादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोस्ते विश्व-
शंभुवा । विश्वस्य सुखयिष्य इत्यर्थः । ऋतावरी । ऋतावत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंद-
सीवनिपाकिति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रह्म ॥ रजस उदकस्योदकोत्पत्तौ ॥
उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं ॥ धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं कवि ययोस्ते
प्रकाशयौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मनीषादित्ये
ययोस्ते तादृश्यौ वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । सृजन्मनी । शोभनजन्मवत्यौ
धिषणे धर्मणोपेते । स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि
धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद् द्यावापृथिवीनाम । तथापि
द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुषेऽन रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुषेऽन इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।

रूपैः । आवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ विस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ । असश्चता
असज्यमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयिषी द्यौः माता निर्मात्री
पृथिवी चेत्युभे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः । द्यौः पितः पृथिवी

पितृणां विदुर्देवतापितृभ्यः । किंच सुधृष्टमे अतिशेष्टं धृष्टे ॥ छांदसस्त-
कारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां
पितराविः शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सी सर्वतः पिता
पितृस्थानीया द्यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तेः प्रकाशैर्निरूप्यमणैर्वृष्ट्यादि-
भिर्वाभ्यवासयत् । अभिवासयति । अधितिष्ठति । तस्मात्पिता माता च भुव-
नानि रक्षतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य धुक्षत् ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुरेतसं । विश्वाहा । शुक्रं । पयः । अस्य । धुक्षत् ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्ह्येव पृथिव्योः ॥ पिता माचेति पिता शिष्यते । उदात्तयण
इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ पुत्रः पुरुषात्ता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान्
पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् मायया
प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
किंच स एव पुत्रः पृश्निं शुक्रवर्णो धेनुं प्रीणयित्री भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं
शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं द्युलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
कदा । विश्वाहा । सर्वाण्यपहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंच अस्य द्युलोकस्य ।
यद्वा कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकं शुक्रं पयो दीपं पयःसदृशमुदकं धुक्षत् । दोग्धि ॥
दुहेश्छांदसे लुङि शल इगुपधादनिटः कस इति च्चुः कसादेशः ॥ ईदृशो महा-
नुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कंभनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयं । देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमः । अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयिष्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान । उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्येर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामरुपाठात् ॥ उक्तरूपे विममे । विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । सुक्रतूयया । शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मच्छया । अथ वैतदुत्तरं संबध्यते । सुक्रतूययोक्तेन निमित्तेनेमे द्यावापृथिव्याः जरेभिरजीर्णैर्हृदतरैः स्कम्भनेभिर्गतिबंधनैः शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याद्विहलत्वमस्तीति तस्मान्नुड् विहल इत्यभ्यासस्य नुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।
येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥
ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रं । द्यावापृथिवी इति ।
धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणं कीर्त्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधार्तेर्लोङ् डागमः । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभिततनाम । अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोङ् छांदसो विकरणस्य झुः । आहुतमस्येत्याडागमः । तस्य छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादभ्यस्तादृशताभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षण्य इति तन्नामरुपाठात् ॥ किंच पनाय्यं स्तुत्यमोजः

शरीरवत् मस्मे अस्मासु सम्यगिन्वतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः ॥ इन्वतिर्याप्रिवचनः ।
इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमार्भवं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा-
स्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । अनुक्रांतं च किमु श्रेष्ठः षट्ठूनार्भवं त्रिष्टुवंत-
मिति ॥ व्यूह्ये दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवणस्त्र आर्भवं निविडानं द्विप्रतीकं ।
तच्च किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं । व्यूह्येदिति खंडे सूचितं किमु श्रेष्ठ उप-
नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दृत्यं कदूचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे भ्रातर्दुण इदृतिमूदिम ॥ १ ॥

किं ऊं इति श्रेष्ठः । किं यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किं इयते । दृत्यं । कत् । यत् । ऊचिम ।

न । निदिम । चमसं । यः । महाऽकुलः । अग्रे । भ्रातः । दुणः । इत् । भृतिं । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः
संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति
देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये
स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य
विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं
प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्नः ॥ गमेर्लङि छांदसः
शपः श्रुः । हल्ङ्गादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा
अगन्नाजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः
कनीयान् आजगन् । प्राप्नः । किं वा दृत्यं दृतकर्म देवसंबन्धीयते । गच्छति ।
देवैः प्रेरितो दृतोऽस्मानागतो वा ॥ दृतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम
यदेतद्भूमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावन्नय एव उदानीं चत्वारः
समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं
संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवति । हे अग्रे भ्रातः भ्रातृ-
वद्भागाह । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य

बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भातरित्युक्तं । हे तादृशाये चमसं न निंदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि ॥ अस्मायां । छंदसि वेति ॥ कृत्यमिति द्विवचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः । महाकुलोऽप्यहोऽहः । निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा मास्त्रं ॥ अज इति । अतः कारणात् द्रुणः । विकारे ॥ कृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छष्टोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः ॥ विदेष्ट्यांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एकं चमसं चतुरस्कृणोतन तच्चो देवा अब्रुवन्तद्व आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तत् वः देवाः अब्रुवन् तत् वः आ आगमं ।

सौधन्वनाः । यदि एव करिष्यथ साकं देवैः यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वष्टा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शसीत्यंतोदाहृतं । पूर्ववत्तनप् ॥ यथोपरितने ज्येष्ठ आह चमसा वा करेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरं च वक्ष्यमाणमश्वरथदिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवाणां युष्माकं तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्नोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यूयं यद्येवा करिष्यथ । यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ । तथा चेत् देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथेति तैरुक्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं दृतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वा रथ उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा वा तानि भातरन्तु वः कृत्वेमसि ॥ ३ ॥

अग्निं दृतं प्रति । यत् अब्रवीतनं । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।

धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । वा । तानि । भातः । अन्तु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अभिमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत्
यत्कार्यमब्रवीत्तन । अब्रुवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनप् ॥ किमिति अश्वः
कर्त्तव्यः । एकस्मादश्वादश्वांतरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अश्वादश्वमतस्त्येति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उत अपि च रथः कर्त्तव्यः । धेनुः
कर्त्तव्यः । चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्धी पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरव निश्चर्मणो
गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा हा ह्यौ पितरौ जीर्णो संतो
पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्तव्यौ कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरमे युष्माकं
देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृत्वा अनु पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणैर्मसि । एमः ।
आभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥ इण् गतौ । इदंतो मसिः ॥ यद्वा ऋषेरिदं वाक्यं । हे
ऋभवो यूयमागतमसिं दूतं प्रति यदब्रवीत्तन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन
वदथ । अंगीकुरुथ । तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरमे कृत्या कर्मणैर्मसीति
ब्रूथेत्यृषिराह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चकृवांसं ऋभवस्तदपृच्छत क्केदभूद्य स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यच्चमसान् चतुरः कृतानादिद्वष्टा ग्रास्वन्त्यनजे ॥ ४ ॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क्केदभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

यदा । अवाऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु । अंतः ।

नि । अनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥
करोतेर्लिटः कसुः ॥ अत्र यद्यप्यभुरिति चयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि
तस्य प्राथम्याच्छ्रिणो गच्छंतीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते । किमिति । स्यः स
दूतः क्केदभूत् । कुच गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो सोऽस्मानाजगन् ।
आगमत् । प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृतान् चमसानवाख्यत् ।
अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुङ्स्यतिवक्तिख्यातीति च्लेरडादेशः ॥ आदित् अनंतरमेव
त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्रासु रीषु ॥ मेना ग्रा इति
स्वोऽपि मिति निरुक्तं ॥ अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्य-
तेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि तस्मान्बुद् विहल इति नुट् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हनामिनाँ इति त्वष्टा यदाब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिदिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याऽनामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम। एनान्। इति। त्वष्टा। यत्। अब्रवीत्। चमसं। ये। देवऽपानं। अनिदिषुः।

अन्या। नामानि। कृण्वते। सुते। सचाँ। अन्यैः। एनान्। कन्या। नामऽभिः। स्परत् ॥ ५ ॥

एतान्वक्ष्यमाणान् हनामेति यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातय्यं चमसं ये ऋभवो निदिषुः । निंदामकुर्वन् । देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् । तान् हनामेति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदा प्रभृति मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होत्रध्वर्यूक्तावादीनि कृण्वते । कुर्वति । पूर्वं नाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्य उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वेत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्ट्रवधभीत्या प्रख्यापयंतीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्वीत्पादयित्री मातात्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति ॥ स्पृ प्रीतिबलनयोः । लेट्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपंसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः। हरी। इति। युयुजे। अश्विना। रथं। बृहस्पतिः। विश्वऽरूपां। उप। आजत।

ऋभुः। विऽभ्वा। वाजः। देवान्। अगच्छत। सुऽअपंसः। यज्ञियं। भागं। ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं मृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इन्द्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तौ अश्विनाश्विनी रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्वृहतो मंत्रस्य पालयितैतन्नामैको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा

गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपाभित्यग्नाः पंक्तिरिति केचन व्या-
चक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् ।
तस्माद्भुविर्भवा वाजश्च यूयं देवान् इन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभ-
नाश्चरथादिकर्मवन्ते यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः
सेवनीयमैतन । प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

निश्चर्मणे गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवणा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरंता । युवणा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अश्वान् । युक्ता । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वना यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्वाचर्मणो गां नूतनां
निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशी-
मन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तस्तथापि
तेषामन्यतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेव । अपि च या
जरंता यौ जीर्णा पितरो ता तौ युवणा युवानौ कृणोतन । अकुरुत । किंच
अश्वादश्चमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतक्षत । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मा-
देवं कृतवन्तः । अत्र युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रादीनुणायातन । देव-
समीपं प्राप्तुत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सर्वने मादयाधि ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाधि ॥ ८ ॥

इदानीं पिबेद्वैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमभूनेवमुक्तवन्तः स्थेत्यनुवाचयति ।
हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं सोमत्क्षणं पिबतेत्यब्रवीतन ।
इत्युक्तवन्तः ॥ अब्रवीत् । इति । मध्यमबुवचनस्य तस्य जनबादेः पितृबाबु इदं

। पा० ७. ३. ९३. ॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं । वा अथवा । घेत्यनर्थकः प्र-
सिद्धर्थो वा । इदं मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत
आहतत्वात्तेन मुंजतृणेन शोधितं । अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमलक्षणं
पिवतेत्यब्रवीतन । एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं । हे ऋभवो यूयं तदुभयसवन-
संबन्धि सोमपानकार्यं नेव हर्यथ । नैव कामयथ ॥ हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यति
उग्नदिति तत्कर्मसु पाठात् ॥ तृतीये सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तृप्ता भवथ ।
ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं
यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वना यूयं देवत्वं
प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्चान् प्रातःसवन इद-
मुदकं सोमलक्षणं पिवतेत्यब्रवीतन । तत्र यदि नेच्छथ इदं वा मुंजनेजनं
मुंजेन दूषितं वाजिनं पिवतेत्यब्रवीतन । पश्चात्तद्वयं यदि नेव हर्यथ हे अश्वा
यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

॥ अथ नवमी ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीहता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः ऽयंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजन्निति तदाह । एकस्त्र-
याणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रगस्तं लोके पकारकं तत्त्वां-
तरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जादा-
वित्यादिगतात् । तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाक्यं च दाहपाक-
भुक्तजरणादिव्यापारेणाग्रेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्रेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते ।
तथा वधर्यंती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम । वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् ।
तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यंती मेघपंक्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्षं वज्रं
स्वयमेव नापेक्षते । तथापि वृष्ट्यर्थमिदं वज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छंतीत्युप-
चर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमिं ॥ छांदसो
रेफोपजनः ॥ तामेवैको बहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि

मेघकारणत्वात् । एवमुक्तं । ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं
वृत्तंश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिंशि
अवयवे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनमपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्या-
चक्षाणो यास्कः । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा
। नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विदुपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणां एकः । उदकं । गां । अव । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किं । स्वित् । पुचेभ्यः । पितरौ ।

उप । आवतुः ॥ १० ॥

अत्र ऋभव एव ऋत्विगूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहंतीत्याह । श्रोणां
शोणं ॥ वा छंदसीति पररूपाभावः ॥ शोणवर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्ये
ऋत्विक् गामवाजति । वाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति ।
तथैको मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति । हृदय-
जिह्वावक्षःप्राद्याकारेणाहतं संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधि-
तिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अथैको निमुचो निःशेषेण छिन्नान्मांसात्
शकृत् रुक्षिस्थं जरत्तृणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरन्निरसनाय । एवं ऋत्वि-
गूपेण स्थितेभ्यः पुचेभ्यः पुरुचातृभ्यः पुचस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु
पितरा यज्ञस्य पाल्त्र्याहारौ जायापती किंस्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्तुः ॥
अवतेः प्राश्नार्थाच्छांदसे लोट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्य-
मस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेदामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यव-
गमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्याभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर
आ निमुचोऽस्तमयादवगमेव शकृन्नोपुरीषं हरति । एवमुभिरनुष्ठिते सति किं-
स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुचेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छेतामिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

चडि रूपं ॥ वस्तः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । बव-
योरभेदाद्वत्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानमब्रवीत् । अंतरिक्षे श्वसंतं वायुं
प्रावादीत् । असौ युष्मान्प्रेरयतीति । अथवा वायुसाहाय्ये वर्षतो यूयं संवत्सरे
पूर्णेऽद्येदानीमिदं जगद्व्यव्यत । विविधं प्रकाशितवंतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा
न दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीति विश्वं जगद्व्यक्तं कुरुष्येत्यर्थः ॥ ख्या-
तेर्लुङ्गस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्विरीति वरुणः समुद्रेयुष्माँ इच्छंतः श्वसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अतऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रेः । युष्मान् । इच्छंतः । श्वसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे श्वसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो
वृष्ट्यनुकूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे देवा आयाति । कस्मादिति तदुच्यते ।
मरुतो वृष्ट्यनुकूला देवा दिवा द्युलोकादंतरिक्षाद्यांति । आगच्छन्ति ॥ सावेकाच
इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सकाशादग्निर्याति । आगच्छति । अयं
वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण
आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रेः समुदनस्वभावैरद्भिः । ताभ्य आयाति ।
यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामय-
मानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युचं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसं । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्या ।
शिष्टा त्रिष्टुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो
देवता । अत्रानुक्रमणिका । मा नो द्वाधिकाश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्या-
विति ॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यधिगुप्रैषेऽधिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंश-
तिरस्य वंक्रय इत्यस्मात्पुरस्ताद्विद्वत्सूक्तमावपेत् । चीणि मुत्यानि भवन्तीति खंडे
सूचितं । अधिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति वा मा नो
मित्र इत्यावपेत् । आ० १०. ८. इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

मा नो मिचो वरुणो अर्यमायुरिंद्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यश्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मिचः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मान्मन्त्रं स्तोतुं प्रवृत्तान्मित्रादयो देवा मा परिख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः स्तुवंतीति मा कुर्वतु ॥ ख्यातेर्माङ्गि लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् ॥ अहरभिमानी देवो मिचो राघभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरंतरालाभिमान्यादित्यः । आयुः सततगता वायुः ॥ वंकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वैतन्महन्नामैन्द्रविशेषणं ऋभुक्षा उद्येति तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वाजिनो वेजनवतो बह्वन्ववतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषादीनामस्य गिरआद्यवयवत्वादिति भावः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य गिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तेः सर्पणशीलस्य । अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः । प्रकर्षेण वृषः । अतो मा परिख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यन्निर्णिज रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यंश्चिरूप इंद्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इंद्रापूष्णोः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यत् यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिज् वविरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयन्त्युत्विजः । स

तादृशोऽजः सुप्राङ् सुष्टु प्रशस्यागमने मेम्यत् हन्यमानः ॥ मीज् हिंसायां ।
अस्माद्यंङ्लुगंतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं
कुर्वन् । विश्वरूपो बहुवर्णोपेतः कृष्णग्रीवः कृष्णललामो वानेकवर्ण इत्यर्थः ।
एवंरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः प्रियं ।
आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्युक्तत्वाद्ग्रेः प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वं । एवंरूपं
पाथोऽन्नमप्येति । प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽष्टाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽष्टाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूष्णः
पोषकस्याग्नेर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्ताद्भीयते । प्राप्यते । यत्
यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद्वातयमेनमजं त्वष्टा
सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा ।
उभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्केनारणी
विभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५. । अरणिर्संबन्धोऽग्नेरेवेति गम्यते । अर्वतारण-
वताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभिजिन्वति । प्रीतिहेतुकं
करोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यद्द्विष्यमृतुगो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । द्विष्यं । ऋतुऽजः । देवऽयानं । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।

अत्रा । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यत् यदा मानुषा ऋत्विज
ऋतुश ऋतावृती काले काले त्रिः परिणयंति । पर्यभिर्कुर्वतीत्यर्थः । अत्रा-

स्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुषेति दीर्घः ॥ पूष्णः पेषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथम एति ।
पुरांगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निंऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वर्युरध्वरस्य नेता । सोऽप्या-
वया आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वाङ्गते-
रसुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥
अवे यजः । पा० ३. २. ७२. इति खिन् । अवाप्योरुपसर्गयोरित्यस्योपः ॥ अग्नि-
मिंधोऽग्नीत् ॥ अग्निमिंधेऽग्निर्दिधे । पा० ६. ३. ७०. ६. इति मुम् ॥ यावयाभः । याव्याः
स्तुत्या गृह्णातीति यावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ उत अपि च शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्र
इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्या-
मित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हती-
त्युक्तत्वाद्ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तऋत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे
तेन प्रसिद्धेन स्वरंकृतेन सुष्ठुरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वोच्चागसौष्ठवादिना सुष्ठु
संपादितेन स्विष्टेन सुष्ठ्वेन यज्ञेन वक्षणा अभितो घृतकुल्यादीन् प्रवहण-
स्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वापूणध्वं । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यक् निवर्त्य फलं
साधयतेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूपवस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽवस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संऽभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपवस्का यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्चेत् १ः । उत ये च यूपवाहाग्निन्नस्य वोढारः । ये च चषालं । यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपायभागं चषालमाहुः । तद्येऽश्व-यूपायाश्वबंधनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । ये चार्चतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरन्ति । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धि-रिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्याप्तिवचनः । इन्वति ननक्षेति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्राप्य फलेन योजय-त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उप प्रागात्सुमन्नेऽधायि मन्म देवानामाणा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पृष्ठे चकृमा सुबंधु ॥ ७ ॥

उप। प्रा। अगात्। सुऽमत्। मे। अधायि। मन्म। देवानां। आणाः। उप। वीतऽपृष्ठः।

अनु। एनं। विप्राः। ऋषयः। मदन्ति। देवानां। पृष्ठे। चकृम। सुऽबंधु ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु ॥ सुमत् स्वयमित्यर्थ इति यास्कः ॥ यद्वा स्वयमेव मादयितृत्तमे मय्यधायि । धीयते । फलभूतोऽश्व आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः कांत-पृष्ठो वा । अत्यंतं हृत्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाणाः पूरयितुमुद्यच्छतु । यागार्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबंधनमश्वं देवानामाणास्यमानानां पृष्ठे पोष-णाय चकृम । कुर्मः । तं च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्चानुमदन्ति । अनुमोदन्तां । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या गीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽनृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत्। वा। जिनः। दामं। संऽदानं। अर्वतः। या। गीर्षण्या। रशना। रज्जुः। अस्य।

यत्। वा। घा। अस्य। प्रभृतं। आस्ये। नृणं। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतेऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यग-

वच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खली-
नरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१. इति
शीर्षन्भावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रदृतं प्रक्षिप्तं तृण-
मस्ति ॥ घशब्दो हार्ये स च प्रसिद्धार्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि
हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु
वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य ना-
शसनीया ॥

॥ अथ नवमी ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्रमस्ति ।

यद्वह्नयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधितौ । रिप्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश । अभक्ष-
यत् ॥ अश्व भोजने ॥ यद्वा कर्मणि पृष्टी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा
स्वरौ पश्वंजनकाले यद्रिप्रं लिप्रमस्ति । स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । अथवा
स्वधितौ छेदनकाले । अवदानकाले यद्रिप्रमस्ति । शमितुर्हस्तयोर्लिप्रमस्ति ।
विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव
संबंधीनि देवेष्वस्तु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

॥ अथ दशमी ॥

यद्वध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वध्वं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यद्वध्वमीषज्जीर्णं तृणं पुरीषमपवाति । अपगच्छति । यश्चा-
मस्यापक्वस्य ऋविषो मांसस्य गंधोऽस्ति । लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचि-
द्वध्वमपक्वस्य च लेशोऽस्ति । आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्तारः

सुकृता कृष्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञाहं
पञ्चवयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पि० मनुष्या-
दियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशश्चो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्निं । शूलं । निहतस्य । अवधावति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत् । भ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानाङ्गाचाद्यदृप्तरूपं रसो वा यत्किञ्चिदवधावति ।
तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति ।
निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आश्लिष्टं मा भूत् ॥ श्लिषेः पुषादि-
त्वादङ् । पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छ । तर्हि
तत्पतितं कुच गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत् तादृशमुशश्चः कृत्स्नं हविः काम-
यमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ये वाजिनः परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूतिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनः । परिपश्यन्ति । पक्वं । ये । ई । आहुः । सुरभिः । निः । हरि । इति ।

ये । च । अर्वातः । मांसभिक्षां । उपप्रासन्ते । उतो इति । तेषां । अभिगूतिः ।

नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति । परितः पावनं दुष्टेक्षन्ते । य
ई ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किञ्चिदश्वभ्यं देहेत्याहुः । यद्वा
निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये
चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्ते । ये नरा अस्यार्वतोऽश्वस्य तश्चिष्टमांसयाच-
न्मुपासन्ते । कांक्षन्ते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूतिरभित उद्यमनं

नोऽस्मान्निवृत्तु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरश्व उपालब्ध एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा मञ्चो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूतिर्न इवृत्तु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामंकाः सूनाः परिभूषन्त्यश्वं ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणं । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वं ॥ १३ ॥

मांसपचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् ॥ मांसस्य पचि युद्धजोः । पा० ६. १. १४४. ५. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थात्या नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्यासेचनानि । तथोष्मण्योष्मनिवारणाहाणि पात्राणि । तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानामपिधानापिधानानि तत्साधनानि । तथांका हृदयाद्यवयवसाधना वेतसशाखाः । सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्वमश्ववयवं परिभूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

निषदं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पट्वीशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघासिं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यच्चिक्रमणं । नितरां क्रमते यच्च तच्चिक्रमणं स्थानं । नितरां सादृश्येण निषदं । विवर्तनं विविधवर्तनमितस्तते लुंठनं यच्च तत् ॥ सर्वचाधिकरणे

ल्युट् ॥ यच्चावर्ततोऽश्वस्य पट्नीशं पादबंधनं । यद्वा बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः ।
अच सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्व भावाय तत्स्थानमपि
स्वीक्रियते । यद्वा क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये नियहेण या निक्रमणा-
दयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ । यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं
तृणादिकं जघास । अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि क्रमणादीनि
देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीधूमगंधिर्मोखा भ्राजंत्यभि विक्लु जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णंत्यश्वं ॥ १५ ॥

मा।त्वा।अग्निः।ध्वनयीत्।धूमऽगंधिः।मा।उखा।भ्राजंती।अभि।विक्लु।जग्निः।

इष्टं।वीतं।अभिऽगूर्तं।वषट्कृतं।तं।देवासः।प्रति।गृभ्णंति।अश्वं॥१५॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धूमेन व्याप्नोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं
दृष्ट्वा शश्वं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शश्वने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा हे पच्यमा-
नाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनौ सति भांडभंगः स्यात् ॥
नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ह्यंतश्चोणेति वृद्धभावः ॥ किंच भ्राजंत्यन्ताग्नि-
संयोगेन दीप्नोखा स्थाली माभिविक्लु । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन
मा नीह्नाऽदित्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः । छांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि
वा ऋलो ऋलीति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । जग्निः । जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा
गंधोपादाने । आहगमहन इति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिष्टितं
वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतं । यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं
वीतं पर्याग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण देव-
संस्कृतं । एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रतिगृभ्णंति । प्रतिगृह्णंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

यदश्वाय वास उग्रः पूषन्धीवाम् या हिरण्यान्यस्मै ।

सदानमर्वतं पट्नीशं प्रिया देवेष्वामयंति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
संऽदानं । अर्वतं । पद्वीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वाय संज्ञप्यमानायाधीवासनुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणन्ति । सर्वत
आच्छादयन्ति ॥ स्तृञ् आच्छादने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि
हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथार्वतं ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥
अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पद्वीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि
प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वायामयन्ति ।
प्रापयन्ति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पाष्यर्था वा कश्या वा तुतोद ।
सूचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा मूदयामि ॥ १७ ॥
यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाष्यर्था । वा । कश्या । वा । तुतोद ।
सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । मूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे
सदनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ् । कर्पात्तत् उत्पत्तोदात्तत्वं ॥ अर्थ-
तोऽगमनं कुर्वन् शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्यर्था वा कश्या वा तुतोद व्यथयति
यत् यस्मात् तस्मान्ने तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण
मूदयामि । क्षरामि । आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु
हविषो हविराज्यादिकं सूचेव । सुचा यथा मूदयन्ति तद्वत् ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुप्परुनृघुषा वि शस्त ॥ १८ ॥
चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंक्त्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्व्यंक्षित्वा व्यान्युभयपार्श्व-

स्थीनि स्वधितिश्छेदनसाधनोऽसिः समेति । सम्यग्गतिरिति श्रुत्वा । इतरेषा-
मजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति प्रैषात् । हे विश्वस्य कर्तारः
अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा वयुना
वयुनानि प्रज्ञानानि ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम् । वयुनमभिख्येति तन्नामरूपा-
त्वात् ॥ कृणोत । कुरुत ॥ तन्ननन्ननयनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि
प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यव-
यवमनुष्युष्य इदमवद्यमिति संशब्धैव विशस्त । विशसनं कुरुत ॥ शस् हिंसायां ।
छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति प्रैषात् ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या ते गात्राणां ऋतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोमि अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विश्वस्य कर्ता एकः । एक एव । स कः ।
ऋतुः । एतदुपलक्षितः कालात्मा । तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा
ऋतुर्निःशंकं विश्वसनाय गता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियमयिताराव गे-
रात्रे देवो द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः ॥ तथा ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति
प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यव-
यवानि ऋतुथा काले कृणोमि । छिनद्मि । संपादयामि । पिंडानां मध्ये ता ता
तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नौ जुहोमि । प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

॥ अथ विंशी ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापिपंतं मा स्वधितिस्तन्वः आ तिष्ठिः ॥

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राणि सिना मिथू कः ॥ २० ॥

मा त्वा तपत् प्रियः । आत्मा । अपिपंतं । मा । स्वधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्रः । अविशस्ता । अतिहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा कार्षीत् । वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मातिष्ठिपत् । त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदितीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि गृध्रुः केवल-मांसग्रहणेप्सुरविशस्ता विशमनेऽकुण्ठलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्त-दंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घमेति च्लुलुक् । गुणः । हल्ङ्माभ्य इति तलोपः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ उदेषि पथिभिः सुगेभिः ।
हरी ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥
न वा उं इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिः । सुगेभिः ।
हरी इति । ते । युंजा । पृषती इति । अभूता । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे ॥ वागञ्च एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे ॥ नैव-दानोमितराश्ववन्मृतो भवसि । देवत्वप्राप्तेर्वैश्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षातो मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते । कथमेवमुच्यत इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनमाधनैर्मार्गैर्देव्या-नलक्षणैर्देवानि देषि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तोक्तिः । केः साधनैरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविद्रस्याश्चो ते तव युंजा । रथे युक्तावभूता । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी उद्रस्येति निरुक्तं । तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूता युंजाभूता । युक्ता भविष्यतः । पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥ युजेर्ञ्चत्विति गित्यादिना क्तिन् । युजेरसमास इति नुम् । मुपां मुलुगि-त्याकारः ॥ तथा रासंभस्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्थात् । उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा रासंभस्य भानोर्धुरि वर्त्तन्नि युक्तो वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्व-वाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमा-

नवाचनार्था भवति । तथा च सूचितं । सुगव्यं नो वाजी स्वध्वमिति यजमानं
वाचयेत् । आ० १०, ८, । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वध्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुऽगव्यं । नः । वाजी । सुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽस्त्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मां । ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं
रयिं विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४, २, ५०, । इति
समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोर-
जादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । तदंतस्थादुदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥
तथा स्वध्वं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसा-
धारणः । अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो बध्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकाः । तन्म-
जान् । स्वपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्व-
पोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽस्माकं कृणोतु । सर्वतो
निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवाद-
पापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं
बलं क्षात्रं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्दे-
वत्यं । यदक्रंदः सप्तोनेत्यनु- । मणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहर्गुपाकरणाय-
वस्थितमश्वमाद्याभिरेक्षदशभिः स्तौति । तथा च त्रीणि स्तुयानीति खंडे सूचितं ।
तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणवन् । आ० १०, ८, । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उधन्तमुदस्तु वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्चन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्पद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।
श्वेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपप्लुत्यं । महि । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन् अरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपप्लुत्यं । उपेत्य सर्वैः
स्तोतव्यं ॥ स्तीतेरेतिस्तुनास्त्विति कथम् । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते ।
यद्यस्मात्समुद्रम् ॥ अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुंदनापादानाद्यक्षगंधर्वादिहंस्त्रे-
दनाधिकरणाच्चांतरिक्षात्पक्ष्यं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा समुद्र आदित्यः
समुंदनाद्ब्रूया । तस्माद्वा जायमानः । मूरादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाण-
त्वात् । उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथममुधन् जाय-
मानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः । महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं । किंच
ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्वेनस्य पक्षाविव । तौ यथा ग्रीष्मपतनसाधनौ
तादृशवित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृश-
वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमेनं दत्तं चित् एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रणनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं । दत्तं । चित् । एनं । आयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अग्निः । अर्धतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रणनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्वं चितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्त-
मानः स्तीर्णतमो वा वायुरयुनक् । रथे योजितवान् । किंचैनमश्वमिंद्रः प्रथमः
प्रथमः प्रकृतमः ॥ प्रथम इति मुख्यनाम ॥ अर्धतिष्ठत् । अर्धतिष्ठितवान् ।
अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्वस्य
रणनां नियमनरज्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः शब्दः इति चेत्
उच्यते । हे वसवो रथमयो यूयं सूरादादित्यादश्चमेवं महानुभावं निरतष्ट ।
निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते ।
हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याज्ञादयितारा यूयं सूरादादित्यादश्चमेनं नि-
रतष्ट । अतस्तत् ॥ निरिच्छेत् अग्निमेतस्य स्थाने । तदतिः करोन्निकर्म । स च

क्रियासामान्यवचनः । अचीचित्याद्वारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥
तक्षेर्लङि छांदसः शपो लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

असि॒ यमो॑ अस्या॒दित्यो॑ अ॒र्वन्नासि॑ चि॒तो गुह्ये॑न व्र॒तेन॑ ।

असि॒ सोमे॑न स॒मया॒ विपृ॑क्त आ॒हुस्ते ची॒णिं दि॒वि बंध॑नानि ॥ ३ ॥

असि॑ । यमः॑ । असि॑ । आ॒दित्यः॑ । अ॒र्वन् । असि॑ । चि॒तः । गुह्ये॑न । व्र॒तेन॑ ।

असि॑ । सोमे॑न । स॒मया॑ । वि॒पृ॒क्तः । आ॒हुः । ते । ची॒णिं । दि॒वि । बंध॑नानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताग्निरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः ।
तथादित्योऽसि । मूरान्निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिन-
रूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो
वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन
कर्मणा योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं
सोमेन समया सह विपृक्तः ॥ वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे ॥ संपृक्तोऽसि तेन
गृहीतत्वात् । हे अश्वैवरूप ते तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य चीणि
बंधनान्युत्पत्तिकरण न्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति चीणि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चीणि॑ त आ॒हुर्दिवि॑ बंध॒नानि॑ ची॒ण्यप्सु॑ ची॒ण्यन्तः॑ समु॒द्रे ।

उ॒तेव॑ मे वरु॒णश्छंस्य॑र्व॒न्यत्रा॑ त आ॒हुः पर॑मं ज॒निच॑ ॥ ४ ॥

चीणि॑ । ते । आ॒हुः । दि॒वि । बंध॑नानि । ची॒णिं । अप्॑ऽमु । ची॒णिं । अन्तरि॑ति । समु॒द्रे ।

उ॒तऽउ॒व । मे । वरु॑णः । छं॒त्सि । अ॒र्वन् । य॒त्र । ते । आ॒हुः । पर॑मं । ज॒निच॑ ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणि बंधनानीत्युक्तं । उदानी स्थानत्रयेष्वपि चीणि बंधनानी-
त्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु ।
अबुपजीवितत्वाद्भूलोकोऽथपण्डेनाभिधीयते । पृथिव्यां चीणि बंधनान्याहुः ।
अन्नं स्थानं बीजमिति चीणि । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमध्ये समुद्रवणादपादानात्स-
मुद्रमंतरिक्षं । तस्मिन् चीणि वृष्ट्युत्पत्तिरिति मेघो विद्युत् स्तनितमिति ।
उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्ज-

यिता वा त्वं मे मह्यं ह्यन्ति । कथयसि । किं कथयसि । चेत् उच्यते । ते तव परमं
जनिचं । रतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिक इवप्रत्ययः ॥ यच्च येषु विषूक्तेषु स्थाने-
ष्व्वाहुः । कथयन्ति । यद्वा यच्च यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः । मूरादश्च वसवो
निरतष्टेऽनुक्तात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इमा ते वाजिन्वमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रणना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानां । सनितुः । निऽधाना ।

अत्रा । ते । भद्राः । रणनाः । अपश्यं । ऋतस्य । याः । अभिरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्वश्च ते संबन्धीन्यवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमा । इमा-
न्युक्तानि द्युलोकादीनि । किंच सनितुर्योगसंभक्तुस्तवेमेमानि शफानां निधा-
नानि स्थानानि । संचारप्रदेण इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा ऋतस्यः
कल्याणा रणना ग्रीवादेषु संयुक्ता रज्जूरचापश्यं । एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्यं । रणना
विशेष्यंते । या गोपा गोपयिष्यो रणना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वा-
श्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति । अभितः पालयन्ति । ता अपश्यं ।
दृष्टवानस्मि । यद्वा इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि
सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेण वा । अत्रास्मिन्दे-
वयजनस्थाने या रणना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य
संबन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपश्यं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवे दिवा पतयंतं पतंगं ।

शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानं । ते । मनसा । आरात् । अजानां । अवः । दिवा । पतयंतं । पतंगं ।

शिरोः । अपश्यं । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । अरेणुऽभिः । जेहमानं । पतत्रि ॥ ६ ॥

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसाराद-

तिदूरे स्थितमजानां । जानामि । अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अत्रः । अवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवतं । यद्वा यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमादित्यमवः । आवः । व्याप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैरेणुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादप्यपरिभूतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तत्र प्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वं । तथाविधैस्तेर्जहमानः पुर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवत् शिरोऽपश्यं । भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्तादवाद्भूखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गेर्जहमानं । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानः ऋादिद्रुसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७ ॥

अत्रा । ते । रूपं । उत्तमं । अपश्यं । जिगीषमाणं । इषः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनट् । आत् । इत् । यसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्यागदेशेऽपश्यं । पश्यामि । कीदृशं । गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशं आजिधावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उपमिष्यमाणमन्नमन्नानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं । गंतुमिच्छंतं । हे अश्व ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदित् अनंतरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलंबमकृत्वा यसिष्ठो महातृष्णयेव यस्मितृतमो भक्षयितृतमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्च वत्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनां ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनां ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशी-
लाश्च त्वा त्वामनु अनुमृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा
मर्यो मर्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति ।
तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं त्वद्गमनम् । तथा व्रातासो
व्राताः संघात्मका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुमृत्य तव
सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वाम-
नुमृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं
तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्वन् इन्द्र आसीत् ।

देवा इदं हविरद्यमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वन् । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः । अर्वन्तं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृङ्गो हितरमणीयशृङ्गो वा । उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृ-
ङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अयोमयाः । अयःपिंडसदृशा
इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । इन्द्रस्याश्वस्य
शृङ्गं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं
हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वापेक्ष्य देवा इत्
सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वन्तं प्रथमः प्रथमभावी सन् अध्य-
तिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । सहविष्टेन स्वकीयत्वे वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं
प्रथमो अध्यतिष्ठदिति व्युक्तं ॥

॥ अथ दशमी ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिणो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । श्रूणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मातासः । ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संमृताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरुषो नृत्त इत्यर्थः । तादृशः पृथुरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशः । तथा सिलिकमध्यमासः । संमृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशः । पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्वेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । श्रूणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृशः अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय संयतन्ते । सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता ईर्मातास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । यत् यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिषुः । व्याप्नुवन्ति । तदा ॥ अयं मंचो यास्केनेवं व्याख्यातः । ईर्माताः समीरितांताः पृथ्वंता वा सिलिकमध्यमाः संमृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चेषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः । श्रूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिणो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्न्यध्वानं । श्रेणिश इति श्रेणः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममज्जनिमाजिमश्वाः । नि० ४. १३. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तव शरीरं पतयिष्येर्वन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिष्ये । अर्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । वि । स्थिता । पुरु । चा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्ये पतनशीलं व्याप्नमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् । शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि । विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा । एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वाचाश्वस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यध्रिगुप्रेषे मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूचितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वादशी ॥

उप प्रागाच्छस्त्रं वाज्यवीं देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अवी । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमर्वाणकुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्यानमुपप्रागात् । उपप्रेति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवानस्म-
दवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्ना-
भिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वास्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः
पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अनु अनुसृत्य पश्चात् अनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः
पर्यवसितोऽर्थ एक एव । तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं यद्वा अन्विति
क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यन्ति । गच्छन्ति ।

ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम ऋद्धिर्मनो-
षीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्तोतृनाम रेभो जरितेति तच्च पाठात् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाणुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वा । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथा । आ । शास्ते । दाणुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वा नरणकुशलोऽयमश्व उपप्रागात् । उपगच्छति । किं । यत् परममुत्कृष्टं
सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकचरित्वासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं ।
पितरं मातरं चाच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं । हे अश्वद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः
स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेः । हिशब्दो
यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्य इत्यादिमंचांतरप्र-
सिद्धिद्योतनार्थः । अथानंतरं यजमान आशास्ते । कस्मै । दाणुषे । हविर्दत्तवते
स्वस्मै । कानि । वार्याणि । वरणीयानि धनानि । यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः ।
आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्य नामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं । अचेयमनुक्रमणिका ।
अस्य द्विपंचाशत् अल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञान-
मोक्षाक्षरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यद्वायवेऽयं स शिक्ते सप्तार्द्धगर्भा गौ-
रीरिति जगत्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं
सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमस्त्रयः केशिन
इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इंद्रं मित्रं सौर्यो वादशेति संवास्त-
रसंस्थं कालचक्रवर्णमं यस्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्सीरी पर्जन्याग्नि-
देवता वांत्या सरस्वते सूर्याय वेति ॥ अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीय-
स्त्वादितं सूक्तमल्पस्तवनं । न सूक्तांतरवद्बहुस्तवं । इदमेव विलक्षणं तु शब्देन
द्योत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपादिते ।
अचिकित्वाच्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतिपादितः ।

इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते ।
अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म ।
द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तथं यन्नायचे
अधि अयं स शिंक्ते सप्ताह्नगर्भा गौरीर्मिमायेति षट् जगत्यः । समानमेतदित्य-
नुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः । तल्लक्षणं छंदोऽयंथे सूचितं । प्रस्ता-
रपंक्तिः पुरत इति । पुरतः पूर्वाह्ने द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ
गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमेणायामप्युक्तं । आद्यौ चेत्प्रस्तार-
पंक्तिरिति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया चिष्टुभः । गौरीर्मिमायेत्येतदंतानां विश्वे
देवा देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वाह्नस्य वाग्देवता । उत्तराह्नस्यापः ।
शकमयमित्यस्याः पूर्वाह्नस्य शकधूमः । उक्षाणं पृश्निमित्युत्तराह्नस्य सोमो देवता ।
त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निमूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इंद्रं
मित्रं वरुणं कृष्णं नित्यानमित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रथय इत्यस्याः संवत्सरात्मा
कालो देवता । यस्ते स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता ।
सर्वान्मेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा देवता । दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः
सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं गौतम आह । स्तेयं कृत्वा
द्विजो मेहादिहोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत कित्त्व-
षादिति । ऋग्वि० १. २६. ॥ महाव्रते विश्वदेवशस्त्रे विश्वदेवं निविज्ञानं द्विप्रतीकं
तचास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमारण्यके सूचितं ।
अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दीर्घतमस एकचत्वारिंशतं । ऐ०
आ० ५. १३. इति ॥

पुनर

॥ तच्च प्रथमाणि ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्रातृगण्येन से अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याच्चापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अग्रः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अच । अपश्यं । विशपतिं । सप्तऽपुत्रं ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यमित्याहं ब्रह्मो
यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभज-
नीयस्यार्यैः पार्थिवैः सर्वैः श्रेष्ठैः पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृक्ष्यादिप्र-

दानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्याऽस्य होतुर्होतव्यस्याहानार्ह-
स्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अ-
पे-
ह्यास्य मध्यमत्वं । स चाग्नः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदे-
शोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता
पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं
रश्मिभिराहतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन
स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भक्तव्यो
भवति । किंच घृतपृष्ठः । घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृती-
योऽस्ति । भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं
प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा
स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे
वा विश्वपतिं विश्वं प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐति-
हासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसूते मित्र-~~ः~~दिष्वदितिपुत्रेऽप्युच्यते ।
सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वे- सा-
क्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य
वामस्य विश्वस्योद्गरितुः । सप्तुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पा-
लनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य मृष्ट्यादिकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तज्ज्ञागहारी
तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते ।
स चाग्नो व्यापनशीलः । वात्सं- वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संख्यानीकजान्तेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं ।
किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयेष्टदेवं तसुः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीर-
मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ॥ पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तं ॥
यद्वा प्रदीपपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानित्यर्थः ।
न त्वयं मूढमशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये वि-
श्वपतिं विश्वं प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य
पतिः सर्वस्येणान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमा-
यया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः ।
स्वाधीनमायाजगत्करणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पत्तौ स्थूलसूक्ष्मशरीरा-

भिमानीनौ द्वौ विराट्सूचात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्
सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करो-
मीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरचाप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभा-
वाद्गुणविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यच्च द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः
प्रतीयते तच्च प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः । अस्य वामस्य
वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं । नि०
४. २६. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सप्र युञ्जति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्रनामा ।

चिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्र । युञ्जति । रथं । एकं चक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्रनामा ।

चिनाभि । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेक-
चक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्ततत्संख्याका अश्वो
युञ्जति । अनुवर्धति । वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्र नेत्याह । एकोऽश्वः
सप्रनामा । एक एव सप्राभिधानः सप्रथा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः
सप्ररूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वायुधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं
तदित्यत आह । चिनाभि । वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं ।
अजरं । अमरणधर्मकं । अनर्वं । अग्निथिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिन् अत्र
इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युः ।
तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरन्तं रथमादित्यमंडलं सप्र
युञ्जति । सर्पणस्वभावाः सप्रसंख्या वा रश्मयः सप्रप्रकारकार्या असाधारणाः
परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा, मासद्वयात्मकाः षट्
अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः ।
स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्रनामा सप्र रसानां संनमयि-
तारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्रऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति । धारयति ।
अमयत इत्यर्थः । किं । चिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयः संध्याः संबद्धा वा त्रय
ऋतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । यीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमा-

नाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं
संवत्सराख्यं चक्रमजरममरणं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादि-
निधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नाना-
कालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरादवाचीनानां तच्चैवांतर्भा-
वात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणं । पुनः
कीदृशं तत् । यच्च यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः ।
आश्रित्य तिष्ठन्ति । कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपर-
मेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक्रमणायामुक्तं ॥ अय-
मपि मंत्रो यास्केण सप्त युंजति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः ।
तदत्राप्यनुसंधेयं । नि० ४. २९. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मं रथ॑मधि॒ ये स॒प्त त॒स्युः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑हंत्य॒श्वाः ।

स॒प्त स्व॑सारो अ॒भि सं न॑वंते॒ यच्च॑ ग॒वां नि॑हिता स॒प्त ना॑म ॥ ३ ॥

इ॒मं । रथं॑ । अ॒धि । ये । स॒प्त । त॒स्युः । स॒प्तऽच॑क्रं । स॒प्त । व॑हन्ति । अ॒श्वाः ।

स॒प्त । स्व॑सारः । अ॒भि । सं । न॑वंते । यच्च॑ । ग॒वां । नि॑हिता । स॒प्त । ना॑म ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि-
तस्युः । अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षोऽयनर्तुमासपक्षादिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्ता-
वयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाक्षरणात् क्रमणाच्चा चक्राणि
रथमयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा
व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः ।
स्वरादित्यः । तेन सारिताः । परस्परं स्वमृभूता वा सप्तसंख्याका रथमय ऋत-
वश्चाभिसंनवंते । आभिमुख्येन संगच्छन्ति । असाधारणाः परस्परविलक्षण-
कार्याः षट्पदवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं । यद्वोक्तरूपा मासद्वयात्मकाः
षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यच्च
यस्मिन्नथ उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नम-
नानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः ।
यच्चा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यच्च यासु स्वसृषु
निहिता । स्वसारः परस्परस्वरभूता देवनद्योऽभिसंनवंते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वंतं यदनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा कं स्विक्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमं । जायमानं । अस्थन्ऽवंतं । यत् । अनस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । कः । स्विक् । कः । विद्वांसः । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपंचस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविष-
यत्वमाह ॥ को ददर्श । को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृता-
वस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपंच-
मित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्थन्वंतमस्थिमंतं शरीरं । उपलक्षण-
मेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रासिद्धा प्रकृ-
तिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया विभर्ति । गर्भवदंतधारयति । अव्याकृतावस्था-
यामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायासंवलितः
सन् उदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श ।
तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानानीति चेत्
सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं । असुः प्राणः ।
तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं । असृक् शोणितं । एतत्सप्रधातृपलक्षकं । यद्यपि शरीरं
पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः क
स्वित् । कुवास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषदिति श्रुतेः । विद्वांसं
जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरुप-
गात् । उपगच्छति । तादृशो देहेंद्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुवास्ति ।
प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येदिति श्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श । कः
साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वंतं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो
यद्यस्माद्विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से वष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे क्वय श्रोतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः। पृच्छामि। मनसा। अविऽजानन्। देवानां। एना। निऽहिता। पदानि।
वत्से। वष्कये। अधि। सप्र। तंतून्। वि। तन्निरे। कवयः। ओतवै। ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्त्योऽपक्रमतिरहं मनसा संस्कृतेनाविजानन् अतिगहं तत्त्वं वि-
शेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि। प्रश्नं करोमि। अज्ञाने कारणमाह। एना एनानि
पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि। देवानामपि गूढादीत्यर्थः।
यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवन्नोपयित्वा स्थापितानि। अतः पृच्छामि
तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः। तानि कानीत्युच्यते। वत्से सर्वस्य निवासभूते
वष्कये। वडिति सत्यनाम। तत्कषतीति वष्कय आदित्यः। यद्वा वष्कयो नामै-
कहायनो वत्सः। पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक् निर्देशाद्वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं
वक्ष्यते। तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्र तंतून् तायमानान् सप्र सोमसंस्थान्क-
वयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तंतून्वेतुं वितन्निरे। वितन्वंति।
यद्वा सप्र तंतवः सप्र छंदांसि। तानि वितन्वंति। किमर्थं। ओतवै। सप्रसोम-
संस्थारूपतिर्यक्तंतुसंतानाय। यज्ञनिर्माणयेत्यर्थः। यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीन-
त्वादिति भावः। ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अचिकित्वा। चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्वाने न विद्वान्।

वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान्। चिकितुषः। चित्। अत्र। कवीन्। पृच्छामि। विद्वाने। न। विद्वान्।

वि। यः। तस्तंभ। षट्। इमा। रजांसि। अजस्य। रूपे। किं। अपि। स्वित्। एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन्
क्रांतदर्शिनेऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिंस्तत्त्वविषये पृच्छामि। किमर्थं। विद्वाने।
वेदनाय। परमार्थः। किं जानन्नेव पराभवादर्थं नेत्याह। विद्वान् न
पृच्छामि अपि तज्ज्ञानादेव। यः परमेश्वरस्तस्तंभ स्तंभितवान् नियमितवा।
अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः। किं। इमा इमानि
षट् रजांसि लोकान्जनात्मकान्। लोका रजांस्युच्यन्ते इति निरुक्तं। यद्यपि लोकाः
सप्र तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणः सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं। ननु

षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनश्चक्षुस्त्रिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा षड्जांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडल एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यूनिति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षाया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्ध्यमिति श्रुतेः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वघ्निं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वघ्निं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारे ब्रवीतु । ऊः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेर्गे पुनश्चक्षुस्त्रिरहितं पदं सर्वेर्गेतथ्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुहते । क्षरन्ति । वघ्निं । रूपनामैतत् । रूपं वसाना आच्छादयन्तीति विस्तरेण तेजसा तपन्तः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वमृष्टं पदा मृष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यये मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ऋते । आ । बभाज । धीती । अये । मनसा । सं । हि । जग्मे ।
सा । बीभत्सुः । गर्भेऽरसा । निऽविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं तुलोकस्थ-
ः । तमावभाज । आभजते । किमर्थं । ऋते । उदके यज्ञे वा
निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । धीती । धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकी-
येनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अये ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभि-
प्रायवता चेतसा संजग्मे हि । संश्लिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरेदित्यर्थः ।
अनन्तरं सा माता बीभत्सुर्गर्भवन्नेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्ति-
मित्रेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनस-
मर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिप्ता निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां
विदरित्वा भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं
स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति । सा चांतर्वती
सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं नमस्वन्त इत् भावित्रीहिप्रियङ्वा-
द्यन्त्रवन्त एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचन-
मीयुः । प्राप्तुवन्ति । यद्वा हविलक्षणान्त्रवन्त उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । कृष्टौ
सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूपं चिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गां । अपश्यत् । विश्वऽरूपं । चिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मीयतेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः । दक्षिणाया अभिमतपूरणस-
मर्थाया पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति
तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषूदकवत्सु मेघपङ्क्तिष्वन्तर्म-
ध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघ-
रश्मिवायुसंयुक्तेषु सन्निभोऽसीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं विश्वरूपं
विश्वरूपवन्ती गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा चिषु

योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्धणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनु-
क्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

॥ अथ दशमी ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वं तस्थौ नेमव ग्लापयंति ।

मंचयंते दिवो अमुषं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । चीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ना । ई । अवा । ग्लापयंति ।

मंचयंते । दिवः । अमुषं । पृष्ठे । विश्वऽविदं । वाचं । अविश्वऽमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो
वा तिस्रो मातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादायित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा
चीन्पितृन् जगतां पालयितृन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान्विभ्रत्
सन् ऊर्ध्वं तस्थौ । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य
उन्नतः । ईमेनं नावगच्छन् पयंति । ग्लानिं नैव कुर्वति । न हि काल आदित्यो
वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यंतरिक्षे मंचयंते । गुप्त्रं परस्परं भाषंते
देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थो विश्वैर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वामसंवत्सा-
पिनीं वाचं गर्जितवत् क्षणां । अमुषादित्यस्य संवन्धिनीं मंचयंत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुचा अग्ने मिथुनासो अच सप्र शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रं । परि । द्यां । अमृतस्य ।

आ । पुचाः । अग्ने । मिथुनासः । अच । सप्र । शतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

इतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मंड-
लाख्यं रथचक्रं वा वर्वर्ति । पुनःपुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलो-
कस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं । द्वादशसंख्याक्रमेणादिराश्यात्म-
कैर्वारै रथांगावयवैर्गुक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय । नैव खलु जरायै भवति ।
हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमान-

त्वादसावप्यग्निरित्युच्यते । अत्रास्मिन्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परमिथुनभूताः सप्त गतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तगतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखान्नातारो बाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकगतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येव तद्विभागः । सप्त च वै गतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोहः समान इत्यारण्यकं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षष्ठर आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वेदमंतगिगिरयोरेकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश मास एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन् अर्धेऽन्तरिक्षालक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरस्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंतेऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरग्नयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे । षष्ठरे । षट्त्व एवारा नाभौ प्रत्युताः संवत्सा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनक्रममादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्त्रीव्रसंदादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाशस्तपते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽअरे । च॒क्रे । परिऽवर्त॑माने । तस्मिन् । आ । त॒स्युः । भुव॑नानि । विश्वा ।
तस्य । न । अक्षः । त॒प्यते । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॒र्यते । सऽना॑भिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचतुरूपैरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरा-
दिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि वर्तन्ते इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः
सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव
सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न
भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता
भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सने॑मि च॒क्रम॒जरं॑ वि वा॒वृत॑ उ॒त्ताना॑यां द॒शं यु॒क्ता व॑हन्ति ।

सूर्य॑स्य चक्षू रज॑सैत्यावृ॒तं तस्मिन्ना॑र्पिता भुव॑नानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽने॑मि । च॒क्रं । अ॒जरं॑ । वि । व॒वृते॑ । उ॒त्ताना॑यां । द॒शं । यु॒क्ताः । व॑हन्ति ।

सूर्य॑स्य । चक्षुः । रज॑सा । ए॒ति । आऽवृ॒तं । तस्मिन् । आ॑र्पिता । भुव॑नानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवहिर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सर ख्यमजरं स-
दातनमपि जरारहितं विववृते । पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायामूर्ध्वतना-
यामीषायामुपरिविस्तृतभूम्यां वा दशेंद्रादयः पंच । लोकेष्वप्यत्र निषादपंचमा-
श्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता
वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच
सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुर्ख्यातस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं ॥ चक्षुर्ख्या-
तेवा चष्टेर्वेति निरुक्तं । ४. ३. ॥ रजसा वृष्ट्युदकेनावृतं व्याप्नोति । गच्छति ॥
उदकं रज उच्यते इति यास्कः । नि० ४. १९. ॥ तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता । अर्पितानि । तदधीनत्वात्तेषां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

सा॒क॒जानां॑ स॒प्रथ॑माहुरे॒कजं॑ ष॒ष्ठिद्य॑मा ऋ॒षयो॑ दे॒वजा॑ इति ।

वि॒हितानि॑ वि॒हितानि॑ धाम॒शः स्या॒च्चे रज॑न्ते वि॒कृतानि॑ रू॒पशः॑ ॥ १५ ॥

साकंऽजानां। सप्रथं। आहुः। एकऽजं। षट्। इत्। यमाः। ऋषयः। देवऽजाः। इति।
तेषां। इष्टानि। विऽहितानि। धामऽशः। स्याच्चे। रेजंते। विऽकृतानि। रूपऽशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्रथं सप्रम-
मृतुं ॥ यद् च ह्यंदसि। पा० ५. २. ५०.। इति यद् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नोऽहुः काल-
तत्त्वविदः। चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताऽऽः षडृतवो
भवन्ति। अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्रमृतुः। न च तादृशी मास एव नास्तीति
मंतथं। अस्ति चयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः। तदेवोच्यते। षडिद्यमाः।
इच्छद् एवकारार्थः। षडेव = षडृतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः। ते च देवजाः।
देवऽजाऽदित्याऽजाऽहुः इत्येवमाहुः। सप्रमाधारस्य चयोदशस्य मासस्य देवाभावः।
निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः। तस्मात् षडेव देवजाः
अदेवज एकः। तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामश-
स्तत्त्वस्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि
विविधाकृतियुक्तानि। स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसंताय प्रा-
यच्छद्यवं यीष्मायेत्यादि। स्याच्चेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजंते। चलन्ति। जगद्व्यव-
हाराय पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षोडशे वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्त्रियः सतीः उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणाच्च वि चेतदंधः।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः। सतीः। तान्। ऊं इति। मे। पुंसः। आहुः। पश्यत्। अक्षणऽवान्। न।

वि। चेतत्। अंधः।

कविः। यः। पुत्रः। सः। ई। आ। चिकेत। यः। ता। विऽजानात्। सः। पितुः।

पिता। असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्थानवत्ये योषितः सतीः सत्यः। योषि-
दुदकरूपं भधारणात्स्वीत्वं। एषां रश्मीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता। तान्

उ तान्नश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभूतवृष्ट्युदकसेकृन्पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंस्त्रिंशता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढम् । ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान्पश्यत् । जानाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न विचेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां चाता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति स ई स एव पुत्रः । यद्वा ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पञ्चपुरुषभावमाचिकेत । सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृष्ट्या जगत्पात को रश्मिसमूहः । तस्यापि शिष्टाद्विष्टः । स भवति । अद्विष्ट एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्तिरियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या उदानी स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्य न्यभावः । उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमाचरेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारीत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । स्मृतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्वा त्रैलोक्ये तेन तेन स चोद्यत इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसात्पोऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञे ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तं क्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् । औपाधिकानि जानीयात् । स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंचकृतां मंचकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंचयतेत्युपक्रम्य ते देवानपृच्छंत । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंचकृदिति । तच्चैव स उदजयदिति मंचद्रष्टुरेव किल पितृत्वं । तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं विभ्रती गौरुदस्थात् । .

सा कर्द्रीची कं स्विदं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । विभ्रती । गौः । उत् । अस्यात् ।
 सा । कट्टीची । कं । स्वित् । अर्द्धं । परा । अगात् । क् । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।
 अंतरिति ॥ १७ ॥

अचाग्रौ हूयमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते । गौर्गोरूपा गमनशीलैषाहुतिसंधेन पोष्यं वत्सं वत्सस्थानीयमग्निमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य विभ्रती धारयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेश एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं विभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अग्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती साहुतिः कट्टीची क् गतेत्यनिश्चयगमनादित्यं प्राप्नवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्द्धमर्द्धमार्गमागत्य यद्वा अर्द्धमृद्धं परागात् । आगत्य च क् स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलदुष्टादित्यं । नहीतरगोवदित्यं यूथेऽतः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यच्चक्रचिन्न सूते । अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुक्ताक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवदक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण विभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कट्टीच्यहश्यगमना सती कं स्वित् अर्द्धमृद्धमर्द्धस्थानभाजं वा कंस्वित्पुरुषमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्तेताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क् स्वित्सूते । कस्मिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र । शिष्टं समानं ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेद । अनुक्रमेण जानाति । तथा परः परस्तात्स्थितमादित्यमपि पितरं पालकं । सोऽपीममेव लीकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यमेनानेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेद । अतिहारेण पास्ते । यद्वा अभिभूतरजस्तमस्का-

वुबुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन बाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः
कपोथमानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् क इहास्मिन् लोके
प्रवीचत् । प्रव्रवीति । किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माददृष्टविशेषादधि आधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ पराच आहुये पराचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये अर्वाचः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये पराचः । तान् । ऊं इति । अर्वाचः । आहुः ।
इंद्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो यहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वा-
चोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति । तां उ तानेव पराच आहुः । पराङ्मुखांच-
नानूर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनास्तां उ तानेवार्वाच
आहुः । हे सोम त्वमिंद्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृष्ट्या धारक आदित्यः । यद्वा
द्वादशादित्यानां मध्य इंद्रोऽप्येकः । विवस्वदिंद्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीदृः । स
च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि चक्रथुः । कृतवंतौ । तानि रजसो रंज-
नात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
धुरा शकटादी धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वै-
तपूर्वार्धे दृष्टान्तितं । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरण्येनोच्यते । तत्र
युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि पराचः पराचोऽप्यर्वाचो
भवन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते । .

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सुऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । षस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अस्ति । अन्नश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षि यदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ

मुपर्णो मुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ
 समानं वृक्षं परिष्वजाते । एकमेव वृक्षं परिष्वजाते । आश्रयतः । तयोरन्य
 एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतरमस्ति अपरोऽनघ्नन् अभिचाकशीति । अभिपश्यति ।
 तद्वत् द्वौ मुपर्णस्थानीर्यौ शोचज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम
 संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मन
 स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः ।
 एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा
 परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादयो जीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं
 भवति । ननु संबंधो द्विष्टः । स च पक्षिणोरिव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्य-
 मिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ
 समानख्यानौ । नान्यख्यानौ । नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति
 व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यं । नात्र
 परस्परदृष्टांतो दार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं पर-
 मात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायादित्युच्यते । एकरूप-
 प्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः ।
 समानं वृक्षं परिष्वजाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावाद्भयोरैकाश्रयत्वसम्भ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायावित्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । वृक्षत इति वृक्षो
 देहः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टिर्म-
 हाभूतिरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं
 परिष्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत इश्वरत्वे कथं
 जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यं तथोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनु-
 मंचमास्त्रायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं मंचमेवसाज्जनंति । समाने वृक्षे पुरुषो नि-
 मग्नोऽनीगया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
 वीतशोको इति । अस्मायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो
 निगूढः सन् स्वयमधीश्वरोऽप्यनीगत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति ।
 संसारोऽहं कर्ता मुखी दुःखीति जननमरणं अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं
 संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीत-
 शोको देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमा-
 नमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य अस्तिमानं सार्वत्र्यसर्वज्ञत्वादिस-

हिमानमिति । एति प्राप्नोति । न च तद्भावाव्यत्र तन्महिम्नं प्राप्यते । अतस्त-
दूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धं । अनुभ-
वदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्म-
फलं स्वादुभूतमस्ति । भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तन्नस्य स्वादु भवति । अन्यः
परमात्मानश्चन् आप्नकामत्वेनाभुञ्जानः स्पृहाया अभावात् । आप्नकामस्य का
स्पृहेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया
शोचति मुख्यमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्सा-
क्षित्वेनेक्षते । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ मुकृतौ धर्मकर्तारावित्यादि निरुक्ते गतमस्य
मंचस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदथा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यच्चादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं
भजनीयमंशमादायानिमेषमनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरव कर्तव्य-
मिति बुद्ध्याभिस्वरंति । अभिप्रापयंति । यच्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्येनः
स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रक्षितायमादित्यः परमेश्वरो धीरो धीमान्
प्राणयनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्तव्यमपक्वप्रज्ञमत्रास्मिन्स्वकीयमंडले
आविवेश । प्रवेणयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदेव-
तपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्व-
विषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विष-
यावच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं नि-
मेषरहितमनारतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरंति ।
अभिप्रयंति । आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्विनः स्वाम्यस्य देहस्य
विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य

स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रिये मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं याग-
दानादिनापगतजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं मामाविवेश ।
उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वापरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानद-
गायां मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञा-
नादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुणास्ताभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं
पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परि-
पूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते ।
तन्वन्वच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रत्यश्च
प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिरपि कंठे चामीकरन्यायेनावर-
णाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरूपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना
आदित्यरश्मय इत्यादिकं तदत्र दृष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये तन्नोन्नशत् पितरं न वेद ॥ २२ ॥
यस्मिन् वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।
तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।
न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षास्वरूपकल्पना । अधिदेव आदित्यमध्यात्म आत्मानं च प्रशंसति ।
यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददंतीति
मध्वद उदकस्यान्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशन्ते । प्रविशन्ति रात्री ।
सुवते च । पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि
विश्वे । विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय
उपरि उपासनानंतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा सर्वस्मादुपरि वर्तमान-
माहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद । नोपास्ते । स
तन्नोन्नशत् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमा-
हुरित्यर्थः । इत्यधिदेवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवत्प्रम-

नादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञान-
स्यास्त्रीणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ते । स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः
प्रतिनिवृत्तात्मनिवृत्त्या लीयन्ते । पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि
सुवते च । उद्यन्ति । स्वस्वविषयान् लभन्त इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं
पालकं संसारत उद्धारकं स्वाद्वास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादने
पुनः क्षुब्धणाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति । तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादि-
फलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमग्रे स्वरूपज्ञानोत्तर-
कालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न
वेद । न जानाति गुरुणास्वात् । स तत्फलं नोन्नतम् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं
यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञा-
नादव्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञा-
प्राप्तिमाह । तस्मादीहं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । त्रैष्टुभात् । वा । त्रैष्टुभं । निःऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वेः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं
स्थानं गायत्रं । अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितं । प्रथममृष्टत्वात्
गायति चायते च व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्त्याग्निरपि
गायत्रः । गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा
त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वाद्दृष्टिर्जन्यविद्युदूपचिस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्त-
मूर्द्धाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभचयोपेतं वायुं निरतक्षत । साधु संपादितवन्तो देवा
इति यदस्ति । वा अथवा जगति सर्वगतं च उन्नतमे वा तृतीयभूते द्युलोकं
जगन्नमनशोऽहमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रया-
णामग्न्यादीनां पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः ।

अमरणरूपं पदमाप्नुवन्तीत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं ॥ गायत्रे प्रातःसवनेऽधि
उपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनासवनाच्चैष्टुभं
छंदो निरतश्चात् । तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने
जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् तत्तादृशं सवनभये छंदस्त्वयसंस्थानं ये नरा
विदुः । यजमाना विदुः ॥ तैऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः ।
आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्वयपरिमाणं सव-
नान्यपि तत्र छंदः शब्देनोच्यते । गायत्रं प्रातःसवनं चैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं
तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकम-
हावप्रतिगरूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शंसावोमिति अक्षरेण
तथा शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । अ० ५. ९. । तन्मिलि-
त्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् ।
इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतैऽपि शंसनानंतरमुक्तं
वाचीति चतुरक्षरमाह । ओमुक्त्येति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते ।
एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनासवनाच्चैष्टुभमाहावप्र-
तिगरूपं पदं निरतश्चात् ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शं-
सावोमित्याह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति ।
तन्मिलित्वा द्वादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ चैष्टुभे चैष्टुभाधानं ।
तथा सवनांतैऽपि शंसनानंतरमुक्तं वाचि इन्द्रायेति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्यु-
श्चोमुक्त्येति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा द्वादशाक्षरं संपद्यते ।
इदमपरं चैष्टुभे चैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शंशंसावोमिति
सप्ताक्षरेणाह्वयते शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं
भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पदनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह
उक्तं वाचीद्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्येकाक्षरेण
प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागत-
पदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदस्सु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्र्यादि छंदःस्थापनं-
तिष्ठापनं । एतत्सर्वमन्तरयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्ट-
मास्मात् । १. ९. ॥ तत्तादृशं छंदसि छंदःस्थापनं य इक्ष्विदुः । य एव जानन्ति । त
एवामृतत्वमानशुः । आप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानन्तोऽनुष्ठानेनापि फलं न
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

.. अथ चतुर्विंशी .

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २॥

गायत्रेण । प्रति मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन

वाकेन । वाकं । द्विपदा । चतुःपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ।

त्रैष्टुभेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रतिमिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ॥
मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यतीति निरुक्तं ॥ प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं
। उपलक्षणमेतदन्येषां छंदसां । यद्वेदरेषां छंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षरा-
। तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थः ।
मंत्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम
गायत्र्यंतरसंज्ञकं साम प्रतिमिमीते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिसृष्वेकं
सामं वाहेत । अतोऽर्कः सामेति वक्तव्यं । कथमुच्यतेऽर्केणेति । न । वस्तुत
एकं सामं वाहेत । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु
गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रिष्टुबुपादानमितरच्छं-
दः प्रदर्शनार्थः । अथवा अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं ।
त्रैष्टुभेन द्विष्टुभश्चिवावृत्तेन वृचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छंदः प्रतिमिमीते ।
अथवा वाक् सूक्तमेतावत्स्त्रिष्टुभिरुपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन
वाकं वाकवर्णमनुवाकं वा मिमीते । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा
चतुष्पदा । पदद्वयवद्विविराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपे-
तेनानुष्टुपादिभिरुपेतेष्विति । ईयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः ईयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो
वर्गः । ईयद्विष्टुभैर्वर्गैः ईयच्चतुष्पदरूपैर्वर्गैश्च परिमितोऽनुवाक इति ।
सूक्तपक्ष एतावद्भिः सूक्तरयमनुवाक इति । किंचाक्षरेणाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वा-
गधिष्ठितानि सप्त रुदांसि मिमते । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एका-
दशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वाष्टाक्षरं जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परि-
मितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां छंदसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्ग-
सूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

अथ पचवि.

नायद्रथंतरे सूर्ये पर्यपश्यत् ।

तिस्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महि ॥ २५ ॥

। दिवि । अस्तभायत् । रथंतरे । सूर्ये । ५ । रिरि । अपश्यत् ।

। ५ । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । हि ॥ २५ ॥

उपगतीछंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले सिंधुं स्यंदन-
शीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् । स्तंभितवान् ।
वा एष य एष पतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके सासि स्तंभितं सूर्ये
पश्यत् । प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । ऋ० १. ३२. २२. । र
मिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्हगिति हि श्रुतिः । अ
तच्च सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे स्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्हं प्रति वी
रा मवास्त्रणेन । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य सास्रः समिधः समिधना असौ
विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतुः । महा
बलेन महित्वा महित्वेन प्ररिरिचे । रिरिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक् पृथक्
निर्मितवान् । यद्वा गायत्रशब्दछंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेण । ता-
दृशैस्तद्वत् । रिरिगायत्रीचिष्टुजगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्मात्तायत्री
छंदसां कनिष्ठा सती महा बलेन महित्वेन प्ररिरिचे । रिरिचि छंदांस्यतिता-
मति । येनैव बलेन सोममाहवती तादृशेनैवं भवति ॥

॥ इति त्रितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाः । नकाल उपह्वय इत्यादिके द्वे ऋचौ । उपह्वये सुदुघां
धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. १. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षड्विंशी ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता । विषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु षु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुदुघां । धेनुं । एतां । सुहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । उं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोपहृये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुं । आगच्छन्ती क्षीरेण प्रीणयित्री गां प्रवर्ग्यार्थं । पुनः कीदृशी । सुदुग्धा । सुष्ठु दोग्धी । उत अपि च एनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुणलो गोधुक् गोदोग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपहृय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नाऽस्मदीयं श्रेष्ठं प्रणस्यं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुज्ञानात् । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्धर्म इत्यतपन्नद्धर्मस्य धर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तत्तादृशोऽभीष्टोऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्रवोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपहृय इति । यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्री मेघलक्षणां धेनुमुपहृये । आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचेनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुणलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धादित्यो वा वायुर्दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मादुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुज्ञानात् । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो यीष्मोऽवर्षणजनितः सस्यणोपोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु षु प्रवोचं । तस्मादेव कारणान्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् । छांदसोऽड-भावः ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

हिं॒कृ॒ण्वती॒ वसु॑पत्नी॒ वसू॑नां॒ वत्स॑मिच्छ॒न्ती॒ मन॑सा॒भ्यागा॑त् ।

दु॒हाम॑श्चि॒भ्यां॒ पयो॑ अ॒घ्नेयं॑ सा॒ वर्ध॑तां॒ मह॑ते॒ सौभ॑गाय ॥ २७ ॥

हिङ् कृण्वती । वसुपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्चिभ्यां । पयः । अघ्न्या । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिंकृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयित्रीत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छन्ती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमात् । इयमागताघ्न्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्चिभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वास्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥

अत्रापि वृष्टिपरत्वेन शब्दयोग्यं । हिंकृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसेच्छन्ती प्रीणयितुमङ्गगात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहंतव्या । प्रस्तुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा अश्विनौ वायुदित्यौ । ताभ्यां सकाशाहुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्येषा । मूत्रितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं नमसेदुपसीदत । अ० ४. ७. इति ॥

॥ सैषाष्टविंशी ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूढानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

मृक्काणं घर्ममभि वावगाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अन्तु । वत्सं । मिषंतं । मूढानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

मृक्काणं । घर्मं । अभि । वावगाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषंतं निमीलिताक्षं वत्समनु प्राप्तामीमेत् । शब्दं करोति ॥ मीमयतिः शब्दकर्म ॥ यद्वा उक्तं वत्समनु आत्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूढानं मन्तवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं ॥ उगच्छेऽवधारणे ॥ हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच मृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रातं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्समभि अभिलक्ष्य वावगाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते । पायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीति ताक्षलोकाख्यं पुत्रमनु अनुमृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूढस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच मृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्नं पुत्रमभिवावगानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते । पायते । आप्यायनं करोति ॥

॥ अथैकोनचिंशी ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयं सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुं । ध्वसना । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं । विऽद्युत् । भवती । प्रति । वव्रिं । औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता । आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवती बहुशीरमया विद्योतमाना वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकार्थः ॥ अर्थातरं च । शाकपूर्णिनाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न्न बुबुधे । बुबुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्त इत्येषा महदेवता तच्च प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं देवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्योत्तमलिङ्गद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंलिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । अधिश्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वं । तथा विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिङ्गं तच्च मेघस्तद्विद्युदोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वव्रिमौहतेत्यत्र वर्षेण पृथिवी प्रक्षाल्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं । तर्हि वस्तुत उभयलिङ्गत्वप्रतीतेरुभे अपि देवते यस्मिंसा देवतेति न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतान्तर्गतात्मिकाया एकत्वश्रवणेन वा सर्वफलानुत्पत्त्या एकत्वाश्र-

यणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयतिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतै-
क्यमुक्तं भवति । अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्त्वाद्वास्तुतो देवतैक्यं अधि-
ष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया
वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अय्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति
वाङ्माम । माध्यमिका वाक् ययाभिवृता । अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः ।
मेयं शिंक्ते । अथवा अयं स शिंक्त इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि
तु मेघः । तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिंक्त इत्युपचर्यते मंचाः क्रोशंती-
तिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्भिव्याप्ता । शब्देन
प्रकार एवोच्यते । मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अय्यव्ययं ।
लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वं च प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं
करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुष स्थिता ।
ध्वसनावधिष्ठिता । ध्वंसने मेघेऽधिष्ठिता । सा ईदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् ।
स्वकर्मभिवृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणं स्याद्व्यवस्थारूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार ।
नीचैः करोति । मनुष्यान्प्रणतान्करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति ।
अथवा चित्तिभिर्द्योतितलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति
वघ्निमौहत । वघ्निरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सार्वभौमत्वमुच्यते । प्रत्युप-
संहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकात्
आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्वेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते । तमू
अकृण्वन् वेधा भुवे कमिति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्त-
नितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता स्वरूपमिति च प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ त्रिंशी ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजद्भुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । गये । तुरऽगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं कुर्वत् जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वध्यापाराय पशुगमनं सदे-

जच्छये । शेते वर्तते । पश्चात्प्राणायामानंतरङ्गुक्तविलक्षणं सत् ध्रुवमविचलितं
सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये । अथैतेष्वा स्थाणुवन्निष्ठति । आकारः पूरणो वा ।
जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवोऽमर्त्येन मरणधर्मकेन
शरीरेण सयोनिः । पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति
तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः ।
जीवापीतं वाव किलेदं म्रियत इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति ।
पुष्कृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैश्चैश्चरति । वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपा-
मनिपद्यमानं स्रक्के द्रप्सस्य । आ० ४. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकचिंशी ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं गोपां । अग्निऽपदं प्रतं । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । कैः । नः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदा-
चिदप्यविषणं । तथा पथिभिर्विचित्रैर्मार्गैरंतरिक्षेऽप्यवस्थं च परा चरंतं च ।
उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराद्भुखं गच्छंतं । एवं महा-
नुभावमादिश्रुत्वा । याथात्म्येन पश्येयं । किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांच-
तीर्विषूचीर्विष्वगंचती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्विषो वसान
आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आवरीवर्ति । उदया-
स्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष हीदं सर्वं
गोपायतीत्याद्यस्मद्भाषणं । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स
हीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वाचिंशी ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिः तस्मात् ।

स मा र्यो न परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निश्चैतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई॒ । च॒कार॑ । न । सः । अ॒स्य॑ । वे॒द॒ । यः । ई॒ । द॒दर्श॑ । हि॒रूक् । इ॒त् । नु॒ । त॒स्मात् ।
सः । मा॒तुः । यो॒ना॒ । परि॑ऽवी॒तः । अ॒न्तः । ब॒हुऽप्र॒जाः । निःऽच॒र्त्त॑ति॒ । आ॒ । वि॒वेष॑ ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासदेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारात् ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्र-
तिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थमीमेनं गर्भं चकार । करोति विक्षिपति वा ।
ऋतुरणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं
गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ।
यश्च मातुरुदरस्थं ददर्शोदरवृद्ध्यन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बुधः
सत्ताशात्स हिरूक् नु ॥ हिरुगित्यन्तर्हितनाम । इच्छद् एवकारार्थः । नु निश्चये ॥
अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु ॥ यद्वा यः संसारावस्थायामीमेनं कृषिवाणिज्यव्याप-
यनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं
ददर्श गिरिन्दीसमुद्रबन्धादिकं ददर्श जीवसमये । ऋतुर्दृष्टिर्हिरुगिन्नु । पृथगेव ।
अचानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या
योना योनावन्तः परिवीत उत्त्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजाः । बहु-
जन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पन्नदनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भ-
दुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवात् प्रवृत्त्वात् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अत-
स्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां
तु मते य ई चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतद्वृष्ट्युदकं करोति । सोऽस्य तत्त्व-
मिति शेषः । अथवा एतत्कर्म न जानाति तयोरेचेतनत्वादिति भावः । यस्तु
ईमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिरूक् अन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता
परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ई हिरूक् अन्तर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति
स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्ममातुरन्तरिक्षस्य योनीं योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्त-
रिक्षे । उभयोरप्यन्तरिक्षप्रदेशयोरेकदेशेऽप्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे यो-
न्यामन्तर्मध्ये बहुप्रजाः । बहुप्रजाताम्नो बहुप्राण्युपकारी । अथवा जनिरचांतर्भा-
वितव्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन्
निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिमाविवेश । प्रविशति प्राप्ते तीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशी ॥

द्यौर्मे पि॒ता ज॒निता॑ नाभि॒रच॑ ब॒न्धुर्मे॑ मा॒ता पृ॒थि॒वी म॒हीयं॑ ।

उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒न्वे॒ ३॒योनि॑रन्तर॒चा पि॒ता दु॒हितु॑र्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः। मे। पिता। जनिता। नाभिः। अत्र। बंधुः। मे। माता। पृथिवी। मही। इयं।
उत्तानयोः। चम्बोः। योनिः। अंतः। अत्र। पिता। दुहितुः। गर्भे। आ। अधात् ॥ ३३ ॥

नैर्द्यौः। ब्रवीति मे मम द्यौर्द्युलोकः पिता पालकः। न केवलं पालकत्व-
मात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता। तत्रोपपत्तिमाह। नाभिरत्र।
नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः। ततश्चान्नं जायते अन्नादेनः रेतसो
मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सद्भावात्। अनेनैवा-
भिप्रायेण जनितेत्युच्यते। अत एव बंधुर्बंधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्माचीत्यर्थः। किंच उत्तानयोर्द्व्युत्तन-
योश्चम्बोः सर्वस्याश्वोर्भोगसाधनयोर्द्यौवापृथिव्योरंतर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमंतरिक्षं वर्तत इति शेषः। अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पिता द्युलोकः। अधिष्ठाच-
धिष्ठानये रभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते। स्वरश्मिभिः। अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा।
दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भे सर्वोत्पादनसमं वृष्ट्युदकलक्षणमाधात्।
सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्य० यजमानं
पृच्छेयुः। तथा च सूत्रितं। एकैकणो यजमानं पृच्छंति पृच्छामि त्वा परमंतं
पृथिव्याः। आ० १०. ९. इति ॥

॥ सैषा चतुस्त्रिंशी ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि। त्वा। परं। अंतं। पृथिव्याः। पृच्छामि। यत्र। भुवनस्य। नाभिः।

पृच्छामि। त्वा। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। पृच्छामि। वाचः। परमं। वि० व्योम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि। प्रश्नं करोमि। किं। पृथिव्याः परमंतं। उत्कृष्टं
काष्ठं। यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि। तथा त्वामन्यत् पृच्छामि। किं
तदिति उच्यते। यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो बंधनं। यत्र सर्वं संनद्धं
भवति तमित्यर्थः। किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य। असी
वा आत्थ्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं। तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति

पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचत्रिंशी ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं । वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अंतः परमतं पर्यवसानमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनहनं । तत्रैव वृष्ट्यादिमर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपायाः परमं व्योम । उत्कृष्टं रक्षकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षट्त्रिंशी ॥

सप्ताङ्गर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ॥

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अङ्गऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽङ्गर्भाः संवत्सरस्याङ्गे गर्भगर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा ब्रह्माङ्गस्याङ्गे मध्येऽंतरिक्षे गर्भवच्चर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं । वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः । तादृशा रश्मयो विष्णोर्वापयन्त्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते ।

किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं परिभवन्ति । परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्वाप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वं व्याप्ताश्च ॥ यद्वा सप्तार्द्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्द्धगर्भाः । अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादङ्गीशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादङ्गगर्भाः पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्याप्रस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । उतरत्समानं ॥

॥ अथ सप्तचिंशी ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गप्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३१ ॥

न । वि । जानामि । यत् । इव । इदं । अस्मि । निण्यः । सं । नद्धः । मनसा । चरामि ।

यदा । मा । आ । अर्गन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्रुवे ।

भागं । अस्याः ॥ ३१ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि । विविच्य नाज्ञासिधं । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्त्यत्वेन ब्रह्मेकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मेवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वं स ईशत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्त्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धं ॥ यद्वा इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति । तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्वेतद्दार्ष्टान्तिकभूतं । आनुभविकं सार्वार्थ्यं यदस्ति तन्न विजानामि । न प्राप्नोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वार्थ्यं जातं न त्वानुभाविकमित्यर्थः । तच्च कारणमा । यतोऽहं निण्यः । अंतर्हित-

नामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्षप्रवणाभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तच्चेपपत्तिमाह । संनद्धोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विक्षिप्ते- चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वत्र्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीमं परिदेवनार्थत्वे-नोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० १. ३. इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । पराग्विश्वानि अवृणत्स्वयंभूतस्मात्पराक् पश्यंति नांतरात्मन्निति । तर्हि कदै-तद्भवतीत्याह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदित्युच्यते । ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्षप्रवण-जनितोऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदित् अनंतरमे- । एतद्विज्ञानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भज-नीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदमश्रुवे । प्राप्नोमि । चित्तं वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतैवादुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विलंबाभावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तच्चैव श्रूयते । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-नमैच्छदा- । एतद्विज्ञानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भज-नीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदमश्रुवे । प्राप्नोमि । चित्तं वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतैवादुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विलंबाभावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तच्चैव श्रूयते । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-

॥ अथाष्टचिंशी ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना विंयन्ता न्यन्यं चिक्चुर्न नि चिक्चुरन्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । विंयन्ता । नि । अन्यं । चिक्चुः । न । नि । चिक्चुः । अन्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः । समानस्थानः । यच्च परिच्छेदको देहोऽस्ति तच्च सर्वत्र सोऽयमपि ति-न्नित्यर्थः । यद्वा समानोत्पत्तिः । सहवृत्तेन दृष्टितत्त्वगुणवैशिष्ट्येन । एवंभूतः सन् स्वध-याच्चोपलक्षिततद्भेगेन गृभीतः । यद्वा स्वधाशब्देनात्मनयं शरीरं लक्ष्यते । तेन गृहीतः सः प्राङेति । अशुक्लं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राङेति । स्वर्गादिलोकं

प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरचयेण संबद्धो लोकांतरेषु संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणचयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपमिदं पुण्यं प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति । उदानीमुभयप्राधान्येनाह । ते तौ भूतात्मकर्षात्मानौ शश्वन्ताविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्विकजांतेः । तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावाच्च शरीरसंबंध उपपद्यते । विषूचीना । इह लोके सर्वचगमनौ । वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वलोकांतरेषु गच्छन्तौ वर्तन्ते । तच्च नरा अन्यं भूतात्मानं निचिक्षुः । नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति । अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्षुः । न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । न केऽपि देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

॥ अथैकीनचत्वारिंशी ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । यो । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमंत्रे देवाणां जीवात्मानावुक्ता । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदचोच्यते । ऋचो अक्षरे । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः सांगापरविजात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिना । तस्याः संबन्धिन्यक्षरेऽदृश्यादिगुणके क्षरणरहितेऽनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमेतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि यया तदक्षरमधिगम्यते । अक्षरं पुरुषं वेद इत्यद्वैतश्रुतिषु प्रसिद्धं । अगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वोपनिषदं पुरुषं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषय-

त्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिष्वयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पाद-
नद्वारा वेदसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
धंतीत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उक्तृष्टे ऋग्वेदे व्योमन् व्योमनि
व्योमसदृशे । अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तं । यद्वा विद्येष्टेण
सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्ष-
कत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्पर-
मात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । निषीदंति । आश्रित्य तिष्ठंति । तस्मिन् ।
यद्वोक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः
यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदेस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु
न वेद न जानाति । स मर्त्य ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन किं करिष्यति ।
वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्व-
स्यापि वेदस्य वैफल्यमिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता
भवति यागार्हः ऋग्वेदः इति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इत् य
एव तत्तत्त्वं विदुर्जानंति त इमे समासते । त एवेमे ज्ञातारः समासते । सम्यक्
तिष्ठंति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा ये विदुरित् ये जा-
नन्त्येव नानुतिष्ठंति । इच्छन्तोऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयना-
दिः सत्त्वं संवत्सरसत्रपर्यंतानि सहोपयंति । सहार्थं सम्शब्दः । सत्रादधिकानां
यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहु-
त्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयंति । ऋचः । ऋगर्चनीय आदित्य आदि-
त्यमंडलमृगादिमयं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं
तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे
ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन्
सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः । वर्तते । य एतन्न वेद स केवलं या ऋचा
किं करिष्यति । ये ज्ञानंति भावयंति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन
रेवास्ति । भोगिनः संतश्चिरकालं जीवंति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपा-
दयंति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारोऽवि-
नाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वृ । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वे-
दानभ्यतपन्नेभ्योऽभितपेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति । ता-
नेकधा समभरत् तदेतदेमितीति । परमे निति शब्दे । न हि प्रणवादिभिः

किंचिन्मन्त्रजातमस्ति चिकालः प्रत्येकस्य ब्रह्मणः प्रतिपादयित्वा । यच्चान्यत्रिकात् । तीतं तदर्थो नार एव ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपाद्यते । एतच्च यजुस्त्वर्थं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परमं ह्येति श्रुतिदिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासात् । ब्रह्माधिष्ठानत्वात् । ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधिनिषेदुः । निषीदन्ति । आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति । उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अभिहेऽर्च्ये धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया । सूचितं च । सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. १. । इति ॥

॥ सैषा चत्वारिंशी ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अङ्घ्रि तृणमग्नौ विश्वदानीं प्रिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सूयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवन्तः । स्याम ।

अङ्घ्रि । तृणं । अग्नौ । विश्वऽदानीं । प्रिवं । शुद्धं । उदकं । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

हे अग्नौ । गोनामैतत् । अहं ऽर्च्ये हे गौस्त्वं सूयवसात् शोभनयवसस्य तृणादिकस्याङ्घ्री भगवती । भग इति धननाम् । सर्वभेजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसाभिष्टव्ये । क्षीरादिसमृद्धिः

प्रसिद्धा । अथोऽन्तरमेव वयं यजमाना अपि भगवन्तः प्रभूतेन धनेन तद्धन्तः
स्याम । अथैकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं
विश्वकालं सर्वदा तृणमद्भि । भक्षय । आचरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती शुद्धं निर्म-
लमुदकं पिब । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि
भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्भि तृणमग्नौ सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती
। नि० ११. ४४. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकचत्वारिंशी ॥

गौरीर्गङ्गा सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीर्गङ्गाशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छांदसः ॥ मिमाय ।
शब्दयति । किं कुर्वती । सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती । सम्यक् संपा-
दयिषी । एकपदी । एकपादोपेतैकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वा-
युनैकपदी वा । द्विपदी । मेघान्तरिक्षाख्यद्व्यधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः ।
तथा सा चतुष्पदी । पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अष्टापदी ।
अष्टान्तरदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना । नवपदी । उपरिदिग्पेक्षया सूर्येण
वा नवदिगधिष्ठाना । बभ्रुवुषी एवंभूता ॥ भवेच्छांदसः ऋसुः । ततो डीपि
वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्रऽअक्षरा । अपरिमितवच-
नोऽयं । अपरिमितव्याप्तिर्युक्ता । बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुचेति तदु-
च्यते । परमे व्योमन् । उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गङ्गा-
शीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय । मिमति । प्रतिष्ठार्थं धातुः । प्रतिष्ठितानि
घटादिद्रव्याणि तक्षती । तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती । एकपदी । अथाऽन्तत्वे-
नैकप्रतिष्ठानैकरूपा वात्मजा । द्विपदी । सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती । चतुष्पदी ।
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टऽअक्षरा । आमन्त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी ।
नवपदी बभ्रुवुषी । साव्यैरुक्तरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेषूरः कंठादिषु

नवसु पदेषु भवन्ती पञ्चावहविधाभिः। परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे
मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र
आचार्यैरेवं व्याख्यातः। गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन
चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भि-
श्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने। नि० ११.४०.। इति ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशी ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्चमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्ट्युदकसमुदनाधिकरणभूता मेघा अधि
अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति । विविधं क्षरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो
वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु
ताच्छब्दं । तस्याः पुरुषा जीवन्ति । ततः पञ्चावहदक्षरमुदकं क्षरति । सस्यादि-
कमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं विश्वं जगदुपजीवति ॥ अयमपि यास्केन
व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगा-
श्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११.
४१.। इति ॥

॥ अथ त्रिचत्वारिंशी ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तद्धि धर्मेणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्मेणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शकमयं शकुन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात् नातिदूरं अपश्यं । दृष्टवा-
नस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयैः । विषुवता
व्याप्तमैतैर्नानेनावरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं ।

अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृथ्विं शुक्लवर्णं । प्राप्तुते तेन फलमिति स्वयं प्राप्तुत इति वा अग्निर्वस्त्रारूपः सोमः । तं वीरा विविधेरण-कुशला ऋत्विजोऽपचंत । अन्नं धान्यादिभिरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च नित्यासामान्यवचनोऽचौचित्यादभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्मान्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमस्तु प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादिताभ्यभवन् । यद्वा सोम उक्षाभवेत् पूर्वं तं देवाः शतापचन्यज्ञार्थं तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंचो व्याख्येयो विचक्षणेः ॥

॥ अथ ऋत्विजोऽपचंत ॥

चयः केशिनं ऋत्तुथा वि चक्षते । संवत्सरे वपते एक एषां ।

विचक्षते अभि चष्टे शचीभिः । धाजिः । एकस्य ददृशे न रूपं ॥ ४४ ॥

चयः । केशिनः । ऋत्तुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । धाजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्वयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते च ऋत्तुथा काले काले विचक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीति सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानी-यौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्धाजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्द-धृतिकंपलिंगैर्गम्यत इति हि वाग्यद्विदो वदन्ति ॥ अथवा मंचो यास्केनैव व्याख्यातः । चयः केशिनं ऋत्तुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपते एक एषामित्यग्निः पृथिवीं ददृशे । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. । इति ॥

वाग्देवते पश्नैश्चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचचत्वारिंशी ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणं ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्यं वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । तुरीय । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाक् वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि वाक्परिमितं परिमितानि । लोके
या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्त्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनी-
षिणो मनस इषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां मध्ये चीणि गुहा गुहायां
निहितं स्थापितानि नेंगयन्ति । न चेष्टन्ते । न प्रकाशन्त इत्यर्थः । वाचस्तुरीयं
पदं मनुष्या अज्ञास्तज्ज्ञाश्च वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि
चत्वारित्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य
संयहरूपा भूरादयस्त्रिस्रो व्याहतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याह-
तीनामेव सारसंयहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा
वाक् परिमितेति । केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम ।
प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपरगः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनादि-
पातोऽपितुचेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्वाया
वाचश्चतुर्थी व्याकृतत्वात् । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य
व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समास्नातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको
वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वमि-
त्यादिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गा-
मानयेत्य दिरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ ऋग्य-
जुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वयसां छुद्रसरीसृपस्य
च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्म-
वादिनः ॥ अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा ऋग्यजुः मध्यमा
वैश्वरीति चत्वारितीति । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्यु-
च्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते
योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये
हृदया व्य उदीयमाना तान्मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्लोष्ठादि-
व्यापारेण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैश्वरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि

परिऽऽत्तः । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाच्यस्य
 शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु
 मध्ये चीणि परादीनि गुहा निहितानि । इदयांतर्वर्तितात् । तुरीयं तु पदं
 वैस्वरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ब्राह्मणविज्ञानाभाख्यातादिपक्षे मनी-
 षिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति ।
 अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवह-
 रन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यते । अयं मंचो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽचाप्यनुसंधेयः
 । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्ट्वेव
 लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साग्री सा रथंतरे । यांतरिक्षे सा वायी
 सा वामदेष्टे । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या
 वागत्यरिष्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयी वाचं वदन्ति या च
 देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

॥ अथ षट्चत्वारिंशी ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्धो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं मित्रं वरुणं अग्निं आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्तातारमहर-
 भिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं
 देवमाहुः । तथाग्निमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव
 दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः रुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको
 यः पश्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमे-
 कमेव वस्तुतः संतं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति । तत्तत्कार्य-
 कारणेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्त-
 तात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियंतारं मातरिश्वानमंतरिक्षे
 श्वसंतं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वास्त्यमुक्तं भवति । अथ ये केचि-
 दग्निः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाप्ते व

सर्वात्म्यप्रतिपादके ऽयं मंच इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽष्टकः उद्देश्यः । तन्मिच्छन्ति श्रेयं द्रष्टुं तत्पक्षेऽयं । अयं मंचो निरुक्त एवं व्याख्यातः । इममेवायं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इदं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुडमन्तं । दिव्यो दिविजो गरुडमान् गरुणवान् गुर्वीत्मा महादेव इति वा । नि० १. १८. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

वर्षकामेष्टां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

॥ सैषा सप्तचत्वारिंशी ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आर्वचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं । निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अर्वचन् । सदनात् । अतस्य । आत् । उत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभः पतन्ता रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अद्भिर्मैधान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितरण्यार्थाद्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा कृष्णं नियानं । नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं कुल्लोकं तदाश्रितमादित्यं बोद्दिश्योत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मयः अतस्य सदनात् उदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदित् अनंतरमेव यदावागगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्रियते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० १. २४. ॥

॥ अथाष्टचत्वारिंशी ॥

द्वादश प्रथमश्चक्रमेकं बीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं चिन्ता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश। प्रऽधयः। चक्रं। एकं। चीणि। नभ्यानि। कः। ऊं इति। तत्। चिकेत।

तस्मिन्। साकं। चिऽशताः। न। शंकवः। अर्पिताः। षष्टिः। न। चलाचलासः॥४८॥

द्वादश एतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः। प्रहिता वर्तन्ते। तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणलभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः। तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षा-हेमन्ताख्यान्याश्रितानि। यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाश्रिताः। चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कारं चक्रस्यापि। क उक्तोऽपि महान् तच्चक्रं चिकेत। जानाति। तस्मिन्चक्रे साकं सह शंकव इव। अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमाथीयः। तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे चिऽशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न। नशब्दश्चार्थः। षष्टिश्चारा अस्थानीयान्यहान्यर्पिता। अर्पितानि। कीदृशानि तानि। चलाचलासः। एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः। चलाः चलनस्वभावानीत्यर्थः॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्य। पा० ६. १. १२. २.। इति द्विर्वचनमागागमश्च ततोऽमुक्॥ षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहानीति ब्राह्मणं। द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं। नि० ४. २१.॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका। सूचितं च। यस्ते स्तनः शणयो यो मयोभूर्गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं। आ० ४. १.। इति॥ एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या। सूचितं च। यस्ते स्तनः शणयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकिते मनीषेति द्वे। आ० ३. १.। इति॥

॥ सैषैकोनपंचाशी ॥

यस्ते स्तनः शणयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्यीणि।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः॥४९॥

यः। ते। स्तनः। शणयः। यः। मयःऽभूः। येन। विश्वा। पुष्यसि। वार्यीणि।

यः। रत्नधाः। वसुवित्। यः। सुदचः। सरस्वति। तं। इह। धातवे। करिति कः॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवन्निष्पुण्यानां प्राणिना-माप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः शणयः शयानः। तव देहे वर्तमानः। यश्च स्तनो मयोभूः। रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता। येन स्तनेन

विष्वा सर्वानि वार्याणि वरणाग्र्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तृभ्यः ।
यश्च स्तनो रत्नधा बहुविधरमणीयपद्मानां धारयिता वसुवित् वसूनां वासयि-
तृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः स्तनः सुदचः शोभनदानः ।
सुदचः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्याग्नि-
प्रशस्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहा-
स्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्माभिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति
परिदध्यात् । अ० २. १६. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचाशी ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥ ५० ॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनी-
यमयजंत । पूजितवंतः । अनुष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा
प्रहरति तेनैवाग्निनातिथ्य कृत्यत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि धर्माण्यग्निसाध-
नानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमानि प्रकृतमान्यासन् ।
फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति ।
नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं ।
यत्र यस्मिन्नाके पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति । निवसंति । तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्य-
मित्यर्थः । यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं
यष्टव्यमग्निमयजंत । पूजितवन्तः । अग्रेरेव मूर्त्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यं ।
अग्निः पशुरासीत्तम लभंत नायजंतेति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन्
स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनागृह्णंदोऽभिमानिनः ।
आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते । छंदांसि वै साध्या देवास्तेऽयेऽग्नि-
माग्निगृह्णंत । ते स्वर्गलोका यच्चादित्याश्चैवेहासन्नांगरसश्च । तेऽयेऽग्निनाग्नि-
मयजंत । ते स्वर्गे लोकमप्युपगच्छन्ति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति भवन्ति ।

रुर्गप्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति ।
ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचंत । संगच्छंते । येषां पूर्वं साध्यादयो देवाः
सन्ति तत्स्थानं । अग्निनाग्निमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयं । नि० १२. ४१. ॥

॥ अथैकपंचाशी ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वंति दिवं जिन्वंत्यग्नयः ॥ ५९ ॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अव । च । अहऽभिः ।

भूमिं । पर्जन्याः । जिन्वंति । दिवं । जिन्वंति । अग्नयः ॥ ५९ ॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिदहोभिर्गोष्पिका-
लीनैरुच्चैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं
च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाङ्गैव
भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारं मेघा भूमिं जिन्वंति ।
उदकरं स्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयंति । तथाग्नय आहवनी-
याद्याः स्वे हुते दिवमादित्यादिद्युलोकस्थान्देवाञ्जिन्वंति । प्रीणयंति ॥

सरस्वहेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज । दिव्यं सुपर्णं वायसं
बृहंतं स वावृधे नर्यो योषणासु । आ० ३. ८. । इति स्मृतत्वात् ॥ अन्वारंभणी-
यायां सरस्वद्याग एषैव याज्या । सूचितं च । थं सुपर्णं वायसं बृहंतमा
सवं सवितुर्येषेति ॥

॥ सैषा द्विपंचाशी ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधी ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयंतं सरस्वंतमवसे जोहव ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सुऽपर्णं । वायसं । बृहंतं । अपां । गर्भं दर्शतं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयंतं । सरस्वंतं । ३ । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं नशीलं बृहंतं महान्तमपां
गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामेर्दशतं दर्शनाय दर्शयंतमि-
त्यर्थः । यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शयति पृथग्निं । किंच अभीपत आनु-
कत्येन वृष्टिभिस्तर्पयंतं । जगत्प्रीणयंतं । यद्वा पतोऽभिः सलि-

म० १. अ० २३ सू० १६५.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥ २९१

लाधारान् तदा वावसे रक्षणाय जोहवीमि । पुनः पुनराहामि ॥
कनाम । देवं सू

इति द्वितीयस्य तृतीये चयोविंशे वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

चयोविंशेऽः
चैष्टुभं । अचानु
मंत्यस्तृचोऽगस्
स्त्यमरुतां सं
रूपत्वात् एवर्ष
क्यत्वात्स एवर्षिः
अच या तेनोच्च
देवता ॥ संसवचा
पर्यायान्मरुत्वतीय
स्तात्सूक्तस्य शंसेत् ।
एतदेव सूक्तं । पंचम
इति सूचितत्वात् ॥ ३
सवयसः सनीला स
वति मरुत्वतीय एतदे
। आ० ८. ६. । इति सू
सुहन्मिचैर्यश्च राज्यं चि
कया शुभेति पैशून्यं कृ
। ऋग्वि० १. २६. । इति

पंचके पंचदश सूक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
का । कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्य-
ष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुतांस्त्रिंद्रो देवतेति । अचंद्रा-
पपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्रमीनवमीनां मरुद्वाक्य-
वाक्यं स ऋषिरिति न्यायात् । अंत्यतृचस्यागस्त्यवा-
युज आद्या चैकादशी चंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः ।
देवतेति सामान्यापवादेन कृत्वस्य मरुत्वद्रुणक इंद्रो
तयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविडानीयत्पूर्वमेतत्सूक्तं । यदि
वंडयोः सूचितं । कया शुभेति च मरुत्वतीये पुर-
१. ६. ७. ३. । इति ॥ आभिप्रायिके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय
कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति मध्यदिनः । आ० ७. ७. ।
ने मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमार्गएके कया शुभा
द्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. । सूक्तात् ॥ विषु-
विडानीयं । त्वं सु मेघं कया शु च मरुत्वतीयं
तात् ॥ अस्य विनियोगं शौनक ज्ञातिपुत्र-
ति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् ।
वि० १. १. ३. । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरथाह शौनकः
॥ तत्र प्रथमा ॥

कया शुभा सवयसः स रक्षाया मरुतः सं मिमिक्षुः ।
कया मती कुत एतास ति शुभं वृषणो वसूया ॥ १ ॥
कया । शुभा । सऽवयसः तैलाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।
कया । मती । कुतः । आऽइ एते । अर्चंति । शुभं । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इ. वाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सनीलाः समानस्या ॥ ३. व० २५. कया शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया एते मरुतः यद्वा शुभिर्दुकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन संमिमिक्षु महत्या युक्ताः । सिंचन्ति ॥ मिहिलान्तर्ये मिमिक्षतिधातुः ॥ यद्वा मां लोकं सम्यक् मानं संमिमिक्षुः । तदर्थमेते मरुतः यानिश्चेयया मती मत्तादिषु प्रवर्त- तासः । आगताः । आगत्य चैते वृषणो वर्षितारो वसूया कुतो देशादे- सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा वसवो वा सूयया ॥ सुपां जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं दृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽ रो वा ॥ तेनैव कुर्वन्ति । यद्वा मम बलं वर्धयन्तीत्यर्थः । मरुतो हैनं ना जयन्ति । जगति मरुत्संवादरूपे सर्वत्र ॥ ३. व० २६. त्मपरतयापि योजनीयं श्रुतेः । अर्चं- द्रो ब्रूते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अंधरे मरुत आ व श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीर कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अंधरे । २ ॥

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । म । आ । ववर्त ।

युवानो नि तरुणा महानुभावा मरुतः कस्य । रीरमाम ॥ २ ॥ वृढानि हवीं जुषुः । सेवन्ते । कश्च महानधरे स गस्य ब्रह्माणि परि- ववर्त । या ते निवर्तयति । दुर्निर्णये दृष्ट यागे मरुत एताना- गच्छतः श्येनान् शसनीयगत्पनेतन्नामकान्पक्षिण ह । अंतरिक्षे ध्रजतो महा महता मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम । केन तत्प्रीतिसाग्नेन अथ मरुत इंद्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते हि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तुतस्त्वभिर्द्रुमाहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो

कुतः । त्वं । इंद्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । स्मे ॥ ३ ॥

सं पृच्छसे । संऽअराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । न । ते । किं । ते । इत्या ।

वः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पति सतां पालक त्वं माहिनी महनीयः पूजनायः । अनुचरैरनु-
गंत्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नपि एकोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणा-
द्यासि । यद्वा कुप यासि । ते तवेत्येत्यं किं । किं त्वमेवमेव । किं न कोऽप्यनुच-
रोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः संपृच्छसे । समं ह्रीं पृच्छसि ।
हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निद्र ते तवास्मे अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्मभ्यं
शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचैः । ब्रूहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरी वहतस्ता न अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्थेमा । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थ्येन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि
हवीषि वा मे मम स्वभूतानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम
शं सुखकार्याः । यद्वा मे मतयो बुद्ध्यस्तेष्वेव वर्तत इति शेषः । तथा सुता-
सोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः ।
किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां
भक्षको वज्रः प्रभृतः सन्नियतिः । गच्छत्येव लप्स्यं प्रति न च निगर्तते । न केवलं
हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आशासते । मामेव प्रार्थयन्ते । किं-
चोक्थोक्थानि शस्त्राणि मां प्रतिहर्यति । कामयन्ते । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच
नोऽस्मदीयाविमा हरी इमावश्चौ ता तानि गंतव्यानि हविरादीन्यच्छ अभिप्राप्तुं
मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि
तत्प्राप्तुं गंतव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मंतव्यमिति भावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरतो उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूष ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽक्षत्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूष ॥ ५ ॥

एवमुक्ताः ऋतवे ब्रुवते । हे इन्द्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाच्च-
यमर्थं तमेभिर्ऋतवेभ्यै यजाना युक्ताः संतः । कीदृशैः । स्वस्त्राचैभिः । उपायस्त-
बलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आश्रित्य शुभमाना दीपयंतः । हर्षं
प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेतान् गंतून् नु क्षिप्र-
मुपयुज्महे । तव साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि
स्वधामुदकं बलं वानुबभूष हि । अस्मात्पृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु ।
हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्वये तनार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क१ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्यु१ यस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचोरनमं वधस्त्रैः ॥ ६ ॥

क१ स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकं । संऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।

अहं । हि । उयः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अनमं । वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः ।
अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूय । यत् या स्वधैकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं
पृष्टव्ये वृचवधे वा समधत्त । सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः ।
असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीत्यत आह । अहं हि अहं खलूय उन्नूर्णबल-
स्तविषो बलवान् तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्मा-
द्विश्वस्य कृत्स्नस्य शचोः । मेघस्य शचुरेवायं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वे शचुसंघं वध-
स्त्रैर्वधरूपैः शोधनैर्वधकुशलैरित्यर्थः । यद्वा वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्र-
स्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितार्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पीस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पीस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इन्द्रं पुनराहुः । हे इन्द्र वृषभ वर्षितस्त्वं भूरि चकर्ष । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमे । तथाप्यस्मे अस्माकं समानेभिः समानैर्गुणैर्भिरस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्ष । न त्वेक एवेत्यर्थः । हे शविष्ठ । शव इति वत्तनाम । हे इन्द्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृण्वाम । कृतवन्तः स्म । हे इन्द्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यवृष्ट्यादिकं वशाम । कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनु-दात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्येदं वाक्यं । हे मरुतो यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तस्यैहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्यशाम यद्वृष्टिकर्म कामयामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

॥ अथ नवमी ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् । अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् । अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिन्द्र आह । हे मरुतः अहमिन्द्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः संपन्नः । कस्मै कमिति तदुच्यते । मनवे मनो-रर्थायैता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र वश्यादिषु गमनशीलः । अपो वृष्ट्युदकानि चकार । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्य भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनुत्तमा ते मधवन्नकिं न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः । न जायमाने नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥ अनुत्तं । आ । ते । मधऽवन् । नकिं । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः । न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं

हे मधुः ते त्वया नृत्तमप्रेरितं न किर्तु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं
तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावान् त्वत्सदृशे विदाने विद्वाः ॥ व्यत्यये । शानच् ॥
जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किञ्च हे प्रवृद्ध अतिबल जायमानो
जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृचवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि
कुरुषे तानि न नश्यते । न व्याप्नोति । न शतिर्यथाभिकर्म । नान्यस्त्वस्मिन् ता-
नुकार्येवेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एकस्य चित्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्युयो मरुतो विदाने यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहं । हि । उयः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यव । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिन्द्र आह । मे ममैकस्य चित् एकस्यै विभु सर्वत्र गमनशीलमोजो
बलमस्तु । यद्वा बलमेकस्यैवास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि
मनीषा मनीषया मनस इषया दधृष्वान् धर्षितवानहं नु क्षिप्रं कृण्वै कर्तुं
शक्नुवानि । हे मरुतः अहं हि अहं खलूय उद्गूर्णवलो विदानो वेदनावान् ।
यानि यानि वसूनि च्यवं । अवगच्छस्मि । एषामहमेवेन्द्र इत् ईश्वर एव सन्
ईशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं ।
एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पञ्चविंशे वर्गः ॥

॥ अथैकविंशः ॥

अमदन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुमखाय मरुतं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ११ ॥

अमदन् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्म । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मरुतं । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपीन्द्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामचास्मि । उदकोत्पादनादिषु स्तोमः स्तोच-
ममन्त । मादयति मोदयते वा । हे नरः सखाये यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः

श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्र । कृतवन्तः । स्वप्रभूतं स्तोत्रं वा
अनुत्तमा त इत्यादिकं । इंद्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिचे सुमखाय
शोभनयागाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं
मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं
मह्यमेवास्ति । अर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छदयाथा च नूनं ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । छदयाथ । च । नूनं ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेत् एवमेवेते यूयं मा मां प्रति रोचमाना मक्षिष्ये संप्रीयमाना ।
मां ख्यापयंतो वानेद्योऽनंतिकस्यं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः । आ इति चार्थः ।
यद्वा नेऽ इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारय-
माणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक् प्रकाश्य नूनं निश्चयमच्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्छदयाथ । आच्छा-
दयथ च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्त्रं च दधाना मत्कृतैः
कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

को न्वच मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चिचा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥ १३ ॥

कः । नु । अच । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चिचाः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतो युष्मानत्र लोके को नु खलु मर्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः
सर्वस्य सखिवत् प्रियकारिणः संतः सखीन् हविःप्रदानेन सखिभूतान्यजमा-
नान् । आभिमुख्येन प्राप्तुं प्रयातन । गच्छत । हे चिचाः चायनीया यूयं
मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच
मे ऋतानामेधानां ऋतानामवितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

आ यदुवस्यादुवसे न मां नान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त मरुतो इमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त । मरुतः । विप्रं । अर्चत् । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतो दुवस्यात् युष्मत्परिचरणाहोत्सोचात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्षी स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीतनानाचक्रे । आभिमुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा षष्ठ्यन्तः । इदं सूक्तं दुवस्यानां परिचरणाहोनां दुवसे परिचरणयेत्यर्थः । अतो हे मरुतो यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठु वर्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आडित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदश्यां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भ्यो निवेद्याभिमतमागच्छे ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादर्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्याम वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदर्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एषः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो द्रष्टव्यं । युष्मत्प्राणनाय भवत्वित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपं वागपि वो द्रष्टव्यं । यस्मादेवं तस्मान्मांदर्यस्य स्तुतिरिषेर्भेदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुं वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोत्रिषेच्छयायासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे । शरीराय । तत्पोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंत्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थप्रकाशे तमो हार्दे निवारय ।

पुमर्थोऽथतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमन्महाविद्यालयप्रवर्तकपदीरुक्पालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयः ऋक्संहितायाऽध्यायः आदरात् ।

व्याख्यातः सायणाचार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश
सूक्तानि । तच्च तन्वित्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अचानुक्रमणिका । तन्वगस्त्यो
मारुतं हि द्विचिष्टुबंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्दक्षीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे
कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तते अन्यस्याः
सूक्तसंख्याया इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तं क्षणेनागस्त्येन दृष्ट्वा तस्य-
स्यार्थं । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तुल्यादिपरिभाषयेदमस्मिन्सूक्ते मरुदेवताकं । अंत्ये द्वे
चिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लिंगिकः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

तच्च वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन् ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन् ॥ १ ॥

हे मरुतो वयं युष्मदीयं तच्चाहं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं
माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थं । रभसाय रभस्यः कृत्याय जन्मने

वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रादानाय । वायुप्रेरणेन मेघपातं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणः । मनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ताः हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्यधेव ऐधान्येधःसंबंधीनि तेजांसीव प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युधेव । युद्धेन तत्तदुद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुषु तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥
नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।
नक्षन्ति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनं । न । मर्धन्ति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सूनुमौरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्विभ्रतो धारयंतो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीळन्तीति उप उपेत्य क्रीळन्ति । विहरन्ति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते । जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पर्वतोपरदेहरी मरुतः पुत्रत्वेन स्त्रीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच । स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धन्ति । न संग्रामयन्ति । न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।
उक्षांत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥
यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाशुषे ।
उक्षांति । अस्मै । मरुतः । हिताः । इव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयः । भुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमाद्यहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरणधर्माणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । चक्षुःश्रोत्रादौ

वृक्षसमूहो भयते । विभेति । तथौषधिः प्रियंगुव्रीक्षादिः प्रजिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्तत्तत्तत्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथां यन्ती । यथात्मन उच्छन्ती स्त्री रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्रा वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविः । दती । रिणाति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उद्गूणवत् । मरुतो यूयं सुचेतुना शोभनचेतसः अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काले इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती विक्षेपयतीत्यर्थः दन्ती दिद्युत् हेती रदति । लिखति मेघसंस्त्य यं । पश्वः पशून्श्च रिणाति । रेषति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा हतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभराधसोऽलानृणासो विदधेः सुस्तुताः ।

अर्चन्त्यर्के मन्दिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमाणि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भदेष्णाः । अनवभराधसः । अलानृणासः । विदधेः । सुस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्के । मन्दिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमाणि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कम्भदेष्णाः प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः । अविरताना इत्यर्थः । अनवभराधसोऽभष्टहविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलानृणासः ॥ नकास्य स्थाने लकारः ॥ अलानृणास आतर्दहन्ति । अथवा अलं पर्याप्तमातिनाः शशूणा । यद्वा अलानृणास दातारः । एवंरूपा मरुतो विदधेः यागेष्वर्केमर्चन्त्यमिन्द्रं स्वसखीभूतमर्चन्ति । पूजयन्ति । स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं

मरुतो मरुत्साधनस्य सेमस्य पीतये पानाय । तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानं-
तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामोरकस्येन्द्रस्य प्रपञ्चानि प्रतमानि
मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुर्जानन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूभि रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्णिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तं । अभिऽहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवत ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विऽरप्णिनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतो यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यभोगवद्भिः
पूभिः पात्तनैर्जतयैः शत्रूणां नगरैर्वा तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह ।
यं जनमभिहुतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पापादावत । अरक्षत । किंच
हे उया उद्गूर्णतेजसो हे तवसो बलवंतो वेगवंतो वा हे विरप्णिनः ॥ महन्ना-
मैतत् ॥ महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते विरप्णिनः । विविधा
रप्णिनः स्तोतारो येषां ते यथोक्ता हे तादृशा यूयं यं च जनं पाथन । पाथ ।
रक्षथ । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रादीनां
पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिशंसनात् । यमेवं कुरुष्व तं रक्षतेति शेषः ।
पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्ता च रक्षथेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हे मरुतो वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि
कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि ।
तथा वोऽंसेषु तदुक्तमभ्युक्तभुजेष्वपि ॥ आकारोऽप्यर्थे ॥ मिथस्येव बला-

धिक्वात्प स्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बतानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि
वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थाने तानि
प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा प्रगतः पंथा यैस्तेषु
पादायेतु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच वोऽक्षो युष्मात्सं-
बन्धी रथ्योऽक्षश्चक्रा तत्रेपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे
विववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिपि चक्रेषु संवृष्टो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं
देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागन्ध्वमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ दशमी ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि
कल्याणानि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं धिरे । दधिरे धारयन्ति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु
रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्य भरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो राभ-
स्ययुक्तानि कांतिमन्ति वा । तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुकवर्णा
मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वामुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी ।
एवमेते मरुतः सर्वांगेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण विधिरे । विविधं धारयन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् । पक्षिणः पक्षानि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीये वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

महांतो मद्वा विस्वोऽविभूतयो दूरेदृशे ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिष्टा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महांतः । मद्वा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः । संऽमिष्टाः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽस्तुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतो महांते महात्सोपेताः । केन । महा । महत्त्वेन प्रभावातिशये ।
तथा विभो विभवो व्याप्ताः । तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः । दूरेदृशो दूरे
दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । दिव्याः स्तुभिरिव ॥ स्तु इति
नक्षत्रनाम ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणामिति निरुक्तत्वात् ॥ दिवि भवा देवाः
स्तुभिः स्वपुष्पकभूतैस्तजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच
मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वा आसभिरास्यैः स्वरितारः शब्दयितारः ।
गिरिवत्त्वा इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे संमिष्टाः सम्यक्
मिश्रयितारः । इंद्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हिनं नाजहुरिति श्रुतेः । तथा
परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति
तेऽस्मद्यज्ञमागन्तीति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दाचमदितेरिव व्रतं ।

इंद्रश्चनं त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १२ ॥

तत् । वः । सुजाताः । मरुतः । महित्वनं । दीर्घं । वः । दाचं । अदितेऽइव । व्रतं ।

इंद्रः । चनं । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुकृते । अराध्वं ॥ १२ ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतो वो युष्मदीयं महित्वनं महत्त्वं तत्
तादृक् खलु । तदित्युक्तं किमित्याह । वो युष्माकं दाचं दानं वृष्ट्यादिरूपं
दीर्घमत्यायतमविश्रुतं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः । अदितेर्व्रतमिव ।
अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं
तद्वत् । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यादिमंत्रवर्णात् । किंच हे मरुतो यूयं यस्मै
सुकृते शोभनयागादिकर्त्तुं यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिंद्रश्च इंद्रोऽपि
त्यजसा त्यागेन न विहुणाति । न विहरति । कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं
यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चणष्टः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगंतव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागमिंद्रत्यागोऽपि नातिक्का-
मतीत्यर्थः । यद्वा यस्मै तद्वनमराध्वं तमिंद्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति
किंनुमोदयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

तच्चो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवत ।

अया धिया मनवे शुष्टिमाथ साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवत ।

अया । धिया । मनवे । शुष्टिं । आथ । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतो वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते । परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तते इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतो यूयं यद्यस्मात्समस्माभिः क्रियमाणं स्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति तथावत । रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानया युहात्मिकया बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्टे वास्मदादये शुष्टिमाथ कीर्त्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिरिषंभूता आचिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

येन दीर्घं मरुतः शुश्रुवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनं वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिः ॥ १४ ॥

येन । दीर्घं । मरुतः । शुश्रुवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । ततनं । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतो युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना येन परीणसा ॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते ॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सचादिरूपं कर्म शुश्रुवाम । प्रवर्धयामः । किंच यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संयाम आततनन् । सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संयामं यत्ततनं । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः वृजनैराभि अभिमुख्येनाश्यां । व्याप्नुयां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंचस्तृतीयाध्यायांते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्प्य स्वाभीष्टमाशस्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धोद्विष्टिः तदुच्यते । मादार्यस्य ॥ मंदतेरीयतेश्च मादार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य माननार्हस्य कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वैतत्पदत्रय-मुत्तरश्च संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषेच्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धौ । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आयासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं चेष्टमचं वृजनं बलं जोरदम्बुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । अद्यंद्दी शिष्टा मरुदेव-ताकाः पूर्वच ह्यिष्टात् । सहस्रमेकादशद्यंद्दीत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयर्ध्वं सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इन्द्र । उतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयर्ध्वं । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यमु-पयंत्विति सर्वत्र योज्यं । तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वच्चिन्द्र-गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष इषणीया अन्नानि सहस्रं बहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपि मितानि धनानि मणिः कदापि मादयर्ध्वं अस्मान् मादयितुं

यानि संति । तेषां नोऽस्मानुपयंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवन्तश्चत्वार्युपाः
पशवोऽपि नोऽस्मानुपयंतु । समीपं प्राप्नुवन्तु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्विदेः सुमायाः ।

अथ यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ नः । अवःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽद्विदेः । सुऽमायाः ।

अथ । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणेः सहिता नोऽस्मानच्छ आभिमुख्येनायांतु । आ-
गच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेर्बृहद्वि-
देर्वै । ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आयांतु । वाशब्दः समुच्चये ।
आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह । अथ अथैषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत
एतन्नामकाः परमा उत्कृष्टा अश्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । समुद्र-
स्यापि पारे परस्मिन्तोरे धनयंत । धनधारणं वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रक्षणेर्ध-
नैश्चायांतित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मिम्यद् येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गूहा चरंती मनुषो न योषा सभावंती विद्व्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यद् । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गूहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवंती । विद्व्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदक-
मंचन्ती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा
ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा । उपरा न मेघमालेव येषु मरुत्सु सामिम्यद् ।
म्यदतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिविद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः ।
मेघपंक्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विश्लेष्यते । गूहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरन्ती ।
तच्च दृष्टान्तः । मनुषो न योषा । मनुषस्य परिच्छादेर्महिषावत् । सा यथा
सुवेष्टान्तःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावंती ।

सभा जनसंघः । तद्वती वर्षकाल आविर्भवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । विदध्या वागिव । विदधो यज्ञः । तदर्हतीति विदध्या प्रेषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा विदध्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा भवति तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

परां शुभ्रा अयासो यथा साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां । शुभ्राः । अयासः । यथा । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यथा मिश्रणशीलया विद्युता परामिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिंचत्युदकसंस्त्यायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचंति तद्वत् । एवं कुर्वतो घोरा अति-
द्विप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ नापनुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांते दात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीषं-
तात्सप्रम्या ईकारो लुग्वा । ईदूतौ च सुप्रम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचंति । किंतु देवा मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवंते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्वृद्धिं त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जोषद्यदीमसूर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्रेषप्रताका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असूर्या । सचध्यै । विषितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात्रं । त्वेषऽप्रतं का । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥
 जुषेर्लेङ्गडागमः ॥ किमर्थं । सचर्थै । संगमनार्थं । कोऽपि सा । असुर्या । असुराः
 क्षेमरारो मरुतः । तेषां स्वभूता । विषितस्तुका । विशेष्टकेशसंघं विप्रकीर्णकेशसंघा
 वा संभोगवशेन । तथा नृमणाः । नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मरुत्तुषु वा
 दृष्टिप्रदानमनोयुक्ता । त्वेषप्रतीका । दीप्नोपक्रमा दोभावयन् । । ईदृशी देवी
 विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमागात् । आगच्छति आप्नोति । यागदेशं गंतुं
 रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव
 सूर्यपत्नीव । यद्वा सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिह । सा यथारोहति तद्वत् ।
 आगमने दृष्टान्तः । नभस इत्या न । अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः ।
 नभ इति षट् साधारणानीत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा
 यथा शीघ्रा तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिष्टां विदधेषु पञ्चा ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान् गायन्तं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । आस्थापयन्त । युवतिं । युवानः । शुभे । निमिष्टां । विदधेषु । पञ्चा ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायन्तं । गाथं । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयन्ते नित्यतरुणा वी मरुतो युवतिं मिश्रयन्ती नित्यतरुणी
 वा विद्युदूपां स्त्रियमास्थापयन्त । आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति ।
 कीदृशी तां । निमिष्टां । नियमेन मिश्रयन्ती । पञ्चा । पञ्चो बलं । तद्वन्ती ।
 शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृष्ट्युदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं ।
 किंनिमित्तं । विदधेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यत् यदा हे मरुतो वी
 युष्मान् अर्कः । मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमंशोपेतः स्तोता वा हविष्मान्
 प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परि-
 चरन् गाथं गातव्यं स्तोत्रं गायन्तं । गाति । तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र तं विवक्त्रि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदी वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्त्रि । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिम । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ई । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्तातिशयो वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्योऽबा-
ध्योऽमोघोऽस्ति तं प्रविवक्त्रि । प्रवक्ष्मि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त
इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणा वृष्ट्यादिवर्षणमन-
स्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् ।
चिदिति पूजायां । अत्यंतमविनश्वरा । ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता
जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते । धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिनः
उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पांति मिचावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवंते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मिचावरुणी । अवद्यात् । चयते । ई । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवंते । अच्युता । ध्रुवाणि । वावृधे । ई । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबन्धिनो देवा मिचावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो ।
अर्यमा उ इति निपातसंज्ञायात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थे । अर्यमापि ।
एते चयोऽपीममुं लोकं यज्ञं वावद्यान्नस्यादयथागृह्णानात् । जगत्पक्षे व्यवहा-
रप्रतिबंधरूपात् पांति । रक्षन्ति । अस्ति । क्षीणानपि पदार्थान्
चयते । चायन्ति नाशयन्ति । उत अपि चैतैः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावीणि
अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्योद्भूतानि च्यवंते । च्यवन्ति चैते । अहोरात्रे
वै मिचावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा अच्युतानि
ध्रुवाणि धनानि च्यवंते । कदेति उच्यते । हे मरुतो युष्मदीय ईमयं कालो

नातिह्यः प्रदेयजलः खंडितमेघो वा यदा ववृधे । वर्धते । तदा भिचाः सो देवा
 पुष्पदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षंतीत्यर्थः । यद्वा दातिवारो दक्षवराणीयविलक्षण-
 धनो यजमानो हे मरुतः प्रेक्षां युष्मान्वधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आराज्ञात् अंतमापुः ।

ते धृष्णुना शवसा शृशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि षुः ॥ ९ ॥

नहि नु वः मरुतः अंति अस्मे इति आराज्ञात् चित् शवसः अंतं आपुः ।

ते धृष्णुना शवसा शृशुवांसः अर्णो न द्वेषः धृषता परि स्युः ॥ ९ ॥

हे मरुतो वः शवसो युष्माकं संबन्धिनो बह्व्यान्तमवसानमंत्यतिक आ-
 राज्ञास्त्रिहूरादपि । यद्वा चिदिति कुप्सायां । अत्यंतदूरात् अस्मे अस्मासु मध्य
 एकेऽपि नु क्षिप्रं न ह्यापुः । नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण
 शवसा बलेन शृशुवांसो वर्धमाना अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन
 द्वेषो द्वेषन्परिषुः । परिभवन्ति । वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्णो न । उदक-
 मिव । यथेदं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छ-
 वसोऽंतं नापुः ॥

वयमद्येत्येतां दशमीमस्तमित आदित्ये जपेत् । तथा च सूचं ॥ वयमद्येन्द्रस्य
 प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहीत्यस्तं यात्यादित्य इति । पाठस्तु ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्त नः ऋभुक्षा नरामनु स्यात् ॥ १० ॥

वयं अद्य इन्द्रस्य प्रेष्ठाः वयं श्वः वोचेमहि सऽमर्ये ।

वयं पुरा महि च नः अनु द्यून्त तत् नः ऋभुक्षा नरां अनु स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिने वैशं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतम भवेम । यद्वा प्रिय-
 तमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच वयं श्वः
 परस्मिन्नपि दिने समर्ये । सह मर्या मर्या ऋत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः ।
 तस्मिन् । संयामे वेन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि

काले महि महद्बलं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि । तथा द्यून् दिवसान् प्रतिदिवस-
मित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्माद्बुद्ध्याः ।
महन्नामैतत् ऋभुक्षा उक्षा इति तन्नामसु पाठात् । महानिंदो नरां मनुष्याणां
मध्ये नोऽस्माननु स्यात् । अनु भवतु । अङ्गूलभभिमतप्रदो वा भवतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ११ ॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्त्यं मारुतं । अंत्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुवंतमित्यनुक्रांतं । वि-
शेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं वो देवया उं दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंऽधियं । वः । देवऽयाः । उं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हे मरुतो वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि
यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्वरमाणा संभजमाना भवति ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति
यास्कः ॥ तत्तद्वागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्पपरिहारेण समं कुरु-
ष्येत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्न देवया
देवान्प्रायितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पा-
दनाय वृष्टिं कुरुष्येत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुष्य तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखा-
नावृत्यां । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्ध्यावाऽर्ध्वोर्महे महतेऽवसे रक्षणाय

ग्रीष्मन्वाह वा । तदपि किमर्थमिति सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय । कैः साधनैः ।
सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायंत धूतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वजाः । स्वतवसः । इषं । स्वरः । अभिजायंत । धूतयः ।

सहस्रियासः । अपां । न । नोर्मयः । आसा । गावः । वंद्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा
लक्ष्यन्ते तद्वत् ॥ यद्वा अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा
जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं
हविर्लक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायंत । अभिलक्ष्य प्रा-
दुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयन्ते । अपां नोर्मयः । उदकानामूर्मय इव सहस्रि-
यासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्या गावो न गाव
इवासा समीप एव उक्षणो वृष्ट्युदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्-
तीत्यन्वयः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

ऐषामंसेषु रंभिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्तांशवः । हत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । ऐषां । अंसेषु । रंभिणी इव । रारभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सं । दधे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुताः अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव ।
यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुतं
अभिषुता रमभूताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो नासते ।
परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः
संतो हत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते ॥ यद्वा प्राणादिरूपेण शरीर-
स्थिता दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते । ऐषामंसेषु रंभिणीव

युवतमांसात् बिनी योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवत्तं बने सा-
मर्थ्याश्चक्ष्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तचरणकश्च
कृतिः कर्तनी च खङ्गलताष्टिश्च संदधे । संधीयते । सम्यक् धृता भवति । परस्प-
रसमुच्चयार्थाश्चकारः । ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवोऽनुविजिताः । अचुच्युर्दृढहानि चिन्मरुतो भ्राजहृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । अनुविजिताः । अचुच्युः । दृढहानि । चित् । मरुतः । भ्राजतः । हृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो
दिवो द्युलोकाद्वृथानायासेनावायुः । अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्य मरुतो
यूयं त्मना आत्मना स्वयमेव कशया । वाङ्मैतत् । वाचा स्तुतिश्चोदत ।
प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजिता बहुयज्ञेषु
प्रादुर्भूताः । दीप्ता एवंभूताः संतो दृढहानि चिद्दृढान्यपि पर्वतान्य-
चुच्यवुः । च्यावयन्ति । चालयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को वोऽंतर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिः । विद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुषैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमाना युष्माकमं-
तर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति । चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चाल-
नमिति उच्यते । त्मना आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्वया हन्वेव ॥ द्विवचन-
स्याकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषा-
मन्तानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्नोति समृद्धार्थं धन्वच्युतो न । धन्वन्-
शब्दोऽन्तर्गतश्च वचनः । तेन तत्स्थः दकं लप्स्यते । उदकस्राविणो मेघा इव ।

ते गच्छन्तिः पन्ते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बहुविधं कृतं निच्छन् यज-
मानः स्तोत्रैर्वहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अहन्त्ये ऽहि भव एतशो
न । अथ इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यद्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । यवयथ । विथुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यस्मिन्नुदकनिमित्तभूते सत्यायय । आगच्छत । अस्य रजसो
वृष्टपुदकस्य लोकस्य वा महो महतः परं पारमंतं क्व स्वित् । कुचास्तीति
नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ् भाग आदिश्च क्व स्वित् । कुचास्ति । आद्यंतं न
कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव
संहितमेकभूतमुदकं च्यावयथ । स्वस्थानाञ्चालयथ तदाद्रिणा वजेण त्वेषं दीप्ता-
मर्णवमुदकवंतं मेघं विपतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

सातिर् वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पूणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्येव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पूणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्योऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धिनी सातिर्न संभक्तिरिव । युष्मात्संभजनं यथा
प्रशस्तगुणं तद्वद्भो रातिर्वृष्ट्यादिविषयामवती । अमात्यवतीर्द्रादिसंभक्त्या ।
यथा राजेवामवानित्यत्रामशब्देऽमात्यवचनः तद्वत् । यद्वा वः सातिः संवि-
भक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती दुःखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफल् । पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवतां । वृष्टौ सत्यां
कर्षतीति प्रसिद्धं । दक्षिणे धिपेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा । भद्रा भन्नाया

स्तुत्या । किंच पृणतो दातुर्धनिरुत् दक्षिणा न । दक्षिणेव । तत्रासः द्विकरी ।
 बुज्यां पृथुजवा शोभ्रगाभिनी । किंच असुर्येव असुरस्य स्वभूता जंजती सर्वा-
 नभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथाऽन्येभ्योऽपहत्यान्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि
 मेघस्थमुदकमपहत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । इदृशी रातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रति षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यदभियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदि घृतं मरुतः प्रुणुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । षोभन्ति । सिंधवः । पविऽभ्यः । यत् । अभियां । वाचं । उत्ऽदीरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुणुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिंधवः स्पन्दनशीला आपः प्रतिषोभन्ति । प्रति-
 चलन्ति । कदा । यत् यदाभियामभभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणादीरयन्ति ।
 उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे ॥
 पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ तत्रावस्मयन्त । स्मयन्ते ।
 अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां
 घृतं क्षरदुदकं मरुतः प्रुणुवन्ति । प्रुणन्ति । सिंचन्ति ॥ प्रुषेः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन
 षुः ॥ यदैवं तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेऽयासां मरुतामनीकं ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेऽयासां । मरुतां । अनीकं ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वं । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा । पृश्निरे वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नेः पुत्रा
 उपमास इत्यादिश्रुतेः । तामेवांतिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्प्रम-
 यासां गंतृणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपञ्चाशत्संख्याकमरुतं । उत्पादितवती ।
 किमर्थं । महते रणाय । संयामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सराः
 संमान्पा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदित्

अनंतरमेवेषिरां सर्वैरिष्ट्यां स्वधामनं सस्यादसः बिलक्षणं पयपश्यन् ।
परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गोर्भादर्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादर्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं चैष्टुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट्
अथ चतुष्पदा । विराट् दक्षिणोऽङ्गुलान् विराजो दिश इति पिंगलनागेन सूचि-
तत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूहो दशराचे द्वितीये
छंदोमे ऋग्वेदोऽयं इदं विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा
महां महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणादेतान्मरुतो महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वाच्च
निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात्महश्चिदसि । चिदिति
पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्यागात् । यज्ञैतत्क्रोधनाम । क्रोधाद्वा वरूता
वरिता रक्षितारिः । भवसि । यज्ञा मरुतोऽपि त्यागाः श्लादिविषयावारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स तां शस्त्रं चिकित्वान् चेतनावान्
अस्मदनुयहविषयज्ञाने पेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुम्नानि मरुतां वृक्षा-

विष्वाणं वनुष्व । देहि । तानि सुभानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु प्रियतमानि ।
हिंशतोऽयमिन्द्रो मरुत्सखेत्यादिश्रुतिः प्रसिद्धार्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयुजन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळ्हस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमंचे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अर्बेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते ॥ हे इन्द्र ते
मरुतोऽयुजन् । युज्यंते । त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः ।
विश्वकृष्टयः । राज्यत्वेन सर्वजनवन्तः । किंच मर्यचा मर्येषु मर्यार्थे निष्पिधो
निःशेषेण दकस्य सेवृन्मेघान्विदानासो जानानाः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः
सेना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृचादिसंयामस्य सातौ
लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हारमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति ।
यद्वा सुखेन मित्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संयामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयु-
जन्ति । संबंधः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अम्यक्सा ते इन्द्र ऋष्टिस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धि अतसे णुणुक्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । णुणुक्कान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषेऽस्मे अस्मद्वृष्ट्यर्थ-
मम्यक् । प्राप्नोति मेघः कोटिः । एवं च सति मरुतोऽपि सनेमि । अग्निं योते
षट् पुराणनामान्युक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं संगृहीत-
मभ्युदकं जुनन्ति । क्षिप्यन्ति । वर्धन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादेसः द्वौ रत्नाद्वि-
धिश्च यः । हि स्मेति पूरणे । अग्निरप्यतसे संतते कमणि निमित्तभूते सति

शुशुक्लान् दीपमानो वर्तते । पञ्चात्प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवीषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्थस्योदकात्तद्वीप-
तादिवीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा आयुधमेवोच्यते । वज्राख्या-
धविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्लान् दीपयन्नग्नश्चित् ॥ चि उपमार्थे दधि
स्त्रिद्विगुणमर्थे । नि० १. ४. । इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् ॥ काष्ठे ज्वलन्नि-
रिव । तद्वद्वीपो वर्तते । एतदेव दोषत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव
वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्यैव
ऋष्टेः सामर्थ्यमितीदृश्य स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्यः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तु । नः । इन्द्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्यः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु ॥ तुरवधारणे ॥ त्वमेव तं रयिं त्वहानयोग्यं गवादिधनं दाः ।
देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं
त्वोजिष्ठया ओजस्वि तमया परिक्रमणार्हया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवा-
दिलक्षणया ऋत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयामः इति शेषः । यद्वा दक्षि-
णाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारव-
प्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोर्धातियु-
वक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां स्तुतो येऽस्तुतः
स्तुतारश्चकनंत । कुमयन्तेऽस्तवन् । याः स्तुतः स्तुतः मेवाकामयन्तेति वा योजना ॥
कनतेर्ण्यतात्पुडि चडि रूपं । चड्यन्यतरस्यामिति चडः पूर्वमक्षरमुदात्तं ॥ त्वां
होवाद्ये वाजैर्हविर्लक्ष्णैरन्नेः पीपयंत । आप्याययन्ति । तच्च दृष्टान्तः । मध्यो
मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सारवन्नि चविशेषैः स्तनं न । तं यथाप्याययन्ति
तद्वद्वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं
धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वे राय इन्द्र तोशतमः प्रणेतारः कस्य चिहतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्म पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातूयंतिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वे तव रायो धनविशेषास्ते शतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । छांदसं शतं ॥ यद्वा ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्ते शतमाः ॥ तोशतिर्वधकर्मा निते शयति निवर्हयतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तोशतमा हिंसितृतमा अवर्धयति मेघानां । अश्विन्युक्तार्थः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातूयंतीव । यज्ञगमनमिति ॥ त आगत्य मृळयंतु ॥

॥ इति ऋग्वेदेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्रति प्र याहीद्र मीळहुषो नृन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अथ यदैषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळहुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व ।

अथ । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं मीळहुष उदकासेकृन् नृन् जगच्चेतृन् नराकारान् । महो महतो मेघान्प्रति प्रयाहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सदने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा हविःप्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान् यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजं यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अथ अपि यद्यदैषां तत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूतः । एताः पृथुबुधा गंतारो वाश्वा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः । तिष्ठन्ति । मेघानामन्ते । यद्यैषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः

वृणावणां मेघास्तिष्ठन्ति । तच्च दृष्टान्तः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न । राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रति घोरानां मयासां मरुतां शृण्वे आयतामुपधिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमूर्ध्नि ऋणवानं न पतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोरानां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपधिः ।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयन्तं । ऊर्मैः । ऋणऽवानं । न । पतयन्तं । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते संबन्धिनां घोरानां भयानकानां शब्दाभिमानानां वितानामेत-
वर्णानामयासामयमानानां गमनशीलानां मरुतामायत मागंतृणां मरुतामु-
पधिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपधिर्वाक् । शृण्वे ।
श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यन्ते । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्मा-
णमूर्ध्निः स्वरक्षणैरुदकनिगमनसाधनैर्वा पृतनायन्तं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं
मेघं वा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयन्तं । पातयन्ति । तेषामेव ध्वनिः
श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्ऋणवानं न ॥ छंदसीवनिपाविति वनिप् ॥
ऋणवंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवं
महानुभावा मरुतस्त्वानुगा इतींद्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विग्रामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विग्राम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्या
विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उग्रशस्त्रस्य तादृशस्त्वं सर्वज-
नहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः शेषका गोअया
गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रद । विलिख । विद्वद्भ्यः । हे देव

तमानत्वं स्तवानेभिः ज्यमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा स्तवसे। स्तूयसे ॥
उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

न नूनमस्तीति पंचर्चे षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ न नूनं
पंचागस्त्यमैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवाद ऐन्द्रस्तत्राद्या तृतीया
चन्द्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूप-
त्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चन्द्रवाक्यं । अतस्तासां तस्य वाक्यन्याये स ऋषिः ।
शिष्टे अंगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
अन्त्या ऋषेष्वात्तिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥ अत्र यास्कः । अंगस्त्य इन्द्राय
हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदितां चकार स इन्द्र एव्य परिदेवयां चक्रे । नि० १. ६. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्धेदु यदद्भुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति ।
नूनमद्य विचिकित्सार्थं । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तन्नाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्श-
नादद्याद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥ श्वस्तनमपि
नैव नास्ति । अद्य यथास्मदर्थनिरुपमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति
भावः । यदद्भुतमन्यस्मै निरुप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद ।
यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न
कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्त्यस्य चित्तं मानसं
जानातीति शेषः । उत अपि च आधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु
सकृत्स्नं नश्यतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं ॥ हे इन्द्र नोऽस्माननपराधिनः किं जिघांससि । हंतुं मेच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृमेकस्मिन्नेवादि-
तिगर्भं उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु तस्य कि-
मित्यत आह । तेभिस्तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं
तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान् समरणे संयामे मा वधीः । मा हिंसीत । यथा
लुप्तो दृष्टान्तः । संयामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किं नोऽगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥ वरि.

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविःप्रदानवरप्रदानाणां प्र-
कारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशत्वं सखा सन् अस्मद्वितकार्येपि सन् नोऽस्मन्निर्मति-
मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपत्तपः किंतु
तथ्यमेवेति चेदुच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावस्तु विद्म ।
जानीमः । कथं जानीष्येति उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप-
मस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव ॥ इदमर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्रिमिंधतां पुरः ।

तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तत्र । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे च त्विजो यूयं । अगस्त्योऽंगोऽतवान् । तस्मादेदिमं यत्नं । संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादग्निमाहवनीयादिकं समिधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु । तच्चाग्नावत्तस्याभरणक्षणास्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहै ॥ अगस्त्यवाक्ये शिष्टादिशिष्टं । तच्च वेद्यामन्तस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञाप्रसादनं कुरुत । आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इंद्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इंद्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्व । अथ । प्र । अशान । ऋतुया हवीषि ॥ ५ ॥

त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां । मित्रऽपते । धेष्टः ।

इंद्र । त्वं । मरुत्ऽभिः । सं । वदस्व । अथ । प्र । अशान । ऋतुऽया । हवीषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपते । अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इंद्र त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यद्वा हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपते । अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र त्वं धेष्टः । सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि ॥ हे इंद्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः संवदस्व । तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अथ अपि च त्वमृतुया ऋतात्ता । उपलक्षणमेतत्कारस्य । तत्तद्यागकाले हवीष्याज्यचर्वादीनि प्राशन । प्रकर्षेण भुंक्ष्व ॥

॥ इति द्वितीयः चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं मारुतं । आद्ये द्वे केवलं मारुते । शंष्टाश्चतस्रे मरुत्वदिंद्रदेवताकाः ॥ प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽत्या मरुत्वतीया इत्युक्तमणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रति व एता नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वा ॥ १ ॥

प्रति॑ । वः । ए॒ना । नम॑सा । अ॒हं । ए॒मि । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । भि॒क्षे । सु॒ऽम॒तिं । रा॒णां ।
रा॒णाता॑ । म॒रुतः॑ । वे॒द्याभिः॑ । नि । हे॒ळः । ध॒त्त । वि । मु॒च॒ध्वं । अ॒श्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रत्येमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा ।
मस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्नाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुति-
रूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शंभूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनम-
तिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते । किंच हे
मरुतो यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्यभूताः
संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं निधत्त । निकृष्टं धा-
रयत । त्यजतेत्यर्थः । तथाश्वान् विमुचध्वं । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पु-
नर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो म॒रुतो॑ नम॑स्वान्द॒दा त॒ष्टो मन॑सा धायि दे॒वाः ।
उपे॒मा या॑त॒ मन॑सा जुषा॒णा यूयं॑ हि ष्ठा नम॑स॒ इवृ॑धासः ॥ २ ॥
ए॒षः । वः । स्तो॒मः । म॒रुतः॑ । नम॑स्वान् । द॒दा । त॒ष्टः । मन॑सा । धायि॒ दे॒वाः ।
उपे॒ । ई॒ । आ । या॑त॒ मन॑सा । जुषा॒णाः । यूयं॑ हि । स्थ । नम॑सः । इत् । वृ॒धासः॑ ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानीं प्रत्येक्षणः प्रकारो वो युष्माकं । युष्मन् इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्नाम । हविल्लक्षणाश्वान् न
केवलं स्तुतिमात्रं । भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच ददा तष्टः ।
युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशोभ । मनसा स-
दनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां
स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपायात । उपागच्छतैव । मा विलंबं कुरुत । यूयं
नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो
गंतव्यमेव । इत्पूरणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स्तु॒तासो॑ नो म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तूत॒ स्तु॒तो म॒घवा॑ शंभ॒विष्टः॑ ।
ऊ॒र्ध्वो नः॑ संतु॒ कोम्या॑ वना॒न्यहानि॑ वि॒श्वो म॒रुतो॑ जिगी॒षा ॥ २ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शंभविष्ठः ।

ऊर्द्धा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उत अपि च मघवा । मघमि । धननाम । अस्मद्वातव्यबुधनेन तच्चानिद्रः स्तुतः शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान्मृळयतु । किंच हे मरुतो नोऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगातेर्गतिकर्मणे जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्त्रव्यान्युत्तरचा भूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसान्यूर्द्ध्वान्नितान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोक्तृहानि कोम्या काम्याः स्पृहणीयानि वनानि सर्वेः संभजनीयाः संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्याः च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयंतित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्माद् तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृम मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मान्प्रसिद्धास्तविषाद्वत्तव इन्द्रात् तत्सकाशाभ्या भोत्येषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः । तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायातमित्य । आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवीषि निशिताः संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतो नोऽस्माननपराधिनो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

॥ अथ पंचमी ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्ऽषभ अवो धा उय उयेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयंत । उस्माः । विऽवुष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । अवः । धाः । उयः । उयेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहेण मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता
वोस्मा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु
चितयन्ते । चेतयन्ते । प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ते । ऐंद्यां दिशि तेनै-
वानुगृहीता उपसो रश्मय उद्वच्छन्तीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिंद्र स तादृशस्त्वं
मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वं । उय उद्गूर्णवलः । सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य
दाता । स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरवल्गैः । एवं महानु-
भावोऽन्नं देहि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं पाहीद सहीयसो नृभवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥
त्वं पाहि । इंद्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत् ऽभिः । अवयात ऽहेळाः ।
सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । ऽषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन् । सहस्ति तमान् त्वदनुग्रहेणा-
तिप्रवृद्धबलान् ने, न्मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्वव-
यातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रकेतेभिः
शोभनप्रज्ञैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणांमभिभविता सन् दधानोऽस्मदभि-
मतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

चिचो व इति तृचात्मकमष्टमं रूक्तागस्त्यं मारुतं गायत्रं । चिचस्तृचं गाय-
त्रमित्यनुक्रमणिका । लैंगिको विशेषविनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चिचो वोऽस्तु यामश्चिच ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥
चिचः । वः । अस्तु । यामः । चिचः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामोऽस्मज्जागमश्चिचश्चायनायः पूज्य आश्वर्यभूतो
वास्तु । भवतु । न केवलं जागमनमेव चिचं किंतु हे सुदानवः शोभनानां ।

हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशः । युष्माकं संबन्धी चित्रः स आगम ऊती
ऊत्यै रक्षणायेहर्तुर्पाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शोधमस्तु अभिमतप्र-
चास्त्वर्णः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत चञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे। सा। वः। सुदानवः। मरुतः। चञ्जती। शरुः। आरे। अश्मा। यं। यमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं संबन्धिनी चञ्जती प्रसाधयन्ती
स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिंसका
चृष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा व्यापक आयुधविशेष
आरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा आरेणष्ट आराच्छष्ट-
पर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्मत्तोऽन्यमस्य-
तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कंदस्य। नु। विशः। परि। वृक्त। सुदानवः। ऊर्ध्वान्। नः। कर्त। जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृणस्कंदस्य तृणवचलनस्भावस्य
शुभ्यमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परिवृक्त । परि-
वर्जयत । बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वोक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः
परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवना ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभैमद्रं । गायत्सप्रोनेत्यनु-
क्रांतं ॥ समूळ्हे दशराचे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजिते ऽग्निं
नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्यैन्द्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

गायत्सामं नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिषदध्वा आ यत्सद्धानं दिव्यं विवासा ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभस्य । यथा । वेः । तत् । ववृधानं । स्वऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अर्द्व्याः । आ । यत् । सद्धानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नभस्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा लक्षणादिकस्य ॥ नभतिर्वधकर्मा नभति अर्दतीति वधकर्मसु गणनात् ॥ तादृशं साम हे इन्द्र यथा वेः । येन प्रकारेण वेत्ति । तथा गायत् । गायत्युक्तात् । तत्तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणवृद्धानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् शस्त्रं यथा वेस्तथार्चाम् । पूजयाम् । शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम् । किंच धेनवो दोग्ध्रोऽर्द्व्या अर्हिंसिता गावो यत्सद्धानं सीदन्तं दिव्यं दिवि भवमिन्द्रं त्वाविवासान् ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति । तथार्चाम् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुह्यैर्मृगो नाश्रो अति यजुर्गुर्यात् ।

प्र मंदयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽदुह्यैः । मृगः । न । अश्रः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंदयुः । मनां । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्धितायं यजमानः स्वेदुह्यैः स्वायत्तेष्वविष्कैः । यद्वा स्वयंप्रोप्रेधकं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्धकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् । अर्चयतीन्द्रं । यद्वा वृषा फलस्य वर्धितायमिन्द्र उक्तलक्षणैरध्वर्यादिभिरर्च्यते । यद्यस्मादश्रो व्यापकः गार्गादर्थे धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिन्द्रोऽश्रोऽग्नशीलः सन् अति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासादितः शीघ्रमुद्युक्ते तथायमिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मात् अर्चति । यद्वायमिन्द्रो यत् यथाश्रो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तत्तार्चतीत्यर्थः । किंच हे गूर्त उद्गृहीतं मनां मननं स्तेनमिच्छतां देवानां मंदयुः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागादि व्यापकः सन् मिथुना भिन्नानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्रभरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नक्षत्रोत्ता परि सद्य मिता यन्भरतर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंदन्तो नयमानो रुवन्तोरंतर्दूतो न रोदसी चरवाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होता । परि । सद्य । मिता । यन् । भरत् । गर्भे । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता परिमिता सद्य सदनानि गार्हपत्यादि-
स्थानानि परियन् परितो गच्छन् नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्स-
रसंबंधिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबंधिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणमाभरत् ।
आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा संवत्सरसंबंधिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भ-
रत् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंददश्वः । लुप्तोपम-
मेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानः । नयदिन्द्राय
हविर्भारं । किंच गौर्गंतोवृत्तो वृष इव रुवत् । रौति शब्दायते । किं कुर्वन् ।
दूतो न वार्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योद्योवापृथिव्योरंतर्मध्ये रोदस्योरंतरा
वाक् ज्ञयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत् । चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय
पृथिवीं ह्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा
क्लिबचीत्यादिना क्लिष्टीर्घा संप्रसारणाभावश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ता कर्मवर्षतरास्मै प्र प्यौत्नानि देवयंतो भरन्ते ।

जुजोषदिद्रो दस्मवर्चो नासत्येव सुगम्यो रथेष्ठाः ॥ ४ ॥

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मै । प्र । प्यौत्नानि । देवऽयंतः । भरन्ते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दस्मऽवर्चः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

ता तन्वषतरार्षतराणि व्याप्नतराणि वा हविर्लक्षणा इन्द्राय तदर्थं कर्म । कर्मः ।
संपादयामः ॥ जुजोषादसे वर्तमानार्थं लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । छंदस्युभय-
धेत्यादिना क्लेन डिच्चाभावाद्गुणः ॥ प्यौत्नानि प्यावायवीणि हृदयानि स्तो-
त्राणि कर्माणि च कीयानि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मन इच्छन्तो यज-

॥ अथ पंचमी ॥

यत् य इन्द्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यज-
मानेभ्यः प्राप्तिं प्रभवति । ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं । अस्मै रक्षकायै । य
रोदसी द्यावापृथिव्यौ कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय नालं । न पर्याप्ते ।

अगतोऽधीशस्यैव संचारायात्पत्वाद्यावाऽपि न पर्याप्ते इत्यर्थः । सृष्टादपि
स्रष्टुर्महिम्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम । भूमिं भूतानि वा
वृजनं न जनामेव । वृजतेः कर्तनार्थस्येदं रूपं । तदिव । तद्यथावृणोति तथा-
यमपि स्वतेजसा संविष्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानब्र-
वान् वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपश-
मिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं
क्षित्यंतरिक्षाख्यं लोकत्रयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्ती-
त्यर्थः ॥ भृजो लटि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयथ्ये ।

सजोषस इंद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्सतं । परिंसतंसयथ्ये ।

ससजोषसः । इंद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । ये । अनुमदंति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतेंद्र समत्सु संयामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणि-
नामुराणं । उद्दृश्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं । प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं
संज्ञितं नामुत्तममार्गभूतमिंद्रं शचूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयथ्ये अवतंसीकर्तुं
भूषणीकर्तुं । भूषयितेवा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः
समानप्रांतये वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृ-
शास्ते । ये वाजैर्बलैरनुमदंति । अनुकूलं मादयंति । संयामे मरुतस्तमेव
स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मा-
दयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूताः त्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु
सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तक्षणाविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च
प्रयतंते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यक्ष आसु मदंति देवीः ।

विष्वा ते अनु जोषा भूमीः सूरिश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

ए॒व । हि॒ । ते॒ । शं॒ । स॒र्व॒ना । स॒मु॒द्रे । आ॒पः । यत् । ते॒ । आ॒सु । म॒द॑न्ति । दे॒वीः ।
वि॒श्वा । ते॒ । अ॒नु॒ । जो॒षा । भू॒त॒ । गौः । सू॒रीन् । चि॒त् । य॒दि॒ । धि॒षा । वे॒षि । ज॒नान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा हि एवं हि सति ते तव संबंधीनि सवनानि । सूयते सो-
मोऽचेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यत् यदि
देवीर्देव्यो अतमाना आपः समुद्र उदक्समुद्रवणापादानभूतेऽंतरिक्ष आसु प्रजासु
निमिषभूतासु ते त्वां मदन्ति । मादयन्ति ॥ अंतर्भावितख्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राख्यु-
पकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव से मयागाः सुखकरा
भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिः प्रदत्ता यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः
सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वामनुक्रमेण जोषा जोषणाहो गीष्वादिभिः
भूत । भवति । कदा । यदि सूरींश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा
धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि । कामयसे । तदा सर्वापि
स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अ॒साम॒ यथा॑ सु॒खाय॑ ए॒न स्व॒भि॒ष्टयो॑ न॒रां न शंसैः॑ ।
अ॒सद्यथा॑ न॒ इन्द्रो॑ व॒न्दने॒ष्टास्तुरो॑ न॒ कर्म॑ न॒यमान॑ उ॒क्था ॥ ९ ॥
अ॒साम॒ । यथा॑ । सु॒ऽस॒खायः॑ । ए॒न॒ । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टयः॑ । न॒रां । न॒ । शंसैः॑ ।
अ॒सत् । यथा॑ । नः॑ । इन्द्रः॑ । व॒न्दने॒ऽस्याः॑ । तुरः॑ । न॒ । कर्म॑ । न॒यमानः॑ । उ॒क्था ॥ ९ ॥

हे एन इन ईश्वरेन्द्र यथा सुसखायः शोभनत्वं प्रसाहायवंतोऽसाम् । भूयास्म । किंच
स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः ।
नराणां राजादीनां शंसैः शंसन्निरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति
तद्वत् ॥ इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिन्द्रो वन्दनेष्टा अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः
सन् तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्था उक्थैः शस्त्रैः यमानः फलं
प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् । भवेत् ।
हे ऋत्विजस्तथा कुरुतेति शेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒ष्प॒र्धसो॑ न॒रां न शंसैः॑ स्मा॒कास॒दिन्द्रो॑ व॒ज्रह॑स्तः ।
मि॒त्रा॒युवो॑ न॒ पूर्प॑न्ति॒ सु॒शि॒ष्टौ म॒ध्या॒युव॑ उप॒ शि॒क्षन्ति॑ य॒ज्ञे ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।
मिचऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिष्यंति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्पर्धान्नराण्यऽपि विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयम-
पीदं शंसैः स्तुतिभिः । सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्ते विरोधि-
शिष्यणा । सर्वदा वज्रधारीद्रोऽस्माकं सत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मि-
चायुवो न मिचेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः
स्वामि । यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यज्ञसां च
मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरुपशि-
ष्टांति । उपेत्य यजन्ते । शिष्यतिर्दानकर्म ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यज्ञो हि ष्वेद्रं कश्चिद्वधन् जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।
तीर्थे नाच्छा ततृषाणमोको दीर्घो न सिध्मा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥
यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रं । कः । चित् । कृधन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।
तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्मं । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिद्वधन् यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी कृधन् वर्धयन्भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धय-
तीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्मनसा केवलेन परियन् परितो
गच्छन् लौकिकविषयदिकं ध्यायन्वर्तते । यज्ञा परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्
नेदं प्राप्नोति । तच्च दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्त-
मानमोक्षः पानीयादिकं सवनं ततृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलम्बेन प्रीणाति ।
स यथा तत्संज्ञा आगच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन कश्चित्पुमान्निद्रमभिगच्छतीति ।
जुहुराणश्चित् दृष्टान्तः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्वा मार्ग इव । स यथा सिध्मं
फलं पानीयादिभ्यः फलार्थिनं वा पुरुषमाप्नोति । अर्वाकरोति । नीचैः
करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेदं
तर्पयति । तद्विद्वद्भ्यस्तु वर्जयत्येव ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

मो घृ ण इन्द्राच पृत्सु देवैरस्ति हि स्मा ते शुष्मिन् अवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळहुषो यथा हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥ १२ ॥

मो इति। सु। नः। इन्द्र। अच। पृत्सु। देवैः। अस्ति। हि। स्मा। ते। शुष्मिन्। अवयाः।

महः। चित्। यस्य। मीळहुषः। यथा। हविष्मतः। मरुतः। वंदते। गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्राच पृत्सु एव स्थितेषु संग्रामेषु वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु देवैरस्ति हि स्मा ते शुष्मिन् अवयाः । नोऽस्मान् मो घृ । मैव न्य क्षोरिति शेषः । यद्यस्तेत्यर्थः । हे शुष्मिन् वत् वचिन्द्र अस्ति हि स्मा ते । अस्ति हि स्मा तव खलु । तव निष्पत्तीति उच्यते । अवयाः । अवयजनं अवयुज्य पृषङ्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृषग-
प्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं येत्याभीते न मं, व्यमित्यर्थः । यद्वा अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळहुषो हविःप्रदातुः । यद्विदित्पदद्वयं मरुतां वि-
शेषणं । यस्य मम यथा फलेनेन्द्रण वा सह निष्पत्तौ गीः स्तुतिशक्तादरूपा वाक् महश्चित् महतोऽपि मीळहुषः सेकृन् हविःप्रदातुः दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते । स्तौति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एषः स्तोमं इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः। स्तोमः। इन्द्र। तुभ्यं। अस्मे इति। एतेन। गातुं। हरिऽवः। विदः। नः।

आ। नः। ववृत्याः। सुविताय। देव। विद्याम। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोम इदानीं कारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वचिन्द्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्माकं गातुं देवयजन-
मार्गे विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय
वा नोऽस्मानाववृत्याः । आवर्तस्व । अस्माकं प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि
व्याख्यातं ॥

॥ इति त्रयोदश्या चतुर्थे पञ्चशो वर्गः ॥

त्वं राजेति दशर्चं दशमं सूक्तमागस्यमैन्द्रं चैष्टुभं । त्वं राजा दशेत्यनुक्रांतं ।
पृष्ठे षष्ठहे स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होचकैरेतच्छस्तव्यं । ऐन्द्राणि चैष्टु-
भान्यमरुच्छन्त्यावपेत् । आ० ७. १२. । इति सूचं ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्षा । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघवा । नः । तरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति
तेषामपि विशेषेण । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितस्त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्य-
जमानान् रक्ष । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च सत्पतिः सतां सतः
कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान् नोऽस्माकं तरुचस्तारयिता पापात् ।
किंच त्वं सत्योऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि
वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

अणोरपो अनवद्याणी यूने वृचं पुरुकुत्साय रंधीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

अणोः । अपः । अनवद्य । अणीः । यूने । वृचं । पुरुकुत्साय । रंधीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वृचसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्त-
दीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ।
यद्वा वर्णयत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकराः । म-
करोः । क्रुदेत्याह । यत् यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वैतत्संवासरक्षकः । संवासर-
पथेन हृदोऽता अपि सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् । अदारयः ॥ पुरुषयत्ययः ।
हृणातेर्लङि छादसे विकर ॥ स्य लुक् । रात् सस्य । पा० ८. २. २४. । इति नियमात्

ततोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कात त्वामेदायन् हे इन्द्र अक्षी अरण-
शीला अयस्त्वदीयदुर्गन्धस्यान्नुदकाश्रयाणि तटाकादांशुः । अमयः प्रा-
वर्तयः । भगवत्यार्षेः । एवमुपदृत्य पुरुकुत्सावैतन्नाभे राक्षे यूने निव्यत-
णाय तदर्थं चमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमैतिहासि-
कपक्षः ॥ निरुक्तव्या तु हे इन्द्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता ऋषिपाः
प्रजा दनः । अदमयः अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यत् यदा सप्त पुरः
शारदीर्दत् । सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृष्ट्या प्रपूष्योपाध्यायान्प्रतिदिव्यः ।
तथा कृत्वा हे अनवद्य अक्षी अरणस्वभावा अप ऋणोः । अमयः । प्रा-
वर्तयः । कुत्यादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुख्यं मेघं रंधीः । असाधयः ।
अहनः । अयमर्थस्त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्नित्यादिमंचांतरेण प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं
व्याख्यात् । दनो दानमनसो मनुष्यानिन्द्र उवाचः कुरु । नि० ६, ३१ । इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अजा वृत इन्द्र प्रपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इन्द्र । प्रपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रपत्नीः प्रपत्नी रक्षोभिः पालयिता वृतः । वर्तत आस्विति वृतोऽसु-
रपुरीः । यद्वा प्रपत्नी यजमानाः । तैः पालयिता वृतो वेदिभूमीरजः । गच्छ जेतुं ।
तथा कृत्वा द्यां च नमवश्यमजः । किं त्वमेक एव । न । हे पुरुहूत बहुभिर्बहुधा
वाहतेन्द्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा अशुषमशुष-
यितारमणांतं वा तूर्वयाणं । अगमनमग्निं वैद्युतं होमाधारं वाग्निं रक्षो । रक्ष-
स्त्वैव । किमर्थं रक्षशमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणां कुर्वन् वस्तोवस्तुं ।
यद्वा वासयितुं स्थापयितुं कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वग्नीं सुस्थिरैः सति
यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्र-
यभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । अतुरपुराणां मने वा दृष्टांतः ।
सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शेषन् त इन्द्रः सस्मिन् पवीरवस्य महा ।

सृजतः स्यव युधा गाः तिष्ठतः हरी इति धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । महा ।

सृजतः । अणींसि । अवा । यत् । युधा । गाः । तिष्ठतः । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शत्रवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽन्तरिक्षे वा । ये निरन्तरिष्ठः । नु क्षिप्रं शेषन् । शेरतां ॥ ग्रीडो लेट्यडागसः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये । प्रशंसनाय त्वत्स्तुतये । त्वन्महिम्नापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेत्याह । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा महा महिम्ना । त्वज्जप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तच्चैव शेरते निपातेन पलायन्त इत्यर्थः । किंच यत् यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा गाः । गच्छसि । तदाणीस्युदकान्यवरजत् । अवासृजः । अवाङ्मुसमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठतः । अध्यतिष्ठः ॥ अचापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजानन्वानि सस्यादिदक्षिणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिन् चाकन्त्यूमन्यू चृजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषहजबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । चृजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । बृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानः पिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुखनाम । तदिच्छंतौ सप्ततमामिनी वा चृजा च जुगामिनौ वातस्य कायोः समाजवेगावश्वा तदीयावश्चैव वह । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् । कामयसे । तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरश्चक्रं वाभीक आसने देशे बृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ

परोक्षेणाह । वज्रबाहुरयमिन्द्रः स्पृधः संयामं कुर्वतः शशूनभियांसिपत् ।
अभियातु ॥

॥ इति त्रितय्य चतुर्थे षोडशे वर्गेः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जघन्वा इन्द्र मिचेरुञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन् अर्यमणं सचायोस्त्वया श्रूतो वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मिचेरुन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रूतोः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्धन् । त्वं चोदप्रवृद्धश्चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन्
अदाशून् अदातृन् मिचेरुन् मिचाणां जमानानामोरयितृन् बाधकान् तद्वै-
रिणां मिचत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हृदि । किञ्च येऽर्यमणं दातारं त्वा
त्वां प्रपश्यन् पश्यन्ति ते नरा आयोर्मनुषस्याध्वर्युदेष्टुर्दक्षिणाक्षस्य वा सचा
सह श्रूतोः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्यं तुलस्यापातयितारं पुत्रं वहमाना
ये संति ते प्रपश्यन् । यद्वा येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा ये
नरा अर्यमणं यं कञ्चिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुषस्य सचा
सहायभूतास्त्वया श्रूतोः क्षिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति तान्
जघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

रपत्कविरिन्द्रोऽस्मिन् क्षां दासायोपबर्हणी कः ।

करत्तिस्रो मघवा दानुचिचा नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्केऽसातो । क्षां । दासाय । उपऽबर्हणी । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचिचाः । नि । दुर्योणे । कुयवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदूर्ध्वचानो वा होतार्केसातावर्चनीयस्याक्षस्य लाभे
निमित्तभूते सति रपत् । स्तौति । यद्वा एतन्नामा ऋषी रपत् । अस्तौत् ।
अन्वार्थः । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्रादु पक्षपचि-
चेऽसुराय क्षां भूमिमुपबर्हणी शय्यां कः । अकरोः । हत्वा । भावपातय इत्यर्थः ॥

करोतेर्लुङ् मन्वे घसेति च्लेर्लुक् ॥ अथ परोक्षतः । मघवा धनवानयमिं-
स्त्रिस्रो भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यंतरिक्षद्युरूपा वा भूमीर्दा-
नुचिचा दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा तिस्रोऽयोरजत-
हिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिचाः खंडनेन चिचा अकरोत् । तथा दुर्योनि दुर्योनौ
स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा कुयवाचं कुत्सितं शृष्ट्यंतमेतन्नामान-
मसुरं मृधि संपामे निश्रेत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सना ता त इन्द्र नय्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिनत्पुरो न भिदो अदेवी ननमः वधर्वजं ननमः पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नय्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नय्या
नवतरा इन्द्रनीलानि ऋषय आगुः । आगच्छन्ति । स्तुतिष्याजेन प्राप्तवन्तीत्यर्थः ।
कानि तानीति उच्यते । पूर्वीर्बह्वीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसार्थात्किप् । तदंतस्येदं
रूपं ॥ ता हिंसा अविरणाय संयामनाशनाय सहः । अभ्यभवः ।
तदर्थं भिदो भेत्तृघातिका अदेवीरातुरोः पुरो न पुरीरपि भिनत् । विदस्त्रिंश-
नसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशष्टश्चार्थः ॥ तथादेवस्यास्त्यस्य पीयोर्हिसकस्यासुरस्य
वधर्वजं ननमः । अन्तमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा हे इन्द्र सना नित्यं तत्तत्काले
ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ त्रिंशव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नय्या
नूनाः स्तुत्याः सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणाय । अविरमणाय
प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान्बंधकान्वा मेघान् सहः । मर्षणम-
करोः । किंच अदेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिनत् । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृचस्य वधर्वजं ननमः ।
अन्तमयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

तं धुनिरिन्द्र धुनिमतां पुरोऽपः सीता न स्रवतीः ।

प्र यत्तं धुनिमिति शूर पर्वि पारया तुर्वशं यदु स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशं । यदु । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंग-
वतीः । अथवा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां
तादृशीरप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः । तच्च दृष्टान्तः । स्रवतीः प्रवहन्तीः
सीरा न । नदीन्नादित् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा हे
शूर यत् यदा समुद्रमति पर्षि । अतिक्रम्य शूरस्युदकं । तदानीं तुर्वशं यदु-
भावपि राजर्षी स्वस्यविनाशं पारय । अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च
मंत्रांतरं त्वमपो यदवे तुर्वशायारमय इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इंद्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहोदाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारैर्वाक्यतमः । यद्वा
दातृतम इत्यर्थः । स्याः । भव । तथा नरां नृपातास्सदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां
बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं
विश्वासां स्पृधां सर्वासां स्पर्धामभिज्ञानांमस्मत्सेनानां सहोदास्तासामर्थाय
बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

मत्स्यपायीति षट्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं । आद्या स्कंधोऽग्नीवी बृहती
द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयश्वेत्यं कुसा-
रिण्युरोबृहती वा स्कंधोऽग्नीवी त्रैलोक्यक्षणासङ्गावात् । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टा-
स्त्रिष्टुवंतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापेक्षितत्वादनुष्टुभः । मत्सि
षष्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुवंतं त्वाद्या स्कंधोऽग्नीवीत्यनुक्रांतं ॥ द्वितीये स्वरसाम्याद्यं च
लोपः । अभिजिबृहत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रापे न
। अ० ६. प. । इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

मत्स्यपाणिं ते महः पाचस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्णे इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पाचस्येव । हरिः । मत्सरो । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिभ्यां तच्चिंद्र महो महान् पूज्योऽयं सोमः पाचस्येव तत्पा-
चणेव सोमपाचणे यथा धार्यते । सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया ॥ तृतीर्थे षष्ठी ॥
यद्वा पाचस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना । अपायि ।
पीयते ॥ आशंसाया विवर्धितत्वा इतवत्प्रयोगः । यतः पिबति अतो मत्सि ।
माद्यसि मादयस्व वा । पाचे यथा सोमः पूर्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च
मादयस्वेत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतवर्षिचे तुभ्यं ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ मत्सरो
मदसाधनो मदस्तर्पयिता वृषा वर्षितेन्दुः क्रियता । आह्लादकारीत्यर्थः । वा-
ज्यन्तवान् । अन्नवार्यतृतिः । दन्तवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितद-
न्तमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशये वा । एवं महानुभावः सोमः संपा-
दितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावीं इंद्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरो । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहस्रवान् । इंद्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते त्वां नोऽस्मदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आगंतु । आगच्छतु ।
आह्वयेऽयं । वृषा वर्षकः । मदस्तर्पयिता । वरेण्यो वरणीयः । सहावान् सहाय-
वान् सहसा बलेन तद्वात्वा । सानसिः संभजनीयः । पृतनाषाट् शत्रुसेनाया
अभिभविता । अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वाभावात् । यद्वा उत्तरार्द्धे
इंद्रपरतया व्याख्येयः । हे इंद्र सहावान् अस्मद्वत्सोमसायवान् बलवान्वा
सानासर आभिः संभजनीयः पृतनाषाट् अमर्त्यश्च भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावाँ दत्तुमव्रतमोषः पाचं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दत्स्यु । अव्रतं । ओषः । पाचं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मां रथस्य मे रथं रंहणं स्पंदनं मनोरथं वा र्गगमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सेमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा दत्तुमुपक्षपाये-
ननुष्ठायिनमोषः । दह । किमिदं । शोचिषा दीप्ता ज्वाल-
याग्निः पाचं न । स्वाधारं पाचविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते
तं दहेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा ।

वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्यैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा ।

वह । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिर्निद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवन्तीति
षष्ठ्येकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमीजसा बलेन सा-
मर्थ्यातिशये । मुषाय । अश्वमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं
सूर्यस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुष्णेतीतिहासः । तथा च मन्त्रांतरं प्रान्यच्च-
क्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यदिति । किंच शुष्णायैतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं ।
द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य
वायोरश्वैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह । अवहः । शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा
शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः
कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा अन्यत्र त्वं कुत्सं
शुष्णहन्त्येष्वाविथ कुत्साय शुष्णमशुषमित्यादीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमः । बलवत्तमः । उत अपि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिन्तमः । अतिशयेनाच्चवान् यशोवान्वा ॥ उभयचायस्मयादीनि छंदसीति भसंजाया बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इंद्र अश्वसातमोऽस्योपास्यः शिवः धनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिनी वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारी लंभयितारी तव मदक्रतू मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनी धनदातारी च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इंद्र मय इवापो न तृष्यते बभूष ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इंद्र । मयः । इव । आपः । न । तृष्यते । बभूष ।

तां । अनु । त्वा । नि । विदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इंद्र पूर्वैभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूष । मयः सुखं । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तच्च दृष्टान्तः । तृष्यत आपो न । तृषार्त्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरी प्रसिद्धां स्तुतिं त्वा तुभ्यमनुजोहवीमि । पुनःपुनः करोमि । यथा तां निविदं ॥ तृतीयार्थे । पा० १.४.८५. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

मत्सि न इति षडृचं द्वादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वच तुशब्दात् षिष्टुवंतं त्रित्युक्तत्वादंत्या षिष्टुप् । मत्सि न इत्यनुक्रांतं । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मत्सि नो ऽस्य इष्टये इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विंदसि ॥ १ ॥

मत्सि । नः । वस्यः ऽइष्टये । इन्द्र । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुं । अन्ति । न । विंदसि ॥ १ ॥

हे इन्दो क्रेदयितः सोम त्वं नो ऽस्य इष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्ष-
णाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेद्रं वृषा नामानां वर्षिता-
विश । अथ तथा पीतः सन् ऋघायमाणः शत्रून् हिंसयन् इन्वसि । व्याप्नोषि ।
अतोऽन्ति अन्तिके शत्रुं न विंदसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन
पतयिता अतो न विंदसि । यद्वोत्तरार्द्धं इन्द्र परतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं
सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन् इन्वसि । अन्तिके शत्रुं न विंदसि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तस्मिन्ना वेश्या गिरो य एकश्चर्षणीनां ।

अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कृषवृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां ।

अनु । स्वधा । यं । उप्यते । यवं । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच अ वेश्य ।
स्थापय । तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मन्त्राणामेक एक एव
स्थानीयः । यमनु यमेवेद्रमनु स्वधा हविलक्षणमन्नमुप्यते । दीयत इत्यर्थः । स
चन्द्रो वृषा वर्षकः सन् यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत् । क्रमेणादित
कर्षकाः तद्वदादत्ते । यद्वा अनु स्वधान्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ यस्य स्व
वृष्टिरूपमनुयहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः । स च वृषा ऋषिर्षिता स इन्द्रो यवं न यव-
मिव सर्ववीजमपि चर्कृषत् । पुनः पुनः करोति । अन्तरयति । हविःसाधनत्वात्प्रा-
शस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवं महानुभाव इन्द्रे गिर आवेशयेति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयन् यो अस्मधुग्दिभ्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयन् । यः । अस्मधुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितये मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधयस्व योऽस्मधुक् अस्मभ्यं दुहति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिव । अशनिर्भूत्वास्मद्वेष्टन् जहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

असुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वंतं । समं । जहि । दुःऽनशं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र असुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वाणं । त्वामयजन्तमेत्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयष्टृन् सर्वान् । यद्वा सममेकोद्योगेन अविशेषेण वा जहि । तेन किमपराद्धमित्यत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दद्धि । देहि ॥ दद दान इत्यस्माद्व्यत्ययेन परस्मैपदं । छांदसः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थे । सूरिस्तव स्तोतैर्वीहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सारुषगसत् ।

आजाविन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।

आजौ । इंद्रस्य । इंद्रो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ५ ॥

हे इंद्रो सोम तव यस्य द्विबर्हसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिष्कर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषंगः स तत्त्वमसत् । भवेत् । तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा कर्मणि षष्ठी । यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिंद्रं हे इंद्रो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अरक्षो वा । तस्यैवेन्द्रस्याजौ संयामे हे सोम वाजिनं वाजिनं तमिंद्रं वाजेषु बलेष्वन्त्रेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षेणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संयामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इंद्र मय इवापो न तृप्यते बभूष ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इंद्र । मयः । इव । आपः । न । तृप्यते । बभूष ।

तां । अनु । त्वा । नि । विदं । जोहवीमि । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीर । दानुं ॥ ६ ॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमिंद्रं त्रैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका । हे चक्रशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ऐंद्राणि त्रैष्टुभान्यमरुतान्यावपेरन् । अ० ७. १२. इति सूचितत्वात् ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिगुक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुहूतः । इंद्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिगुक्ता । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।

अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयमिच्छर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रां णयिता । जना । सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्द्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हवित्क्षणेन त्वदिच्छां अवसांसद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मद्विक् मदभिमुखमंचन् । वृषणा वर्षकी युवानौ हरी अश्वौ युक्ता रथे योजयित्वावाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यवाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अवाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव संबंधिनो वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंचेण युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवंतः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अत्या अश्वौ ये संति तानातिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्तैरवाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोपं मद्विक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । क्षितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवतो । उपं । मद्विक् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं रथमाति । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं । वर्षक कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । ते त्वर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपातानि । यद्वा मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । अ गमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा

क्षितीनां कर्मसु नि सतां यजमानानामस्माकमनुयहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्विक् मदभिमुखमंचन् । मदाभिमुख्येनोपग्राहं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बर्हिः तु शक्र प्र याहि पिब निषद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयं यज्ञः । देवऽयाः । अयं मियेधः । इमा ब्रह्माणि । अयं इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णं बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुचा । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । आ० ६, ११ । इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवान् गच्छन्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमा इमानि ब्रह्माणि मंचाः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णं बर्हिः । आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्र शक्रेन्द्र तु पुनः निमित्युक्ते आ प्रयाहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिषुपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देव-यजने हरी अश्वी विमुच । वियोजय ॥ छांदसो नुमभावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोर्वसा गृणंतो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अर्वसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन् अर्वाङ् ब्रह्माणि धृष्टव्यानि । आगच्छैव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंचानुप उपलुप्य । गृणंतः स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयमवसा त्वदृष्टाणेन रक्षिताः संतो वस्तोर्वस्तु मुखेन श्रुत्यानुगृह्यते वा सर्वेष्वहःस्वन्नादिकं विद्याम । लभेमहि । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे विंशे वर्गः ॥

यद्वा स्येति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्यमैः चैष्टुभं । यद्वा स्येत्यनुक्रमणिका ।
विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यद्वा स्या त इन्द्रं श्रुष्टिरस्ति यया बभूव जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूव । जरितृभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामं । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यस्यासौ प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्ते तवास्ति
यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्य ऊती ऊत्यै रक्षणाय बभूव । समर्थो भवसि । नोऽस्माकं
महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धाक्षीः । ते तव संबंधीनि
विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्रव्यानि । यद्वा विश्वा सर्वा आप आप्राः
श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याप्नुयां ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न घा राजेंद्र आ दभन्नो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन् इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेषन् । गमत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मदीयानि कर्माणि नादभत् । सर्वतो
न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा
परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने
कृण्वंत ॥ द्विः चनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि-
रुथोरश्चेत्युप्रत्ययः । बहुलयहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वसृभू-
तावध्वर्युजमानौ वा कुरुतः । यद्वा स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने
यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति यौज्यं । किंच अस्मा इन्द्राय सुतुकाः शोभनबलहे-
न्यापोऽङ्कार्याणि हवीषवेषन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि
वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

जेता नृभिरिंद्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिंद्रः शूरो विक्रांतः सन् नृभिः संयामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानः कारोः स्तोतुर्हवमाह्वानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मना आत्मनानन्यप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्वोद्यंतोच्छ्रयिता भूत् भवेत् । तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामैतत् । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक् प्रभरन्भवति ॥ जेतेत्यादिषु तृनंतेषु न लोकात्थयेत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एवा नृभिरिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मिचिणो भूत् ।

समर्य इषः स्तवते विवाचि सचाकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मिचिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सचाऽकरः । यजमानः । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिंद्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृक्षो हविर्दत्तं सुश्रवस्या शोभनान्नेच्छया च्छुवा प्रखादः । प्रकर्षण खादिता । एव एवं । एवमेव पूर्वं यथा तथैव मिचिणः सहाभवतोऽपि यजमानस्य शत्रून् नृभिः भूत् । अभिभवति । यज्ञा नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन्नेवमेव मिचिः । ऋत्विगूपमिचवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभिभूत् । अभित्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदिति । अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते समर्ये संयामे विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्ये मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः

म० १. अ० २३. सू० १७९.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिं । इषो हविलक्ष्णमन्नं स्तवते ।
क्षीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं शन्नूभिष्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शन्नून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । ऊं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे मघवन् निवन्निद्रं त्वया सहायेन वयं यजमानाः महतो मन्यमानान्
अतिबलं ध्यान् मन्यमानान् शन्नूभिष्याम । अभिभवितारो भवेम । हे इन्द्र
त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वामेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय
भूः । भव । विगच्छेत् । इति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य विंशो वर्गः ॥

पूर्वीरहमिति षट्च पंचदशं ऋतुभं । उपांत्या बृहती । अत्र त्रयाणां
बृचानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्येह तत्र एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्दे-
वता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षट् जायापत्योर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च
बृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वांतेवासी ब्रह्मचर्येण ब्रह्मत्यादी अपश्यदिति । विशेष-
षविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा । लोपमुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिम तनूनामपू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उपसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्त्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसं व्यातान्संवासरान्
दोषा रात्रीर्वस्तोरहं नि तथा देहं जरयंतीरुषस उषःकालांश्च ॥ सर्वचात्यंतका-
लसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बहुसंवासरं कालस्येन तच्छुश्रूषया शश्र-
माणा आताभूव । इदानीं तु जायमाना जरा तन्नामंगानां श्रियं सौंदर्यं मिनाति ।

हिनस्ति । एवमपि नानुभूयसीत्यर्थः । अप्यू नु । अपिः संभावमायां । उ
इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इत्यादिभिः किं संभावनीयं । लोके हि पत्नी
स्त्रियो वृषणः सेक्तारः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । सभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया । सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्सावः देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिदवासुर्नखंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अवं । असुः । नहि । अंतं । अपुः । सं । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥ २ ॥

हे पते अगस्त्य ये चिद्धि येऽर्च्ये पुरातना ऋतसापः सत्यस्थापयि-
तारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन् । वैः साकं सह ऋतानि सत्यवाक्या-
न्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं च । इति ये च देववाक्यानि देवस्मृति-
रूपाणि वदन्ति । ते चित् । चिदप्यर्थे । चिदवासुः । अवक्षिपन्ति रेतः ॥
स्यतिरूपरुष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नखंतमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरंतं प्राप्नुवन् ।
ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुं कात्तगमनमपि कुर्वतीत्यर्थः । तथा पत्नीः पत्यश्च तपस्य-
माना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणौ ।
संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया । अगस्त्यस्तामाह ॥

न मृषा आतं यद्वति देवा विश्वा इत्सृधो अभ्यं गवाव ।

जयावेदच शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । आतं । यत् । अवति । देवाः । विश्वाः । इत् । सृधः । अभि । अगवाव ।

जयाव । इत् । अच । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा आतं । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यत्
यस्माद्देवा अवन्ति । रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः सृधोऽभ्यग-
वाव । अभितो व्याप्नुयाव । अथास्मिन्संतरे शतनीथमपरि- तभोगप्राप्तसाध-

नमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं रुरतसंयामं वा जयाव । यत्
यः सात्सम्यं चा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुष-
रूपौ संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजयाद्वेद्ये तयोक्तं संभोगं संभा-
वयामास ॥

॥ अथ चतुर्थ्याप्यगस्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगच्छित आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिरणाति धीरमधीरा धयति श्वसंतं ॥ ४ ॥

नदस्य मा रुधतः कामः आगच्छन् इतः आऽजातः अमुतः कुतः चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं निः रिरणाति धीरं अधीरा धयति श्वसंतं ॥ ४ ॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः । रुधतो रेतो निरोद्धुर्ब्रह्म-
चर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगच्छन् आगमत् ॥
नदस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. ॥ कस्य हेतोरिति उच्यते ।
इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत
उत्पन्नः । यद्वा इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्नि-
मित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां
नीरिरणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमंतं नियमादविचालिनं श्वसंतं
महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिद्वयति । उपभुंक्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुस्तराभ्यामाह ।
अनयोर्विधिनियोगः शौनकेनोक्तेः । इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

॥ तयोर्मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमी ॥

इमं नु सोममंतितो हत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

त्सामागच्छकृमा तत्सु मृळतु पुत्रकामो हि मर्त्यैः ॥ ५ ॥

इमं नु । सोमं । अंतितः । हत्सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सी । आगः । चकृमः । तत् । सु । मृळतु । पुत्रकामः । हि । मर्त्यैः ॥ ५ ॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति । उच्यते । यदागो गुर्वोः काम-

प्रतिपश्ववर्णविषयं पापं चकृम तत्तवन्तो वयं तत् तस्मात्पापसः स सोमः ।
सम्यक् मृळतु । सुखयतु । पापजानितदुःखं मा । अस्मिन्निर्गुणः । महत्पापमनुभु-
ज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इत्यत आह । हि यः प्रान्मर्त्यो मनुष्यः । लुकांमा
बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकालयति । यस्मादेवं तः प्रान्म-
रिहरेत्यर्थः । यद्वायमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु
मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तस्योद्वेगोऽयुक्तः ।
तच्छब्दश्चवर्णदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः ।
यद्वायं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव
संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्यांतेवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुयः पुंपोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजां । अपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णा । अृषिः । उयः । पुंपोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो महुरुः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः
फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं पुनस्त्यापतन-
साधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा प्रजां भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋषि-
रतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उद्गूणः संसारे संचरन्नपपापः सन्नुभौ वर्णा वर्णा
वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुंपोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम ।
प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसीति दशर्चं प्रथमं
सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । तस्यादिपरिभाषयैदमादिः । एवोर्दशांश्चनं
वेत्यनुः । एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्चि-
नशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो
रजांसीति पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वा पर्यणीसि दीयत् ।
हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्त उषसः सचेधे ॥ १ ॥
युवोः । रजांसि । सुऽयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अणीसि । दीयत् ।
हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेधे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवोर्युवयोरश्वा रथबोढारो रजांसि रंजकान् लोकान् सुयमांसः
शोभननियमः । । लोकचयसंचारिण इत्यर्थः । कदेत्याह । यत् यदा वां रथोऽणी-
स्यरणीयानभिमतदेशान् परिदीयत् । परिगच्छेत् । परितो गच्छति वा । तदे-
त्यर्थः ॥ दीयतिर्गच्छति । दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ किंच त्वदागम-
नकाले वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमये वा हिरण्यया हिरण्मयाः प्रुषायन् ।
प्रुषांत्यभिमतं । यद्वा हिरण्ययानि पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय ।
यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
सोमरसं पिबन्तावास्वादयन्तावुषस उषःसंबन्धिनि काले सचेधे । यज्ञं संगच्छेधे ।
अत्र क्रमो न विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विषमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्तनो नर्यस्य प्रयज्योः ।
स्वसा यद्वा विश्वगूती भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥
युवं । अत्यस्य । अवं । नक्षथः । यत् । विऽपत्तनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वां । विश्वगूती इति विश्वऽगूती । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।
इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणे विपत्तने वि-
विधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षण
प्रयज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तम् ॥ उक्तरूपं रथमव अवस्तात् तदुदयात् पूर्व
नक्षथः । व्याप्नुयो देवयजनं गतुं । किंच यत् यदा हे विश्वगूती सर्वस्तुत्यू सर्व-
दोमूणी वा वां युवयोः स्वसा स्वरस्यानाया स्वयंसारिणी बोधा भराति ।
पोषते । त्वत्प्रगमनाय प्रभातं करोति । यदा हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य

पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय वा इषे प्रभूतान्नायेद्रे । स्तौति ।
तदा रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युवं पयं उ॒स्त्रिया॒याम॒धत्तं प॒क्कमा॒माया॒मव॒ पू॒र्य गोः ।

अ॒न्तर्य॒द्वनि॒नो वा॒मृत॒प्सू ह्वा॒रो न शु॒चिर्य॒जते ह॒विष्मा॒न् ॥ ३ ॥

यु॒वं । प॒यः । उ॒स्त्रिया॒यां । अ॒धत्तं । प॒क्कं । आ॒मायां । अ॒व । पू॒र्य । गोः ।

अ॒न्तः । यत् । व॒निनः । वां । ऋ॒त॒प्सू इत्य॒तः ऽप्सू । ह्वा॒रः । न । शु॒चिः । य॒जते ।
ह॒विष्मा॒न् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां । गोनामैतत् । भोगोत्स्राविणं गवि
पयोऽधत्तं । आधारयतं । स्थापितवन्तौ । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्कं भो-
गयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्य पूर्वभवं तच्चैवोत्पन्नमव अवस्तादधारयतं । गवि
क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यत् यस्मात् हे अश्विनौ सत्यस्व-
रूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत उदकोप-
लक्षितहविष्मतो यज्ञस्यान्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तज्ज्ञान् शुचिः शुद्धो
यजमानो यजते । पूजयति युवां । तस्मादेवमकुरुतं । यज्ञा यदैव यजमानः
करोति तदेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्वारो
न । चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवं ह घ॒र्म मधु॑म॒न्तम॒चये॑ ऽपो न क्षो॒दोऽवृ॑णीतमे॒षे ।

तद्वा॑ नराव॒श्विना॒ प॒श्वेऽष्टी॒ रथ्ये॑व च॒क्रा प्र॒ति य॑न्ति म॒ध्वः ॥ ४ ॥

यु॒वं । ह । घ॒र्म । मधु॑ ऽम॒न्तं । अ॒चये॑ । अ॒पः । न । क्षो॒दः । अ॒वृ॒णी॒तं । ए॒षे ।

तत् । वां । न॒रा । अ॒श्वि॒ना । प॒श्वेः ऽष्टिः । रथ्या॑ ऽडव । च॒क्रा । प्र॒ति । य॑न्ति । म॒ध्वः ॥ ४ ॥

अचेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमचिं राक्षसास्तान् घर्मेऽपातयन् । स च
तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुत्या दृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ
क्षिप्रमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ युवं युवां मधुमन्तं पयोधृतरूपाभ्यां
मधुभ्यां तद्वन्तं घर्मं दीप्नं प्रवर्ग्यमेषे सौख्यमिच्छतेऽचय एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः

क्षोदंरं क्षोदमानान्यपे न उदकानीवावृणीतं । अवारयतं । औष्ण्यं शैत्यं सुखं कृतवन्ती । तत्र घर्मसकाशाद्भक्षितवानित्यर्थः । यद्वा अचये क्षोदः । उदकनामैतत् । तत्स्थं शैत्यं लप्स्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पश्चांतरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमंतं कृत्वावृणीतं । सुखयतमित्यर्थः । तथा च मंचांतरं । तत्र घर्ममोम्यावंतमचय इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे नरौ नेतारौ नराकारौ वाश्विना अश्विनौ वा युवाभ्यां पञ्चदशः । पशुरित्यग्नेर्नाम । अग्निः पशुरासीदित्यादिश्रुतेः । यद्वा पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्याग्नेरिष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । आश्विनं धूमललाममालभेत यो दुर्वाक्षः सोमं पिपासेदित्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा मध्वो मधुसहस्रः सोमरसा अपि युवाभ्यां प्रति यंति । अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेशमभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्त्रा गोरोहिणे तौग्यो न जिब्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूर्णो वामश्रुंरंहसो यजचा ॥ ५ ॥

आ । वां । दानाय । ववृतीय । दस्त्रा । गोः । ओहिने । तौग्यः । न । जिब्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । संचते । माहिना । वां । जूर्णः । वां । अश्रुः । अंहसः । यजचा ॥ ५ ॥

हे दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोर्दानायास्मदभिमतया युवाभ्यां वाहयितुमाववृतीय । आवर्तयामि यागदेशं ॥ वृत्तेरंतर्भावितव्यर्थस्येदं ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । गोः स्तुतिरूपाया वाच ओहिने वहनेन साधनेन । यद्वा आवर्तनकाल उच्यते । गोर्गेच्या उषसो वहनेन । जिब्रिर्जीर्णो जयशीलो वा तौग्यो न तुयाख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातिते युवां परितोष स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका तु यो ह भुज्युमंहसः पिपृषो नासत्या भुज्युमित्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति । किंतु अपः क्षोणी । अप इत्यंतरिक्षनाम । क्षोणीति पृथिवीनाम । द्यावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन

सर्वोपकारि एवाविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते । सेवते प्रत्येकं । यद्वा
वां माहिना यजमानो द्यावापृथिवी सचते । किंच हे यजबा यदृष्यी प्रसादा-
दयमृषिर्जूर्णो जरया जीर्णोऽसः सन्नहसः पापाज्जरालक्षणात्प्रदुष्यात् चिरकाल-
व्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा हे यजबा वां प्रसादाज्जूर्णो जीर्णो यजमा-
नोऽहसो दुरितस्य हंभीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्यदकानि क्षोणी क्षो-
ण्यां ॥ सप्रम्यर्थे प्रगृह्यं । भूम्यां चिरकालमस्तुर्थाप्तः सन् महिना मातात्मने
सचते । द्वितीयो नामित्ययमादरार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजयः पुरंधिं ।

प्रेषध्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजं ॥ ६ ॥

नि। यत्। युवेथे। इति। निऽयुतः। सुदानू। इति। सुऽदानू। उप। स्वधाभिः। सृजयः। पुरंऽधिं।

प्रेषत्। वेषत्। वातः। न। सूरिः। आ। महे। ददे। सुऽव्रतः। न। वाजं ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ यत् यदा नियुतोऽश्वान् नियुवेथे । निऽजाथे ।
निये जयथः । ताभिरस्मद्यज्ञगमनाय संयुक्तौ भवथः । तदा स्वधाभिरनैस्तत्कार-
णैरुदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धात्री पृथिवीमुपसृजयः । एवं च सति सूरिः स्तेतायं
यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां प्रेषत् । तर्पयतु । वेषत् । व्याप्नोतु ।
कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वेतेष्व लेटि रूपे ॥ अनंतरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तोष्मा-
दिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आददे । आदत्ते । कीकरोतं ॥
आडो दो नास्यविहरण इत्यात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
यद्वा छांदसे लिटि रूपं ॥ स्वीकृत्य स्वमहताय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिद्धा पाथो हि ष्मा वृषणावांतिदेवं ॥ ७ ॥

वयं। चित्। हि। वां। जरितारः। सत्याः। विपन्यामहे। वि। पणिः। हितऽवान्।

अधा। चित्। हि। स्म। अश्विनौ। अनिद्धा। पाथः। हि। स्म। वृषणौ। अंतिऽदेवं ॥ ७ ॥

वयं चिद्धि वयमपि जारेतारस्त्वव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विप-
न्यामहे । विविधं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो विहितवान् । स्थापित-
रः । यद्वा पणर्वणिक् लुब्धकोऽयष्टा हितवान् नियतधनो धना-
ढ्योऽप्यष्टा वि । वियुज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अथ अपि च
चिद्धि ष्म । एते त्रयः पूरणाः । हे अश्विनी अनिंद्या । प्रशस्यनामैतत् । हे
प्रशस्यौ वृषणी हे कामानां वर्षितारी युवामंतिदेवं देवानामंतिके पाथः । सोमं
पिबथः । यद्वा अंतिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विर्दस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनी । अनु । द्यून् । विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य
विशिष्टोष्णरूपदुःखदावणस्य विविधरे रूयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्यु-
दकसंस्त्यायस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा महर्षिनरां नेतृणां
कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्य-
तरोऽयं सहस्रैरपरिमितैः स्तोत्रैश्चितयत् । चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तच्च
दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य द्यूनयितोत्पादयिता शंखादिः स इव ।
यद्वैतदप्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कंपयित प्रेरक
इव । इवेति संप्रत्यये । अस्तुपमार्थस्य रंगार्थे प्रयोग इति निरुक्तं ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वर्च्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सूऽअर्च्यं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवां रथस्यागमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यत् यस्मात्प्रवहेथे ।

धारयथे यज्ञं । यज्ञा रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे
स्यंदा ह्यंद्गशीलौ युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारंभ आगच्छथः यज्ञस-
माप्नौ पुनर्गच्छथश्च । तच्च दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुषस्य यजमानस्य होता
यथा यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये
सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो धत्तं । धारयतं फलं । उत वा स्वस्थं शोभनाश्वसमूहं धत्तं ।
नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ त्वदनुयायिषाचो
धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

॥ अथ दशमी ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नथं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

तं वां रथं वयं अद्य हुवेम स्तोमैः अश्विना सुविताय नथं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यां दयानं विद्याम इषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यं रथं वयम-
गस्त्या अद्यास्मिन् सुत्येऽहनि हुवेम । आह्वयेम । केन साधनेनेति उच्यते ।
स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्त्रये । कीदृशं । नथं । स्तुत्यं नूतनं
वा । तथारिष्टनेमिं । अहिंसितचक्रवत् यं द्यां परीयानं तुलोकस्य परितो
गच्छंतं । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कदु प्रेषाविति नवर्चे द्वितीयं मूक्तमागस्त्यं चैष्टुभमाश्विनं । कदु नवेत्यु-
क्तांतं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रये विनियोगः पूर्वमूक्त एवोक्तः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

कदु प्रेषाविषं रयीणामध्वर्यता यदुन्नितौथे अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिती अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेषां । इषां । रयीणां । अध्वर्यता । यत् । उतऽङि नीचः । अपां ।

अयं वां यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिं । वसुधिती इति वसुऽधिती । अवितारा ।

जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनी प्रेष्टी प्रियतमौ वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिथमाणा-
नान्नानां । कर्मणि षष्ठ्यौ । अन्नानि धनानि चोन्निनीयः । ऊर्ध्वं प्राप-
यथः । अर्ध्वर्यताध्वरं पारयितुमिच्छन्तौ युवामपां वृष्ट्युदकानां वृष्ट्युदकानि
चोन्निनीयः । उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत् तत् कदा । कस्मादेवमुच्यते इति
उच्यते । अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठेयमानो वां युवयोरेव प्रशंस्तिं प्रशंसां स्तुति-
मकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मात् हे वसुधितो वसुनो धनस्य धातारौ वस्तव्यकर्माणौ तथा हे जनानाम-
वितारावुक्तलक्षणा युवां कदान्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ वामश्वसः शुचयः पयस्या वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वसः । शुचयः । पयः । पाः । वातः । रंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनः । जुवः । वृषणः । वीतः । पृष्ठाः । आ । इह । स्वः । राजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनी शोभनाश्वयुक्तौ वां युवामश्वसो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञे आवहंतु ।
प्रापयंतु । अवशिष्टान्यश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा ।
पयस्या वृष्ट्युदकस्य पातारः । वातरंहसो वायुवेगाः । दिव्या दिविभवाः । अत्या
अतनशीलाः । मनोजुवो मनोजवाः । वृषणो वर्षका युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः
कांतपृष्ठा वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्यातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिषण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रः । वंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्यातारा । मनसः । जवीयान् । अहं । पूर्वः । यजतः । धिषण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंभेऽश्वय्याजेनाश्विनोरागमनः । अनेन रथय्याजेनोच्यते । हे धिषण्या
उन्नतस्थानाही स्यातारा स्वरथाधिष्ठानी वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय
शोभनफलदायागम्याः । अहं यज्ञमागच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । कीदृशे रथे इति

स शिथ्यते । अवनिर्न प्रवत्वा । स्मिरिवात्यंतविस्तारवान् । सृप्रबंधुरो वि-
स्तीर्णपुरोभागः । वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् मनोवेगवानि-
त्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वायुदारः । यजतो यष्ट्यः । ईदृशो रथ
आगच्छतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जाता । सं । अवावशीतां । अरेपसा । तन्वा । नामऽभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वां । अन्यः । सुऽसुमखस्य । सूरिः । दिवः । अन्यः । सुऽसुभगः । पुत्रः । ऊहे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां समवावशीतां । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां
वा यज्ञं ॥ गुरुष्वथत्ययः ॥ कीदृशौ युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां
मध्यमे तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चंद्रमूर्येणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्येक इति निरुक्तं । अरेपसा अपापी । आथर्वणस्य गुरोः शिरच्छेदनादिना
पापे परहिताविति भावः । आथर्वणस्य दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयत-
मित्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरिरेण शरीरसौंदर्येण
निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैराश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि ।
रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा अरेपसा
तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुरुशिरःशिरःपापेन शीर्षेण तादृशं हस्तस्थ्या-
पनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः
सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन् ऊहे । वहति
विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते ।
अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो द्युलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः
शोभः । अश्विनौ रूपधन ऊहे । वहति । अश्विनौ जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ
युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जाती संस्तूयेथे पापेनातिथिमान्वा
तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्यैरयिता मध्यमो दिवोऽस्यः
सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः । नि० १२. ३. इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वां निचेरुः ककुहो वशां अनु पिशंगीरुः सदनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयंत वाजैर्मथा रजांसि अश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र। वां। निऽचेरुः। ककुहः। वशान्। अनु। पिशंगेऽरूपः। सदनानि। गम्याः।

हरी इति। अन्यस्य। पीपयंत। वाजैः। मथा। रजांसि। अश्विना। वि। घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगीरूपे हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्वयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामाननुलस्य यथाकामं । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा वशान् स्वधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् सदनान्यस्मद्यागगृहाणि प्रगम्याः । प्रकर्षणं गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अश्वौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथा प्रमाथनेन लोडनेन निष्पादितैर्वाजैरक्षैरामि-क्षादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्पाट् पूर्वोरिषश्चरति मध्व इणान् ।

एवैरन्यस्य पीपयंत वाजैर्वेपथीरुद्धी नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र। वां। शरत्ऽवान्। वृषभः। न। निष्पाट्। पूर्वीः। इषः। चरति। मध्वः। इणान्।

एवैः। अन्यस्य। पीपयंत। वाजैः। वेपथीः। ऊर्द्धीः। नद्यः। नः। आ। अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमे मध्यमस्थानः शरद्वान् शरणावां मेघवृक्षपर्णादीनां वेश्याणां च । अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्षितैवेन्द्रः । स इव शरूणां निष्पाट् निःसृष्टिः सन् पूर्वीर्बह्वीः पुरातनीर्वेषोऽन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्रचरति । प्रकर्षणं गच्छति । मध्यमस्थानेन्द्र इति पक्षे शरद्वान् शरत्कात्तवान् । तस्मिन् ऋती हि चंद्रः संनद्धो भवति । तेन च तृणगुल्मीषाद्यादीनि वर्धते । स निःसृष्टिं करोतीति उच्यते । मध्व इणान् मधुनो मधुस-

दृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविच्छिन् । तदर्थमेवं करोति । तथान्यस्योक्त-
मादित्यस्यैवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः प० ॥ ९ ॥ । आप्याययति हविर्भिर्यज-
मानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिता वेधंतीर्यापयंतीरुद्धा उन्नता उत्तीरा नद्यो न
नदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः । आगच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाळहे अश्विना चेधा क्षरंती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामचयामञ्जृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाळहे । अश्विना । चेधा । क्षरंती ।

उपऽस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन् । अयाम् । ञ्जृणुतं । हव । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ वां युवयोर्वाळहे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति गीः
स्तुतिरूपा वाक् असर्जि । मृज्यते । कीदृशी सा । स्थविरा । अत्यंतं स्थिरा नित्या
वेदमयी । चेधा मंत्रादिभेदेन चिप्रकारा क्षरंती युवां गच्छंती । ईदृशी स्तुतिः
कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संतौ नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रक्षतं
तर्पयतं वा । किंच यामन् गमनेऽयामन् अगमने च हवमाह्वानं ञ्जृणुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिर्वर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽवर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रुशतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्याप-
यित्री गीः स्तुतिवाक् त्रिर्वर्हिषि चिधान्वास्तीर्णवर्हिष्के सदसि यागसदने नृन्
कर्मनेतृनस्मान्पिन्वते । आप्याययति आप्याययति । वोचितप्रदानादिना । केन
प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः
सेक्ता जलदः प्रदानविशेषे वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुषान् प्रति दशस्यन्
प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने दृष्टांतः । गोर्न सेके । उदक्सेक

इव । शांतनास्तेक उदकस्येव । तत्रायाययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा नेति संप्रत्यर्थे ।
गोदकस्य सेके निमित्तभूते सति पलाशेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषा ऽइव । अश्विना । पुरं ऽधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्यामः । इषं । वृजनं । जीर ऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां पुरंधिर्वहुप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मा । हविर्युक्तो
जरते । स्तौति । यद्वा पुरंधिर्वहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे
प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न । अग्निमुषसं च यथा
तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनक्रतुवदाग्नेयोषस्ययोरपि सद्भा-
वादिति भावः । कदेत्याह । यत् यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो
गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानो ऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अभूदिदमित्यष्टचं तृतीयं सूक्तमाश्विनं जागतं । अवविद्धमिति षष्ठी तद्वां
नरा नास्त्यावित्यष्टमी चोभे त्रिष्टुभौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्ते त्रिष्टुभावित्यनुक्त-
माष्टका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । तथा च
सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिष्ण्या विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिघ्नता ॥ १ ॥

अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण् ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।

धियं ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सु ऽकृते ।

शुचिं ऽघ्नता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः । अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञा-
नमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान्

रथोऽश्विनोः संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विभावे
षु भूषत । ओ इति निपातव्यसन्नुदायात्मक एको निपातः । सुष्ट्वाभूषत । अभि-
मुखा भवत स्तोतुं । तादृशी महानुभाववश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितरथयोऽयं ॥
मदयत संभावयत । अश्विनौ विशेष्येते । सुकृते सुष्टु कृतवते मयं धियंजि-
कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ धिष्ण्या धिष्ण्याहौ स्तुत्यौ विशपलावः विशां
प्रजानामस्माकं पालयिष्वधनौ । विशपलाख्यायाश्चिन्नजंघायः हिरण्मयजंघाप्र-
दानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसी विशपलाया इत्यादिस्त्रियः । दिव आदि-
त्यस्य नपात नप्पारौ नपातयितारौ वा । शुचिष्वा देवर्षयः । ईदृशाव-
श्विनौ मदत ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रतमा हि धिष्ण्या मरुतमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्यांसमुप याथो अश्विन ॥ २ ॥

इंद्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुतऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा ।

पूर्णं । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितं । तेन । दाश्यांसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिंद्रतमा हि । ईश्वरः खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः
संबन्धः । तथा धिष्ण्या स्तुत्याहौ मरुतमा मरुद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मि-
तराविणौ वा । दस्रा उपशपयितारौ शत्रूणां । दंसिष्ठा अतिशयकर्मणौ । रथ्या
रथाहौ रथवंतौ । यथा रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । रथीरध्वराणामिति
नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्याः तस्य वा
पूर्णं पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन
हे अश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुपयाथः । यज्ञमभिप्राप्नुवः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किमच दस्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किं । अच । दस्रा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राः । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दक्षा उपक्षपयितारौ युवामवास्मिन्मनुष्ये किं कृणुथः । कुरुथः । हवि-
षोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अचेत्युक्तं कुचेत्याह ।
यः कश्चिज्जनो जन्मवान् अहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते । स्वयं न
युष्मान् पूजयति । तं जनमतिक्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलं मतिक्रममात्रं
किंतु परेर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्य दुःखस्यासुं प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनी-
नशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यैव वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं
ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनी कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । शुनः । हतं । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनी । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रायतो निन्दितं शब्दयतोऽस्मान् हंतुमागच्छतो वा शुनः श्वस-
दृशानभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो
वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदथुः । जानीथः । किंच जरितुर्युष्मान्
स्तोतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनी कृतं । सर्वामपि स्तुतिं
रमणीयफलवतीं कुरुतं । हे नासत्या सत्यभूतौ युवामुभा उभौ मम मदीयां
शंसं स्तुतिमवतं । रक्षतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवमेतं चक्रथुः सिंधुषु प्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवचा मनसा निरूहथुः सपप्रनी पेतथुः क्षोदंसो महः ॥ ५ ॥

युवं । एतं । चक्रथुः । सिंधुषु । प्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽचा । मनसा । निऽरूहथुः । सुऽपप्रनि । पेतथुः । क्षोदंसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं प्रवं प्रसिद्धं स्तुतिसाधनं प्रवं
दाढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरषवंतं तौग्याय तुयनाम्नो
राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे कं सुखकरं चक्रथुः । तौग्यो भुज्यू राजा समुद्रोदके

ससेनः गच्छन् प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयत् । स च प्रसाद-
फल्कराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपञ्चितः । यद्वा
कर्मिणि पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान्वहून् रथादीनकुरुतमि-
त्यर्थः । अयमर्थस्तु तमूहयुनोभिश्चतस्रो नावस्त्रिभी रथैरित्यादिमंचांतरेषु प्रसिद्धः ।
येन युष्मदहत्तेन प्रवेन देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मन-
सेति वा योज्यं । निरूहयुः । निर्गमनं कुरुषुः । तथा सुपन्ननि शोभनपतनं
यथा भवति सुपतनौ वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामैतत् । उद-
कात्पेतयुः । पतय उत्तरीतुं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अवविद्धं तौग्यमप्स्व^१तरनारंभणे तमसि प्रविद्धं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धं । तौग्यं । अप्सु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविद्धं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

अप्स्वन्तर्मध्येऽवविद्धमवस्ताच्छुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंब-
नरहिते तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण
पीडितं तौग्यं भुज्युं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा
कर्मणि षष्ठी । जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव
उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

कः स्विबृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोऽस्वारभ उदश्विभ्यो जहयुः श्रोमंताय कं ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यं तौग्यः । नाधितः । परिऽअसंस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोऽइव । अऽरभे । उत् । अश्विनी । जहयुः । श्रोमंताय । कं ॥ ७ ॥

कः स्वित् कश्चिदनुयाहके वृक्षो वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रतीतिशब्दः ।
यद्वा संस्तवाभिप्रायमेतत् स्तोत्राव्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निधितः ।

निष्कलं वर्तमानः । कुषेति उच्यते । अर्णस उदकस्य मध्ये । यं वृक्षं तीग्यस्तु-
ग्यपुष्पो भुज्युर्नाधितो याचमानः पर्येषस्वजत् । परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने
दृष्टांतः । पतरोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलं-
बनाय पर्णानीव । तानि यथा लंबनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे अश्विनौ श्रोमताय
कीर्त्तमः । योदूहयुः । ऊर्द्धं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वक्ष्यमाश्रितवतं
तमूहयुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टकम् ॥

तद्वा नरा नासत्यावनु ष्याद्यद्वा मानास उच्यमवोचन् ।

अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

तत् । वां । नरा । नासत्या । अनु । स्यात् । यत् । वां । मानासः । उच्यं । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ सत्यफलौ
वा वां युवां तत् तादृशं स्तोत्रमनुस्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां ।
तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावंतोऽस्मदीया होत्रादयो यदुच्यं
स्तोत्रमवोचन् । अकुर्वन् । तद्वामनुष्यात् । हे अश्विनौ अद्यास्मिन्प्रधानयागदिने ।
अस्मादस्माभिः क्रियमाणात्सदसः संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् ।
आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरद्य क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति ।
विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

तं युंजाथामिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वैष्टुभमागस्त्यमाश्विनं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं युंजाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवंधुरो वृषणा यस्त्विचक्रः ।

येनोपयायः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतयो विन पणैः ॥ १ ॥

तं । युंजाथां । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयायः । सुऽकृतः । दुरोणं । त्रिऽधातुना । पतयः । विः । न । पणैः ॥ १ ॥

हे वृषणा वर्षकी कामानां युवां तं वक्ष्यमाणं विशिष्टं रथं युंजाथम् ।

योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह । यो रथस्त्रिवंधुरः । त्रिवंधुरः । वंधुरं
 रथिनः स्थानमित्याहुः । आयास्यर्वाङ्गुप वंधुरेष्टा इत्यादिमंचांतरात् । यश्च चिचक्रः
 चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेष्टोपयायः । उपगतः ।
 किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामैतत् । यागगृहं ।
 येनेत्युक्तं केनेत्याह । चिधातुना चिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुचयो-
 पेतेन वा रथेन । गमने दृष्टांतः । विर्न पर्यैः । पक्षी पक्षैर्यथा शिघ्रमप्रयत्नेन
 गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतयः । गच्छथः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुवृद्धो वर्तते यन्नभि स्थां यत्तिष्ठथः क्रतुमंतानु पृष्ठे ।

वपुर्वपुष्या सचतामियं गीर्दिवो दुहिचोषसा सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । स्थां । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमंता । अनु । पृष्ठे ।

वपुः । वपुष्या । सचतां । इयं । गीः । दिवः । दुहिचा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवयो रथः सुवृत् शोभनवर्तनः । शोभनचक्रपरिभ्रमणो यन्
 गच्छन् शामभि वर्तते । देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । यत् यं रथं क्रतुमंता
 संकल्पवंतौ कर्मवंतौ वा पृष्ठे ॥ अन्ननामैतत् ॥ हविषि निमित्तभूते सति ॥ अनु
 अधीत्यर्थे ॥ अधितिष्ठथः । आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः ।
 अनंतरं वपुष्या युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानींक्रियमाणप्रकारा
 स्तुतिरूपा वाक् वपुः सचतां । युवां च दिवो गोलोकस्थादित्यस्य वा दुहिचा
 दुहितृस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यज्ञ संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समा-
 नकालत्वादिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु घृतानि वर्तते हविष्मन् ।

येन नरा नासत्येषयथ्ये वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतं । सुऽवृत्तं । यः । रथः । वां । अनु । घृतानि । वर्तते । हविष्मन् ।

येन । नरा । नासत्या । उषयथ्ये । वर्तिः । याथः । तत् । त्मने । च ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवां सुवृत्तं शोभनवर्तनं रथमातिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो

हविष्मा ॥ वृक्षे प्रथमा ॥ हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते ।
यज्ञा यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । येन च रथेन हे नरा नेतारौ वा हे
नात्वा असत्यरहितौ युवामिषयथे । यज्ञं प्राप्नुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन
वर्तिः । गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वन आत्मन
आत्मा ताव च यावः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तुमाति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनां ॥ ४ ॥

मा वां वृकः । मा वृकीः । आ दधर्षीत् । मा परि वर्क्तु । उत । मा अति । धक्तं ।

अयं वां भागः । निहितः । इयं गीः । दस्त्रा । इमे वां निधयः । मधूनां ॥ ४ ॥

हे दस्त्री शशूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको
हिंसकोऽरण्यश्चादिर्मादधर्षीन्मा । तथा वृकीर्वृक्यो हिंसका अन्या अपि माद-
धर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मादधर्षीदिति योज्यं ।
तथा युवां मा परिवर्क्तु । परितो मा वर्जयतं मां । उत अपि च माति धक्तं ।
अज्ञानतिक्रम्यान्वस्मै मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थाय
भागो भजनीयो हविरंशो निहितः । तथेयं च गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति
शेषः । हे दस्त्रावश्विनौ वां युवाभ्यामिम इमानि मधूनां सोमरसानां निधयो
निधानाः स्थापितानि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अचिर्दस्त्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यंता मे हवँ नासत्योप यातं ॥ ५ ॥

युवां गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अचिः । दस्त्रा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽइव । यंता । आ । मे । हवँ । नासत्या । उप । यातं ॥ ५ ॥

हे दस्त्रा दस्त्रावश्विनौ युवां गोतमश्च पुरुमीळ्हः । महर्षयश्च एतेष्वे-
कैको हविष्मा । सन् अवसे । अर्चयणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहम-
या । यामि । फलसाधनाह्वाने दृष्टांतः । यंतोपगंतो पंगु काम अजुयेव ॥ द्विती-

याया आकारः ॥ अजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टं दिशं न गंतव्यामग्नितां दिशं
प्रति यथा तथा वामपि । यथाध्वगामी स्वगंतव्यस्य शीघ्रगमना । मार्गज्ञमु-
गामिनमाह्वयति तद्वत् । यथा अजुयेव ॥ इवशः एवार्थः ॥ गंता अजुनैव
मार्गणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे
नासत्यावश्विनौ मे मम हवमाह्वानमातः स्योप यातं । उपगच्छतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिः । तमसस्सारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेष वृजनं जीरदानं ॥ ६ ॥

अतारिः । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धः दुःखस्य
पारं पर्यंतभूमिमतारिः । उन्नीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोष-
मधायि । अकारित्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गैरिहासद्यज्ञ आयातं ।
आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनविंशे वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशे तमो हार्दं निवारय ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाश्चिद्यातीर्थमेश्वरः ॥

इति श्रीमद्रामधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदसंहिताशे अथर्वसंहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकस्य त्रयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यते ॥

तच्च ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसूक्ते षाडेऽनुक्त्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत इति परिभाषितं । षडृचं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयागस्त्यं । तथाश्विनं वेत्युक्त्वाह्युद्यादिपरिभाषयेदमप्याश्विनं । अनादेश-परिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं । युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तच्चेदं पंचमं ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

ता वामिद्या तावपरं हुवेमोच्छ्रंत्या उषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुहं चित्संतावर्यो दिवो नपाता मुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्या । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छ्रंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुहं । चित् । संता । अर्यः । दिवः । नपाता । मुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्मिन्यागदिने हुवेम । आभ्याम-
न्याग्यः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नि-
त्यर्थे समभिष्याहारात् अद्या च नो मूलयतापरं चेत्यादिमंचांतरे तथा दर्शनाच्च ।
अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायाऽनुच्छ्रंत्यां तमो वि-
वासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले
हे नासत्या असत्यरहिता दिवो नपाता द्युलोकस्य नपातयितारौ नः स्थानीयौ
वा कुहं चित्संतां कुचं चिह्ने वरतमानौ युवां वह्निः स्तुतेर्वोढार्य ईरयिता स्तुते-
रीश्वरो वा ईहशोऽहं होता मुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दाचे यजमानाय तदर्थं
तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदं नेतव्यं । वह्नि-
रुक्थैः वा बहुचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्पथं । यस्माद्वह्निर्यो होतोक्त-
गुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथा मुत्पणी हतः स्या मदंता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथ । उत् । पणीन् । हतं । ऊर्म्या । मदंता ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनी युवामस्मे उ अस्मा खेव सु मादयेथां ।
सुष्ठु तृप्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतं । तथा पणीन् वणिजे लुब्धकानयन्
उत् उन्मूल्य हतं । नाशयतं । कीदृशी युवां । ऊर्म्या । राभिनामैत । रक्षी
मदंता मादंतौ । यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ इत्यादिः
तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदंतौ । तादृशी युवां मे ममाच्छोक्तिभि-
राभिमुख्यकैरनिर्मलवेदवाक्यैरचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः
स्तुतिः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा नेतारौ युवां स्वस्वेष्टा
अस्वेष्टारावस्मास्तुतीनां । तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । नि-
रित्येष समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतादिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वर्ध्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । निषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वर्ध्यन्ते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानां य सामर्थ्यसमांशानां-
याजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकृपं स्तोत्रं च लभत
इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्विनाः पि जित्वाग्निं प्रधृष्य ऋक्सं
कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उषाश्चाजयतां । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रापितै
स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिदागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरयेऽधारयतामिति । अय-
मितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिः सोमाय राज्ञ इत्यवासातेऽस्माभिः प्रथमां म
। १. ८. २०. ५. । आ वां पतित्वं सख्यायेत्यथ प्रपंचितः । तथाह । हे पूषन् षोडश

सूर्ये । एतच्चंद्रस्याऽपलक्षणं सूर्याचंद्रयोरेकविकृतम् । सूर्याचंद्रयोरैकवित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभयेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थः । आजिधावनायेवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव संतौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्यः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्यो वहतुं रथे धारयितुः ॥ इति मुदजयतमित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्धयर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यन्ते होचादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमर्चयौगकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युगा जूरेण । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । युगाकाला यथा तद्वदधतन अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्मे सा वां माधी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माधी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयो । मदंति ॥ ४ ॥

हे माधी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु । भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कार्त्तरस्य वेच्छया यत् यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्वा अनुमदंति । अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष वां स्तोमो अश्विना अकारि मानेभिर्मघवाना सुवृत्तिः ।

यातं वर्तिस्तनयाय तमने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृत्तिः ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । तमने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्दक्षणाच्चवंतौ वां युवाभ्यामेषः स्तोमः स्तोमं
सुवृक्लि सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा रुसमाश्रयकारि । कृतः । कीदृ-
शोऽयं । मानेभिर्मनैर्हविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्यरहितौ
युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदन्ता माद्यन्तौ संतौ वर्तिर्गृहं यत्संबन्धि
यातं । प्राप्तं । किमर्थं । तनयाय । पुत्रादिलाभाय । त्वने । आत्मने च हिताय ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिष्म तमसस्यारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्येति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

कतरा पूर्वत्येकादशर्चं षष्ठं नूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । कतरैकादश द्यावापृथिवीयमि-
त्यनुक्रांतं । आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमिदं ।
तृतीयस्येति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोपासान्तेति वैश्वदेवं । अ० १. १. इति ॥
महाघतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव द्यावापृथिव्यनिविज्ञानं । उक्तमादाभिप्लवि-
कात्तृतीयसवनमित्यतिदेशात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्वना विभृतो यद् नाम वि वर्तते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्वना । विभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरेनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा । पूर्वमुपन्ना । कतरा वापरा ।
पश्च । विनो । एवं पूर्वोपर्यप्रश्नः । उभयो विनाभावेन सहेव वर्तमानत्वात्ति

भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । अज्ञानेनैव विवर्तते । हे कवयः
 आतदर्थिनोऽतीत्यज्ञा यूयं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण
 विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यच्च
 यस्मात्सत् हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्मना आत्मनैव
 अन्यनैरपेक्ष्येणैव विभृतः । धारयतः । यद्वा यच्च नाम यत्किञ्चित्पदं विवर्तते
 विश्वं तत्सर्वमात्मना विभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव भ्रियत
 इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते
 द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव विवर्तते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा-
 परैनयोरित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

भूरिं चैव चरंतं पञ्चतं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पिचोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिं चैव इति । अचरंती इति । चरंतं पत्तुं । गर्भं । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यं । न । सूनुं । पिचोः । उपस्थे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरंती अविचले चैव एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं बहुतरं चरंतं पञ्चतं पादयुक्तं
 गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजगत्सर्वं स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः ।
 अन्ये र्मध्ये खलु सर्वे जगत्क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टांतः । पिचोर्मातापिचो-
 रुपस्थ उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न । पुत्रमिव । यथा स्नेहेन
 वर्धयंतौ धारयंतौ मातापितरौ तच्च । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोऽस्मान्भात् महतो भयहेतोः
 पापाद्रक्षतं । पालयतं । यद्वा अभ्वात् अभवं महत् अत्यर्थमित्यर्थः । अभवेति
 महत्त्वम् । इदं कृतद्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्र-
 योगश्चादसः । आमंषितस्यावेदमानत्वेन निघाताभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अनेहो दाचमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्गोदसी जनयतं जरिषे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दाचं । अदितेः । अनर्वं । हुवे । स्वः ऽवत् । अंवधं । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतं । जरिचे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ३ ॥

अदितेः । एतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणं । अखंडनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यांतरिक्षस्य च संबंधि दाचं धनमाह्वयामि । स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्वनं । अनेहः । अपापं दुःखरहितं सुखात्मकं । अनर्वं । अनरणं । अक्षीणमित्यर्थः । सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् । अंवधं । अहिंसितं । नमस्वत् । अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । तदस्माभिः कांक्षितमुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरिचे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं । उत्पादयतं । द्यावेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरूहां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानां । उभयेभिः । अह्नां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचिक्वृतेनावने । समृद्धातप्यमाने अग्निरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमाने अन्यैरपोजमाने । अवसाच्चेनावन्ती तर्पयन्ती देवपुत्रे । देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृशयौ । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते । ईदृशा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानामूहां । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । द्योतमानानामूहां रात्रीणां च संबंधिभिरुभयविधिः शीतोष्णद्विरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निमित्तभूतैः । तेषां लाभायेत्यर्थः । तदर्थं युवामनु स्याम । अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

संगच्छमाने युवती समंते स्वसारा जामी पिबोरूपस्ये ।

अभिजिघ्रंती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽञ्जते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्ये ।

अभिऽजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्पर-
पकार्योपकारकभावः । यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टि-
अकुर्वन्त्यौ पश्चान्मनुष्यैः प्रार्थिते देवैर्विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अय-
मर्थो द्यावापृथिवी सहास्तामित्यादिब्राह्मणे समाम्नातः । युवती नित्यतरुण्यौ
मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु । समंते समानांतिके समानपर्यंते वा । स्वसारा
परस्परं स्वसृभूते जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं ।
तथा च निगमौ दिवं च पृथिवी चांतरिक्षमथो स्वः यतो द्यावापृथिवी निष्ट-
तक्षुरिति । पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोरुपस्थ उत्संगे स्थितं
भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ ।
समानमेतदुदकमित्यादिमंत्रवर्णादुभयोरुदकप्रदः प्रसिद्धः । ईदृश्यौ नो रक्षतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उर्वी सद्यनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनिची ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्यनी इति । बृहती इति । ऋतेन हुवे । देवानां । अवसा । जनिची इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णे सद्यनी सदनाधारभूते बृहती महत्यौ महानुभावे देवानां ।
उपलक्ष्य एमेतत् । देवमनुष्यादीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनिची वृष्टिसस्य-
मेव निमित्तम् । वृष्ट्या देवदेवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन यज्ञेन च निमित्त-
भूतेन हुवे आहूयामि । देवानां हविरर्घ्यमस्मद्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते । धारयतः । ते युवामाहूयामि । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतूतीं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते । उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् ।

दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूतीं इति सुऽप्रतूतीं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महती पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने ब्रह्माकारे दूरेऽन्ते ऋग्वेददेशे । अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ । ये सुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतूतीं सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुपब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

देवान्वा यच्चकुमा कश्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥

देवान्वा । यत् । चकुम । कत् । चित् । आगः । सखायं । वा । सद् । इत् । जाऽस्पतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवऽयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावा पृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्कश्चिदागोऽपराधं तत्तद्यागकाते तेषां तेषामयागत्क्षणं सदमित् सर्वदैव चकुम । कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकुम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकुम । एषामुरूपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्पुत्र्यः कर्म भूयाः । भूयात् भवतु । द्यावेत्यादि गतं । अथ सर्वत्र प्रकारांतरेण मंत्रमंतरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्तदस्थान एव स्थिते अनुले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

॥ अथ नवमी ॥

उ॒भा शं॒सा न॒र्या मा॒मवि॒ष्टा मु॒भे मा॒मू॒ती अ॒व॒सा स॒चे॒तां ।

भू॒रि चि॒द॒र्यः सु॒दा॒स्त्रा॒येषा म॒द॒त इ॒षये॒म दे॒वाः ॥ ९ ॥

उ॒भा । शं॒सा । न॒र्या । मां । अ॒वि॒ष्टां । उ॒भे इति॑ । मां । ऊ॒ती इति॑ । अ॒व॒सा । स॒चे॒तां ।

भू॒रि । चि॒त् । अ॒र्यः । सु॒दाः । ऽत॒राय॑ । इ॒षा । म॒द॒तः । इ॒षये॒म । दे॒वाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावा पृथिव्योर्भयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितौ ईश्वर्याभयाश्रये स्तुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानान्पुस्त्रिङ्गता । तथोभे ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा प्राणिभ्यो हितकरादुभावैहिकानुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां । प्राप्नुतां । तथोभे अप्यूती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसा रक्षणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः । अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्त्रायातिशयेन शोभनदातृत्वायेषान्नेन सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा अर्य इति षष्ठ्या रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्त्रायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

ऋ॒तं दि॒वे तद॒वोचं॑ पृ॒थि॒व्या अ॒भि॒श्रा॒वाय॑ प्र॒थ॒मं सु॒मे॒धाः ।

पा॒ताम॒व॒द्याहु॒रि॒ताद॒भी॒के पि॒ता मा॒ता च॑ र॒क्षता॒मवो॑भिः ॥ १० ॥

ऋ॒तं । दि॒वे । तत् । अ॒वो॒चं । पृ॒थि॒व्यै । अ॒भिः । श्रा॒वाय॑ । प्र॒थ॒मं । सु॒मे॒धाः ।

पा॒तां । अ॒व॒द्यात् । दुः । ऽइ॒तात् । अ॒भी॒के । पि॒ता । मा॒ता । च । र॒क्ष॒तां । अ॒वो॑भिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे द्युदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रीतिं कर्तुं स्तोत्रं प्रथमं । मुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावाय । अभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको पालको माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुः स्वप्रापकादंसः

सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकनामैतत् । संमीप एवावोभिरभि-
मततर्पणे रक्षतां । पालयतां ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इदं द्यावापृथिवी इति । सत्यं । अस्तु । पितः । मातः । यत् । इह । उपब्रुवे । वां ।

भूतं । देवानां । अवमे इति । अवः ऽभिः । विद्यामे । इघं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु ।
अवितथं भवतु । फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे पितृमातः ।
हे मातः पृथिवी वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यस्तोत्रमुपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि
तत्सत्यमस्तु । देवानां स्तोत्राणामस्माकमवमे । अंतिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते
युवामवोभिस्तर्पणैर्युक्ते भूतं । भवतं । अवशिष्टं गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तं प्रोक्तं तस्यैष्टुभं वैश्वदेवं । आ नो
वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ न इळाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदधे । सुऽशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्सथा । नः । विश्वं । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

नो विदधेऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभः शंसनैः
स्तुतिभिः प्रदेयै रत्नैः सह । यथा इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दं । मिस्थाना-
भिर्विदधेऽस्मिन् । सह विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यग्नः सविता प्रेरक आदेयश्च देव
एतु । आगच्छतु । हे युवानो नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नोऽस्मा-
नभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा । मनीषया मनस ईशितृत्वेन । देव-
त्वर्थः । अपिः संभावनायां । अथ तान्मत्सथ । मादयथ । यथा विश्वं जगत् ।

स्तांस्त्वापरस्यापुपलक्षणं । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्स्य तस्मान्नापि । यद्वा
जगच्छब्दो यजमानरूपमनुयवाची । सर्वानपि यजमानान्यथा मत्स्य तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । आ नो देवानामु-
पवेतु शंस आ नो विश्व आस्का गमंतु देवाः । आ० ३. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

आ नो विश्व आस्का गमंतु देवा मिचो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विधुरं न शवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्काः । गमंतु । देवाः । मिचः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।

भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विधुरं । न । शवः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्काः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो
वागमन्तु । आगच्छन्तु । के ते । मिचोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समा-
नप्रीतयः संत आगच्छन्तु । किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं वृधासो वर्धयितारो यथा
भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽन्नं विधुरं
हीनं यथा न करन् । न कुर्युः । तथागच्छन्तु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्टं । वः । अतिथिं । गृणीषे । अग्निं । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिः । गूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवा वो युष्माकं प्रेष्टं प्रियतमं । सर्वेषामाह्वात्वात् हविर्वहनाच्चाग्निर्दे-
वानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन
साधनेन । शस्तिभिः । शंसनैः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणिः । तूर्णवनिः
शीघ्रं संभक्ता । शजोषाः । युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वैते अग्निविशेषणे ।
यस्तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । तमग्निं
गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभ-
नस्तीर्त्तमानसः । सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरित्यादिमन्त्रवर्णैः वरुणात् कीर्ति-

रेवेषणीया । अरिर्तोऽरिष्वदानृषु सदा शशितः । अरीणां हननायोक्तो वा
सूरिः प्रेरयितायं वरुण इषश्च । नि पर्षत् । पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ व॒ एषे॒ नम॑सा जिगी॒षोषा॑सान॒क्ता सु॒दुधे॑व धे॒नुः ।

स॒मा॒ने अ॒हन्वि॑मि॒मानो॑ अ॒र्के वि॒षु॒रूपे॑ प॒यसि॑ स॒स्मिन् ऊ॒धन् ॥ ४ ॥

उप॑ । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विमिमानः । अर्के विषुरूपे । पयसि । स्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

हे देवा वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोप उपेत्य जिगीषा पा-
पानां जिगीषया आ ईषे । इच्छामि ॥ इष गतावित्यस्य वेषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य
लिट्युत्तमैकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ता । अहनि
राशी च । यद्वा अहोरात्रदेवते अण्यभिगच्छामि । गतौ दृष्टांतः । सुदुधा धेनु-
रिव । सुदोग्धी धेनुर्यथा दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । स्मिन्
समाने ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि क्षीरघृतादिकेऽर्कमर्चनी-
यमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानः । विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समा-
नेऽहन् । षष्ठेऽहनि एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान
ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि तदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामांत्यर्थः । यद्वा
स्मिन् सर्वस्मिन् ऊधसि फलाख्यक्षिरेत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे
पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमागच्छामि । धनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मा-
नभिगच्छामि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्नोऽ॒मय॑स्कः शि॒शुं न पि॒पुषी॑व वेति॒ सिं॒धुः ।

येन॒ न॒पातं॑ जु॒नाम॑ मनोजु॒वो वृ॒षणो॑ यं वह॑ति ॥ ५ ॥

उ॒त । नः । अहिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिपुषुऽइव । वेति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यं । वहति ॥ ५ ॥

उत अपि च नोऽस्माकमग्निरंतरिक्षगाम्यं तां गच्छन्ते वाहन्यमानो वैतन्वा-
मको देवः । स एव बुध्नः । बुध्नं बन्धनंतरेत्यर्थः । तर्हतीति बुध्नोऽंतरिक्ष-

कार्येत्तन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतेर्लङि रूपं ॥ किञ्च पि-
षुषी । इत्यर्थः एवार्थः पूरणो वा । अस्मान्नेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी
वेतु । आगच्छतु । तच्च दृष्टान्तः । शिष्टं न । यथा शिष्टं प्याययंती गौर्गच्छति
तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वेदकानां नपारं
तृतीयं पुषं । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नम्रत्वं । तादृशमग्निं
जुनाम । स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो
मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अश्वा वहन्ति । स सुखं करोतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत न ई त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृ चर्षणिः प्रारु विष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत नः । ई । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृचऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । त्रुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवोऽपि नोऽस्मानच्छ अभिप्राप्तुमीमिदंस्त्रीभिः यज्ञं वागंतु । आगत्य
च । स्मत्सहार्थे प्राशस्ये वा वर्तते । अच प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिपि-
त्वेऽभिगंतव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सजोषाः समा-
नप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृचहा वृचघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या
यजमानाः । कामैस्तेषां पूरकस्तुविष्टमो बहुतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां
नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्नागम्याः । आगच्छतु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत न ई मतयोऽश्वयोगाः शिष्टं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमी गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत नः । ई । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिष्टं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिऽतमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उत अपि च ईमेनं तरुणं नित्ययुवानमिदं मतयोऽस्मद्बुद्धयोऽश्वयोगा
अश्वसमानप्राप्तये रिहन्ति । आस्तां याते । द्रवन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । गावो

दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न । शिशुमिव वत्समि- । तं यथा लिहति तद्वत् । तदे-
वाह । तमी तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं
जनयः कृत् स्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति ॥ नसतिर्ब्याभिकर्मा ॥
तच्च दृष्टान्तः । जनयो न । उत्पादयिष्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

॥ अथ नवमी ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसी मिचयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत नः । ई । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत् ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मिचऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उत अपि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्मत् सहापि
सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी । रोदस्योर्द्वावापृषिष्योः सकाशात् । यद्वा
रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः । समनसः
समानमनस्काः । पृषदश्वासः पृषदणांश्वासः । पृषत्यो मरुतामिति यास्कः । अवन-
नयो न । यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो
लुप्यते ॥ यद्वा अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शचवः ।
तेषामन्तारो मिचयुजो देवा नः । मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा
मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अथ यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अथ । यत् । एषां । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणी यत् यस्मात्प्रचिकिचे । प्रुषायंत ।
यवेषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे । जानंत्यनुष्ठेयं । नु इति पूरणः । ततस्ते
ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्रयुंजते । अथ अथ
प्रयोगानंतरं यत् यस्मादेषां सेना वृष्ट्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनभिरिष्यन्पर-

सं० १. अ० २४. सू० १८६.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

३६९

प्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायंत । उत्पादयंति । तच्च दृष्टांतः । सुदिने मेघावर-
णादिरिति दिने शरुंधकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा
मरुत्सेना छा सर्वमूषरं करोति । यद्वा मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्या-
दिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वति । यदा यजंति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुदं-
तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अश्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विः । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वतवसः । हि । संति ।

अश्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः अश्विनावेतन्नामकौ देवावुद्दिश्यावसेऽस्मदक्षाय प्रो कृणुध्वं ।
स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं ।
किंच ये स्वयत्तवलाः संति तानपि प्रकृणुध्वं । के ते । अश्वेषो वेषर-
हितो विष्णुर्व्याप्त एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमश्वेष
इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुः । ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि
प्रकृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तवत् । न् सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छा आभि-
मुख्येन ववृतीय । स्तोत्रैरभिवर्तयेयं ॥

॥ अथैकादशी ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अश्विना च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्यामे । धं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्मे
अश्विनापिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् ।
भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नियतते । नियमेन प्रयत्नं करोति ।
तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । निरुत्तरेति गतः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

पितुं नित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्त्रदेवताकं गायचं । आद्यानुष्टुप् गर्भो-
ष्णिक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भेत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी
सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका पितुं न्वक्षस्तुतिर्गायचं
त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयांत्ये पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनियोगं शैलक
आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदशनं नित्यं भुंजीत ह्यवि-
कुत्सयन् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वित्सूक्तं
जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूज-
येच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । क्षुद्रयं नास्य किंचित्स्यन्नान्नजं व्याधिमाप्नुयादिति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषी ।

यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषी ।

यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं । विऽपर्वं । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहःप्रत्यये नु क्षिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं
सर्वस्य धारकं तविषी बलात्मकं । यद्वा महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्यौजसा
बलेन सामर्थ्येन चितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु ताय-
मानोऽपीदो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥ २ ॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसा-
धनान्न वयं त्वा त्वा ववृमहे । सेवामहे ॥ अत्र सर्वज्ञाननुदात्तानां पूर्वस्यासा-
मान्यवचनत्वेनानिधातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्निधातत्वं ॥ अस-
कृत्पितुश्चदश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं ॥ हे पितो अस्माकमविता तर्प-
यिता भव ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप॑ नः पि॒त॒वा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॑रु॒तिभिः॑ ।

म॒यो॒भुर॑द्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॑ अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

उप॑ । नः । पि॒तो॒ इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ ।

म॒यऽभुः॑ । अ॒द्विषे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒शेवः॑ । अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः । अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिस्तुतिभि रक्ष-
णैर्नोऽस्मानाचर । आगच्छ । आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वे-
षरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवन्प्रियकारी सुशेवोऽत एव सुष्ठु सुखक-
रोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टांत-
वादोऽयं । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा यथा मयोभुरद्वेषश्च
भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव॑ त्ये पि॒तो रसा॑ रजांस्यनु वि॒ष्टिताः॑ । दि॒वि वा॒ता इव॑ श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो॒ इति॑ । रसाः॑ । रजांसि॑ । अ॒नु । वि॒ऽस्थिताः॑ । दि॒वि । वा॒ताः॑ । इव॑ ।

श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धिनस्त्ये ते स्वाहमादिषड्रसा रजांसि लोकान् लोक-
स्थानादर्थाननु आनुकूल्येन वि॒ष्टिताः । विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टांतः ।
दिवि तुलोकेऽंतरिक्षे श्रिता वाता वायवः । ते यथा व्याप्रास्तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तव॑ त्ये पि॒तो द॑द॒तस्त्व॑ स्वादि॒ष्ट ते पि॒तो ।

प्र॒ स्वा॒द्यानो॑ रसानां तुवि॒यीवा॑ इवे॒रते ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो॒ इति॑ । द॑द॒तः । तव॑ । स्वा॒दि॒ष्ट । ते । पि॒तो॒ इति॑ ।

प्र॒ । स्वा॒द्यानः॑ । रसानां॑ । तुवि॒यीवाः॑ । इव॑ । ई॒रते॑ ॥ ५ ॥

हे पितो पात॑ काच॑ त्ये ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के
ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः

प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि ऋष्यांसमर्थं मन्यन्ते । किञ्च तव रसानां स्वाद्वम्लादीनां षष्ठां स्वाद्भानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुविषीवा इव । तुवीति बहुनाम । प्रवृद्धयीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छन्ति । संचरन्ति ॥ इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा ॥ भूलोकेऽन्तार एव दृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अनशने हि यीवा अधो लंबन्ते । यद्वा तव रसानामन्तारेऽसंख्या-तयीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं बहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं ।

अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं ।

अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिं । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पूज्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वे त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो तव चारु समीचीनेन केतुना तत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेनावसा रक्षणेनाहिं मेघं वृचं वावधीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्यं मन इति श्रुतेः । अथवा त्वकेतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । जगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भिद्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यददो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अत्रा चित्तो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अन्त्योपच्छांदसः ॥ विवा-सनवतां विद्युदूष्णप्रकाशवक्तां । विवो धननुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबन्धदः प्रसिद्धं तदुदकमजगत् । अगमत् । गच्छेत् । अत्र चित् अस्मिन्काते

म० १. अ० २४. सू० १८७.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

३९३

नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेताच्च त्वं नोऽस्मान्तरमः संपूर्णं भक्षाय
भक्षणाय गम्याः । गच्छ । संनिहितो भव ॥

॥ अथ दशमी ॥

यत् योषधीनां परिंशमरिशमहे । वातापे पीव इद्व ॥ ८ ॥

यत् अपां । ओषधीनां । परिंशं । आऽरिशमहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यत् येनापामोषधीनां संबन्धि परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नम रि-
शमहे । आऽरिशमहे । भक्षयामः । तेनान्नोदकसरेण हे वातापे । वातेन
प्राणेनाभेति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं । हे शरीर
त्वं पीव इत् आप्यायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा
यद्यप्यपामोषधीनां परिंशं लेशमास्वादयामः । तथापि हे वातापे वातवत्सर्व-
व्यापक पितो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

॥ अथ नवमी ॥

यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआंशिरो । यवऽआंशिरो । भजामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥
यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्व ॥ ९ ॥

॥ अथ दशमी ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारयिः । वातापे पीव इद्व ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारयिः । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्थौ-
त्यवान् वृक्को व्याधेर्वर्जयिता भव । उदारयिः । इति । भव ।
शिष्टो गतः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमा मस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वचं । पि॒तो इति । वचः ऽभिः । गावः । न । ह॒व्या । सु॒सू॒दि॒म ।

दे॒वेभ्यः । त्वा । स॒ध ऽमा॒दं । अ॒स्मभ्य॑ । त्वा । स॒ध ऽमा॒दं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूप तं तादृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः स्तुति-
वाग्भिर्वचं सुसूदिम । दृष्टव्यो रसान् । तत्र दृष्टान्तः । गावो न हव्या । गाव
इव हवीष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुसूदिम । किमर्थं कीदृशं चेति चेत् ।
उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः । तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं
देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं हुतशेषरूपं त्वा त्वामस्म-
भ्यमस्मदर्थमपि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

समिद्धो ऽद्येत्येकादशं नवमं सूक्तमागस्त्यं सर्वं गायत्रं । समिद्धाग्निं तन्न-
पादादय एकादश प्रत्युचं देवता यास्केन किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्याग्नेयाः
प्रयाजा ऋतुदेवताः इन्द्रो देवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्मदेवता इत्यादिना
बहून्पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्याग्नेया एवेति सिद्धांतितं । समिद्ध आग्निं
इत्यनुक्रांतं । पशवगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समि॒द्धो अ॒द्य रा॒जसि॑ दे॒वो दे॒वैः स॒हस्र॑जित् । दू॒तो ह॒व्या क॒विर्व॑ह ॥ १ ॥

सं ऽ ई॒डः । अ॒द्य । रा॒जसि॑ । दे॒वः । दे॒वैः । स॒हस्र॑ ऽजित् । दू॒तः । ह॒व्या । क॒विः । व॒ह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्व्यवहर्तृभिर्ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवो ऽत एव दीप्य-
मानः । समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन् अद्यास्मिन्यागदिने राजसि ।
ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शबूणां वा जेतः । ततो दूतो
देवानां दूतस्तद्यज्ञादिना हर आह्वाता वा । अग्निर्देवानां दूतं असीदिति श्रुतेः ।
कविः क्रांतदर्शी । ईदृशस्त्वं हव्यास्मदीयानि हवीषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तन्नू॒नपा॒हतं॑ य॒ते म॒ध्वा य॒ज्ञः स॒म्रज्य॑ते । द॒धत्त॑ ह॒विः । ॥ २ ॥

तन्नू॒ ऽन॒पात् । ऋ॒तं । य॒ते । म॒ध्वा । य॒ज्ञः । सं । अ॒ज्य॑ते । द॒धत्त॑ । स॒हस्रि॑णीः । इ॒षः ॥ २ ॥

तन्नूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यज्ञा आपो ऽच तन्व उच्यन्त इत्युक्त-

तान् नमस्तयित्वा ततसां नम्रा वा । अथ ओषधयः । ओषधीभ्योऽगिरिति
नमृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईहशोऽभिर्च्यतं यज्ञं यते ।
गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादि-
द्रव्येण समज्यत । किं कुर्वन्नयं । सहस्रिणो देवाः सहस्रस्योऽन्नानि दधत् ।
यजमानेभ्यो धारयन् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आजुहानो न ईद्वो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्नेँ सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुहानः । नः । ईद्वोः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्नेँ । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुहानोऽस्माभिराहूयमानः सन् ईद्वोऽस्माभिः स्तुत्य इदना-
मकः । त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञभाजो देवानावक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं
सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यचादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यच । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणेरयितारो
देवा यस्य तत्तादृक् । यच्चा अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृग्बर्हिरोजसा
मंचलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् । यच यस्मिन्बर्हिष्या-
दित्या अदितेः पुत्रा यूयं विराजथ । विविधं राजध्वे । तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विराट् सभाद्विभीः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं । सभाट् सम्यगिति पूज्यतरं
राजमानाः । यचापि व्यत्ययेनैकवचनं । विभ्वीर्विभ्व्यो विविधं भविष्यः । प्रभ्वीः
प्रभ्व्यः प्रकर्षेण भविष्यः । बह्वीर्बह्व्यः । भूयसीर्भूयसीत्यस्य भूयसीत्यस्य

या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राण्युपकारार्थमक्षरन् । क्षरन्ति ।
यद्वा बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावन्ति । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुरुक्मे हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसी ।
आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्मे शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवते
अधि अधिकं श्रिया सौंदर्येण विराजतः । विशेषेण दीप्यते ॥ हियोगादनिघातः ॥
तादृश्यावुषसी । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । उषःशब्दो दिवसस्योपलक्षणः । रात्रिरु-
षाश्चोभे इहास्मिन्दिन आसीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामितत् । प्रथमौ प्रकृतमौ ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ सुवाचसा
प्रियवचनौ दैव्या देवाहौ होतारा देवानामाहोतारौ होमनिष्पादकौ वा कवी
मेधाविनावेती नोऽस्मदीयं यज्ञं यक्षतां । यजतां गच्छतां वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भारतीः सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नञ्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इळे । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि त्रिलोकदेवते ।
हे इळे भूदेवि । हे सरस्वति । सरो वागुदकं वा । तद्व्यंतरीक्षेवते । तादृशि
देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः ।
यास्मिन् सर्वा वो युष्मानुब्रुवे । उपेत्य स्तूयामि । ता यूयं नोऽस्मान् श्रिये
संपदे चोदयत । प्रेरयत ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्तस्मानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्मदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेर्लिटि तस्माच्चुडिति नुट् ॥ अथ प्रत्यक्षः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमायज । सर्वतः पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानी देव त्मन्या आत्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुपसृज । उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वय्येवं कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवींषि सिस्वदत् । स्वदयतु । स्वादूकरोतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमग्निर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यदा देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यगिरेव पुरोगामी । अत एवायणीत्वादेवाग्निशब्दो निष्पन्नः । अग्निः कस्मादयणीर्भवतीति निरुक्तं । तादृशोऽयं गायत्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यक् लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते । अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतं । अग्नेरेव नामान्तरमित्यन्ये ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

अग्ने नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमाह चैष्टुभमाग्नेयं । अग्ने नयाष्टर्चाग्नेयामे-
त्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छंदसि विनियोगः । अथैतस्या
इत्यत्राग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति
सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पथप्रतिपन्नो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् ।
पंथानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म गर्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयाद्भुतं ।
जपेच्च प्रयतो निश्चिष्टेति वानलं । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥ आद्याश्चतस्रः
आवणाकर्मणि विनियुक्ताः । आवण्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने नय
सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा । आ० गृ० २. १. । इति ॥ आग्नेये
पशौ वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा
राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः । आ० ३. १. । इति ॥ आद्या प्रायणी-
येष्टावाग्नेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं ।
अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्म । आ० ४. ३. । इति । विप-
रीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ॥

॥ तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्य १ ॥ जुहुराणभेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणं । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्ने अंगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि
प्रज्ञानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विश्वानि-
त्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये गंतव्याय
स्वर्गादिधनाय ॥ द्वितीयार्थे वा चतुर्थी ॥ प्रापणीयं रयिं प्रति नय । तदर्थं
जुहुराणं कुटिलकार्येनः पापं फलप्रतिबंधं अस्मत्तो युयोधि । पृथक्
कुरु । ते तव वयं भूयिष्ठामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं स्तुतिं विधेम ।
परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्ट्यामग्ने त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्य-
नुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरग्ने त्वं पारया नथो अस्मानिति संयाज्ये
। आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्वयन्यामपि संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
 पूषं पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥
 अग्ने त्वं पारय नव्यः । अस्मान् । स्वस्ति ऽभिः । अति । दुः ऽगानि । विश्वा ।
 पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः स्तुत्यो वा त्वमस्मान् यागानुष्ठातृपारय । कर्म समापय्यातिपारय । अतिक्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभि- पूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः । कानि । दुर्गा- णि । दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी पृथुतरा पूषं पुर्यपि शेषः । चण्डो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनं । पुराण्यपि भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मा- कमुर्वी पृष्यपि बहुतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्याय तनयाय पुत्राय । तोक- शब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यज्ञा रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।
 पुनरस्मभ्यं सुविताय देव द्यां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥
 अग्ने त्वं अस्मत् युयोधि । अमीवाः । अनग्नि ऽचाः । अभि ऽअमंत । कृष्टीः ।
 पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । द्यां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मत् अस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापातयिताः कृष्टीः प्रजा अभ्यमंत । अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्या- हारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यज्ञा तां अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं । अपि तु पुनःपुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव द्योत-

भा. ॥ हे विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरः । धर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह स्नां चिन्वी देवय-
जनः क्षणमागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमग्रे त्वं पारयेत्यच्चेत्तं । तथाग्नेयपशावेधै-
हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः
शुक्राय भानवे भरध्वं । अ० ३. १. इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्नान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदेने । आ । शुशुक्नान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानजस्रैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि ।
पालय । उत अपि च प्रिये सदेने तव प्रियभूते यागगृह आ सर्वतः शुशुक्नान् ।
दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं गरितारं
स्तोतारं मां नूनमद्य भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्रोतु । हे सहस्वो बल-
वन्नग्रेऽपरमपरस्मिन्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भीमार्थिककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्न इत्यनयाशयमभिजु-
होति । तथा च सूचितं । मा नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनमाशये । अभिजुहोति
। अ० गृ० २. १. इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायि ।

मा दत्वते दण्ते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायि ।

मा । दत्वते । दण्ते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अग्ने ॥ वे
दुच्छुनायि । शुनं सुखं । दुष्टसुखकारिणे । दुःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे
मावसृजः । मा त्याक्षीः । तदधीनं मा नुर्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मान्दत्वते दंतवते

दशते खादते सर्पादये मावसृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घा-
तिने मावसृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन
मा परा दाः । पराभूतं मा देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसदृणानो अग्ने तन्वेऽवर्हथं ।

विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरुथं ।

विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने वरुथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गृणानः
स्तुवन् त्वावान् त्वया देवतया तद्वान् जनो वि घ यंसत् । विमुंचति खल्वात्मानं ।
कस्मात्सकाशात् । रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वा अथवा
निनित्सोर्निदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां
विष्पट् विषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वियंसत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं ताँ अग्र उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यष्ट्याग्ने त्वं तान्यष्टृनयष्टृश्चोभयान्मनुषो मनुष्यान्विष्य विद्वान्
जानन् प्रपित्वे संनिहित एव काले वेषि । कामयसे यष्टृन् । तथा कुर्वन् अक्र
आक्रमिता त्वं मनवे ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभि-
प्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिक्षणीयो भव । इदं कुर्विदं
कुर्विति विधेयो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमानः । उशिग्भिः कामयमा-
नैर्हविर्भिर्वि ॥

॥ अथोवाच ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्रौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्रौ ।

वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्यामे । डधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

वयमस्मिन्नग्रौ निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अग्निर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । मीयत इति मानो मंचः । तस्य सूनु-
रग्निर्मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् ॥ सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ ऋषिऽभिः सूनौ । सहसाने शबू-
णामभिभवितर्ययाववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः
सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकादशी वर्गः ॥

अनर्वाणमित्यष्टवमेकादशं मूक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं । अनर्वाणं बार्ह-
स्पत्यमित्यनुक्रांतं । श्रौतविनियोगो लिंगिकः ॥ अथ शौनकः । स्नात्वा जपेद-
नर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽष्टोक्तं च नियति ॥
॥ ऋग्वि० १. २९. ॥ इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नर्ब्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आश्रूयन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणं । वृषभं । मंद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नर्ब्यं । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आऽश्रूयन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतनर्ब्यं नवतरं स्तुत्यं वा तमनर्वाणमंगतारं । स्तोतुरधीनमित्यर्थः ।
वृषभमपां फलानां वर्षितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंचस्य पाल-
यितारमेतन्नामकं देवमर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्वर्धय । प्रवृद्धं कुरु । सुरुचः शोभन-
दीप्तेनवमानस्य स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि
षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्मयम् । स्तुतिवचसो नेतारो
देवा लब्धार्हाः मर्ता मनुष्या होचादयः । यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यज-

मानस्य संबन्धिनस्ते । आशृण्वन्ति । आश्रावयन्ति पुरा । तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रा-
नर्वाणमप्रतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बार्हस्पत्ये पशौ तमृत्वियेत्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पते अति यदयो
अर्होऽस्यमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. १. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतोमसर्जि ।

बृहस्पतिः स खंजो वरांसि विभ्वाभं वत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवऽयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । खंजः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षतुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचन्ते । समीपे
सेवन्ते । यः सर्गो न । उदकस्य स्रष्टापि ॥ नशब्दोऽप्यर्थे ॥ देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा देवत्वमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि सृष्टवान्वृष्ट्यु-
दकं । यद्वा ऋत्वियाः प्राप्नोःकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उप सचन्ते तं यः
सर्गो न । उदकसृष्टिरिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि । खंजकः खलु ।
तस्मिन् षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्व्याप्तो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मा-
तयन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपा-
दयन् ऋत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा खंजो यज्ञियानां
खंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते
यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयाणि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च द्योक् यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य ऋत्वाहन्योऽयो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । द्योक् । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । ऋत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हविर्लक्ष-

णस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारं च श्लोकं अन्यो यो मन्त्रविशेषे ऽस्ति तं च प्रयंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तच्च दृष्टान्तः । सवितेव । सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्यनाहन्योऽहि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यान्मन्त्रदेहाद्यमुराञ्जित्वातितेजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यश्मभृच्चिचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य श्लोकः । दिवि । इयते । पृथिव्यां । अन्यः । न । यंसत् । यश्मभृत् । विऽचेताः ।

मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मका कीर्त्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने द्युलोके पृथिव्यां चेत्यते । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरन्यो न अतनशील आदित्य इव यश्मभृत् पृजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं चेतयिता प्राणिनां विणिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् । नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हन्तुमन्विषतां हेतयो न आयुधानीवास्य बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंस्राण्यायुधानि यन्ति । गच्छन्ति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ अहिमायान् आगत्य हंच्योऽतरिश्वाचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानमुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ तान्मायुधान्यभि लक्षयन्ति च । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्जाः ।

न दृढ्येऽन्नं ददामि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुं ॥ ५ ॥

ये। त्वा। देव। उ॒स्मि॒कं। म॒न्य॒मा॒नाः। पा॒पाः। भ॒द्रं। उ॒प॒ऽजी॒र्व॒न्ति। प॒ज्जाः।
न। दुः॒ऽध्यै। अ॒नु॒। द॒दा॒सि॒। वा॒मं। बृ॒ह॒स्प॒ते। च॒य॒से। इ॒त्। पि॒या॒रुं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽल्पाः पज्जा हवित्प्राणावन्तः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं त्वा त्वामुस्मिकं। उस्मियेति शोनाम। कुत्सिता-मल्पक्षीरोत्साविणी गां जीर्णमनङ्गाहं वा मन्यमाना उपजीर्वन्ति। उपेत्य प्राणंति। अल्पं याचन्त इत्यर्थः। दृढ्ये दुर्धिये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो वामं वननीयं धनं नानुददासि। अनुकूलं न वितरसि। हे बृहस्पते देव पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलं रिप्सुं तु चयस इत्। गच्छस्येवानुग्रहीतुं ॥ चय गतादित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा हे बृहस्पते पियारुं हिंसकं ॥ पीयते हिंसकं इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत्। हंस्येव ॥ बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयु-मिति निरुक्तं। ४. २५. ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सु॒प्रै॒तुः। सु॒य॒व॒सो॒ च॒ प॒ंथा॒ दु॒र्निय॑न्तुः॒ परि॑प्रीतो॒ न मि॒त्रः॒।
अ॒न॒र्वा॒णो॒॥ अ॒भि॒ ये॒ चक्ष॑ते॒ नोऽपी॑वृता॒ अपो॑र्णु॒र्वन्तो॑ अ॒स्युः॒ ॥ ६ ॥
सु॒ऽप्रै॒तुः। सु॒ऽय॒व॒सः॒। न। प॒ंथाः॒। दुः॒ऽनिय॑न्तुः॒। परि॑ऽप्रीतः॒। न। मि॒त्रः॒।
अ॒न॒र्वा॒णः॒। अ॒भि॒। ये॒। चक्ष॑ते॒। नः॒। अपि॑ऽवृताः॒। अप॑ऽऽर्णु॒र्वन्तः॒। अ॒स्युः॒ ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनाक्षस्य पंथा न। मार्ग इव। सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो सुयवसः पंथा इव। सुखकारी भवेत्यर्थः। किंच दुर्नियंतुर्दुःखेन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो वेषादिरहितो मित्रो न। दुःखमंत्राव। स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्मभ्यं कुर्वित्यर्थः। सखिवदमार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तच्चापि फलप्रदो भवेत्यर्थः। किंच अनर्वाणोऽपापा ये नरा नोऽस्मानभि आभिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोर्णुर्वन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्युः। तिष्ठन्तु। यद्वा अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिना नोऽस्मानन्विच्छन्ते। अभिवदन्ति निंदन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अयपोर्णुर्वन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं स्तुभ इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं स्तुभोऽवनयो न यंत्येवा पिबे । अ० ३. १. इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

सं यं स्तुभोऽवनश्चो न यंति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्वृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ १ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वाँ । उभयं । चष्टे । अंतः । वृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ १ ॥

यं वृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न । सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा संयंति संगच्छंति तद्वत् । तथा समुद्रं रोधचक्राः ॥ नदीनामेतत् ॥ रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवंत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयस्त्वामेव प्राप्नुवन्ति । गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स वृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा महस्तुविज्ञातस्तुविष्मान्वृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमहिद्यामेपं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽज्ञातः । तुविष्मान् । वृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत । विद्याम । इपं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महान् तुविज्ञातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपां वर्षिता देवो वृहस्पतिरेव एवं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्रादुपेतं गोमहोभिर्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

कंकत इति षोडशं द्वादशं मूक्तं । ऋषिरगस्त्यः । अमृणसूर्यास्तयो देवताः । चिष्टुप् छंदः । सूर्ये विषमित्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको

नवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवानामित्येषा त्रयोदशी महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहतीति सूक्तं । अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि व्यूहेन पूरणीयानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्ठुभमभृणसौर्यं विषशंकावानगस्त्यः प्राब्रवीद्दशम्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महावृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषशंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ श्रौतस्य विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो नेति सूक्तं तु विषाक्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीटलूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चितश्च यत् । मूलं च कृचिमं चैव जपन् सर्वमपोहति । ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः ।

द्वाविति ऋषी इति न्यहृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः ।

द्वौ । इति । ऋषी इति । इति । नि । अहृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तत्कर्तृगत्यर्थस्य वर्णयत्ययेन कंकत इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः ॥ सतीनमित्युदङ्गमन्त्रः । सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ उदकचार्यल्पविषवान् कश्चिद्दुग्धादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । ऋषी इति । प्रेषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनायेतिकारश्चयं । तथाहृष्टा अहृष्टयमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यलिप्सत । विशेषेण लिपन्ति । सर्वाण्यङ्गानि विषमावृणोति । केनैवं कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अहृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अहृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवऽघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्नोषधिः स्तूयते । आयती विषघ्नः सकाशमागच्छति । विष-
निर्हरणसाधनौषधिरदृष्टान् अदृश्यमानान्विषधरान्हन्ति । हिनस्ति । अथो अपि
च परायती परागच्छन्ती संमार्जनसमयेऽर्वाक्प्रक्षालयति । नाशयति जलच-
रविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अदृश्यमानौषधिः
स्वगन्धेन हन्ति बहुविषान् । यद्वा काचिदोषधिर्दशकान्मारयत्येव । अथो अपि च
पिंपती पेषणकर्त्री दृषत्पिप्यन्तारणा वौषधिः पिनष्टि । चूर्णीकरोत्यल्पविषान् ।
अथवा सर्वेषु वाक्पेष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्यो उत ।

मौंजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्योः । उत ।

मौंजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतश्छिद्रास्तृणविशेषाः ।
कुशरासः कुत्सितशरा अंतश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः
सैर्योस्तटाकादिप्रांतोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला इति प्रसिद्धाः । मौंजा मुंजाः
प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिंपन्ति स्म ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदन्ति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः ।
स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि । उपसर्गश्रु-
तेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽदृष्टा अदृश्यमानरूपाः
संतो न्यलिप्सत । निलिंपन्ति विशेषेण ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ए॒त उ॒ त्वे प्र॒त्यह॒श्रन्प्र॒दोषं॑ त॒स्करा॑ इव ।

अ॒ह॒ष्टा वि॒श्वह॒ष्टाः प्र॒तिबु॒द्धा अ॒भूत॑न ॥ ५ ॥

ए॒ते । ऊं इति॑ । त्वे । प्र॒ति । अ॒ह॒श्रन् । प्र॒दोषं॑ । त॒स्कराः॑ इव ।

अ॒ह॒ष्टाः । वि॒श्वह॒ष्टाः । प्र॒तिबु॒द्धाः । अ॒भूत॑न ॥ ५ ॥

त्ये त एते सर्पाः प्रत्यहश्रन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिंगेन । यद्वा ते रात्रौ हंतारो दिविते प्रतिदृश्यन्ते । तच्च दृष्टान्तः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अहष्टाः । अपरिदृश्यमानाः । विश्वहष्टाः । विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृगाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्यौर्वः पि॒ता पृ॒थि॒वी मा॒ता सोमो॑ भ्रा॒तादि॒तिः स्व॒सा ।

अ॒ह॒ष्टा वि॒श्वह॒ष्टास्तिष्ठ॑तेऽऽर॒यन्ता॑ सु॒ कं ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पि॒ता । पृ॒थि॒वी । मा॒ता । सोमः॑ । भ्रा॒ता । अ॒दि॒तिः । स्व॒सा ।

अ॒ह॒ष्टाः । वि॒श्वह॒ष्टाः । तिष्ठ॑त । उ॒र॒यन्त॑ । सु॒ । कं ॥ ६ ॥

अतः परं त्विषविचिकित्सा । तच्च तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवं महानुभावा महोरगा अहष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वहष्टाः सर्वस्य दृष्टारो यूयं तिष्ठत । स्वस्वस्थाने मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं मुखं यथा तथेऽरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये अ॒स्या॒ ये अ॒ग्याः॒ सू॒चीका॒ ये प्र॒क॒कताः॑ ।

अ॒ह॒ष्टाः किं॒ च॒नेह॒ वः॒ सर्वे॑ सा॒कं नि॒ ज॒स्यत॑ ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकंकताः ।

अहृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येऽस्या अंसाही अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसहशपुच्छरो-
माणो वृश्चिकाद्याः । ये च प्रकंकताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिने वा महोरगा
अहृष्टा अहृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति इहास्मिन् समीपे वो
युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंताः ॥
जसु मोक्षणे देवादिकः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वहृष्टो अहृष्टहा ।

अहृष्टान्सर्वाज्जंभयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽहृष्टः । अहृष्टऽहा ।

अहृष्टान् । सर्वान् । जंभयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदेति । कीदृशः सः । विश्वहृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या
यस्य स तादृशः । अहृष्टहा । अहृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता ।
यद्वा अहृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा
विषाणि वा पलायंते । किं कुर्वन्नुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानहृष्टानद्रष्टव्यान्वि-
षराक्षसादीज्जंभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवे-
दनाः । तासां धात्रीरूपादयित्रीर्महोरगी राक्षसीर्वा जंभयन् पुरस्तादुदेति ।
अतोऽस्मन्नो निजस्यतेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

उदपप्रदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वहृष्टो अहृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अप्रप्रत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वन् ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽहृष्टः । अहृष्टऽहा ॥ ९ ॥

असौ पुरस्तादृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपन्नत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥
पततेर्लुङि पुमागमे रूपं ॥ किं कुर्वन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं
जूर्वन् । हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यस्तेषां पुकारायादित्यो
विषोदकादीनामदनशीलः । विश्वदृष्टः । विश्वं दृष्टं येन तादृशः । अदृष्टहा ।
अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवं महानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो
विषशंका न कार्या ॥

॥ अथ दशमी ॥

सूर्ये विषमा सजामि हतिं सुरावतो गृहे ।

सो चित्तु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । सजामि । हतिं । सुराऽवतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम । आरे । अस्य । योजनं ।
हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो
भवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमचोच्यते । अहं विषावृत्तिः सूर्यः
सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य वर्तमानं सूर्य आस-
जामि । आसक्तं करोमि । तच्च दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने हति-
मिव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमादित्यस्य
न बाधकमित्यर्थः । सो चित् । चित् पूजायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः
खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजि-
तत्वाद्द्वयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः ।
तेषु स्थित आदित्य आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते ।
हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्यान्तीचकारेति ।
एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषयोजनं
तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इयत्ति॒का शकु॑न्ति॒का सका॑ जघास ते वि॒षं ।

सो चि॒न्नु न म॑राति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अस्य॑ योज॒नं हरि॑ष्ठा मधु॒ त्वा मधु॑ला
च॒कार ॥ ११ ॥

इय॒त्ति॒का । शकु॑न्ति॒का । सका॑ । जघा॒स । ते । वि॒षं ।

सो इति॑ । चि॒त् । नु । न । म॑राति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॑राम॒ । आ॒रे । अ॒स्य । योज॒नं ।
हरि॑ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । मधु॑ला । च॒कार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वाणेत्यावती वा वालेत्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिंजलीमाहुः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन विद्यायां यद्देहावृत्तं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

चिः स॒प्र त्रि॑ । पु॒लिंग॒का वि॒षस्य॑ पु॒ष्यम॑क्षन् ।

ताश्चि॒न्नु न म॑रंति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अस्य॑ योज॒नं हरि॑ष्ठा मधु॒ त्वा मधु॑ला
च॒कार ॥ १२ ॥

चिः । स॒प्र । वि॒ष्पुलिंग॒काः । वि॒षस्य॑ । पु॒ष्यं । अ॒क्षन् ।

ताः । चि॒त् । नु । न । म॑रंति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॑राम॒ । आ॒रे । अ॒स्य । योज॒नं ।
हरि॑ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । मधु॑ला । च॒कार ॥ १२ ॥

चिः सप्र त्रिगुणितः सप्रसंख्याका विष्पुलिंगका विविधाः विष्पुलिंगकाः । सप्रसु जिह्वासु लोहितशुक्लकृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा चिः सप्र एकविंशतिभेदा विष्पुलिंगकाः सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्षभूता विषस्यास्सदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । ताश्च न मरंति न वयमपि ।
वि॒षस्य॑ वि॒षस्य॑ ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॒ रोपु॒षीणां ।

स॒र्वा॒सा॒मय॒भं ना॒मारे॒ अस्य॒ योज॑नं ह॒रि॒ष्ठा म॒धु त्वा म॒धुला च॑कार ॥ १३ ॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॒ । रोपु॒षीणां ।

स॒र्वा॒सां । अ॒य॒भं । ना॒म । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒ज॒नं । ह॒रि॒ऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धुला ।

च॒कार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्मद्भाषकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्तीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामायभं । गृह्णामि । संकीर्त्तयामि ॥ गृहेष्ठादसे लुङि छांदसश्चेर्लुक् । ह्यहोर्भः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

चिः स॒प्र म॒यूर्यः स॒प्र स्व॒सारो अ॒युवः ।

तास्ते॒ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॒ उ॒दकं॒ कुं॒भिनी॑रिव ॥ १४ ॥

चिः । स॒प्र । म॒यूर्यः । स॒प्र । स्व॒सारः । अ॒युवः ।

ताः । ते । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिरे॒ । उ॒दकं॒ । कुं॒भिनीः॑ऽइव ॥ १४ ॥

चिः सप्र एकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पवेषिण्य इति प्रसिद्धा नागवेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्र एतत्संख्याकाः सर्पण-स्वाभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः ॥ नदीनां प्रसिद्धाः सप्र नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं विजभिरि । विशेषेण हरंतु । तच्च दृष्टान्तः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्धरन्ति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरंतु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॒षु॒भ॒कस्त॒कं भि॒न॒द्यश्म॑ना ।

ततो॑ वि॒षं प्र॒ वा॒वृते॒ परा॑ची॒रनु॒ सं॒वतः॑ ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्त॒कः । कु॒षु॒भ॒कः । त॒कं । भि॒न॒द्यि । अश्म॑ना ।

ततः॑ । वि॒षं । प्र॒ । वा॒वृते॒ । परा॑चीः । अ॒नु । सं॒ऽवतः॑ ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुत्सितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुंभकः कुं पृथ्वी सुंभति विलि-
खतीति सर्पाणां कुत्सितं सुंभयिता नियहीता कुषुंभको नकुलः । स ते विषं
हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तर्कं कुत्सितं तं नकुलमश्मना भिनद्धि ।
विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुधातमनुतिष्ठति
तद्विदः । तदिदमचोक्तं । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्रवावृते । विषावृताहे-
हाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरति-
दूरागाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्ष्मीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु । न मां
प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुंभकस्तदित्यन्त्या विनियुक्त । दधिसकृञ्जुहोती-
त्युपक्रम्य कुषुंभकस्तदब्रवीत् । आ० गृ० ३. ४. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षोडशी ॥

कुषुंभकस्तदब्रवीद्गिरिः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषं ॥ १६ ॥

कुषुंभकः । तत् । अब्रवीत् । गिरिः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसं । विषं । अरसं । वृश्चिक । ते । विषं ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरिः सकाशात्प्रवर्तमानकः
प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन् कुषुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ ।
किं तदिति । उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न भवतीत्यर्थः ।
तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव । अतो न बाध इति हि वदन्ति ।
एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे
वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवम-
दीत् तदा प्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हरणुपनिषत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षोडशे वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे
मंडले चतुर्विंशेऽनुवाकः प्रथमं मंडलं च ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिनां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ मार्त्तमदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमग्ने द्युभिरित्यादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने द्युभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोक्षितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका । य आंगिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्यदिति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनमृष्यनुक्रमणे । त्वमग्र इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मान्मंडलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छंदः । मंडलादिपरिभाषयाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते । आ० ४. २३. इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयो-
रप्याद्या विनियुक्ता ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुश्रूणिस्त्वमश्वस्त्वमश्वमनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं अग्ने । द्युऽभिः । त्वं । आऽशुशुश्रूणिः । त्वं । अत्ऽश्वः । त्वं । अश्वमनः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वोभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते । सर्वेषामपि नराणां नित्यपात्र केत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छांदसः ॥ तादृश हे देव त्वं द्युभिर्योगादिवसैर्निमित्तभू-

तैर्जायसे । यागार्थं मथनेनोत्पद्यसे इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिव्यैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमाशुभुः प्रसिद्धो भवे । आ सर्वतो दीपमानो भवसि ॥ आशुपपदे श्रुच दीप्तावित्येतत् सनंतस्य द्वांदसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं श्रुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु श्रुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिनेत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायसे इति योज्यं । हे अग्ने त्वमग्नौ वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्वमनो मेघादप्युत्पद्यते परि जायसे । यो अश्वमनोरंतरग्निं जजानेति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो दैर्घ्यात्तरूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । श्रुचिरेव जायसे । यद्वा श्रुचिरादित्युदको जायसे इत्यर्थः । अत्र त्वमग्ने द्युभिरहोभिरित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तवाग्ने होचं तव पोचमृत्वियं तव नेष्टं त्वमग्निर्होतृः ।

तव प्रशास्त्वं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होचं । तव । पोचं । ऋत्वियं । तव । नेष्टं । त्वं । अग्निर्होतृः । ऋतः । यतः ।

तव । प्रशास्त्वं । त्वं । अध्वरीयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होचं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वदर्थमित्यर्थः । तथा पोचं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्वियं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । नेष्टं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अग्ने त्वमग्निर्होतृश्च त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्तवैव प्रशास्त्वं यत्प्रशास्तुमेवावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथाध्वर्युश्चक्षुत्पत्तेः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छस्यपरि । तथा नो दमेऽस्मद्यज्ञं हे गृहपतिश्चासीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायै नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।
त्वं ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं यतः सतां वृषभो वर्षितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधू-
नामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बहुभिर्गी-
यमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य कर्मणो मंचस्य
वा यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे वि-
धर्तर्विविधकारक वैश्वानरस्य अग्ने पुरंध्या बहुप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे ।
सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईन्द्रः ।

सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईन्द्रः ।

त्वं अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रू-
णामुपक्षपयिता ईन्द्रः स्तुत्यश्च अतो मित्र एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः
सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि । दातृत्वं चार्यमणो लिंगं ।
अर्पणेति तमाहुर्वो ददातीति । यस्यार्यमणो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु ग्रहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्ये-
तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे देव विदथेऽस्मदीये यज्ञे भाजयुः
फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यं ।

त्वमाणुहेमा ररिषे स्वध्वं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यं । तव । ग्रावः । मित्रऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं आणुऽहेमा । ररिषे । सुऽअध्वं । त्वं । नरां । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं

शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं । तद्धेतुर्भवसि । मावो याः स्तुतिवाः । संति तास्तव
स्वभूताः । हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बांधवं भजस इत्यर्थः । हे
अग्ने आप्नुहेमा आप्नु प्रेरयिता त्वं स्वयं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे ।
ददासि । हे अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्थानीयोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृश्न ईशिषे ।

त्वं वार्तिररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पृषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वं । शर्धः । मारुतं । पृश्नः । ईशिषे ।

त्वं । वार्तिः । अरुणैः । यासि । शंङयः । त्वं । पृषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो द्युलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् ।
असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रोऽसि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्राव-
यिता एतन्नामके देवोऽसि । रुद्रो वा एष यदग्निरित्यादिष्वग्ने रुद्रशब्देन व्यव-
हारात् । यद्वा त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्टा नरा दुःखे पतिष्यंतीति रुद्रः । ताह-
शोऽसि । रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं । तथा महो महतो द्युलोकस्य
संबन्धसुरोऽसि । असुर्वलं । तस्य दातादित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्द्युलोकसं-
बन्धसुरत्वमुत त्वा दिवो असुराय मन्मेत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्स-
मृहरूपं वायुरूपश्च । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवमग्न्यादित्यवायुरूपरूपं ।
पृश्नोऽन्नस्य हविलक्षणस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् वार्-
तिर्वायुमहर्गैररुणैररुणवर्णैश्चैः शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् यासि ।
प्राप्नोषि यागगृहं । यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वार्तिर्वायुभिरुपन्नः सन् यासि वने ।
तथा त्वं पृषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्मना आत्मनानुग्रहरूपयः स्वदुष्टैव
विधतः परिचरतो यजमानान् पासि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः ऽदाः । अरं ऽकृते । त्वं । देवः । सविता । रत्नः ऽधाः । असि ।
त्वं । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वं । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः । हिरण्यस्य दातासि । देवो द्योतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयितासि । तथा हे नृपते नृणां पालकाग्ने त्वं भगो भजनीयः सन् वस्वो वसुनो धनस्येशिषे । समर्थो भवसि दातुं । यो यजमानो दमे यज्ञगृहे ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वामग्ने दम् आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रं मृजते ।
त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥
त्वां । अग्ने । दमे । आ । विशपतिं । विशः । त्वां । राजानं । सुऽविदत्रं । मृजते ।
त्वं । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वं । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये यज्ञगृहे आ । आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा राजानं दीपमानं सुविदत्रं शोभनज्ञानमस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा त्वामृजते । प्रसाधयन्ति ॥ मृजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभनज्वालारूपसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि । हवीषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे । ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् । इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । त्वं तु सहस्राणि शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचं ।
त्वं पुत्रो भवसि यस्ते ऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वां । अग्ने । पितरं । इष्टिभिः । नरः । त्वां । भ्रात्राय । शम्या । तनूऽरुचं ।
त्वं । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वं । सखा । सुऽश्वः । पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पितरं पालकं त्वां नरो नेतारो इष्टिभिः नैर्योगैर्यजंत इति शेषः । पितृवत्पालनाय यजंत इत्यर्थः । तथा तनूरुचं शरीरात् दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना त्वां भ्रात्राय भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय शम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजंत इति शेषः । यज्ञोभयत्र वक्ष्यमानेन विधदित्यनेन संबंधः । हे अग्ने यो नरस्ते त्वामविधत् परिचरति तस्य त्वं पुत्रो भवसि । पुत्रवत्पात्रयिता भवसि । तथा त्वं सखा समानख्यानः सखिवद्धितकारी सुश्वः ॥ श्वमिति सुखनाम ॥ सुष्ठु सुखकारी सन् आधृष आधर्षकात्म पासि । रक्षसि । पितृवत्पालय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि । चिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्र ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।
त्वं वि भास्यन्तु दक्षि दावने त्वं विशिष्टुरि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥
त्वं । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वं । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।
त्वं । वि । भासि । अन्तु । दक्षि । दावने । त्वं । विऽशिष्टुः । अस्ति । यज्ञः । आऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमृभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वमाकेऽतिके संनिधावेव नमस्ये नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावन्मंत्रप्रतिपाद्याकरेण स्तुत्यो न भवसि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमानस्य वाजस्यान्वस्य रायो धनस्य चेशिषे । स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं विभासि । विशेषेण दीपसे । तदर्थमनुक्रमेणैव दक्षि । दहसि काष्ठादीन् ॥ दहेर्लटि सिपि रूपं । संहितायां भष्भावाभावश्चादः ॥ किमर्थमेवं । दावने छेदनायाधकास्य । यज्ञा हविषो दानवते यजमाना वा । किंच त्वं यज्ञं विशिष्टुर्विशेषेण शिक्षयिता साधयितासि ॥ न लोकाध्ययेति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथातनिः । फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

त्वमग्ने॑ अ॒दि॒तिर्दे॒व दा॒शुषे॑ त्वं हो॒चा भार॑ती वर्ध॒से गि॒रा ।

त्वमि॒च्छा॑ श॒तहि॑मासि द॒क्षसे॑ त्वं वृ॒त्रहा॑ वसु॒पते॑ सर॒स्वती ॥ ११ ॥

त्वं अ॒ग्ने अ॒दि॒तिः । दे॒व दा॒शुषे॑ । त्वं हो॒चा भार॑ती । वर्ध॒से गि॒रा ।

त्वं इ॒च्छा श॒तऽहि॑मा । अ॒सि द॒क्षसे॑ । त्वं वृ॒त्रऽहा॑ । वसु॒ऽप॒ते सर॒स्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यज्ञा अदीना भूमिरसि । किंच त्वं होचा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यखंडिनी रश्मिरूपा सती गिरा स्तुत्या वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्येच्छा भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे वसुपते धनपालक वृत्रहा पापादेहता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां संबन्धिन्यो भारती-क्षासरस्वत्याख्या यास्मिन्नो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्वमग्ने॑ सुभृ॒त उत्त॑मं वय॒स्तव॑ स्पा॒र्हे वर्णे॑ आ स॒ंहशि॑ श्रियः ।

त्वं वा॒जः प्र॒तर॑णो बृ॒हन्न॑सि त्वं र॒यिर्ब॑हु॒लो वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः ॥ १२ ॥

त्वं अ॒ग्ने सु॒ऽभृ॒तः । उत्त॑मं वयः । तव॑ स्पा॒र्हे वर्णे॑ । आ । स॒ंहशि॑ । श्रियः ।

त्वं वा॒जः । प्र॒ऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि । त्वं र॒यिः । ब॒हुलः । वि॒श्वतः । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं सुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् उत्तमं निरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पाह्ने स्पृहणीये वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे संहशि सम्यग्दर्शनीये श्रिय ऐश्वर्याणि कांतयो वाश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गोत्तेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दं । अः साधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्बहुलोऽसि बहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तारः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

त्वामग्न आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । आदित्यासः । आस्यं । त्वां । जिह्वां । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वां । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वामादित्यासोऽदितेः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपा-
नादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । तथा हे कवे श्रान्तप्रः त्वामेव
शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमाह्लादनसाधनं
चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव राति-
षाचः । रातिदानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु
सश्चिरे । सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं
कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्व आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदन्ति । भक्षयन्ति । एवं सर्व-
देवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुतिं त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतं ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिं । त्वं । गर्भः । वीरुधां । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽद्रुहोऽद्रोग्धारो देवा
आसा त्वदीयेनास्येनाहुतं हविरदन्ति । भक्षयन्ति ॥ आस्यश्चक्षुस्य तृतीयैकवचने
पह्नोमासित्यादिनामन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो
मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदन्ते । आस्वादयन्ति ।
त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां
निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि मस्याद्यन्नं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्मनाः सुजात प्र च देव रिच्यसे ।
 पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥
 त्वं तान्। सं। च। प्रति। च। असि। मज्मनाः। अग्ने। सुजात। प्र। च। देव। रिच्यसे।
 पृक्षः। यत्। अत्र। महिना। वि। ते। भुवत्। अनु। द्यावापृथिवी इति। रोदसी
 इति। उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्मना बलेन तान् प्रसिद्धान्देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्तीर्णः तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे सुजात शोभनजनन । मंत्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः मुजन्मत्वं । तादृशाग्ने हे देव प्ररिच्यसे च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्मादतिरिच्यसे पृक्षः सर्वमप्यन्नं ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे द्यावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्रमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्रमित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोक्षयांश्चपेणसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।
 अस्मान् तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥
 ये। स्तोतृभ्यः। गोक्षयां। अश्चपेणसं। अग्ने। रातिं। उपसृजंति। सूरयः।
 अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि। नेषि। वस्यः। आ। बृहत्। वदेम। विदथे।
 सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशस्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारे वा यजमानाः स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो गोक्षयां गावोऽयगामिन्यो यस्यास्तादृशी गोप्रमुखामश्चपेणसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्व्यप्राधान्याभिप्रायां । गौश्चाश्वाश्चाज्येति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्चयोः प्राथम्यात् । तादृशी रातिमुपसृजंति । ददते । तान्यजमानानां सांख्यिजे वस्यो

वसीयः श्रेष्ठं रुर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु ।
नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदधे यज्ञे
हन्महन्मचजातं वदेम । उच्चारयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ इति ऋग्वेदः पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चे द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्धं । मंडला-
दिध्वाग्नेयमिति परिभाषयाग्नेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्तो-
नेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । सूचं तु
पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयमिदं ।
यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । अ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ पृष्ठचाभिप्लवषडह-
योर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्धानमिदं । चातुर्विंशिकं तृतीयसवनमिति
चातुर्विंशदतिस्थितत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽइधानं । सुऽप्रयसं । स्वऽऽनरं । द्युक्षं । होतारं । वृजनेषु । धूऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जा-
तप्रज्ञं वाग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा
चरुपुरोडाशादिना तना विसृजतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं
तं । समिधानं । समिध्यमानं । सुप्रयसं । शोभनान्नं । स्वर्णरं । स्वर्गे नेतव्या
यजमाना यस्य तादृशं । यज्ञा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः ।
बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं । दीपं द्युनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं ।
वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तृत्वमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरवर्ध-
भवतीति प्रसिद्धं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि त्वा नक्तीरूपसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उपसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सं । न । स्वसरेषु । धेनवः ।
दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । संऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामभि प्रति नक्ती रात्रीरूपसोऽहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वप्यहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायं प्रातरग्निहोचस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे । आकांक्षते यजमाना यष्टुं । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुं । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तच्च दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाः संयतो नियतस्त्वं दिव इव द्युलोकस्थेवारतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तच्चत्यानां देवानां हविःप्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपो रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वप्याभासि । समन्ताद्दीप्यसे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं देवा बुधे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरि ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥

तं देवाः । बुधे । रजसः । सुऽदंसं । दिवःपृथिव्योः । अरतिं । नि । एरिरे ।

रथंऽइव । वेद्यं । शुक्रऽशोचिषं । अग्निं । मित्रं । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा रजसो रजनात्मकस्य लोकस्य बुधे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तच्च न्येरिरे । नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्वहविल्लाभाय । ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति । भजन्ते । सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्धावापृथिव्योररतिं । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । वेद्यं । वेदो धनं । तस्मै हितं रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभायाश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं । शुक्रशोचिषं दीर्घाग्निं मित्रं न सखिवत् रथसाधकं । यद्वा आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं । प्रकर्षेण स्तुत्यं । एवं महानुभावमग्निं न्येरिरे इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृथ्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अन् ॥ ४ ॥

तं । उक्षमाणं । रजसि । स्वे । आ । दमे । चंद्रं ऽइव । सुऽरुचं । ह्यार । आ । दधुः ।

पृथ्याः । पतरं । चितयंतं । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुं । जनसी इति । उभे
इति । अन् ॥ ४ ॥

तं स्तुत्यतरं रजस्यंतरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि
पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनामिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह
आदधुः । आदधते । कीदृशं तं । चंद्रमिव सुरुचं । चंद्रमिति हिरण्यनाम ।
हिरण्यमिव शोभनदीप्तिं । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृथ्याः पतरं । द्युलोकस्यांत-
रिक्षस्य गंतारं । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं । पाथो
न पायुं । उदकमिव रक्षकं । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री द्यावापृथिव्यां
व्याप्तं । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः ।
एवंरूपमग्निमादधते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋजते गिरा ।

हिरिणिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अन् ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वं । परि । भूतु । अध्वरं । तं । ऊं इति । हव्यैः । मनुषः । ऋजते । गिरा ।

हिरिऽणिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तुऽभिः । चितयत् । रोदसी
इति । अन् ॥ ५ ॥

सोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु । परितो
भवतु । तमु तमेवाग्निं हव्यैर्हविर्भिर्गिरा स्तुत्या च मनुष्या ऋजते । प्रसाधयन्ति ॥
ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ हिरिणिप्रो हरणशीलहनुर्दीप्तिोष्णीषो वा । शिप्राः
शीर्षसु वितता हिरण्ययीरित्यादिमन्वांतरात् । वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोषधीषु
ज्वालासु वा जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता ॥ शचंतं पदं । यद्वा द्वितीयार्थे
सप्तमी ॥ वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरत् । पुनः पुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौर्द्युलोकांतरिक्षं

स्तृभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनु चितयत् । चेतयति । ज्वाला-
भिर्विस्फुलिंगैश्च भुवमंतरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वानयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । संददस्वानः । स्वस्तये । संददस्वान् । रयिं । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय
रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमद्धानयोग्यं वा धनमस्मासु संददस्वान्
सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दीदिहि । दीप्यस्व ।
यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं । रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः
सन् नोऽस्मभ्यं सुविताय सुहिताय गोभनफलाय रोदसी द्यावापृथिव्यावाकृ-
णुष्व । सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति
तदुच्यते । हे देवाग्ने मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबंधीनि हव्या हवीषि
वीतये देवेभ्यो भक्षणाय । पुनः पुनर्योगाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपां वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्गं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजं । श्रुत्या । अपां । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रं । उषसः । वि ।

दिद्युतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नोऽस्मभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्वादिधनविशेषान् दाः ।
देहि । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान्पुत्रभृत्यादीन्दाः । देहि ॥ ददस्तेषां दे-
लुङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ श्रुत्या कीर्त्यं वाजमन्नं दुरो न तस्य द्वारा-

एयपि ॥ नशब्दश्चार्थः ॥ अपावृधि । अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्तुपायान्विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकृष्टांचने अस्मदनुकूले कृधि । कुरु । स्वर्ण । आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तद्वत् । शुक्रं दीपं त्वामुपस उषःकाला विदिद्युतः । विद्योतयन्ति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स इधान उषसो राम्या अन्तु स्वर्ण दीदेरुषेण भानुना ।

होचाभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विणामतिथिश्चारुः आयवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अन्तु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण । भानुना ।

होचाभिः । अग्निः । मनुषः । सुअध्वरः । राजा । विणामतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

सोऽग्नी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽन्तु अनुलक्ष्येधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्ण आदित्य इव दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुषस्य होतुर्होचाभिः । होचेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागो विणामतिथिः प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्य धीष्पीपाय बृहद्वेषु मानुषा ।

दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्य । धीः । पीपाय । बृहत् । दिवेषु । मानुषा ।

दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनं । पुरुः । रूपं । इषणि ॥ ९ ॥

बृहद्वेषु प्रभूतद्युतिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभाविन्नये त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मदीया धीर्वुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । पाययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा पाययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । तृप्नोपममेतत् । त्मनात्मनैवेषणेषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चारीरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

॥ अथ दशमी ॥

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनां अति ।

अस्माकं द्युम्नमधि पंचं कृष्टिषूच्चा स्वर्णं शुशुचीत दुष्टरं ॥ १० ॥

वयं । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यं । ब्रह्मणा । वा । चितयेम । जनां । अति ।

अस्माकं । द्युम्नं । अधि । पंचं । कृष्टिषु । उच्चा । स्वः । न । शुशुचीत । दुष्टरं ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यापितं यथा तथार्वता वारण-
कुशलेनाश्वेन ॥ वागश्चक्षार्थं ॥ ब्रह्मणा वाचेन च त्वहत्तेन जनानस्मात्समा-
नति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि ॥ कर्मणि कतृप्रत्ययः ॥ यद्वा त्वहत्तेनाश्वे-
नाचेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पंच पंचसु कृष्टिषु जनेषु
निषादपंचमेषु चतुर्षु वर्णेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्णं
सूर्यं इवाधिकं शुशुचीत । दीप्यतां । अधीत्ययमनर्थको वा ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्सुजाता इषयंत सूरयः ।

यमग्ने यज्ञमुपयंति वाजिनो नित्ये तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयंत । सूरयः ।

यं । अग्ने । यज्ञं । उपयंति । वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिवांसं । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितर्वलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्स-
दीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन्नग्नौ सुजाताः
शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विज इषयंत । गमयंति स्तोत्राणि । किंच हे
अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविल्लक्षणाच्चवंतो यजमाना नित्ये तोके औरसे
पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यति
तद्वत् । स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानमुपयंति
हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चंद्रस्य भूयसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।
वस्वः । रायः । पुरुऽचंद्रस्य । भूयसः । प्रजाऽवतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने स्तोतारस्त्वां स्तुवंत ऋत्विजः सूरयो मेधा-
विनो यजमानाश्चेत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे ऋग्भूते सति ते
त्वत्संवंधिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो
निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुश्चंद्रस्यातिशयेनात्वादकस्य बहुहि-
रण्योपेतस्य वा भूयसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य
वा स्वपत्यस्य गोभनपुत्रस्य । ईदृगृपं धनं नोऽस्मभ्यं शग्धि । देहि । दातुं
शक्नो भवसि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोऽअग्रामश्चपेगसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।

अस्मान् च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ वृहद्देम विदधे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअग्रां । अश्चऽपेगसं । अग्ने । रातिं । उपऽसृजंति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । वृहत् । वदेम । विदधे ।

सुऽवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकविंशे वर्गः ॥

समिद्धो अग्निः । दशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभं । सप्तमी जगती ।
समिद्धोऽग्निरग्निः । नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एका-
दशाग्रं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पशौ शुनका । मिदमाप्रीसूक्तं । गृत्समद-
स्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूचितं । आ० ३. २. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थान् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निं रर्हेन् ॥ १ ॥

संऽइहः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थान् ।

होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । रर्हेन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्था-
पितः सन् विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन्
अस्थात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धोऽभवदित्यर्थः । किंच
सोऽग्निर्होता होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा पावकः शोधकः प्रदिवः
पुराणः सुमेधाः शोभनप्रज्ञो देवो द्योतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरहन् या-
गयोग्यः सन् देवान्यजतु । अत्र यष्ट्यानिंदादीन्पूजयतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नरा॒ण॒सः॒ प्रति॒ धामा॑न्य॒जन् तिस्रो॑ दि॒वः॒ प्रति॒ म॒हा स्व॒र्चिः ।

घृत॒प्रुषा॑ मन॒सा ह॒व्यमु॑दन्मू॒र्धन्य॑ज्ञस्य॒ सम॑न॒क्तु दे॒वान् ॥ २ ॥

नरा॒ण॒सः । प्रति॒ । धामा॑नि । अ॒जन् । तिस्रः॑ । दि॒वः । प्रति॒ । म॒हा । मु॒ऽअ॒र्चिः ।

घृत॒ऽप्रुषा॑ । मन॒सा । ह॒व्यं । उ॒दन् । मू॒र्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सं । अ॒न॒क्तु । दे॒वान् ॥ २ ॥

नराणंसो नैरर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः स्वर्चिः शोभन-
ज्वालः सन् धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं महा
स्वमहिम्नाजन् व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च प्रति
प्रत्येकमजन् । स्थित्या भूमिं प्रकाशेनांतरिक्षं हविःप्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः ।
यश्चा लोकानां प्रत्येकं चित्त्वोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धं । तिस्रो दिवः
पृथिवीस्तिष्ठ इत्यादिसंचवर्णात् चयो वा इमे चिवृतो लोका इति ब्राह्मणाश्च ।
तथा घृतप्रुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्रैदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान्यष्ट्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु ।
तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ई॒ळि॒तो अ॒ग्ने मन॑सा नो अ॒र्हन्दे॒वान्य॑क्षि॒ मानु॑षात्पूर्वो॑ अ॒द्य ।

स आ॒ वह॒ म॒रुतां॑ श॒र्धो अ॒च्युत॑मि॒न्द्रं न॒रो वहि॑षदं॒ यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने । मन॑सा । नः । अ॒र्हन् । दे॒वान् । य॒क्षि । मानु॑षात् । पूर्वः । अ॒द्य ।

सः । आ॒ । वह॒ । म॒रुतां॑ । श॒र्धः । अ॒च्युतं॑ । इ॒न्द्रं । न॒रः । वहि॑ऽसदं॒ । यज॑ध्वं ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्सदनुरत्नेन देवानां यागबुद्ध्या
शर्हन् यागयोग्यः सन् मानुषाद्योतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमद्यास्मिन्दिने

देवान् यष्टयान् यक्षि । त्वमेव यजसि । स तादृशो यष्टा त्वमावह । आकारय । कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमक्षीणमिंद्रं तद्विनाभूतमिंद्रमपि । यद्वा मरुद्वलोपेतमिंद्रं । अनंतरं हे नरो नेतार ऋत्विजो वह्निषदं वह्निषि सीदतं तमिंद्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

देव वह्निर्वर्धमानं सुवीरं स्त्रीर्णं राये सुभरं वेद्यस्यां ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

देव । वह्निः । वर्धमानं । सुऽवीरं । स्त्रीर्णं । राये । सुऽभरं । वेदी इति । अस्यां ।

घृतेन । अक्तं । वसवः । सीदत । इदं । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

हे वह्निर्देव एतदभिमानिन्वमे वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपूर्णं स्त्रीर्णमस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्यां ॥ सप्रम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणदेश्छांदसः ॥ घृतेनाज्ये-
नाक्तमिदं स्निग्धं वह्निः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञियांसो यज्ञाहास्ते यूयमिदं वह्निर्निषीदत । अस्मिन्वह्निषि निषीदतेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि श्रयंतामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथंतामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरं ॥ ५ ॥

वि । श्रयंतां । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथंतां । अजुर्याः । वर्णं । पुनानाः । यशसं । सुऽवीरं ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरमेद्वाराभिमानिन्यो देव्यो विश्रयंतां । विविचः श्रयंतां । विवृ-
तापिधाना भवंतु । कीदृश्यस्ताः । उर्विया । उर्व्यो महत्यः । नमोभिर्नमस्का-
रोपेतैः स्तोत्रैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षणं गंतव्याः । ईदृश्यो देव्यो
विश्रयंतां । किंच व्यचस्वतीर्व्याप्तिमन्योऽजुर्या अहिंस्या अजनना वा सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं यशसं यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय
शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यो विप्रथंतां । विशेषेण प्रख्याता भवंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता व्य्येव रण्विते ।

तंतुं ततं संवयंती समीची यज्ञस्य पेशः मुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु। अपांसि। सनता। नः। उक्षिते इति। उपसानक्ता। व्य्याऽइव। रण्विते इति।

तंतुं। ततं। संवयंती इति संऽवयंती। समीची इति संऽईची। यज्ञस्य। पेशः।

मुदुघे इति मुऽदुघे। पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्मदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेना-
विच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिनोक्षिते पूजिते । यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः
सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः ।
अस्मिन्पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयित्री ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषासानक्ताहोरात्र-
देवते व्य्या इव वानकुण्ठे इव रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छंत्यौ वा ततं
विस्तृतं तंतुं तंतुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् चित्रं सह वा वयंत्यावुत्पा-
दयित्री समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयंती । यज्ञस्या-
नुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निवर्तयितुं तदवयवानुक्क-
मेणानुष्ठापयिष्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यंते । मुदुघे मुष्टु फलस्य
दोग्ध्रौ पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे
अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यज्ञतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजंतावृतृथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। विदुऽतरा। ऋजु। यज्ञतः। सं। ऋचा। वपुऽतरा।

देवान्। यजंतौ। ऋतुऽथा। सं। अंजतः। नाभा। पृथिव्याः। अधि। सानुषु। त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्विद्यादग्नेर्जातो होताराह्वातारौ देवानां
होमनिष्पादकौ वाग्मी पार्थिवांतरित्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा वि-
वक्ष्यमा वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषौ देवावृचा मंत्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक्
यज्ञतः । पूजयतः । ऋतुथा तस्मै हतौ तच्च तच्च काले देवान्यष्ट्यान् यजंती देवौ

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि बिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु
गार्हपत्यादिषु समंजतः । समांक्षां ॥ अंजेल्लेडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बहिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयंती । धियं । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बहिः । आ । इदं । अच्छिद्रं । पांतु । शरणं । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निवर्तयंती सरस्वती इळै-
देवी भारती च विश्वतूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी
सर्वविध्यगता वाक् । एतदुभयविशेषणं । तिस्रो देवीरेतास्तिस्रो देव्यः स्वधया-
स्महत्तहविषा निमित्तेनेदं बहिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु । पालयंतु । किं
कृत्वा । शरणं यागगृहमानिषद्य आश्रित्य । यद्वा स्वधयेदं बहिरिमं यज्ञमाग-
त्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति नवमी त्वाष्ट्रे पणौ पुरोडाशस्य याज्या पिशंगः
सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यशसं वयोधां । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वं ।
पाठस्तु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवः ॥ ९ ॥

प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशंगऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजां । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिः । अस्मे इति । अथा । देवानां । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

पिशंगरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा
वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणे वीरो विविधमीयिता
देवकामो देवाः काम्यंते येन तादृशः पुत्रो जायते । जायतामुत्पद्यतां त्वष्टुरनुय-
हात् । स च त्वष्टन्नामको देवोऽस्मे अस्मभ्यं नाभिं कुलस्य बंधिकां प्रजां
पुत्रादिरूपां विष्यतु । विमुंचतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबन्धि
पाथोऽन्नमप्यस्मान्नेतु । गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छतुः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्यादग्निर्हविः सृदयाति प्र धीभिः ।

चिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्यात् । अग्निः । हविः । सृदयाति । प्र । धीभिः ।

चिधा । संऽअक्तं । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निरवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् उपा-
स्मात्समीपे स्यात् । तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च हविः पशुरूपं धीभिः
कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षणं सृदयाति । क्षारयति । अपाकाधिकपाका-
दिराहित्येन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबंध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः
शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । अग्निर्वै देवानां
शमितेति श्रूयते । चिधा चिप्रकारमुपस्तरणावदनाभिधारणैः समक्तं सम्यक्
सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु ।
समीपं प्रापयतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं ॥ ११ ॥

घृतं । मिमिक्षे । घृतं । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतं । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतं । वृषभ । वक्षि । हव्यं ॥ ११ ॥

इत्यादिर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंचामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं ।
उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः । आश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन त्वयं
दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने वृषभ फलस्य वार्षितस्त्वमनुष्वधं प्रति-
हविः सर्वेष्वपि हविषु देवान् आहूय तान्मादयस्व । प्रीणय ।
ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं वक्षि । वह ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

हुवे व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्दे-
वता । ऋषिः छंदः । हुवे नव सोमाहुतिभार्गवो हेत्युक्तमात्रेण ॥ प्रातर-

नुवाकाग्निनशस्त्रयोस्त्रिष्टुभे छंदसीदं । सूचितं च । हुवे वः सुद्योत्मानं नि होतृ-
षदन इति सूक्ते । अ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसं ।

मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानं । सुवृक्तिं । विशां । अग्निं । अतिथिं । सुप्रयसं ।

मित्रः इव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्मदर्धमग्निं हुवे । आह्वयामि । कीदृशं तं । सुद्योत्मानं
सुष्ठु द्योतमानं । सुवृक्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमा-
नानामतिथिमतिथिवत्सदा पूज्यं । सुप्रयसं शोभनहविलक्षणान्नं । किंच जात-
वेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निमित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधि-
षाय्यो धारयिता भूत् । भवति । कुचेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने ।
मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारकोऽग्निर्देवः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं विधंतो अपां सधस्ये द्वितादधुर्भृगवो विस्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं । विधंतः । अपां । सधस्ये । द्विता । अदधुः । भृगवः । विस्तु । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीराश्वः ॥ २ ॥

उममग्निं विधंतः परिचरंतो भृगवोऽस्मत्पूर्वं महर्षयोऽपां सधस्ये सहस्था-
नेऽंतरिक्षे आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विश्वे प्रजासृजिषु तेषां मध्ये
च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । अधारयन् ॥ दधातेर्लुङि रूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम
भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः ।
देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्मद्यागं प्रति । तथा
जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विशु प्रियं धुः श्रेयंतो न मित्रं ।

स दीदयदुगतीरुर्म्या आ दद्याय्यो यो दास्वते दमे आ ॥३॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विशु । प्रियं । धुः । श्रेयंतः । न । मित्रं ।

सः । दीदयत् । उगतीः । ऊर्म्याः । आ । दद्याय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥३॥

देवासो देवाः श्रेयंतः स्वर्गं प्रति गच्छंतः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विशु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टांतः । श्रेयंतो मित्रं न । रायं प्रति गच्छंतो नरा मित्रं प्रियं सखायं स गृहस्थार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृह आ आहितः स्थापितो दद्याय्यः समर्पयिता दाता वा सोऽग्निरुगतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वामु रात्रिष्वादीदयत् । दीयते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य रखा स्वस्यैव पुष्टिः संहृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥४॥

अस्य । रखा । स्वस्यैव । पुष्टिः । संहृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वां । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥४॥

अस्याग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धी रखा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टांतः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतो दक्षोः काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुनिच्छोरस्याग्नेः संहृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रखा । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालां । जात्येकवचनं । ज्वाला विभरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगंतत्वेन दाधर्यादिषु । पा० १. ४. ६५. । निपातितास्त्रेष्टुडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टांतः । रथ्यो रथार्होऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंशवारणसाधनान्वालां दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्याग्नेः पुष्टी रखेति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यन्मे अर्भं वनदः पनंतोऽग्निग्न्यो नामिमीत वरुणं ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वी यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अर्भं । वनदः । पनंत । उग्निक्ऽभ्यः । न । अमिमीत । वरुणं ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्यार्भं महत्त्वं मे मम संवन्धिनो वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वन-
दोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाद्भदेः
क्लिप् । अवाप्योरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् स्तुवंति । सोऽग्निरु-
ग्निग्न्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्न्यो वरुणं स्वसदृशं रूपं नामिमीत ॥
नशब्दश्चार्थः ॥ निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु
चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्ता चिकिते । विज्ञायते । किंच
योऽग्निर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो
मिश्रयिता तरुणो वाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ यो वना तातृषाणो न भाति वारुणं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्वना वनानि वृक्षसमूहान् तातृषाणो न तृषित इव । त्वरमाण
इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच
वारुणं उदकमिव पथा प्रवणेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव
रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोर्द्धादेशः । यथा
रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा तपुस्तापको
रण्वो रमणीय एवंभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव गुलोक इव । यद्वा नभोभिर्नक्षत्रै-

रिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णातरिक्षचार्या-
दित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स यो व्यस्यादभि दक्षदुर्वी पशुर्नेति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णकृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । व्यस्यात् । अभि । धक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

योऽग्निर्यस्यात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽग्निरुर्वी
विस्तृतां पृथिवीं सर्वा । यश्चाभिदक्षत् । आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥
उभे अपि यच्छब्दयोगान्न निहन्येते ॥ सोऽग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः
स्वच्छंदेन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । निया-
मकवर्जित इत्यर्थः । एति । गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्ण-
व्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंटकादयो येन तादृशः सन् भूमात्यधि-
कमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीर-
सानि वा तरुगुल्मादीन्युष्णन् दहन्नेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्भीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नू । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइती । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । क्षुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धिनः पूर्वस्य पूर्व यागसमये वृत्तस्यावसोऽभिमततर्प-
णस्याधीतौ स्मरणे सति तत्स्मृत्या नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने ।
यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनामाग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ मन्म
मननीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मे अस्मभ्यं
संयद्भीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महांतं क्षुमंतं शष्ट्वंतं कीर्त्तिमंतं
वाजमुक्तलक्ष्यमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वंत उपराँ अभि षुः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्वंतः । उपरान् । अभि । सूरिभिः । स्युः ।

सुवीरासः । अभिमातिः सहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयोः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रक्षकेन वन्वंतश्छादसं भजंतो गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि परोक्षेण वचनं । यथा गुहा गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्युः । अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान्पापानभिस्युः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । सुवीरासः । शोभनपुष्पाद्युपेताः । अभिमातिरहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्यये-नैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं वयोऽन्नं धाः । धेहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

होताजनिष्टेत्यष्टचं पंचमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभं । होताष्टावा-
नुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरार्षेये क्रतावस्य विनियोगः ।
सूचितं च । अग्रायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. इति ॥ चतुर्विंशेऽह्नये-
वाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेवाज्यं । आ० १. २. इति ॥ अभिप्रविके द्विती-
येऽहनीदमेवाज्यं । द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० १. ६. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षं जेयं वसुं शक्रेम वाजिनो यमं ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रयक्षन् । जेयं । वसुं । शक्रेम । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितुं स्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य
ईदृशीऽग्निरजनिष्ट । उत्पन्नः । किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषामृतये हविर्लक्षणाच्चवंतः
संतः प्रयष्टं प्रकर्षेण पूज्यं जेत्यं जेत्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम । शक्ता
भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयष्टं
जेत्यं वसु धनमिच्छामः । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरेडुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वद्वैष्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मि-
वद्याप्रा होत्रका आतताः । स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्रा भवन्ति । स पोता
पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विग्यूपो वाग्निर्मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यं । देवो
यज्ञः । तत्संबन्धमष्टममष्टत्विक्संबन्धि तद्विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः
सन् इन्वति । व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः ।
सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रं ईदं । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वे मंचे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना
स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईमेनं यज्ञमनु लक्षीकृत्य यद्वि-
रादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीन्यनुवोचत् । अनु-
वक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वान्वित्येतद्योज्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते
जानाति वा स्वयमनुष्ठातुं । अयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो
मेधाविनः ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभवत् । परिभवति । स्वायत्तानि

करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नौ दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्वेष्टनवलयश्चक्रं रथांगं
यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्धाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः इव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासित वा
यज्ञविघ्नानां शुचिना क्रतुना शोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैवाजनि ।
उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदि-
त्यर्थः । अस्याग्नेर्ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीणि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन्
यजमानो वया इव विस्तृताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥ ५ ॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या अंगुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवंति ।
अनुतिष्ठति । ता आयुवो गन्धो व्याप्ता धेनवः प्रीणयिच्यः स्वसारः स्वयं
सारिण्योऽंगुलयो नेष्टुर्विर्याचितुर्भक्षिः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्यामेः ।
यद्वैतन्नामकऋत्विगूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्त्तीनामपि वरं वर्णं कुवित्
बहुकृत्वः सचंत । सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरत्यस्थित ।

तासामध्युरागतौ यवो वृषीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतं । भरंती । अस्थित ।

तासां । अध्वर्युः । आऽगंतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वरस्थानीया जुहूर्घृतं भरंती सत्युपास्थित । उपतिष्ठेदग्निं । एकवचनमविवक्षितं । जुहूपभृद्भुवा घृतं भरंत्यस्तिष्ठंतीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्नो सत्या-मध्वर्युरेतन्नामक ऋत्विग्यूपोऽध्वरं कामयमानो वांयमग्निर्मोदते । हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमां ररिमा वयं ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुतां । ऋत्विक् । ऋत्विजं ।

स्तोमं । यज्ञं । च । आत् । अरं । वनेमं । ररिमं । वयं ॥ ७ ॥

अयमग्निः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ऋत्विक् होताजनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रणस्वाद्यृत्विग्यूपः सन् ऋत्वि-जमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विग्यूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्त्विज्यं कृणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदनंतरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमप्यरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हवी ररिम ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयं ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरं । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयं । अग्ने । त्वे इति । अपि । यं । यज्ञं । चकृम । वयं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमाने यथा विश्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्वात् तथा त्वमनुगृ-

हाणेत्यर्थः । वयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चकृम कुर्महे स यागस्त्वे अपि ॥ अपि-
रेवार्थे ॥ तवैव त्वत्प्रीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तद्वत्विषयः सन्
निर्वहेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

इमां मे इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायचं । इमां मे गायचं
हीत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य विनियोगः । सूचितं
च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति चयाणामुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥
अपराह्लिक्यामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सा-
मिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । अथोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समि-
धमिमामिति तु सामिधेन्यः । आ० ३. ८. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा ऊ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।
श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामा-
हुतिमुपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः । संभजेथाः । तथेमा उ इमा अपि गिरः
स्तुतीः सु सुष्ठु श्रुधि । ऋणु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वं । इष्टे । एना । सूऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वामयानयाहुत्य विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य
नप्तः तस्य नपातयित्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणां
कर्माश्वं । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संवरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । ते कर्मभिः सम-
त्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजति ब्राह्मणं । तादृशमे
ते त्वामयानयाहुत्य विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन
सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीययेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपवृंहितेन विधेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वेणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः । सपर्येमं सपर्येवः ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः ऽभिः । गिर्वेणसं । द्रविणस्युं । द्रविणः ऽदः । सपर्येमं । सपर्येवः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरग्रे तं तादृशं गिर्वेणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयं द्रविणस्युं हविलक्षणधनेच्छुं त्वा त्वां सपर्येवः परिचरणवर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येमं । परिचरेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

मघवान्नवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्रे द्वेषांसि द्वेष्टुनस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्कुरु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणं । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिः । दिवः । परिः । सः । नः । वाजं । अनर्वाणं । सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

सः स एवाग्निर्नोऽस्मदर्थं दिवस्परि द्युलोकादंतरिक्षात् ॥ परीति पंचम्यर्थानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनल्पं वाजं बलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणीषोऽन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवत्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यद्विष्ट होतर्देवानां माहातरग्रे नो गिरास्मदीयया स्तुत्येकस्मिन् पूजयिषेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थमागहि । आगच्छ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अंतर्ह्यग्र ईयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्येव मिथ्यः ॥ ७ ॥

अंतः । हि । अग्रे । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मिथ्यः ॥ ७ ॥

हे कवे मेधाविज्ञे अंतर्जनानां हृदय ईयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अंतरीयस इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धितोतनार्थः । कीदृशस्त्वं । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबंधीनि विद्वान् जानन् सन् । ईयस इति संबंधः । तच्च दृष्टान्तः । जन्यो जनेभ्यो हितो मिथ्यो विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमंतरीयस इत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स विद्वान् आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् । आ च अस्मिन् बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् । आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्रे स त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान् प्रय च कामैः । हे चिकित्वोऽस्मान् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसत्सि । आसीद चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्धमाग्नेयं गायत्रं ॥ प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोगीयचे छंदस्यः । त्वेन्निधोऽयः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥ आवणाकर्म-
ण्याद्याः । वनियुक्ता ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमंतमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिं ॥ १ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठ । भारता । अग्ने । द्युऽमंतं । आ । भर । वसो इति । पुरुऽस्पृहं । रयिं ॥ १ ॥

हे अग्रे यविष्ठ युवत्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबंधी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मथनहविःस्तोत्रादिना आग्रियमागत्वात् । तादृश हे वसो वासक

व्याप्त वा एवंपात्रे श्रेष्ठमतिप्रशस्तं द्युमंतं दीप्तिमंतं पुरुस्पृहं बहुभिरर्षिभिः
स्पृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहान्नोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा छंदस्यरातिशब्दः शत्रु-
वाची स्त्रीलिंगो भवति । अदाता शत्रुर्मे शत । पराभवितुं शक्नो मा भूत् । मा
विषयीकुर्यात् । अरातिर्विण्णेषते । देवस्य च मर्त्यस्य च संबंधिनी तैः कारिता ।
उत अपि च तस्या उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातेः पर्षि । पूरय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयं । धाराः । उदन्याः । इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वा द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् उदन्या
धारा इव उदकसंबंधिनीधारा अल्पसुतीरिव त्मनात्मनैवान्यनिरपेक्षणातिगा-
हेमहि । अभिक्रम्य गच्छेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शुचिः पावक वंद्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वंद्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वं । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकाग्ने शुचिः शुद्धो वंद्यो नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्य-
धिकं विरोचसे । विविधं दीपसे । यतस्त्वं घृतेभिर्घृतैराहुतः । समन्तात्सिक्तः
अतो विरोचसे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वं नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयाग्ने नोऽस्मदभ्यस्तं वशाभिर्वध्याभिर्गोभिः
उक्षभिः सेकृभिर्वलीर्वदः अष्टापदीभिर्गर्भिणीभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्वृक्षः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुचो अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वृक्षः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुचः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वृक्षः समिदूपाक्षः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयत आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनिष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहसस्पुचः सहसो बलस्य पुचस्थानीयः । बलेनीत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निमीमनुजानात्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वाजयन्त्रिवेति षडृचमष्टमं सूक्तं । सोमाहुतेर्हणश्चानुवृत्तस्याभवान्मंडलद्रष्टा गृत्तमद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिणश्चाज्ञायत्री छंदः । अंत्यानुष्टुप् । वाजयन्त्रि-
वांत्यानुष्टुबित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तृतीयमूक्तत्वेनास्योत्तमावर्जि-
तस्य विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वाजयन्त्रिव नू रथान्ये गाँ अग्नेरुषे स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽडंवा । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अंतरात्मन् नु क्षिप्रमग्नेर्योगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्याग्नेः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मीळहुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि होतरिति वा संबोध्यं । स्तुतौ दृष्टांतः । वाजयन्त्रिव । अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथाश्वाः गमनाय स्तौति तद्वत् । यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान्न-
थान् स्तुहि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः मुनीथो ददाणुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । मुऽनीथः । ददाणुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

मुनीथः शोभननयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोप-
क्रमो योऽस्ति सोऽग्निर्ददाणुषे हविर्देवते यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं
जरयन् । अरिं । आहुतः । समंतादक्षिणतो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

य उ अग्निं दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊं इति । अग्निं । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रशस्यते । यस्य । व्रतं । न । मीयते ॥ ३ ॥

योऽग्निरु अग्निं ज्वालाया युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा राक्षिषु उषस्यहःसु च प्रशस्यते । स्तूयते । यस्याग्नेर्व्रतं कर्म न मीयते । न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चिचो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चिचः । विभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽग्निश्चित्रश्चायनीयो नानावर्णो वार्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेनाविभाति । सर्वतो भासते । तत्र दृष्टांतः । स्वर्भानुना । किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्नित्यैर्ज्वालासमूहैरभि सर्वतोऽंजानो व्यंजयन् प्रकाशयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निं स्वराज्यमग्निमुक्थानि ववृधुः । विश्वा अधि अग्नयो दधे ॥ ५ ॥

अग्निं । अग्निं । स्वराज्यं । अग्निं । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । अग्नयः । दधे ॥ ५ ॥

अग्निं शत्रूणामन्धानां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमग्निमुक्थानि ववृधुः । वर्धयन्ति । स चाग्निर्विश्वाः सर्वाः अग्नयोऽधि दधे । धारयति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिष्यंतः सचेमह्यभि प्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानां । उतिभिः । वयं ।

अरिष्यंतः । सचेमहि । अभि । प्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामन्येषामपूतिभी

रक्षणाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतना-
मात्मन इच्छतः शत्रून्भिष्याम । अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात्क्यचि कथ्यध्वरपृत-
नस्यर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकोनचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशे, तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देवद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपात् साम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होतेति पठुचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्थं नि होतेत्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्तत्वात्
चिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोराम्रेये ऋतौ
चैष्टुभे अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । पंचम्यां
पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदन इति द्वे । आ० २. ११. ॥

॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥

नि होता होतृषदने विदन्स्तेऽग्नी दीदिवाँ अस्मदुः ।

अद्वयप्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । अस्मदत् । सुऽदक्षः ।

अद्वयप्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् तेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलोऽदव्यव्रतप्रमतिः । अदव्यान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादव्यव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृ तमः ॥ वासयतेस्तृजंतस्येष्टनि रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं । सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाहेति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निर्होतृषदने । होता च सीदतीति होतृषदनमुत्तरा वेदी ॥ अधिकरणे व्युत् ॥ तच्च न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थं ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेपो दीदिवाँ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदव्यव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं बहुधा विहरंतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यन्नोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं । दूतः । त्वं । ऊं इति । नः । परः । ऽपाः । त्वं । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनां । अप्रऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अग्ने त्वं दूतोऽस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं परस्पा आपन्नः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यो वसुनो धनस्य आ प्रणेतास्मदभिमुख्येन प्रापयिता भव । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । दीद्यन् ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ शोभमानः । त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः । तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता । तथा च ब्राह्मणं । अग्निर्वै देवानां गोपाः ॥ २ ॥ मेतत्सर्वतो गोपारं गच्छन् आत्मने च यजमानाय चेति । तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विधेम ते परमे जन्मन्त्रे विधेम स्तोमैरवरे सधस्ये ।

यस्माद्योनेरुदारिषा यजे तं प्र ते हवीषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्ये ।

यस्मात् । योनेः । उत्तऽआरिषा । यजे । तं । प्र । ते इति । हवीषि । जुहुरे । संऽइद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भूतो जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन् द्युलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम । स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्येऽन्तरिक्षे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम । परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात् त्वमुदारिष उन्नतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे । पूजयामि । तच्च हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वयि हवीषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे । अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देणमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देणम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वं । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणां । त्वं । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वं हविषास्मद्वत्तेन यजस्व । देवान् संयोजय । देणं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ क्षिप्रमभिगृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देणं देयं राधो धनमभिगृणीहि । अस्मदभिमुख्येन ब्रूहि । प्रयच्छेत्यर्थः । दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि । यद्वा रयीणां रयीपतित्वेनैको रयिगण्योऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्मदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मानयिता ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उभयं ते न क्षीयते वसथं दिवेदिवे जायमानस्य दस्स ।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयं । ते । न । क्षीयते । वसथं । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्स ।

कृधि । क्षुऽमंतं । जरितारं । अग्ने । कृधि । पतिं । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

दस्स दर्शनीय हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसथं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ ~~अस्योभयविधधनसञ्जावे~~ मन्त्रवर्णः त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्येत्यचोक्तः । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं क्षुमंतमन्नवंतं कीर्त्तिमंतं वा कृधि । कुरु । किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य रायो धनस्य पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः सैनानीकेनेति याज्या । तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं । सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे । आ० २. १८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परः । ऽपाः । अग्ने । द्युऽमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनानेनानीकेन युक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वास्मे अस्माकं भव । देवान्यष्टा देवानां हविःप्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टुत-मोऽदब्धः केनाप्यतिरुक्तो गोपा देवानां गोपायिता । उत अपि च नोऽस्माकं परस्या दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

जोहूच इति षट्च दशमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमाग्नेयं जोहूच इत्यनुक्रांतत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वण सहोक्तः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

जोहूचो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । संऽइद्धः ।

श्रियं । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्रयतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः । अग्निर्वै देवानामवम इत्याम्नानात् । मुख्यो योऽग्निः । यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुष्येण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविःप्रापणेन पालको भवति । श्रियं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः श्रवस्यः । श्रव इत्यन्ननाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लु-गन्तात्केन्यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

श्रूया अग्निश्चिचभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीभिर्मृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारूपाहं चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चिचऽभानुः । हवं । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथं । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरूपा । अहं । चक्रे । विऽभृचः ॥ २ ॥

- अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञश्चिचभानुर्विचिचदीप्तिश्चायनीय-दीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीभिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रं श्रूयाः । शृणोतु । तस्याग्रे रथं श्यावा श्याववर्णावश्चौ वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावश्चौ रथं वहतः । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्ण-परिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृचो नानास्थानेषु विहृतश्चक्रे । ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत्तानायां मजनयन्त्सुपूतं भुवद्ग्निरुपेक्षासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अज्जनयन् । सुऽसूतं । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।
शिरिणायां । चित् । अक्कुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां मुत्तानशयायामरण्यां सुपूतमग्निहोत्रार्थं सुष्टु प्रेरितमग्निमज्जनयन् ।
अध्वर्यादय उदपादयन् । सोऽग्निः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपा-
स्वोषधीषु गर्भो भुवत् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङि रूपं ॥
शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा राशिः । तस्यामप्यक्कुना । अज्जना-
दक्कुस्तमः । तेन तमसापरीवृतोऽसंस्पृष्टः अत एव महोभिस्तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः
प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीपमानो वर्तते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियंतं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशनं ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निं । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियंतं । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुं । तिरश्चा । वयसा । बृहंतं । व्यचिष्टं । अन्नैः । रभसं । दृशनं ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियंतं विश्वानरात्मनाधितिष्ठंतं पृथुं महांतं
तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा बृहंतं प्रबृद्धमन्नैर्हविल्लक्षणैर्व्यचिष्टं
व्याप्तं रभसं बलवतं दृशनमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरोत्पाणादिलक्षणेन
हविषा घृतेन च जिघर्मि ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि ह्येति पृथुं तिरश्चा वयसा
धूमेन बृहंतं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशनमित्यवकाशनवतमन्नैरन्नादं दीपमानमित्ये-
तदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेऋमानेन मनसेदं जुषेते-
त्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयङ्गणो अग्निर्नाभिमृण इति न ह्येष मृणेन
दीपमानो भवतीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्म्यन्नै रभसं तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयङ्गणो अग्निर्नाभिमृणो तन्वा ३ जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यंचं । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मर्यश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृणः । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यज्ञं प्रत्यागच्छति येन धृतेना-
जिघर्षि । आसिंचामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा स्तोत्रेण सह तदाज्यं
जुपेत । भवान् सेवेत । मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्त्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः ।
यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तद्वर्णं जुपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः
पूर्यमाणोऽग्निर्नाभिमुग्ने । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभि-
पूर्वान्मुग्नेः कृत्यार्थं क्षेप्यन्त्यः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादृतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागं । सहसानः । वरेण । त्वाऽदृतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनं । अग्निं । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचं । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रून्भिभवन् त्वं
भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः । जानीहि ॥ आशीर्लिङि वाच्यस्य संयोगादेः । पा०
६. ४. ६८. । इत्येत्वं ॥ त्वादृतासः । त्वं दृतो येषामसि ते त्वादृतासः । यद्वा त्वया
प्रेरिता वयं मनुवत् मनुर्विव वदेम । स्तोत्रं ब्रूयामः । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति
जुहूर्ज्वाला पात्रविशेषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यज-
मानं संयोजयंतमग्निं धनसा धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोह-
वीमि । आहूयामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

श्रुधी हवमित्येकविंशत्युचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं । अचानुक्रमणिका । श्रुधि
सैकंदं विराट्स्थानमृतेऽत्यामिति । विराट्स्थाना चिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रम-
णायामुक्तं । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेति ।
अंत्या चिष्टुप् । विशेषस्यानुक्तत्वादिदो देवता ॥ पृष्ठचस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वती-
यशस्वे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं ।
श्रुधी हवमिंद्र मरुत्वा इंद्रेति मरुत्वती । अ० ७. ११. । इति ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयति वसूयवः सिंधवो न क्षरंतः ॥ १ ॥

श्रुधि । हव । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जः । वर्धयति । वसूयवः । सिंधवः । न । क्षरंतः ॥ १ ॥

गृत्तमदः स्तौति । हे इन्द्र मे हव मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकाषीः ॥ दुरस्युर्द्विणस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने दानाय स्याम । पात्रभूता भवेम । इमा अस्माभिर्देवानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छंदसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरंतः स्रवंतः सिंधव इव घृतक्षरणोपेतान्यूर्जो हविलक्षणा न्यन्नाणि त्वां वर्धयन्ति हि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभूतास्ता अहिन मेघेन वृत्रेण वा परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं तस्मादहे सकाशात् महीर्महतीरपः सृजः । यसृजः । उक्थैः शस्त्रैर्वावृधानो वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्योपक्षपयितारममर्त्यं चित् मरणार्थं हिंसाद्वेष्टनं मन्यमानं तमसुरमवाभिनत् । अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ भिदिर् विदारणे । लङि सिपि रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उक्थेष्वि शूर येषु चाकस्ते मेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिस्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उ॒क्थेषु॑ । इत् । नु । श्रू॒र । येषु॑ । चा॒कन् । स्तो॒मेषु॑ । इ॒न्द्र । रु॒द्रियेषु॑ । च ।
तु॒भ्य । इत् । ए॒ताः । या॒सु । म॒न्द॒सानः । प्र । वा॒यवे॑ । सि॒स्र॒ते । न । शु॒भ्राः ॥ ३ ॥

हे श्रूरेन्द्र येषूक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उक्तातृणां स्तोमेषु च नु क्षिप्रं चाकन् । स्तुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपं ॥ यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु मन्दसानो हृथन् भवसि ता एताः शुभ्रा दीपमानाः स्तुतयो वायवेऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिस्रते । त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शु॒भ्रं नु ते शु॒ष्मं वर्ध॑यंतः शु॒भ्रं वज्रं॑ बा॒होर्द॑धानाः ।
शु॒भ्रस्त्वमि॑न्द्र वावृ॒धानो अ॒स्मे दा॒सीर्वि॑शः सूर्ये॒ण स॒त्याः ॥ ४ ॥
शु॒भ्रं । नु । ते । शु॒ष्मं । वर्ध॑यंतः । शु॒भ्रं । वज्रं॑ । बा॒होः । द॑धानाः ।
शु॒भ्रः । त्वं । इ॒न्द्र । वावृ॒धानः । अ॒स्मे इति॑ । दा॒सीः । वि॑शः । सूर्ये॒ण । स॒त्याः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव शुभ्रं शोभनं शुष्मं बलं स्तोत्रैर्वर्धयंतः शुभ्रं दीप्तं वज्रमायुधं नु क्षिप्रं तव बाहोर्दधाना निदधानाः । सूयमानो हीन्द्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । वावृधानः स्तोत्रैर्वर्धमानः शुभ्रस्तेजसा युक्तस्त्वमस्मे अस्माकं दासीरुपशपयित्रीर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति । एवरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण सत्याः । अभिभव ॥ सहतेर्यत्ययेन लिङि परस्मैपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

गुहा॑ हितं गुह्यं गू॒ळह॑म॒प्स्वपी॑वृतं मा॒यिनं॑ क्षि॒यंतं॑ ।
उ॒तो अपो॑ द्यां त॒स्त॒भ्वांस॑मह॒न्नहि॑ श्रू॒र वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥
गुहा॑ । हि॒तं । गुह्यं॑ । गू॒ळहं॑ । अ॒प्स्व॑सु । अपि॑ऽवृतं । मा॒यिनं॑ । क्षि॒यंतं॑ ।
उ॒तो इति॑ । अ॒पः । द्यां । त॒स्त॒भ्वांसं॑ । अ॒हन् । अ॒हिं । श्रू॒र । वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥

हे श्रूरेन्द्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमप्रकाश्यं गूळहं गूढम-

पीवृतं तिरोहितं । अचैकस्मिन्निरे धानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरे धानभूयस्त्वप्रति-
पादः ॥ ५५ ॥ । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहे दर्शनीयेति ।
तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्यां दिवं च
तस्तत्त्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयंतं इत्थंभूतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन
वज्रेणाहन् । हतवानसि ॥ हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स्तवा नु त इन्द्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्णोरुशंतं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रं । बाह्णोः । उशंतं । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्या पुरातनाः । महानि महान्ति ते तव कर्माणि नु क्षिप्रं स्तव ।
स्त्वाम । उत अपि च नूतनाधुनातनाः । कृतानि कर्माणि स्त्वाम । बाह्णो-
रुशंतं दीप्यमानं वज्रं स्तव । स्त्वाम । किंच सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा
सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावस्थौ स्तव । स्त्वाम ॥ दृञ्
स्तुतौ । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । बहुलं
ब्रह्मसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हरी नु त इन्द्र वाजयंता घृतश्रुतं स्वारमस्वाष्टि ।

वि समना भूमिरप्रधिष्ट रंस्त पर्वतश्चित्रिष्य ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयंत । घृतऽश्रुतं । स्वारं । अस्वाष्टि ।

वि । समना । भूमिः । अप्रधिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित्र । स्रिष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयंता वेगं कुर्वन्ती ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ ते तव हरी एतन्नाम-
कावस्थौ घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य ध्यावयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रमस्वाष्टि ॥
स्वारतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना
समस्थिता यद्वा समना सर्वतो व्यप्रधिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति

प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन्
अरंस्त । अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सं । मातृऽभिः । वाणीः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रेऽपितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नभसि
निषण् आसीत् । मातृभिरङ्गिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा संवावशानः सह शब्दं
कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लुङि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् ॥ दूरे पारेऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां
वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वतः स्तोतारो मरुतो वेद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां
धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् । अप्रथयन् ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रो महान् सिंधुमाशयानं मायाविनं वृचमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इंद्रः । महान् । सिंधुं । आऽशयानं । मायाऽविनं । वृचं । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महान् सिंधुं । स्यंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मैघः । तमाशयानं
तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृचमसुरं । यद्वा सिंधुरुदकं । तदधिष्ठाय शयानं
वृचं । वृष्णोत्पद्यमानोऽस्ति वृचो मेघः । तं निरस्फुरत् । निरहन् । वृष्णो वर्षकस्या-
स्येन्द्रस्य कनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणाद्वज्राभियाने भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्याव-
रेजेतां । अकंपेतां ॥ दाधतिर्दधतीत्यादिना कनिक्रदतशब्दो निपातितः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवाः । वृणः । अस्य । वज्रः । अमानुषं । यत् । मानुषः । निऽजूवीति ।
नि । मायिः । मायाः । अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्येंद्रस्य वज्रोऽरोरवीत् । भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपे-
क्षायामाह । यद्यदा अमानुषं मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं
मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिद्रो निज्जूवीत् ।
नितरां हिंस्रः । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपं ॥ सुतस्या-
भिषुतं सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम
वृषमाता दानुः शय इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृचस्य माया वचना-
न्यपादः । न्यपातयत् । बबाधेति यावत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथैतस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

पि॥ पि॥ पि॥ शूर सोमं मंदंतु त्वा मंदिनः सुतासः ।

पृणंतस्ते कुक्षी वर्धयंति॥१॥ सुतः पौर इन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिब॑ऽपिब॑ । इत् । इं॒द्र । शू॒र । सोम॑ । म॒न्द॒तु । त्वा । म॒दि॒नः । सु॒तासः॑ ।

पृणंतः । ते । कुक्षी इति । वर्धयंतु । इत्या । सुतः । पौरः । इंद्रं । आव ॥ ११ ॥

शूर बलवन् हे इंद्र पिब पिबेत् । अभिषुतमिमं सोमं पिबेव । आदरायेषा
वीप्सा । मंदिने मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमास्त्वा मदंतु । त्वां मादयंतु ॥
मदि स्तुत्यादिषु । व्यत्यये । परस्मैपदं ॥ ते सोमास्ते तव कुक्षी उदरस्येभौ पार्श्वौ
पृष्ठं तः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्यादि प्रकारेण पौर उदरपूरकः सुतोऽभि-
षुतः सोम इंद्रं त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतेस्तर्पणार्थस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ते इन्द्रार्णभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया संपतः ।

अवन्तु धीमहि प्रशस्तिं सद्यस्ते रायो दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम् । विप्राः । धियं । वनेम् । कृतऽया । सर्पतः ।

अथ ब्रह्मस्यैवः । धीमहि । प्र ऽ शंस्ति । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम ॥ १२ ॥

हे इन्द्र विप्रा मेधाविनो वयं ते त्वयि त्वद्दयेऽभूम । अपि सानुनयप्रश्ने
वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामह इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया
संपतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म
वनेम । संभजेमहि ॥ वन षण संभक्तौ । आशीर्लिङि लिङ्माशिष्यङ्प्रत्ययः ॥
किंच अवस्यवस्त्वन्नो रक्षणमिच्छन्तः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं स्तोत्रं
धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दानाय
पात्रभूताः सद्यः स्याम । इदानीं भवेम ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्याम ते ते इन्द्र ये ते ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिन्तमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवंतं ॥ १३ ॥

स्याम ते ते इन्द्र ये ते ऊती अवस्यवः । ऊर्जे वर्धयंतः ।

शुष्मिन्ऽतमं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरऽवंतं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ते तवोती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपं ॥ ये ते
तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे हविलक्षणमन्नं वर्धयन्तो भवन्ति ते तव वयं ते
स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इन्द्र शुष्मिन्तमं दानभागायार्हतया
बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः
कांत्यर्थस्य यङ्लुगंतस्य लोटि रूपं ॥ वीरवंतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमस्मे
अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सज्जोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्यग्रणीति ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मित्रं । अस्मे इति । रासि । शर्धे । इन्द्र । मारुतं । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अग्रऽनीति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र क्षयं । क्षियन्ति निवसन्त्यचेति क्षयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि ।
तथा मित्रं सखायमस्मे अस्मभ्यं रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां
देवविशां संबंधि शर्धो बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुतः प्रागमः प्रार्थ्यते ।

ये मरुतः सजोषसः सह प्रोद्यन्त मंदतो मोदमाना वायवे यज्ञं प्रति गंतारः
संतोऽयं प्रोद्यन्ते नीयमानं सोमं प्रपाति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्ध इति
समन्त्यः । यद्वा ये च वायवोऽये नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं
रासि ॥ वायव इति पूजायां बहुवचनं । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यन्त्रिचु येषु मंदसानत्पत्सोमं पाहि द्रव्यदिद्र ।

अस्मान्सु पृत्स्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहद्भिर्ऋकेः ॥ १५ ॥

यन्तु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत् । सु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत् । भिः । अर्केः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु मंदसानो माद्यन्भवसि ते मरुतो नु क्षिप्रं
यन्तु । सोमं भक्षयन्तु । इत् एवार्थे । द्रव्यत् ॥ हंहतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं हठीकुर्वन्
त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं सोमं पाहि । पिब । तरुच शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र बृहद्भिर्ब-
र्ऋकेर्ऋचनीयैर्मरुतैः सहितस्त्वं । आ इति चार्थे । तेनास्मान् द्यां च सु सुष्टु
पृत्सु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेन च दिवमवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु
मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा यन्तु । त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुचोक्थेभिर्वा सुस्ममाविवासा न् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्तोता इदिद्र वाजमग्मन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उक्थेभिः । वा । सुस्मं । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजं । अग्मन् ॥ १६ ॥

तरुच आपद्भिस्तारक हे इन्द्र ये पुमांसः सुस्मं सुखकरं त्वामुक्थेः शस्त्रैरावि-
वासान् । परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लेट्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु क्षिप्रम-
लंवेन बृहन्तो महान्तो भवन्तीति पूरणः । किंच बर्हिः स्तृणानासो वेद्यां बर्हि-
राच्छादयन्ते ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः संत एव पस्त्यावत्
गृहसहितं वाजमग्मन् । गच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उ॒येष्वि॒न्नु शू॒र म॑द॒सान्स्त्रि॒कटु॑केषु पा॒हि सोम॑मि॒न्द्र ।

प्र॒दोधु॑व॒च्छन्श्रु॑षु प्री॒णानो॑ या॒हि हरि॑भ्यां सु॒तस्य॑ पी॒तिं ॥ १७ ॥

उ॒येषु । इत् । नु । शू॒र । म॑द॒सानः । त्रि॒ऽकटु॑केषु । पा॒हि । सोम॑ । इ॒न्द्र ।

प्र॒ऽदोधु॑वत् । श्र॒मश्रु॑षु । प्री॒णानः । या॒हि । हरि॑ऽभ्यां । सु॒तस्य॑ । पी॒तिं ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निन्द्र उयेषूहूरेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकटुकेषु ज्योतिर्गौरायु-
रित्येतन्नामकेष्वाभिप्लविकेष्वहःसु मंदसानो हृष्यन् सोमं पाहि । पिब । ततः
प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् श्रमश्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ धूञ् कंप्ने ।
यद्वलुगंतस्य शतरि रूपं ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य
हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

धि॒ष्वा श॒वः शू॒र येन॑ वृ॒चम॒वाभि॑न॒दानु॑मौ॒र्णवा॒भं ।

अ॒पावृ॑णो॒ज्योति॑रार्या॒य नि॑ स॒व्यतः॑ सा॒दि द॑स्यु॒रिन्द्र ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । श॒वः । शू॒र । येन॑ । वृ॒चं । अ॒वऽअ॒भि॑नत् । दानु॑ । औ॒र्णऽवा॒भं ।

अ॒प । अ॒वृ॑णोः । ज्योतिः॑ । आ॒र्या॒य । नि॑ । स॒व्यतः॑ । सा॒दि । द॑स्युः । इ॒न्द्र ॥ १८ ॥

शूर हे इन्द्र शवस्तादृशं बलं धिष्व । धारय ॥ दधातेर्लोति बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभययेति वा स आर्द्धधातुः । अर्द्धधातुः । ॥ येन बलेन दानुं
दानोः पुचं वृचमौर्णवाभं । ऊर्णनाभिः । और्णवाभ इत्युच्यते । तमिवा-
वाभिनात् । विभेदिष्य । यद्वा और्ण ऊर्णनाभिः । तदाभं । ततस्त-
मोरूपं हननादार्याय कर्मणामनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः
प्रकाशकमादित्यमपावृणोः । उद्घाटितः । दस्युः । अपावृणोः । स वृचः
सव्यतस्तः । सव्यपार्श्वे निषादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

स॒नेम॒ ये त॑ ऊ॒तिभि॑स्तर॒तो वि॑श्वाः स्पृ॒ध आ॒र्येण॑ द॒स्यून् ।

अ॒स्मभ्य॑ त॒च्चाष्टं॑ वि॒श्वरूप॑म॒रंध॑यः सा॒ख्यस्य॑ चि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरंतः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्ट्रं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुरुषान् संभजेम ये ते तवोतिभिः पालनैर्विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विणस्तरंतो हिंसंतः तथार्येणार्यभावेन दस्यून्पक्षपयितृन् हिंसंतो भवन्ति । तदस्मभ्यं वणमानय । किं तत् तदाह । त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रध्यतिर्वणगमने ॥ वणमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रध हिंसासंराद्योः । रधिजभोरचीति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यत्र महता प्रबंधेन प्रपंचितः । किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय चिताय महर्षये वणमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरंतोऽतिक्रामंतो भवेम ॥ सनेमेति वृद्धर्थे आद्युदात्तः । यथा सनेम मित्रावरुणा सनंत इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । सनेम वाजं तवेति । तरंतः । तृ प्रवततरणयोः । शतरिरूपं । संज्ञावचनश्चेदंतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहनेति ॥

॥ अथ विंशी ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्वितस्य न्यर्वुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनन्नलमिन्द्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । चितस्य । नि । अर्वुदं । ववृधानः । अस्तरित्यन्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । वलं । इन्द्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्वितस्य तीर्णनमस्कस्य महर्षेरर्थं वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रोऽर्वुदं । अंबूनि ददातीत्यर्वुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफाच्चादसः । यद्वा नामैतत् । अर्वुदाख्यमसुरं न्यस्तः ॥ सृ हिंसायामित्यस्य लङि त्रिपि बहुलं इदंसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्गादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महांतं चिदर्वुदं निक्रमीः पदेत्यादिष्वर्वुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरेभिः सहित इन्द्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादङ्गुराङ्गिरा सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं

नाशकत् तं वलं पणीनां प्रभुमसुरं भिनत् । यजेणाभिनत् । यद्वा हि
पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्यैकं चक्रमिन्द्रेणापहतं । सूर्य इति सुपां सुलुगिति षष्ठ्ये-
कवचनस्य सुः । सूर्यस्य संबध्यपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रा-
मयत् । तेन चक्रेण वलमभिनच्च । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वच्छावाकस्याहरहः शस्यसंज्ञक-
मभितष्टेषेति सूक्तं । नूनं सा त इत्येषा तस्यांते शंसनीया । सूचितं च । नूनं
सा त इत्यंतमुत्तमं । अ० ७. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र या दक्षिणा दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संव-
धिनी मघोनी धनवती जरिचे स्तोत्रे वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् ।
इदानीं प्रतिदोग्धि । संपादयतीत्यर्थः । तादृशी दक्षिणां स्तोतृभ्यो ऽस्मभ्यं शिक्ष ।
प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेदोनार्थस्य लुङि मघे घसेत्या-
दिना च्लेर्लुक् ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्तेभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथमऽस्मभ्यं दत्त्वा
पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धाक्षीः ।
अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो वयं विद-
थेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम । त्वामुद्दिश्य ब्रवाम ॥ अथ सा ते प्रति-
दुधामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्यस्मिन् वेतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो वीरयतेत्यन्तं
निरुक्तमनुसंधेयं । ति० १. ७. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति गार्त्समदमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तच्च यो जात इति पंचदशचं प्रथमं सूक्तं
गार्त्समदं चैष्टुभमैंद्रं ॥ संसवे निष्केवल्ये निविहानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति

शंस्येत् । यदि पर्यायाः ति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवल्ये । आ० ६. ६. ।
 इति ॥ आभिष्वविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविज्ञानीयं ।
 सूचितं च । तृतीयस्य अयमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति ॥
 विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैचावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तापूर्वं यो जात इति
 सामसूक्तं शंसेत् । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । सञ्जामदासो यो जात
 एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. । इति ॥ अग्निष्टु निष्केवल्ये निविज्ञा-
 नमिदं । श्येनाजिरानामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति
 मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तं । उरु
 इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्
 । ऐ० आ० ५. १२. । इति ॥ अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः । संयुज्य तन्मिन्द्रं
 विश्वन्महद्बभूवुः । अदृश्यं तं मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा
 तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुर्निश्चोभौ सायुधावभिषेत्ततुः ॥ विदित्वा स
 तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माख्येन्द्राण्यकीर्तयत् ॥
 अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि
 सप्तस्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् हृष्टा निर्ज-
 गामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निर्गच्छत् ।
 निर्गच्छन्तं तमृषिं हृष्टा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिववुः । नाह-
 मिन्द्रं लुब्धः कित्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथ-
 यन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिववुः । स इन्द्रो
 गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलंबित इत्यं-
 तःप्रविश्य गृत्समदं हृष्टा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद्गृत्समदरू-
 पेणास्त इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमे-
 वार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृण्यस्य मृहा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृण्यस्य । मृहा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानभूतो मनस्वान् मनस्विनामयगण्यो देवो द्योतमानः सन् ऋतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्यागदेवान्पर्यभूषत् । रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् ॥ भूष अलंकारे भूवादिः । लङि रूपं ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेर्ष्यत्ययेन कसः । अयुक्तः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यस्येन्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यावभ्यसेतां । अविभीतां ॥ भ्यस भये । अनुदात्तेत् । भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः । नि० ३, २१, ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मंत्रांतरं । इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति । नृमणस्य सेनालक्षणेन बलस्य महा महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं । यो जात एव प्रथमो देवो देवान्ऋतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णान्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृमणस्य महा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । नि० १०, १०, । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामहंहृद्यः पर्वतान्प्रकुपितौ अरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात् जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अहंहृत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चलंतीं पृथिवीमहंहृत् । शर्करादिभिर्हृढामकरोत् ॥ हह हहि वृद्धौ ॥ यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान्पक्षयुक्तान्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रमु क्रीडायां । अंतर्भावितार्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यश्च वरीय उरुतममंतरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यश्च द्यां दिवमस्तभ्रात् । स्तंभनिरुद्धामकरोत् ॥ स्तंभु रोधन इति सौत्रो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा बलस्य ।

यो अशर्मनोरंतरिप्तिं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः। हत्वा। अहिं। अरिणात्। सप्र। सिंधून्। यः। गाः। उत्ऽआजत्। अपऽधा। वलस्य।
यः। अशमनोः। अंतः। अग्निं। जजान। संऽवृक्। समत्ऽसु। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्र सर्पणशीलाः सिंधून् स्पंदनशीला
अपोऽरिणात् । प्रैरयत् । यद्वा सप्र गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीड्
श्रवणे ऋदिः ॥ यश्च वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकान्निरोधाच्चिरुद्धा
गा उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाहधातेरातश्चोपसर्गे । पा० ३. ३.
१०६. । इति भावेऽङ्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यश्चाशमनोः ।
अश्रुते व्याप्नोत्यंतरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यंतमृदुरूपयोर्मेघयोरंतर्मध्ये वैद्युतमग्निं
जजान । उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयंति येषु ऋणाणां ऋणीति समदः
संयामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेहिंसार्थस्य क्विपि रूपं ॥ स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्ष्मादर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन। इमा। विश्वा। च्यवना। कृतानि। यः। दासं। वर्णं। अधरं। गुहां। अकरित्यकः।

श्वघ्नीऽइव। यः। जिगीवान्। लक्षं। आदत्। अर्यः। पुष्टानि। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेंद्रेणेमेमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृ-
तानि । यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकं । यद्वा दासमुपक्षपयितारमधरं निकृष्टमसुरं
गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः । अकाशीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसेत्या-
दिना च्छेर्लुङि रूपं ॥ लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् ॥ जि जये । क्रसौ सन्लिटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । दीर्घश्छांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरेः ॥ षष्ठ्येकवचने
छांदसो यणदेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धान्यादत् आदत्ते । तच्च दृष्टान्तः ।
श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षंतं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं स्मां पृच्छन्ति कुहं सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पृष्टीर्विजं इवामिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं। स्म। पृच्छन्ति। कुह। सः। इति। घोरं। उत। ई। आहुः। न। एषः। अस्ति। इति। एनं।
सः। अर्यः। पुष्टीः। विजः। इव। आ। मिनाति। श्रत्। अस्मै। धत्त। सः। जनासः। इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुष
वर्तत इति ॥ सेति । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपे गुणः ॥ न क्वचिद-
सौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति । तथा च
मैत्रेनेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आहेति । ईमिति पूरणः । स इन्द्रो विज इव ।
इवशब्द एवार्थः । उभेजक एव सन् अर्योऽरेः संबंधीनि पुष्टीः पोषकानि गवा-
श्वादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीड् हिंसायां । मीड्तिर्दिगम
इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् अदस्मा इन्द्राय धत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत ।
यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं
निर्द्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तयाव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तयाव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराद्योः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता
भवति । यश्च कृशस्य च दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य ॥ नाधृ णाधृ यावृ-
पतापैश्वर्याणीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तेऽर्द्धाव्णो
ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन्
युक्तयाव्णोऽभिषवार्थमुद्यतयाव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता
रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता
स्यात् यथा ब्रह्म वन्वाने अजरं रुवीरमिति । अयं त्वतोदात्तः पठ्यत इति
नान्नपरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य यामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उषसे जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । यामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्ये । यः । उषसे । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वातर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने यामाः । यस्मिन्नेति यामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तते । यश्च वृचं हत्वा सूर्ये जजान । जनयामास । यश्चोषसं । तथा मंचः जजान सूर्यमुषसं सुदंसा इति । यश्च मेघेऽनुशासने नेता प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संयती । विह्वयेते इति विह्वयेते । परे । अवर ।

उभयाः । अमित्राः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्ती यमिन्द्रं विह्वयेते । स्वरथार्थं विविधमाह्वयतः । पर उत्कृष्टा अवरेऽधमाश्चोभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति । समानमिन्द्ररथसदृशं रथमातस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते । आह्वयेते । यद्वा समाभेकरथमारूढाविद्राग्नी हवेते । यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते । तयोरेकतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

यस्मान्न ऋते विजयंते जनासो यं युध्यमाना अर्वसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतऽगुप्त जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानं । बभूव । यः । अच्युतः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्माद्वते जनासो जना न विजयन्ते । विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिन्द्रं हवन्ते । आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यश्चाच्युतः अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां प्यावयिता स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धः ॥

॥ अथ दशमी ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हिता स जनास इंद्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हिता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १० ॥

यो महि महदेनः पापं दधानान् शश्वतो बहून्मन्यमानान् आत्मानमजानत इंद्रमजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रून्नेनेति शरुर्वज्रः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपं ॥ यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वतेऽनात्मज्ञाय जनाय शृध्यामुत्साहनीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् दुदाज् दाने जौहोत्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यश्च दस्योरुपक्षपयितुः शश्वोर्हिता घातकः स इंद्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्विन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियन्तं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुद्विन्दत् ।

ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तमिन्द्रभिया बहून् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शंबरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्स-

रेऽन्वविंदत् । अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥ कर्तुः कथं सलोपश्च
ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. । इति सकारलोपः ॥ बलमाचरंतम-
हिमाहंतारं दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान हतवान् स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यः सप्ररश्मिवृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्र सिंधून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रबाहुर्द्यौमारोहतं स जनास इंद्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्रऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अस्वऽसृजत् । सर्तवे । सप्र । सिंधून् ।

यः । रौहिणं । अस्फुरत् । बज्रऽबाहुः । द्यां । आऽरोहतं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १२ ॥

यः सप्ररश्मिः सप्रसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः
स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये च मेऽग्निमिविद्विषः
पर्जन्याः सप्र पृथिवीमभिवर्षेति वृष्टिभिरिति तैत्तिरीयारण्यके व्याख्याताः । वृषभो
वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वास सप्र सर्पणस्वभावान्सिंधूनपः सर्तवे सर-
णायावासृजत् । अस्वमृष्टवान् । यद्वा गंगाद्याः सप्र मुख्या नदीरसृजत् । यश्च
वज्रबाहुः सन् द्यां दिवमारोहतं रौहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे
तुदादिः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयंते ।

यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इंद्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया दिवचनं प्र मित्रयोर्वरुण-
योरिति वत् ॥ नमेते । स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ एषु प्रह्वे । कर्मकर्तरि न दुहस्व-
नमां यक्चिणविति यक् प्रतिषेधः ॥ चिदपि च अस्येंद्रस्य शुष्माच्चलात्पर्वता
भयंते । बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्ये-
भ्योऽपि देवेभ्यो दृढांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यश्च वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स
इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शसमानमवति ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इंद्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वंतं । अवति । यः । पचंतं । यः । शंसंतं । यः । शसमानं । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनं । यस्य । सोमः । यस्य । इदं । राधः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं सोमाभिषवं कुर्वंतं यजमानमवति । रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि हवीषि पचंतं । यश्चोती ऊतये ॥ सुपां मुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वः ~~स्वराक्षयः~~ । स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसंतं यश्च शसमानमवति । स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य चेदमस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इंद्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजं । दर्दधि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयं । ते । इंद्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथं । आ । वदेम ॥ १५ ॥

उदानीमृषिः साक्षात्कृतमिंद्रं प्रति प्रब्रूते । हे इंद्र यो दुधो दुग्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवीषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वा- दर्दधि । भृशं प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्र- पौत्राः संतो वयं विश्वहं सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रमावदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

ऋतुर्जनिचीति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं । ऋतुः सप्तेनांथा चिष्टु- बित्यनुक्रमणिका । अस्मभ्यं तद्वसो इति त्रयोदशी चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि- भाषया जगत्यः । इंद्रो देवता ॥ उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्जनिचां नू मर्तो भवा मिचः । अ० ६, १, इति ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतामूक्तं । ऋतुर्जनिचीति नि-
त्यान्यैकाङ्गिकानि । आ० ५. ४. इति सूचितं ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

ऋतुर्जनिची तस्या अपस्परि मसू जात आविग्द्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिपुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुः । जनिची । तस्याः । अपः । परि । मसू । जातः । आ । अविग्द्यत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिपुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुर्वर्षाख्यः कालो जनिची सोमस्य जनयिची जननी भवति । तस्याः
परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मसू शीघ्रमाविशत् ।
यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना
आहंतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंभ-
वर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः
सारभूतं पिपुषी वर्धयंत्यभवत् ॥ प्यायतेर्लिटि क्सौ लिङ्गङोश्चेति पीभावः ।
वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति डीप् ॥ अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं
पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिंद्रस्य भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सध्रीमा यंति परि विभ्रतीः पयो विश्वप्स्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ई । आ । यंति । परि । विभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रवता । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । अंचतेर्लुक् छांदसः । सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशोऽंतोदात्तत्वे । निपा-
तितः । सध्रीचीनाः पय उदकं परि परितो विभ्रतीर्विभ्राणा ईमेता नद्य
आयंति । सर्वतो गच्छंति । ता नद्यो विश्वप्स्याय विश्वासामपाभाञ्चभूताय
समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत, इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति ।
कृत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निष्कानां पयसामनुष्यदे ॥ कृत्यार्थं

तवैकेकेत्यवन इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुषदनीयोऽध्वा मार्गः समान एको हि ।
यस्ता तानि सोमोत्पादयन्तीष्वदीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः । अकरोः ।
स तादृङ्ग्रहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वेः प्रशस्यो भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तद्रूपा एक इयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्ति तितिक्षते यस्तार्कृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत् । अद्रूपाः । एकः । इयते ।

विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अर्कृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुक्त्वाभ्यां
देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यू रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तद्रूपा-
स्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् इयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति ।
एकस्याध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विशेषणरूपाणि कर्मवैगु-
ण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्किञ्चः सन्
क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविःप्रदानादीनि कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः
सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजंत आसते रयिर्मिव पृष्टं प्रभवंतमायते ।

असिन्वन्देष्टैः पितुरत्ति भोजनं यस्तार्कृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिं । विऽभजंतः । आसते । रयिंऽइव । पृष्टं । प्रऽभवंतः । आऽयते ।

असिन्वन् । देष्टैः । पितुः । अत्ति । भोजनं । यः । ता । अर्कृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्यैताव-
दस्यैतावदिति विभागं कुर्वती गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र
दृष्टान्तः । आयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्टं धारकं प्रभवंतं बहुभरसमर्थं
रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन्

लोकः पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्यो ओषधीर्दे-
ष्टेर्देतैरस्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वत् अथ्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविलक्षणमन्नं दद्विह्वलैर्ज्वलैरस्ति । यस्ताकृणो-
रिह्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संहृणे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणः पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्तास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

अधाकृणोः । पृथिवी । संहृणे । दिवे । यः । धौतीनां । अहिहन् । अरिणक् । पथः ।

तं । त्वा । स्तोमेभिः । उदभिः । न । वाजिनं । देवं । देवाः । अजनन् । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं
दृढीकृत्य संहृणे संदर्शनीयामकृणोः । अकरोः ॥ हृणे विख्याते चेति केन्प्रत्यायांतत्वे-
निपातितः ॥ यश्च त्वं धौतीनां चलंतीनां नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः ।
गंतुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ रिचिर् विरेचने । लङि सिप् । तस्य हस्त्रादिना
लोपः ॥ अहिहन् अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हंतर्हे इंद्र देवाः स्तोतारस्तं तादृशं देवं
त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तत्र दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमः-
मुदभिरुदकैर्वर्धयति तद्वत् ॥ पदन्नोमासित्यादिनोदकस्योदभावः ॥ शेषं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिष्य ।

सः शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैकं ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनं । च । दयसे । च । वर्धनं । आद्रात् । आ । शुष्कं । मधुऽमत् । दुदोहिष्य ।

सः । शेवऽधिं । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । भुज्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः
प्रयच्छसि ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसायहणेषु आत्मनेपत्नी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं

धनं बलं वा दयसे । तथाद्रोक्तांडात् शुष्कमनाद्रं व्रीह्याकिं मधुमात् मधुर-
सोमेतं दुदोहिष । दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि क्रादिनियमादिडागमः ॥ स तां शस्त्रं
-इति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधिं धनसदनं निदधिषे । निदधासि ।
किं बहुना । विश्वस्य सर्वस्य जगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी
भवसि ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईशः स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरवि-

श्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । अस्माः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।

असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरवि-
शीरोषधीदानेऽधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यचेति दानं श्लेषं । अधिकरणे ल्युट् ॥
तस्मिन् श्लेषे धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा व्यधारयः । न्यदधाः । यश्च त्वं
दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्यासमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतो दीप्तीरजनः ।
अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यश्चोर्मुहंस्त्वम-
भितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनां पर्वतान्वाजनयः । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथैतः ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरं । सहऽवसुं । निऽहतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मरं । नृन् मनुष्यान्मा यतांति
नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तत इति
सहवसुः । असुरनार्मतत् । एतन्नामकमसुरं निहतवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तेषां ॥
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहतुं ऊर्जयन्त्या बलवत्या वज्रधाराया

अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमास्यमद्यैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः
पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं । पृष्टाय । तव हविलक्षणाच्चलाभाय ।
दासवेशाय । दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमच्चलाभाय
दस्युविनाशाय च ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतं वा यस्य दशं साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद् चोदमाविष्य ।

अरज्जौ दस्यून्समुनश्च दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युकथ्यः ॥ ९ ॥

शतं वा । यस्य । दशं । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविष्य ।

अरज्जौ । दस्यून् । सं । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकस्यैकाकिनः श्रेष्ठस्य वा यस्य ते श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश
दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मंचवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अपि च यश्च आ अद्यः सर्वेषां सर्वत
उपजीव्यः । न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैनं नाद्युरिति हि श्रुतिः । यद्वा यश्च त्वं चोदं
स्तोत्राणां प्रेरकं यजमानमाविष्य । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्जौ रज्जु-
वर्जिते बंधनागारे दस्यून्समुनश्च दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्विषयः । तदर्थं
समुनप् । हिंसितवानसि ॥ उभतेर्हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन अम् । हस्त्या-
दिना सिपो लोपः । अडभावश्छांदसः ॥ किंच सुप्राव्यः सुखेन सर्वरूपसर्पणी-
योऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ अथ दशमी ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्ववे धनं ।

षठ्स्तभा विष्टिरः पंचं संहशः परिं परो अभवः सास्युकथ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्ववे । धनं ।

षट् । अस्तभाः । विऽस्तिरः । पंचं । संऽहशः । परिं । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुलुगिति जस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वत्यो
नद्योऽस्येन्द्रस्य पौंस्यं । पुंसो भावः पौंस्यं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु
वर्तते । अस्मा इंद्राय ददुः । हविलक्षणाच्चं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच कृत्ववे

कर्मणां कर्ष इन्द्राय धनं दधिरे । सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः । इन्द्राय
द्याव ओषधीस्तापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वः । इति । विष्टिरे विस्तीर्णाः षट्
षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधय इत्येवं-
रूपाः । ता अस्तम्भाः । नियमितानसि । संहशः । सम्यक् पश्यन्तीति संहशो
जनाः । पंच संहशः पंच जनान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता बाभवः ।
भवसि । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थे सेंद्र विश्वाऽस्युक्थ्यः ॥ ११ ॥

सुऽप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातुऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थे । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

वीर बलवन् हे इन्द्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुष्ठु प्रवचनीयं । सर्वैः
स्वाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विन्दसे । शत्रूणां धनं
लभसे ॥ विद्रु लाभे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन्प्रापयसीति
यत् तत्प्रशंस्यमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् ।
तस्य वयोऽन्नं प्रादाः । यद्वा जातूष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य
सहस्वतो बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबंधि वयो हविलक्षणमन्नं प्र विन्दस इति
समन्वयः । या यानीमान्यन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थं कृतवानसि ।
स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तृवीतये च व्य्याय च सूतिं ।

नीचा संतमुदनयः परावृजं प्राधं श्रोणं श्रवयन्तास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । ताराय । कं । तृवीतये । च । व्य्याय । च । सूतिं ।

नीचा । संतं । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । श्रवयन् । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥
ता अपः कं सुखेन तराय तरणायारमयः । अक्कीडयः । किंच तुर्वीति । तुर्वी-
तिनाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै वय्याय च । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां
सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जलपूर्णो महानदी दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावास्तां ।
तौ च त्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक्
कश्चिद्वृषिः । तमप्सु मग्नं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपश्च ऊर्ध्वं नीत-
वानसि । किंच अंधं संतं श्रोणं पंगुं संतं चक्षुदानादपंगुकरणाच्चोदनयः । किं
कुर्वन् । प्रकर्षेण श्रवयन् । आत्मानं कीर्त्तिमंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः ।
स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्मभ्यं तवसो दानाय राधः समर्पयस्व बहु ते वसथ्यं ।

इन्द्र यच्चिचं श्रवस्या अनु द्यून्वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्पयस्व । बहु । ते । वसथ्यं ।

इन्द्र । यत् । चिचं । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । वृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इन्द्र स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तद्राधो धनं दानाय ।
उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्पयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थ
याचने चुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्बहु प्रभूतं वसथ्यं ॥ त्वेव वसथ्यं ।
वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चिचं चायनीयं
यजनमनु द्यून् अन्वहं ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ श्रवस्याः । भोग्यमिच्छेः ॥
अंतर्णीतिण्यर्थत्वादकर्मकत्वं । यथा रोदिति । स त्वन्यः । द्वे त्वत्र कर्मणी उद्दे-
श्यकर्म च विधेयत्वात् प्रभूतं । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा मा-
णवकं पुत्रीयतीति भाष्य उदाहृतं । श्रवःशब्दाच्छंदसि परेच्छायां क्यप् । तदंतस्य
लेट्छाडागमे रूपं ॥ सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः संतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे वृहत्
प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभैमद्रं । अध्वर्यवो
द्वादशेत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः

॥ अथ तृतीया ॥

अध्वर्यवो यो हभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिद्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । हभीकं । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अप । हि । वलं । वरिति वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो हभीकं । सर्वान्विदारयति भियं करोतीति हभीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यश्च वलासुरेण निरुद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वलमसुरं अपवः । अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि मञ्चे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इन्द्रायितं सोममंतरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमैरिद्रमा ऊर्णुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तच्च दृष्टान्तः । जूर्न जीर्णं यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा ववाधे तमिद्रं सोमस्य भृषे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणं । जघान । नव । चखांसं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अव । नीचा । ववाधे । तं । इद्रं । सोमस्य । भृषे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चखांसं ॥ चष्टेरिद्रं रूपं । यद्वा खनतेः क्सौ रूपं । जने लोपः । छांदसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यश्चावुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावववाधे । तमेनमिद्रं सोमस्य भृषे सोमं विभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृषे भरणे संपादने सति हिनोत । स्तोत्रिः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अध्वर्यवो यः स्वप्नं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्लुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायांधसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्वं । जघान । यः । शुष्णं । अश्वधं । यः । विऽअसं ।
यः । पिप्रुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मै । इंद्राय । अंधसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रोऽश्वं । अश्वानि भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्वते
स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुष्ठु जघान । अश्वधं
केनाप्यशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमंसीनं कृत्वा जघान । यश्च पिप्रुं
तेजसा जगद्धाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके
नमुचिमसुरं नालभतेति प्रकृत्य फेनेन शिर उदवर्तयदित्यंतेन वाक्यसंदर्भेण
नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मंचश्च । अपां फेनेन नमुचेः शिर इंद्रोदवर्तय-
दिति । रुधिक्रामेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इंद्रायांधसो हविल्लक्षणा-
न्यन्नानि जुहोत । जुहुत ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंवरस्य पुरो विभेदाश्वमेव पूर्वीः ।
यो वर्चिनः शतमिंद्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥
अध्वर्यवः । यः । शतं । शंवरस्य । पुरः । विभेदः । अश्वमेनाऽऽव । पूर्वीः ।
यः । वर्चिनः । शतं । इंद्रः । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ६ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रः शंवरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं
पुरः पुरीरश्वमेव अश्वमेदहणेन वज्रेण विभेदः । यश्च इंद्रो वर्चिनः ॥ वर्च दीप्तौ ।
गमेरितिः । उ० ४. ६. । इति विधीयमान इतिर्वहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा
नामैतत् । तस्यासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपा-
वपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मंचवर्णः । शतं वर्चिनः सहस्रं च
साकं हयो अप्रत्यसुरस्य वीरानिति । अस्मा इंद्राय सोमं भरत ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।
कुत्सस्यायोरितिथिग्वस्य वीरान्यवृणभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।
कुत्सस्य आयोः । अतिऽग्वस्य वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या
उपस्थ उत्संगेऽवपत् । एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्यैतन्नामकस्य
राजर्षेः । आयोः पौरुरवस्य राजर्षेः । अतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां
चयाणां वीरानभिगंतृन्प्रति द्वंद्विनः शुष्णादीनसुरान् न्यावृणक् । वृणक्तिर्हिंसा-
कर्मा । अवधीत् । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं कुत्सं शुष्णहव्येषाविथारंधयोऽति-
थिगवाय शंभुः । तादृशयेन्द्राय सोमं भरत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अध्वर्यवो यक्षरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहंतो नशथा तदिद्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इद्रे ।

गभस्तिऽपूतं । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामय-
तेर्लेट्यडागमः ॥ श्रुष्टी क्षिप्रमिद्रे सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं
नशथ । प्राप्तुम् । श्रुताय लोके प्रसिद्धयेन्द्राय गभस्तिपूतं हस्तान्यां मंजनदोह-
नादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं
कुर्वाणा हे अध्वर्यव आहतं सोममिन्द्राय जुहोत । जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ नवमी ॥

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उच्चयध्वं ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिं । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।

जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तन । कुरुत ॥ करोतेर्लोति
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तन्ननन्नथनाश्चेति तनवादेशः । आमंभि-

तस्याविद्यमानत्वाच्च निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन उदके निःतभाप्या-
यनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं
दशापविषेण शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो
वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोममभिवावशे । कामयते ॥ वशं कांती ।
गन्तव्यं गन्तव्यं लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ मदि-
मदः सोममिन्द्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ दशमी ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरी पृणता भोजमिन्द्रं ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतद्विस्संतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ई । पृणत । भोजं । इन्द्रं ।

वेदं । अहं । अस्य । निःभृतं । मे । एतत् । दिस्संतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमेनं भोजं फलस्य दातारं रक्षि-
तारं चेन्द्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पृणयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं
मुखसाधनस्वभावमहमेव वेद । जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं । तथापि
युष्मभ्यं ब्रवीमीत्येवं । दिस्संतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्टव्य इन्द्रो
भूयोऽतिशयेन चिकेत ॥ दिस्संतं । इदाज् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाध्वि-
त्याकारस्य इमादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धधातुक
इति सकारस्य तत्वं ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्दरं । न । पृणत । यवेन । इन्द्रं । सोमेभिः । तत् । अर्पः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य अलोकार्हास्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च
पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तच्चत्यं धनं पार्थिवं । तस्य
राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तच्चत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति ।

तमेवविधमिंद्रं सोमेभिः सोमैः पूरयत । पूरयत । तच्च दृष्टांतः । ऊर्द्वं न । ऊर्ध्वं दीर्णमूर्द्वं कुसूलं । यथा यवेन तत्पूर्णं तद्वदिंद्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् । कर्म वो युष्माकमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसथ्यं ।

इंद्रं यच्चित्रं अश्वस्या अनु द्यून्वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसथ्यं ।

इंद्रं । यत् । चित्रं । अश्वस्याः । अनु । द्यून् । वृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा चतुर्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

प्र घा न्वस्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमिंद्रं । अचानुक्रमणिका प्र घ दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये बीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इंद्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यं । आ० ८. १. इति ॥ अत्रैकमामके निष्केवल्ये प्र घा न्वस्येत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूचितं । अर्यमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

चिकंदुकेषु अपिबत् सृतस्य अस्य मदे अहिमिंद्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

चिकंदुकेषु । अपिबत् । सृतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इंद्रः । जघान् ॥ १ ॥

गृत्समदो ध्रुते । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्येंद्रस्य सत्यानि वचार्थाः महानि महानि करणान्यस्मिन् सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अथ प्रवीचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङि अस्यतिव्यक्तिख्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । चिकंदुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वभिन्नविकेष्वस्य सुतस्याभिषुतं

सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं
वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अवंगे द्यामस्तभायबृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षं ।

स धारयत्पृथिवी पप्रथच्च सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंगे । द्यां । अस्तभायत् । बृहन्तं । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षं ।

सः । धारयत् । पृथिवी । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

अवंग आकाशे द्यां द्योतमानं सूर्यं द्युलोकं वास्तभायत् । इन्द्रोऽस्तभ्यात् ।
अनवलंवनस्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्तंभु इति सौचो धातुः ऋदिः ।
लङि व्यत्ययो बहुलमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृहन्तं महदन्तरिक्षं रोदसी द्या-
वापृथिव्यौ चापृणत् । तेजसा पूरितवान् । किंच स इन्द्रः पृथिवी विस्तीर्णो भूमिं
धारयत् । अधारयत् । तथा पप्रथच्च । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ प्रख्याने ।
एयंतस्य लुङि चङि रूपं । चङान्यतरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हर्षे
संजाते सति तानीमानि कर्माणीदृश्चकार ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सद्येव प्राचो वि मिमाय मानिर्वज्रेण खान्यतृणनदीनां ।

वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद् इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्येऽडव । प्राचः । वि । मिमाय । मानिः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनां ।

वृथा । असृजत् । पथिऽभिः । दीर्घऽयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

सद्येव यथा यज्ञगृहान्मानैः षट्पिण्डप्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः प्राक्प्रव-
णान् कुर्वति तद्वत् सिंधून् लोकान्वानृजन्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्मु-
खान्विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वा-
राणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तृदि हिंसानादरयोः । रुधादि । लङ् ॥ तथा
च मंचः । इन्द्रो अस्मां अस्माकं वृथासृजत् । तथा दीर्घयाथैर्बहुकालं गंतव्यैः पथि-
भिर्मार्गैर्वृथासृजत् । अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्धार्थ इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स प्रवोळ्हन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्धे अग्रौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्र॒वोळ्हन् । परि॒गत्या । द॒भीतेः । विश्वं । अ॒धाक् । आ॒युधं । इ॒द्धे । अ॒ग्रौ ।

सं । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒सृजत् । र॒थेभिः । सोम॒स्य । ता । म॒द । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्नि-
रगुरिति कथा । स इन्द्रो दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोळ्हन्
प्रवोदृन् ॥ सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तान्मुरान् मध्ये
मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्धेऽग्रौ दीप्यमाने वहावधाक् । अधा-
क्षीत् ॥ दहेलुङि मंचे घसेत्यादिना च्लुङ्क् ॥ पश्चात्तं दभीतिं गोभिरश्वै रथेभी
रथैश्च समसृजत् । संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतिमूर्त्तिनाभ्येकाहे मरुत्वतीये मृक्तमुखीया । अतिमूर्त्तिनेति खंडे मूर्चितं ।
स ईं मही धुनिमेतोररम्णात् । आ० ९. ८. इति ॥

स ईं मही धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्राय रयिमभि प्र तस्युः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईं । म॒ही । धु॒निं । ए॒तोः । अ॒रम्णात् । सः । अ॒स्नातृन् । अ॒पा॒र॒यत् । स्व॒स्ति ।

ते । उ॒त्स्रा॒य । र॒यिं । अ॒भि । प्र । त॒स्युः । सोम॒स्य । ता । म॒द । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां मही महती धुनिं । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णी
नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां
गमनार्थमरम्णात् । उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः
स इन्द्रोऽस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्ति छेमेणापारयत् । ते
महर्षय उत्स्राय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिमभिलक्ष्य प्रतस्युः ।
प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सोदँचं सिंधुमरिणान्महिता वज्रेणान उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्तोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदँचं । सिंधुं । अरिणात् । महिऽत्वा । वज्रेण । अनः । उषसः । सं । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राञ्चं संतं महिता स्वकीयेन महिसोदँचमरिणात् । उदङ्मुख-
मकरोत् ॥ सिंधुश्छन्दसि पुच्छिङ्गः ॥ उषस उषोदेव्या अनः शकटं वज्रेण
संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवश्चिद्वा दुहितरमित्यच स्पष्टं वक्ष्यते । किं
कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्बलाः सेना जविनीभिर्जवयुक्ताभिः सेनाभिर्वि-
वृश्चन् । विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ ओव्रश्चू छेदने । शतरि यहि-
ज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पृष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स विद्वौ अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रोणः स्थाद्वनगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपऽगोहं । कनीनां । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् ।

प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुहीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुदुवुः ।
ततः स ऋषिरिदं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानाम-
पगोहमपगोहनं तिरोभावं विद्वान् परावृगृषिराविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन्
उदतिष्ठत् । श्रोणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य प्रसादाद्विभग्नजानुस्ताः कन्याः प्रति-
स्थात् । पूर्वमंधोऽधुना चक्षुर्लाभाद्वचष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म ।
तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भिन्नद्वलमंगिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य हंहितान्यैरत् ।

रिणयोधांसि कृचिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भि॒नत् । व॒लं । अंगि॒रःऽभिः । गृ॒णानः । वि । पर्व॑तस्य । हं॒हि॒तानि॑ । ऐ॒रत् ।
रि॒णक् । रोधाँ॑सि । कृ॒चि॒माणि॑ । ए॒षां । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒द्रः । च॒कार ॥ ८ ॥

अंगिरेभिर्गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमरुं भिनत् । अभि-
नत् । तथा गवां निरोधकस्य पर्वतस्य हंहितानि शिलाभिर्हृदीकृतानि द्वाराणि
थ्यैरत् । उद्धाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
रोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिनृक्षिण्येकाहे निष्केवत्ये मूक्तमुखीया स्वप्नेनेत्येषा । सूचितं । स्वप्ने-
नाभ्युष्या चुमुरिं धुनिं चेति मूक्तमुखीया । आ० ९. ८. इति ॥

॥ सैषा मूक्ते नवमी ॥

स्वप्ने॒नाभ्यु॒ष्या चु॒मु॒रिं धु॒निं च ज॒घंथ॑ दस्युं प्र द॒भीति॑मावः ।

रं॒भी चि॒द॒च वि॒विदे॑ हिर॑ण्यं सोम॑स्य ता मदे॑ इ॒द्रश्च॑कार ॥ ९ ॥

स्वप्ने॒न । अभि॑ऽउ॒ष्य । चु॒मु॒रिं । धु॒निं । च । ज॒घंथ॑ । दस्युं । प्र । द॒भीति॑ । आ॒वः ।

रं॒भी । चि॒त् । अ॒च । वि॒विदे॑ । हिर॑ण्यं । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒द्रः । च॒कार ॥ ९ ॥

स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन
दीर्घनिद्रयाभ्युष संयोज्य जघंथ । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं
प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंचवर्णः । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो
दभीतये सुहंत्विति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपं ॥ रंभी चित्
वेचधारी चास्य दौवारिकोऽचास्मिन्युद्धे तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥
विद्रु लाभे स्वरितेत् । तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारेति ॥

॥ अथ दशमी ॥

नूनं॑ सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒चे दु॒ही॒यदि॑द्र दक्षि॒णा म॒घोनी॑ ।

शि॒क्षा स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ १० ॥

नूनं॑ । सा । ते । प्रति॑ । वरं॑ । जरि॒चे । दु॒ही॒यत् । इ॒द्र । दक्षि॒णा । म॒घोनी॑ ।

शि॒क्षा । स्तो॒तृभ्यः । मा । अति॑ । ध॒क् । भगः । नः । बृ॒हत् । वदे॑म । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षोडशे वर्गः ॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्समदैर्मद्रं । अचानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्या त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति याज्या । अ० ६, ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्नाविव समिधाने हविर्भरे ।

इंद्रमजुर्यं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र। वः। सतां। ज्येष्ठऽतमाय। सुऽस्तुतिं। अग्नाऽइव। संऽइधाने। हविः। भरे।

इंद्रं। अजुर्यं। जरयंतं। उक्षितं। सनात्। युवानं। अवसे। हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमाया-
तिशयेन श्रेष्ठायेंद्राय तदर्थं । अग्नाविव समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान
एवाग्नौ हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥
भर इति भृज् भरणे जिह्वादुभयपदी । लटि रूपं ॥ अजुर्यमजरणीयं जरयंतं
सर्वमन्यज्जरयंतमुक्षितं सोमेन सिक्तं सनात्सनातनं युवानं नित्यतरुणं तादृश-
मिंद्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यस्मादिंद्राबृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुं ॥ २ ॥

यस्मात्। इंद्रात्। बृहतः। किं। चन। ईं। ऋते। विश्वानि। अस्मिन्। संऽभृता। अधि। वीर्या।

जठरे। सोमं। तन्वीं। सहः। महः। हस्ते। वज्रं। भरति। शीर्षणि। क्रतुं ॥ २ ॥

बृहतो महर्तो यस्मादिंद्राहते किमपीमिदं जगच्चन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति
नेति निपातश्चयसमुदायश्चनेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे । एकपद्यं तु
सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थं मंत्रः । इंद्राहते पवते धाम किं चनेति । यद्वा इंद्राहते
ईमिदं जगत् किं । न शुद्धमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निंद्रे
विश्वानि सर्वाणि वीर्यानि सामर्थ्यान्यधि संभृता । अधिकं संभृतान्यासते ।
यश्चेंद्रो जठरे स्वोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । विभर्ति । किंच तन्वि तन्वां

स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे सहो बलं महस्तेजश्च विभर्ति । हस्ति वज्रमायुधं
विभर्ति । शीर्षणि शिरसि क्रतुं विभर्ति । विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि । शीर्षन् छंदसीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वद्येति कश्चन यदाप्नुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्यां । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियं । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रं । अन्नु । अन्वोति । कः । चन । यत् । आप्नुऽभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेन्द्रियं बलं क्षोणीभ्यां द्यावापृथ्वीभ्यां न परिभ्वे । न परिभव-
नीयं ॥ कृत्यार्थे तवैकेकेत्यन्वन इति केन्प्रत्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥
किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्रमायुधं कश्चन पुमान्
नान्वद्येति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ आप्नु व्याप्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
यद्यदासुरवधार्थं दिग्विजयकाले पुरु पुरुणि बहूनि योजना योजनानि पतसि ।
गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीयमिति समन्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृणवे क्रतुं भरति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेद्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृणवे । क्रतुं । भरति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुऽष्टरः । पिबे । इन्द्र । सोमं । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृणवे शत्रूणां धर्षण-
शीलाय वृषभाय कामानां वर्षिष्वे सश्वते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु
एतादृशार्थेन्द्रियं क्रतुं यज्ञादिदृष्टार्थं कर्म भरति हि । हरति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥
भरति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
विदुष्टरः शत्रुरपि छांदसं संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति संहितायां पदं ॥
विदुष्टरस्तं हविषा तमिंद्रं यजस्व । इदानीमिंद्रं संबोद्धाह । हे इन्द्र वृषभेण
अस्मै वर्षकेण भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह सोमं पिब ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वृ॒ष्णः॒ को॒शः॒ प॒वते॒ म॒ध्वं॒ ऊ॒र्मिर्वृ॒षभा॒न्नाय॒ वृ॒षभा॒य॒ पात॑वे ।

वृ॒षणा॒ध्वर्यु॑ वृ॒षभा॒सो अ॒द्रयो॑ वृ॒षणं॒ सोमं॑ वृ॒षभा॒य॒ सु॒ध्वति॑ ॥ ५ ॥

वृ॒ष्णः॒ । को॒शः॒ । प॒व॒ते॒ । म॒ध्वः॒ । ऊ॒र्मिः॒ । वृ॒षभ॑ऽअ॒न्नाय॒ । वृ॒षभा॒य॒ । पात॑वे ।

वृ॒षणा॒ । अ॒ध्व॒र्यु॒ इति॑ । वृ॒षभा॒सः॒ । अ॒द्रयः॒ । वृ॒षणं॒ । सोमं॑ । वृ॒षभा॒य॒ । सु॒ध्व॒ति॒ ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृष्णः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सन् पवते । गच्छति ॥ पव गतौ । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकान्यन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय वृषभाय कामानां वर्षित्र इन्द्राय पातवे । पानार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृषणा सोमरससेचनसमर्थावध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवग्रावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुध्वति । सुन्वति ॥ सुनोतेर्लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । अदभ्यस्तादिति झोऽदादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृ॒षा॒ ते॒ वज्रं॑ उ॒त ते॒ वृ॒षा॒ रथो॑ वृ॒षणा॒ हरी॑ वृ॒षभा॒णया॑यु॒धा ।

वृ॒ष्णो॒ मद॑स्य वृ॒षभ॒ त्वमी॑शिष॒ इंद्र॒ सोम॑स्य वृ॒षभ॒स्य॑ तृ॒ष्णुहि॑ ॥ ६ ॥

वृ॒षा॒ । ते॒ । वज्रः॑ । उ॒त । ते॒ । वृ॒षा॒ । रथः॑ । वृ॒षणा॒ । हरी॑ इति॑ । वृ॒षभा॒णि॒ । आ॒यु॒धा ।

वृ॒ष्णः॒ । म॒द॒स्य॒ । वृ॒षभ॒ । त्वं । ई॒शि॒षे॒ । इंद्र॒ । सोम॑स्य । वृ॒षभ॒स्य॑ । तृ॒ष्णु॒हि॒ ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र ते तव वज्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावश्चौ वृषणा वर्षका । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वमेवेशिषे । स्वामी भवसि । हे इंद्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णुहि । तृप्नो भव ॥ तृप प्रीणने स्वादिः ॥ सुभ्रादिषु । पा० ८. ४. ३९. । नृमनतृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र एत्वप्रतिषेधो न भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।
 कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिद्रुमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥
 प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दाधृषिः ।
 कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् । इन्द्रो । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं समने संयामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वा-
 स्त्रिणाकुण्डादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छंतं नावं न नावमिवापद्मस्तारकं ते त्वां सवनेषु
 चिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्ष-
 णमेतद्वाक्यं कुविद्बहु निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अयगमने ।
 लेटि सिप् बहुलमिति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति
 गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव वसुनो निधानभू-
 तमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिचामः ॥ सिचिर् द्यारणे स्वरितेत् । आगमानु-
 शासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पुरा संवाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्पुषी ।
 सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥
 पुरा । संवाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्पुषी ।
 सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।
 वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संवाधात् शत्रुजन्यात्संवाधात् पुरा नोऽस्मानभ्याववृत्स्व । आवर्तय ।
 यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न वत्सं ।
 यथा यवसस्य घासेन पिप्पुष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं शुद्धाधात्परावर्तयति तद्वत् ।
 हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसी-
 महि । सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । वृषणो न । सेक्तारो युवाने यथा पत्नी-
 भिर्यथाप्यंते तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहश्चदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥
 नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
 शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥
 नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

तदस्मा इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समर्दमद्रं । अत्रानुक्रमणिका । तदस्मै
 द्विचिष्टुवंतमिति । अंत्ये द्वे चिष्टुभे शिष्टाः सप्त जगत्यः ॥ अतिरात्रे द्वितीये
 पर्यायेऽच्छावाकशस्वे तदस्मा इति सूक्तं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं ।
 तदस्मै नथ्यमस्य पिव यस्य जज्ञान इंद्रेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तदस्मै नथ्यमंगिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नयोदीरते ।
 विश्वा यद्गोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य हंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥
 तत् । अस्मै । नथ्यं । अंगिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत् । ईरते ।
 विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । हंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः नथ्यं नवतरमन्येष्वहष्टपूर्वं तन्नाहणं स्तोत्रमंगि-
 रस्वदंगिरस इवास्मा इन्द्रायार्चत । ब्रूत । यद्यस्माज्जातमाचस्यास्येन्द्रस्य शुष्माः
 शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदःसंगीतानि
 थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उद्गच्छन्ति ॥ ईर गतौ अनु-
 दाहते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यद्यस्माच्च विश्वा सर्वान् गोत्रा
 मेघान् । गा उदकानि चायंते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । परीवृता वृत्रेणाक्रां-
 तान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् हंहि । तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य
 मदे हर्षे संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेर-
 यामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता दृष्टान्मेघाक्रांतानि हंहितानि

पर्वतविले निरुद्धानि गोत्रा ॥ इनिचकट्यचश्चेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां
वृंदानि सहसैरयत् । तस्माद्विलान्निरगमयत् । तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् ।
ईरु गतौ । एयंतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायसे ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत जीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानः । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वं । परि । व्यत । जीर्षणि । द्यां । महिना । प्रति । अमुंचत ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इन्द्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः
सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धायसे ॥ घट्ट पाने ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् ।
अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता य
इन्द्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिव्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् । स इन्द्रो
महिना स्वकीयेन महिम्ना जीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । आधारयत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्ददस्याये ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्वक् पृथक् ॥ ३ ॥

अधः । अकृणोः । प्रथमं । वीर्यं । महत् । यत् । अस्य । अये । ब्रह्मणा । शुष्मं । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्वक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तद्वीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं
तत् । ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येनास्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्याये
पुरतो यच्छुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमैरयः । उद्गमयः । जीरयो जरयितारो
बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाह्म्याविताः
संतः सध्वक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या वियुक्ताः संतः प्रसिस्रते ।
प्रकर्षेण धावन्ति ॥ सु गतौ । जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ सध्व-
गिति सहस्य सध्रिरिति सध्वादेशः । अदिसध्वोरंतोदात्तत्वेन निपातनादुदङ्ग-
रित्ये रिति यणः स्वरितत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अथा यो विश्वा भुवनाभि मज्म-^१शानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।
 आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनेत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥
 अधः यः विश्वा भुवना अभि मज्मना ईशानऽकृत् प्रवयाः अभि अवर्धत ।
 आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वहिः । आ । अतनोत् । सीव्यन् । तमांसि । दुधिता ।
 सं । अव्ययत् ॥ ४ ॥

अथ अपि च प्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्मना बलेनाभिभूयेशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन्देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन्कुर्वन् अभ्यवर्धत । सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । आदनंतरं वहिर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावा-पृथिव्यावातनोत् । व्याप्नोत् । किंच तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीव्यन् विस्तारयन् समव्ययत् । आवृणोत् । जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स प्राचीनान्पर्वताँ हंहदोजसाधरा^१ मकृणोदपांमपः ।
 अधारयत्पृथिवी विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥
 सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । हंहत् । ओजसा । अधराचीनं । अकृणोत् । अपां । अपः ।
 अधारयत् । पृथिवी । विश्वऽधायसं । अस्तभ्रात् । मायया । द्यां । अवऽस्रसः ॥ ५ ॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षणांचतो गच्छतः सपशान् पर्वतान् ओजसा बलेन हंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमीं उन्नीवधार । अचत् । न करोदित्यर्थः । अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्यंदनलक्षणं कर्माधराचीनं । अधःप्रदेशमंचति गच्छ-तीत्यधराचीनं । तादृशमकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो रूमावपातयदित्यर्थः । किंच विश्वधायसं विश्वस्य धात्रीं पृथिवीं बलेनाधारयत् । मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां तुलोकमवस्रसः ॥ संसु गतौ । संप्रदिलक्षणा भावे कृप् ॥ अवपत-नादस्तभ्रात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।
 येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥
 सः अस्मै अरं बाहुभ्यां यं पिता अकृणोत् विश्वस्मात् आ जनुषः वेदसः परि ।
 येन पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हवी अवृणक् तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मै जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
 पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युक्त-
 षाद्वेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां यमाकृणोत् । तुवि-
 ष्वणिर्बहुकीर्त्तिर्महास्वनो वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वज्रेण
 हवी ॥ स्नात्वाद्यश्चेति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां शयध्यै शयनाय दीर्घ-
 निद्रायै न्यवृणक् ॥ वृणक्तिर्हि साकर्मो ॥ न्यवधीत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगं ।
 कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो येन मामहः ॥ ७ ॥
 अमाजूऽइव पित्रोः सचा सती समानात् आ सदसः त्वां इये भगं ।
 कृधि प्रऽकेतं उप मासि आ भर दद्धि भागं तन्वः येन ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अमाजूर्यावज्जीवं गृह एव जीर्यंती पित्रोः सचा मातापितृभ्यां सह
 भवंती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना सती दुहिता समानादात्मनः
 पित्रोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानमिति पंचमी ॥ गृह
 उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिये ॥
 ई गत्यादिः । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयडादेशः ॥ त्वां याचे । तच्च
 देयं धनं प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं कृधि । कुरु । तच्चोपमासि । एता-
 वदिदं धनमिति कुरु । आभार । तच्च धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तन्वः
 शरीराय मममिति यावत् दद्धि । देहि । येन धनेन ममहः । स्तेऽपृथिव्याद् आ
 पूजयसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिद्रापांसि वाजान् ।

अविह्विद्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निद्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । ददिः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविह्वि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं हुवेम ॥ ह्वयतेर्लिङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥ हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्नानि ददिः ॥ दाण दाने । आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्भावादभ्यासादिकार्यं । न लोका-
व्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे इन्द्र चित्रया नानाप्रकारयोती ऊत्या पालनेन नोऽस्मानविह्वि । रक्ष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्मान्वस्य-
सोऽतिशयेन वसुमतः कृधि । कुरु ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

गिष्ठा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

गिष्ठा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्रमं सूक्तं गार्त्समदं त्रिष्टुभैमदं । प्रातरित्यनुक्रांतं ।
लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्ररश्मिः ।

दशरिचो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंथो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुः । युगः । त्रिः । कशः । सप्रऽरश्मिः ।

दशऽअरिचः । मनुष्यः । स्वऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंथः । भूत् ॥ १ ॥

रथो रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽचेति नवः स्तुतिमा । सस्त्रिः ॥ स्ना शौचे । आहगमहनेति क्षिप्रार्थः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्माभिः । चतुर्युगः । युज्यंत इति युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः । अध्वर्याद्यृत्विगभिप्रायं वा । चिकणः । तिस्रः कणा वाचो मंद्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः । सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छंदांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि छंदांसि यस्य स तथोक्तः । दशरिचः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्युभिप्रायं वा । मनुष्यो मनुष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रै रंक्ष्यः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः सस्त्रिः ॥ मनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रमंतेऽस्मिन्निति रथः स्यंदनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्वैरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः चिकणः । तिस्रः कणा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशरिचो दशवक्त्रः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयितंद्रथ इष्टिभिर्यगीर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्त्यो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

स यज्ञः सोमो वास्मा इंद्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्नोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्नोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्नोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये ऋत्विजोऽन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो जयसमर्थः स यज्ञः सोमो वान्येभिरन्यैरिंद्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदाहृते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

हरी नु कं रथ इंद्रस्य योजमायै मृक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इंद्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इंद्रस्य संबंधिनि रथे हरी एतन्नामकावश्चौ नु क्षिप्रं कं सुखेनायै गमनाय नवेनान्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन मृक्तेन साधनेन योजं । युनज्मि ॥ युजिर् योगे । लुङि इरितो वेति च्लेरङादेशः ॥ अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मद्यतिरिक्ता यजमानासो यजमानास्त्वां सु सुष्ठु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयंतु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यतस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वदीर्घा । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ ज्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र यात्या चतुर्भिरा षड्विहूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । ज्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र होतृभिराहूयमानस्त्वं ज्वाभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरिभिरायाहि । तथा षड्विरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यचो यत् । ईदृशीतीति ॥ पातय्यं सोमं प्रत्यष्टाभिरश्चैरायाहि ॥ अष्टनो दीर्घात् । आ० ६. १. ११२. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमख मुयज्ञ मुधन वा हे इन्द्र अयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा कार्षीः ॥ करोतेर्लुङि मन्वे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्घ्रादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपींद्रस्य ज्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदान्नानात्वं । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विंशत्या चिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिंद्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयं ॥ ५ ॥

आ विंशत्या । चिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपेयं पातय्यं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । चिंशता चिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैर्हरिभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरहणैः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ठ्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाडा शतेन हरिभिरुद्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उद्यमानः ।

अयं । हि । ते । शुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

अशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हरिभिरुद्यमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इन्द्र हि यस्मात्ते मदाय हर्षाय शुनहोत्रेषु । मुखेन हूयते सोमो येभिरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वयं सोमस्त्वाया त्वत्कामनया परिषिक्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुषा हि विहव्यो बभूयास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुषा । हि । विऽहव्यः । बभूय । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इंद्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव स्तुतिमच्छाभिलक्ष्य याहि । विश्वा व्याप्नौ
हरी रथस्य धुरि युगप्रांति धिष्व । संयोजय । पुरुचा पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैस्त्वं
विहव्यो विविधं ज्ञातव्यो बभूथ । बभूविथ ॥ बभूथाततंथ जगृभम ववर्धेति निपा-
तनादिभावः ॥ हे शूर अस्मिन्सवने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न म इंद्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इंद्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इंद्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदा-
चिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतेर्लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । अडागमः ॥ अस्येन्द्रस्य
दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अभिमतफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङि रूपं ॥
ज्येष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ये वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गर्भस्तौ बाहावुप
समीपे वर्तिनः स्याम । इंद्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये
सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो
भवेम । यद्वा प्राये प्राये । यज्ञेऽप्येव गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन् युद्धे
जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्टां स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्टा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । देम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

अपाय्यस्येति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमैंद्रं । अपायीत्युक्तांतं ।
लैंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येषा । आ० ६. ४. ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

अपाय्यस्यांधसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

इन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यंतश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अंधसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । वावृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यंतः । च । नरः ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ प्रीङ् तर्पणे । अमुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदक्षमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेर्य्यत्ययो बहुत्वमिति चिण् कर्तरि भवति । छंदसि लुङ्लुङ्ङि इति लोट्ये लुङ् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षाया कर्मणि षष्ठी ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इन्द्र ओको दधे । सेव्यतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इन्द्राय स्तोत्रमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवाप्तं दधिरे । तदेतदपायीति पूर्वणान्वयः ॥

दे

॥ अथ द्वितीया ॥

अस्य मंदानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोऽवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य । मंदानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहि । इन्द्रः । अर्णः । अवृतं । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयोः । न । स्वसराणि । अच्छा । प्रयांसि । च । नदीनां । चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मंदानो हृष्यन् वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इन्द्रोऽर्णोऽवृतमुदकस्यावरकमुदकेनातं वाहिं वृषं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिनत् ॥ ओषश्च छेदने । तौदादिकः । लङि यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिभेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तच्च दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्ण्यते प्राप्यंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स माहि॒न इ॒न्द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒रय॑द॒हिहा॒च्छा॒ समु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॑त्सूर्यं वि॒द॒त्ता अ॒क्नु॒नाह्ना॑ व॒युना॑नि सा॒धत् ॥ ३ ॥

सः । माहि॒नः । इ॒न्द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र । ऐ॒रय॑त् । अ॒हिऽहा । अ॒च्छ । स॒मु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॑त् । सू॒र्यं । वि॒द॒त् । गाः । अ॒क्नु॒ना । अ॒ह्ना । व॒युना॑नि । सा॒धत् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहाहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । बहुलं छंदसीति भूतकाले क्षिप् ॥ स इन्द्रोऽपामर्णः ॥ ऋ गतौ ॥ स्तोत्रोलक्षणं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽगिरसां विद्वान्निर्वर्तिनामावृतानां गवां लाभाय सूर्यमजनयत् । ततो गाः पणिभिरपहता गा विदत् । अलभत ॥ विदिर् लाभे । लुडीरितो वेति चूरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथाक्नुना तेजसाह्नां दिवसानां वयुनानि प्रशान्तानि प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सो अ॒प्र॒तीनि॒ मन॑वे पु॒रु॒णी॒द्रो दा॑शहा॒णुषे॒ हंति॑ वृ॒त्रं ।

स॒द्यो यो नृ॑भ्यो अ॒तसा॑य्यो भू॒तप॑स्पृ॒धाने॒भ्यः सू॒र्यस्य॑ सा॒तौ ॥ ४ ॥

सः । अ॒प्र॒तीनि॒ । मन॑वे । पु॒रु॒णि । इ॒न्द्रः । दा॑शत् । दा॒णुषे॒ । हंति॑ । वृ॒त्रं ।

स॒द्यः । यः । नृ॑भ्यः । अ॒तसा॑य्यः । भू॒त् । प॑स्पृ॒धाने॒भ्यः । सू॒र्यस्य॑ । सा॒तौ ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दाणुषे हविर्दत्तवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरुणि बन्धप्रतीत्युत्कृष्टानि धनानि दाशत् । ददाति । किंच वृत्रमसुरं हंति । कीदृशः । य इन्द्रः सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूते पस्पृधानेभ्यः अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्पर्धमानेभ्यः स्तोत्रुभ्यः सद्यस्तदानीमेवातसाय्यस्तत्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सातौ ॥ षोऽतकर्मणि । अधिकरणे क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युडे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

अश्याम तत्साप्रमाश्रुषाणा ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते । इं॒द्र । उ॒च॒थं । अ॒हे॒म । अ॒व॒स्या । न । त्म॒ना । वा॒ज॒यंतः ।

अ॒श्या॒म । तत् । सा॒म्रं । आ॒शु॒षा॒णाः । न॒न॒मः । व॒धः । अ॒दे॒व॒स्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे इंद्र अवस्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया वाजयंतस्त्वां वलिनं कुर्वतः । यद्वा अवस्या यशःकामनया वाजयंतोऽन्नमिच्छंतः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंत इति क्यजंतवे चित्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं स्यात् वाजयंतः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोचथं स्तोत्रं त्मना आत्मना ॥ २४६६ ॥ नाहेम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहिं गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आशुषाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि व्यत्ययो बहुलमिति लिट्यपि विकरणद्वय उप्रत्ययः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं यदभिलषितं तत्साम्रं सप्तपुरुषसंबन्धि साम्रपदीनं सख्यमश्याम । व्याश्रुयाम । अदेवस्य देवानिन्द्रादीन् ॥ नतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यंते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधं ॥ ननमः । तदधो नमय ॥ ननमः । एषु प्रह्वे । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ए॒वा ते॒ गृ॒त्स॒म॒दाः । शू॒रः । न॒ व॒यु॒ना॒नि॒ त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यंतः॑ इं॒द्र ते॒ न॒वी॒यः । इ॒ष॒मूर्जं॑ सु॒क्षि॒तिं॑ सु॒खं॑ म॒शुः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॒ । गृ॒त्स॒ऽम॒दाः । शू॒र । म॒न्म॑ । अ॒व॒स्य॒वः । न । व॒यु॒ना॒नि॒ । त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्यंतः॑ । इं॒द्र । ते॒ । न॒वी॒यः । इ॒ष॒ । ऊ॒र्जं॑ । सु॒ऽक्षि॒तिं॑ । सु॒खं॑ । अ॒शुः ॥ ८ ॥

शूर बलवन् हे इंद्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अच यास्कः । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. । इति । तथाविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरमुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छंतः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यंतः स्तोत्रं कर्तुमिच्छंतो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्ममूर्जं बलं सुखं सुखं चाशुः । प्राशुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमंद्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं ।
सूक्तविनियोगो लिंगादवधार्यतां ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वयं ते वयं इंद्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथं ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुखमियक्षंतस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयं । ते । वयः । इंद्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथं ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुखं । इयक्षंतः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे । प्रकर्षण संपादयामः ।
तच्च दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति
तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु मुष्टु विद्धि । जानीहि ॥ विदेज्ञा-
नार्थस्य लोटि रूपं । वाक्चादित्वादनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः ।
तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस इषया स्तुत्या दीध्यतो दीप्यमानाः ॥
दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य
उपसंख्यानमिति वतुप् ॥ तत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुखं सुखमियक्षंतः ।
याचमानाः । यद्वा सुखं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन्देवानियक्षंतः ॥ इयक्षतिर्ग-
तिकर्मा ॥ हविषा तान् प्राप्नुवंतो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिर्हृती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि । जनान् ।

त्वं । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ताभिस्त्वदीयाभिर्हृती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किञ्च त्वायतः ॥ सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां सुलुगिति सौराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकोऽसि । भवसि । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य त्वमिनः । ईश्वरः खलु । वरूता ॥ ग्रसितस्तभितस्तभितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किञ्च त्वं तस्य स्तोतुरित्याधीरेवंविधोपद्रवोपशान्तिरूपकर्मसि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स नो युवद्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमृती पचंतं च स्तुवंतं च प्रनेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः स्तोतृभिराह्वातव्यो होतव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः सुखकरः स इन्द्रो नरां ॥ ३ ॥ शब्दस्यामि छांदसो गुणः नरशब्दस्य वसत्यागमानुशासनस्यानित्यत्वानुडभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शश श्रुतगतौ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकं हवीषि पचंतं स्तुवंतं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः । एवमयं यजमानमृती ऊत्या रक्षणेन प्रनेषत् ॥ नयतेर्लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमु स्तुष इंद्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायेः ॥ ४ ॥

तं । उं इति । स्तुषे । इंद्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । डयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेद्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिंद्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निंद्रे पुरा पूर्वं स्तोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शाशदुश्च । शनून् हिंसितवन्तश्च ॥ शट् शातने । लिटि तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ डयानः स्तोतृभिर्योच्यमानः स इंद्रो ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्यस्य यज्ञमानस्य वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सो अंगिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिंद्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इंद्रः । गातुं । इष्णन् ।

मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिञ्थत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबन्धीन्युचथोक्त्यानि जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि क्सौ रूपं ॥ सेवमानः स इंद्रो गातुं पणिभिरुपद्रुतानामंगिरसां मार्गमिष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः सूर्येण स्वात्मभूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उषसो व्यावर्तते । तादृशः स इंद्रोऽश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिञ्थयत् । अश्रययत् । शिञ्थितीचकार ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्सतमः ।

अव प्रियमर्शमानस्य साह्याज्जिह्वो भरहासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्सऽतमः ।

अव । प्रियं । अर्शमानस्य । साह्यान् । जिह्वः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमानः श्रुतः कीर्त्तिमान् अत एव दस्सतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इन्द्रो मनुषे मनोरथमूर्ध्वो भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून्भिभवन् स्वधावान् बलवानिन्द्रोऽर्शमानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्यैतन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेट्यडागमः । ह्यहोर्भः ॥

✓

॥ अथ सप्तमी ॥

स वृचहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयन्नि ।

अजनयन्मनवे क्षामपश्च सचा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृचऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरंऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अजनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सचा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृचहा वृचस्य हन्ता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इन्द्रः कृष्णयोनीर्निकृष्टजातीदासीरूपक्षपयित्रीरामुरीः सेना व्यैरयत् । व्यनुदत् । किंच मनवे मनोरथं क्षां पृथिवीमप उदकानि चाजनयत् । यजमानस्य सचा महान्तं शंसमभिलाषं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सौचो धातुः । शपः श्रुः । तुजादि-त्वादीर्घः ॥ यद्वा सचा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनामूरेण निषिक्तेतस्का दासीर्भार्या व्यैरयत् । व्यनुदत् । तथा मंचः । यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिश्चनेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तस्मै तवस्यमनु दायि सचेद्राय देवेभिरर्णसांती ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्नेर्युहन्वी दस्यूपुर आयसीर्नि तारीद् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्य । अनु । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्णेऽसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाह्वोः । धुः । हवी । दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवतशैलैः स्तोतृभिरर्णसाताबुदकलाभे निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्य तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनत्रये दायि । अदायि । यद्वा तवस्यं । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इंद्रायोदायि । तथा मंचः । अनु ते दायि मह इंद्रियायेति । यद्यदास्येन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽसुरवध-सूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीदो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यून्-सुरान् हवी हत्वा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्टा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्बदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्टा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । बदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

विश्वजित इति षड्वचं दशमं सूक्तं गार्त्समदमिंद्रं । अंत्या चिष्टुप् । शिष्टाः पंच जगत्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अपऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इन्द्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेजे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शत्रूविजयेन तदीयधनानां जेजे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेजेऽधिपतये । सचाजिते सचा संततं जयशीलाय महतो जेजे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेजे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूः । तस्या जेजे । अश्वजिते गोजिते बलेनापहतानां गवां जेजे । अञ्जिते वृक्षेणाक्रांतानामपां जेजे । यज्ञताय यज्ञनीयाय । तस्मा इन्द्राय हर्यतं ॥ हर्य गतिकान्योः । भृमृदशी-
त्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाळ्हाय सहमानाय वेधसे ।
तुविग्रये वहूये दुष्टरीतवे सचासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥
अभिभुवे । अभिभंगाय । वन्वते । अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे ।
तुविग्रये । वहूये । दुष्टरीतवे । सचासहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्वेऽभिभंगायामुराणां भञ्जकाय वन्वते ॥ वन षण्
संभक्तौ । व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां संभञ्जकाय । अषाळ्हाय ॥ सहेः
कर्मणि निष्ठा । उक्त्वाभावश्चादसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय
वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । औणादिकः
कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविभिर्वहुभिः स्तोतव्याय । वहूये सर्वस्य वोढे दुष्टरीत-
वेऽन्येर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । सचासहे सर्वदाभिभवित्वे महतोऽभिभवित्वे वा एवं-
विधायेंद्राय नमो नमः शब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो
लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्कित्यङादेशः । वच उमित्युम् ।
गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सचासाहो जनभक्षो जनसहस्रवर्धनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।
वृत्तचयः सहुरिर्विस्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥
सचासहः । जनभक्षः । जनसहः । च्यवर्धनः । युध्मः । अनु । जोषं । उक्षितः ।
वृत्तचयः । सहुरिः । विशु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सचासहो बहूनामभिभविता जनभक्षो जनानां यजमानानां कामप्रदानेन
संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनसहो बलिनां जनानामभिभविता ध्यवनः
शत्रूणां ध्यावयिता स्वस्थानात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उक्षितः
सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते
पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चय-
तिर्हिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं यो वै भागिनं भागाद्बुदते चयते वैनं स
यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति । सहुरिः ॥ जसिसहोरु-
रिन्नित्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विश्व प्रजास्वारितः पालकत्वेन प्रा-
पितो भवति । तादृशस्येन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि
प्रवोचं । प्रकर्षणं वदामि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒नानु॒दो वृ॒षभो॒ दोध॑तो व॒धो गं॒भीर॑ ऋ॒ष्वो अ॒सम॑ष्टकाव्यः ।

र॒ध॒चोदः॑ अ॒थनो॑ वी॒क्रित॑स्पृ॒षुरि॑न्द्रः सु॒यज्ञ॑ उ॒षसः॑ स्व॒र्जन॑त् ॥ ४ ॥

अ॒ननु॑ऽदः । वृ॒षभः । दो॒धतः । व॒धः । गं॒भीरः । ऋ॒ष्वः । अ॒सम॑ष्टऽकाव्यः ।

र॒ध॒ऽचोदः॑ । अ॒थनः॑ । वी॒क्रितः॑ । पृ॒षुः । इ॒न्द्रः । सु॒यज्ञः । उ॒षसः॑ । स्वः । ज॒नत् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाददातीत्यनुदः । आतश्चोपसर्ग इति कर्तरि कः । स
नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः
कामानां वर्षिता । दोधतः ॥ दुग्धिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधो हन्ता गंभीरो
महत्त्वेन गांभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः संचेः । असमष्टकाव्यः ॥
अशू व्याप्नोति । कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वादिद्विकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्त-
कर्मा । रधचोदः ॥ रध हिंसासंराध्योः ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां
शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहारेण शतयिता । वीक्रिते दृढांगः
पृषुः स्वतेजसा जगद्धाय वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इन्द्र उषसः स्वः
सूर्ये ज्योतिः । स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्ये च जनत् । प्रादुश्चकार ॥

॥ अथ पंचमी ॥

य॒ज्ञेन॑ गा॒तुम॑धुरो॒ विवि॑दिरे॒ धियो॑ हि॒न्वा॒ना उ॒शिजो॑ मनी॒षिणः॑ ।

अ॒भि॒स्वरो॑ नि॒षदा॒ गा अ॒व॒स्य॒व इ॒न्द्रं हि॒न्वा॒ना द्र॒वि॒णान्या॑शत ॥ ५ ॥

यज्ञेन। गातुं। अप्सतुरः। विविद्रे। धियः। हिन्वानाः। उशिजः। मनीषिणः।
अभिस्वरा। निःसदा। गाः। अवस्यवः। इंद्रे। हिन्वानाः। द्रविणानि। आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिंद्रे प्रेरयंत उशिज इंद्रं कामयमाना मनीषिणो मेधा-
विनोऽगिरसोऽप्सुरोऽपां प्रेरकादिं द्राक्षातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्रे।
लेभिरे। ततोऽवस्यवो रक्षन्ति इंद्रे गाः स्तुतीर्हिन्वानाः ॥ हि गतिवृद्धोः
स्वादिः ॥ प्रेरयंतस्तेऽगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन
स्तोत्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत। प्राप्नुवन् ॥ अशोतोऽश्वि-
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्रिं दक्षस्य सुभगत्वस्मे।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वादानं वाचः मुदिनत्वमहं ॥ ६ ॥

इंद्रं श्रेष्ठानि। द्रविणानि। धेहि। चित्रिं। दक्षस्य। सुभगत्वं। अस्मे इति।

पोषं। रयीणां। अरिष्टिं। तनूनां। स्वादानं। वाचः। मुदिनत्वं। अहं ॥ ६ ॥

हे इंद्र श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि। निधेहि। दक्षस्य ॥
दशेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्रिं ख्यातिं धेहि। अस्मे अस्मभ्यं
सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा निधेहि। रयीणां त्वया दत्तानां धनानां
पोषं समृद्धिं धेहि। तनूनामंगानां। यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः।
तनोतेः करण उपत्ययः ॥ तेषामरिष्टिमहिंसां धेहि। तथाऽस्दीयाया वाचः
स्वादानं स्वादुतां। अहं मुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि। येषु हीदादयो देवा
इज्यन्ते तानि मुदिनानि। तेषां भावः मुदिनत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

चिकटुकेष्विति चतुर्चमेकादशं सूक्तं गार्त्समर्दमंद्रं। अत्रेयमनुक्रमणिका।
चिकटुकेषु चतुष्कमष्टाद्यतिशङ्करमंत्याष्टिर्वेति। आद्यायामष्टिच्छंदश्चतुःषष्ठ्य-
क्षरा। अवशिष्टाः षष्ठ्यक्षरा अतिशङ्कर्यः। अंत्याष्टिर्वा ॥ षोडशिशस्त्रे चिकटु-
केष्विति तृचः। सूचितं। चिकटुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ध्वस्मै पुरोरथमिति
तृचावातिछंदसौ। आ० ६, २, इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य चि-
कटुकेष्विति प्रथमा। दशमेऽहनीति खंडे सूचितं। आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः

स्थाने । चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. । इति ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । तस्य विशेषान्वक्ष्याम इति खंडे सूचितं । चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. । इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. । इति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

चिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपस्तोममपिवविष्णुना सुतं यथावशत् ।
स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥
चिऽकटुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽशुष्मः । तृपत् । सोमं । अपिवत् ।
विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।

सः । ईं । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महामुरुं । सैनं । सश्वत् । देवः । देवं ।
सत्यं । इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महिषो महान् पूज्यस्तुविशुष्मो बहुबलस्तृपत् ॥ तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ तृपन् इंद्रस्तुकेषु ज्योतिर्गो-
रायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्रविकेध्वहः सु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवमयः सक्तुभिर्मि-
श्रितं ॥ आहुपूर्वस्य श्रीणातेः क्षिपि अपस्पृधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥
तं सोमं विष्णुना सहापिवत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथा-
पिवत् ॥ वश कांती । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो
महां महान्तमुरुं तेजसा विस्तीर्णमीमेनमिंद्रं ममाद् । अमादयत् । किमर्थं ।
महि महबृचहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः सवन् देवो दीप्यमानः
स सोमः सः यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिंद्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्यामि-
कर्म ॥ व्याप्नोतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अथ विष्णीमाँ अभ्योजसां क्रिविं युधाभंवदा रोदसी अपृणदस्य मज्जमेना प्र वावृधे ।
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥

अध॑ । त्विषि॑ऽमान् । अभि॑ । ओज॑सा । क्रिवि॑ । युधा॑ । अभ॑वत् । आ॑ । रोद॑सी इति॑ ।
 अपृ॑णत् । अस्य॑ । मज्म॑ना । प्र॑ । ववृ॑धे ।
 अध॑त्त । अन्यं॑ । जठ॑रे । प्र॑ । ई॑ । अरि॑च्यत् । सः॑ । ए॒नं॑ । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं ।
 इ॒न्द्रं॑ । स॒त्यः । इ॒न्द्रुः॑ ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्र ओजसा बलेन क्रिवि नामासुरं युधा युद्धेनाभ्यभवत् । अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणत् । स्वतेजसा समन्तात्पूरयामास । तथास्य पीतस्य सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्यान्यं भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत् । प्रारेचयत् । एतेनार्द्धमिन्द्राय अर्द्धमन्येभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सा॒कं जा॒तः क्रतु॑ना सा॒कमोज॑सा ववक्षि॑थ सा॒कं वृ॒द्धो वी॒र्यैः सा॒सहि॑र्मृ॒धो वि॒चर्ष॑णिः ।
 दा॒ता रा॒धः स्तु॒वते॑ का॒म्यं वसु॑ सैनं॑ स॒श्वद्दे॒वो दे॒वं स॒त्यमि॑न्द्रं स॒त्य इ॒न्द्रुः॑ ॥ ३ ॥
 सा॒कं जा॒तः । क्रतु॑ना । सा॒कं । ओज॑सा । ववक्षि॑थ । सा॒कं । वृ॒द्धः । वी॒र्यैः । सा॒सहिः॑ ।
 मृ॒धः । वि॒चर्ष॑णिः ।

दा॒ता । रा॒धः । स्तु॒वते॑ । का॒म्यं । वसु॑ । सः । ए॒नं॑ । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं । इ॒न्द्रं॑ ।

स॒त्यः । इ॒न्द्रुः॑ ॥ ३ ॥

स॒त्यं । इ॒न्द्रुः॑ ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनतस्य हिंस्रं मंत्रत्वादास्य भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहं क्षणैः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संयमान्वा सासहिः ॥ न लोकाथयेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता । विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् ववक्षिषेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव त्यक्ष्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्य दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विष्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषं ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नयं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्यं । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुं । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इषं ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नयं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्यत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गादोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । आघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् त्वमपस्तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः । प्रेरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्नोति देवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिभूयतु । किंच शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इषं हविलक्षणमन्नं च विदात् ॥ विदिर् लाभे शविकरणी । लेट्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ गार्त्समदे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्युचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं तु बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिंगाः पंचदश्यंत्ये चिष्टुभाविति । पंचदश्येकोनविंशी च चिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथमं यस्य । आ० ४. ६. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नृतिभिः सीद सादनं ॥ १ ॥

गणानां । त्वा । गणऽपतिं । हवामहे । कविं । कवीनां । उपमश्रवऽतमं ।

ज्येष्ठऽराजं । ब्रह्मणां । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पातयितः गणानां देवद्विगणानां संबन्धिनं गणपतिं त्रिगुणां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमंश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माङ् माने । अतश्चोपमसर्गं करणेऽङ्प्रत्ययः । द्वापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजतं ब्रह्मणां मंचाणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोऽस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हंतुभूतैः सादनं । सीदंत्यस्मिन्निति सदनं । यद्गृह्णामसीद । उपविश ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

देवाश्चिन्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्मा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियं । भागं । आनशुः ।

उस्माऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषां । इत् । जनिता । ब्रह्मणां । असि ॥ २ ॥

असुर्यं असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानवत्स्वे त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवत्स्वे तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानां शिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमंचैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मखद्विगुणैश्च श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्मा इव । उस्माः किरणाः ॥ स्फायित-चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा द्वाहणं जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंचाणां जनिता जनयितृवासि ॥ जनिता मंच इति निपातनाखिलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ विवाध्या परिरापस्तमांसि च ज्येतिष्यंतं रथमृतस्य तिष्ठसि ।

बृहस्पते भीमममिचदंभनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदं ॥ ३ ॥

आ। वि॒ऽबाध्य॑। परि॒ऽरपः॑। तमा॑सि। च। ज्योति॑ष्मन्तं। रथं॑। ऋ॒तस्य॑। ति॒ष्ठसि॑।
बृ॒हस्पते॑। भी॒मं। अ॒मिच॑ऽद॒भनं॑। र॒क्षःऽह॑नं। गो॒त्र॑ऽभि॒दं। स्वः॑ऽवि॒दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः। परितो रपः पापरूपं रक्षः॥ यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि। क्तिप् ॥ परिवदतो निंदकान् तमांसि च विवाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममिच-दभनं शत्रूणां हिंसकं। तदेवाह रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं रथमातिष्ठसि। अधितिष्ठसि॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सु॒नी॒तिभि॑र्नयसि॒ चाय॑से॒ जनं॑ यस्तु॒भ्यं दा॑शा॒न्न तमं॑हो अ॒श्ववत्॑।
ब्र॒ह्म॒द्विष॑स्त॒पनो॑ म॒न्युमी॑र॒सि बृ॒हस्पते॑ म॒हि तत्ते॑ म॒हित्व॑नं ॥ ४ ॥
सु॒नी॒तिऽभिः॑। न॒यसि॑। चाय॑से। जनं॑। यः। तु॒भ्यं। दा॑शात्। न। तं। अ॒हं। अ॒श्ववत्॑।
ब्र॒ह्म॒द्विषः॑। त॒पनः॑। म॒न्युऽमीः॑। अ॒सि। बृ॒हस्पते॑। म॒हि। तत्। ते। म॒हिऽत्व॑नं ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः। शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः। तैर्जनं नयसि। अपेक्षितफलं प्रापयसि। चायसे। जनमापन्नो रक्षसि च। यो यज-मानस्तुभ्यं हविलक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत्॥ दाशु दाने। लेट्यडागमः॥ तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्ववत्। न प्राप्नुयात्॥ अश्वोतर्लेटि व्यत्ययेन दाशुऽदं। अडागमः॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा वेष्टुस्तपनस्ताप-कोऽसि। किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि॥ मीड् हिंसायां। क्तिप्॥ ते तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहत्म्यमस्ति॥

॥ अथ पंचमी ॥

न तमं॑हो न दुरि॑तं कुतश्च॒न नारा॑तयस्ति॒तिरु॑नं॒ ह्यया॑वि॒नः।
वि॒श्वा इ॒दस्मा॑द्भ॒रसो॑ वि बा॒धसे॒ यं सु॑गो॒पा र॑क्ष॒सि ब्र॒ह्मण॑स्पते ॥ ५ ॥
न। तं। अ॒हं। न। दुः॑ऽइ॒तं। कुतः॑। च॒न। न। अ॒रा॒तयः॑। ति॒तिरुः॑। न। ह्यया॑वि॒नः।
वि॒श्वाः। इ॒त्। अ॒स्मात्। ध्व॒रसः॑। वि। बा॒धसे॑। यं। सु॑गो॒पाः। र॑क्ष॒सि। ब्र॒ह्मणः॑। प॒ते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं

जनमंह आहंतथं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । आतमं हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा ह्याविनः । मनस्यन्यक्रियायां चान्यदित्येतद्वयं येषामस्ति ते ह्याविनो वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते । किंच धरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विशेषेण बाधस एव ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकेनचिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तं नो गोपाः पथिकृच्चक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मतु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

तं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्रः । दधे । स्वा । तं । मर्मतु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गश्च भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान् नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य ह्रः ॥ हृ कौटिल्ये । भावेऽसुन् ॥ नैऽद्विष्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मतु । मोचयतु ॥ मृङ् प्राणत्यागे । अंतर्भावितरण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथं । सुऽगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अनागसोऽभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छृतः ॥ सानु समुच्छृतमिति यास्कः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्त्यो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनाच्चोऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयति साकर्मा ॥ हिंस्यात् । तं मर्तं पथो वैक्रान्मागोऽपवर्तय । निवर्तय ।

नोऽस्माकमस्यै देववीतये । देवानां वीतिं सोमभक्षः ॥ मर्चयतांति देववीतिर्यः ।
अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कुरु ।
यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ ह॒वामहे॑ऽव॒स्पतर॑धिव॒क्तार॑म॒स्मयुं॑ ।

बृ॒हस्प॑ते दे॒वनि॒दो नि ब॑र्ह॒य मा दु॑रे॒वा उत्त॑रं सु॒खमु॑च्च॒शन् ॥ ८ ॥

चा॒तारं॑ । त्वा । त॒नूनां॑ । ह॒वामहे॑ । अव॒स्पतः॑ । अधि॒व॒क्तारं॑ । अ॒स्म॒ऽयुं ।

बृ॒हस्प॑ते । दे॒व॒ऽनि॒दः । नि । ब॑र्ह॒य । मा । दुः॒ए॒वाः । उत्त॑रं । सु॒खं । उत् । न॒शन् ॥ ८ ॥

अवस्पतः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापन्नः पारयितः हे
ब्रह्मणस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु
पक्षपातेनाधिकं वक्तारमस्मयुं हविःप्रदानस्मात् कामयमानं त्वां हवामहे ।
अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदो देवनिन्दकानसुरान् निबर्हय । वि-
नाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुखं सुखं मा उच्चशन् ।
मा व्याप्नुवंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्र॒ह्मण॑स्पते स्पा॒र्हो वसु॑ म॒नुष्या॑ द॒दीम॑हि ।

या नो॑ दू॒रे त॒क्रितो॑ या अ॒रात॑योऽ॒भि संति॑ ज॒भया॑ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यं । सु॒वृधा॑ । ब्र॒ह्मणः॑ । प॒ते । स्पा॒र्हो । वसु॑ । म॒नुष्या॑ । आ । द॒दीम॑हि ।

याः । नः । दू॒रे । त॒क्रितः॑ । याः । अ॒रात॑यः । अ॒भि । संति॑ । ज॒भय॑ । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयिषा त्वया हेतुना वयं स्पर्हो स्पृहणीयानि
वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो
दानृभ्य आददीमहि । गृह्णीमहि ॥ आडो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥
दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तक्रितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसंति । अभि
भवन्ति अनप्रसः कर्महीनाः ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय । नाशय ॥ जभि
नाशने चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं । त्वया वयं सुवर्धयिषा ब्रह्मणस्पते स्पृहणी-
यानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि । याश्च नो दूरे तक्रितो याश्चातिकेऽरात-

योऽदन्तःशरीरो वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि०
३. ११. । इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिना युजा ।
मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥
त्वया वयं उत्तमं धीमहे वयं बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिना युजा ।
मा नः दुःशंसः अभिदिप्सु ईशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते ॥ पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनेति किन्प्रत्ययः ।
छांदसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेन सस्त्रिना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया
हेतुनोत्तमं वयो हविलक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । देवादिकः ॥
दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा
ईशत । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्ये । लेट्छाडागमः ॥ वयं मतिभिः
स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चिंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शचुं पृतनासु सासहिः ।
असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उयस्य चिहमिता वीक्रुहर्षिणः ॥ ११ ॥
अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवं । निऽतप्ता । शचुं । पृतनासु । सासहिः ।
असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उयस्य । चित् । दमिता । वीक्रुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः ।
दाचंतरण्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । आहवं ॥ आहूय-
तेऽचेत्याहवो युद्धं । आडि युद्धे । पा० ३. ३. ७३. । त्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥
तद्युद्धं जग्मिर्गता ॥ आहगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्छाडाहवमित्यत्र षष्ठी-
प्रतिषेधः ॥ शचुं शक्रादिनां निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ नतत्वात्षष्ठीप्र-
तिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. । इति षत्वं । तादी च नितीति
गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संयामेषु सासहिः शचूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः

सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । ऋणया ऋणस्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणा-
मिश्रयोः । एयंतस्य क्षिपि णिलोपे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥ किंच उयस्य
चित् ओजस्विनोऽपि दमितोपगमयिता वीरुहर्षिणो दृढहर्षस्य कामुकस्य
नास्तिकस्य चिह्मितासि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुः । एवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आमुरवृत्तिविशिष्टेन मनसा-
स्मान् रिषण्यति । हिनस्ति ॥ दुरस्युर्द्विषण्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः ॥
यश्चोयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुक्थस्य
शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शासितृणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान्
जिघांसति । हंतुमिच्छति ॥ हंतेः सन्यज्जनगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य
वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नोऽस्मान्मा प्रणक् ॥ पृची संपर्के अम्वि-
करणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥
किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य
मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गंता वाजेषु सनिता धनं धनं ।

विश्वो इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथौ इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गंता । वाजेषु । सनिता । धनं । धनं ।

विश्वोः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्हा । रथान् । इव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिभरेषु संयामेषु हव्यो योद्धृभिः स्वरक्षणार्थमात्तव्यो नमसो-
पसद्यः सदैर्जितोपसदनीयः । किंच वाजेषु गंता । संयामेषु रक्षणार्थं गमन-
शीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ नंतत्वात्पक्षप्रतिषेधः ॥ तथार्यः

स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिभवनेच्छावतीर्विधा इत् सर्वा एव मृधो हिं-
सिकाः सेना रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथि-
लीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथांश्च विववर्ह ॥ लडर्थे लिट् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।

आविस्तकृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यं ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो
रक्षसांस्तप । तापय । ये रक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निंदाया
विषयं दधिरे । कृतवन्तः । तान् तापयेति समन्वयः । ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंस-
नीयं यद्वीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व । प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण
परिरापः परिवदतो निन्दितो अर्दय । विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशावेषा हविषोऽनुवाक्या । प्रदत्ता हविर्हविः खंडे सूचितं । बृहस्पते
अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. इति ॥ एषैवा-
श्विनशस्त्रे परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधा-
नीया । आ० ६. ५. इति ॥

॥ सैषा मूक्ते पंचदशी ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमस्विभाति ऋतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति । ऋतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चिचं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य
यद्ब्रह्मवर्चसं तेजोऽर्हात् । पूजयेत् ॥ अर्हं पूजायां । लेट् ङागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु
द्युमत् दीप्तियुक्तं ऋतुमत् जानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति । विशेषेण दीप्यते ।
यच्च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत् ॥ दीपयति दीप्तिर्कर्म ॥ दीपयति ।

चित्रं तद्वत्तु यं न ब्रह्मवर्चसं द्रविणमस्मात् धेहि । निधेहि ॥ यथा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमर्तावाहम् । श्रद्धीत । यच्च त्वत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दक्षिण्यं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसानादिसन्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मात् धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्यो ब्रह्मवर्चसं परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवतीति । ४. ११. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकत्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अग्निं द्रुहस्यदे निरामिणो रिपवोऽन्वेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साक्षो विदुः ॥ १६ ॥

मा। नः। स्तेनेभ्यः। ये। अभि। दुहः। पदे। निरामिणः। रिपवः। अक्षेषु। जग्धुः।

ॐ । देवानां । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साक्षः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्यान्मस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौरा दुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्त्रेषु परकीयेष्वभिजागृधुः । अभिकांक्षन्ति ॥ गृधु अभिकांक्षायां । ललिट रूपं ॥ ये च देवानां वि त्रयो विशेषेण वर्जने ॥ व्री व्री इति धातू वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणातीत्येकस्य वर्जनार्थं दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहन्ति । देवानां यागान् स्तुतींश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः सामम-यात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोभ्रं । साम वै रक्षोहेति । न विदुः । न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वा जन्तुसाम्नः साम्नः कविः ।

स ऋणचिह्नः। ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता महः श्रुतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजीजनत् । साम्नः ऽ साम्नः । कविः ।

सः । ऋण ऽ चित् । ऋण ऽ याः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उक्तृष्टं त्वामजीजनहि । अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ कु शब्दे । अच इरिति उपत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रांतदशी त्वष्टा साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वामजीजना । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृ-काममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य याव-यिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदमृजो यदंगिरः ।

इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामांजो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । व्यजिहीत । पर्वतः । गवां । गोत्रं । उत् ऽ अमृजः । यत् । अंगिरः ।

इंद्रेण । युजा । तमसा । परि ऽ वृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत । विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोत्रं ॥ इनिश्च-कृच्छश्चेति समूहार्थं चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदमृजः । निरगमयः । तेदंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृचासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौञ्जः । नितरामधोमुखमकाशीः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता मृक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । मु ऽ उक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां त्वमेवास्मिन्निपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं

सूक्तस्यास्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादि-
लक्षणं संतानं जिव्व ॥ जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं ॥ प्रीणय । भवाद्दृशा
देवा यदवन्ति रक्षन्ति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विद-
येऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभृतमिदं स्तोत्रं वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्रमो व्याख्यायते ॥ गार्त्समदस्य
द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति
षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । सेमां षोडशांत्या त्रिष्टुप् द्वादशी च सैंद्री
चेति । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश
जगत्यः । ब्राह्मणस्पत्यं हेतुयुक्तत्वात् तुस्यादिपरिभाषयेदमादीनि चीणि सूक्तानि
ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादश्यैंद्री इन्द्रदेवत्या । चण्वद्वाब्राह्मणस्पत्या च ॥
सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

सेमामिदं विदुः प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्स्तवन्ति सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः। इमां। अविद्धि। प्रऽभृतिं। यः। ईशिषे। अया। विधेम। नवया। महा। गिरा।
यथा। नः। मीढ्वान्। स्तवते। सखा। तव। बृहस्पते। सीसंधः। सः। उत। नः। मतिं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यस्त्वमीशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामस्म-
दीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिमविद्धि। प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्नर्थस्य लोढ्ये-
तद्रूपं ॥ वयं च त्वामया अनया ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्य-
यया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा विधेम। परिचरेम ॥
विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढ्वान् सेक्ता
स्तुतेर्वर्षिता। कर्तेति यावत्। तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण
यत्कामनया स्तवते। त्वां स्तौति। हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मित्रस्य स्वामिन् स
त्वं नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः। साधय ॥ छांदसे लुङि चङ्घेतद्रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो नन्वान्यनमन्वयोजसोताददर्मन्युना शंवरारि वि।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविश्वसुमंतं वि पर्वतं ॥ २ ॥

यः। नन्वानि। अनमत्। नि। ओजसा। उत। अददः। मन्युना। शंवरारि। वि।

प्रा। अच्यवयत्। अच्युता। ब्रह्मणः। पतिः। आ। चा। विश्वत्। वसुऽमंतं। वि। पर्वतं ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नन्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत्।
नितरामनमयत्। प्रह्वीभूतान्यकरोत्। उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना
क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यतेदीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा। नि० १०. २९.।
इति यास्कः ॥ शंवरारि ॥ मेघनामैतत् ॥ मेघान् व्यददः। वर्षणार्थं विदारित-
वान् ॥ तृ विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगंतास्त्वङ्घेतद्रूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि
नैश्वल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि प्राच्यावयत्। प्रकर्षेणागमयत्। गेष्वादि-
मयदित्यर्थः। तथा वसुमंतं गोरूपधनवंतं पर्वतं बलनाम्नासुरेण विलङ्घरे पि-
धानार्थं निहितं गिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत् ॥ चणश्चैदर्थः। समुच्च-
यार्थत्वे तु चवायोगे प्रथमेति पूर्वस्याच्यावयदित्यस्याद्युदात्तत्वं स्यात् अस्य च
सर्वानुदात्तत्वं। चेदर्थं तु निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥ ब्यवि-
शत्। विशेषेण प्रविशति। तदानीं तन्नोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तदेवानां देवतमाय कर्त्तव्यमश्रुहृद्वावदंत वीक्रिता ।

उक्ता आजदभिनव्रक्षणा वलमगूहक्षमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तव्यं । अश्रुहृद् । अवावदंत । वीक्रिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । व्रक्षणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वपरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतिस्तत्कर्त्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । हृद्वा हृदानी पर्वतादीन्यश्रुन् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥ अस्य बलेन शक्तिरिति विधिष्टान्यभवन् । तथा वीक्रिता संस्तंभितानि हृदीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीक्रयतिश्च व्रीक्रयतिश्च संस्तंभकर्माणाविति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अवदंत । मृदून्यभवन् ॥ वदतिर्मृदूभावकर्मा ॥ अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहता गा उदाजत् ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणात्मीयेन मंत्रेण वलं सर्वस्यावरकममुरमभिनत् । मंत्रस्य सामर्थ्यनाभित्तीत् । तदनंतरं बलेनोत्पादितं तमो ध्वांतमगूहत् ॥ गुह संवरणे ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्यं व्यचक्षयत् । तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अशमास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्हशो बहु साकं सिसिचुस्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अशमऽआस्यं । अवतं । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारं । अभि । यं । ओजसा । अतृणत् ।

तं । एव । विश्वे । पपिरे । स्वऽहशः । बहु । साकं । सिसिचुः । उत्सं । उद्रिणं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणी मंत्रस्य पतिः पालयिता देवोऽशमास्यमशमवद्बृढतरास्यं । यास्कस्त्वाह । अशनवंतमास्यंदनवंतं । नि० १०. १३. । इति व्यापनवंतमासेचनवंतमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशमवतमवस्तात्ततं विस्तृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यतृणत् ॥ अतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ अहिंसीत् । वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्हशः । स्वरा-

दित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे । घर्मकाले पिवन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिवन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासूक्ष्मेचनवं-
तमुद्रिणमुदकवंतं मेघं साकं सह युगपदेव बहु सिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं
ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिंचन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयन्तंता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयन्तंता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थं सना सनातनानि ता तानि का चित्
कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि माद्भिर्मसैः ॥ पद्भि-
त्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० १. ४.
४८. २. । इति तत्त्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं
मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिर्यो यानि वयुना ॥
ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् । तदनन्तरमयन्तंता
अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोको द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव
पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौरुदककार्यं हविल्लक्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्प-
रव्यतिहारेण चरतः । भुञ्जाते ॥ चर गतिभक्षणयोः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अभि नष्टो अभि ये तमान्शुनिधिं पणीनां परमं गुहा हितं ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशं ॥ ६ ॥

अभिऽनष्टोः । अभि । ये । तं । आनऽशुः । निऽधिं । पणीनां । परमं । गुहा । हितं ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । ऊं इति । आयन् । तत् । उत् ।

इयुः । आऽविशं ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरप ते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या
ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता
मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धृतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् ।
तदेतद्बुचेनोच्यते । अभिनशंतोऽभितो गच्छंतो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहरूपं
निधानं धनं परममुत्कृष्टं पणीनां ॥ तृतीयार्थं पृष्टी ॥ पणिभिर्गुहायां निहितं
स्थापितमभ्यानशुः । अभिलक्ष्यानगिरः । प्राप्नवन्तः । विद्वांसोऽभिज्ञास्तेऽंगिर-
सोऽनृता अनृतान्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा आविगमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् अगच्छन् तत्स्थानं पुनरुदीयुः । उदगच्छन् । उत्कर्षेण
प्राप्ताः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तृता पुनरात आ तस्युः कवयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः यो अस्त्यरणो जहुर्हि तं ॥ १ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्युः । कवयः । महः । पथः ।

ते । बाहुऽभ्यां । धमितं । अग्निं । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तं ॥ १ ॥

ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयं । तद्वन्तः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा
अंगिरसोऽनृता अनृतानि प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात्
पुनराजिगमिषवो महस्पथो महतो मार्गान् प्रति आतस्युः । अवतस्थिरे । अव-
तिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमितं मंथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मनि
निवासभूते शिलोच्चये जहुर्ह । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरणोऽरमयिता
दाहेन दुःखकारी सोऽग्निः पूर्वं तत्र नकिरस्ति । न विद्यते । अविद्यमानमग्निं
स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वंता ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वंता ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृश्ये । कर्णऽयोनयः ॥ ८ ॥

क्षुतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणेषूणां क्षेपकेन धन्वना धरणाभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवो यच्च यस्मिन्विषये वष्टि कामयते तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अघ्नोतेर्ष्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवंति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दर्शये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्या मन्त्रभूता आकर्णकृष्टा वा वाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संनयः । सः । विनयः । पुरः । हितः । सः । सुस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विष्टिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे स स्ते नृणां मनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिर्वाजमन्त्रं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव तप्यतुस्तपकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्धर्नैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदचाणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदचाणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि ध्यापानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि ।

एवंभूतामि मेहनावतो वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्वृहतो मंचस्य पालयितुः
संबंधीनि सुविदत्राणि ॥ विदू लाभे । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०७. ॥ सुष्ठु लब्ध-
व्यानि ॥ सुविदत्रं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधः ॥ १८ ॥ ६ ।
प्राप्तव्यानीति यावत् । उमा सातानीमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजि-
नोऽन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धने-
नोभय उभयविधा जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो नि-
विष्टाः संतो भुंजते । भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रणवः शवसा ववक्षिष्य ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभृर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महं । ऊं इति । रणवः । शवसा । ववक्षिष्य ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्याप्नो रणवो रमयिता स्तोतव्यो वा यो ब्रह्मणस्प-
तिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु
महांतं च ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसात्मीयेन बलेन
ववक्षिष्य । वोदुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनंतस्य लिट्ये-
तद्रूपं । पुरुषव्यत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां
प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यंतं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परि-
भवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छेद्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिनां जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छेद्रा । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिनां । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती उवोरित् युव-
योरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थं । स्तुत्या यद्यद्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं
युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः ।
एकपद्यं त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपश्च आपोऽपि ।
उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न
प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीङ् हिंसायां क्रियादिकः । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥
हे इंद्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छाभिमुख्येन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजेव
वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवंतावश्वावन्नं घासं प्रति यथा
स्वयमेव जीघ्रं गच्छतस्तद्वत् जीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र सुपां सुलुगिति
प्रथमाद्विवचनस्याकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ चयोदशी ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।
वीळुद्वेषा अनु वशं ऋणमाददिः स ह वाजी संमिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥
उत । आशिष्टाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।
वीळुऽद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणं । आऽददिः । सः । ह । वाजी । संऽमिथे । ब्रह्मणः ।
पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आश्रुतराः जीघ्रगामिनो वह्नयः ॥ अश्वनामेतत् ॥
वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वा अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति ।
यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्राप-
यन्त्विति शेषः । सभेयः सभायां साधुः ॥ दृष्टं दसीति ढः ॥ विप्रो मेधावी
अध्ययुर्होता वा मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ धना हविलक्षणाणि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये भरते । विभर्ति ।
संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीळुद्वेषाः । वीळुन् दृढान् प्रवृत्तान् राक्षसादीन् दृष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्प-
तिर्वशा वशया गोः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥
ऋणमस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकमनुक्रमेणादिरादाता भवत्विति शेषः ।

अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये विभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्ये ऽ ऋषिभ्य इत्यादिना स्पष्टं भवति । यद्वा अनुरानुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणमादाता भवत्विति योज्यं । हशब्दः प्रसिद्धौ । स खलु ब्रह्मणस्पतिः समिधे । संयंति संगच्छंते ऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिधो यज्ञः । तस्मिन्वाजी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथा ऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत् ऽज्जात । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । मही ऽव । रीतिः ।

शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युर्मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्योऽवितथोऽभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहता गा उदाजत् । उदगमयत् गुहाया निरगमयदित्यर्थः । स ब्रह्मणस्पतिर्दिवे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । व्यभजच्च । ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सृतिरिव ॥ रीङ् स्रवणे ॥ यथा गंगादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निखदेणाभिमुखं प्रसरति तथा शर्वसात्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभिन्नोऽसरत् । अगच्छत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीरां उप पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवँ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवँ ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते सुयमस्य सुष्ठु नियंतव्यस्य वयस्वतोऽन्नयुक्तस्य रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु रथ्योऽधिपतयः स्याम । भूयास्म । रथा एषां संतीति रथ्यः ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थाय ईकारः ॥ अपि च नोऽस्माकं

वीरिषु वीर्याज्जातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु बीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपृक्तान् कुरु ।
उत्पादय ॥ पृची संपर्के । रौधादिकं ॥ वयं पौषानपि लभेमहीति यावत् ।
ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणः ॥ अन्ननामैतत् ॥ ॥ अन्नं ब्रह्मणेन सह मे हवं
मदीयं स्तुतिः ॥ क्षणमाह्वानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांत्यसनक्षा-
दनेषु ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता मूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवैति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवैति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य मूक्तस्येदं मूक्तं ॥ क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्या
तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिन्व । प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थः । अच प्रेरणे वर्तते
धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यद्भद्रं कल्याणं देवाः सर्वेऽवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रं
च जिन्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः संतो
बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यद्व्यतयास्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो
यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

इंधान इति पंचर्चं तृतीयं मूक्तं गार्त्तमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यं । तथा चानु-
क्रांतं । इंधानः पंच जागतं त्विति । लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इंधानो अग्निं वनवद्धनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमग्निं स प्र सर्मृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनृष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूशुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अग्निं । सः । प्र । सर्मृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्पतेर्योगार्थमग्निं प्रज्जतः यन्यजमानो वनृष्यतो हिंसि-

षतो हिंसां कुर्वतो वा शबून्वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनुष्यतिर्हेतिकर्मेति
यास्कः । इदिति चार्थे ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः ।
रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूणुवत् । वर्धते ॥ दुःश्रोत्रि गतिवृद्धोः ।
अस्माख्यंतास्रुडि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं
स्वस्य पौत्रमिति प्रसमृते । अतीत्य भृगं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं
जीवेदित्यर्थः ॥ सतैर्यदलुगंताद्व्ययेनात्मनेपदं ॥ ययं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः
स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुरुते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभी रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिं । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकं च । तस्य । तनयं च । वर्धते । ययं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मीयैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान्
वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् । प्रथयति
विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङ्घेतद्रूपं ॥ तथा त्मना आत्मनैव बोधति । सर्वं
जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्र-
स्तनयं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तपुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोकं
तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरंतर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्वत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वृष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽडव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽडव । प्रऽसितिः । न । अह । वर्तवे । ययं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । सिन्धुः । नदी क्षोदो न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शि-
मीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यज-
मान ऋघायतो हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेनाभिवष्टि । हंतुमभितः कामयते ॥

वशं कांती ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टः निर्वीर्यो
वलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तथैव
नभिभवतीत्यर्थः । अपि चासावग्रेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसि-
तिर्ज्वाला ॥ पित्र् बंधने । करणे क्लृप्ते ॥ यथाग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि
न वर्तते । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहश्चोऽवधारणे । वृणो-
तेरंतर्भावितार्थात् वर्तते वा तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । अन्यद्गतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तस्मा अर्षति दिव्या असञ्चतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिर्हंत्योजसा यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षति । दिव्याः । असञ्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिः । हन्ति । ओजसा । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसञ्चतोऽसज्यमाना
अनिरुद्धाः सत्योऽर्षति । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपं ॥ तथा स यजमानः
सत्वभिः । सत्वानः साधकाः परिवारकाः । तेः सहितः प्रथमोऽन्येभ्यो यजमा-
नेभ्योः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अनि-
भृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरवाधिता तविषी बलं यस्य
तादृशः सन् ओजसा बलेन हन्ति शबून् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयंत सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां मुस्ने मुभगः स एधते यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयंत । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । मुस्ने । मुऽभगः । सः । एधते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्यंदनशीला नद्यो
धुनयंत । चलयन्ति । एतदभोष्टफत्सिद्धर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा
अच्छिद्राणि छिद्राणि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि रक्षानि ।

दधिरे । तस्मा एव धार्यते । सुभगः शोभनधनो देवानां सुखे देवैः प्रप्ते सुखे
वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ इति द्वितीयसप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

ऋजुरिति चतुर्ऋचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं जागतं ब्राह्मणस्पत्यं । तथा
चानुक्रांतं । ऋजुश्चतुष्कमिति । गतो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवच्चनुष्यतो देवयन्निदेवयंतमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्धनवत्पृत्सु दुस्तरं यज्वेदयज्योर्वि भजति भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयंतं । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरं । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजति ।

भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक
एव शंसो ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतो हिंसतः शत्रून् वनवत् । वनुयात् हिं-
स्यात् ॥ वनोतेर्हतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्नि देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मण-
स्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयंतं तद्विपरीतं पुरुषमभ्यसत् । अभिभवेत् ॥ अस्तेर्ले-
द्येतद्रूपं ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्मृष्यार्थादौणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण
ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत् ।
हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्वनो भोजनं
भोगसाधनं विभजति । विशेषेण भजेतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृचतूये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृचऽतूये ।

हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अद्रः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिरात्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ।
ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पूजय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान्

यथा अभि-न्यमानान् शबून्प्रति प्रविहि । प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ यी गाथादे ।
छांदसो ह्रस्वः ॥ वृचतूर्ये वृचाणां छांदसाणां शबूणां हिंसाहेतुभूते संयामे भद्रं
कल्याणं धार्ष्ट्योपितं मनः कृणुष्व । कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भवि-
ष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविश्चरुः पुरोडाशादिकं कृणुष्व । कुरु । यथा त्वं सुभगः
शोभनधनोऽसि । भवेः ॥ अस्तेर्लेट्छादगमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्योगेन त्वं शोभनधनो
भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमाभिमुख्येन वृणीमहे ।
प्रार्थयामहे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रिर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति अद्वामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रिः । वाजं । भरते । धना । नृभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अद्वामनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अद्वामनाः अद्वामना मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं
पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिनाविवासति । परि-रक्षति ॥
विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण
लोकेन वाजमन्नं भरते । विभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजयात्मीयेन
बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रिर्वाज्यैरपत्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नृ-
भिरन्यैः परिचारकैश्च धनानि भरते । विभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पति-
मिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्तं तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिर्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अर्भुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिरुपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्ह-

अदित्येऽष्टकः ॥ विध विधाने तौदादिकः । अयं पारं चरणं तद्वि-
 षयः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण प्रण-
 यति । प्रकृष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेनमंहः पापादुरुष्यति । रक्षति ॥
 उरुष्यती रक्षाकर्मणि यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् ।
 अवृत्तेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हंतुरपि रक्षति । अपि चास्मै यजमानायाङ्गुतः ।
 महत्तामैतत् । आश्चार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिरुचक्रिरोर्विस्तीर्णस्योपकारस्य
 कर्ता भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कूर्मस्यार्घं गृत्समदस्यैव
 वा चैष्टुभः ॥ इति सप्तदशर्चं । तथा चानुक्रांतं । इमा गिरस्यूना कूर्मो गार्त्समदो
 हि वाङ्मन्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुरोडा-
 शस्येमा गिर इत्येषानुवाक्या । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदि-
 त्येभ्यो घृतसूक्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजंभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मिचो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । राजंभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मिचः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मिचादि-
 घृतसूर्धृतप्रसाविनीर्धृतं क्षरंतीरिमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सनात्सर्वदा
 जुह्वा । वाङ्मनैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् ।
 यद्वा जुहूस्थानीयेन घृतं क्षरंति वायूपाणि हवीषि जुहोमि । आदित्यानुद्दिश्य
 त्यजामि । मंत्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च य ऋचोऽधीते पयसः कृत्या
 अस्येत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमात्रातं । नोऽस्मदीयास्ता गिरो मिचादयः प्रत्येकं
 शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः ।
 मिचश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाँश्चेत्येत इति ।
 मिचः प्रसीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियंतीत्यर्यमा ।

भगो भजनीयो देवः । तुरीति बहुनाम । बहुषु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः ।
वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणार्थः । दक्षः समर्थः । एतच्चांशस्य
विशेषणं । एते प्रत्येकं शृणोतु ॥

पूर्वोक्त एव पञ्चाविमं स्तोममित्येषा वपाया याज्या । सूचितं च । इमं स्तोमं
सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यून् । आ० ३. ८. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषंत ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं । स्तोमं । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषंत ।

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं मेऽस्मदीयं स्तोमं स्तोत्रं सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रा-
दयोऽद्येदानीं जुषंत । जुषंतां सेवतां । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः शुचयो
दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः ।
वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गर्ह्येण
पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पणौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदव्यासो दिप्संतो भूर्यक्षाः ।

अंतः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदंति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदव्यासः । दिप्संतः । भूरिऽअक्षाः ।

अंतरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वं । राजभ्यः । परमा । चित् । अंति ॥ ३ ॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महांतो गभीरा गांभीर्योपेता अदव्यासः
शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्संतः शत्रून् दंभितुं हिंसितुमिच्छंतः ॥ दंभु दंभे । अस्मा-
दिच्छासनि सनीवंतर्धेतीडभावपक्षे दंभ इच्छेतीकारः । दंभेर्हल्यहणस्य जातिवा-
चकत्वात्सिद्धमिति सनः कित्त्वेऽनुनासिकलोपः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बहून्य-
क्षीणि चक्षूषि येषां ते तथोक्ताः । बहुतेजसो वा ॥ बहुव्रीही सकथ्यः शोरितं

वत्समासांतः ॥ एवंभूता आदित्या अंतर्मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः । संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि पश्यन्ति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशवस्थितान्यपि सर्वे सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यो राज्ञामीश्वराणामादित्यान्तरिक्षे । अंतिके समीपे वर्तत इति शेषः ॥ कादिलोपो बहुलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साग्नचित्ये ऋतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ खंडे सूचितं । धारयंत आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे एते एव भुवद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा । आ० ४. २. इति ॥

॥ तयोराद्या सूक्ते चतुर्थ्येषा ॥

धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयंतः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यः । ऋतऽवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

जगज्जंगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तर्यसुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतोऽवस्थापयंतो देवा दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः कर्माणि वा येषां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यः । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लप्स्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च छांदोग्ये स्पष्टमास्नातं । आपोमयः प्राण इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तच्च भवं मेघांतर्वर्तमानरुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षंतः ॥ असुरशब्दाद्भवे छंदसीति यत् ॥ ऋतावानः सत्यवंतो यज्ञवंतो वा ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थाधियो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोतृभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयंतः ॥ चय गतौ । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मदधीना भवंत्विति शेषः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विद्यामादित्या अर्वसो वो अस्य यदर्यमन्भय आ चिन्मयोः ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभेव दुःस्वितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां आदित्याः अर्वसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयः । भु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वभ्रा । इव । दुः । स्वितानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । भये राक्षसादिभ्य आगते सति यद्युष्मदीयं रक्षणं । चिच्छः । भावे । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयमिति । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभेव श्वभ्राणीव स्यातु-मयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । पापानि ह्येवं । वृजी वर्जने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथां अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुः । परिहंतु । शर्म ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखेन गंतव्योऽनृक्षरः । अनृक्षरः कंटकं च छतेरिति । तद्रहितः साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अस्ति पथास्मा शोभनं यतोऽत शेषः । हे आदित्या नोऽस्मभ्यं वोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्मभ्यं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्तं । दातुं दाने । शपि पापेभ्योऽन्ता यच्छादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पिपर्तुं नो अदिती राजपुत्राति वेषांस्यर्यमा सुगेभिः ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोप स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ७ ॥

पिपर्तुं । नः । अदितीः । राजऽपुत्रा । अति । वेषांसि । अर्यमा । सुऽगेभिः ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । शर्म । उप । स्याम । पुरुऽवीराः । अरिष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृश्यादिति रीना
अखंडनीया वा देवी नोऽस्मान् वेषांसि वेषृणि रक्षांस्यति पिपर्तुं । अति
पारयत् । अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयत्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु
गंत्यैर्भोगैरस्मान्पारयत् । अपि च वयं पुरुवीरा बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता
अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमु-
पेक्षाम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमिरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

तिस्रो भूमीधारयन् चीरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अंतरेषां ।

अतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन् वरुण मित्र चारु ॥ ७ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । चीन् । उत । द्यून् । चीणि । व्रता । विदथे । अंतः । एषां ।

अतेन । आदित्याः । महि । वः । महिऽत्वं । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अथ भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां
पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यंतरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्या
धारयन् । इष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत् उपरि-
तनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं
च धारयन्ति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽतर्मध्ये चीणि व्रता सवनच-
यनिष्पाद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामंतर्मध्ये विदथे यज्ञे
निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारणावसर्जनलक्ष-
णानि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे आदित्यः अतेन सत्येन यज्ञेन वा

महि महत् प्रभूतं वो ऽस्माकं महित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्थमन् वरुण
मित्र तन्महाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अग्निमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वप्नऽजः । अग्निऽमिषाः । अदब्धाः । उरुऽशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री रोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि दिव्या दिव्यानि
दिविभवानि धारयन्त । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय
स्तोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिर-
ण्ययाः । हिरण्यमया हिरण्यालंकृतसर्वांगाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो
दोषरहितः । धारपूता उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसं-
जातस्वप्नाः ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपन्तो विग-
तनिद्राः ॥ स्वपितृषोर्नजिज्ञिति नजिज्ञप्रत्यय इति तदेतत्प्रत्ययस्य भिन्नं ॥
अग्निमिषा निमेषरहिताः । अदब्धा असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्ब-
हुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूंषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विऽचक्षे । अश्याम । अयूंषि । सुऽधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे असुर शत्रूणां क्षेपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च
देवा देवजनाः ये च मर्ता मरणधर्माणो मनुष्याः । तेऽमित्यर्थः । अतस्त्वं
नोऽस्मभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विशेषेण दर्शनाय
रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वैर्देवैः सुधितानि
सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणायां यूप्यश्याम । व्याऽश्याम ॥ सुधितवसुधितत्वे-

मधितधिष्वधिषीय चेति निपात्यते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
पूर्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमीर्धार-
यन्तोस्त द्यून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकादशी ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते ।
सव्या सव्यो वामभागोऽपि न ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सोराजादेशः ।
तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः ॥
उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । निगेन तमसावृतत्वात्
आंतरादज्ञानाद्वा ॥ पश्च पश्चा च छंदसि । पा० ५. ३. ३३. । इति निपात्यते ॥
किं बहुना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्योऽपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ दुपचष् पाके ।
अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितः ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥
भवे छंदसीति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ हे वसवो
वासयितार आदित्या युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन्
अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा ज्ञानात्मकमश्यां । प्राप्नुयां ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश यं वर्धयति पुष्टयश्च नित्याः ॥

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतनिऽभ्यः । ददाश । यं । वर्धयति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेः । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतनिभ्य ऋतस्य सत्यस्य वा नेतृभ्य
आदित्येभ्यो ददाश । चरुपुरोडाशादिकं ददाति । यं यजमानं पुष्टयः पोषका
नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयन्ति । स यजमानो रेवान्धनवान् प्रथमः प्रथितः
प्रख्यातः वसुदावा वसूनां धनानां दावा सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानो वि-
दग्धेषु वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप स्तेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सूयवसाः । अदब्धः । उप । स्तेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नकिः । तं । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवन्ति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सपत्नैरबाधितो वृद्धवयाः
प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सूयवसाः शोभनसस्यान्यपो वृष्टिलक्षणान्यु-
दकान्युपक्षेति । उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः ।
तथा नकिर्नच तं घ्नन्ति हिंसन्त्यन्तितो न अन्तिकालसमीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च
देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसिलादिलोप इति लोपः ॥ यो यजमान
आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे भवति
वर्तते स इति पूर्वच संबंधः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अदिते मित्रं वरुणोत् मृळ यज्ञो वयं चकृमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिद्रं मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्रं । वरुण । उत् । मृळ । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इद्रं । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्रं वरुण ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति
पूर्वपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां षाष्टिकमामन्त्रितस्येत्याद्युदाहृतं ॥
यूयं प्रत्येकं मृळ । अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वो
युष्माकं कश्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चकृम । अकर्म । तथापि न कृत्यर्थः । हे ईदृ

बभ्रुर्व्योपितादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं
वाश्यां । अहं प्राप्नुयां । दीर्घा विस्तृतास्तमिस्रास्तमस युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्ना-
तमिस्राङ्गिणा । पा० ५. २. ११४. । इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान् माभिनशन् ।
माभिमुख्येन व्याप्नुवन्तु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा दृष्ट्वा जयन्त्याति पृत्सूभावङ्गौ भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति अस्मै पीपयतः समीची इति संऽईची दिवः वृष्टिं सुभगः नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयौ आऽजयन् याति पृत्सु उभौ अङ्गौ भवतः साधू इति अस्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यचेदंशब्देन परामृश्यते ।
अस्मै यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः । प्याययतः ।
कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृद्धौ । अस्माक्यंताच्छांदसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्ता-
मादेशाभवो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो द्युलोकादागतां
वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किंच पृत्सु पृतनासु
संयामेष्वजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा द्यावाभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति
निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः ।
क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तौ परैरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मना-
पदतं परकीयं निवासस्थानं च याति । गच्छति । तथास्मै यजमानायोभावङ्गौ
जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजचाः पाशा आदित्या रिपवे विचृन्ताः ।

अश्वीव तौ अति येष रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजचाः । पाशाः । आदित्याः । रिपवे । विचृन्ताः ।

अश्वीऽईव तान् अति येष रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । त्याम ॥ १६ ॥

हे यजचा यष्ट्या आदित्या वो युष्माकं या माया अभिद्रुहेऽभिद्रोहं कुर्वते
राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृन्ताः ॥ श्रुती हिंसायथनयोः ।

प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातियेषं । अतीत्य प्रयतेयं । अन्ति-
तरेयमित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित्पुरुषो दुस्त-
रान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयत्ने भौवादिकोऽनुदासत् । छांदसो
लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तथा वयमरिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ
निस्सिंहे शर्मन् ॥ शर्मेति गृहनाम ॥ त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समन्तात्
स्याम । वर्तमाना भवेम ॥

॥ अ० वेदः ॥

माहं म॒घो॒नो वरु॑ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दावु॑ आ वि॒दं शून॑मा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॒जन्सु॑यमा॒दव॑ स्यां वृ॒हद्वे॑दम वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ १७ ॥

मा । अ॒हं । म॒घो॒नः । वरु॑ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदावु॑ । आ । वि॒दं । शूनं॑ । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒यमा॑त् । अ॒व । स्यां । वृ॒हत् । वे॒दम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्यानुकूलस्य भूरिदावो भूरेर्बहुलस्य दातुरा-
द्वस्याहं मा आविदं । मावेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं
तदनावेद्यं । आपेक्षातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यं ॥ वर्णतोऽपश्चादसः ॥ यद्वा शूनं गतं
प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ दुःश्रित्वा गतिवृद्धोः । श्रिदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । यज्ञा-
दित्वात्संप्रसारणं । ओदितश्चेति नकारः । वृषादित्वात्पुनरावृत्तिः ॥ एतदुक्तं भवति
अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूव-
मिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति सुयमः ॥
ईषदुःसुध्विति खल् ॥ तादृशाद्रायो धनान्मावस्थां । अवयुत्य स्थितो मा भूवं ।
वयं सुवीराः शोभनपुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रीढं स्तोत्रं
वेदम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

इदमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वारुणमिति ।
पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्समदो हि वेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः ।
चिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लिंगिकः । अत्र त्रैविध्यं । इदमेका-
दशर्चं तु वारुणं मयप्राप्तं त । अत्रैकं सूक्तं न चेति श्रुश्रुमेति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सात्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मंद्रो यज्ञथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरः ॥१॥

इदं कवेः । आदित्यस्य । स्वराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मंद्रः । यज्ञथाय । देवः । सुकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरः ॥१॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्येश्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सांति द्वितीयभावविकारभांजि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसादास्त्रय्येनाभ्यस्तु । अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यज्ञथाय यष्टे पुरुषाय अति अतिशयेन मंद्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे । प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थं षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्त्तिमहं याचे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥२॥

तव व्रते । सुभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।

उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥२॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानास्तुष्टुवांसः स्तुतवन्तो वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्याम । शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुषसामुपायन उपागमने सत्यग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवमनु द्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मचरुशंसस्य वरुण प्रणेताः ।

यूयं नः पुषा अदितेरदक्षा अभि शर्मन् युज्याय देवाः ॥३॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदव्याः । अभि । क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेताः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरूपेतस्य यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः ॥ परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वय-समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ अदव्याः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिश्चमध्वं । अस्माभिः कृतम-पराधं सहध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सीः ॥ अदित्यो अमृजद्विधतीं ऋतं सिंधवो वरुणस्य यंति ।

न आस्यंति न वि मुचंत्येते वयो न पप्नु रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । अमृजत् । विऽधती । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यंति ।

न । आस्यंति । न । वि । मुचंति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधती सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सी सर्वतः प्रासृजत् । प्रकर्षेण मृष्टवान् ॥ अणोऽग्रमृष्टानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन वरुण-स्यर्तेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो यंति । गच्छंति प्रवहंति । एते सिंधवो न आस्यंति । आंति न प्राप्नुवंति । न विमुचंति । उपरता न भवंति । अनलसाः सर्वदेकरूपेण प्रवहंतीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न । वयः पक्षिण इव रघुया रघवः गीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्नुः । पतंति गच्छंति ॥ पतू गती । लिट्युसि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां मुलुगिति जसो याजादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि मच्छयाय रग्नाभिर्गं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तंतुंछेदि वयतो धियं मे मा माचा श र्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि० मत् । अथय । रशनांऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खां । ऋतस्य ।
मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियै । मे । मा । माचा । शरि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं
पापं विश्रथय । शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य
पूर्णां खां नदी ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । लभेमहि । अपि च धियं
कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । छिन्नो मा भूत् ।
नैरंतर्येणेत्यर्थः । तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो माचा शरीरं
प्रत्येदीव्यांगलक्षणं मा शरि । शीर्णं विकलं मा भूत् ॥ शृ हिंसायां । कर्मणि
लुङ् ॥ पुर ऋतोरित्येव ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अपो सु म्यद्वा वरुण भियसं मत्समाकृतावोऽनु मा गृभाय ।
दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहे नहि त्वदारे निमिषश्चनेने ॥ ६ ॥
अपो इति । सु । म्यद्वा । वरुण । भियसं । मत् । संऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।
दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईने ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यद्वा । अपगमय । हे सम्राट्
राज्यं जमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृ-
हाण ॥ छंदसि गायत्रपीति अः गायत्रादेशः । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥ अपि च
दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशाद्धन्नी रज्जुं विमुंचति तथाहः पापं मत्स-
काशाद्विमुमुग्धि । विमुंच ॥ छंदसः शपः श्रुः ॥ पृथक्कुरु । त्वदारे त्वत्तो दूरदेशे
वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः अस्थित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षि-
पक्ष्मचत् नस्यापि नहीने । नेष्टे । त्वत्स्तर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तलोपः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा नो वधिर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वंतमसुर भीरुंति ।
मा ज्योतिषः प्रस्थानि गन्म वि पू मृधः शिथ्यो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधेः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तं । असुर । भीरुंति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रयः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हननसाधनैरायुधैर्मा हिंस्रिषि शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जन्तितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधा भीरुंति हिंसन्ति तैरिति पूर्वच संबंधः ॥ भीष् हिंसायां क्रियादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशद्वा प्रवसथानि प्रवासान्मा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यंश्चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रयः । विशेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नमः पुरा ते वरुणो नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दृढम व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुःसदम । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूतं वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दृढम दुर्दम दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दशनाशब्दादुभेष्वा । पा० ६. ३. १०९. ५. । इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः घुत्वं च । न हिंसेत्येतादृशदपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रख्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधेयानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

॥ अथ धात्री ॥

परं ऋणा सावीर्य मत्कृतानि माहं रजिरेभ्यकृतेन भोजं ।

अव्युष्टा इच्छु भूयसीरुषास अ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परां । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहं । राजन् । अन्यऽकृतेन । भोजं ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभर्देयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥ षू प्रेरणे । छांदसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं । भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीर्भूयस्यो बहुतरा उषसोऽव्युष्टा इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेषूत्थाय ऋणानि चिंतयतो जायतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण तामूषः सुनोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आगाधि । आ समंतादनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मत्स्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मत्स्यं । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयणीलाय मत्स्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेनश्चौरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिउभावः । दंभ उच्चेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं तस्मादस्मान्पाहि । रक्ष ॥

॥ अथैकादशी ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावो आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो रजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदावः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुयमात् । अवं । स्यां । बृहत् । वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदावो भूरर्धनस्य दानुर्धनवत आह्वस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्वनादवयुन्य स्थितो मा भूवं । शोऽगुह्य । यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रं चारयाम ॥

इति द्वितीयस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

धृतव्रता इति सप्रचं सप्रमं सूक्तं गार्त्तमस्य कूर्मस्य भद्रस्य वार्षं वैष्टुभं
वैश्वदेवं । तथा नानुक्रांतं धृतव्रताः सप्र वैश्वदेवमिति । गतो विानयेगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वान् अवसे हुवे वः ॥ १ ॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूः । इव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

हे धृतव्रता धृतकर्माण आदित्या अदितेः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैर-
भ्येषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदारे मत्तो दूरदेश आगो विहितान-
नुष्ठानादिजनितं पापं कर्त । कुरुत ॥ करोतेऽह्नांसो विकरणस्य लुरु । तन्नप्र-
नयनाश्चेति तबादेशः ॥ तत्र दृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति
रहसूर्यभिर्वा । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण
मित्र देवाश्च वो युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् जानन्नहं
शृण्वतो मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतो वो युष्मान् अवसे हुवे । आह्वयामि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्युयमोजो यूयं जेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिषत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयं । देवाः । प्रऽमतिः । यूयं । ओजः । यूयं । जेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽषत्तारः । अभि । च । क्षमध्वं । अद्या । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥ २ ॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य प्रिचादेस्तादृशा अपि यूयमेव । तथैजो
बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं जेषांसि जेषुणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुत-
रित्यभ्ययं । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कुरुत ॥ यु मि
श्रणामिभ्यः । अह्नांसः शपः श्रुः । पूर्ववत्तस्य तबादेशः ॥ अभिषत्तारोऽभितः
शत्रूणां हिंसितारो युयमभि च क्षमध्वं । अभिभवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने
नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि
कालेऽस्मान् मृळयत ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव यभीष्ट ॥५॥

प्र। वः। एकः। मिमय। भूरि। आगः। यत्। मा। पिताऽइव। कितवं। शशास।

आरे। पाशाः। आरे। अघानि। देवाः। मा। मा। अधि। पुत्रे। विऽइव। यभीष्ट ॥५॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बहुलमागः पापं प्रमिमः ।
अहं यत्तु हिंसितः । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्मान्मां
पितेव कितवं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशास्ति तथा शशास । अनुशिष्टं चकृद्धे ॥
शासु अनुशिष्टावित्यस्मास्त्रि मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः
पाशा आरेऽस्मत्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चारे संतु । मा माधि पुत्रे ॥
अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं संतं विमिव पक्षिणमिव
व्याधो मा यभीष्ट । मा गृह्णीध्वं ॥ माङि लुङि ह्यहोर्भे इति भवं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अर्वाचो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयं ।

चाध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य चाध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥६॥

अर्वाचः। अद्य। भवत। यजत्राः। आ। वः। हार्दि। भयमानः। व्ययेयं।

चाध्वं। नः। देवाः। निऽजुरः। वृकस्य। चाध्वं। कर्तात्। अवऽपदः। यजत्राः ॥६॥

हे यजत्रा यद्यद्या देवा अद्येदानीमर्वाचोऽस्मदभिमुखा भवत । यो युष्माकं
हार्दि ह्यवस्थितं रक्षणं भयमानो विभ्यदहमाव्ययेयं । आभिमुख्येन प्राप्नुयां ॥
व्यय गती शिवादिः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्यारण्यशुनो वा संबंधिनो निजुरो
निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छांदसो
ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् चाध्वं । चायध्वं ॥ तथा हे यजत्रा अवपद आपदः कर्ताकर्तुः
सकाशात् चाध्वं । चायध्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावू आ विदं नमः ॥

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥७॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावः । आ । विदं । भूनं । आपेः ।
 मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्यां । बृहत् । वदेम । विदधे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥
 व्याख्यातेयं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

ऋतं देवायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
 प्र हि ऋतुमित्येपेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानित्यर्चः सारस्वतः ।
 यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अंत्या मारुती । शिष्टा ऐंश्चः । तथा चानुक्रांतं ।
 ऋतमेकादश जगत्यंतं पष्ठेचंद्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्चो यो नो
 बार्हस्पत्या तं वो मारुतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिमे न रमंत आपः ।
 अहरहयीत्यक्तुरपां कियत्या प्रथमः सर्ग आसां ॥ १ ॥
 ऋतं । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽमे । न । रमंते । आपः ।
 अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपां । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसां ॥ १ ॥

ऋतमुदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्यौतमानाय सवित्रे सर्वस्य प्रेर-
 कायाहिमेऽहिं वृचं हतवत इन्द्राय यागार्थमापो न रमंते । तस्माद्धेतोर्भीत्या नोप-
 रता भवंति ॥ तस्माद्व्यत्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तामामपामक्तुः सेचकं स्रोतोऽहरहः
 प्रत्यहं याति । गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियत्या । कियति काले
 निष्पन्नं । आकारः प्रथमे । किंश्च आक्षेपे । यावति काले ता अजायंत स कालः
 कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो वृचाय सितमवाभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।
 पथो रदंतीरनु जोषमस्मि दिवेदिवे धुनयो यंत्यर्थे ॥ २ ॥
 यः । वृचाय । सितं । अवा । अभरिष्यत् । प्र । तं । जनित्री । विदुषे । उवाच ।
 पथः । रदंतीः । अनु । जोषं । अस्मि । दिवेऽदिवे । धुनयः । यंति । अर्थे ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृत्रायासुराय सिनमन्मन्त्र पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादि-
तवान् तं पुरुषं जनित्री जनयित्रीन्द्रस्य मातादितिर्विदुषेऽभिज्ञायेंद्राय प्रोवाच ।
प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि चास्मा
अस्येंद्रस्यानुजोषमनुकाममिच्छामनुसृत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विलिखंत्यो धुनयो
नद्यो दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यंति । गच्छन्ति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ऊर्ध्वं ह्यस्यादध्यंतरिक्षेऽधा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिंद्रः ॥३॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्यात् । अधि । अंतरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधं । जभार ।

मिहं वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुं । इंद्रः ॥३॥

हिर्हेतौ । यस्मादयं वृत्रोऽंतरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् । अधिष्ठि-
तोऽभूत् । अध अतः कारणात् वृत्राय वृत्रं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिंद्रो
जभार । प्रचिक्षेप ॥ ह्यहोर्भः ॥ स हि स खलु वृत्रो मिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं वसान
आच्छादयन् ईमेनमिंद्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ दु दु गतौ । लङि छांदसः शपः
श्रुः ॥ तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इंद्रः शत्रुं शतयितारं तं वृत्रमजयत् । जितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

बृहस्पते तपुषाश्वेव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघंथ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र ॥४॥

बृहस्पते । तपुषा । अथाऽऽव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघंथ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इंद्र ॥४॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेणाश्वेव
अश्वेव वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य
वीरान् विध्य । ताडय ॥ वृणोतेः सृवृभूशुषिमुषिभ्यः किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । दु
गतौ । अस्मादौणादिकोऽसन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषां । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण बलेन यथा
जघंथ त्वं हतवान् एवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ हंतेर्ज इति हौ जादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातो तनयस्य भूरेस्माँ अर्द्धं कृणुतादिंद्र गोनां ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातो । तनयस्य । भूरः । अस्मान् । अर्द्धं । कृणुतात् । इंद्र । गोनां ॥ ५ ॥

हे इंद्र दिवो नभसः सकाशादश्मानमश्मवत्कठिनं वज्रमुच्चा उच्चैर्बलिहारा-
स्त्वमवक्षिप । अस्मदीयान् शत्रून्नुद्दिश्यावस्तान्क्षिप । येन वज्रेण मंदसानः
स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् शत्रून् निजूर्वाः । न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेट्य-
डागमः ॥ तथा तोकस्य भूरेर्भर्तव्यस्य तनयस्य पौत्रस्य सातो संभजने ॥ निमित्ते
सप्रम्येषा ॥ संभजनार्थं । तथा हे इंद्र गोनां गवां संभजनार्थं चास्मान् अस्माकं ॥
विभक्त्यव्यत्ययः ॥ अर्द्धं समृद्धिं कृणुतात् । कुरु ॥ गोः पादांत इति गोगण-
स्यामो नुडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वादशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र हि ऋतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदी ।

इंद्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिभ्यस्य कृणुतमु लोकं ॥ ६ ॥

प्र । हि । ऋतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदी ।

इंद्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भ्यः । कृणुतं । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे इंद्रासोमौ यं वैरिणं वनुथो हिंसथः ॥ वनुथतिर्हतिकर्मेति यास्कः ॥ तं
ऋतुं वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥
वृह उद्यमने तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदी शत्रूणां
प्रेरकौ स्थः । भवथः । तथा हे इंद्रासोमौ युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं ।
अस्मिभ्यस्ये भयस्थाने युद्धे ॥ घजरथे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरु-
द्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ तस्मिन्युद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कुरुतं ।
उ इति पादपूरणः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

न मा तमन्न श्रमन्नोत तंद्र च वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुवन्तमुप गोभिरायत् ॥७॥

न। मा। तमत्। न। श्रमत्। न। उत। तंद्रत्। न। वोचाम। मा। सुनोत। इति। सोमं।

यः। मे। पृणात्। यः। ददत्। यः। निबोधात्। यः। मा। सुवन्तं। उप। गोभिः।

आ। अयत् ॥७॥

स इंद्रो मां न तमत् । न तमयतु । न ग्लपयतु । तथा न श्रमत् । श्रान्तं मा करोतु ॥ तमु ग्लानौ श्रमु तपसि खेदे च । अनयोर्हंतुमण्यंतयोर्लेद्व्यडागमः । छंदस्युभयपेति शप आर्द्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तंद्रत् । न तंद्रेयत् । तंद्यालस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् । अतः प्रातिपदिकस्येति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इंद्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुतेत्यन्यान्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेश्छांदसो लुङ् । सुनोतेत्यच तन्ननप्रनयनाश्चेति तस्य तवादेशः । तस्य पित्वेन डिच्त्वाभावाद्गुणः ॥ य इंद्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यश्च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यश्च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वावगच्छेत् य इंद्रः सुवन्तं सोममभिषुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिः सहोपायत् उपगच्छेत् । स इंद्र इति पूर्वचान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेद्व्यडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविद्वि मरुत्वती धृषती जेपि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिंद्रो हंति वृषभं शंडिकानां ॥८॥

सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविद्वि । मरुत्वती । धृषती । जेपि । शत्रून् ।

त्यं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इंद्रः । हंति । वृषभं । शंडिकानां ॥८॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविद्वि । रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेद्व्येतदृपं ॥ तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयन्ती शत्रून् शतयितृन् वैरिणो जेपि । जय ॥ जयतेश्छांदसः शपः श्रुः ॥ किंचायमिंद्रस्यं चित् तमप्यसुरं

हन्ति । हतवान् ॥ अत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशं । शर्धतं । प्रसहनशीलं ॥ शृधु
प्रसहने ॥ तविषीयमाणं । तविषी बलमिवाचरतं सर्वस्य भञ्जने शक्तं । शंडि-
कानां । शंडामर्कावसुरपुरोहितौ । शंडवंश्यानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुर्धैर्जेषि शत्रून् दुहे रिपंतं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुर्धैः । जेषि । शत्रून् । दुहे । रिपंतं । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यंतर्हितनाम । अंतर्हिते देशे भव-
श्चोरः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तम-
भिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य । ताडय । तथास्मदीयान् शत्रून्
आयुर्धैरायोधनसाधनैरिप्त्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते
दुहे द्रोघे शत्रवे रिपंतं हिंसतं वज्रं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकेभिः सत्त्वभिः शूर शूरवीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्त्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हत्वी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र अस्माकेभिरास्माकीनिः सत्त्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्यो-
पेतैर्भटैस्तानि वीर्या वीरकर्मणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणी-
यानि ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ ज्योक् चिरकालमनुधूपितासो
धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवोऽभूवन् । आसन् । हत्वी तान् हत्वा ॥ स्नात्वा-
दयश्चेतीकारः ॥ तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमाभर । आहर ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं यः शर्धं मारुतं सुश्रयुर्गिरोपं ब्रुवे नमसा दिव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशांमहा अपत्यसाचं श्रुत्य दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सु॒स्रऽयुः । गि॒रा । उप॑ । ब्रु॒वे । नम॑सा । दै॒व्यं । जन॑ ।
यथा॑ । रयि॑ । सर्व॑ऽवीरं । नश॑महे । अ॒पत्य॑ऽसाचं । श्रु॒त्यं । दि॒वेऽदि॒वे ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूहरूपं दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं
जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा, स्तोत्रे-
णोपब्रुवे । स्तौमि । यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीरैर्विशेषेण शत्रूणां
प्रेरकैर्भटैरुपेतमपत्यसाचमपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं श्रवणीयं प्रश-
स्यभूतं रयिं दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशमहे । व्याप्रवाम ॥ नशतिर्याप्रिकर्मा ।
लेट्यडागमः । वितोऽन्यत्रैकारः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्माकमिति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं वैश्वदेवं । अंत्या चिष्टुप् ।
शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । अस्माकं सप्त वैश्वदेवं चिष्टुवंतमिति ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अ॒स्माकं॑ मि॒त्रावरु॑णावतं रथ॑मादि॒त्यै रु॒द्रैर्वसु॑भिः स॒चाभु॒वा ।
प्र॒ यद्वयो॑ न प॒प्रन्वस्म॑न॒स्प॒रि अ॒वस्य॑वो ह॒षीव॑तो वन॒र्षदः॑ ॥ १ ॥
अ॒स्माकं॑ । मि॒त्रावरु॑णा । अ॒वतं॑ । रथं॑ । आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः । वसु॑ऽभिः । स॒चाऽभु॒वा ।
प्र॒ । यत् । वयः॑ । न । प॒प्रन् । वस्म॑नः । प॒रि । अ॒वस्य॑वः । ह॒षीऽव॑तः । वन॒ऽस॑दः ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ आदित्यधात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रेकादश-
संख्याकैः वसुभिर्धरो ध्रुव इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं चिभिर्देवगणैः सचाभुवा
सह भवन्ती सह वर्तमानौ युवामस्माकं रथमन्नलाभाय प्रवृत्तमवतं । यद्यदास्म-
दीया रथा वस्मनस्प॒रि ॥ वसंत्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानं । औणादिको
मनिन् ॥ तस्मात्स्थानात्परि उपरि देगांतरे ॥ पंचम्याः परावध्यर्थ इति सत्त्वं ।
अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः ॥ वयो न पक्षिण इव प्रप॒प्रन् । प्रप॑तंति । प्रकर्षेण
गच्छंति ॥ पतेश्छांदसे लुङि लृटिच्चात् छेरडादेशः । पतः पुमिति पुमागमः ॥
कीदृशा वयः । अवस्यवोऽन्नकामाः । हषीवतः प्राप्नहर्षाः । वनर्षदो वने नृक्षादो
निषणाः ॥ सांहितिकश्छांदसो रेफोपजनः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अथ स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विष्णु वाजयुं ।
 यदाश्वः पद्याभिस्तिचंतो रजः पृथिव्याः सानौ जघनंत पाणिभिः ॥ २ ॥
 अथ स्मा नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथं । देवासः । अभि । विष्णु । वाजऽयुं ।
 यत् । आश्वः । पद्याभिः । तिचंतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जघनंत । पाणिभिः ॥ २ ॥

हे सजोषसः समानं प्रीयमाणा देवासो देवा अथ अधुना नोऽस्माकं वाजयुं
 वाजमन्नं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा रथं विष्णु प्रजासु जनपदेष्वभिमुखमु-
 दवत । उदगमयत ॥ अवतिरत्र गत्यर्थः ॥ यद्यदास्मिन्नथे युक्ता आश्वो व्यापन-
 शीला अश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभी रजो रंजकं मार्गं तिचतस्तरंतः ॥
 तरतेः शतरि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्ता-
 नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे
 पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैर्जघनंत । अत्यर्थं गच्छति ॥ हंतैर्यङ्लुगंताच्छां-
 दसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत स्य न इंद्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।
 अनु नु स्यात्यवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥
 उत । स्यः । नः । इंद्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।
 अनु । नु । स्याति । अवृकाभिः । उतिभिः । रथं । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिर्विश्वस्य सर्वस्य दृष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयो मनुष्या
 यस्य परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो दृष्टव्या येन ॥ बहुव्रीहौ
 विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ मारुतेन मरुत्समृह्रूपेण शर्धेन बलेन
 सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स्यः स इंद्रोऽवृकाभिर्हिसकरहिताभि-
 रूतिभी रक्षाभिः सहितः सन् दिवो द्युलोकादागत्य नु अद्य नोऽस्माकं रथम-
 स्थाति । आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छांदसः शपो लुक् ॥ किमर्थं । महे सनये
 महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत स्य देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः सजोषां जूजुवद्रथं ।

इळा भगो बृहद्विवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः । सऽजोषाः । जूजुवत् । रथं ।

इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा । उत । रोदसी इति । पूषा । पुरंऽधिः । अश्विनौ । अधः ।

पती इति ॥ ४ ॥

उत अपि च स्य स देवो दानादिगुणयुक्तो भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यो ग्राभिर्देवपत्नीभिः । छंदांसि वै ग्रा इति तैत्तिरीयकं । गायत्र्या दीनि छंदांसि च देवपत्न्य इत्युक्तं । सजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टा-स्मदीयं रथं जूजुवत् । प्रेरयतु ॥ जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मास्यंताल्लुङि रूपं ॥ तथेळा तिमृणां देवीनामाद्येडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्विवा बृहन्महदीव्यति द्योतत इति बृहद्विवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ तादृशो भगश्च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिर्बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधश्चक्ष्वर्थे ॥ पती सूर्याया भर्तारावश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उत ते देवी सुभगे मिथूहणोषासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुषे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । ते इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुऽहणा । उषासानक्ता । जगतां ।

अपिऽजुवा ।

स्तुषे । यत् । वां । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च ते ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूहणा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उषासानक्ता उषाश्च रात्रिश्च जगतां जंगमाना-मपीजुवा प्रेरयिष्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयतां । उत्तरोऽर्द्धचो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसी नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचो वचसा ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ यद्यदा स्तुषे

स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्यातुः स्थावर-^२ व्रीह्यादेः संबंधि-
वयोऽन्नं चरुपुरोडाशादित् क्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्म-
कानि हविलक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहमुपस्तिरे । उपस्तृणामि । आज्येनो-
पस्तृणामिभिधारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ स्तुङ् आच्छादने । लङ्मुत्तमे छांदसो
विकरणस्य लुक् । अचत्यश्चणश्चणिति निपातांतरं पादपूरणं । ऋत इद्वातो-
रितीत्वं । निपातिर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत वः शंसमुजिजामिव श्मस्यहिर्वुध्नोऽज एकपादुत ।

चित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादानुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसं । उजिजांऽडव । श्मसि । अहिः । वुध्नः । अजः । एकऽपात् । उत ।

चितः । ऋभुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपां । नपात् । आनुऽहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवा उजिजामिव । इवेति संप्रत्ययीयः । अस्मत्तः स्तुतिं काम-
यमानानां वो युष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि । उश्मसि कामयामहे ॥ वश
कांतौ । इदंतो मसिः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । छांदसो वर्णलोपः ॥ उत अपि
च अहिर्वुध्नः । वुध्नमंतरिक्षं । तच्च भवोऽहिनामा देवः । अज एकपात् । न जायत
इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । चितस्तीर्णतम
ऋभुक्षा उरुक्षय उरुनिवास ऋभूणां निवासयिता वेदश्च सविता सर्वस्य प्रस-
विता चनोऽन्नं दधे । विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथाऽनुहेमा शीघ्रगामी ॥ हि
गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ तादृशोऽपां नपात् अपां पौची-
यस्थानीयोऽग्निः ॥ अद्वा ओषधिवनस्पतयो जायंते । ओषधिवनस्पतिभ्यश्चाय-
मग्निर्जायत इत्यग्रेऽपां पौचत्वं । स च धिया स्तुत्या शमि । शमीति कर्मनाम ।
यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

एता वो वशस्युद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नर्थसे सं ।

श्रवस्यवे वाजं चकानाः सन्निर्न रथ्यो अहं धीतिमश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वशिम । उत्ऽयता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नर्थसे । सं ।

श्रवस्यवः । वाजं । चकानाः । सन्निः । न । रथ्यः । अहं । धीतिं । अश्याः ॥ ७ ॥

हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतैतान्युद्यतोद्यतानि चांसि
वशिम । कामये । नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्गणायायवो मत्प्रभृतयो
मनुष्याः कमितानि स्तोत्राणि समतक्षन् । समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । श्रवस्यवः
श्रवणीयं यज्ञोऽन्नं वात्मन इच्छन्तः । वाजं बलं चकानाः ॥ १॥ कन
दीप्निकांतिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथ्यो रथसंबन्धी सप्रिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव
युष्मद्गणो धीतिमस्मदीयं कर्माश्रयाः । प्राप्नोतु ॥ अणू व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मै-
पदमध्यमी । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥

अस्य म इत्यष्टर्चं दशमं मूक्तं गृत्समदस्यार्षं पष्ठचाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः
पंच जगत्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐंष्ट्रौ त्वाष्ट्रौ वा । ततो द्वे राका-
देवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अंत्या गुंवादिपद्देवताका । तथा चानुक्रांतं । अस्य
मेऽष्टौ जागतं अचनष्टुवंतं । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐंष्ट्रौ त्वाष्ट्रौ वा द्वे द्वे राकासि-
नीवाल्पोरंत्या लिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिप्रविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्य-
स्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूचितं । अस्य मे द्यावापृथिवी इति
तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ९. ९. इति ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमविची वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुवा महो दधे ॥ १॥

अस्य मे द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतं । अविची इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसूऽयुः । वां ।

महः । दधे ॥ १॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो
युवां संभक्तुमिच्छतोऽस्य वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । अमुन् ॥ स्तोतुऽस्य
मे ममाविची अविच्यौ पालयिच्यौ भूतं । भवतं । ययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं
प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदं पुरः । ते द्यावापृथिव्या पस्तुते तत्रैषा
स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते वां युवां वसूयुधनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे । पुरस्करोमि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो गुह्या रिपे आयोर्हन्द्भन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वमहे ॥२॥

मा।नः।गुह्याः।रिपेः।आयोः।अहन्।दभन्।मा।नः।आभ्यः।रीरधः।दुच्छुनाभ्यः।

मा।नः।वि।यौः।सख्या।विद्धि।तस्य।नः।सुम्नायता।मनसा।तत्।त्वा।ईमहे॥२॥

हे इन्द्र त्वष्टा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्या ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान् अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दभन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुना दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥ रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसासंराट्योः । अस्मर्यन्ताच्छुडि चडि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि यौः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं सुम्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अहेऋता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिपुषीमसश्चतै ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥३॥

अहेऋता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह । दुहानां । धेनुं । पिपुषीं । असश्चतै ।

पद्याभिः । आशुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥३॥

हे इन्द्र त्वष्टा अहेऋता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं पुखकरी दुहानां दोग्धी पिपुषी प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृद्धौ । लिटः कसुः । लिट्यङोश्चेति पीभावः । उगितश्चेति डीप् । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां चेति षत्वं ॥ असश्चतमसक्तावयवा एवभूतां धेनुं गामावह । अभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतैर्द्व त्वष्टा पद्याभिः पादगतिभिराशुं व्यापनशीलं वचसा वाक्वा च वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्मी यष्ट्ये । तच्च राकायागस्य
राकामहमित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । राकामहं सिनीवालि कुहूमह-
मिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथाग्निमास्तेष्वेते धाव्ये ।
सूचितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तयोराद्याच चतुर्थी ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्वना ।

सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥ ४ ॥

राकां । अहं । सुऽहवां । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्वना ।

सीव्यतु । अपः । सूच्या । अस्त्रिद्यमानया । ददातु । वीरं । शतऽदायं । उक्थ्यं ॥ ४ ॥

संपूर्णचंद्रा पौर्णमासी राका । तां देवी सुहवां स्वाह्वानामाह्वानप्रयोजन-
कारिणी सुष्टुती शोभनया स्तुत्याहं हुवे । आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयैकव-
चनस्य सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्मा-
कमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्या च त्वना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं
बुध्यतां । बुद्ध्याचापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीत्यादीत्यादिच्छिद्यमान-
याविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्पृतं चिरं
तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रांतं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वोक्थ्यं
प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यांस्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषं । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमतयः शोभनबुद्धयः या-
भिर्मतिभिर्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि ।
अद्येदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वोपागहि । उपा-
गच्छ ॥ गमेच्छांसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ।

आसेवदः । तदित्यस्य स्थित्या चेत्तुम्भावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने
सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ रा दाने । व्यत्ययेन
शानच् । छांदसः शपः द्युः । अभ्यस्तानामादिरित्याहुदास्तत्वं ॥

सिनीवाल्या यागे सिनीवालीत्यादिके च याज्या वाक्ये । सूचं पूर्वमुदाहृतं ॥

॥ तच्चानुवाक्या सूक्ते षष्ठी ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यं । आऽहुतं । प्रऽजां । देवि । दिदिद्वि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचंद्रामावास्या सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते
वा या त्वं देवानां स्वसासि हव्यमस्मदीयं भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुत-
माभिसुख्येनाग्रीं प्रक्षिप्रं हव्यमस्मदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि
सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिद्वि । उपचिनु अतिसर्जय वा ।
देहीत्यर्थः ॥ दिह उपचये । लोटि छांदसः शपः द्युः । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विशपत्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअंगुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विशपत्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्टु
प्रसविषी ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सविषी ॥ तेनैव सूचेण क्वनिप् । वनो र चेति
ङीष्प्रो । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवाल्यै विशपत्यै विशां पात्रं यिच्यै ॥
विभाषा सपूर्वस्येति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दिशे जप्त्वा-
भावः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदास्तत्वं ॥ हे अन्विग्यजमाना हविर्जु-
होतन । जुहुत ॥ तन्नन्नन्नयनाच्चेति तनवादेशः ॥

॥ अ० ७, व० १६ ॥

या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इंद्राणीमह ऊतये वरुणानी स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इंद्राणी । अहे । ऊतये । वरुणानी । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र गुंगूश्चेन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूरुच्यते । या गुंगूः कुहू-
स्तामहे । आह्वयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । इंद्राणीमिंद्रस्य पत्नीमूतये रक्ष-
णार्थमहे । आह्वयामि । तथा वरुणानी वरुणस्य पत्नी स्वस्तयेऽविनाशाया-
यामि ॥ इंद्रवरुणेत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ इति द्वितीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
गृत्समदस्यार्धं चैष्टुभं रौद्रं । अनुक्रांतं च । आ ते पंचोना रौद्रमिति ॥ शूलग-
वादिरुद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूचितं च । कद्रुद्रायेमा रुद्राया
ते पितरिम रुद्राय स्थिरधन्वनं इति सर्वरुद्रयज्ञे दिगमुपस्थान इति ॥ रुद्रदेवत्ये
पणौ आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुस्रमेतु
प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. । इति ॥ अत्र शौनकः ।
चतुर्दशीमुपोथैकां कृणस्य जुहुयाच्चरं । आतेमूक्तेन रौद्रेण प्रत्युचं वाग्यतः
शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय च शंकरं । हविःशेषेण वर्ततेकांतरमत-
द्रितः । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते । ऋग्वि० १. ३०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

आ ते पितर्मरुतां सुस्रमेतु मा नः सूर्यस्य संहशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वेति श्रमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुतां । सुस्रं । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । संऽहशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वेति । श्रमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानां उत्पादक रुद्र ॥ परमपि छंदसीति
 पद्यंतस्य पूर्वामंजितांगवद्भावात्सर्वानुदाहृतं ॥ ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुखं
 सुखमेतु । आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमिदं पित्रे मरुतामाख्यायिकामुखे-
 नावादिष्म । ऋग्वे० १. ११४. ६. । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संहशः संदर्शनान्मा
 युयोषाः । मा पृथक्कापीः ॥ यु मिश्रणमिश्रयोः । लङि छांदसः शपः श्रुः । छंदस्यु-
 भयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन डिच्चाभावादुणः ॥ अर्वति शची । भ्रातृव्यो वा अर्वेति
 श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो वीर्यवान् पुत्रादिरभिष्टमेत । अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं
 नोऽस्मानभिष्टमेथाः । अस्मान् कृतापराधानभिष्टमस्व । हे रुद्र प्रजाभिः पुत्र-
 पौत्रादिभिः प्रजायेमहि । प्रभूताः स्याम ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अणीय भेषजेभिः ।

अस्मद्भेषो वितरं अंहो अमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शंतमेभिः । शतं । हिमाः । अणीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । भेषः । वि । अतं । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

हे रुद्र त्वादत्तेभिस्त्वया दत्तैः शंतमेभिरतिशयेन सुखकरभेषजेभिर्भेषजैरोषधैः
 शतं हिमाः शतं हेमंतान् शतं संवत्सरानणीय । व्याभ्रुयां ॥ अश्रोतेर्लिङि छांदसो
 णिष्ठरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मदस्मत्तो द्वेषो द्वेष्टन् विचातयस्व । विनाशय ।
 तथाहः पापं वितरमत्यंतं विचातयस्व । अमीवा रोगान्विषूचीर्विषु नानांचतीः
 अस्मत् शरीरव्यापकान् रोगान्विषूचीर्विषु नानांचतीः । अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पर्षि णः पारमंहंसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवः । अतमः । तवसां । वज्रवाहो इति वज्रऽवाहो ।

पर्षि । नः । पारं । अंहंसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभीऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्योत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रियैश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्य-
 तमोऽसि । भवसि । तथा हे वज्रवाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये

तवस्तमोऽतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नोऽस्मानंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति
क्षेमेण पथि । पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वा अभीतीरभिगम्य त्वेन
युयोधि । पृथक्कुरु ॥ यीतेऽच्छादसः शपः क्षुः । वा छंदसीत्यपिज्ञस्य विफल्यनाज्ज
डिक्त्वाभावेऽडितश्चेति हेर्धिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उत्तो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तं त्वा भिषजां शृणोमि ॥४॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमं । त्वा । भिषजां । शृणोमि ॥४॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिरयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम । मा
क्रोधयाम । क्रुद्धं मा कार्ष्य ॥ क्रुध कोपे । अस्माद्यन्तास्तुडि चडि रूपं ॥ हे वृषभ
कामानां वर्धितदुष्टुती दुःस्तुत्याशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती
सहूत्या विसहृशैरन्येदेवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्नेन
सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नोऽस्माकं वीरान् पुत्रान्भेषजेभिस्त्वदीयेर्भेषजे-
रोषधैरुदर्पय । उक्तृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां
मध्ये भिषक्तममतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । प्रथमो दैव्यो भिषगिति च
मंचांतरेऽप्युक्तं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

अदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥५॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रं । दिषीय ।

अदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥५॥

यो रुद्रो हविर्भिश्चरूपुरे डाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्षणैर्हवते ।
आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बहुलं छंदसीति ह्वयतेः संप्रसा-
रणं ॥ तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोचैरवदिषीय । अवखंडयामि । अयक्रोम । अपग-
तक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखंडने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीतीति ॥

मृदूदरः । मृदूदरो मृदूदर इति यास्कः । नि० ६. ४. । सुहवः शोभनाङ्गाने
बभुर्भर्ता सर्वस्य बभुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः ।
एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनयै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्भन् । तस्यै
नोऽस्मान्मा रीरधत् । मा वशं नैषीत् ॥ रध हिंसासंराद्योः । अस्याख्यं तां रुद्रि
चङि रूपं । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानं ।

घृणीव ह्यायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुभ्रं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानं ।

घृणिऽइव । ह्यायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुभ्रं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रो नाधमानं याचमानं
मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसाच्चेनोन्ममंद । उक्तर्येण तर्पयतु । अपि चाहं
घृणीव ह्यायां यथा सूर्यकिरणसंतप्रह्यायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुभ्रं सुखमरपा
अपापः सन् अशीय । व्याप्नुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयं । परिचरेयं ॥ विवा-
सतिः परिचरणकर्म ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋषस्य ते रुद्र मृळयाकुहस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीयाः ॥ ७ ॥

ऋ । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीयाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः स हस्तः ऋ कुच वर्तते । यो हस्तो
भेषजो भेषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां सुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत
एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः दैव्यस्य
देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु

प्रमाभचामीयाः । अभिषमस्व ॥ क्षमूष् सहने । लङि द्वादसः शपः क्षुभ
बहुलं छंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वषापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः प्र
बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आपश्चाताबासत्या रुरस्तात् । आ० ३. ८. इति ॥

॥ तत्राद्या सूक्तेऽष्टमी ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो मही सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । मही । सुऽस्तुतिं । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनं । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषं । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भर्त्ते बभ्रवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिचे तद्वत्प्रसह्यका-
रिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमंचते ॥ श्विता वर्णे । औणादिक इन्द्रत्यः । श्वितिमं-
न्तीत्यंचतेऽर्चुत्विगित्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो
मही महतोऽपि महती सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षणे चारयामि । हे
स्तोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । नि० १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्य-
ग्रमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वत्तं रुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा
नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि । गृणीमः
संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । क्रियादिकः । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स्थिरैर्भिरंगैः पुरुरूप उयो बभ्रुः शुक्रैभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरन वा उ योषदुद्रादसुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरैभिः । अंगैः । पुरुऽरूपः । उयः । बभ्रुः । शुक्रैभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरः । न । वै । उं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यं ॥ ९ ॥

स्थिरैभिः स्थिरैर्हैरंगैरवयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभि रूपैरुपेत उय
उन्नूर्णस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रवर्णो वा रुद्रः शुक्रैभिर्दीप्तैर्हिरण्यैर्हिरण्यमयैर्हिरण्य-

शीर्षैर्वालंकारैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशाना ऽन्ध-
रादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तु रूद्रादसुर्यं ॥ असु क्षेपणे । असेरुत् । असुरः
क्षेप्रा । तच्च साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ यौतेर्ले-
क्याङगमः । सिबहुः लेटीति सिप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपं ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीये रूद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कं । यजतं । विश्वऽरूपं ।

अर्हन् । इदं । दयसे । विश्वं । अभ्वं । न । वा । ओजीयः । रूद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रूद्र त्वमर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि ।
धारयसि । तथार्हन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं
हारं विभर्षि । तथार्हन्नेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महन्नामेतत् । अतिविस्तृतं जगद्वयसे ।
रक्षसि । देह रक्षणे । हे रूद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचिदोजीय ओजस्वित्वं बलवत्तरं
न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजस्-
शब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तत् आतिशायनिक इष्टम् । विन्मतोर्लुक् । हेरिति
टित्प्रत्ययः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

प्रयाणे मृगस्यामनोजवचः श्रुत्वा स्तुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च स्तुहि
श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्येति ॥

॥ सैषात्रिकादशी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुयं ।

मृळा जरिचे रूद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतं । गर्तऽसदं । युवानं । मृगं । न । भीमं । उपऽहन्तुं । उयं ।

मृळ । जरिचे । रूद्र । स्तवानः । अन्यं । ते । अस्मत् । नि । वपंतु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रूद्रं स्तुहि । कीदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः ।
तच्च सीदंतं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहन्तु-

मुपहंतारं शूणामुपमुहूर्णे । हे रुद्र त्वं स्तवानोऽस्माभिः तूयमानः सन् जरिषे
स्तोत्रे मह्यं मृळ । सूखय । ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि-
वपंतु । निघ्नंतु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । नानाम । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरः । दातारं । सत्ऽपतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सौम्येति स्तुवंतं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥
चिदित्येतदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयंतस्सत्त्वसीधे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रति-
नतोऽस्मि । अपि च भूरर्बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पात्तयितारं ॥
पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे । स्तौमि ॥
मिपस्तिङां तिङो भवन्तीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मभ्यं भेषजा भेषजानि
रासि । देहि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूता-
न्यभेषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो
मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या
यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मत्पिता
मनुर्यानि भेषजाणि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य
महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भूयानां यद्यावनमस्मत्तः यच्छरणं तदुभयं च वशिम । कामये ॥ वशं कांती ।
प्रादादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्वस्तनुष्व मीढुस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुः । मतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत् । ऽभ्यः । तनुष्व । मीढुः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयत् । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिदुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अप परि वर्जने ॥ हे मीढुः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूंषि मघवद्वो हविलक्षणधनयुक्तभ्यो यजमानेभ्योऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुरु । तथा तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ । मुखं कुरु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

एवा बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसि ।

हवनश्रुत्वो रुद्रो बोधि बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

एव । बभ्रो इति । वृषभ । चेकितान । यथा । देव । न । हृणीषे । न । हंसि ।

हवनऽश्रुत् । नः । रुद्र । उह । बोधि । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तृवभुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्पितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकरणेन न हृणीषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हृणीङ् लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे रुद्र उहास्तिन्देने बोधि । बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः संतो बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं मृक्तं गार्त्समदं मारुतं । अन्त्यं चिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । धारावरा मारुतं चिष्टुयंतमिति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयो-स्तृतीयेऽहन्यामिममारुतशस्त्रस्येदं मारुतनिविधानं । सूचितं च । वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्यामिमारुतं । आ० १. १. इति ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

धारावरा मरुतो धृषणोजसो मृगा न भीमास्तविषीभिरर्चिनः ।

अग्रयो न शुशुचाना ऋजीषिणो भूमिं धमंतो अप गा अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृषणऽओजसः । मृगाः । न । भीमाः । तविषीभिः । अर्चिनः ।

अग्रयः । न । शुशुचानाः । ऋजीषिणः । भूमिं । धमंतः । अप । गाः । अवृण्वत ॥ १ ॥

धारावरा उदक्धारयांतरिक्षमावृण्वतः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारश्चालयितारः । धृषणोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः । सिंहा इव भयंकराः । तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिनार्चिनः सर्वे जगत्पूजयंतः । अग्रयो न शुशुचाना दीप्ता बहूय इव दीप्यमानाः ॥ शुच दीप्ता । लटः कानच् ॥ ऋजीषिणः । ऋजीषमुदकं तद्वतः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वं । एवंभूता मरुतो भूमिं भ्राम्यन्तं मेघं धमंतो वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तो गास्तदंतर्गता वर्या आपोऽपावृण्वत । अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वेर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्षन्तीत्यर्थः । यद्वा भूम्याख्यो वीणाविशेषः । तं धमंतो वादयन्तो गा वलनास्त्रासुरेणापिहिता अपावृण्वत । अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

द्यावो न स्तृभिश्चितयंत खादिनो व्यभि्रिया न द्युतयंत वृष्टयः ।

रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृन्त्याः शुक्र ऊर्धनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तृभिः । चितयंत । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयंत । वृष्टयः ।

रुद्रः । यत । वः । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । वृषा । अजनि । पृन्त्याः । शुक्र । ऊर्धनि ॥ २ ॥

स्तृभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः । ऋक्षाः स्त्रिभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति । नक्षत्रैर्द्यावो न यथा द्युलोकाश्चितयंत चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ चिती संज्ञाने ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकं । तद्युक्ताः संतः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयो

वर्षका मरुतोऽभिया न । अभेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयंत । सर्वं जगद्वि-
द्योतयंति । प्रकाशयंति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे समुद्राभ्राद्व इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्य-
क्षकृतः । रुक्मवशासः । रुक्मं रोचमाणाभरणं वशास्युरसि येषां तादृशा हे मरुतो
यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थो रुद्रो महादेवः पृथ्वाः । पृथ्वीमाध्यमिका
वाक् । तस्याः संबन्धिनि शुक्रे निर्मल ऊधन्युद्धते प्रदेशेऽजनि । अजनयत ।
तदानीमिति पूर्वच संबंधः । यद्वा पृथ्वीर्नानावर्ण्यं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत्
तस्यां महेणो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदचोच्यते । हे मरुतो
यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृथ्वा गोः शुक्रे निर्मल ऊधन्युधसि
पयस उत्पत्तिस्थानेऽजीजनत्तस्माद्युयमेवंमहानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च
तैत्तिरीयकं । पृथ्व्यै वै पयसो मरुतो जाता इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उ॒द्यंते॒ अ॒श्वान् अ॒न्यान् इ॒वा॒जिषु॑ न॒दस्य॑ क॒र्णे॒स्सुर॑यंत आ॒शुभिः॑ ।

हि॒र॒ण्य॒शि॒प्रा म॒रुतो॒ द॒वि॒ध्वतः॑ पृ॒ष्टां या॒थ पृ॒ष॒तीभिः॑ स॒मन्य॑वः ॥३॥

उ॒द्यंते॒ । अ॒श्वान् । अ॒न्यान् ऽइ॒व । आ॒जिषु॑ । न॒दस्य॑ । क॒र्णेः । तुर॑यंते । आ॒शु ऽभिः॑ ।

हि॒र॒ण्य॒ ऽशि॒प्राः । म॒रुतः॑ । द॒वि॒ध्वतः॑ । पृ॒ष्टां । या॒थ । पृ॒ष॒तीभिः॑ । स॒ ऽस॒मन्य॑वः ॥३॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्राप्ता लोकांनुद्यंते । सिंचंति ॥ अश्वं व्याप्रा । आशुणादिकः
क्लृप्तप्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेध्वत्यानिव सततगामिनस्सुरगान् यथा स्वेदापनो-
दायोदकैः सिंचंति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैर्नदस्य
शब्दवतो मेघस्य कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशेस्सुरयंते । वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं
गच्छंति ॥ तुर त्वरणे ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणं ।
सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानवयस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतो दवि-
ध्वतो महीरुहादिकं कंपयंतो यूयं ॥ धूञ् कंपन इत्यस्नाहाधत्यादावेतदुपं निपा-
त्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्वये योजिताभिः श्वेतविड्वंकिताभिर्मृगीभिर्वडवाभिर्वा पृष्टां ।
अन्ननामैतत् । हविल्लक्षणान्नवंतं यजमानं ॥ अर्णश्चादित्वादच् ॥ याथ । गच्छथ ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पृ॒क्षे ता वि॒श्वा भु॒वना॒ वव॑शिरे मि॒त्राय॑ वा स॒द॒मा जी॒र॒दान॑वः ।

पृ॒ष॒दं॒श्वा॒सो अ॒न॒व॒भ्रा॒धस॑ ऋ॒जि॒ष्या॒सो न॒ व॒युने॑षु धूर्प॑दः ॥४॥

पृ॒क्षे । ता । वि॒श्वा । भुव॑न्ता । वव॑क्षिरे । मि॒त्राय॑ । वा । स॒दं । आ । जी॒रऽदा॑नवः ।

पृ॒षत्ऽअ॒श्वासः॑ । अ॒न॒व॒भ्रऽरा॑धसः । ऋ॒जि॒ष्यासः॑ । न । व॒युने॑षु । धृ॒ऽस॒दः ॥ ४ ॥

पृक्षे पृक्षवते हविल्लक्षणान्नयुक्ताय यजमानाय ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि मित्राय । वागच्छ उपमार्थः । मित्रायेव सदं सदा आ ववक्षिरे । मरुत आवहन्ति । यद्वा वागच्छोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । जीरदानवः । क्षिप्रदानाः । पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । अनवभ्रराधसः ॥ भृशु भृशु अधःपतने । अवभ्रंशनमवभ्रः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति उपमार्थः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदाहृतं । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ऋजिष्यासो न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तो गच्छन्तोऽश्वा इव वयुनेषु गंतृषु मध्ये धूर्षदो धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषणा इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ध॒न्व॒भिर्धे॒नुभी॑ र॒ष्णदू॑धभि॒रध्व॒स्मभिः॑ प॒थिभि॑र्भ्राज॒हृष्टयः॑ ।

आ हं॒सा॒सी न॒ स्व॒स॒राणि॑ गंत॒न॒ म॒धो॒र्म॒दाय॑ मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इ॒ध॒न्वऽभिः॑ । धे॒नुऽभिः॑ । र॒ष्णदू॑धऽभिः । अ॒ध्व॒स्मऽभिः॑ । प॒थिऽभिः॑ । भ्राज॑त्ऽऋ॒हृष्टयः॑ ।

आ । हं॒सा॒सः । न । स्व॒स॒राणि॑ । गंत॒न॒ । म॒धोः॑ । म॒दाय॑ । मरु॒तः । सऽस॒म॒न्य॒वः ॥ ५ ॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे मरुतो भ्राजहृष्टयो दीप्यमानायुधा यूयमिधन्वभिः समिधनवद्भिः ॥ इधनगच्छाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । छांदसो वर्णलोचः ॥ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च रष्णदूधभिः । विरष्णीति महन्नाम । महोधस्कैः । ऊर्धांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैरध्वस्मभिर्ध्वसनरहितैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पंथानो मेघाः । एवंभूतैर्मघैः सह मागैरेव वागंतन । आगच्छत । किमर्थं । मधोर्मदाय । सोमस्य मदार्थं । तच्च दृष्टान्तः । हंसासी न । यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवे नरां न शंसः सर्वनानि गंतन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरिचे वाजपेशसं ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंतन ।

अश्वामि० इव । पिप्यत । धेनुं । ऊर्धनि । कर्ता । धियं । जरिचे । वाज० पेशसं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥
अचक्षनामैतत् ॥ अक्षानि सवनान्यभिषुतसोमलक्षणानि हवीष्यागंतन । आ-
गच्छत ॥ गमेलोति छांदसः शपो लुक् । तन्नतन्नयनाश्चेति तस्य तनवादेशः ।
अत एव डिच्चाभावाद्नुनासिकलोपाभावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । नरां न शंसः ।
नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठी-
नस्यानित्यमागमशासनमिति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां
सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वामिवोधनि
पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवंति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुते-
त्यर्थः । अपि च जरिचे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरक्षिराष्ट्रिष्टं ॥ पिश अवयवे ॥ धियं
कर्म कर्त । कुरुत ॥ करोतेच्छांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्तशब्दस्य तवादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुस्तरं सहः ॥ ७ ॥

तं । नः । दात । मरुतः । वाजिनं । रथं । आपानं । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषं । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनि । मेधां । अरिष्टं । दुस्तरं । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्मभ्यं दात । दत्तं प्रयच्छत ॥ छांदसः शपो लुक् ॥
कीदृशं । वाजिनमन्त्रवंतं बलवंतं वा । रथे रंहणे युष्मदीय आगमने निमित्तभूते
सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मदुणप्रख्यापकं । ब्रह्म स्तोत्र-
भाषानमावृण्वंतं । अपि च इषमन्त्रं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा
वृजनेषु संयामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनि धनदातृत्वं
चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिस्तरतीतुमशक्यं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्युजते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भगे आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषं ॥ ८ ॥

यत् । युजते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । मही । इषं ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरक्ताः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । अश्वानायुजते । आभिमुख्येन युक्तान्कुर्वन्ति । तदन्तीष्वेव रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय मही महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिबि सेचने ॥ तच्च दृष्टान्तः । धेनुर्न शिश्वे । यथा धेनुः प्रसूतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हंतना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तं । अवा । रुद्राः । अशसः । हंतन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्त्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छंदसि । पा० ५.४.४९. । इति स्वार्थिकस्तातिल्-प्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसकादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयित्वा चक्रिया चृष्ट्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अभितो नि-वर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोह्यमाणा द्रवन्तः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधर्हनसाधनमा-युधमवहंतन । अवयुत्यास्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि तन्नननना-श्वेति तनप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

चि॒चं त॒वो म॒रुतो॒ याम॑ चे॒किते॒ पृ॒न्या॒ यदू॒ध॒र॒प्या॒पयो॑ दु॒हुः ।

य॒ज्ञा नि॒दे न॒व॒मान॑स्य रु॒द्रि॒याः ज॒राय॑ जु॒रता॑म॒दाभ्याः ॥ १० ॥

चि॒चं। तत्। वः। म॒रुतः। याम॑। चे॒किते॒। पृ॒न्याः। यत्। ऊ॒धः। अ॒पि। आ॒पयः॑। दु॒हुः।

यत्। वा। नि॒दे। न॒व॒मान॑स्य। रु॒द्रि॒याः। चि॒तं। ज॒राय॑। जु॒रता॑। अ॒दा॒भ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चिचं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वेक्षीयते । इदानीं परोक्षवदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यद्यदा खलु पृथ्या माध्यमिकाया वाचः संबंधिनमूधरुद्धतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहन्ति ॥ दुहेष्ठां-दसो लिट् । छंदसि चेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नव-मानस्य स्तुवतस्त्रितस्य निदे निंदकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कुत्सायां । क्षिप् चेति क्षिप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंस्या रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरु-तस्त्रितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तान्॒वो म॒हो म॒रुत॑ ए॒व॒यावो॒ वि॒ष्णो॒रि॒षस्य॑ प्र॒भृषे॑ ह॒वाम॑हे ।

हि॒र॒ण्य॒व॒र्णा॒न्क॒कुहा॒न्य॒त॒सु॒चो ब्र॒ह्म॒ण्य॒तः शंस्यं॑ रा॒धो ई॒महे ॥ ११ ॥

तान्। वः। महः। म॒रुतः। ए॒व॒यावो॒। वि॒ष्णोः। ए॒षस्य॑। प्र॒भृषे॑। ह॒वाम॑हे।

हि॒र॒ण्य॒व॒र्णा॒न्। क॒कुहा॒न्। य॒त॒सु॒चः। ब्र॒ह्म॒ण्य॒तः। शंस्यं॑। रा॒धो। ई॒महे ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव एवं गंतव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गंतृन् महो महतो महानुभा-वांस्तान्वो युष्मान्विष्णोर्व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्यैषस्यै-षणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृषे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे । आह्वयामहे । आह्वय च हिरण्यवर्णान् हितरन्ध्रान् विष्णोर्वा ककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतसुचो यागायोद्यतसुचो ब्रह्मण्यतः । ब्रह्म स्तोत्रं । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधो धनमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ते दशग्वाः प्रथमा रुद्रा हिरे ते नो हिन्वंतुषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीरुणैरपोर्णते महो ज्योतिषा शुचता गोऽर्णसा ॥१२॥

ते। दशऽग्वाः। प्रथमाः। यज्ञं। ऊहिरे। ते। नः। हिन्वंतु। उषसः। विऽउष्टिषु।

उषाः। न। रामीः। अरुणैः। अपो। ऊर्णते। महः। ज्योतिषा। शुचता। गोऽर्णसा ॥१२॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तदूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः संतो यज्ञमूहिरे । अवहन् । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रतिस्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो यागान्नुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च तेऽयेऽग्निनाग्निमयजन्तेति । तादृशास्त उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वंतु । प्रेरयन्तु ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवर्णा रात्रीरुषा न यथोषा अरुणैः अपोऽप्युपसारयन्ति । तथा महो महता शुचता दीप्यमानेन गोऽर्णसाः । गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभि रूद्रा ऋतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुश्चंद्रं वर्णं दधिरे सुपेशसं ॥१३॥

ते। क्षोणीभिः। अरुणेभिः। न। अजिऽभिः। रूद्राः। ऋतस्य। सदनेषु। वावृधुः।

निऽमेघमानाः। अत्येन। पाजसा। सुऽचंद्रं। वर्णं। दधिरे। सुऽपेशसं ॥१३॥

रूद्रा रुद्रपुत्रास्ते मरुतः क्षोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्येर्वीणाविशेषैररुणेभिर्नाजिभिः ॥ नेशब्दः समुच्चये ॥ आरोचमानैररुणवर्णैर्वा रूपाभिव्यञ्जकैरुणैश्च समन्विताः संत ऋतस्योदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु वावृधुः । वर्धन्ते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसात्मीयेन बल्लेन निमेघमाना नितरां मेघादुदकं चिंतयन्तस्ते सुश्चंद्रं शोभनाह्लादनं सुपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णं दधिरे । कांतिं धारयन्ति ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ताँ इया॒नो म॒हि व॒रू॒थ॒मू॒ य॒ उप॒ घेदे॒ना नम॑सा गृणीम॒सि ।

चि॒तो न या॒न्य॒पंच॒ होतृ॑न॒भिष्टे॒य आ॒व॒वर्त॑द॒वरा॒ञ्चक्रि॒याव॑से ॥ १४ ॥

ता॒न् । इया॒नः । म॒हि । व॒रू॒थं । ऊ॒तये॑ । उ॒प । घ । इ॒त् । ए॒ना । नम॑सा । गृ॒णी॒म॒सि ।

चि॒तः । न । या॒न् । प॒ंच । होतृ॑न् । अ॒भिष्टे॒ये । आ॒ऽव॒वर्त॑त् । अ॒व॒रा॒न् । च॒क्रि॒या । अ॒व॒से ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महवृथं वरणीयं प्रणस्तं धनं तन्मरुत ऊतये रक्षणार्थ-
 िः। इयाना याचमाना वयं ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ एनानेन नमसा
 नमस्कारेण स्तोत्रेण वोपेत् उपेत्य गृणीमसि । स्तुमः ॥ घेति पादपूरणः । एनेत्यत्र
 सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित ऋषिश्च यानेतान्
 मरुतः पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव
 होमनिष्पादकान् अवरान् मुख्यान्भिष्टेयैऽभिलषितसिद्ध्यर्थं चक्रिया नाभिच-
 क्रेणावसेऽवतुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जिगमिषृन्प्राणान् स्वात्माभिमुखमा-
 वर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे स्तुत्यादिभिस्तर्पयितुं
 मावर्तयत् । तान् स्तुम इति संबंधः ॥ ववर्तदिति वृतेर्यतास्तुङि चङि रूपं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यया॑ र॒धं पा॒रय॑थात्य॒हो यया॑ नि॒दो मुं॒चथ॑ वंदि॒तार॑ ।

अ॒र्वाची॑ सा म॒रुतो॒ या व॒ ऊ॒तिरो॒ षु वा॒श्रेव॑ सु॒मति॑र्जिगातु ॥ १५ ॥

यया॑ । र॒धं । पा॒रय॑थ । अ॒ति । अ॒हः । यया॑ । नि॒दः । मुं॒चथ॑ । वंदि॒तार॑ ।

अ॒र्वाची॑ । सा । म॒रुतः॒ । या । वः । ऊ॒तिः । ओ॒ इति॑ । सु । वा॒श्रे॒ऽव । सु॒ऽम॒तिः ।

जिगा॒तु ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्या रधमाराधकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्र-
 मयथ । ययोत्या वंदितारं स्तोतारं निदो निंदितुः शत्रोः सकाशान्मुंचथ । मोच-
 यथ । हे मरुतो श्वो युष्मदीया योतिः सावाध्यस्सदभिमुखा भवतु । तथा
 सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्रेव हंभारवं कुर्वती
 धेनुरिव वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मात् प्रति सर्वथागच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

उपेमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमपांनपांवेताकं । तथा
चानुक्रांतं । उपेमपोनप्रीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तच्चैषा प्रथमा ॥

उपेमसृष्टि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोजिषद्भि ॥ १ ॥

उपे । ई । अमृष्टि । वाजऽयुः । वचस्यां । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपां । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । करति । जोजिषत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुर्वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्नहमीमेनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छामुपा-
सृष्टि । उपासृजामि । उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोत्रं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥
नृभ्यश्चान्दसो लुङ् । लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावः ॥ स
च नाद्यो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी आशुहेमा आशु
शीघ्रं गन्ता ॥ हि गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां
नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य
एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गृणातीति गीः स्तोता ।
तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनोऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु ।
प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान्वा
करति । करोतु ॥ करोतेर्यत्ययेन शप् । कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । पा० ८.
३. ५०. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोजिषत् । स्तोत्राणि
सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट्झडागमः ।
विकरणः सिप् । इडागमश्च । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मंचं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादाशुहेमा महा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमं । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टं । मंचं । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपां । नपात् । असुर्यस्य । महा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २ ॥

अस्मा अपांनपादाशुहेमा देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितमिमं मंचं

सुष्ठु आभिमुख्येन वोचेम । ब्रवाम । अस्यास्माभिरुक्तमिमं मंत्रं कुविष्टेदत् । बहुलं जानातु ॥ वेत्तेर्लेख्यडागमः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वाम्यपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वा सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जज्ञान । जनयामास ॥

अपोनग्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तासु समन्या यंतीत्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । समन्या यंत्युप यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शम्या निपतेत् तदानीमपोनग्रीयश्चरुः । तत्रैषैव याज्या । सूचितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातःसमानं सर्वेषां । आ० १२. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।

तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥३॥

सं । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानं । ऊर्वं । नद्यः । पृणन्ति ।

तं । ऊं इति । शुचिं । शुचयः । दीदिऽवांसं । अपां । नपातं । परि । तस्थुः । आपः ॥३॥

अन्या वध्ना आपो सं यन्ति । भूम्या संगच्छन्ते । अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयन्ति । उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणन्ति ॥ पृण प्रीणने तौदादिकः ॥ तमु तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीपमानं ॥ दीदेति श्छांदसो दीपिकमा । लिटः कसुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिभावः । छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धा आपः परितस्थुः । परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मान्जीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति । चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति । उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयंत्यस्तत्साध्यं ऋद्धिद्वारा नद्यो भूत्वोर्वं पृणन्तीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्पर्धत वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्याम इत्यादिकं ऋद्धिद्वारा नद्यो भूत्वोर्वं पृणन्तीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्पर्धत वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्याम इत्यादिकं ऋद्धिद्वारा नद्यो भूत्वोर्वं पृणन्तीत्यादि समानं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यंत्यापः ।

स शुक्लेभिः शिक्लेभिः रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्निगप्सु ॥४॥

तं । अस्मेराः । युवतयः । युवानं । मर्मृज्यमानाः । परि । यंति । आपः ।

सः । शुक्लेभिः । शिक्लेभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् ।

अप्सु ॥४॥

तमपां नपातमग्निमस्मेरा अस्मयमाना दर्परहिता युवतयो युवानं युवरा-
जमिव मर्मृज्यमाना अत्यर्थमलंकुर्वाणा आपः ॥ मृजू शौचालंकारयोः ॥ परि
यंति । परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्निक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा
निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सोऽपां नपादग्निरप्सु मेघांतर्गतासु समुद्रग-
तासु वा मध्येऽनिध्म इध्नरहित एव सन् अस्मे अस्माकं रेवद्वनयुक्तमन्नं यथा
भवति तथा शुक्लेभिः शुभ्रनिर्मलैः शिक्लेभिस्तेजोभिर्दीदाय । दीयते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अस्मे तिस्रो अय्यथ्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषंत्यन्नं ।

कृता इवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनां ॥५॥

अस्मे । तिस्रः । अय्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नं ।

कृताऽऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषं । धयति । पूर्वऽसूनां ॥५॥

नारीर्नेत्र्यस्तिस्रो देवीर्देव्य इच्छासरस्वतीभारत्याख्या अय्यथ्यायाव्यथनायास्मै
देवायापां नपातेऽन्नं सोमाख्यं दिधिषन्ति । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे जौहो-
त्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ अप्सूदकेषु
कृता इवोपप्रसर्से । प्रसरन्ति ॥ मृ गतौ । लिटीरयो रे इति रेञ्जादेशः । छांदसो
हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात्पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नाना-
मपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यमन्नं सोऽपांनपादग्निर्धयति । पिबति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अश्वस्या च जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पृषु परो अग्रमृथं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अच । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पृषु । परः । अग्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवेऽश्वस्य जनिम जन्म भवति । अपांनप्रधि-
ष्ठितास्समुद्रादुच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । अस्य च स्वः सुध्वरणीयस्य
सर्वस्य जगतो जन्मास्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण
सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं दुहो दोग्धुरपहर्तृ रिषो हिंसकस्य च
संपृचः संपर्कात्सूरीन् स्तोतृनस्मान्पाहि । रक्ष । आमास्वपरिपक्वाम् पृषु पूरयि-
तव्यास्वप्सु परः परस्ताद्वर्तमानमग्रमृथमग्रमृथमानं देवमरातयोऽदातारः पुरुषा
न विनशन् । न प्राप्नुवंति ॥ नशतिर्व्याघ्रिक्रमा । लेट्यडागमः ॥ अनृतानि माया-
विनो रक्षांसि च न प्राप्नुवंति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमन्ति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वतर्वसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुऽभु । अन्नं । अन्ति ।

सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अपऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च
धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं
पीपाय । वर्धयति ॥ प्यायी वृद्धौ । लिङ्गडोश्चेति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः
सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणमन्नं चात्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव
ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अस्वन्तर्मेघस्यास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय
वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीप्यते ॥

॥ ३५॥५॥५॥

यो अ॒प्स्वा शु॒चि॒ना दै॒व्येन॑ ऋ॒तावा॑ज॒स्र उर्वि॒या वि॒भाति॑ ।

व॒या इद॑न्या भुव॒नान्य॑स्य॒ प्र जा॑यंते वीरु॒धश्च॑ प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्सु । आ । शु॒चि॒ना । दै॒व्येन॑ । ऋ॒तऽवा॑ । अ॒ज॒स्रः । उर्वि॒या । वि॒भाति॑ ।

व॒याः । इत् । अ॒न्या । भुव॒नानि॑ । अ॒स्य । प्र । जा॑यंते । वीरु॒धः । च । प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

योऽपांनपाहतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रो नित्य
एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उरुर्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना
शोचकेन दैव्येन देवसंवन्धिना तेजसा आ समंताद्विभाति । विशेषेण प्रकाशते ।
अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा
एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्मादेव
प्रजायंते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसचस्यापोनप्रीये चरावपां नपादा हीत्येषानुवाक्या । सूचितं
च । अपां नप्रे चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥

अ॒पां न॒पादा॑ ह्य॒स्यादु॒पस्थं॑ जि॒ह्मना॑मृ॒द्धो वि॒द्युतं॑ व॒सानः॑ ।

तस्य॑ ज्येष्ठं म॒हि॒मानं॑ व॒हंती॑ हि॒र॒ण्यव॑र्णाः परि॑ यंति य॒ज्ञीः॑ ॥ ९ ॥

अ॒पां । न॒पात् । आ । हि॒ । अ॒स्यात् । उ॒प॒स्थं । जि॒ह्मना॑ । ऊ॒र्ध्वः । वि॒द्युतं॑ । व॒सानः॑ ।

तस्य॑ । ज्येष्ठं । म॒हि॒मानं॑ । व॒हंती॑ । हि॒र॒ण्यऽव॑र्णाः । परि॑ । यंति॑ । य॒ज्ञीः॑ ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निरुपस्थमपामुपस्थानमंतरिक्षमाह्यस्यात् । आस्थितवान्
आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं
ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् । अंतरिक्षमास्थाय वर्षणं
कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहं-
तीर्वहंत्यः सर्वच प्रापयंत्यो यज्ञीर्यज्ञो महत्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् ।
हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परियंति । परितो गच्छंति । अपांनप्रा महती वृष्टि-
रस्माकं प्रवाहनायोत्पादितेति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वच प्रकटयंत्य इव
नद्यः प्रवहंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंहक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नं । अस्मै ॥ १० ॥

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । रूप्यत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हित-
रमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसंहक् । सम्यक् पश्यंतीति संहग इन्द्रियाणि ।
सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्य-
सदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेः स्थानात् पर्युपरि
निषद्योपविश्य राजत इति शेषः । अस्मा ईदृग्विधायापां नपाते हिरण्यदा दक्षि-
णारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हवित्प्राणं ददति । प्रयच्छन्ति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नप्पुःपां ।

यमिंधते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नसस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नप्पुः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्था । हिरण्यऽवर्णं । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनप्पुर्देवस्यानीकं रश्मिसमृह रूपं शरीरं चारु शोभनं । उत अपि च
अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति
तद्भुत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामैतत् । मेघांतर्हितं सद्धर्धते । युवतयः
संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्थामु-
चांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकमन्नं
भक्ष्यं । अबिंधनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्मि दिधिषामि बिल्मिर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । ब॒हूनां । अ॒व॒माय । स॒ख्ये । य॒ज्ञैः । वि॒धेम । नम॑सा । ह॒विः॒ऽभिः ।
सं । सा॒नु । मा॒ज्जिम् । दि॒धिषामि । वि॒ल्मैः । द॒धामि । अ॒न्नैः । परि॑ । व॒न्दे । ऋ॒क्॒ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मै पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायाद्याय सख्येऽस्माभिः समानाद्या-
नायापां नपाते यज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिश्चरूपुरोडाशादिभिर्नमसा नमस्कारेण च
विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्जिम् । सम्यक्
शोधयामि अलं करोमि वा ॥ मृज् शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभाषेत्यस्य
निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च विल्मैर्भासनैः कौष्ठेरेन ॥ धिष शब्दे ।
अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्रुः । मिषो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेणान्नैर्हविल्-
क्षणैः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवन्दे । परितः स्तौमि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स ई॒ वृषा॑जनय॒तासु॑ गर्भे॒ स ई॒ शि॒शु॑र्धयति॒ तं रि॑हंति ।
सो अ॒पां नपा॑दन्भि॒म्लात॑वर्णोऽन्यस्ये॒वेह॑ त॒न्वा वि॒वेष ॥ १३ ॥
सः । ई॒ । वृषा॑ । अ॒ज॒न॒य॒त् । ता॒सु । गर्भे॑ । सः । ई॒ । शि॒शुः । ध॒य॒ति॒ । तं । रि॑हंति ।
सः । अ॒पां । नपा॑त् । अ॒न॒भि॒म्ला॑त् । व॒र्णः । अ॒न्य॒स्ये॒व । इ॒ह । त॒न्वा । वि॒वेष ॥ १३ ॥

स ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भ-
मजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई
सोऽयं माध्यमिको वेद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति । मेघस्थास्ताः पिबति ।
अविंधनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमद्भिरापश्च रिहंति । लिहंति ॥ लिह आस्वादने ।
कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निष्कृतिः । न-
भिम्लातवर्णः । अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतेऽन्यर्थं दीप्य-
मानः सन् इहास्मिन् लोकेऽन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यै-
वाग्नेस्तन्वा शरीरेण कोष्ठेधनलक्षणेन विवेष । व्याप्नो बभूव ॥ विष्णु व्याप्नो ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अ॒स्मिन्प॒दे पर॑मे त॒स्थि॒वांसं॑मध्व॒स्मभिर्वि॒श्वहा॑ दी॒दि॒वांसं॑ ।
आपो॒ नम्रे॑ घृ॒तम॑न्नं॒ वह॑न्तीः स्व॒यम॑त्किः॒ परि॑ दी॒यन्ति॑ य॒ज्ञीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं । अभ्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसं ।
आपः । नम्रे । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अन्नैः । परि । दीयन्ति । यद्भीः ॥ १४ ॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽतरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तमभ्वस्मभिर्ध्व-
सनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं यद्भीर्य-
ह्यो महत्य आपः स्वयमात्मनैवात्किरतनशीलैः सततगंतुभिः स्वकीये रूपैः परि-
दीयन्ति । परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीङ् क्षये । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किं
कुर्वन्त्यः । नम्रेऽपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकमन्नं वहंतीर्वहन्त्यः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिं ।
विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्भेदम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥
अयांसं । अग्रे । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिं ।
विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अर्वन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे अग्रे सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छ । किमर्थं । जनाय । अस्म-
दीयपुत्रादिऽन्वयः । तथा मघवद्भ्यो हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृक्तिं
शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रमयांसं । उपागच्छ ॥ 'यम उपरमे ॥ अतः कारणा-
द्यद्भद्रं सर्वं देवा अर्वन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा
वयं विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

तुभ्यमिति षट्चं चतुर्थं सूक्तं गार्ग्यमदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अपिः शुचिश्च ।
पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च ॥ तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं
षडृत्यं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्तेः प्रेषैः
प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षणां प्रेषाणामुपरिष्ठादेव ताः षट्चोऽहोरात्रा-
दिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूचितं । उपरिष्ठाद्बृच ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य
तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशेऽन्तेन । आ० ८. १. ॥

॥ तचैषा प्रथमा ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ट गा अपोऽधुक्षन्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेद स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होचादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । वसिष्ट । गाः । अपः । अधुक्षन् । सी । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।

पिब । इन्द्र । स्वाहा । प्रहुतं । वषट्कृतं । होचात् । आ । सोमं । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमो गा गो विकाराणि दधिपयःप्र-
भृतीनि अपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या आपश्च वसिष्ट । वस्ते । आच्छादयति । तैः
संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च सीमेनं सोममविभिरवेर्बालम-
यैर्दशपविचैरद्रिभिर्ग्रावभिश्चाधुक्षन् । अक्षारयन् । ग्रावभिरभिषुत्य दशपविचेण
पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽन्येभ्यो
देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षणात् तै क्षिप्तं वषट्कृतं
वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होचाद्धोतुर्यगादा समन्तात्पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्ञैः संमिथ्याः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्य बर्हिर्भरतस्य मूनवः पोचादा सोमं पिबत दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । संमिथ्याः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः । अंजिषु । प्रियाः । उत ।

आसद्य । बर्हिः । भरतस्य । मूनवः । पोचात् । आ । सोमं । पिबत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

हे मरुतो यज्ञैर्यगैः संमिथ्याः संयुक्ताः पृषतीभिः रुवाहनभूताभिः पृष-
तीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकी-
यैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थः । अंजिष्वाभरणेषु प्रियाश्च
हे भरतस्य मूनवः सर्वस्य जगतो भर्तृ रुद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽंतरिक्षस्य
नेतारः एवंभूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिरास्तीर्णं बर्हिषासद्योपविश्य पोचात्
पोतुर्यगात् सोममापिबत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूचितं । अमेव
नः सुहवा आ हि गन्तव्यं विष्णू पिबतं मध्वो अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतं नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥३॥

अमाऽइव नः । सुऽहवाः । आ । हि । गंतं । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।

अथा मंदस्व । जुजुषाणः । अंधसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमतऽगणः ॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहैवागंतन । आगच्छत ॥ गमेश्छांदसः शपो लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तन-
वादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे निषदतन । निषणा
भवत ॥ सदेश्छांदसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन । रमध्वं ॥ रण
शब्दार्थः । अच क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छांदसो लुङ् ।
पूर्वऽहवाऽहवादेशः ॥ अथानंतरं हे त्वष्टः देवेभिरन्येदेवेर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः
शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ सोमलक्षणमन्नं
जुषाणः सेवमानो मंदस्व । तृप्नो भव ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन्होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥४॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितं । सोम्यं । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥४॥

हे विप्र मेधाविन्मये देवान् यष्ट्यानिंदादीनावक्षि । आवह । यक्षि च ।
तान्यज च । हे होतर्देवानामाह्वातस्त्वं चोशन्नस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु
योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु निषीद । उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं
होमार्थं ऋग्वेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि । प्रतिकामय च ।
कामयित्वा चाग्नीध्रादग्नीध्रयागात्सोमं पिब । पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन
भागेन तृष्णुहि । तृप्नो भव ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष स्य ते तन्वो नृमणवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा नृपन्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृमणऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । बाहोः । हितः ।

तुभ्यं । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यं । आऽभृतः । त्वं । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । नृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्यः स एष सोमस्ते तव तन्वः शरीरस्य नृमणवर्धनः । बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरच संबंधः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि बाहोर्हस्तयोः सहः परेषामभिवनलक्षणं सामर्थ्यमोजस्तत्कारणभूतं बलं च हितः । निहितं भवति ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ हे मघवन् धनवन्निंद्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः । तुभ्यं होतुमाभृतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्येमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात्नृपत् नृपंस्त्वमापिब । आभिमुख्येन पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छा । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मिचावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्मदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मैतत् ॥ शस्त्रलक्षणा वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानुगुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमन्नमावृतमृत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमान्मै युवामच्छाभिमुख्येनैति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशास्त्र्युगादापिबतं । आभिमुख्येन पिबतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशे. तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरे देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्रत्नमधिराजपरमेश्वरवैदित्त्याचार्यविरचिते केशरीवीरबुक्कभूपाः साम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके
मंदस्वेति षट्च पंचमं सूक्तं गार्ग्यमंदं । मंदस्वेत्यनुक्रांतं । पूर्वच ऋतव्यं तु जागतं
त्विति तु शब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यं । तत्राद्याश्चतस्र ऋचो द्रविणोदोदे-
वताकाः पंचम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रेषानृक्-
शिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रेषाणामुप-
रिष्टात् मंदस्वेत्याद्याः षट्चः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूचं तु पूर्वमेवोदादृतं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मंदस्व होचादनु जोषमंधसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोचात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥१॥

मंदस्व । होचात् । अनु । जोषं । अंधसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णा । वष्टि । आऽसिचं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत् । वशः । ददिः । होचात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥१॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य
सोमस्य सोमेन होचात् होतृकर्तृकाद्यागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः
स द्रविणोदः पूर्णा संपूर्णामासिचं सिच्यमानामाहुतिं वष्टि । कामयते । अत-
स्तस्मै द्रविणोदसेऽग्नये एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्तत्कामो द्रविणोदा

ददिदाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होषात्
होतुर्यागात् ऋतुभिरिषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोचात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥२॥

यं उ इति । पूर्वं । अहुवे । तं । इदं । हुवे । सः । इत् । उ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युभिः । प्रस्थितं । सोम्यं । मधु । पोचात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिब । ऋतुभिः ॥२॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामेव पूर्वं होतृकर्तृके सोमयागेऽहुवे । आहुतवानस्मि
इदं संप्रति तं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे हुवे । आह्वयामि । सेत् स एव द्रविणोदा
हव्यो ह्यातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ ददिरभीष्टफलस्य दाता यो नाम यः खलु पत्यते
देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीतमा-
सीत् । हे द्रविणोदः पोचात् पोतुर्यागादतुभिर्ऋजसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मेद्यंतु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥३॥

मेद्यंतु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।

आऽयूया । धृष्णो इति । अभिऽगूर्या । त्वं । नेष्ट्रात् । सोमं । द्रविणः । उदः । पिब । ऋतुभिः ॥३॥

हे द्रविणोदो येभिर्येवाहिरीयसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्के-
नोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते मेद्यंतु । तृप्यंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन्
अहिंसन् वीळयस्व । दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमायूयागत्य अभिगूर्योद्यम्य
नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अपाद्योचादुत पोचादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितं ।

तुरीयं पाचममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः ॥४॥

अपात्। हो॒षात्। उ॒त। पो॒षात्। अ॒म॒क्ष॒। उ॒त। ने॒ष्टात्। अ॒जु॒ष॒त॒। प्र॒यः॒। हि॒तं॒।
तु॒री॒यं॒। पा॒चं॒। अ॒मृ॒क्तं॒। अ॒म॒र्त्यं॒। द्र॒वि॒णः॒ऽदाः॒। पि॒ब॒तु॒। द्र॒वि॒णः॒ऽद॒सः॒ ॥४॥

अच्छावाकस्येयं। यो द्रविणोदा होचाद्धोतुर्यगात् सोममपात् पीतवान् उत किंच पोचात्पोतुर्यगादमक्ष सोमं पीत्वामाद्यत्। उत अपि च नेष्टात् नेष्टुर्यगाद्धितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत। असेविष्ट। स द्रविणोदसो हवीरूपद्रविणस्य प्रदानुभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति। नि० ८. २. इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशो द्रविणोदा अमृक्तं दशपवित्रेणामृष्टममर्त्यममरणसाधनं तुरीयं पाचं चतुर्थपाचस्थं सोमं पिबतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒र्वा॒च॒म॒द्य॒ य॒य्यं॒ नृ॒वा॒ह॒णं॒ रथं॒ यु॒ञ्जा॒यामि॒ह॒ वां॒ वि॒मो॒च॒नं॒।
पू॒क्तं॒ ह॒वी॒षि॒ म॒धु॒ना॒ हि॒ कं॒ ग॒त॒म॒था॒ सोमं॒ पि॒ब॒तं॒ वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ ॥५॥
अ॒र्वा॒चं॒। अ॒द्य॒। य॒य्यं॒। नृ॒ऽवा॒ह॒नं॒। रथं॒। यु॒ञ्जा॒यां॒। इ॒ह॒। वां॒। वि॒ऽमो॒च॒नं॒।
पू॒क्तं॒। ह॒वी॒षि॒। म॒धु॒ना॒। हि॒। कं॒। ग॒तं॒। अथ॒। सोमं॒। पि॒ब॒तं॒। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॒
वा॒जि॒नी॒ऽव॒सू॒ ॥५॥

हे अश्विनौ अद्यास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गन्तारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारमिह यज्ञे वां युवयोर्विमोचनं विमोचयितारं रथमर्वाचं यथावाग्भवति तथा युञ्जायां। किंच मधुना स्वादुरसेन हवीषि पूक्तं। संयोजयतं। अथ च गतं। आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानन्तरं हे वाजिनीवसू। वाज एव वाजिनी। अन्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ वा सोमं पिबतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जोष्य॑मे॒ स॒मिधं॒ जोष्या॑हुतिं॒ जोषि॑ ब्रह्म॒ ज॒न्यं॒ जोषि॑ सुष्टुतिं॒।
वि॒श्वेभि॒र्वि॒श्वो॑ ऋ॒तुना॑ व॒सो॒ मह॑ उ॒श॒न्दे॒वाँ उ॒श॒तः॒ पा॒य॒या॒ ह॒विः॒ ॥६॥
जोषि॑। अ॒ग्ने॒। सं॒ऽइ॒धं॒। जोषि॑। आ॒ऽहु॒तिं॒। जोषि॑। ब्रह्म॒। ज॒न्यं॒। जोषि॑। सु॒ऽस्तु॒तिं॒।
वि॒श्वेभिः॒। वि॒श्वान्॒। ऋ॒तुना॑। व॒सो॒ इति॑। महः॒। उ॒श॒न्। दे॒वान्। उ॒श॒तः॒।
पा॒य॒य॒। ह॒विः॒ ॥६॥

हे अग्ने समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं जोषि । जुषस्व । किंच वसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने उशतः कामयमानान् महो महती विश्वान् सर्वान्देवान् उशन् कामयमानस्त्वमृतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

उदु ष इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकं । अचानुक्रम-
णिका । उदु ष एकादश सावित्रमिति ॥ व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र
एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्वानीयं । व्यूहश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठस्योदु ष देव इति
गार्त्समदं । अ० ८, ८, । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उदु ष देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत् । तमं । तत् । अपाः । वह्निः । अस्थात् ।

नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । भीतिहोत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवायं लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं
प्रतिदिनमुदस्थात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अप
अप्र इति कर्मनामसु पाठात् ॥ वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः
स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीति-
होत्रं कांतयज्ञं यजमानं स्वस्तावविनाशे क्षेमेऽभजत् । भागिनं करोतु । यद्यपि
स्वस्तिशब्दो विभक्त्यंतनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्वं
उन्नतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते
प्रसबाख्ये कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ स्यंदंत इति
शेषः । ताश्च निमृष्य नितरां शोधयिष्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । अयं
चिन्नातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽंतरिक्षे रमते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आप्नुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अत्यर्षूणां चिच्चर्यां अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्षागात् ॥ ३ ॥

आप्नुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत । अतमानं । चित् । एतोः ।

अत्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोक्षी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविताप्नुभिश्चिच्छीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति । वि-
मुच्यते । नूनमिति पूरणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनाद-
रीरमत । उपरमयति । किंच अत्यर्षूणां । अहिमाहंतारं शत्रुमभिगच्छन्तीत्यर्षवः ।
तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं
कर्मानु पश्चान्मोक्षी रात्रिः । मोक्षी शोकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् ।
आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतो रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुनः समभ्यव्रिततं वयंती मध्या कर्तो न्यधाच्छक्न धीरः ।

उत्संहायास्थावृत्तूरदधररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सं । अभ्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्न । धीरः ।

उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । अतून । अदधः । अरमातः । सविता । देवः । आ ।

अगात् ॥ ४ ॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समभ्यत् । संवेष्टयते ।
पुनः शब्दः पूर्वद्वयमेवमकाशीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः
कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्न कर्तुं शक्य-
मपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमप्येत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् ।

सवितर्युपरत इति शेषः । सर्वो लोकः सहाय शय्यां विहायोदस्यात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति ॥ उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च व्यदर्दः । विदारयति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोकः अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते । अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोपाः सवित्रान्विषितं प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेर्ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् । आदधाति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विकृतं हित्वागादनु व्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

सं समाववर्ति । वि स्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । वि कृतं । हित्वा । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । देव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योडा विष्टितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति । स अर्द्धागच्छति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमर्द्धकृतं हित्वा हित्वागात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं देव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वया हितं^१ अप्सु^२ भागं धन्वा^३न्वा मृगयसो^४ वि तस्युः ।वनानि विभ्यो^५ नकिरस्य^६ तानि व्रता^७ देवस्य^८ सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितं । अप्यं । अप्सु । भागं । धन्वं । अन्तु । आ । मृगयसः । वि । तस्युः ।

वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षानामसु पाटात् ॥ जला-
धारे वा हितं निहितमप्यमपां संवन्धिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु
मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्वितस्युः । अधितिष्ठन्ति । किञ्च वनानि
वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितु-
स्तानि तादृशानि व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

याद्राध्यं^१ वरुणो^२ योनिमप्यमनिशितं^३ निमिषि^४ जर्भुराणः ।विश्वो^५ मार्ताण्डो^६ व्रजमा^७ पशुर्गीत्स्थशो^८ जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥यात्^९ राध्यं^{१०} वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्नुं योग्यमनिशितम-
तीक्षणं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये
सति विश्वमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो
भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताद्भिन्नादंदादुत्पद्मानः पश्यागात् । आ-
गच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने
जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथगकार्षीत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

न यस्येंद्रो^१ वरुणो^२ न मित्रो^३ व्रतमर्यमा^४ न मिनन्ति रुद्रः ।नारातयस्तमिदं^५ स्वस्ति हुवे देवं सवितारं^६ नमोभिः ॥ ९ ॥

न। यस्य॑। इ॒द्रः। व॒रुणः॑। न। मि॒त्रः। व्र॒तं। अ॒र्य॒मा। न। मि॒न॒न्ति। रु॒द्रः।
न। अ॒रा॒तयः॑। तं। इ॒द्रं। स्व॒स्ति। हु॒वे। दे॒वं। स॒वि॒तारं॑। नमः॑ऽभिः॑ ॥९॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मद्रो न मिनाति। न हिनस्ति। वरुणश्च न मिनाति मित्रश्चार्यमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति। अरातयोऽसुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति क्षेमाय हुवे। स्तौमि ॥

॥ अथ दशमी ॥

भगं॑ धियं॑ वा॒जय॑तः॒ पुरं॑धिं॒ नरा॑ण॒सो ग्रा॑स्पति॒र्नो अ॒व्याः।
आ॒ये वा॒मस्य॑ संग॒थे र॑यी॒णां प्रि॒या दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुः स्या॑म ॥१०॥
भगं॑। धियं॑। वा॒जय॑तः। पुरं॑ऽधिं। नरा॑ण॒सः। ग्राः॑। पतिः॑। नः॑। अ॒व्याः।
आऽअ॒ये। वा॒मस्य॑। संऽग॒थे। र॑यी॒णां। प्रि॒याः। दे॒वस्य॑। स॒वि॒तुः। स्या॑म ॥१०॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तियत्ययः ॥ नः स्तुवतोऽस्मान् नराणसो नरैः शंसनीयो ग्रास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते छंदांसि वै ग्रा इति उत ग्रा ब्यंतु देवपत्नीरिति च ॥ सविताव्याः। अथात्। किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयिरिति ॥ आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम। भवेम ॥

॥ अथैकादशी ॥

अ॒स्मभ्यं॑ तद्दि॒वो अ॒ग्निः पृ॑थि॒व्यास्त्वया॑ द॒त्तं का॒म्यं रा॒ध आ॑ गा॒त्।
शं॑ यत्स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॑ भ॒वा॒त्युरु॑ण॒साय॑ स॒वित॑र्ज॒रि॒चे ॥११॥
अ॒स्मभ्यं॑। तत्। दि॒वः। अ॒त्ऽभ्यः। पृ॑थि॒व्याः। त्वया॑। द॒त्तं। का॒म्यं। रा॒धः। आ॑। गा॒त्।
शं॑। यत्। स्तो॒तृऽभ्यः। आ॒पये॑। भ॒वा॒ति। उ॒रुऽशं॑साय॑। स॒वि॒तः। ज॒रि॒चे ॥११॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं ऋग्विद्यं राधो धनं दिवो

म० २. अ० ४. सू० ३९.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

६०९

द्युलोकात् अस्मिन्तरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेश्चा गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तदंशजाय यद्वनं शं सुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरिचे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता कारुरिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

यावाणेवेत्यष्टर्चं सप्तमं मूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमाश्विनं यावाणेवाष्टवाश्विनमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वं पटलेऽस्य विनियोगः । सूचितं च यावाणेवेष्टे द्यावापृथिवी । अ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं मूक्तं । सूचितं च यावाणेव नामत्याभ्यामिति चीणि । अ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यावाणेव तदिदर्थं जरये गृध्रेव वृक्षं निधिमंतमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुचा ॥ १ ॥

यावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थे । जरये इति । गृध्राऽइव । वृक्षं । निधिऽमंतं । अच्छ ।

ब्रह्मणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽचा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ यावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ प्राषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेर्धातोरर्थशब्दः । अर्थोऽर्तरिति यास्कः । नि० १. १८. ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पूरणः । जरये । जरयेये । अरातिं बाधेयां । यद्वा यथा गुरु यावाणौ क्षिप्रौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गंतारं जरये । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमंतं धनवंतं यजमानमच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यज्ञे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारौ ब्रह्माणेव ब्रह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राजा प्रेषितौ दूताविव पुरुचा बहुभिः पुरुषैर्हव्या ह्यातथ्यौ युवां । अत्रोपमेयद्वित्वानुसारेणोपमानद्वित्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा संचेषे ।

मेने इव तन्वाऽशुभमाने दंपतीव ऋतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाना। रथ्याऽइव। वीरा। अजाऽइव। यमा। वरं। आ। सचेथे इति।
मेने इवेति मेनेऽइव। तन्वा। शुभमाने इति। दंपती इवेति दंपतीऽइव।
ऋतुऽविदा। जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गंतारौ रथ्येव रथिनाविव वीरौ
स्वकर्मणि शूरा। अजेवाजाविव छागाविव यमा यमलौ। मेने इव नार्याविव
तन्वा शरीरेण शुभमाने शोभमानौ। दंपतीव जायापती इव संगतौ जनेषु
विषयेषु ऋतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारमासचेथे। आगच्छथ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शृंगेव नः प्रथमं गंतमर्वाक् शफाविव जर्भुराणा तरोभिः।
चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रावर्वाचा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥
शृंगाऽइव। नः। प्रथमं। गंतं। अर्वाक्। शफौऽइव। जर्भुराणा। तरःऽभिः।
चक्रवाकाऽइव। प्रति। वस्तोः। उस्रा। अर्वाचा। यातं। रथ्याऽइव। शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ शृंगेव पशोः शृंग इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शक्राविव तरोभिर्वर्गैर्जर्भुराणा भृशं गच्छंतौ युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमा-
गंतं। आगच्छतं। किंच हे अश्विनौ वस्तोः प्रति अहः प्रति चक्रवाकेव चक्रवा-
काविव हे उस्रा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा
स्वकर्मणि शक्रावर्वाचास्सदभिमुखौ यातं। गच्छतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव।
श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥
नावाऽइव। नः। पारयतं। युगाऽइव। नभ्याऽइव। नः। उपधी इवेत्युपधीऽइव।
प्रधी इवेति प्रधीऽइव।

श्वानाऽइव। नः। अरिषण्या। तनूनां। खृगलाऽइव। विस्रसः। पातं। अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ नावेव नावाविव श्विन् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं। युगेव
यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा चक्रनाभिफलके। उपधी इव यथा

तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षंतौ तनोर्हिंसामपनयतः तथा नोऽस्माकं तनूनामंगानामरिषण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुचाणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वातेवाजुर्यो नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽंशं भविष्या पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्यो । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । अंशं भविष्या । पादाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविवाजुर्यो जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं गंतारौ युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शने-
नार्वागस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव हस्ताविव पादेव पादाविव
तन्वे शरीराय शंभविष्या सुखस्य भावयितृतमौ युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
श्रेष्ठं धनमश्नुति नयतं । प्रापयतं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनौऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ओष्ठाविवास्त्र आस्याय मधुररसवच्चनं वदंतौ स्तनाविव
नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव
नोऽस्माकं तन्वो रक्षितारा रक्षितारौ भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवास्मे
अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । अस्मत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोचेणेव स्वधितिं सं शिशीतं ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव। शक्तिं। अभि। संददी इति संऽददी। नः। क्षामऽइव। नः। सं। अजतं। रजांसि।

इमाः। गिरः। अश्विना। युष्मऽयंतीः। क्षणोचेणऽइव। स्वऽधितिं। सं। शिशीतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसंददी आभि-
मुख्येन सम्यक् प्रयच्छंती भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युद-
कानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं संभजतं । प्रेरयतं ।
अपि च अश्विना हे अश्विनौ इमा गिरोऽस्माभिः कृताः स्तुतीर्युष्मयंतीर्यु-
वामिच्छंतीः स्वधितिमसिं क्षणोचेणेव तेजनशाणवत् संशिशीतं । सम्यक् ती-
क्ष्णीकुरुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि। वां। अश्विना। वर्धनानि। ब्रह्म। स्तोमं। गृत्सऽमदासः। अक्रन्।

तानि। नरा। जुजुषाणा। उप। यातं। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म
ब्रह्माणि मंत्रान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि
ब्रह्माणि नरा नेतारौ जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच
सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं स्तुमः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

सोमापूषणेति षट्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा
चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापूषणमंत्योऽर्चोऽप्यदितेरिति । अवतु देव्य-
दितिरित्यस्यार्चस्यादिर्देवता ॥ सोमापूषणे पशौ ऋग्वेदोऽशहविषामाद्या-
स्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं ।
सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३, ८, । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जाती विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥१॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जाती । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥१॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो
द्युलोकस्यापि जनना जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः ।
किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतो गोपौ गोप्नारौ
देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिंद्रः पक्वमास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥२॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इंद्रः । पक्वं । आमासु । अंतरिति । सोमापूषभ्यां । जनत् । दुस्त्रियासु ॥२॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे
देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासेव्यानि
तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां सोमापूषभ्यां संहंद्र
आमासु तरुणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्वं पयो जनत् । जनयति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्रचक्रं रथमविश्वमिन्व ।

विषूवृत्तं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिं ॥३॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्रचक्रं । रथं । अविश्वमिन्वं ।

विषुवृत्तं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिन्वथः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥३॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो
लोकस्य । लोका रजांस्युध्यन्त इति यास्कः । विमानं परिच्छेदकं । सर्वमान-

मित्यर्थः । सप्रचक्रं सप्रतुचक्रं । चयोदशो मासः सप्रम ऋतुः । अस्ति चयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचरश्मिं पंचर्तुरश्मिं । हेमंतशिशिरयोः समासेनर्तः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश वै मासाः पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिन्वथः । अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दि॒व्य॒न्यः स॒दनं च॒क्र उ॒च्चा पृ॒थि॒व्याम॒न्यो अ॒ध्यं॒तरि॒क्षे ।

ताव॒स्मभ्यं॑ पु॒रु॒वारं॑ पु॒रु॒क्षुं रा॒य॒स्योषं॑ वि॒ष्यतां॑ नाभि॒म॒स्मे ॥४॥

दि॒वि । अ॒न्यः । स॒दनं । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृ॒थि॒व्यां । अ॒न्यः । अ॒धि । अ॒न्तरि॒क्षे ।

तौ । अ॒स्मभ्यं॑ । पु॒रु॒ऽवारं॑ । पु॒रु॒ऽक्षुं । रा॒यः । पोषं॑ । वि॒स्यतां॑ । नाभिं॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥४॥

अन्यस्तयोरेकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छ्रिते दिवि द्युलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथिव्यामोषधिरूपेण अध्यंतरिक्षेऽन्तरिक्षे च चंद्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं पुरुक्षुं बहुकीर्तिं रायस्योषं धनस्य पुष्टिं । पश्चात्सकं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्योष इति । अस्मे अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विष्यतां । विमुंचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि॒श्वान्य॒न्ये भुव॑ना ज॒जान॑ वि॒श्वम॒न्यो अ॒भि॒चक्षा॑ण एति ।

सोमा॑पूषणा॒वर्तं॑ धि॒यं मे॒ युवा॑भ्यां॒ विश्वाः॑ पृ॒त॒ना जये॑म ॥५॥

वि॒श्वानि॑ । अ॒न्यः । भुव॑ना । ज॒जान॑ । वि॒श्वं । अ॒न्यः । अ॒भि॒ऽचक्षा॑णः । एति॑ ।

सोमा॑पूषणौ । अ॒वर्तं॑ । धि॒यं । मे॒ । युवा॑भ्यां॒ । विश्वाः॑ । पृ॒त॒नाः । जये॑म ॥५॥

हे सोमापूषणौ अन्यो युवयोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतामि जजान । अजनयत् । तथा च मंचः । सोमः पवते जनिता मतीनां । ऋग्वे० ९.९६.५ । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिचक्षाणोऽभिपश्यन्नेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणौ मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवर्तं । रक्षतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वा शत्रुसेना जयेम । अभिभवेम ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जिन्वतु । विश्वंऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदधे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जिन्वतु ।
तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच
देवी द्योतमानानर्वाप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापितादितिरवतु । अस्मान्
रक्षतु । अन्यत् सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

वायो ये त इत्येकविंशत्युचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं गायत्रं । अंबितम इति
षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ
वायव्यौ । शुक्रस्याद्येत्येष्टं वायवी । अयं वां मिचावरुणेति पंचानां मिचावरु-
णश्चिद्विदो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्येत्यंस्तृचो
ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविष्टानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्या-
वापृथिव्यो हविर्धानदेवयो वा । अग्निं च हव्यवाहनमिति पादोऽग्निदेवयो वा ।
तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽत्यंद्रवायवी
द्यावापृथिव्योऽत्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽंबितमेऽनुष्टुभौ
बृहती चेति ॥ पृष्ठचाभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽत्यतृचवर्जमेतत्सूक्तं ।
वायव्यतृचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐंद्रवायवतृचस्य शुक्रस्या-
द्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास
आगहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मिचा-
वरुणेति पंच तृचाः । आ० १. ६. । इति ॥ चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैचा-
वरुणशस्त्रेऽयं वां मिचावरुणेति षष्ठहस्तोत्रियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्ठेति
संज्ञे सूचितं अयं वां मिचावरुणा पुरुषा चिद्विदोऽस्ति । आ० १. २. । इति ॥
आभिप्रविकेष्वहःसु प्रातःसवने मैचावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पंचदशादिस्तोम-
निभिः । वापनीयः । अयं वां मिचावरुणानो मिचावरुणेति तृचाः । आ० १. ५. ।

इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मैचावरुण्यहस्या वाक्या । सूचितं च । मैचावरुण्यस्य
 अयं वां मिचावरुणेति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायथे छंदसि गोमदूच्यते
 तृचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तृचाः । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥
 अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणांसिशस्त्र इंद्रो अंग महद्भयमिति तृचः ।
 अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो अंग महद्भयमभि न्यू षू वाचं
 । आ० ६. ४. । इति ॥ आययणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्युवाक्या ।
 आययणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आगत ये के च जमा महिनो अहि-
 मायाः । आ० २. ९. । इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽंबितमे नदीतम
 इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंबितमे नदीतम
 इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥ व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे
 प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे
 सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥
 हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे
 इव यतमाने यदैतं । आ० ४. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वायो॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑स॒स्तेभिरा॑ ग॒हि । नि॒युत्वान् सोम॑पीतये ॥ १ ॥

वायो॒ इति॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑सः । तेभिः॑ आ॒ ग॒हि । नि॒युत्वान् सोम॑ऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिस्तेर्नि-
 युत्वान् नियुद्भिर्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूप-
 त्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नि॒युत्वान्वा॒य॒वा गे॒ह्ययं॑ शु॒क्रो अ॒यामि॑ ते । गंता॑सि सु॒न्वतो॑ गृहं ॥ २ ॥

नि॒युत्वान् । वा॒यो इति॑ । आ॒ ग॒हि । अ॒यं शु॒क्रः । अ॒यामि॑ ते । गंता॑ । अ॒सि ।

सु॒न्वतः॑ । गृहं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागहि । आगच्छ ।
 अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियते गृहीत आसीत् ॥ यमेः

म० २. अ० ४. सू० ४१.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

६१७

कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि । याता भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिवतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य अद्या गोऽअशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातं । पिवतं । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्ती युवां गवाशिरः । गव्यं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिवतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं वां मिचावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हव ॥ ४ ॥

अयं वां । मिचावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हव ॥ ४ ॥

मिचावरुणा हे मिचावरुणौ युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानावीश्वरौ दीपमानौ वा अनभिद्रुहानभिद्रोघधारौ यौ मिचावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छ-
तमिति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता राजा । घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥ ६ ॥

ता । सं । राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्याः । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥ ६ ॥

सधाजावाज्ञयैव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृताक्षौ । तद्वा महित्वं घृतान्ना-

स्त्विति मन्त्रांतरात् । ऋग्वे० ६, ६१. ८. । आदित्यादितेः पुत्रौ दानुन्तस्पती
दानुनो दानस्य वा धनस्य पती स्वामिनौ । ता तौ मिषावरुणावनवह्नरम-
कुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

गोमदृषु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यं ॥१॥

गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यं ॥१॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्यानृतभाषणरहितौ हे रुद्रा रोहिण्योऽप्यौ
द्रवन्तौ युवां वर्तिर्मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नृतृभिर्देवैः पातय्यं
सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं ।
गच्छतं । ऊं प्विति पूरणौ ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न यत्परो नांतर आदधर्षवृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥८॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःशंसः ।

मर्त्यः । रिपुः ॥८॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ यद्धनं परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनायोग्यो मर्त्यो
रिपुर्यन्नादधर्षत् तथोक्तलक्षणेत्तरोऽंतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यन्नादधर्षत्
तद्धनमावोळ्हमिति शेषः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशंगसंहशं । धिष्ण्या वरिवोविदं ॥९॥

ता । नः । आ । वोळ्हं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंहशं । धिष्ण्या । वरिवऽविदं ॥९॥

हे धिष्ण्या धिषणाहावश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवां पिशंगसंहशं ना-
मारूपं वरिवोविदं धनस्य लभकं रयिं पशुं नोऽस्मभ्यमावोळ्हं । आवहतं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षट्प चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥१०॥

इंद्रः । अंगः । महत् । भयं । अभि । सत् । षट् । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥१०॥

इंद्रो महदधिकमभीषदभिभवद्भयं भयकारं दुष्यवत् । अपध्यावयेत् । हि
यस्मात्कारणात् स स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इंद्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं न गत । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघं । न गत । भद्रं । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इंद्रश्च परमैश्वर्यवानिंद्रश्चेत् नोऽस्मान् मृळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो
नोऽस्मानघं दुरितं न न गत । न प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं
च भवाति । भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इंद्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । करत् । जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तृनंतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥
इंद्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं करत् । करोतु ॥
परीति पंचमीद्योतकः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हव । इदं बर्हिर्नि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवास । आ । गत । शृणुता । मे । इमं । हव । आ । इदं । बर्हिः । नि । षीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत ।
इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिषानिषीदत । उपविशत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं श्रुनहोत्रेषु मत्सरोः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुमान् । अयं । श्रुनहोत्रेषु । मत्सरोः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं
एतदर्थं श्रुनहोत्रेषु मत्सरोऽस्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ ॥ १५ ॥

इंद्रज्येष्ठाः । मरुत्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवँ ॥ १५ ॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुद्गणा मरुत्समृहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिदाता येषां ते पूषरातयो देवास हे द्योतमाना देवा विश्वे सर्वे यूयं मम मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबोधनांताः । ऋग्वे० १, २३, ८ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

अंबितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमं व नः कृधि ॥ १६ ॥

अंबितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिं । अंब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

अंबितमे मातृणां श्रेष्ठे नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे सरस्वति अप्रशस्ता इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं स्मसि । भवामः । अंब हे मातः सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रशस्तिं धनसमृद्धिं कृधि । कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रिता यूषि देव्यां ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्वि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आरूपा । देव्यां ।

शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजां । देवि । दिदिद्वि । नः ॥ १७ ॥

हे सरस्वति देव्यां द्योतमानायां त्वे त्वयि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यारूपाण्यन्तानि । आयुः सूनृतेत्यन्तानामसु पाठात् । श्रिता । आश्रितानि । सा त्वं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्टव्यमासु विषयेषु मत्स्व । सोमपानेन तृप्य । किंच हे देवि सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्वि । पुत्रान्देहि ॥

॥ अथाष्टशी ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म सर॒स्वति जुष॑स्व वाजिनीवति ।

या ते॒ मन्म॑ गृत्सम॒दा ऋ॒तावरि॑ प्रिया दे॒वेषु॑ जुह॒ति ॥ १८ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । सर॒स्वति । जुष॑स्व । वाजिनी॒ऽवति॑ ।

या । ते । मन्म॑ । गृत्स॒ऽमदाः । ऋ॒त॒ऽवरि॑ । प्रिया । दे॒वेषु॑ । जुह॒ति ॥ १८ ॥

वाजिनोऽवति ऋतावर्युदकवति हे सरस्वति इमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि जुषस्व । स्वीकुरु । या यानि मन्म मननीयानि देवेषु प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ते त्वर्थं गृत्समदा जुहति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

प्रेतां य॒ज्ञस्य॑ शं॒भुवा॑ यु॒वामि॒दा वृ॒णीमहे॑ । अ॒ग्निं च॑ ह॒व्यवा॒हनं ॥ १९ ॥

प्र॒ऽइतां॑ । य॒ज्ञस्य॑ । शं॒ऽभुवा॑ । यु॒वां । इत् । आ । वृ॒णीमहे॑ । अ॒ग्निं । च॒ । ह॒व्य॒ऽवाहनं॑ ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा प्रेतां । उह्वरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छतां । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेवा णीमहे । प्रार्थयामहे । हव्यवाहनमग्निं चावृणीमहे । अग्निरथ निपातभागति ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्नम॒द्य दि॒विस्पृ॑शं । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ य॒च्छतां॑ ॥ २० ॥

द्यावा॑ । नः । पृथि॒वी इति॑ । इ॒मं । सि॒ध्नं । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृशं॑ । य॒ज्ञं । दे॒वेषु॑ । य॒च्छतां॑ ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी चोभे सिध्नं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छंतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ वा॑मुप॒स्थम॒द्रुहा॑ दे॒वाः सी॒दंतु॑ य॒ज्ञियाः॑ । इ॒हाद्य॑ सोम॒पीत॒ये ॥ २१ ॥

आ । वां । उ॒प॒ऽस्थं । अ॒द्रुहा॑ । दे॒वाः । सी॒दंतु॑ । य॒ज्ञियाः॑ । इ॒ह । अ॒द्य । सोम॒ऽपीत॒ये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वां युवयोरुपस्थं समीपं वा वां यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽग्रास्तुतः सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥

॥ इति त्रितीयस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

कनिक्रददिति तृचं दशमं सूक्तं । अथैवमनुक्रमणिका । कनिक्रदत् चमिता । मंडलद्रष्टा गृत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । कपिंजलरूपीद्रो देवता ॥ वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूचितं च । वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् । आ० गृ० ३. ९. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इत्येति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विष्ट्या विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषं । प्रब्रुवाणः । इत्येति । वाचं । विष्ट्या विदत् । नावं ।

सुमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिभा । विष्ट्या । विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियति । प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकृष्टकल्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिभवस्त्वा त्वां विष्ट्या विष्टतः सर्वासु दिक्षु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्रोत्युच्चेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणान्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वेति यास्कः । नि० ९. ३. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा त्वा श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पिच्यामनु प्रदिशं कनिक्रदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पिच्यं । अनु । प्रदिशं । कनिक्रदत् । सुमंगलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रवलः पक्षिविशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत अपि च सुपर्णो गरुडः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाणवान्वीरोऽस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पिच्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्रदत् पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कल्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादीहास्यविषये वद । मंगलं सूचय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अव क्रंद नक्षत्राणि गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहत् वदेम विदधे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदधे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुन्ते हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यवक्रंद । शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मंगलान्करोति हि । नोऽस्माकं स्तेनस्तस्करो मे शत । मे शिष्ट । अघशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि मे शिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

प्रदक्षिणिदिति तृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्र्यष्टिर्वेदि । द्वितीयातिशक्करी अष्टिर्वा । इतरे जगत्यौ । कपिंजलरूपीदो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् । सूचं प्रागेवोदाहतं ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदंत ऋतुषा शकुंतयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च चैष्टुभं चानु राजति ॥१॥

प्रऽदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदंतः । ऋतुऽषा । शकुंतयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽऽइव । गायत्रं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥१॥

शकुंतयः कपिंजला ऋतुषा काले काले वयोऽन्न वदंतः सूचयंतः कारवः स्तोतार इव प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमभिगृणन्ति । अभिवदंतु ॥ बहुवचनं पूजार्थं ॥ किंच उभे वाचौ गानं च श्रुतं च सामगा गायत्रं चैष्टुभं च सामनी इव शकुन्तिर्वदति । अनुराजति च । गृणतोऽनु रक्तान्करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उ॒द्गा॒ते॒व॒ श॒कु॒ने॒ सा॒मं॒ गा॒य॒ति॒ ब्र॒ह्म॒पु॒त्र इ॒व॒ स॒र्व॒ने॒षु॒ शंस॑सि ।
 वृ॒षे॒व वा॒जी शि॒शु॒मती॑रपी॒त्या स॒र्वतो॑ नः श॒कु॒ने भ॒द्र॒मा व॑द वि॒श्वतो॑ नः श॒कु॒ने
 पु॒ण्य॒मा व॑द ॥ २ ॥

उ॒द्गा॒ताऽइ॒व । श॒कु॒ने । सा॒मं । गा॒य॒सि॒ । ब्र॒ह्म॒ऽपु॒त्रऽइ॒व । स॒र्व॒ने॒षु । शंस॑सि ।
 वृ॒षाऽइ॒व । वा॒जी । शि॒शु॒ऽमती॑ । अ॒पि॒ऽइत्य॑ । स॒र्वतो॑ । नः । श॒कु॒ने । भ॒द्रं । आ ।
 व॑द । वि॒श्वतो॑ । नः । श॒कु॒ने । पु॒ण्यं । आ । व॑द ॥ २ ॥

शकुने हे कपिंजल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि ।
 गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सवनेषु शस्त्राणि शंसति
 तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशु-
 मतीर्वडवा अपीत्याभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ॒व॒दंस्त्वं॒ श॒कु॒ने॒ भ॒द्र॒मा व॑द तू॒ष्णी॒मासी॑नः सु॒मतिं॒ चि॒कि॒द्भि नः॑ ।
 यदु॒त्प॒तन्व॑दसि क॒र्करि॑र्यथा बृ॒हद्दे॑म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥
 आ॒ऽव॒दन् । त्वं । श॒कु॒ने । भ॒द्रं । आ । व॑द । तू॒ष्णी । आसी॑नः । सु॒ऽमतिं॑ । चि॒कि॒द्भि । नः॑ ।
 यत् । उ॒त्ऽप॒तन् । व॑दसि । क॒र्करिः॑ । यथा॑ । बृ॒हत् । व॑दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिंजल आवदन् शब्दं कुर्वंस्त्वं भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमा-
 सीनस्तूष्णीं तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्भि । बुध्यस्व । यद्यदोत्पतन् वदसि
 तदा कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्वाहः शेषः । अन्यद्वाख्यातचरं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले
 चतुर्थोऽनुवाकः समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

वैश्वामित्रे तृतीये पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति त्रयोविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । सोमस्य अधिकेति । अस्य मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिष्वाम्ने-यमिति परिभाषयामिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रिष्टुप् छंदसि विनि-योगः । तथा च सूत्रं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरिति चीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकथं विदथे यजध्वे ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसं । वक्षि । अग्ने । वह्निं । चकथं । विदथे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युजे । अद्रिं । शंऽआये । अग्ने । तन्वं । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वे यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकथं कृत-वानसि । तं मां तवसं तवस्त्विनं वलिनं वक्षि । कामयस्व । किंच हे अग्ने देवान्-अभिदीद्यत् दीपमानोऽहमद्रिं यावाणं युजे । अष्टौषवणाय युनज्मि । शमाये । शम्यामि च । तथा च मंचांतरं । ऋतेन देवः सविता शमायते । ऋग्वे० ८. ८६. ५. । इति । यद्वा शमाये । स्तौमि । शशमानो जरतीति स्तुति-कर्मसु पाठात् । तथा च मंचांतरं । सो अग्र ईजे शशमे च मर्तः । ऋग्वे० ६. १. ९. । इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रांचं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिशः शशासुर्विदधा कवीनां गृत्साय चित्रवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचं । यज्ञं । चक्रुम । वर्धतां । गीः । समित्ऽभिः । अग्निं । नमसा । दुवस्यन् ।
दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चक्रुम । अकार्ष्म । गीर्मदीया
स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्धिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः
परिचरेयुः । किंच दिवो द्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञा-
नानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं
रूपं । स्तोतव्यायामये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुमीषुश्चित् । स्तोतार इच्छन्ति च ।
चिदिति चार्थे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबंधुर्जनुषा पृथिव्याः ।
अविंदन् दर्शतमप्स्व तर्देवासो अग्निमपसि स्वमृणां ॥ ३ ॥
मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबंधुः । जनुषा । पृथिव्याः ।
अविंदन् । उं इति । दर्शतं । अपऽसु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वमृणां ॥ ३ ॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलो जनुषा जन्ममात्रेण सुबंधुः शोभ-
नबंधुः । स्वत एव बंधुरिति यावत् । योऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च
मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं
दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वमृणां सरणशीलानां नदीनाम-स्वतर्गूढं
स्थितमपसि यज्ञवद्वतरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अविंदन् । लब्धवन्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अवर्धयन्सुभगं सप्त यज्ञीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।
शिषुं न जातमभ्यारुश्व देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्य ॥ ४ ॥
अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यज्ञीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।
शिषुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीला यज्ञीर्यह्यो महत्यो नद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं
जातं महित्वा महत्त्वेनारुषमारोचमानमप्सु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूता-
भिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितः सत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्तः पृथिव्यां नत्वा ॥

किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्यारुः । अभिगच्छन्ति ।
तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं
जानि ॥ जन्मन्युदके वा वपुष्यन् । वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुक्रेभिरंगै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पविचैः ।

शेचिर्वसानः पर्यायुर्पां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुं । पुनानः । कविऽभिः । पविचैः ।

शेचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽंतरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् ध्याप्नुवन्
क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः क्रांतप्रज्ञः स्तोत्रैर्वै पविचैः शोधकैस्ते-
जोभिः पुनानः शोधयन् शेचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो वसान आच्छा-
दयन् अपामपस्यतां कर्मवतामायुरन्नं बृहतीः प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः
संपदश्च मिमीते । करोति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

व्राजा सीमनदतीरदव्या दिवो यद्भीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

व्राज । सी । अनदतीः । अदव्याः । दिवः । यद्भीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सुऽयोनीः । एकै । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीरभक्षयन्तीरदव्या अहिंसिता मातृभूता अणोऽग्निः सी सर्वतो व्राज ।
व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति ।
कीदृश्यस्ताः । दिवो यद्भीः । अंतरिक्षस्यापत्यभूताः । अवसानाः । वस्त्रमनाच्छा-
दयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानग्नाः । किंच ता
अग्निं सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः
समानमंतरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीर्नद्य एकमग्निं गर्भं गर्भस्थं दधिरे ।
दधते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्ती॒र्णा अ॒स्य सं॒हतो॑ वि॒श्वरू॒पा घृ॒तस्य॑ यो॒नौ स्र॒वथे॑ म॒धूनां॑ ।
 अ॒स्थुर॒च॒ धे॒नवः॑ पि॒न्वमा॒ना म॒ही द॒स्मस्य॑ मा॒तरा॑ स॒मीची॑ ॥ ७ ॥
 स्ती॒र्णाः । अ॒स्य । सं॒हतः॑ । वि॒श्वरू॒पाः । घृ॒तस्य॑ । यो॒नौ । स्र॒वथे॑ । म॒धूनां॑ ।
 अ॒स्थुः । अ॒च॒ । धे॒नवः॑ । पि॒न्वमा॒नाः । म॒ही इति॑ । द॒स्मस्य॑ । मा॒तरा॑ । स॒मीची॑ इति॑
 सं॒ड॒डीची॑ ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौ गर्भस्थानेऽंतरिक्षे संहतः पुंजीभूताः ॥ हंतेर्क्षिप् ॥ विश्व-
 रूपा नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृता अस्याग्रे रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवणे
 स्रवणे सत्यस्थुः । तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणा अत्राग्रावापो धेनवः सर्वेषां
 प्रीणयिष्योऽभवन् । समीची समंचत्यौ शोभमाने मही महत्यौ द्यावाऽधिष्यौ
 दस्मस्य दर्शनीयस्याग्रेमातरा मातरौ भवतः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

व॒भ्रा॒णः सृ॒नो स॒हसो॑ व्य॒द्यौ॒दधानः॑ शु॒क्रा र॒भसा॑ व॒पूषि॑ ।
 श्रो॒त॑न्ति॒ धारा॑ म॒धुनो॑ घृ॒तस्य॑ वृ॒षा य॒त्र वा॒वृधे॑ का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥
 व॒भ्रा॒णः । सृ॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । वि॒ । व्य॒द्यौ॒त् । द॒धानः॑ । शु॒क्रा । र॒भसा॑ । व॒पूषि॑ ।
 श्रो॒त॑न्ति॒ । धाराः॑ । म॒धुनः॑ । घृ॒तस्य॑ । वृ॒षा । य॒त्र । वा॒वृधे॑ । का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥

हे सहसः सृनो सहसस्युत्र वभ्राणः सर्वधार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्व-
 राणि रभसा वेगवन्ति वपूष्यर्षीषि दधानः धारयस्त्वं व्यद्यौत् । विद्योतसे ।
 वृषाग्निर्यत्र यस्मिन्यजमाने काव्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधु-
 नोऽत्यन्तं मधुरस्य घृतस्योदकस्य धाराः श्रोतन्ति । स्रवन्ते । यदा यजमानस्तो-
 त्रेणाग्निस्तृष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

पि॒तृश्चि॒दूर्ध॒र्जनु॒षा वि॒वेद॑ व्य॒स्य धारा॑ अ॒सृज॒न्नि धे॒नाः ।
 गुहा॑ च॒रन्त॑ स॒खिभिः॑ शि॒वेभिर्दि॒वो य॒ज्ञीभिर्न॑ गुहा॑ बभूव ॥ ९ ॥

पितुः। चित्। ऊर्धः। जनुषा। विवेद्। वि। अस्य। धाराः। अरजत्। वि। धेनाः।
गुहा। चरतं। सखिभिः। शिवेभिः। दिवः। यद्भीभिः। न। गुहा। बभूव ॥ ९॥

पितुरंतरिक्षस्योर्ध्वः स्थानीयं जलप्रदेशमयमभिर्जनुषा स्वयमेव विवेद ।
जानाति । किंचायमभिरस्येधसः संबंधिन्यो धारा व्यसृजत् । धेना माध्यमिका
वाचश्च विमृजति । शिवेभिः शिवंकरीः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो
यद्भीभिरंतरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह गुहा गुहायां चरतं वर्तमानमेतमभिं
गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

॥ अथ दशमी ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभूव पूर्वीरेको अधयत्पीपानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबंधू उभे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १०॥

पितुः। च। गर्भं। जनितुः। च। बभूव। पूर्वीः। एकः। अधयत्। पीपानाः। ।।

वृष्णे। सपत्नी इति सऽपत्नी। शुचये। सबंधू इति सऽबंधू। उभे इति। अस्मै।

मनुष्येऽइति। नि। पाहि ॥ १०॥

अयमभिः पितुश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य
जनयितुं च ब्राह्मणस्य लोकमोषध्यादिकं बभूव । बिभर्ति । एक एवाभिः पूर्वीर्बह्वीः
पीपानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे द्यावापृथिव्यौ वृष्णे
वर्धिषेऽस्मै शुचयेऽग्नये सबंधू भवतः । अनयोरग्नयेव बंधुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं
ते द्यावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयोऽष्टके चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उरौ महौ अनिवाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

श्रुतस्य योनावशयद्मूनां जामीनामग्निं पतिं स्वसृणां ॥ ११॥

उरौ। महान्। अनिऽवाधे। ववर्ध। आपः। अग्निं। यशसः। सं। हि। पूर्वीः।

श्रुतस्य। योनी। अशयत्। दमूनाः। जामीनां। अग्निः। अपतिं। स्वसृणां ॥ ११॥

म॒न॒य॒म॒ग्नि॒र॒नि॒वा॒धेऽसं॒वा॒ध उ॒रौ वि॒स्ती॒र्णेऽत॒रि॒क्षे व॒वर्ध॑ । व॒र्ध॒ते । अ॒स्य
व॒र्ध॒ने का॒र॒ण॒मा॒ह । हि य॒स्मात्का॒र॒णात्पू॒र्वीर्ब॒ह्मो य॒श॒सो । य॒शोऽन्नं॑ । त॒द्व॒त्य
आ॒प अ॒ग्निं सं॒वर्ध॑य॒न्ति । ए॒वम॒ग्निर्वृ॒द्धिं प्रा॒प्नोऽग्नि॒र्च॒त॒स्योद॒क॒स्य यो॒नौ स्था॒न्नेऽत॒-
रि॒क्षे स्थि॒तः स्व॒मृ॒णां स्व॒तः सर॑न्तीनां जा॒मी॒नां भ॒गि॒नी॒स्थानी॒यानां हेतु॑भूतेऽप॒सि
प॒य॒सि द॒मू॒ना दा॑त॒म॒नाः सन् अ॒श॒यत् । शे॒ते ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अ॒क्रो न॒ ब॒भिः स॒मि॒थे म॒ही॒नां दि॒ह॒क्षे॒यः सू॒न॒वे भा॒ञ्च॒जी॒कः ।

उ॒दु॒रि॒या ज॒नि॒ता यो ज॒जाना॑पां ग॒र्भो नृ॒त॒मो य॒हो अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

अ॒क्रः । न । ब॒भिः । सं॒ऽइ॒थे । म॒ही॒नां । दि॒ह॒क्षे॒यः । सू॒न॒वे । भाः॒ऽञ्च॒जी॒कः ।

उ॒त् । उ॒स्त्रि॒याः । ज॒नि॒ता । यः । ज॒जान॑ । अ॒पां । ग॒र्भः । नृ॒त॒मः । य॒हः । अ॒ग्निः ॥ १२ ॥

ज॒नि॒ता सर्व॑स्य लो॒क॒स्य ज॒न॒यि॒ता अ॒पा॒मु॒द॒का॒नां ग॒र्भो ग॒र्भ॒रूपो नृ॒त॒मो
ने॒तृ॒त॒मोऽति॑शयेन म॒नु॒ष्या॒णां रक्षि॑ता य॒हो म॒हान् योऽग्नि॑र॒क्रः प॒रेषा॑मा॒क्र॒मि॒ता
प॒रै॒र॒ना॒क्र॒म॒णी॒यो वा ॥ ने॒ति पा॒द॒पू॒रणः ॥ स॒मि॒थे सं॒यामे॑ म॒ही॒नां म॒हती॑नां
स्व॒से॒ना॒नां ब॒भिर्भ॑र्ता दि॒ह॒क्षे॒यः सर्व॑दर्शनीयो भा॒ञ्च॒जी॒कः स्व॒दी॒प्ता प्र॒काश॑मा॒नः
सोऽग्निः॑ सू॒न॒वे ह॒वि॒षां प्र॒दा॒चे य॒ज॒मा॒नाय त॒दर्श॑मु॒स्त्रि॒या अ॒प उ॒ज्ज॑जान । उ॒द॒ज॒-
न॒यत् ॥ सू॒न॒वे । षू प्रे॒रण इ॒त्य॒स्मा॒ज्जा॒तो॒रौ॒णा॒दि॒को नु॒प्र॒त्य॒यः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अ॒पां ग॒र्भे दर्श॑त॒मोष॑धीनां व॒ना ज॒जान॑ सु॒भगा॑ वि॒रूपं॑ ।

दे॒वा॒स॒श्चि॒न्म॒सा सं हि ज॒ग्मुः प॒नि॒ष्ठं जा॒तं त॒व॒सं दु॒व॒स्यन् ॥ १३ ॥

अ॒पां । ग॒र्भे । दर्श॑तं । ओष॑धीनां । व॒ना । ज॒जान॑ । सु॒भगा॑ । वि॒रूपं॑ ।

दे॒वा॒सः । चि॒त् । म॒न॒सा । सं । हि । ज॒ग्मुः । प॒नि॒ष्ठं । जा॒तं । त॒व॒सं । दु॒व॒स्यन् ॥ १३ ॥

सु॒भगा सु॒भा॒ग्या व॒ना सर्व॑वे॒न॒नी॒या॒र॒णि॒दर्श॑तं दर्शनीयं वि॒रूपं॑ ना॒नावि॒-
ध॒रूप॑म॒पामोष॑धीनां च ग॒र्भम॑ग्निं ज॒जान॑ । अ॒ज॒न॒यत् । दे॒वा॒स॒श्चि॒त् सर्वे॑ दे॒वा
अ॒पि प॒नि॒ष्ठं स्तु॒त्यं त॒व॒सं वृ॒द्धं जा॒तं जा॒त॒मा॒त्रं त॒म॒ग्निं म॒न॒सा स्तु॒त्या सं॒ज॒ग्मुः ।
उ॒पा॒ग॒च्छन् । ही॒ति पू॒रणः । त ए॒व दु॒व॒स्यन् । ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

बृहंत इज्ञानवो भाञ्जजीकमग्निं सचंत विद्युतो न शुक्राः ।

गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहंतः । इत् । भानवः । भाः ऽञ्जजीकं । अग्निं । सचंत । विऽद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहाऽइव । वृद्धं । सदसि । स्वे । अंतः । अपारे । ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽतर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः क्षरंतो बृहंत इज्ञानवो
महांतः सूर्या एव शुक्रा दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि
सदनेऽंतरिक्षे गुहेव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाञ्जजीकं प्रभया दीप्यमानमग्निं
सचंत । आश्रयंति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरिचे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविः ऽभिः । ईळे । सखिऽत्वं । सुऽमतिं । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सं । जरिचे । रक्षा । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनैस्त्वा त्वामीळे च । पश्चादिलक्षणं धनं च याचे ।
सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह
सखित्वमीळे । याचे । त्वं देवैः सह जरिचे स्तोत्रे स्तोत्रं कुर्वते मत्प्रमत्तदर्शनमवः
पश्चादिविषयां रक्षां मिमीहि । कुरु । दम्येभिर्दमनीयैर्नियंतव्यैः । प्रयत्ननियंतव्य-
तयोच्छृखलतोक्ता । अनीकैस्तेजोभिर्नोऽस्मान् रक्षा च ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुजमाना अभि प्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपऽक्षेतारः । तव । सुऽप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुऽरेतसा । श्रवसा । तुजमानाः । अभि । प्याम । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

• हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अथ क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चादिधनप्राप्तिहे कृतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वतस्तुजमाना हवीषि प्रयच्छन्ते वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण श्रवसा तत्कृतेनाच्चेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान्गृतनायूंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शस्त्राभिष्याम । अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योज्यं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मंद्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता अवासयो दमूना अनु देवान् रथिरे यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानां । अभवः । केतुः । अग्ने । मंद्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे अग्ने मंद्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमाभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रथिरो रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अगच्छसि च ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विद्वानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया अद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानां । राजा । ससाद । विद्वान् । साधन् ।

घृतप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतो नित्यो राजा राजमानो योऽग्निर्विद्वानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामग्निहे चिणां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुक्षितावयव उर्विया विस्तीर्णः योऽग्निर्विद्यौत् । विद्योतते ॥

॥ अथैकेनविंशी ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयिं बहुलं संतरुचं सुवाचं भागं यशसं कृधि नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । उतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिं । बहुलं । संतरुचं । सुवाचं । भागं । यशसं । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महास्त्वं शिवेभिः शिवंकरैः सख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिर्महतीभिर्महतीभिरूतिभी रक्षाभिश्च नोऽस्मान्प्रति आ गहि । आगच्छ । अस्मे अस्मभ्यं बहुलं विस्तीर्णं संतरुचं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वभजनीयं यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं कृधि । देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थं ॥

॥ अथ विंशी ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्याय नृतनानि वोचं ।

महांति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्याय । नृतनानि । वोचं ।

महांति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्ने पूर्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नृतनान्येष्वविद्यमानान्यद्यतनानि वैतैतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्रवोचं । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन् जन्मन् । जायंत इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितो यागार्थं । तस्मै वृष्णे संपदां वधिचेऽग्रय इमेमानि सवना सवनानि कृता । कृतानि ॥

॥ अथैकविंशी ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामिचेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्य भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निहितः । जातवेदाः । विश्वामिचेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयं । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदा विश्वामिचेभिर्विश्वेभिः ।
पूजायां बहुवचनं । महर्षिणा विश्वामिचेण यो जातवेदा अजस्रोऽजस्रमनव-
रतमिध्यते । दीप्यते । सुमती वर्तमाना वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे
भजनीये सौमनसे सुमनोभावेऽनुग्रहबुद्ध्यावपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॒हसा॒वन् त्वं नो॑ दे॒व॒चा धे॒हि सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।

प्र य॑सि हो॒त॒र्हृ॒तीरि॒षो नो॑ऽग्ने॒ महि॑ द्रवि॒णमा॒ यज॑स्व ॥ २२ ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॒हसा॒वन् त्वं नः॑ दे॒व॒चा धे॒हि । सु॒क्रतो॒ इति॑ सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।

प्र य॑सि हो॒त॒र्हृ॒तीः । इ॒षः नः॑ अ॒ग्ने॒ महि॑ द्रवि॒णं आ॒ यज॑स्व ॥ २२ ॥

हे सहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतो शोभनकर्मन् हे अग्ने रराणः सर्वदा
रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा त्वं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवचा देवेषु धेहि । नि-
धेहि । हे होतर्देवानामाह्वातः बृहतीरिषोऽन्नानि नोऽस्मभ्यं प्रयंसि । प्रयच्छ ।
हे अग्ने महि महत् द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनमायजस्व । प्रयच्छ । अथ
यजिर्दानकर्मा ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

इ॒ष्ठा॒म॒ग्ने पुरु॑दं॒सं स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒वमा॒नाय॑ साध ।

स्या॒न्नः स॒नुस्त॒नयो॑ वि॒जावा॒ग्ने सा ते॑ सु॒मति॑र्भू॒त्वस्मे ॥ २३ ॥

इ॒ष्ठा॒ अ॒ग्ने॒ पुरु॑दं॒सं स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒वमा॒नाय॑ साध ।

स्या॒त् नः॑ स॒नुः त॒नयः॑ वि॒जावा॒ अ॒ग्ने॒ सा ते॑ सु॒मतिः॑ भू॒तु अ॒स्मे इति॑ ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूच्यते हि ।
इ॒ष्ठा॒म॒ग्ने पुरु॑दं॒सं स॒निं गो॒र्हाता॑ य॒क्षद॒ग्निं पुरो॑ऽऽशस्य स्वदस्व ह॒व्या स॒मिषो॑
दिदीहीति पुरोऽऽशस्विष्टकृत इति । आ० ३. ५. ॥

हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणं गोर्गवां सनिं प्रदात्रीमिष्ठां भूमिं हवमानाय
स्तुवते मयं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध । साधय । नोऽस्माकं
सूनुः पुत्रस्तनयः संतानस्य विस्तारयिता िष्टाव्या पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं वि-

म० ३. अ० १. सू० २.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

६३५

जायत इति विजावा स्यात् । हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिस्त्वदीयाः । अहं तु तेऽहं
अस्मासु भूतु । भवतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

वैश्वानरायेति ॥ द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रमणिका वैश्वानराय
पंचोना वैश्वानरीयं तु जागतं त्विति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छंदः ।
वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्ठचाभिप्रविक्रयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते वैश्वानराय धि-
षणामिति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानराय
धिषणां धारावरा मरुतः । अ० १. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानर य धिषणां मृतावृधे घृतं न पूतमग्रये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणां । ऋतऽवृधे । घृतं । न । पूतं । अग्रये । जनामसि ।

द्विता । होतारं । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथं । न । कुलिशः । सं । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतावृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयिचे वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो
यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नयति विश्व एनं नरा नयंतीति
वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानर-
स्तस्यैषा भवति । नि० १. २१. इति । तस्मै पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां स्तुतिं
जनामसि । जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमीत्यर्थः ।
द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाणां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं मनुषो
मनुष्या वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादी रथं न रथमिव
समृण्वति । संस्कुर्वति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स रोचयन्नुषा रोदसी उभे स माचोरेभवत्पुच ईद्वः ।

ह्यवाऽजिरजश्चनोहितो दूळभो विशमतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । अनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । माचोः । अभवत् । पुचः । ईद्वः ।

ह्यवाऽवाट् । अग्निः । अजरः । चनःऽहितः । दुःऽदभः । विशां । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोऽग्निर्जनुषा जन्मनोभे रोदसी द्यावाः चिथ्यौ रोचयत् । अरोचयत् । प्रका-
शयति । स माचोर्द्यावाः चिथ्योरीद्व्यः स्तुत्यः पुषोऽभवत् । हव्यवाद् हव्यानां
वे ढागिरंगनादिगुणयुक्तोऽजरो जरारहितः । चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं
येनासौ चनोहितः । दूळभो हिंसितुमशक्यः सोऽयं विभावसुः प्रभाधनो विशां
मनुष्याणां निधिर्हि पूज्यो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

क्रत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सन्निथन्तुपं ब्रुवे ॥३॥

क्रत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।

रुरुचानं । भानुना । ज्योतिषा । महं । अत्यं । न । वाजं । सन्निथन् । उपं । ब्रुवे ॥३॥

चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलक्षिता देवासो देवास्तरुषो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य
बलस्य क्रत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञेऽग्निं जनयन्त । अजनयन् ।
भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुरुचानं रोचमानं महं महान्तमग्निमत्यं न भार-
सहमश्वमिव वाजमन्नं सन्निथन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मन्द्रस्य सन्निथन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृगिमयं ।

रातिं भृगूणामुशिजं कविऽक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥४॥

आ । मन्द्रस्य । सन्निथन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । ऋगिमयं ।

रातिं । भृगूणां । उशिजं । कविऽक्रतुं । अग्निं । राजन्तं । दिव्येन । शोचिषा ॥४॥

मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयमह्यमलज्जावहं ऋगिमयं
प्रशस्यं वाजमन्नं सन्निथन्तो लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिः पिताथ-
प्रदातारमुशिजमाभिलथं तं कविऽक्रतुं क्रांतप्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषा
रोचिषा राजन्तं भाजमानमग्निमावृणीमहे । संभजामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निं मुञ्चाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यत्सुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥५॥

अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजंऽश्रवसं । इह । वृक्तऽवर्हिषः ।
यत्ऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वेऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तवर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो यत्सुचः प्राप्नसुच ऋत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाज-
श्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रणस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां । यजंतीति यज्ञा यजमानाः ।
तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । स्तुवंति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

पावकशोचे तव हि द्ययं परि होतयज्ञेषु वृक्तवर्हिषो नरः ।
अग्ने दुव इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥
पावकऽशोचे । तव । हि । द्ययं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽवर्हिषः । नरः ।
अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यं । उप । आसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ति हे होतर्देवानामाह्वातः यज्ञेषु परि परितो वृक्त-
वर्हिषः स्तीर्णवर्हिषो दुवः परिचरणमिच्छमानास इच्छन्तो नरो नेतारो यजमाना
आप्यमाप्नुं योग्यं तव तत्संबन्धिनं द्ययं निवासं यांगगृहमुपागते । सेवंते । तेभ्यो
द्रविणं धनं धेहि । विधेहि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।
सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥
आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।
सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्यावाऽधिष्ठावपृणत् । अपूरयत् । तथा महत्प्रभूतं स्वरंतरिक्षमा-
पृणञ्च । अपसः कर्मवन्तो यजमाना जातं यद्यमेनमग्निमधारयन् अत्यो न अश्व
इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्नश्चनोहितो निहितान्नः सोऽयमग्निर्वाजसातये वा-
जस्यान्नस्य कीर्त्तर्वा सातये लाभाय परिणीयते । यज्ञार्थं नीयते ॥

॥ अथाऽमी ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीऋतस्य बृहतो विचर्षणिरग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेता बृहतो महत ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्देवा योऽग्निर्देवानां पुरो-
हितः पुरस्ताद्दृष्टव्यतया स्थापितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं
शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत ।
पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ॥

॥ अथ नवमी ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्यं भुजं लोकेषु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । संऽदधुः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अदधुः । मर्त्यं । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उप ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यज्ञस्य महतः परिज्मनः
परितो गंतुः समिधः समिंधिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैदुतः पूर्यन्ति-
सस्तनूरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा भुजं सर्वेषां पालयिषी तासां तनूनां मध्य
एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्यं मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे
तनू जामिं लोकमासन्नमंतरिक्षमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध
आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति । तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्यं
इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाज इति
प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधौ
अंतरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः । उपगच्छतः । त्रीन्परिधीस्तिस्रः समिध इति
हि निगमः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॑ मा॒नु॒षी॒रिषः॑ सं सी॒मकृ॒णन्स्व॒धितिं॑ न तेज॑से ।

स उ॒द्धतो॑ नि॒वतो॑ याति॒ वे॒र्विष॑त्स गर्भ॑मेषु भुव॑नेषु दी॒धरत् ॥ १० ॥

वि॒शां। क॒विं। वि॒श॒पतिं॑। मा॒नु॒षीः। इषः॑। सं। सी॒। अ॒कृ॒णन्। स्व॒धितिं॑। न। तेज॑से ।

सः। उ॒त्त॒ऽवतः॑। नि॒ऽवतः॑। या॒ति। वे॒र्विष॑त्। सः। गर्भ॑। ए॒षु। भुव॑नेषु। दी॒धर॑त् ॥ १० ॥

इषः पश्चादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेन स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्षण्यार्थं समकृणन् । समस्कुर्वन् । सोऽग्निरुद्धत उच्छ्रायवतो निवतो नीचिर्भाववतश्च प्रदेशान्वेविषत् व्याप्नुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् । आधारयत् ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स जि॒न्वते॑ ज॒ठरे॑षु प्र॒ज॒ज्ञि॒वान्वृ॒षा चि॒त्रेषु॑ ना॒नद॑न्न सि॒ंहः ।

वै॒श्वान॒रः पृथु॑पा॒जा अ॒मर्त्यो॑ वसु॒ रत्ना॒ दय॑मानो वि दा॒शुषे॑ ॥ ११ ॥

सः। जि॒न्वते॑। ज॒ठरे॑षु। प्र॒ज॒ज्ञि॒ऽवान्। वृ॒षा। चि॒त्रेषु॑। ना॒नद॑त्। न। सि॒ंहः।

वै॒श्वान॒रः। पृथु॑ऽपा॒जाः। अ॒मर्त्यः॑। वसु॑। रत्ना॑। दय॑मानः। वि। दा॒शुषे॑ ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । पृथुपाजां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

वै॒श्वान॒रः प्र॒त्नया॑ नाक॒मारु॑ह॒द्वि॒वस्पृ॑ष्टं भ॑न्दमानः सु॒मन्म॑भिः ।

स पू॒र्वव॑ज्ज॒नय॑न् ज॒तवे॑ ध॒नं स॒मान॑मज्जं प॑र्येति जागृ॒विः ॥ १२ ॥

वै॒श्वान॒रः। प्र॒त्नऽया॑। नाक॑। आ॒। अ॒रु॒ह॑त्। दि॒वः। पृ॑ष्टं। भ॑न्दमानः। सु॒मन्म॑ऽभिः।

सः। पू॒र्व॒ऽवत्। ज॒नय॑न्। ज॒तवे॑। ध॒नं। स॒मानं॑। अ॒ज्जं। प॑रि॒। ए॒ति॒। जागृ॑विः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भेदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्राप्तया
प्रत्न इव स्तिष्ठन् इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन्
तन्नाकं । दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिन्निरारुहत् । आरोहति । स
वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वभ्य ऋषिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाः धनं पश्चादि-
लक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधा-
रणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिष्वा दिवि क्षयं ।
तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥
ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिष्वा । दिवि । क्षयं ।
तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवन्तं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं स्तुत्यं दिवि द्युलोके
क्षयं निवसन्तं यमग्निं मातरिष्वा वायुर्द्युलोकादाहत्य पृथिव्यामादधे । आहित-
वान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिं
तमग्निं नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्नुयात् धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्हशं केतुं दिवो रोचनस्यामुषवुधं ।
अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥
शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वऽहशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्यां । उषऽवुधं ।
अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थं । शुचिं दीपं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्हशं
सर्वहशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो द्युलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्यां रोच-
नस्यं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठन्तं । उषवुधमग्निहोचिकरूपेणोषसि प्रबुध्य-
मानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमब्रवन्तं
महत् महान्तं तमग्निं नमसा स्तोत्रेणैमहे । याचामहे ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मंद्रं होतारं शुचिमड्याविनं दमूनसमुक्थं विश्वचर्षणिं ।

रथं न चिचं वपुषाय दर्शतं मनुहितं सदमिद्राय ईमहे ॥१५॥

मंद्रं होतारं शुचिं मड्याविनं दमूनसं उक्थं विश्वऽचर्षणिं ।

रथं न चिचं वपुषाय दर्शतं मनुऽहितं सदं इत् रायः ईमहे ॥१५॥

मंद्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वतारं शुचिं सर्वदा शुद्धमड्याविनमकुटिलं
दमूनसं दानमनसमुक्थं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चिचं नानाविधवर्णं
रथं न श्यमिद्राय वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमिद्राय सदैव मनुहितं सर्वेभ्यो
मनुषेभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य
द्विकर्मकत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरायैतिदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वैश्वान-
नरायेकादशेति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयं तु जागतं त्वित्युक्त्वादस्यापि सूक्तस्य जगती
छंदो वैश्वानरायैऽभिर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः ।
मूच्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥१॥

वैश्वानराय पृथुऽपाजसे विपः रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निः हि देवान् अमृतः दुवस्यति । अथ धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥१॥

विपो मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बहून्नाय वा । पाजः शब्दस्य
बलान्ननाम्नोः पाठात् । वैश्वानरायाग्रये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि
स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरन्ति । कुर्वन्ति । अमृतो मरणर-
हितोऽभिर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः
कारणान्कोऽपि सनता सनातनाः धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒त॒र्द॒तो रो॒द॒सी द॒स्म ई॒यते॒ होता॒ नि॒ष॒त्तो म॒नु॒षः पु॒रो॒हि॒तः ।
 क्ष॒यं वृ॒ह॒तं परि॑ भू॒षति॒ द्यु॒भिर्दे॒वेभि॒र॒ग्नि॒रि॒षि॒तो धि॒याव॑सुः ॥ २ ॥
 अ॒तः । दू॒तः । रो॒द॒सी इति॑ । द॒स्मः । ई॒यते॒ । होता॑ । नि॒ऽस॒त्तः । म॒नु॒षः । पु॒रः॒ऽहि॒तः ।
 क्ष॒यं । वृ॒ह॒तं । परि॑ । भू॒षति॒ । द्यु॒ऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒या॒ऽव॑सुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होताग्निर्दृतो देवानां दूतः सन् रोदस्योद्यावापृथिव्योरन्तर्मध्य
 ईयते । गच्छति । मनुषो मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण
 पुरतः स्थापितो निषत्तो निषणः सन् अग्निर्द्युभिर्दीप्तिभिर्वृहन्तं महान्तं क्षयं
 यज्ञगृहं परिभूषति । अलंकुरुते । देवेभिर्देवरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया
 व्याप्नः । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

के॒तुं य॒ज्ञा॒नां वि॒दथ॑स्य सा॒धनं॑ वि॒प्रा॒सो अ॒ग्निं म॒ह॒यन्तं॑ चि॒त्ति॒भिः ।
 अ॒पा॒ंसि यस्मि॑न्ना॒धि सं॒दधु॑र्गिर॒स्तस्मि॑न्सु॒म्नानि॒ यज॑मान॒ आ च॑के ॥ ३ ॥
 के॒तुं । य॒ज्ञा॒नां । वि॒दथ॑स्य । सा॒धनं॑ । वि॒प्रा॒सः । अ॒ग्निं । म॒ह॒यन्तं॑ । चि॒त्ति॒ऽभिः॑ ।
 अ॒पा॒ंसि । यस्मि॑न् । अ॒धि । सं॒ऽदधुः॑ । गिरः॑ । तस्मि॑न् । सु॒म्नानि॑ । यज॑मानः । आ । च॑के ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसा-
 धारणकारणं संतमग्निं विप्रासो विप्राश्चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयन्तं । पूजयन्ति ।
 किञ्च गिरः स्तोतारो यस्मिन्नावपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माण्यधिसंदधुः संदधते
 यजमानस्तस्मिन्नावी सुम्नानि सुखानि प्राप्ताचके । कामयते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पि॒ता य॒ज्ञा॒नो॒मसु॑रो वि॒पश्चि॑तां वि॒मान॑म॒ग्निर्व॒युनं॑ च वा॒घतां॑ ।
 आ वि॒वेश॒ रो॒द॒सी भूरि॑वर्षसा पु॒रु॒प्रि॒यो भ॑द॒ते धा॒र्मभिः॑ क॒विः ॥ ४ ॥
 पि॒ता । य॒ज्ञा॒नां । अ॒सु॒रः । वि॒पः॒ऽचि॒तां । वि॒ऽमा॒नं । अ॒ग्निः । व॒युनं॑ । च । वा॒घतां॑ ।
 आ । वि॒वेश॒ । रो॒द॒सी इति॑ । भूरि॑ऽवर्षसा । पु॒रु॒ऽप्रि॒यः । भ॑द॒ते । धा॒र्मऽभिः॑ । क॒विः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणामसुरो बलप्रदः ।

वाधताः- त्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञा-
दिकर्मसाधनं । सोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावा-
पृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां
श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भदते । यजमानेन स्तूयते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूष्णिं तविषीभिरावृतं भूष्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्ररथं । हरिव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुऽसदं । स्वःऽविदं ।

विऽगाहं । तूष्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूष्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति वा तं
हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदतं
स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूष्णिं क्षिप्रगामिनं शङ्खणां
हिंसितारं वा तविषीभिर्वलैरावृतं भूष्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वान-
रमिह इहलोके दधुः । आदधुः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुषेणसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेणसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्चतुर्विभिश्च धिया कर्मणा मनुषो यज्ञ-
मानस्य पुरुषेणसं बहुरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भद्रेका-
हाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य
नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिशस्तिचातनेऽभिश-
स्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिताः रंतर्हीवापृ-
थिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने॒ जर॑स्व॒ स्वप॑त्य॒ आ॒यु॒न्या॒यु॒षि॒ पि॒न्व॒स्व॒ स॒मि॒षो॑ दिदीहि नः ।

वया॑सि जि॒न्व॒ बृ॒ह॒तश्च॑ जा॒गृ॒व॒ उ॒शि॒ग्दे॒वा॒न् स्तु॒हि॒ सु॒क्र॒तुर्वि॒पां ॥ ७ ॥

अग्ने॒। जर॑स्व॒। सु॒ऽअ॒प॒त्ये॒। आ॒यु॒नि॒। ऊ॒र्जा॒। पि॒न्व॒स्व॒। सं॒। इ॒षः॒। दि॒दी॒हि॒। नः॒।

वया॑सि॒ जि॒न्व॒। बृ॒ह॒तः॒। च॒। जा॒गृ॒वे॒। उ॒शि॒क्। दे॒वा॒नां॒। अ॒सि॒। सु॒ऽक्र॒तुः॒। वि॒पां ॥ ७ ॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते जरस्व । देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठायोर्जा रसेनाब्धेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय । नोऽस्माकमिषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांस्यन्नानि च ॥ वयः क्षन्नेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील बृहतो महतो यजमानस्य जिन्वेति संबंधः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं विपां मेधाविनां देवानामुशिकं कांतोऽसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वि॒श॒प॒तिं॑ य॒ह्म॒म॒ति॒थिं॑ नरः॒ सदा॑ य॒न्तारं॑ धी॒नामु॒शि॒जं॑ च वा॒घ॒तां॑ ।

अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒त॒नं॑ जा॒त॒वे॒द॒सं॑ प्र॒ शंस॑न्ति॒ नम॑सा जू॒तिभिर्वृ॒धे ॥ ८ ॥

वि॒श॒प॒तिं॑। य॒ह्मं॒। अ॒ति॒थिं॑। नरः॒। सदा॑। य॒न्तारं॑। धी॒नां॒। उ॒शि॒जं॑। च॒। वा॒घ॒तां॑।

अ॒ध्व॒राणां॑। चे॒त॒नं॑। जा॒त॒ऽवे॒द॒सं॑। प्र॒। शंस॑न्ति॒। नम॑सा॒। जू॒तिऽभिः॒। वृ॒धे ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विशपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा यह्मं महान्तमतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिजं कांतं मनोज्ञमध्वराणां यागानां चेतनं प्रशंसकं जूतिभिर्वर्गेयुक्तं जातवेदसमग्निं वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च प्रशंसन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

वि॒भा॒वा॒ दे॒वः॒ सु॒र॒णः॒ परि॑ द्धि॒तीः॒ अ॒ग्नि॒र्ब॒भू॒व॒ श॒र्व॒सा॒ सु॒म॒द्र॒थः॒ ।

तस्य॑ व्र॒तानि॑ । रि॒पो॒ष॒णां॒ व॒य॒मु॒प॒ भू॒षे॒म॒ द॒म॒ आ॒ सु॒वृ॒क्ति॒भिः॑ ॥ ९ ॥

वि॒भा॒ऽवा॒। दे॒वः॒। सु॒ऽर॒णः॒। परि॑। द्धि॒तीः॒। अ॒ग्निः॒। ब॒भू॒व॒। श॒र्व॒सा॒। सु॒म॒त्ऽर॒थः॒।

तस्य॑। व्र॒तानि॑। भू॒रि॒ऽपो॒षि॒णः॒। व॒यं॒। उ॒प॒। भू॒षे॒म॒। द॒मे॒। आ॒। सु॒वृ॒क्ति॒ऽभिः॑ ॥ ९ ॥

विभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमदयः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परियहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतस्तस्याग्नेर्व्रतानि कर्माणि वयं सुवृक्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । ऽवित् । अभवः । वि । ऽचक्षण ।

जातः । आ । आपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परि । ऽभूः ।

असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि तत्संबन्धीनि तेजांस्याचके । अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्यस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽभवः । भवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः । आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परियहीतासि ॥

॥ अथैकादशी ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्त्रजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सु । ऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरि । ऽरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्याग्नेर्दंसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महद्वनं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको मुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनं यज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरिरेतसा च तत्स्वावुभौभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

समित्समिदित्येवमस्ति चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं । अथानुक्रमणिका ।
समित्समिदाप्रिय इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ
वैश्वामित्राणामाप्तीसूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ।
सूचितं च । इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु । आ० १. १०. । इति ॥
त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देवस्त्वष्टा
सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे णुचाणुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यस्यमे ॥ १ ॥

समित्समित्सुमनाः बोधिः अस्मे इति । णुचाऽणुचा । सुमतिं । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थं समिदस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । णुचा णुचात्यर्थं
प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां
बुद्धिमस्मे अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव द्योतमान देवान्यजनीयान्यजथा । यज्ञाय
तदर्शमावक्षि । आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्दे-
वान्यक्षि । यजस्व ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजंते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥

यं । देवासः । मित्रः । अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि
चिः प्रातर्मध्याह्नायंतनेषु सवनेषु चिदारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरी-
राणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं
क्रियमाणं नोऽस्मदीयं यज्ञं मधुमंतं । मध्विऽदकनाम । अथादिफलमुक्तं
कृधि । कुरु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वे ।

अच्छा नमोभिवृषभं वंदध्वे स देवान्यष्टादिषितो यजीयान् ॥३॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजध्वे ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्वे । सः । देवान् । यष्टात् । इषितः । यजीयान् ॥३॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वा-
तारमग्निं प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन
वृषभं संपदां वर्धितारं वंदध्वे वंदितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिर्नमस्कारैः
सहेळ इषो हवीरूपाण्यन्तानि यजध्वे यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः
प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽग्निर्देवान् यष्टात् । यजतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वो शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देव्यचा वि बर्हिः ॥४॥

ऊर्ध्वः । वां । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वो । शोचीषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥४॥

वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्यै-
वामेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते ।
शोचीषिर्चिप्संति रजांसि हवीष्पृष्टूर्ध्वं प्रस्थिता । होताग्निर्दिवो दीप्यमानस्य
यागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देव्यचा देवैर्यथा
बर्हिश्च । चार्थे वाशब्दः । विस्तृणीमहि । विशेषेण स्तृणीमः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सप्त होचाणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्त्रतेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीष्टं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥५॥

सप्त । होचाणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभी । इष्टं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥५॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयन्तो देवाः
सप्त होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं
द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यो
विषहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्मदीयं यज्ञं प्र विचरन्त । प्रविचरन्तु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ भंदमाने उपसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।

यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिद्रो मरुतां उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने इति । उपसा । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति । विरूपे ।

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुतान् । उत । वा । महः । भिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते ॥ उपसानक्तापेक्षया द्विवचनं ॥
नक्तोपसौ रात्र्यहनी आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रका-
शरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशेते । मित्रो वरुण उत वा अपि चन्द्रो मरुतांश्च
नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृ-
थिव्यौ कुरुतां ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

देव्या होतारा प्रथमा न्युजे सप्त पृश्नासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिन्न आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

देव्या । होतारा । प्रथमा । नि । न्युजे । सप्त । पृश्नासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसन्तः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

देव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराह्वातारावग्री न्युजे । प्रसाधयामि ।
ऋतमुदकं शंसन्त आशंसमानाः सप्त पृश्नासः । पृश्नामन्त्रं । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा व्रतानां कर्मणां रक्षितारो
दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमित् अग्निमेवमाहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छष्टः ॥

॥ अथ नवमी ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
 सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदंतु ॥ ८ ॥
 आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।
 सरस्वती । सारस्वतेभिः । अवाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदं । सदंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्भरतस्य सूर्यस्य संबंधिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आ-
 गच्छतु । देवैर्मनुष्येभिरमनुष्यैश्च संगत्येळा च भूमिश्चागच्छतु अग्निश्च । सारस्व-
 तेभिः सरस्वतीसंबंधिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वाक् आगच्छतु ।
 तिस्रो देव्यो वागिळाभारत्य आगच्छंतु । अवागाभिमुख्यमेतर्बर्हिः सदंतु ।
 आसीदंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।
 यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तयावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥
 तत् । नः । तुरीयं । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।
 यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तयावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः वि रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मान् तुरीयं
 तारकं पोषयित्नु पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विष्यस्व । मोचय । यतो विमोचनावीरः
 सत्त्वा । कर्मण्यः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलो युक्तयावाभिषवार्थयावयुक्तः ।
 सोमसुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतेऽव सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता सृदयाति ।
 सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥
 वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सृदयाति ।
 सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानां । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज । समीपे कुरु । शोभते पशोः संस्तुतिर्देवस्य-
तिष्ठ हविः सृदयाति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः
स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणतः एवामिर्देवानां
जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

आ यास्यमे समिधानो अर्वाङ्दित्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुचा स्वाहा देवा अमृता मादयन्तां ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । संऽइधानः । अर्वाङ् । इंद्रेण । देवैः । सऽसरथं । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ता । अदितिः । सुऽपुचा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप-
मानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिंद्रेण
देवैश्च तुरेभिस्त्वरमाणैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किंच सुपुचादि-
तिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकारेण युक्ता अमृता नित्या देवा
मादयन्तां । तृप्यन्तु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चयोविंशो वर्गः ॥

प्रत्यग्निरुषस इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुभमाग्नेयं । अचानुक्रम-
णिका । प्रत्यग्निरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य विनि-
योगः । सूचितं च । प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । अ० ४. १३. इति ॥ इच्छामग्न
इत्यस्योक्ते विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पदवीः कवीनां ।

पृथुपाजा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनां ।

पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । संऽइद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रान्तदृशां पदवीर्मार्गान्
गच्छन् योऽग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयद्भिर्देवकामैः

समिद्धः सम्यक् दीपः स वह्निस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमनद्वाराण्यपावः । अपा-
वृणोति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रेषमिर्वीवृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वीर्ऋतस्य संहशश्चकानः सं दूतो अद्यौदषसो विरोके ॥ २ ॥

प्रा० इत् । ऊं इति । अग्निः । ववृधे । स्तोमेभिः । गीः । ऽभिः । स्तोतृणां । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । सं । संहशः । चकानः । सं । दूतः । अद्यौत् । उषसः । वि । ऽरोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यो योऽग्निः स्तोतृणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वग्भिरुक्थैः णस्त्रैश्च प्रववृधे
वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वीर्बह्वीर्ऋतस्यादित्यस्य संहशो दीप्रीश्च-
कानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समद्यौत् । द्योतते ।
इत् उ पूरणौ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विष्ट्वपां गर्भो मिच ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनां ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विष्टु । अपां । गर्भः । मिचः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊं इति । विप्रः । हव्यः । मतीनां ॥ ३ ॥

मिचो यजमानानां मिचभूत ऋतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां
गर्भोऽग्निर्मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विष्टु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किंच
हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्ट्यः स सानूच्छ्रितं धिषायमुत्तरवेद्याख्यमास्थात् ।
अध्यतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मानृणां स्तोतृणां हव्यः स्तुत्योऽभूत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मिचो अग्निर्भवति यत्समिद्धे मिचो होता वरुणो जातवेदाः । .

मिचो अध्वरिषिरो दमूना मिचः सिंधूनामुत पर्वतानां ॥ ४ ॥

मिचः । अग्निः । भवति । यत् । सं । ईडः । मिचः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मिचः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मिचः । सिंधूनां । उत । पर्वतानां ॥ ४ ॥

इयमुक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽग्निः तदा मिचो भवति ।

सूर्यो भवति । मित्र एव सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातम ।
स मित्रोऽध्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । सु एवोषरः प्रेरको वावुर्भ-
वति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाति प्रियं रिपो अयं पदं वेः पाति यद्गच्छरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभा सप्रशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियं । रिपः । अयं । पदं । वेः । पाति । यद्गच्छरणं । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्रऽशीर्षाणं । अग्निः । पाति । देवानां । उपऽमादं । मृष्वः ॥ ५ ॥

ऋष्वो दर्शनीयोऽग्निर्वर्गच्याः सर्वव्याप्राया रिपो भूम्याः प्रियमयं प्रथमं
पदं स्थानं पाति । रक्षति । यद्गच्छे महान् सूर्यस्य चरणं । रक्षति चरणमं-
तरिक्षं । पाति । नाभा नाभावंतरिक्षस्य मध्ये सप्रशीर्षाणं मरुतं पाति ।
देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन्
देवोऽग्निरीड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु
पाठात् । वेर्थाप्रस्य ससस्य स्वपतः शांतज्वाः स्यात्पद्मेश्वरं रूपं तवहंप्रिमम-
वति । सोऽग्निस्तज्जलमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति । पालयति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ येदित्तिर्गिर्हृत्तमस्थात्पुष्टिप्रगाणमुशंतमुशान्तः ।

दीद्यान् शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनः पुनर्मातरा नर्थसी कः ॥ ७ ॥

आ। योनिः। अग्निः। घृतऽवतं। अस्थात्। पृथुऽप्रगानं। उशतं। उशानः।
दीधानः। शुचिः। अश्वः। पावकः। पुनःऽपुनः। मातरा। नव्यसी इति।
करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽग्निर्घृतवतं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगोतिरुशतं काम-
यमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात्। आतिष्ठति। दीधानो द्योतमानः
शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा अश्वो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताग्निर्मातर
मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्जन्तौ नवतरे कः। करोति ॥

॥ अथ नवमी ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धति प्रस्वो घृतेन।
आप इव प्रवता शुभमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥
सद्यः। जातः। ओषधीभिः। ववक्षे। यदि। वर्धति। प्रऽस्वः। घृतेन।
आपःऽइव। प्रऽवता। शुभमानाः। उरुष्यत्। अग्निः। पित्रोः। उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽग्निर्यदि यदीषधीभिर्ववक्षे उच्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छत्य आप इव शुभमानाः शोः अग्निः ओषध्यः प्रस्वः फलानि प्रमुवाना
घृतेनोदकेन वर्धति। वर्धयति। पित्रोर्द्यावापृथिव्ये रूपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमा-
नोऽग्निरुपस्थः। अस्मान्ब्रह्म ॥

॥ अथ नवमी ॥

उदु द्रुतः समिधा यद्गो अद्यौ वर्ष्मन्दिवा अधि नाभा पृथिव्याः।
मित्रो अग्निरीद्वो मातरिष्वा दूतो वक्षत् यजथा देवान् ॥ ९ ॥
उत्। ऊं इति। स्तुतः। संऽइधा। यद्गो। अद्यौत्। वर्ष्मन्। दिवः। अधि। नाभा। पृथिव्याः।
मित्रः। अग्निः। ईद्वः। मातरिष्वा। आ। दूतः। वक्षत्। यजथा। देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः। स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधनेन यद्गो महान्
अग्निः पृथिव्या उत्तरवे। नाभा नाभा मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽंतरिक्षस्य
वर्ष्मन् वर्ष्मणि रूपे उदद्यौ। द्योतते। मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईद्वः स्तुत्यो
मातरिष्वा। मातर्यंतरिक्षे श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा।

अथवा मातर्यरण्यां श्रसिति निवसतीति मातरिष्व । तथाह यास्कः । मातर्य-
तरिष्वे श्रसिति मातर्याश्रनितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन्
जज्ञाय यज्ञाय देवानावक्षत् । आवहत् ॥

॥ अथ दशमी ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिष्व गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽध । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिष्व । गुहा । संतं । हव्यवाहं । संऽधे ॥ १० ॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तभात् ।
रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिष्व
वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढार-
मग्निं यदि यदा समीधे समेधत तदा नाकमस्तभादिति संबंधः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळा । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चे षष्ठं मूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः मूक्तविनियोगः पूर्वमूक्त एव प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्य-
नेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । मूचितं च । प्र कारवो मनना
वध्यमाना एका चेत्सरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरग्न इति पाल्नी-
याज्या । मूचितं च । आग्नीध्रः पाल्नीवतरः यजत्यैभिरग्ने सरथं
पार्थिव इति । आ० ६. १९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाद्वाजिनीं प्राच्येति हविर्भरत्यग्रे घृताचीं ॥१॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनीं । प्राचीं । एति । हविः । भरती । अग्रे । घृताचीं ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा यूयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः । प्रथमः संतो देवद्रीचीं देवानंचतीं सूचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट आहवनीयस्य दक्षिणत उच्यमाना वाजिनीं प्राचीं प्रागग्राग्रेऽग्न्यर्थं हविर्भरती हविर्धारयती घृताचीं घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यंतां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यंतां । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥२॥

हे अग्रे जायमानस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपूरय । किंच हे प्रयज्यो यष्ट्य दिवश्चित् दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना प्ररिक्थाः । अतिरिक्तश्चासि । अनेन वहेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य ते तव वह्नयोऽग्नयोऽंश-भूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यंतां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयंते दमाय ।

यदी विशो मानुषी देवयंतीः प्रयस्वतीरीकृते शुक्रमर्चिः ॥३॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारं । सादयंते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयंतीः । प्रयस्वतीः । ईकृते । शुक्रं । अर्चिः ॥३॥

गैश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वा दमाय ।
दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मां चीर्ष्योः
संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्यो विशः प्रजा होतारः शुक्रं
दीपमर्चिरीकृते । स्तुवंति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

महान्सधस्ये ध्रुव आ निषत्तोऽतर्हीवा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥४॥

महान् सधस्ये । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुधे इति

सबऽदुधे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥४॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यद्वा यजमानाय
धनं कामयमानोऽपि द्यावांतर्दुभूम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्ये स्वकीये
स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के आक्रमणशीले सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अन्येनाहंसिते
सबर्दुधे । सबरित्यमृतमुदकं । तस्य दोग्ध्यौ द्यावापृथिव्यावुरुगायस्य युगमन-
स्याधिकस्तुतेर्वाग्नेर्धेनू प्रीणयिष्यौ भवतः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

घृता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥५॥

घृता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥५॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव घृता घृतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि
महानि महान्ति भवन्ति । तव क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
ततंथ । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील त्वं जायमानः
सन् यजमानानां नेतासि । फल प्रापकोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयाग्ने षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋतस्य वा केशः । योग्याभिर्घृतस्य रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वधरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्युवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्ता
घृतस्युवा घृतं क्षरन्ती रोहितावश्चौ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थः ॥ धुरि च
धिष्व । धेहि । योजयेत्यर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वान्देवान् रथे समारोप्य आ
वह । हे जातवेदः तान् स्वधरा स्वधरान् शोभनाध्वरान् कृणुहि । कुरु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदम्र उशध्वनेषु होतुर्मंदस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अम्रे । उशधक् । वनेषु । होतुः । मंदस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे अम्रे यत् यदा वनेष्वरणेष्वप उशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा
ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्वि-
शेषेण भातीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीरूप उषसोऽनु भासि । मंदस्य स्तुत्यस्य
होतुस्तव रोकान् देवाः स्तोतारः पनयन्त । स्तुवंति ॥

॥ अथ अष्टमी ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने संति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहर्वांसो यजन्वा आयेमिरे रथ्यो अम्रे अश्वः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । संति । देवाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुऽहर्वासः । यजन्वाः । आऽयेमिरे । रथ्यः । अम्रे । अश्वः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हृष्यन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन
आलोक्ये ये देवाः संति । ऊमाः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजन्वा यष्ट्या

ये देवाः सुहवासः शोभनाह्वाना आयेमिरे । आयच्छन्ति । रथ्यो रथिनस्तव
येऽश्वाः सन्ति हे अग्ने तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्वृत्तरयर्चा संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

एभिरग्ने सरथं यास्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशतं चीश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥९॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथं । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथं । वा । विऽभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशतं । चीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व ॥९॥

हे अग्ने एभिः पूर्वोक्तेर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्रथे
समारोष्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात्तेऽश्वा विभवः प्रभवः
समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् त्रिंशतं चीश्च त्रयस्त्रिंशतं
देवांश्चानुष्वधं बलार्थमन्नार्थं वा आवह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥१०॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञं यज्ञं । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽइव । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । ऋतावरी इत्युतऽवरी ।

ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥१०॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् ग्रावापृष्टिष्वपि
यस्याग्नेर्यज्ञं यज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृद्धयेऽभिगृणीतः । प्रशंसतः । ऋतजातस्य
जातसत्यस्य होतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे प्राची
अनुकूले तस्थतुः । तिष्ठतः । कथमिव । अध्वराविव । यज्ञाविव ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सन्ति गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥११॥

म० ३. अ० १. सू० ६.]

॥ त्रितीयोऽष्टकः ॥

६५९

इ॒ळां । अ॒ग्ने । पु॒रुऽद॑सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत्ऽत॑मं । स्व॒मानाय॑ । सा॒ध ।
स्यात् । नः । स॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने । सा । ते । सुऽम॑तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥
इ॒ळाम॑प॒ इतीयं॑ पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति त्रितीयस्याष्टके सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारय ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भक्तधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरकुम्भपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
त्रितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरुख्येकादशच सप्तमं सूक्तं ।
मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयामिर्दे-
वता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य प्रत्यग्निरुपसस्त्रीणीति विनियोग
उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्नियमृक् प्रथमा ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।
परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र संसृते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥१॥
प्र। ये। आरुः। शितिऽपृष्ठस्य। धासेः। आ। मातरा। विविशुः। सप्त। वाणीः।
परिऽक्षिता। पितरा। सं। चरेते इति। प्र। संसृते इति। दीर्घ। आयुः। प्रयक्षे ॥१॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरग्रेयं रश्मयः प्रारुः प्रकर्ष-
णोऽन्ति ते रश्मयो मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यावाविविशुः । सर्वतः प्रविष्टाः ।
सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्त-
माने पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः ।
तथा प्रयक्षे प्रकर्षणं यष्टुं दीर्घमायुरग्रेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसंसृते ।
प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षणं सततं यष्टुं

यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनानुदात्तः । तस्य छंदसि
व्यवहिताश्चेति आरुरित्यनेन संबंधः । आरुः । ऋ गतौ । लिट् । सि रूपं । यदृत्त-
योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य क्प्रत्ययांते ऽतोदात्तः ।
शितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धासेः । दुधाञ् धार-
णपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तृयाणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मा-
तरा । नमृनेष्ट्वष्टत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९१. । इति तृजंतत्वेन
निपातनादंतोदात्तः । ऋतो डीति गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । वि-
विशुः । विश प्रवेशने । लिटि असंयोगास्त्रिट् किदिति किञ्चिद्वावाङ्गुणाभावः ।
निघातः । सप्त । सृप् गतौ । सप्श्रूभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. । इति सपेर्विधी-
यमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च ।
निच्चेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिशिता । शि निवासगत्योः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
पित्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो
डादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तात् । पा० १.
३. ५४. । इत्यात्मनेपदं । सर्वाते । सृ गतौ । असमंतर्भावितरण्यर्थः । रेफश्छांदसः ।
ईदूरेद्विदि प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । इण् गतौ । उमिच्चित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चे-
त्युसिन् । णित्वाङ्गुडिः । निच्चादाद्युदात्तः । प्रयक्षे । यज देवपूजासंगतिकरणदा-
नेष्वित्यस्मात्तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कुन्मेजंत
इत्यथ्यसंज्ञायां अथ्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वो देवीरा तस्थौ मधुमद्वहंतीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयंतं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुऽमत् । वहंतीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमऽयंतं । परि । एका । चरति । वर्तनिं । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरग्रेरश्वो वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य
वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीणयिच्यो भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतगुदकं
वहंतीर्देवीर्द्योतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति । प्राप्ते तीत्यर्थः । गोशब्दो
माधुमिः । माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः

काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽंतरिक्षे क्षेमयंतं क्षेममावास-
मिच्छंतं वर्तन्ति ज्वालाः प्रवर्तयंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति। सेवते ॥ दिवक्षसः ।
क्षसू व्याप्नोति । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोधे । रोधार्योऽप्ययं धातुरच
व्याप्नोति वर्तते । दिवं वक्षति व्याप्नुवंति । असुन्नित्यमुन्प्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति
बलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इच्चेति नुप्रत्ययः ।
कारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृणः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना
कनिन् । कित्त्वानुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । अश्वाः । अशू व्याप्नोति । अशिगुषि-
लटिकणीत्यादिना कन् । निच्चादाद्युदात्तः । तस्थौ । षा गतिनिवृत्तौ । छंदसि
लुङ्ङुङ्ङित इति वर्तमाने लिट् । आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत ।
निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
नकारस्य धकारः । निच्चादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनांतस्य
त्वामाविति त्वाच्चादेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयंतं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तु-
सुहुसृक्षीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप् आत्मनः क्यजिति
क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घे इति दीर्घत्वं च न छंदस्यपुत्रस्येति
प्रतिषिध्यते । क्यचश्चिच्चादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् । शपः पिच्चाद-
नुदात्तत्वं । शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्ते-
नोदात्तत्वेकादेश उदात्तः । अम् । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्येत्यमः स्वरि-
तत्वं । एका । इण् गतौ । इण्भीकापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । निन्स्वरः ।
वर्तन्ति । वृतु वर्तने । अंतर्भावितण्यर्थः । वृतेश्च । उ० २. १०२. । इत्यनिः । गुणः ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गमू गतौ । गमेर्दोः । उ० २. ६६. । इति डोप्रत्ययः ।
डित्वाटिलोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वाट्टिः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ सीः॥रोह॥मा भव॥तीः पति॥श्चि॥क्त्वा॥न॥रि॥यि॥वि॥द्र॥यी॥णां ।

प्र नील॥पृष्ठो अत॥सस्य॥ धा॥से॥स्ता अ॥वास॥यत्पुरु॥धप्र॥तीकः ॥३॥

आ।सी॥अ॥रो॥ह॥त् । सु॥य॥माः । भव॥तीः । पतिः । चि॥क्त्वा॥न॥ । रि॥यि॥वि॥त् । र॥यी॥णां ।

प्र। नील॥पृष्ठः । अत॥सस्य॥ । धा॥सेः । ताः । अ॥वा॥स॥यत् । पुरु॥ध॥प्र॥तीकः ॥३॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये ि शिष्टधनस्य लंभयिता चिकित्वा ज्ञानवान्

बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहुवचने ऋत्येदित्येत्वं । दिद्युतानः ।
द्युत दीप्तौ । छंदसि लिट् । तस्य कानत्रादेशः । द्विर्वचनं । हलादिशेषे कृते द्यु
इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वाधोः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्र-
सारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन
इत्यस्मात्सिद्धि रूपां । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जानन्ति वृष्णे अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणंति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेव । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणंति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन
रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्याग्नेः शेवमाश्रयविषयं सुखं जना जानन्ति । उत
अपि च जानंतस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणंति । रमंते ।
तथा च मंत्रः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुरुभयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये
च मर्ता इति । अपि च । येषां मनुष्याणामग्निविषया माहिना महतीळा गीः
स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः
शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवंति ॥ जानन्ति । ज्ञा अवबोधने ।
आदित्वात्तस्य ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः ।
रोषंतीति रुषा हिंसकाः । इगुपधज्ञेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुः । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेव । शीङ् स्वप्ने । इणशीङ्भ्यां वन्निति वन् ।
नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टौ । अस्माज्जावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । रणंति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्तौ । अस्मात्किप् । तत्पुरुषे
कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुतौ । ह्रस्वच्छांदसः । यथा
वाक्शब्दश्चैतद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने ।
स्वार्थावयंतां चो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महेरिणश्चेति

इनण् । णि । दुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनानुदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्किप् । कृत
इडातोःरितीत्वं । वोरुपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महश्चामनयंत शूषं ।

उक्षा ह यच परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रविदा । अनु । घोषं । महः । महत्भ्यां । अनयंत । शूषं ।

उक्षा । ह । यच । परि । धानं । अक्तोः । अनु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महश्चामनयंत महश्चामनयंत पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां प्रविदा
प्रवेदनेनानु घोषमनु घुषमाणं शूषं सुखं । शूषं शुनमिति सुखनामसु पाठात् ।
तत्सुखं यजमाना अग्निमनयंत । अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निर्यच यजमानेषूक्षा
वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अत्रुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिध्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः
परि धानं परितो धारकं स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्चकारार्थमनु
ववक्ष ह । समीपे वहति खलु । संहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ऊदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
एवमादित्वादन्तोदात्तः । घोषं । घुषि शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । अनयंत । शीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उक्षा ।
उक्षा सेचने । श्वक्षुश्चित्यादिना कनिष्ठप्रत्ययांतत्वेनोक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । ह । चादित्वादननुदात्तः । यच । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
अक्तोः । अञ् व्यक्तिगतिमश्लेषेध्वित्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः कुरिति कुः । किञ्चादनि-
दितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष । वह प्रापणे । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्त-
माने लिट् । सकारश्छांदसः । तिपो णलादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ति निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्षणे अजूर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः। पंचऽभिः। सप्र। विप्राः। प्रियं। रक्षंते। निऽहितं। पदं। वेरिति वेः।
प्रांचः। मदंति। उक्षणः। अजुर्याः। देवाः। देवानां। अनु। हि। व्रता। गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उक्तातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशविंशो भवन्ति। तत्र सप्र वषट्कर्तारः। पंचान्येऽध्वरं
नयन्ति। तेः पंचभिरध्वर्युभिः सह सप्र विप्रा मेधाविनो होचका वेर्गमनस्वभा-
वस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षते। पालयन्ति। प्रांचः सेमपानार्थं
प्राङ्मुखा गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्या उक्षणः सोमरसस्य सेक्तारो देवाः स्तो-
तारो मदन्ति। हृष्यन्ति। किंच ते देवा देवानां व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः। अन्व-
गच्छन्। हि प्रसिद्धौ। अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते। रक्ष
पालने। व्यत्ययेनात्मनेपदं। निघातः। निहितं। दुधाञ् धारणपोषणयो रित्यस्य
कर्मणि निष्ठायां दधातेहिरिति हिरादेशः। गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं।
वेः। वी कान्तिगत्यादिषु। अस्माच्चिच्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः। पा० १. ३. ८४।
इति गुणः। इंसिङ्सोश्चेति पूर्वरूपत्वं। प्रांचः। अनिगन्तोऽचताविति पूर्वप-
दप्रतिस्वरत्वं। मदन्ति। मदी हर्षे। निघातः। गुः। इण गतावित्यस्माद्गुडि
रूपं। इणो गा लुङीति गादेशः। आत इति ऋजुसादेशः। बहुलं छंदसीत्य-
डभावः। हिशब्दयोगाच्च निहन्यते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा नृंजे सप्र पृक्षासः स्वधया मदन्ति।

ऋतं शंसंत ऋतमिह आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। नि। ऋंजे। सप्र। पृक्षासः। स्वधया। मदन्ति।

ऋतं। शंसंतः। ऋतं। इत्। ते। आहुः। अनु। व्रतं। व्रतपाः। दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ
मुख्याविमं चामुं चाग्नी नृंजे। ऋंजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः। मंचद्रु विश्वा-
मिषोऽहं प्रसाधयामि। सप्र पृक्षासः सप्र होचकाः स्वधया सोमेन मदन्ति।
हृष्यन्ति। ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीध-
मानास्ते होचका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाभिः साहुः। वदन्ति ॥
ऋंजे। ऋजि भृजि वर्जने। निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते। निघातः। स्वधया।
स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः। आतोऽनुपसर्गे क

इति कः । १. दुस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूज् व्यक्तायां वाचात्यस्य लटि ब्रुवः
पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति ऋसादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दी-
ध्यानाः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् । तस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्य-
त्तादात्तादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

वृषायते महे अत्याय पूर्वीर्वृणे चिचाय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मंदतरश्चिकित्वान्महो देवान् रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषायते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृणे । चिचाय । रश्मयः । सुयामाः ।

देव । होतः । मंदतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥ ९ ॥

देव देदेष्टुश्च होतर्देवानामाह्वातः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानप्य-
तिक्रम्य वर्तमानाय चिचाय नानाविधवर्णाय । यद्वा चिचाय देवैश्चायनीयाय
पूज्याय । वृणे कामानां वर्षिचे तुभ्यं त्वदर्थे पूर्वीः प्रभूताः सुयामा अतिशयेन
वितृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव
भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयः प्रभृतीनि हवींषि तच्च
प्रक्षिपंतीति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य
स्मिन्स्य वृणोऽग्नेर्वहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदभ्य-
रंतीत्यर्थः । अपि च । मंदतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाज्ज्ञानोपेतः स त्वं
महो महतः पूज्यान् यष्ट्यान् देवान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्म-
ण्यावक्षि । आवह ॥ वृषायते । उपमानादित्यनुवृत्तौ कर्तुः क्यङ् सत्तोपश्चेति
क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वान्न निघातः । धातुस्वरः । महे ।
अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महोरिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्वीः । १. पाल-
नपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृथिव्यधिगृहीत्यादिना प्रत्ययः । १. कालो-
णप्रतिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वात्त्वत्वं । उरण् रपरः । तस्माच्चोतो गुणवचनादिति ङीष् ।
यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः । अश्रू-
व्याप्नो । अश्रुवते सर्वे जगदिति निदित्यनुवृत्तौ अशे रश् च । उ० ४. ४९ । इति
मिप्रत्यये रणादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देव । अपादादाविति पर्युदासात्प्राप्तकमा-
दात्तत्वं । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकत्त्वं । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अपादा-

आमंत्रितत्वाच्चाघातः । मंदतरः । मदि स्तुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचोत्यादिना रक् ।
शदोक्तम् । तरपः पित्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्तरः । वक्षि । वह प्रापण इत्यस्य
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । टत्वकत्वघत्वानि । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवतृषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणः शब्देनाग्निरभिधीयते । द्रविणः
सततगमनस्वभाव हे अग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणि हविलक्षणा न्यन्नानि प्रकर्षण
यष्टं प्रक्रम्यते यासूषः सु ताः पृक्षप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो
यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो
रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च
हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित्
यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मद्यं मदर्थं
संदशस्य । संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्मणि विच् दृशि-
यहणादधिकृतो भवतीत्युक्तं । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्रविणः । दु ग-
- - - - - द्रुदक्षिभ्यामिन्ङिति न प्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपा-
भावश्छांदसः । आमंत्रितत्वाच्चाघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रेवत् । रयिर्धनं दृष्टिः दृष्ट इति मतुप् । ह्रस्वनुद्गामिति मतुबुदात्तः । छंदसीर
इति वत् । रयेर्मती बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष
दाहे । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । छंदसि लुङिति वाङ्मादे
लिट् । उप्ति रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः पिवन्
संप्रसारणं चेति पिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । पित्रीरादिभ्य-
श्चेति डीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
दशस्य । निघातः ॥

॥ अथैवादिः ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां । अग्ने । पुरुदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे अग्ने पुरुदंसं । अपोऽग्नौ दंसो वेष इति पठित्वाऽऽहः शश्वत्तमं कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं गोः सनिं गवादिष्वन्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सृनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्याद्भवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावावंध्या सत्यस्मे अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषुपाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावित्त्वर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सेह्यपिच्चेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । विङ् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणगतिधेः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अंजंतीत्यष्टमं विश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अंजंति यूप-स्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽत्या व्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभा-विति । उच्छ्रयस्व वनस्पते ये वृक्षणास इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभा शिष्टा-स्तिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्ग इत्यस्याग्निष्ठापस्य मूलभूतः स्थानुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥ यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः । आ० ३. १. इति ॥ यूपोच्छ्रयणे समिद्धस्येति द्वे ऋचौ । उच्छ्रयस्व वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ उपपरिष्ययणे युवा रुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. इति सूचितत्वात् ॥ यूपोच्छ्र-

यणे जातो जायते सुदिनत्वे अहामित्यर्द्धं आरमेदिति सूचितं । यूपैकादशिन्या-
मन्यथापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्याभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात् ।
संस्तुयादनभिहिंकृत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मिम्युरिति षड्भिः पंचभिर्वा
। आ० ३. १. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वं स्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवयंतः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपत्तः । अत्रादिदृष्टाण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामय-
माना अध्वर्यादयो दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना घृतेन । एतच्च दैव्यं मधु
यदाज्यमित्याम्नानात् । ऐ० ब्रा० २. २. । तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं सिंचं-
तीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वं स्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या
मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे ते क्षयो निवासः । यदूर्ध्वं स्तिष्ठसि यदि वा
भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहास्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धेहि ॥
ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयं-
तोऽंजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतच्च मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वं स्तिष्ठा द्रविणेह
धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयसि द्रवि-
णमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ तथा च निरुक्तमपि ।
अंजंति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वः
स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने । नि० ८. १८. । इति ॥ अंजंति । अंजू व्यक्तिर्कांतिगतिम्रक्षणेऽपि । रुधा-
दिवात् अम् । तस्य लटि रेडिच्चादनिदितामित्युपधालोपः । असोरल्लोप
इत्यल्लोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन
इति त्वादेशः । द्वितीयायां चेत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्ये-
दात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रतिस्वरत्वे
प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप
आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुक्ये रिति दीर्घत्वं च न

भव । उक्तार्थेयं ब्राह्मणे । समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य शेष
 एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्ते अरे अस्मद-
 मतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदाराद्बुदते यज्ञाच्च यजमा-
 नाश्चोच्छ्रूयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. इति ॥ समिद्धस्य ।
 जिह्दी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठायां श्रीदितो निष्ठायामितीदृशेऽर्थः । सम्यगिद्ध
 इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रयमाणः । श्रिञ् सेवायामित्यस्य
 लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुर-
 स्तात् । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्यादिना । पा० ५. ३. २९. अस्ताति-
 प्रत्ययः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म ।
 नन्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अचायं धातुर्दानार्थे
 वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । अजरं । नजो जरमरमिच-त्ता
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अरे । एवमादि-
 त्वादंतोदात्तः । अस्मत् । युषसिभ्यां मदिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
 सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम्युत् । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । श्रिञ् सेवायामित्यस्य लोणमध्यमै-
 क्ये थास् । थासः स इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वकारः ।
 निघातः । महते । वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति निपातनादंतोदात्तः । बृहन्महतो-
 रूपसंख्याविशिष्टः विभक्तेरुदात्तत्वं । सौभगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचन इत्यञ् ।
 हृद्गसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादि-
 त्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उच्छ्रूयस्व वनस्पते वर्षेनपृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमाने वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्षेन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽसुमिती । मीयमानः । वर्चः । धा । यज्ञऽवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षेन् उत्कृष्टे देवयजन्ता ख्ये देश
 उच्छ्रूयस्व । उच्छ्रुतो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परि-

माणेन मीयमान यत्तथा परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्यमानायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्सः छंदः । वर्षन्पृथिव्या अधीत्येतच्च वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशस्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदासत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदासत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोडर्धे छंदसि लुङ्लङ्गिति लुङ् । इतश्चेति सिप इकारलोपः । गातिस्थेति सिचो लोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यनु । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयंतः ॥४॥

युवा।सुऽवासाः।परिऽवीतः।आ।अगात्।सः।उं।इति।श्रेयान्।भवति।जायमानः।

तं।धीरासः।कवयः।उत्।नयन्ति।सुऽआध्यः।मनसा।देवऽयंतः॥४॥

युवा दृढांगोऽष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रश्नया युक्तः । परिवीतस्तथा रश्नया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्रज्ञा मनसा देवयंतो देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादय उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युक्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाज्छ्रेयान्धेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयंत इति ये वा अनूचानास्ते कवयः एवैनं

तदुच्यंति । ऐ० ब्रा० २. २. इति ॥ युवा । यीतेः कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्र-
त्ययः । किञ्चाङ्गुणाभावः । उवडादेशः । निह्लादाद्युदात्तत्वं । सुवासाः । वस
अच्छादने । असुचित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यमुन्प्रत्ययः । णिञ्चादुपधावृद्धिः । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परिवीतः । व्येज् संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्र-
सारणं । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
इणो गा लुङीति गादेशः । गतिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् ।
प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपद इतीयमुन्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य श्र इति
आदेशः । गुणः । निह्लादाद्युदात्तत्वं । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ध्ये चिंतायां ।
स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्तिप् । दृशियहणात्सं-
प्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति
यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
देवयंतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्ये आ विदथे वर्धमानः ।

पुनंति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचं ॥५॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नां । सऽमर्ये । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनंति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवऽयाः । विप्रः । उत । उदियति । वाचं ॥५॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः समर्ये । मर्ये इति मनुष्यनाम । तैः सहिते
विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ।
तस्मिन्यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन्
अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि
करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवंतो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्युदयो मनीषा बुद्ध्या तं यूपं
पुनंति । प्रक्षालनादिभिः शोधयंति । देवया देवानां यथा देवानां हवीषि प्राप-
यिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियति ।
प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति
जातो ह्येष एतज्जायते समर्ये आ विदथे वर्धमान इति वर्धयंत्येवैनं तत्पुनंति
धीरा अपसो मनीषेति पुनंत्येवैनं तद्देवया विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं

तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २, २, ॥ दुहिन्ने । रुदिनानां भाव इति तस्य भावस्वत-
लाविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्माच्छंदसि निष्टर्क्येति
क्यप्रत्ययांतत्वेन निपातनाहुणः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । पुनंति । पूज् पवने ।
क्रादित्वाच्चा । प्वादित्वाच्चा । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति
विष्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयर्ति । ऋ गती । जुहोत्यादिः । अभ्यास-
स्यार्तिपिपत्योश्चेतीत्वं । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयडादेशः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततश्च ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततश्च ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥ ६ ॥

हे यूपा देवयंतो देवान्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो
यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः
परशुस्त्रदीयान्यूपास्ततश्च चिच्छेद देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वरुशब्दः
स्वशकलवाची । तद्वंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूपा
अस्मे अस्मै यजमानाय प्रक्षिप्य अर्पयसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु ।
धारयंतु । प्रयच्छंतित्यर्थः ॥ निमिम्युः । दुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य लिट्युसि असं-
योगास्त्रिङ् किदिति किङ्कवावाहुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः
स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाच्चा धारण
३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

अ ः ऋस्य सुपां मुलुगिति शे आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहो-
त्यादिः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यतसुचः ।

ते नो व्यंतु वार्यं देवचा क्षेचसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽचा । क्षेचऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्ना ये यूपाः । यतसुच
इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्गामसु पठितत्वात् । यताः सुचो
यैस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः क्षेचसाधसः क्षेचस्य
यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेचं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा
स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेचं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं
संभजनीयं हविर्देवचा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वत्वित्यर्थः ॥
वृक्णासः । ओषश्चू छेदन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । किन्नाहु-
हिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र
आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । दुमिञ् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः ।
गातेरन्तरं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । व्यंतु ।
इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्छांदसः । अयमंतर्भावित्यर्थः ।
वार्यं । वृङ् संभक्तावित्यस्मादहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । ईडवंदवृणंसुदुहेत्यादि-
नाद्युदात्तत्वं । देवचा । चेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्य इत्यादिनाधिकरणे
चाप्रत्ययः । क्षेचसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादौणादिकोऽमुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्तध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

मुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वस-
वोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनेतारः सुष्ठुतयः । स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थाम-
दानि चेति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । सुप्यत्ययः । पृषु
विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा ऐकमत्येन परस्परं संगता भूत्वेम-
मस्मदीयं यज्ञमवंतु । रक्षांतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं
यूपमूर्ध्वं कृण्वंतु । उच्छ्रुतं कुर्वंतु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्या-
दित्यपत्युत्तरपदादिति गयः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयंति
सर्वानंतकाले । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वं ।
वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्तिहित्रपसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । मुनीथाः । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्य इति कथन् ।
कित्वादगुणः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च ।
दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ
प्रख्याने । प्रथेः धिवन् संप्रसारणं चेति धिवन् संप्रसारणं च । धिज्ञौरादिभ्यश्चेति
ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवंतु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वंतु । कृवि हिंसा-
करणयोरित्यस्मात्त्वोटि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतोदेशः । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यंति पाथः ॥ ९ ॥

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्ऽनीयमानाः । कविऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यंति । पाथः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीपानि वासांसि वसाना आच्छादयंतः स्वरवः स्वरुमंतः ।
श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टांतः । हंसा इवेति । यथा
नभसि पंक्तिशः पतंतो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा नोऽस्मानागुः ।
प्रापुः । अपि च कविभिर्मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग
उन्नीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीपमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्था-
नमंतरिक्षं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां द्यौश्च

। पा० ४. ४. १११. । इति सूत्रे पाथोऽन्तरिक्षमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृश-
मन्तरिक्षमपियन्ति । प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिरुच्छ्रीयमाणा यूषा अतिदैर्घ्यादं-
न्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वप-
दस्वरः । श्रेणिशः । बहुल्यादिति शम् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । शुच दीप्तावित्यस्मा-
हज्जेन्द्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गतौ ।
अस्मात्तुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृशे चषालंवन्तः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघझिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणां । सं । ददृशे । चषालंऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरुमन्तश्चषालवन्तः प्रतिमुक्तकंठकाः । एवंविधा यूषाः पृथिव्यां
शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत् विषाणानीव संददृशे । सम्यक् दृश्यन्ते एव ।
वा अपि च विहवे । विविधं हूयन्ते हवीषचेति विहवो यज्ञः । तस्मिन्यज्ञे
वाघझिर्ज्वलिभिः । वाघतो वृक्तवर्हिष इत्यृत्विङ्नामसु पाठात् । श्रोषमाणास्तैः
क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृश यूषाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः
संयामवाची । आज्ञा पृतनाज्यमिति संयामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु
संयामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रक्षन्तु ॥ शृंगाणि । शृ-
हिंसायामित्यस्माच्छ्रीयमाणान्तेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५. । इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च ।
न्तिस्वरः । ददृशे । छंदसि लुङ्कुङ्किट इति लङर्थे लिट् । इरयो र इतीरिचो रे
इत्यादेशः ॥

॥ अथैकादशी ॥

वनस्पते शतवल्गो वि रोह सहस्रवल्गो वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्गः । वि । रोह । सहस्रऽवल्गः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल स्थाणो शतवल्गः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण

प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्रवल्गाः सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो निशितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय । प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्गाः । सहस्रशब्दः कर्दमः इत्युदात्तः । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुडागमः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः । लिङ्गाशिष्यङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय । गीञ् प्रापण इत्यस्मात् लिटि णलि रूपं । पादादित्वादनघातः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

सखायस्त्वेति नवर्चं नवमं मूक्तं विश्वामित्रं । अचेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुवंतमिति । अंत्या त्रिष्टुप । शिष्टा अष्टौ बृहत्तयः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बार्हते छंदस्यस्य मूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमग्निरग्न आयाहि । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुभगं । सुदीदिति । सुप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नपारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्वाटिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदस्यमूर्द्धेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० १. २. ५२. इति णिङ्गावः । वृद्धायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । ऋादित्वादिङभावः । निघातः । ऊतये । अत्र रक्षण इत्यस्य

उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्लृप्ततत्वेन निपातनादन्ते दात्तः । अपां ।
ऊङि भिति विभक्तेरुदात्तः । सुभगं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सुप्रतूर्ति । क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्रे प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥२॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्रे । प्रऽमृषे । निऽवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥२॥

हे अग्रे वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि
विहाय मातृरपो मातृभूता अपोऽजगन् । अगमः । गतः ॥३॥ । अप्सु प्रविष्ट-
त्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तच्चैव वर्तनं । तेन च विनाशे
लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न सत्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्क-
रणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबन्धिष्वरिणिरूपेषु काष्ठेषुभवः । मंथ-
नात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते ।
अस्मिन्नर्थे यास्तुः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मा-
तृरपोऽगम उपशम्यन् । न तत्ते अग्रे प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जाय-
मानः । नि० ४. १४. । इति ॥ कायमानः । कमु कांतो । कमेरिण्ड् । लटः शानच् । मका-
रलोपश्छांदसः । अजगन् । गम् गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शयः श्रुः ।
हल्ङादिना सिलोपः । मी नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितिष्ठायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्ङिट इति लङर्थे
लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अति तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्राप्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥३॥

अति । तृष्टं । ववक्षिथ । अथ । एव । सुऽमनाः । असि ।

प्रऽप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥३॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमिति वव-
क्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संघमनस्को
वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे अश्वितोऽसि वर्तसे तेषां
मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । अन्य उक्ता-
तृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण
इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्चादंसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् ।
फल आर्द्धधातुकस्येदुलादेरितीट् । कास्पत्ययादामित्याम् न भवति मञ्चत्वात् ।
निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि
रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते ।
आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस भुवि । तासस्त्योर्लोप इति
सकारलोपः । यद्वृत्तयोगाच्च निहन्यते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ईयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविदन्निचिरासो अद्रुहो अप्सु सिंहमिव श्रितं ॥४॥

ईयिऽवांसं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविदन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥४॥

हे अग्ने अद्रुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वे देवाः
सिधः शोषकाञ्छवून्वलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्वह्नीः सश्वतः संग-
तिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव
गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविदन् । अनुगम्यालभंत ॥ ईयिवांसं ।
इण् गतावित्यस्य क्सावुपेयिवाननाश्चाननूचानश्च । पा० ३. २. १०९. । इति नि-
पातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्शिप् चेति
क्शिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । षस्त्र गती । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः
शच्चादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविदन् । विट् लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः ।
नितरां चिराः । आज्ञसेरसुगित्यमुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां ।
संपदादित्वाद्भावे क्शिप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिज्
सेवायामित्यस्य श्र्युक् । क्तितीतोऽङ्गितिधः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

ऐनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥५॥

ससृवांसोऽइव । त्मना । अग्निं । इत्या । तिरःऽहितं ।

आ । एनं । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥५॥

मातरिश्वा वायुरित्येत्यं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टान्तः । ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छंद्येन ससृवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । सृ गतावित्यस्मात्स्त्रिट् । तस्य क्रसुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य मंचेष्वद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्या । या हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयादौःष्वेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । गीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वन्नुशन्नित्यादिना निपातितः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचमी वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठच ॥६॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठच ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यं अगृभ्णत । अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठच युवतम हे अग्ने तव क्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मान्नामगृभ्णतेति पूर्वचान्वयः ॥ अगृभ्णत । यह उपादाने । आदित्वाच्चा । यहिज्या-

वयीति संप्रसारणं । ह्यहोर्भञ्जदसीति ऋकारस्य भकारः । तिङ्ङितिङ् इति नि-
घातः । ह्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्ल्युङित्यनुवृत्तौ ह्येऽनंतःपादमिति
ल्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादः । अष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् ।
विश प्रवेशन इत्यस्मादशिषुषिलः । अदिविशिभ्यः कञ्चिति कन् । कित्वाशु-
णाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणेऽपि
पिवादेशः । ययोगान्न निघातः । धातुस्वरः । क्त्वा । टा । जसादः ।
विकल्पंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठच । युवशब्दादति-
शयने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्रमी ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽइद्धं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चित् ।
चिच्छब्दोऽप्यर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्वदज्ञमपि यज-
मानं छदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करे तीत्यर्थः ।
छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः
प्रशस्यं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्यं यजमान-
मभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निवि-
हरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः
समासते । सम्यगासते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमा-
नाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपा-
तनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रक्षण इत्यस्मादिष्भीकापाशते त्यादिना कन् ।
पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपावरणे ।
स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्बृहद्भावः । निघातः । समासते । आस उद्देश्ये । अदा-
दित्वात् लुक् । अदन्तत्वाज् ज्ञादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङि
चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

चीणि। शता। ची। सहस्राणि। अग्निं। चिंशत्। च। देवाः। नव। च। असपर्यन्।
 औक्षन्। घृतेः। अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारं। नि। असादयन्त ॥ ९ ॥

चीणि शता चीणि शतानि ची सहस्राणि चीणि सहस्राणि चिंशच्च नव
 चैकेन चत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् ।
 अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् । असिंचन् । तथास्मा अग्नये
 तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादन्ः पुर्वम् । आदिदन्तंरमेव ते देवा-
 स्तस्मिन्बर्हिषेनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपदेष्टव्यम् । देवैः पूज्यमि-
 ममग्निं सपर्यतेति पूर्वणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान
 एवेषामेते चयस्त्रिंशत्तेव देवा इति । कतमे ते चयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादश अश्विनश्च । एकचिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च चयस्त्रिंशौ । वृ० आ० ३. ९. इति ॥
 शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि ।
 सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । ची । सुपां सुलुगिति पूर्वस-
 वर्णदीर्घः । षिङ्गस्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । चिंशत् । चयाणां
 दशतां चिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चयो दशतः परिमाणमस्य चिंशत् । प्रत्य-
 यस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्वातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् ।
 गुणश्च । निच्चादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः । औक्षन् । उक्ष
 सेचने । आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वाच्च निहन्यते । आगमस्वरः ।
 अस्तृणन् । स्तृञ् आच्छादने । ऋद्धिः । चने च । दित्वाच्छा । ऋन्तादेशः । नित्यं डित
 इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । लुङ् लुङ् इत्स्व-
 हिङ्गः । गमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ।
 बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीति । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः ।
 णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

त्वामग्र इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयं । त्वामग्र औष्णिह-
 मित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य सूक्तस्य विनि-
 योगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां ।

देवं मतीस इधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां ।

देवं । मतीसः । इधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मतीसो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योतमानं त्वामध्वरे यज्ञे समिधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभि-
राहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषिषामस्तीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति
इनिः । यस्येति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राजृ दीप्तौ । संपूर्वाद्-
स्माद्धातोः सत्सूद्धिषेति क्तिप् । किलोपः । समो मकारस्य सोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे
प्राप्ते सो राजि समः क्वाविति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां ।
नामन्यन्नरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । इधते । जिइधी दीप्तौ । अस्माद्धातोर्हेतुमति
चेति णिच् । लटि ऋस्यात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । छंदस्युभयथेति ऋस्याद्धधा-
तुकृत्वात्खेरनिटीप्ति णिलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते ।

गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्यादयो यज्ञेष्वग्निष्टोमादिषु त्वां होतारं ऋत्विजं होतृनाम ऋत्वि-
जमीळते । स्तुवंति । तादृशस्त्व-तस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे
दमे स्वकीये गृहे यज्ञशाखायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ ।
यज्ञे क् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य
गुणाभावे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे ।

सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घा । यः । ते । ददाशति । संऽइधा । जातऽवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं । सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनका-
रीण्याज्यगुरोडाशादिहवींषि ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्योपेतं पुचं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशृ दान इत्य-
स्माच्चातोः कर्तरि शप् । द्विर्वचनं छांदसं । यत्तयोगादनिघातः । अस्मानामा-
दिरित्युदात्तः । समिधा । जिह्वी दीप्ता । अस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । उपधालोपः ।
सुपां तुलुगिति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जातवेदसे । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेतुत्तरपदादुदात्तत्वं ।
पुष्यति । पुष पुष्टौ । अस्मात् श्यन् । डिच्चाङ्गुणाभावः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स केतुर्ध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् ।

अंजानः सप्र होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अर्ध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अंजानः । सप्र । होतृऽभिः । हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्र सप्रभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिरं-
जानः सोमाज्यहुतिभिरज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोट्छे छंदसि लुङ्ङुङ्ङिट इति लुङ् । लृदिच्चादङ् ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽयम् इत्यङ्भावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिसंज्ञागतिषु ।
व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हविष्मते । जुजेते चिञ्चुचीत्यादेना
इसिप्रत्ययांतो हविःशब्दोऽंतोदात्तः । स्वरविधौ अंजनमविजमानवदिति परि-
भाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र होत्रे पूर्णं वचोऽग्रये भरता बृहत् ।

विषां ज्योतीषि बिभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पूर्णं । वचः । अग्रये । भरत । बृहत् ।

विषां । ज्योतीषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति वृते । हे होत्रादयो विषां विप्राणां मेधाविनामध्वर्या-
दीनां ज्योतीषि सत्कर्मनुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय
वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रेऽग्रये बृहन्महत्पूर्णं पूर्वं कृतं पुरातनं
वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपूरणोऽन्वया-
भावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्यो-
तीषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छंदसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेन संबंधः ।
पूर्णं पूर्वं कृतमित्यर्थः । पूर्वं कृतमिनीयौ चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । भरत । भृञ् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पृषद्बु-
हदिति निपातनादंतोदात्तः । बिभ्रते । भृञ् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । भृजामि-
दितीत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निं वर्धतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः ।

महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निं । वर्धतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निर्यतो याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिरुक्थ्यो जायते । उक्थ्यशब्दः
प्रशंस्यवाची । अग्निर्यतो यतोऽयमग्निः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिरुक्थ्यो जायते । अतिशयेन स्तुत्यो
भूतः । यश्चायमग्निः महे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्श-
नीयो भवति तमिममग्निं नो गिरोऽस्माकं स्तुतिरूपास्ता वाचो वर्धतु । वर्धयंतु ।
पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ वर्धतु । वृधु वर्धने । अस्माकं । लघूपधगुणः । छंदस्युभयथे-

त्यार्द्धधातुकत्वाल्लोपः । ऋतादेशः । एरुः । पा० ३. ४. ८६. । इत्युकारः । निघातः ।
उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मान्पातुदिवचिरिचोत्यादिना थक् । कित्वाच्चि-
स्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थ्यं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तच्च भव उक्थ्यः । भवे
छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । भृमृठशि-
यजीत्यतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।

होता मंद्रो वि राजस्यति सिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मंद्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टृतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय
देवान्यज । तदर्थं यष्ट्याग्न्यादीन्पूजय । किंच । होता देवानामाह्वाता मंद्रो यज-
मानस्य मादयिता स त्वं सिधः क्षपयितृञ्छचूनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण
शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुष्टंदसीतीष्टन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृचो लोपः । निच्चा-
दाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो
देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु । अस्मान्नोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
निघातः । राजसि । राजु दीप्ता । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यं ।

भवा स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं ।

भवा । स्तोतृऽभ्यः । अंतमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

नः पावकास्सत्संधिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमंभे प्रतिपात्तिस्त्वं
द्युमत्कान्तियुक्तं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि ।

यद्वा तुमहेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीपस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होचादीनां स्वस्त्येऽविनाशनाय क्षेमायांतमोऽतिक्रमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज पवने । अस्माद्धातोर्लुच् । णिच्चाद्भुजिः । वीरकादेशः । आमंचितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । बहुलं छंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हेरपिच्चादगुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुद्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः । अत इनिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशयने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । निच्चादाद्युदात्तः । स्वस्त्ये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

तं त्वा विप्रां विपन्यवो जागृवांसः समिंधते ।

हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधं ॥ ९ ॥

तं । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते ।

हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । सहऽवृधं ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्तता प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वोढारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिंधते । सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ विप्राः । दुवप् वीजसंताने । अस्माद्धातोर्लुच्-जेंद्रायवज्रविप्रेति रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगयादयश्चेति कुः । अकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये । अस्मास्त्रिट् । तस्य क्सुः । उगिदचामिति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमाद्रिडभावः । जायोऽविचिणल्लडित्सु । पा० १. ३. ८५. । इति गुणो न भवति तच्च विरित्यच क्सोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिइंधी दीप्ती । अंतर्भावितरण्यर्थोऽयं ।

निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति खिः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । सहोवृधं । वृधु वर्धने । क्विप् चेति क्विप् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं विश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं । अग्निर्होता गाय-
त्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगायत्रे छंदसीदं सूक्तं । सूचितं हि
अग्निर्होताम इळेति चतस्रः । अ० ४. १३. इति ॥ आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ
स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेत्येषा स हव्यवाळमर्त्यमिति पुरोनुवाक्या । द्वितीयप-
वमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साह्वानिति । सूचितं च साह्वान्विश्वा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये । अ० २. १. इति ॥ आभिप्रविकेपूक्थ्येषु
तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं ।
प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । अ० १. ८. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञं । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमत-
फलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो नि-
हित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा विचर्षणिर्विश्व-
चर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं यज्ञ-
मग्निष्टोमादिकं वेद । जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वेति तिपो
णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आ समंतादनुषजतीत्यानुषक् ।
षन्ज संगे । धातुषकारस्य सकारः । क्विप् चेति क्विप् । अनदितामित्युपधालोपः ।
उपसर्गात्मनोतीति षत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतः नोहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उ॒गिक् । दू॒तः । च॒नःऽहि॒तः ।

अ॒ग्निः । धि॒या । सं । ऋ॒ण्व॒ति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्या मरणधर्मरहित उ॒गिक् हविः कामयमानो दू॒तो देवानां दू॒तश्च॒नसे ह॒विल्क्षणा॒यान्नाय॒ हितो॒ नि॒हितः । यद्वा च॒नो॒हितः । च॒नोऽचं ह॒विल्क्ष॒णं हि॒तम॒स्येति च॒नो॒हितः । स॒ तथा॒वि॒धोऽग्नि॒र्धिया॒ प्र॒ज्ञया॒ समृ॒ण्वति । संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशस्ते ॥ हव्यवाट् । वह प्रापणे । वहश्चेति णिः । ढत्वज्जत्वचत्वानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उ॒गिक् । व॒श का॒तौ । इ॒ज्जिरि॒त्यनु॒वृत्तौ व॒शेः किञ्चेती॒जिप्र॒त्ययः । तस्य कि॒त्वात् य॒हिज्येति॒ संप्र॒सार॒णं । प्र॒त्यय॒स्वरः । च॒नो॒हितः । च॒नः॒शब्दश्चा॒यते॒रन्वे ह्रस्वश्चेत्य॒सुनन्तः । च॒का॒रान्नु॒डाग॒मः । तस्मि॒न्यलो॒पः । नि॒त्वादाद्यु॒दात्तः । पु॒नश्च॒नसोऽष्ट॒दं॒सि ग॒तिसं॒ज्ञा व॒क्तव्या । पा० १.४.६०.२. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धि॒या । सा॒वेका॒च इति॒ विभ॒क्तेरु॒दात्तत्वं । ऋ॒ण्वति । ऋ॒णु ग॒तौ । ले॒टि त॒नादि॒त्वाद्दु॒प्रत्ययः । ले॒टोऽडा॒टावि॒त्यडा॒गमः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अ॒ग्नि॒र्धिया॒ स चे॒तति॒ के॒तुर्य॒ज्ञस्य॑ पू॒र्यः ।

अ॒र्थं ह्य॒स्य त॒रणि॑ ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । धि॒या । सः । चे॒तति॒ । के॒तुः । य॒ज्ञस्य॑ । पू॒र्यः ।

अ॒र्थं । हि । अ॒स्य । त॒रणि॑ ॥ ३ ॥

यज्ञस्यस्मिन्मादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं जानीति । अस्यैतदर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चिती संज्ञाने । निघातः । अर्थं । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्यच्चिति यन् । गुणः । नि॒त्वादाद्यु॒दात्तः । त॒रणि॑ । तृ॒प्रव॒न॒तर॒णयोः । अ॒र्तिसृ॒भृध॒मीत्यादि॒मानि॒प्रत्ययः । गु॒णः । प्र॒त्यय॒स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अ॒ग्निं सृ॒नुं स॒नश्चु॒तं स॒हसो॒ जा॒तवे॒दसं॑ ।

व॒हिं दे॒वा अ॒कृ॒ण्वत ॥ ४ ॥

अग्निं । सूनुं । सनऽश्रुतं । सहस्रः । जातऽवेदसं ।

वह्निं । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहस्रः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्रुतं सना-
तनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां
बोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्च्रीत्यादिना
निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । उदिह्वान्नुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अदाभ्यः पुरएता विणामग्निर्मनुषीणां ।

तूर्णिं रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विणां । अग्निः । मानुषीणां ।

तूर्णिः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विणां प्रजानां पुरएता सन्मार्गप्रदर्शनेनायतो
गंतात एव तूर्णिस्ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यर-
हितो रथो हविषां वहनादथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्म-
थनादभिनव एवंविधोऽग्निरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥
अदाभ्यः । दंभु दंभने । दंभेति वक्तव्यमिति कर्मणि रथत् । उपधावृद्धिः । न
दाभ्यः । नञ्समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरएता । इण् गतौ ।
खुल्लतृचाविति तृच् । गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावज्यतौ
षुक् चेत्यञ् । टिट्ठाणञिति डीप् । त्रित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । त्रित्वरा संभ्रम इति
धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चयुदुगलाहावरिभ्यो ऋद्धिः निप्रत्ययः । ज्वरत्वे-
त्यादिना ऊट् । तस्य त्रित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः ।
रथः । हनिकुषिनीरमिकाग्निभ्य इति कथन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनामिकलोपः । त्रित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पठित-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

साह्रान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

सह्रान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृक्तः ।

अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजोऽभियोक्तीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्रान्सहमानः स्ववलेन तिर-
स्कुर्वाणोऽमृक्तः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविःप्रदानेन पोषक एवं-
भूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवो बहुवाची । तुवि पुरु इति तन्नामसु पाठात् ।
श्रवःश्रवोऽन्नवाची । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०. ३. । इति निरुक्तेऽभि-
धानात् । अतिशयेन बहुविधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुवि-
धानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्रान् । षह मर्षण इत्यस्य क्रमो दाश्वान्सा-
ह्रान्मीढांश्चेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति ।
कसुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । किञ्चानुगुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः ।
तु वृत्तिहिंसापृतिपु । अस्मादोणादिकः किप्रत्ययः । किञ्चानुगुणाभावः । उवडादेशः ।
अंतोदात्तः । श्रवः । श्रु श्रवणे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यमुन्प्रत्ययः । अतिशयेन
तुविश्रवा इत्यतिशयने तमविति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्नं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयं । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनाग्निना
प्रयांस्यन्नान्यभ्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किञ्च पावकशोचिषः शोधक-
दीप्तिरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । प्रीज् प्रीणने । अस्माद्वा-
तोरंतर्भावितरण्यार्थादमुन्प्रत्ययः । प्रीणयंति भक्षमिति प्रयांस्यन्नानि । निञ्चादा-
द्युदात्तः । वाहसा । णिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाऽभ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिञ्चादुपधा-

षृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्चान् । दाणु दान इत्यस्य कसौ दाश्चान्साहानिति निपा-
तनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्मुन्प्रत्ययस्वरः । अश्नोति । अणू व्याप्नौ ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुऽधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मऽभिः ।

विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होचादयो वयमग्नेस्तव संबंधि-
भिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमविश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभि-
लषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणं ।
जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्ने-
र्योचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धा-
तोर्निष्ठायां छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः । शेष्ठंदसि बहु-
लमिति शेलुक् । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अणू व्याप्नौ ।
बहुलं छंदसीति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेष्टूदात्त
इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति ।
मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु मनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । मनिषामहे ।

त्वे इति । देवासिः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु
युद्धेषु मनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणदेवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा

अस्मदभिमतफलप्रदानाय त्वे त्वय्येरिरे । आ समंतादगमन् । त्वयि प्रविष्टा
इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृङ् संभक्तौ ।
चृहलोर्ण्यदिति ग्यत् । गेष्टुदमि बहुलमिति गेलुक् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तः ।
वाजेषु । वृषादिवादाद्युदात्तः । मनिषामहे । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः ।
लेटि सिब्रहुलमिति सिप् । सिप् आर्द्धधातुक्त्वादिडागमः । लेटोऽडाटावित्य-
डागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः ।
सुषामिति जेष्ठादेशः । जे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर गता-
वित्यस्मात्परस्य लिटो ऋस्य ईरजादेशः । उजादेश्च गुरुमत इत्याम्न भवति मंच-
त्वात् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

इंद्राग्नी इति नवचं द्वादशं मृक्तं वैश्वामित्रमंद्राग्रं । तथा चानुक्रम्यते । इंद्राग्नी
ऐंद्राग्रमिति । गायत्रं त्विति तुष्टादिदमपि मृक्तं गायत्रं । इंद्राग्नी देवता ॥
आभिप्रविकेध्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकणस्व आवापार्थमिदं मृक्तं । अभिप्रव-
पृष्ठचाहानीति खंडे मृचितं । इंद्राग्नी आगतं ता हुवे ययोरिदं । आ० १. ५. । इति ॥
अग्निष्टोमेऽच्छावाकणस्व इंद्राग्नी आगतमिति स्तोतृयस्मृचः । तस्यैवाच्छावाक-
स्याद्या शस्त्रयाज्या । इंद्राग्नी आगतं सुतमिति याज्ये । आ० ५. १०. । इति मृचि-
तत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकणस्व इंद्राग्नी आगतं सुतमिति
षष्ठहस्तोचियः । इंद्राग्नी आगतमिदं अग्रा नमो बृहत् । आ० १. २. । इति मृचितं ॥
अग्निष्टोमाच्छावाकणस्वे तोण वृचहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । मृचितं च । तोण
वृचहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ अग्निष्टोमेऽच्छावाकणस्व
इंद्राग्नी अपसस्परीत्यनुरूपः । मृचितं च । इंद्राग्नी आगतं सुतमिंद्राग्नी अपसस्परी
। आ० ५. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं ।

अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । गतं । सुतं । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यं ।

अस्य । पातं । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्निश्चंद्राग्नी हे इंद्राग्नी देवौ सुतमभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव

वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिरूप-
भिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नभो नभसः स्वर्गस्थानादागतं । अ॥ ५॥ ॥ आगत्य च
धियास्माभिः क्रियमाणे कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं ।
यद्वा धियास्मदीयया बुद्धेऽपितौ प्राप्तावस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥
इंद्राग्नी । इंद्रश्चाग्निश्च द्वंद्वे घि । पा० २. २. ३२. । इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
अजाद्यदंतं । पा० २. २. ३३. । इतींद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादित्वाच्चातप्र-
तिषेधः । षाष्ठिकस्वरः । गतं । गमू सृपू गतौ । बहुलं छंदसीति शपो लुकि
सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ्
एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातं । पा पाने । सर्वे विध्यश्छंदसि विकल्प्यंत
इति न पिवादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्भातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी जरितुः स्तोतुः सचा स्वर्गादित्वाच्चातप्राप्तौ सहायभूतो यज्ञो
ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतश्चेतन इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ
सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्मदीयया स्तुतिरक्षणयानया वाचा-
हूतौ संतौ सुतमभिषवादिसंस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा
स्तुतावित्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छंदसि जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्या-
सस्येत्वं । निघातः । चेतनः । चिती संज्ञाने । कर्तरि बहुलत्वाच्चुट् । लिती-
त्याद्युदात्तत्वं । अया । इंद्रशब्दस्य तृतीयायाः सुपां सुलुगिति याजादेशः । अना-
देशप्राप्ती हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रमग्निं क्विच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।

ता सोमस्येह नृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविऽछदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे ।

ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यकर्तौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदकाविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । ता आगतौ च ताविंद्राग्नी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृपतां ॥ इंद्रं । इदि परमैश्वर्य इत्यस्माद्वातोर्ज्ज्वेद्राग्रेति रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वं । कविच्छदा । छदि अपवारणे । अस्मात्क्लिप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौचो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजृतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्ती । आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां सुलुगिति डादेशः । सोमस्य । पुञ् अभिषवे । अस्मादर्तिस्तुमुहुमृष्टीत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि हुवेऽङ्गिन्नुमागमः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तोशा वृचहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इंद्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृचऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता ।

इंद्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शूराणां बाधकी वृचहणा वृचस्य पापस्य हंतारौ सजित्वाना समानजे-तारौ परस्यापेक्षया जयशिलावपराजिता केनाप्यतिरस्कृता वाजसातमान्नस्या-तिशयेन दाताराविंद्राग्नी युवां हुवे । इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृचहणा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु क्विविति क्विप् । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ६. ४. १२. इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हुवे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति लुकि सति ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उवडादेशः । अत्यये । आत्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शिञ्जुगिञ्जिहिजिश्चिसृधृभ्यः

। उ० ४. ११५. । इति क्निप् । कित्वाद्गुणाभावः । पित्वात्तुगागमः । समानस्य
 छंदस्यमूर्धेति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्स-
 मासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपद-
 प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसा-
 तमा । षण्णु दाने । अस्माज्जनसनखनक्रमगम इति विट् । विट् नोर्नुनासिक-
 स्यादित्याकारः । अतिशयने तमविति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वा॒मर्च॑त्यु॒क्थिनो॑ नी॒थावि॒दो ज॒रितारः॑ ।

इ॒न्द्राग्नी॑ इ॒प् आ वृ॑णे ॥ ५ ॥

प्र । वा॒ । अर्च॑ति । उ॒क्थिनः॑ । नी॒थऽवि॒दः । ज॒रितारः॑ ।

इ॒न्द्राग्नी॑ इति । इ॒पः । आ । वृ॑णे ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वतः शस्त्रिणो होत्रादयो वां युवां
 प्रार्चन्ति । इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा नीथाविदः स्तोत्रा-
 भिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये
 युवामर्चन्ति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिन्द्राग्नी युवामा वृणे । सर्वतः संभजे ।
 पूजयामीत्यर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदान्तरत्वाद्युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
 तुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति । अर्चं पूजायां ।
 निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातृतुदिवचिरिचीति कर्मणि थक् ।
 वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावि-
 तीनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीर-
 मीत्यादिना कथन् । कित्वाद्गुणाभावः । विद ज्ञाने । क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंचितत्वादाद्युदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इ॒न्द्राग्नी॑ नव॒तिं पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधूनुतं ।

सा॒कमे॑केन॒ कर्म॑णा ॥ ६ ॥

इंद्राग्नी इति । नवति । पुरः । दासपत्नीः । अधूनुतं ।
साकं । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी दासपत्नीः । दासयंत्युपशपयंतीति दासा उपशपयितारः शत्रवः ।
ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवति नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः
शत्रूणां पुरीरकेन कर्मणैकेनैवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधूनुतं । अकं-
पयतं । ताविंद्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवति । नवानां दशतां नवभावः
तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपशपये । दासयतीति
दासः । पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च
। पा० ४. १. ३५. १. । इत्युक्तत्वाद्धिभाषा सपूर्वस्येति ङीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधूनुतं । धृत्र कंपने । लङि स्वादिभ्यः श्रुः । निघातः । एकेन ।
इण गतौ । इणभीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यंति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इंद्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यंति । धीतयः ।

ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे इंद्राग्नी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादय ऋतस्य कर्मफलस्य
पथ्याः पथो मार्गाननु लक्ष्यकृत्यापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत
उप प्र यंति । समीपे प्रकर्षेण वर्तते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति
भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतय ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्ष्यकृत्य कर्मणः परितः
प्रवर्तते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यंति । इण गतौ । यणादेशः ।
निघातः । धीतयः । धेट् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ।
धुमास्थेतीत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इंद्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च ।

युवोरभूय हितं ॥ ८ ॥

इंद्राग्नी इति । तविषाणि । वां । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च ।

युवोः । अपऽतूर्ये । हितं ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांस्यन्नानि च सधस्थानि परस्य-
रमवियुज्य वर्तते । तथातूर्ये वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरेव हितं निहितं वर्तते ।
तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विंद्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां ।
षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः ।
सध मादस्ययोऽहं दसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वां चेति प्र वीर्यं ॥ ९ ॥

इंद्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।

तत् । वां । चेति । प्र । वीर्यं ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु
परि भूषथः । परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शतृणामपि सर्वतो विजयमानौ
वर्तथे । वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संग्रामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण
ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं
पूर्ववत् ॥ रोचना । रुच दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेश्च हलादेरिति युच् । चित्वा-
दन्तोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञाने । अयमन्तर्भा-
वितरण्यर्थः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तकारलीपश्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ तृतीयमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं विश्वा-
मित्रं ऋषभस्यार्धमग्निदेवताकमानुष्टुभं । अचानुक्रमणिका । प्र वः सप्त ऋषभस्त्वा-
नुष्टुभमिति । विश्वामित्रं पुत्रं ऋषभं ऋषिः । मंडलादिपरिभाषयामिर्देवता ॥
अग्निष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्ध्वर्यावावृत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवा-
येत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५, ९, १ इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे

च विनियुक्तं । सूचं च प्र वो देवायामग्रे कदा त इति पंच । आ० ४. १३. ।
इति ॥ अभ्युदयेष्टौ स यंत्यग्रेः प्रदातुर्याज्या । सूचितं च । स यंता विप्र एषां
दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वो देवायामग्रे बर्हिष्ठमर्चास्मै ।

गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठं । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होचादीन्प्रति वृते । हे होचादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमा-
नायास्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्यायामग्रे बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्र-
शस्त्रादि वोक्तव्यजातं प्रार्च । उच्चारयत । एवं स्तुतः सोऽग्निदेवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टृतमः
सोऽग्निर्बर्हिरस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिष्यासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥
बर्हिष्ठं । बर्हितृशब्दात्तुच्छंदसीत्यतिशयान् इष्टन् । अर्च । अर्चं पृजायां । भौवा-
दिकः । बहुवचनस्यैकवचनं । निघातः । गमत् । गम् गती । अस्य छंदसि लुङ्लुङिट
इति लोट्थं लुङ् । लृदिच्चात् च्लरङ् । नित्यं क्त इतीकारलोपः । पादादि-
त्वाच्च निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसीतीति ॥ न । तुरिष्ठमेयः स्विति तृचो लोपः ।
निग्वरः । सदत् । पूर्ववत्लोडर्थे लुङ् । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य
लृदिच्चादङ् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः ।

हविष्मंतस्तमीरुते तं सनिथंतोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः ।

हविष्मंतः । तं । ईरुते । तं । सनिथंतः । अवसे ॥ २ ॥

यस्य पूर्वमंचे प्रतिपादितस्याग्रे रोदसी उमे द्यावापृथिव्यै वशे भवतः । अग्रेः
प्रकाशकत्वे । तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्र-
दानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्याग्रेर्बलं सचंते सेवंते । सचंते सेवंते । नि० १. २३. ।

इति यास्कः । अग्रेयजमानदत्तहविषां प्रदातृत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं तमेवाग्निमीळते । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच सनिथन्तो धनादिलाभमिच्छन्तस्तमवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतगन्धर्वाः इति छंदसीवनिषौ वक्तव्याविति वनिष् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनिषः पित्रादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिथन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघं ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघं ॥ ३ ॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरेषां कालापरार्धेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं । मघं रेक्कण इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं वनिता प्रयच्छन् भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे ऋत्विजो यूयं दुवस्यत । आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तृचि रूपं । ऋदुश्नसित्यादिना अनडादेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्येति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदंतस्य धातोर्लोपि रूपं । दाता । दुदाञ् दाने । ताच्छीलिकस्तृन् । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स नः गर्भाणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः मृण्वस्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंऽतमा ।

यतः । नः । प्रुणवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अप्ऽसु । आ ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नो हविःप्रदानृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धातिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाटात् । तथाविधानि गृहाणि वीतये संभजनायाग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु । ददातु । यतो यस्मादग्नेः सकाशात् प्रुणवत्समृद्धिमहानभोगादिना व्यये सत्यप्यतिशयेन वर्धमानं दिवि द्युलोके क्षितिभ्यो भूलोकादप्स्वंतरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तत्त्र्योके असाधारण्येन वर्तमानं धनमा समंतादुपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः ॥ वीतये । वी गति-कात्यादिषु । मंचे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति मकारस्य छः । प्रुणवत् । प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्यो-दात्तताभावश्छांदसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्कानो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसं । अपूर्व्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्कानः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥ ५ ॥

ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीदिवांसं दीपमानमपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वतारं विशां विशपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धीतिभिरग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिरिंधते । दीपयंति । स्तोत्रकरणहविःप्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्सौ रूपं । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्व्यत्ययेन डीन् । नित्स्वरः । धीतिभिः । धेट् पाने । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । क्तिच्चाद् घुमास्येतीत्वं । चित्स्वरः । ऋक्काणः । ऋच्शब्दान्मतुबर्थे वनिप् । अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञात्वात्कुत्वं ।

पदसंज्ञाभावाज्जन्वाभावः । इंधते । जिइंधी दीप्ती । विशपतिं । परादिश्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुवृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शं । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे
स्तोत्रेऽविषः । स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच
देवहूतमो देवानामाह्वातृतमस्त्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्वज्यप्रउगांश्छि-
ष्वविषो । गोपाय । किंच मरुवृधो मरुद्विर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसं-
ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं
शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिष्वित्यस्मात्तेति षिङ्गु-
मिति सिप् । अस्याईधातुक्त्वादिट् । इतश्च लोप इति सिप् इकारलोपः ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्मात्कर्मणि
पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः ।
हूयतेः क्तिप् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति दीर्घः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । शोच । शुच दीप्ती । अयमंतर्भावित्वात् । निघातः । मरुवृधः ।
वृधु वर्धने । इगुपधलक्षणः कः । मरुवृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सहस्रसातमः ।
षण्णु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् । विडूनोरनुनासिकस्ये-
त्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमहसु ।

द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिहऽनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

नू । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोक्ऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।

द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यं । वर्षिहं । अनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

अस्मिन्सूक्ते स्तूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुष्पौषा-
दिसहितं पुष्टिमत्पोषकम् । अनेन शरीरस्य दीर्घमिति बलारोग्यप्रदं गवा-
दिकमुपलक्ष्यते । द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं
शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशये. वृद्धं प्रभूतमत
एवानुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणं । एवंभूतं वसुरत्नकनकपञ्चादि-
धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलम्बेन रास्व । दास्व ॥ नू नः । ऋचि तुनुघमस्त्विति
दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपे
लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । कर्दमादित्वात्मन्यो-
दात्तः सहस्रशब्दः । पुष्टिमत् । पुष्प पुष्टौ । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं । प्रियस्थिरत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्या-
देशः । निःस्वरः । अनुपक्षितं । क्षि क्षाय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न भवति ।
तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ होतेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं । आ होतित्यनुक्रमणिका । ऋषभस्त्विति
तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निर्देवता ॥
एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैष्टुभे
छंदसि विहितानि । अथेतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतेति दशानां तृती-
याष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभं । आ० ४. १३. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्यात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मंद्रः । विदथानि । अस्यात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । होता देवानामाह्वाता मंद्रः स्तौतुर्मादृष्टिः । सत्यः सत्य-
कर्मा कवितमोऽतिशये. मेधावी यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो
विधाता । एवंविधमहिमेपेतः सोऽग्निर्विदथान्यस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञानास्थितः ।
आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विद्युद्रथो विद्योतमानयानेपेतः शोचिष्केशः । शो-

चीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहस्रः सृनुर्वैतस्य पुत्र एवंभूतः
 सोऽग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णेऽंतरिक्षे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्ने । श्रयते ।
 प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मंद्रः । मदि स्तुति-
 मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक् । इदित्त्वान्मुम् । अस्थात् ।
 षा गतिनिवृत्तौ । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो
 लोपः । निघातः । यज्वा । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । मुयजोर्ङ्निबिति
 ङुनिप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति कूयते वा ।
 अच इरिति कर्तरि भावे वा उपत्ययः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
 गोचिष्केशः । शुच दीप्तौ । अर्चिषुचिहुमृपिच्छदिच्छदिभ्य इमिरितीसिः । प्रत्यय-
 स्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्नेत् । श्रिज् सेवायामित्यस्य
 छंदसि वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ वहिर्ऋतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । वहिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नम-
 स्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरयामि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्नग्ने
 चेतते चेतयिचे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां जुषस्व । अस्माभिः
 क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञो विदुषः
 कर्माभिज्ञानावक्षि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्य हे अग्ने ऊतयेऽस्माकं रक्षणाय
 मध्ये वहिः ऋतये वहिषो मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्निषीद ॥ अयामि ।
 उण् गतौ । भौवादिकः । पादादित्वादनिघातः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
 तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चिती संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे-
 णानुदात्तत्वे ततोऽंतोदात्तताभावाच्छतुरनुम् इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातु-
 स्वरः । सहस्वः । सहोऽस्येति मतुप् । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंश्चत्तुर्न
 भवति । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्आदिलोपे

नकारस्य मतुवसो रुरिति स्त्वं । अमंचितानेघातः । विदुषः । विदुः ज्ञान इत्येत-
स्मादुत्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ति । षट् विशरणादिषु । लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यजच । यज देवपू-
जादिषु । अमिनक्षियजीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । आमंचितनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्यं हविर्भिरा वंधुरेव तस्यतुदुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सी । अंजंति । पूर्यं । हविः । भिः । आ । वंधुरा । डव । तस्यतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वाणे उषसा उषासानक्ते अहोरात्रौ तौ त्वां द्रवतां ।
अभिगच्छतां । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिर्मग्निरच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रम-
भिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राग्न्योः परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्माद-
होरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्यं पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः
सी सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरेव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंसक्तैषा-
द्ययोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ दुरोणेऽस्माकं गृहेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थमा-
श्वावृत्य पुनः पुनरावर्तमानौ संतौ तस्यतुः । तिष्ठतां ॥ द्रवतां । द्रु गतावित्यस्य
लोटि रूपं । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. । इति
यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । तित्स्वरित इति स्वरितः । तस्यतुः । तिष्ठ-
तेर्लिट्शुसि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मिचश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।

यच्छोचिषां सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मिचः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मिचश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे

देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुसं स्तोत्रमर्चन् । वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुसं
सुखेनार्चन् । पूजयन्ति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः सुष्ठु अर्यः स्वामी
यद्वा सर्वातर्यामितया सुष्ठु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षिति-
शब्दो मनुष्यवाची विणः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य
नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन्सर्वतो विस्तारयन्स्वं शोचिषा
दीप्ता समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । अर्च
पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अदभावश्छांदसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य
लेटि रूपं । यद्योगादनिघातः । पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातना-
दाद्युदात्तः । सूर्यः । राजसूर्यसूर्येति क्यबंतत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि क्त्वा न हस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उक्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उक्तानहस्ता हविःस्वीकरणादुक्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरो-
डाशादिहविस्ते तुभ्यमद्येदानीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दत्तः । नमसा नमस्कारे-
णोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टृत्वेन यागेच्छावता मनसांतःकरणेन देवा-
न्यक्षि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्त्रेध-
ताक्षीणेन प्रभूतेन मन्मना मंतथ्येन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः परस्मै-
पदानां इत्यादिना निपातितः । अंतोदात्तश्च । ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने
लिटि परस्मैपदानां णलतुः । पा० ३. ४. ८२. । इत्यादिना मसो मादेशः । क्तादि-
नियमादिडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अस्य क्त्वा । समासेऽनञ्पूर्वे ल्यविति ल्यप् । लिट्स्वरः । यक्षि ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । क्त्वा क्त्वे ।
सिपो ह्यादेशभावश्छांदसः । अस्त्रेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । तत्पुरुषेति नञ्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वञ्च पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यंतूतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यंति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यज-
मानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशात्पूर्वीः प्रभृता ऊतयो विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपाल-
नादिरूपा रक्षा वि यंति हि । विविधं गच्छन्ति खलु । तस्मिन् यजमानं प्राप्नुवंति ।
तथा वाजा अन्नानि वियंति । एनं यजमानं प्राप्नुवंति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं
सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन
वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥
त्वत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्वादेशः । इमेरेकवचनस्य च । पा० १.१.३२ ।
इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्रं सहसः । परमपि छंदसीति परांगवद्भावाद्बुधोः
सर्वानुदात्तत्वं । देहि । इदाञ् दान इत्यस्य लोटि घुमेरेडाविति धातोरेत्वमभ्या-
सलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । दुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्छांदसः ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तुभ्यं दक्ष कविऋतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं । दक्ष । कविऋतो इति कविऋतो । यानि । उमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत कविऋतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेतं सर्वज्ञ देव
दीप्यमान हे अग्ने मर्तासो यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमानि
हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविःस्वादादयः । त्वं च सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य
सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । अमृत मरणधर्म-
रहिताम् इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्दत्तं तत्सर्वं हविः स्वद । आस्वादय ॥ अकर्म ।

डुकृञ् करण इत्यस्य लङि छंदस्युभयथेति मस आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः ।
यद्भृत्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने । छंदसि लुङ्ङिति लोडर्थे लुङ् ।
तिङां तिङो भवन्तीति सिपस्तादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् । चिणो
लुगिति तत्प्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छांदसः । स्वद आस्वादने । अंतर्भाव-
ित्यर्थः । लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्रचं तृतीयं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
वि पाजसा कात्योक्तीलस्त्विति । कतगोचोत्पन्नोक्तीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोराहोतेत्यादिमूक्तदशकं विनियुक्तं तच्चेदं च द्वितीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

मुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीती ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

मुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्नेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽणीती ॥ १ ॥

उक्तीलः स्तौति । हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं
होमः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषेण नाशय ।
तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुबुध्यतयः । तानि
रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्यामीवा अभिमुख्येना-
गमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । मुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभन-
सुखहेतोर्वृहतो महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुष्वाह्वानोपेतस्याग्नेः
शर्मण्यस्माकं सुखहेतोः प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तच्च
तचानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अग्निप्रणयनपूर्वके क्रत्वनुष्ठाने
भवेयं ॥ पाजसा । पा रक्षणे । असुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बले जुट् चेत्यमुन् । जुडागमः ।
नित्वादाद्युदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रख्याने । उदित्यनुवृत्तौ प्रथिन्निभ्रस्त्रां संप्रसा-
रणमित्युत्पत्त्यः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्तरः । शोशुचानः । शुच
दीप्त्यर्थः । यद्भृत्तुकि गुणो यद्भृत्कोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् ।
चर्करीतस्यादादिवद्भावात् शपो लुक् । चित्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादि-

त्याद्युदात्तत्वं । बाधस्व । बाधु लोडन इत्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वाच्चिघात -
भावः । सुशर्मणः । शृ हिंसायां । दुःखं शृणातीत्याणादिको मनिन् । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्यां । अस भुवीत्यस्य लिङि यामुट् परस्मैपदेष्वित्यादिना
यामुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । यामुटो डित्वात् असोरलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्युष्टौ त्वं मूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा मुजात ॥ २ ॥

त्वं नः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । त्वं मूरः । उदिते । बोधि । गोपाः ।

जन्मेऽडव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्ने । तन्वा । मुजात ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उपसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने मूरे सूर्य
उदिते च सति नोऽग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवा-
मीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुह्वति केचिदुदिते तस्मिञ्जु-
ह्वति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा मुजात ज्वालापरिवृत्तेन
शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा मुजात आत्मनैव मुजातः स्वयंभू-
रित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशालक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व ।
तच्च दृष्टांतः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितौरसं तनयं पुत्रं परिष्वं-
गादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे ।
तमो विवास्यतेऽनयेति करणे क्तिन् । व्रश्चादिना पत्वं । तादौ च निति कृत्य-
ताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
इत्यल्लुपः । तदंताद्वातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्योरिति
यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वं नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षितर्हे अग्ने नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टे
 कृष्णामु रात्रिष्वरुष आरोचमानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वीर्बह्वीर्जातः । वि भाहि ।
 विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं
 नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पाप-
 मतिर्षधि च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने
 नोऽस्मान्नाये धनायोगिजः कामयमानान्कृधि । कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन
 प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिइ व्यक्तायां वाचि । अयमच दर्शने
 वर्तते । असुन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेर्वहुलं शिञ्चेत्यसुन् । शिञ्ज्वावात् ख्याज्जोदे-
 भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । वृष सेचने । अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृ-
 षिभ्यां क्तिदित्यभच् । कित्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुषश्चस्य
 वोतो गुणवचनादिति डीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घञ्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतो-
 दात्तः । भाहि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितरण्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे ।
 उरित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्तिहिचयसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः ।
 षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । छंदसि लोट्यर्थे लट् । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादा-
 दित्वान्न निघातः । षधि । पृ पालनपूरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि ।
 डुकृञ् करण इत्यस्य लोटि संह्यपिञ्चेति हिरादेणः । तस्य श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति
 धिरादेणः । बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । रा
 दाने । रातेर्देरिति डेप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उञ्जिजः । वश
 कांतौ । वशेः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युव-
 शब्दादतिगायन इष्टन्प्रत्ययः । स्थूलदूरयुवेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य
 च गुणः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अषाञ्छो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाञ्छः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । संऽजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुऽप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अषाञ्छः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं श्रुञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः

कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शबूणां पुरीः सौभगा तच्च-
त्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दीदिहि । सर्वतो
ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीति शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहत
उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन महतः पायोस्तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य
प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्यो-
तिष्ठोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्ठोमाख्यस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वाना-
दि क्रियाया निवाहको भव ॥ अषाऋहः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति
ढकारः । ऋस्तथोर्धोऽध इति ऋस्य धकारः । एत्वेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे
पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । ओत्वाभावच्छादसः । सहेः साडः स इति सकारस्य
मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञस्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषि-
वृषिभ्यां क्तिदित्यभच् । चित्स्वरः । दीदिहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि
लोटो मध्यमैकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वं
विधयच्छंदसि विकल्प्यंत इति पूर्वचासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाडलि चेति
दीर्घत्वं । पश्चाद्वलोपः । सौभगा । सुभगान्मंच इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्वावार्थेऽञ् ।
हृद्गसिन्ध्वंत इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां
छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धना-
न्युपलक्ष्यंते । जिह्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य
क्लृप्सुः । सन्निटोर्जेरिति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घच्छादसः । पायोः । पा
रक्षणे । कृषापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अच्छिद्रा शर्मं जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वंष्टि वाजमये त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्मं । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वंष्टि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो
दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्टव्यान् देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्दे-
शेन क्रियमाणानि पुरुणि शर्म स्वर्गादिमुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनि कर्मा-

एयच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्ये. संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सस्त्रिः संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविःप्रक्षेप-
पर्यंतमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविल्लक्षणमन्नमभि देवान-
भिलस्य वशि । वह । प्रापय । तच्च दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्या-
दिकमृद्धा तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमिमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुमेके
शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा ।
तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेध-
योरित्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सस्त्रिः । षस
स्वप्ने । अस्मादीणादिको निन् । निन्नादाद्युदात्तः । वशि । वह प्रापणे । अस्य
लोठः सिपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशश्छांदसः
भवति । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र।पीपय।वृषभ।जिन्व।वाजान्।अग्ने।त्वं।रोदसी।इति।नः।सुदोघे।इति।सुऽदोघे।

देवेभिः।देव।सुऽरुचा।रुचानः।मा।नः।मर्तस्य।दुऽमतिः।परि।स्थात्॥६॥

वृषभ कामानां वर्षितर्हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि
वर्धय । वाजानन्नानि च जिन्व । प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुरुचा
शोभनदीप्या रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी
इमे द्यावापृथिव्यौ सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्रौ कुरु । तथा
मर्तस्य शचोर्दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवो नोऽस्मान् मा परि ष्ठात् । परितो
मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य एयंतस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यास-
दीर्घा । सिपो लोपश्छांदसः । जिन्व । अवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य
लोठि उदिच्छानुम् । शप् । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंषितस्याविद्यमानवत्त्वेन
अतिङ् उत्तरत्वाभावाद् निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुलं
छांदसं । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने ।
मन्यत इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इळांमः पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत् हवमानाय साध ।

स्यान्नः सृनुस्तनयो विजावाः सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सृनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥

उतो पितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गे व्याख्यातेयमृक् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचदशे वर्गः ॥

अयमग्निरिति चतुर्थे षट्चं सूक्तमाग्नेयं । अचानुक्रमणिका । अयमग्निः षट् प्रगाथमिति । उत्कीलस्त्विति तु शब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अच विषमसंख्यानामृचां बृहती छंदस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागतौ सतोबृहतीति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येहे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमंत ईशे वृचहथानां ॥ १ ॥

अयं । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमंतः । ईशे । वृचऽहथानां ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । अयं यजनीयत्वे ऽंगुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्येहे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्येहे । ईष्टे । पुत्रपश्चाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वात् तत्स्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽग्निरवृचहथानां । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामर्ष्येहे । ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वाच्छपे लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । उक्ताच्चादित्वादञ् । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाच्च हज्रगेत्या-

दिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ब्रह्मणानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित् । दगुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषीनीरमिकाशिभ्य इति कथन् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं नरो मरुतः सश्रता वृधं यस्मिन्नायः शेवृधासः ।

अभि ये संति पृतनासु दृढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमं । नरः । मरुतः । सश्रत । वृधं । यस्मिन् । रायः । शेऽवृधासः ।

अभि । ये । संति । पृतनासु । दुऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुं । आऽदभुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममग्निं सश्रत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षायामाह । यस्मिन्देवे रायो धनानि शेवृधासो दानभोगाद्युपयोगेन मुखस्य वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दृढ्यो दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रूनभिसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वाह्यादि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा शत्रुमात्मनो द्वेषारमादभुः । आदभुवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ सश्रत । षस्त्र संग इत्यस्मात्त्रोटि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं मुखं वर्धयतीति । अमुन्नित्यमुन् । गुणाभावश्छांदसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संति । अमु भुवि । दृढ्यः । ध्यै चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । इशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च दृत्वं चेति ऊत्पटत्वे । छंदस्युभयथेति शसीयडादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आदभुः । दभु दंभे । अस्मात्त्रिगुसि रूपं । अशियंषिदंभिस्वञ्जीनामुपसंख्यानमिति किङ्गवादानुनासिकलोपः । द्विर्वचनगुणो छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढो अग्रे सुवीर्यस्य । *

तुविद्युम्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढः । अग्रे । सुवीर्यस्य ।

तुविद्युम्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजावतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्रे स तथाविधस्त्वं नोऽस्मान्नायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुरु । अस्मान्धनसमृद्धान्कुरु । किंच तुविद्युम्न बहुधनोपेत अत एव मीढो मीढन् कामानां सेक्तः हे अग्रे त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्यानमीवस्यारोग्यहेतोरात एव शुष्मिणो बलहेतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्यान्नस्य संबन्धिनोऽस्मान्कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं विगेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनान्नेनास्मान्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि । शिञ् निगान इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । वा छंदसीति विकल्पेन डिच्चादङितश्चेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घच्छांदसः । निघातः । मीढः । मिह सेचन इत्यस्य क्सौ दाश्चान् साह्यान् मीढांश्चेति निपातनात् ढत्वं उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्गादिलोपे संयोगांतलोपे च कृते मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति रुः । पादादि-त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वाम् दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणां ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतन्ते । आ । सुवीर्य । आ । शंस । उत । नृणां ॥ ४ ॥

योऽयमग्निश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्माभिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्वाम् आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वाम् यतते । अभि-

मुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिभवनशीलः ।
 द्यौकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत
 इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसे । शंसनं शंसः
 शस्त्रं । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्ये शोभनवीर्यो-
 पेतयुद्धे तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥
 चक्रिः । डुकृञ् करणे । आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः ।
 लिङ्ब्रवाद्भिर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । सामहिः । षह मर्षण
 इत्यस्माद्यङन्तात्सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ । पा० ३. २. १११. ४. ।
 इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे
 षञ् । जित्स्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतयि सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतयि । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रूभूताय दारिद्र्याय
 मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । तथावीरतायै । अवीरशब्देन तद्वान्
 लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया
 विषयभूतान्मा कुरु । तथा त्वमस्मानगोतयि गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषय-
 भूतान्मा कुरु । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूतान्मा कुरु । मा विधेहि । तथा त्वं
 द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान् द्वेषांश्चापाकृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ अवीरतायै ।
 वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्ण आदित्वादच् । तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्व-
 तलाविति तल् । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुल-
 मिति नञुत्तरस्य देरुदात्तता । रीरधः । राध साध संसिद्धी । अस्माख्यंताच्छंदसे
 लुङि णिश्चिदुभ्य इति च्लेश्चङादेशः । णेरनिटीति णिलोपः । णौ चङ्युपधाया
 इत्युपधाह्रस्वः । चङीति द्विवचनं । सन्वल्गुनि चङपर इति सन्वल्गावः । सन्यत

इत्यङ्गस्येत्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्गोऽङ्ग इत्यङ्गभावः । निघातः । अङ्गोत्तयै । गोणञ्जेन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अङ्गोर्भावोऽङ्गोत्ता । तस्य भाव इति तल् । लिट्स्वरः । सहसस्पुत्र । सुवामञ्चिते पराङ्गवत्स्वर इति पराङ्गवद्भावात्सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायां । अस्मात्सं-पदादित्वाद्भावे क्तिप् । अनित्यमागमणसनमिति नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्रे वृहतो अश्वरे ।

सं राया भूयसा मृज मयोभुना तुविद्युम्न यणस्वता ॥ ६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुभग । प्रजाऽवतः । अग्रे । वृहतः । अश्वरे ।

सं । राया । भूयसा । मृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युम्न । यणस्वता ॥ ६ ॥

सुभग गोभनधनोपेत हे अग्रे त्वमश्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्नग्निष्टोमा-दिर्कर्मणि वृहतो महतः प्रभृतस्य प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्त्रस्य शग्धि । ईशिषे । तादृशमन्त्रमस्मिन्नश्वरेऽस्मभ्यं देहि । किञ्च तुविद्युम्न बहुधनयुक्त हे अग्रे मयोभुना । मय इति मुखनाम श्वधं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युप-योगहेतुतया सुखस्य भावकेनात एव यणस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभृतेन रायैवंविधेन धनेनास्मान्संमृज । संयोजय ॥ शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्त्वादु-दात्तता । राया । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचन-विभज्योपपद इतीयमुन् । वहोर्लोपो भू च वहोरितीयमुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. । इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो वहोर्भूरादेशश्च । नित्स्वरः । मृज । मृज विसर्गः । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्ताया-मित्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युम्न । पादादित्वादनिघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

समिध्यमान इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्धं । तदुक्तं । समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतेत्यादिः सूक्तदशकस्य वि-नियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिति । तच्चेदं चतुर्थं । वाजपेये बार्हस्पत्ये

चरावग्निं सुदीतिमिति स्विष्टकृतो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिखंडे सूचितं । अग्निं सुदीतिं सुहृशं गृणंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिध्वेकेशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

संऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

क्तः स्तौति । धर्म । धारणाद्धर्म । अग्निर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मंत्रः । धर्माणमग्निं विदथस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. । इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिध्वेकेशः । शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक् । घृतस्य तापनद्वारा विलपनेन शोधकः पावकोऽस्मदीयपापशोधकः सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतोऽग्निर्देवानस्माभिरर्हन्तीत्यन्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिध्यते ॥ प्रथमा । सुमां सुलुगिति सुपो डादेशः । धर्म । धृ धारण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ह्रस्वं छांदसं । निःस्वरः । अक्तुभिः । अंजू व्यक्तिगतिमश्लेषेषु । अज्यत अभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र वृज् वरण इत्यस्य ण्यंतस्य रूपं वारः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक् । णिजिर् शौचपोषणयोः । क्लिप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यथायज्ञो होचमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिक्त्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्यांश्च प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा। अयजः। होचं। अग्ने। पृथिव्याः। यथा। दिवः। जातऽवेदः। चिकित्वान्।
एव। अनेन। हविषा। यक्षि। देवान्। मनुष्वत्। यज्ञं। प्र। तिर। इमं। अद्य ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् होचं होमसाधनं हविरयजोऽयाजीः जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान् कर्म-विषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः। एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अनेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा देवान्यक्षि। यज। किंच त्वमद्येदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर। अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय। तच्च दृष्टांतो मनुष्वदिति। यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा। प्रकारवचने थालिति थाल्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अयजः। यजेर्लेटि रूपं। यच्छब्दो-गादनिघातः। होचं। हु दानादनयोः। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्निति चन्प्रत्ययेनां-तोदात्तः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। चिकित्वान्। कित ज्ञान इत्यस्य कृसी रूपं। प्रत्ययस्वरः। अनेन। इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन अन्नाप्यकः। पा० ७. २. ११२. इत्यनादेशः। यक्षि। यजेर्लेटि रूपं। मनुष्वत्। तच्च तस्येवेति वतिः। नभोऽगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वादुत्वाभावः। प्रत्ययस्वरः। तिर। तरतेर्लेटि व्यत्ययेन शः। ऋत इडातोरितीत्वं। निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

चीरयायूंषि तवं जातवेदस्तिस्त्र आज्ञानीरूपसंस्ते अग्ने।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

चीरिणि। आयूंषि। तवं। जातऽवेदः। तिस्रः। आऽज्ञानीः। उपसः। ते। अग्ने।

ताभिः। देवानां। अवः। यक्षि। विद्वान्। अथ। भव। यजमानाय। शं। योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञ तव चीरयायूंषि चिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्त्रा-न्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उपस एकाहाहोरात्र्या उषोऽभि-मानिन्यस्तिस्त्रो देवतास्ते तवाज्ञानीर्जनयिष्यो मातरः। यद्वा। उषोऽभिमा-निन्यो देवतास्तवाज्ञानीस्वामनुजातास्तिस्त्रः स्वसारः। तथा च स्वसृः प्रकृत्य मंत्रः। प्रजामेका रक्षन्त्येकं राष्ट्रमेका रक्षतीति। ताभिरुषोऽभिमानी-भिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हवित्क्षणमन्नं देवानां यक्षि।

यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् जानंस्त्वं यजमानाय शं भव ।
 सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदीर्द्धसीत्याहुदाज्ञः ।
 तिस्रः । विश्वस्य स्थर्थे विचतुरोः स्त्रियामिति तिसृ इत्यादेशः । अचि र ऋत
 इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आजानीः । जन जनने ।
 जनिघसिभ्यामिण् इति कर्तरि डण् । णिच्चादुपधावृद्धिः । वा छंदसीति वर्णदीर्घः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अवः । अव रक्षणे । अमुन्नित्यमुन् । नित्स्वरः । यस्मि ।
 यजेदानीत्यस्य लेटि रूपं । यजमानाय । पूज्यजोः शानन् । पा० ३. २. १२८. । इति
 यजेः शानन् । नित्स्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् ।
 आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निं सुदीतिं सुहृणं गृणन्तो नमस्यामस्वेद्धं जातवेदः ।

त्वां दृतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ ४ ॥

अग्निं । सुऽदीतिं । सुऽहृणं । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईद्धं । जातऽवेदः ।

त्वां । दृतं । अरतिं । हव्यऽवाहं । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य यदितर्हे अग्ने गृणन्तस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वय-
 मग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं गोभनदीप्तिं अत एव सुहृणं सर्वेः सुदर्शनमीद्धं
 स्तुत्यं एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किञ्च देवा अस्माभिर्य-
 जनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यस्तवरतिः ।
 विषयेष्वसक्तं अत एवामृतस्य देवान्भूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां
 सुहृणं हव्यवाहं दृतमकृण्वन् । हविषां वोढारं दृतमकुर्वन् । दृतो हि द्विविधो
 वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिं ।
 दी द्याये । दीयते विनाशयत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्त्रयः ।
 बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुहृणं । हृणिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छक्यार्थे
 खल । संज्ञापूवको विधिरनित्य इति गुणाभावः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्येदात्तत्वं ।
 गृणन्तः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो ऋषिभ्यः
 क्यजिति क्यच् । तदंताल्लटि रूपं । पादादित्वाच्च निघातः । दृतं । दृदु उपतापे ।
 दृतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३. ८९. । इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दृत इतस्ततः

संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । रमु क्रीडायां । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । कृवि
हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययोऽकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्रे यजीयान्विद्धिता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्म प्र यज्ञा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीती ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्रे । यजीयान् । विद्धिता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज्ञ । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरं । देवऽवीती ॥ ५ ॥

हे अग्रे त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यो यः
कश्चिद्धोता होमनिष्पादको विद्धिता द्विधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सो-
माख्येनाच्चेन सह सत्ता निषणः सन् शंभुर्यष्टृणां मुखभूरभूत । द्वितीयपादमेवं
यास्को व्याचख्यौ । विद्धिता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्विधं सत्ता मध्यमे च स्थान
उत्तमे च शंभुः मुखभूः । नि० ५. ३. इति । चिकित्वो धर्मविषयचेतनावन् हे अग्रे त्वं
नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीती देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधेहि ॥
यजीयान् । यष्टृण्यस्य तुष्टंदसीतीयमुन् । तस्मिन् तुरिष्टेमेयःस्विति तृचो
लोपः । निच्चादाद्युदात्तः । विद्धिता । द्विगच्छात्संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विगरणगत्यवसादनेषु । अस्य
ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति
स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं
मुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामित्यत्र मितद्रादेरुपसंख्या-
नात् दुप्रत्ययः । डिच्चाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपं । चिकित्वः । कित ज्ञान
इत्यस्य क्सौ रूपं । मतुवसो रुः संवुद्धौ छंदसीति नकारस्य रुः । अथा नः ।
निपातस्येति दीर्घः । धाः । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्य छांदसे लुङि रूपं ।
अडभावश्छांदसः । देववीती । देवानां वीतिरशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिर्देववीतिः ।
वी कांत्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

भवा नो अग्र इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो
वैश्वामित्रस्त्विति तु शब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अग्र
इति वृचो विनियुक्तः । सूचितं च । भवा नो अग्रे सुमना उपेताविति वृचाः
। आ० ४. ६. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

भवा नो अग्रे सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भवा नः । अग्रे । सुऽमनाः । उपेऽतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुऽदुहः । हि । क्षितयः । जनानां । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने
सुमनास्तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मत्संबन्धिकर्मसा-
धको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुदत् सख्ये
मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गो-
पदेशेन साधकौ भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः
पुरुदुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्मात्त्रोके परस्पर-
मात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूल-
तयास्मदाभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शबून्प्रति दहतात् । त्वं प्रतिकूलः
सन् भस्मसात्कुरु ॥ भवा नः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ ।
इण् गतौ । अयनामति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादौ च निति कृत्यताविति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति इण् । डित्वाटिलोपः ।
तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना सभावः । उदात्त इत्युक्तत्वा-
दुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । कृवापाऽऽभिमुख्येनागच्छन् । उणप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् ।
स्त्रियामुगितश्चेति डीपि प्राप्ते पुनर्धातोरुगितः प्रतिषेध इति प्रतिषिद्धेऽचतेश्चो-
पसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् डीष् । तस्मिन्भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चा-
विति दीर्घः । दहतात् । दह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमेकवचने हेस्तुष्टोस्ता-
तङ्गाशिषीति तातङादेशः । निघातः । अःप्रत्ययः । प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तपो ष्वये अंतराँ अमिचाँ तपा शंसमररूपः परस्य ।

तपो वसो ऋक्षिन्नो अचिन्नान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अये । अंतरान् । अमिचान् । तप । शंस । अररूपः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । ऋक्षिन्नः । अचिन्नः । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अये अंतरान् अभिभावकानमिचांश्चतून् सु सुष्ठु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अररूपस्तुभ्यं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्य शशुभूतस्य स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षापय । वसो सर्वस्य वासयितर्हे अये चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वमचिन्नान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान् तपो । संतप । यस्मादेवं तस्मात्ते तव रश्मयोऽजरा जरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वचगमनरूभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उज्जमबलं व्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अररूपः । रा दान इत्यस्य ऋसौ वस्वेकाजिति प्राप्तस्येष्टः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे नञ्स्वरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य छंदसि लिट् । तस्य लिट् कानज्वेति कानजादेशः । द्विर्वचनं । कित्वाद्गुणभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । तिष्ठतां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्य इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गतौ । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवी ॥ ३ ॥

इध्मेन । अये । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतसेयाय । देवी ॥ ३ ॥

हे अये इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिधनकारि-
मित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवत्तयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि ।

किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्धयर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादि-
विभारवहनसिद्धयर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ब्रह्मणा स्तोत्रे ॥ वंदमानस्त्वां
स्तुवन्नहं यावदीशे यावद्वंदनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्मभिः क्रिय-
माणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयायापरिमितधनपर्यवसानाय देवी दीप्ताम-
तिप्रभृतां कुरु ॥ इध्मेन । जिइंधी दीप्ता । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः ।
इषियुंधीधिदसि श्याधूमूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां छ इति
छकारः । जुहोमि । हु दानादनयोरित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादनघातः ।
हृष्यं । हवमर्हतीति छंदसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्यय चरः ।
यावत् । यच्छब्दात् यज्ञदेतेभ्यः परिमाणे वतुविति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्या-
कारः । आद्युदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लङुक्तमैकवचन इट्येरेत्वं । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । षो अंतकर्मणि । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं । अचो
यदिति भावे यत् । ईद्यतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उच्छोचिषां सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्भर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शं । योः । भर्मृज्म । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

सहसस्पुत्र हे अग्ने शोचिषा स्वकीयया दीप्ता उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः स्तोत्र-
शस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति
यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु विश्वामित्रेषु विश्वामित्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रम-
स्येति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मानु रेवद्वनयुक्तं
बृहत्प्रभूतं वयः । वयः शब्दोऽन्ववाची । अर्को वयः सन्नेत्यन्नामरु पठितत्वात् ।
तादृशं प्रभूतसन्नं धेहि । विधेहि । किंच शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि ।
योर्भयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति
यास्कः । कृत्वोऽस्माभिः क्रियमाणः कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तृर्ह्ये ते तव
तन्वं तनुं भूरि बहुवारं भर्मृज्म । पुनः पुनः से मां ज्यपयः प्रभृतिभिर्वयं सिंघामः ॥

शशमानेऽनु । शश भुतगतावित्ययं धातुरच स्तुत्यर्थः । ताच्छीत्यवयवे वचनशक्ति-
 ष्विति चानश् । चितं इत्यन्तोदात्तत्वं । धेहि । इधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि
 रूपं । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुद्वां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
 छंदसीर इति तस्य वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं ।
 गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्षा । पा० ६. ३. १३०. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मर्मृज्म । मृजूष् षुद्धावित्यस्य
 वर्तमाने लिट्युत्तमबहुवचने मसो मादेशः । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 रेफश्छांदसः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदि-
 भूषुभिभ्यः क्त्रिन्निति क्त्रिन् । क्त्रिन्नाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्वः । दुकृञ् करणे ।
 संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । ऋय इति तस्य वत्वं । तसौ मत्वर्थ
 इति भसंज्ञायां तकारस्य ज्यत्वाभावः । मतुवसो रुरिति तकारस्य रुत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कृधि रत्नं सुसन्नितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करस्त्रा दधिषे वपूंषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नं । सुऽसन्नितः । धनानां । सः । घे । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥

सुसन्नितरभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हं अग्ने धनानां कनकपञ्चादीनां मध्ये
 रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मत्वं दत्स्व । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्या-
 दिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत् स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु
 भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे
 गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीलौ कर्मकरणार्थं प्रसृता करस्त्रा कर्मणां प्रसन्नातारौ बाहू ।
 करस्त्रौ बाहू कर्मणां प्रसन्नातारौ । नि० ६. १६. । इति यास्कः । वपूंषि रूपाणि ।
 वर्षो वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च
 रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसन्नितः । षणु दान
 इत्यस्य तृचि रूपं । आमंचितनिघातः । सृप्रा । सृपृ गतौ । अस्मात्स्फायितंचि-
 वंचीत्यादिना रक् । क्त्रिन्नाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । करस्त्रा । करोति फलमिति
 करः कर्म । पचाद्यजंतः । कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्ती । यद्वा कर्मणां शोधनं

याभ्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदन्तरः । दधिषे । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि
छंदस्युभयथेति यास आर्द्धधातुकत्वादित् । आतो लोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्चं सप्रमं मूक्तं चैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्घं । तथा चा-
नुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं क्विं विश्वविदममूरं ।

स नो यशहेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । क्विं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यशत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने गृत्सं गृणंतं देवानां स्तुतिं कुर्वंतं क्विं मेधाविनं
विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममृदमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्मा-
भिः क्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वाहं प्र वृणे ।
प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽग्निर्यजीयान् यष्टतमः सन् नोऽस्माकं देवताता
यष्टयतया संबन्धिनो देवान्यशत् । यजतु । किंच सोऽग्नी राये धनाय वाजायान्नाय
च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवीषि वनते । संभजतां ॥ वृणे ।
वृङ् संभक्तौ । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्य डयागमशब्दादसः । गृत्सं ।
गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६८. इति सप्रत्ययः । अन्यस्य
दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निष्ठायां रूपं । रेफ-
शब्दादसः । नजा समासे तस्य नञ्स्वरः । यशत् । यजेर्लेटि सिबहुलं लेटीति
सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । देवताता । देव-
शब्दात्स्वार्थं सर्वदेवान्नातिलिति तातिल् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः ।
लित्स्वरः । वनते । वन ण संभक्तावित्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यच्छां सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिहेवतातिःराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्नेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मती । इयमि । अच्छ । सुद्युम्नां । रातिनी । घृताची ।

प्रदक्षिणित् । देवताति । उराणः । सं । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञं । अथेत् ॥ २ ॥

हे अग्ने सुद्युम्नां मुतेजसं हविष्मती पुरोडाणादिहविर्युक्तां रातिनी हविर्दाची घृताची घृतान्वितां जहमुपभृतं वा ते तवाच्छ त्वदाभिमुख्येन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु बहु कुवाणः । उराण उरु कुवाणः । नि० ३. १११. । इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरस्मभ्यं देयतया प्रार्थनैः सह सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समथेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मती । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुन् भवति । उगितश्चेति डीप् । स्वरविधी व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप् उदात्तताभावः । इयमि । ऋ गतो । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्यांश्चैवभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङोदेशः । मिपः पित्वाद्गुणः । निघातः । अच्छ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । रातिनी । रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीत्यत इनिठनाद्वितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताची । घृतपूर्वादंचतेच्ञ्-त्विग्दधृगित्यादिना क्त्वि । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दाद्भवति । संग्रासयन्तेरेव सोपसर्गाणिजुत्पत्तिना यस्मादिति तदन्तात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. १११. । इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छांदसः । णिच्स्वरः । देवताति । देवशब्दात्सर्वदेवान्नातिलिति तातिल । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करोतीति णिच । तदात्तश्चोपसंख्यानमिति डीप् । मंचत्वादाम् भवति । तस्य कानच् । णेरनिटीति णिलोपः । वरादेशाभावश्छांदसः । चित्त्वादन्तोदात्तः । अथेत् । श्रिञ् सेवायामित्यस्य छांदसे लङि बहुलं छंदसीति णपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिष्टा स्वपत्यस्य शिष्टोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिष्टा । सुऽअपत्यस्य । शिष्टोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्ष्यमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्म-
विषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै
स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ । शिक्ष-
तिदानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने
शक्तुमिच्छो रायो नृत्तमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे
महिम्नि वयं स्याम । किंच मुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनस्तुतिमंतो वयं वस्वो वसुनी
भाजनं भूयाम । भूयास्म ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशयान् ईयमुन् । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृचो लोपः । नित्स्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां
ज्वरत्वरसिन्धुविमवामुपधाया इत्यृट् । अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योग-
विभागात्समासः । टेलोपश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान इत्ययमत्र दानार्थः । अस्मात्त्वोति व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । शिक्षोः । शक्नु शक्तावित्यस्य सत्येकाच उपदेश इति इट्प्रतिषेधः । सनि
मीमाघुरभलभशकपतपदामच इमिति धातोरच इमादेशः । अत्र लोपोऽभ्या-
सस्येत्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिश्च उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूयाम ।
भू सत्तायामित्यस्याशीर्लिङिः किदाशिषीति यासुट् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्व-
धातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङिः यासुट् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । मुष्टुतयः । नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञार्थकस्य
विधेरनित्यत्वान्नुमभावः । यणादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतांति यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजांसि ॥४॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवऽतांति । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यं । यजांसि ॥४॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो
जनासो जना भूरीणि बहून्यनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि
ज्वालारूपाणि तेजांस्याहुतिप्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि । विदधिरे खलु ।

चक्रुरिति यावत् । स ऋषिर्देवतातिं यष्ट्यदेवानिह कर्मण्यावह । आह्वय । हे यविष्ठ युवतम यद्यस्मात्कारणादद्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धस्तेजस्त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लोटि रूपं । हियेधातुनिघातः । चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । यजि-
मनिष्पुंदिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । अत्ययेनाद्युदात्तत्वं । देवतातिं । देव-
शब्दात् । सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यच्चा होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि अवांसि धेहि नस्तनृषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । अवांसि । धेहि । नः । तनृषु ॥ ५ ॥

हे अग्ने यजथाय यजनार्थं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो मियेधे मेधे यजे होतारं देवानामाह्वतारं त्वा त्वां यद्यस्मादनजन् घृताहुतिभि-
रौक्षन् । यच्चा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिषुपवेगयंत ऋत्विजो घृतैरसिंचन् तस्मात्स तथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मा रुमविता पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनृष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु अवांस्यन्ना-
न्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । अंजू व्यक्तिगतिमश्रयणेषु । अस्मात्तुडि-
रुधादित्वात् अम् । छान्दसत्वादन्तोपाभावः । अनदितामित्युपधालोपः । निषा-
दयंतः । षट् विगणरणगत्यवसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यच्चा । हेतुमति-
णिच् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिचस्वरः । बोधि । बुध अव-
गमने । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सेर्यापिच्चेति सिपो हिरादेशः । वा
छंदसीति विकल्पेन पिच्चादुणः । हुल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धकारलोप-
श्छान्दसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

अग्निमुषसमिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निमु-
षसमागतिं वैश्वदेव्याविति । गाथी हेति हशब्दलोपादस्यापि सूक्तस्य गाथी

ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः ॥ अस्य सूक्तस्योक्तो
बिन्नियोगः ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नेतेत्येषा धाय्या । सूचितं च अग्निर्नेता त्वं
सोम ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निमुषसमश्विना दधि॒क्रां व्युष्टिषु॑ हवते॒ वह्नि॒रुक्थैः॑ ।

सु॒ज्योति॑षो नः शृ॒ण्वंतु॑ दे॒वाः स॒जोष॑सो अ॒ध्वरं॑ वा॒व॒ग॒नाः ॥ १ ॥

अग्निं । उ॒षसं । अ॒श्विना॑ । द॒धिऽक्रां॑ । विऽउ॒ष्टिषु॑ । ह॒वते॑ । वह्निः । उ॒क्थैः॑ ।

सुऽज्योति॑षः । नः । शृ॒ण्वंतु॑ । दे॒वाः । स॒जोष॑सः । अ॒ध्वरं॑ । वा॒व॒ग॒नाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निर्हविषां प्रापयिताग्निर्युष्टिषूषसां व्युच्छनेष्वग्निं गच्छीतः देव-
मुषसमुषोऽभिमानिनी देवतामश्विना अश्विनौ देवौ दधि॒क्रां । दधि॒क्रावा॑ नाम
कश्चिद्देवः तं दधि॒क्रावा॑णं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमंत्रात्मकैः
सूक्तैर्हवते । आह्वयति । सु॒ज्योति॑षः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनमिमं
यज्ञं वाव॒ग॒नाः काम॑यमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदा-
ह्वानं शृ॒ण्वंतु॑ ॥ दधि॒क्रां । क्रमु॑ पादविक्षेपे । दधीत्युपपदे जनसनखनक्रमगम इति
विट् । विट् नोर्नुनासिकस्यादित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उच्छी
विवासने । भावे क्तिन् । वश्चादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वं । हवते । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । सु॒ज्योति॑षः । सुष्ठु द्योतमाना
इति विग्रहे द्युत दीप्तावित्यस्य द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययो
दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तता स्यात् । यथा सु॒ज्योति॑षो अ॒क्तव॑स्ताँ अ॒भि॒षुः । ऋग्वे० १०. ८९. १५. ।
इत्यत्रांतोदात्तता तस्माच्च नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृ॒ण्वंतु॑ । शृ॒ण्वण॑
इत्यस्माच्छ्रुवः शृ॒ चेति श्रुस्तत्संनियोगेन धातोः शृ॒ इत्यादेशः । निघातः । वाव-
ग॒नाः । व॒श का॑न्तावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घोऽक्ति इति दीर्घः ।
अत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने॒ ची ते॒ वाजि॑ना ची॒ षध॑स्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋ॒त॒जात॑ पूर्वीः ।

तिस्र उ॒ ते त॒न्वो॑ दे॒वता॑स्ताभिर्नः पाहि॒ गिरो॑ अ॒ग्ने॒च्छन् ॥ २ ॥

अग्ने॑ । ची॒ । ते॒ । वाजि॑ना । ची॒ । स॒धऽस्था॑ । ति॒स्रः । ते॒ । जि॒ह्वाः । ऋ॒तऽजा॑त । पूर्वीः ।
ति॒स्रः । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । त॒न्वः । दे॒वऽवा॑ता । ताभिः । नः । पा॒हि । गि॒रः । अ॒प्रऽयु॑च्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि चीरयन्त्रानि ची षधस्था चाण्डादीधियादीनि धिष्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसचाख्यानि चीणि स्थानानि । यद्वा चयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वीर्देवानामुदरपूरयिष्यस्मिन्सो गार्हपत्याद्या जिह्वाः । हे अग्ने ते तव देववाता देवरभिलषितास्तिस्सस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि चीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिस्तनूभिर्नोऽस्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥ तिस्रः । तिमृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह आस्वादने । लिहंत्याभी रमानिति शेवयह्जिह्वायीवाष्वामीवा इति निपातनाद्धन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षाण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ भूरी॒णि तव॑ जा॒तवे॒दो दे॒व स्व॒धावोऽमृ॑तस्य॒ नाम॑ ।

याश्च॑ मा॒या मा॒यिनां॑ वि॒श्वमि॒न्व त्वे॒ पूर्वीः॑ सं॒दधुः॑ पृ॒ष्टब॑न्धो ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । भूरी॒णि । तव॑ । जा॒तऽवे॒दः । दे॒व । स्व॒धाऽवः॑ । अ॒मृ॒तस्य॑ । नाम॑ ।

याः । च॒ । मा॒याः । मा॒यिनां॑ । वि॒श्वऽइ॒न्व । त्वे॒ इति॑ । पूर्वीः॑ । सं॒दधुः॑ । पृ॒ष्टब॑न्धो
इति॑ पृ॒ष्टऽब॑न्धो ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽन्नवन्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा भूरीणि वहूनि नाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संदधुः । संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रश्रविषयाणां स्तोतृणां बन्धो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वीर्भूयसीर्या माया देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यास्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । स्वधावः । स्वधास्यांस्तीति मतुप् । मतुवसो हरिति नकारस्य रुः । अमृतस्य । नञो जरमरमिन्ता इत्युत्तरपदा-

पुदात्तत्वं । नाम । एणमु प्रह्वत्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययां-
 तत्वेन निपातनात्मकारलोपो दीर्घश्च । नमयंति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरु-
 षानिति नामानि तेजांसि । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । नि । दाद्युदात्तः ।
 माया एषां संतीति व्रीह्यादित्वादिनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 विश्वमिन्व । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्द उपपदे कर्मण्यसित्यणप्र-
 त्ययः । धातूपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति ।
 विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया
 अलुक् । आमंचितत्वान्निघातः । संदधुः । दुधाञ् धारणपोषणये रित्यस्य लिट्युसि
 रूपं । यद्भृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्टबंधो । प्रच्छ जीप्सायामित्यस्य
 कर्मणि निष्ठायां ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ग्रश्वादिना षत्वं । बंध बंधन
 इत्यस्मात् शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां देवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणंतं ॥४॥

अग्निः । नेता । भगः ऽइव । क्षितीनां । देवीनां । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतुऽवा ।

सः । वृचऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुःऽइता । गृणंतं ॥४॥

योऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां देवीनां देवसंबन्धिनीनां विश्वां नेतांतर्यामि-
 तया नियामकः । तच्च दृष्टान्तः । ऋतुपा भग इव । यथा वसंताद्यृतूनां पालकः सूर्यः
 सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् । यश्चाग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य
 हंता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो देवो दीतमानः
 स तथाविधोऽग्निर्गृणंतं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वंतं स्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि
 दुरितान्यति अतिक्रम्य पर्षत् । पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य तृचि
 रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवामगत्योः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
 नामन्यतरस्यामित्यंतोद्गातृत्वं । देवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थे देवाऽऽजान् । अज्यञ् ।
 अजि टिट्ठाणञिति डीप् । जिह्वादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रक्षण इत्ये-
 भ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । ऋतून्पातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. २. १९. । इति
 समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु

क्षिबिति क्षिप् । विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पर्षत् । पृ पालनमूरणयोरित्यस्य लेटि सिद्धलमिति सिप् । अडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । पादादित्वादिनिघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतृ ।
क्यादित्वात् आ । शचंतत्वात् आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं॑ च॒ दे॒वी वृ॒हस्प॑तिं॒ सवि॒तारं॑ च॒ दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ मि॒त्रावरु॑णा॒ भगं॑ च॒ वसू॑न् रुद्राँ॒ आदि॒त्याँ इ॒ह हु॒वे ॥ ५ ॥

दधि॒ऽक्रां॑ । अ॒ग्निं । उ॒षसं॑ । च॒ । दे॒वी । वृ॒हस्प॑तिं । स॒वि॒तारं॑ । च॒ । दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ । मि॒त्रावरु॑णा । भ॒गं । च॒ । वसू॑न् । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । इ॒ह । हु॒वे ॥ ५ ॥

हे दधि॒क्रावा॒दयः॑ सर्वे दे॒वा होता॑हं दधि॒क्रां दधि॒क्रावा॒णम॒ग्निमु॒षसं॑ च॒ दे॒वी-
मु॒षोऽभि॑मानिनीं दे॒वतां॑ च॒ वृ॒हस्प॑तिं दे॒वं द्यो॑तमानं सवि॒तारं॑ सर्वस्य जगतः
प्रेर॑कं दे॒वं च॒ अ॒श्विना॑ अ॒श्विनी॑ दे॒वी मि॒त्रावरु॑णौ भ॒गं सूर्यं॑ च॒ वसू॑न् षौ वसू॑न्
रु॒द्राने॒काद॑श रु॒द्रान् आ॒दि॒त्यान् द्वा॒दश॑दि॒त्यान् ए॒तान्स॑र्वान् ह॒विर्भु॑जो यु॒ष्मानि॒-
हा॒स्मदी॒ये क॑र्मणि हु॒वे । ह॒विःस्वी॑करणार्थमाह्वयामि ॥ दधि॒क्रां । दधा॑तीति
दधिः । आ॒ह॒गम॑हनेत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेर्जनमनेत्यादिना विट् ।
वि॒द्वनो॑रित्यात्वं । दे॒वी । दे॒वस्य॑ पत्नी दे॒वी । पुं॒यो॒गादा॑ख्यायामिति डीष् ।
यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वृ॒हस्प॑तिं । तद्बृ॒हतोः॑ क॒रप॒त्योश्चो॒रदे॒व-
त॒योः सुट्॑ तलोपश्चेति पतिशब्दे परतो वृ॒हच्छ॒ब्दस्य॑ तलोपः सुडागमश्च । उ॒भे
व॒नस्प॑त्यादिषु यु॒गप॑दित्यु॒भय॑पदाद्युदात्तत्वं । सवि॒तारं॑ । पू प्रेर॑ण इत्यस्य तृचि
आर्द्धधातुकस्येदृक् । दे॒रि॒ती॒डाग॑मः । चि॒त्त्वा॒दंतो॑दात्तत्वं । रु॒द्राँ आ॒दि॒त्याँ इत्य॑च संहि॒-
ता॒यां श॑सो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । ततः पूर्वस्यावर्णस्य
आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भ॒गो अ॒घो अ॒पूर्व॑स्य योऽशीति रो॒र्या॑देशः ।
लोपः शाक॒ल्यस्येति॑ तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अतो
रु॒द्राँ आ॒दि॒त्याँ इति॑ भवति । ए॒व मे॒कस्मि॑न्पाद आ॒कारा॑दटि परतो नकारस्य
स्वयत्वं । नु॒ना॒सिका॑देश उच्चेयाः । हु॒वे । ह्य॒यते॑र्लेटि बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । इट्छित आ॒त्मने॑पदानामित्येत्वं । उ॒वडा॑देशः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इमं न इति पंचर्वं नवमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराडूपा सतोबृहती चात्येति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पंचमी विराडूपा सतो-बृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्ये ऋषिभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः ॥ पशौ स्तोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ० ३. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्रे मेदसो घृतस्य होतः प्राणान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्रे । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अणान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्रे नोऽस्माकं संवन्धिनमिमं यज्ञं पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्ट्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं चेमा इमाव्यस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच होतर्देवानामाह्नातः । अग्निर्वै देवानां होतृत्याम्नानात् । तादृश हे अग्रे निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका विंदवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेणाणान । भक्षय । पिवेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोऽटि रूपं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपं । अणान । अण भोजन इत्यस्य लोटि हलः झः शानज्झौ । पा० ३. १. ८३. इति शानजादेशः । पश्चादतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथंतेऽस्माद्वितीयादय इति । प्रथेरमच् । उ० ५. ६८. इत्यमच् । चित्त्वादंतोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्यव-सादनेष्वित्यस्य ल्यपि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥ २ ॥

घृतऽवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव
भक्षणार्थं देववीतये यजनीयेदेवानां भक्षणार्थं च घृतवंतो घृतोपेता मेदसो
मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । शरंति । अथवा देववीतये देवस्य
तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्धार्यं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं
नोऽस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । श्रुतिर शरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् ।
स्वेऽंगभूता धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुपां सुलुगिति सप्रभ्या
लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्त्यर्थे इति शायन उष्टन । प्रशस्त्यस्य अ
इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यं । वृद् संभक्तौ ।
ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । एतिस्तुणामित्यादिना क्यप्
वृणोतेरेव न वृडः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्रे विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽञ्जविता । भव ॥ ३ ॥

संत्य यष्टुभिः संभजनीय यद्वा यष्टुभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने
तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतधारणयुक्ताः स्तोकाः संति । ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी अत
एव श्रेष्ठः सर्वातिगयी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे ।
स त्वं यज्ञस्यास्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालको भव ॥
तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य इयि तुभ्यमह्यौ इयि । पा० १. २. ९५ । इति तुभ्यादेशः ।
डेप्रथमयोरमिति डेरमादेशः । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण्
दाने वा । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति दीर्घनलो-
पाभावः । संतौ भवो भवे छंदसीति तच्च साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति
लोपः । आमंचितत्वान्निघातः । उध्यसे । जिडंधी दीप्तौ । कर्मणि यक् । कित्वा-
दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अत्र रक्षणादिषु । तृचि, रूपं । समा-
सस्वरः । भव । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यं श्रोतंति । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

अध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्धं मेदसो मेदोरूपस्य हविषो घृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । स्रवंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावन्त्रग्ने हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति गम् सृष्टु गतावित्यस्य भावे गमेर्ङोरिति ङोः । अधृता गौर्येनेत्यच गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं । धृतशब्दस्य पृषो-दरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० १. ३. १०६. । इति गुणः । अपा-दादित्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो रुरिति रुत्वं । कविशस्तः । शन्सु स्तुतावित्यस्य निष्ठायां भानुनासिकलोपः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । थाथ-घञ्क्ताजवित्रकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीपौ । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि इणो गेति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्त-व्यावितीरन् । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद् उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशये । सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्य-भागात्ते त्वदर्धमुद्धृतमुद्धृतमध्वर्यादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं

तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वच्यधि
वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । स्रवंति । यद्वा ते
तव त्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति
विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् पंचम्यास्तसिः । पा० ५.४.४४.९. ।
इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भूतं । हज्र हरणे । कर्मणि क्तः । हयहोर्भञ्छंदसीति
हकारस्य भकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद दान
इत्यस्य लटि ङित्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घा यञीति दीर्घः । निघातः । श्रोतंति ।
श्रुतिर् क्षरणे । पादादित्वादनघातः । अंतेर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धा-
तुस्वरः । त्वचि । तनु विस्तारे । तनोतेरनश्च वः । उ० २.६३. । इति कर्तरि
कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विहि । वी कांतिगत्यादिध्वित्यस्य लोट्यादि-
त्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वञ्छांदसः । निघातः । खिलं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अयं स इति पंचर्चं दशमं सूक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांत्यानुष्टुप्
पुरीषेभ्योऽग्निभ्य इति । ऋषिः कौशिको गाथी । पंचचितिरूपा अग्नयो देवता ।
चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः ।
अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीष्याम इत्येषानुवचनीया । प्रेषितः पुरीषचित-
येऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीष्यासो अग्नय इति चिरुपांशु सप्रणवमिति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिंद्रः सुतं दधे जठरे वावणानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्सूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इंद्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावणानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससऽवान् । सन् । सूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतयः । दृश्यमा-
नोऽग्निः स तथाविधः खलु वावणानः सोमं कामयमान इंद्रो यस्मिन्चरैः सुतम-
भिषवादिसंस्तोत्रोपेतं सोमं जठरे स्वीदेरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः
सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां

युद्धे यो भजति स संहस्री । तमत्यं वेगवशादतनशीलं सप्रिं न अश्वमिव वाजं
 आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविलक्ष्णमन्नं ससवान् भेजिवान् सन् त्वं स्तूयसे ।
 स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिटस्त्वयोरेशिरेजिति
 तप्रत्ययस्य एणित्यादेशः । यद्धृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वश
 कांतावित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽस्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् ।
 चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । क्साविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 स्तूयसे । एङ् स्तुतौ । कर्मणि यक् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने यज्ञे दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वीततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि द्युलोके यद्धर्च आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत्ते
 तवैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्तदीयमेव ।
 प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणि-
 प्रभृतिषु काष्ठेषु यज्ञेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजोऽप्सु
 जलेषु यदौवाख्यं तेजस्तत्सर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन
 वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाशमुर्वीततंथ आतेनिथ विस्तीर्णं कृतवानसि ।
 त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया द्रष्टारणवः
 समुद्रवन्महान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमातेनिथति पूर्वणान्वयः । उक्तार्थे वाजस-
 नेयकं । अग्ने यज्ञे दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्यय-
 मग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजचेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह
 येनांतरिक्षमुर्वीततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्स भा-
 नुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७, १. २३. । इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयणो
 हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति
 दीर्घत्वं । अप्सु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विस्तार इत्यस्य
 लिटि थलि वभूयाततंथ जगृभ्म ववर्थेति निगतादिडेत्वाभ्यासलोपा न

भवन्ति । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्भृक्षयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णी-
स्यस्मिन्संतीति मतुवर्ये वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः । अर्णसः
सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्तवाग्वाच्ययं धातुरवाभिष्यक्तिमात्रे वर्तते । चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यसुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठंत आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णः । अच्छः । जिगासि । अच्छः । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपऽतिष्ठंत । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽभोऽच्छाभिलस्य जिगासि ।
धूमद्वारा प्राप्नोषि । किंच । धिष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णान्युष्णीकुर्वतीति
धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्रमेणोचिषे ।
समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोके परस्ता-
दुपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने
रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलोकादधस्तादंतरिक्षलोके या-
श्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्ताथो वाजसनेयिभिः स्पष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्यच्छा देवाँ ऊचिषे
धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने
परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठंत आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति तद्याश्चितं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह । शत० ब्रा० १.१.२४. इति । ता
उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णः । ऋ गतावित्यस्मादुदके नुट् चेत्यमुचुडागमश्च ।
अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः । सकारलोपश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तः ।
जिगासि । गा स्तुतौ च छंदसीत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानो जुहोत्यादिः । बहुलं
छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिट् आर्द्ध-
धातुकत्वाद्बुवो वचिः । पा० २.४.५३. इति वक्ष्यादेगः । असंयोगाच्चिट् किदिति
किञ्चिद्वाचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति
संप्रसारणं । आर्द्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । उष ऋष दाहे । धिय

उष्णंतीति सानसिधर्णसिपर्णसितंदुलांकुशचषालेस्त्वलपस्त्वलधिष्यशल्या इति निपातनात् यन्नुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । निष्ठादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् दिङ्ङ्येभ्यः सप्तमीगङ्गादीत्यादिभ्यः अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४९. । इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठते । षा गतिनिवृत्तौ । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. । इत्यात्मनेपदं । यङ्ङ्ययोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरीषासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषंतां यज्ञमदुहोऽनमीवा उषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीषासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषंतां । यज्ञं । अदुहः । अनमीवाः । उषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीषासः सिकतासंमिश्रा अग्रयश्चित्वा अग्रयः प्रावणेभिर्मृत्वननसाधन-भूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषंतां । सेवंतां । किंच । अदुहोऽद्रोग्धारो यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्महत्य उष ऊर्जो रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छतां ॥ पुरीषासः । पृ षालनपूरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्तौ शृपृभ्यां कित् । उ० ४. २९. । इतीषन्प्रत्ययः कित् । कित्वाहुणे प्रतिषिद्ध उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा । नि० २. २२. । इति यास्कः । तदहंतीति पुरीषाः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । यच्च भमिति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षणं वन्यते संभज्यते संश्रियते मृदेभिरिति प्रावणानि खनित्राणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. । इत्यादिना णत्वं । वनं समासे । पा० ६. २. १५८. । इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । प्रुङ् गतौ । प्रवंते गच्छन्ति मृत्वननं प्रतीति चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवयवाभावश्छांदस इति वक्तव्यं । जुषंतां । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनिघातः । महीः । महीरादु-गितश्चेति डीप् । तकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने॒ पुरु॒दं॒सं॒ स॒निं॒ गोः॒ श॒श्वत्त॒मं॒ ह॒व॒मा॒नाय॒ सा॒ध ।

स्या॒न्नः॒ सृ॒नु॒स्त॒न॒यो॒ वि॒जा॒वा॒ग्ने॒ सा॒ ते॒ सु॒म॒ति॒भू॒त्व॒स्मे ॥ ५ ॥

इ॒ळा॒ । अ॒ग्ने॒ । पुरु॒दं॒सं॒ । स॒निं॒ । गोः॒ । श॒श्वत्॒ऽत॒मं॒ । ह॒व॒मा॒नाय॒ । सा॒ध ।

स्या॒त् । नः॒ । सृ॒नुः॒ । त॒न॒यः॒ । वि॒जा॒ऽवा॒ । अ॒ग्ने॒ । सा॒ । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः॒ । भू॒तु॒ । अ॒स्मे॒ इति॒ ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचचमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्च वा देववातश्च भारती तृतीया सतोवृहतीति । भरतस्य पुत्रो देवश्च वा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोवृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । आ होतृत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । इ॒ळा॒म॒ग्ने॒ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

निर्म॑थितः सु॒धितः॒ आ स॒ध॒स्ये॒ यु॒वा क॒विर्ध्व॒रस्य॑ प्र॒णे॒ता ।

जू॒र्य॒त्स्व॒ग्नि॒र॒ज॒रो व॒ने॒ष्व॒चा द॒धे अ॒मृतं॑ जा॒तवे॑दः ॥ १ ॥

निः॒ऽम॑थितः । सु॒धितः॒ । आ । स॒ध॒ऽस्ये॒ । यु॒वा । क॒विः । ध्व॒रस्य॑ । प्र॒ऽने॒ता ।

जू॒र्य॒त्॒ऽसु॒ । अ॒ग्निः । अ॒ज॒रः । व॒ने॒षु॒ । अ॒च॒ । द॒धे॒ । अ॒मृतं॑ । जा॒त॒ऽवे॑दः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वते । योऽग्निर्निर्मथितोऽग्निष्टोमादिकर्मस्वरणोर्नितरां मथितः सन् सधस्ये यजमानगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुंडेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रवृत्तः अत एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्ममाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयमजरौ ऋषिः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अच एवं स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेष्वमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नमादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निधात० । इति इत्यादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी

हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वाच्छ्रयः । निह्वादाद्युदात्तः ।
 अजरः । जृ वयोहानावित्यस्माद्भाव ऋदोरवित्यस्यत्ययः । गुणः । नजो जरमर-
 मिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः ।
 जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य क्ते जनसनखनां सन्फलोरित्याकारः । ऋदुर्धातौ पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ द्वितीय ॥

अमंथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमंथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे अग्ने भारता भारती भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदक्षं शोभ-
 नसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंतमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अग्निष्टे मा-
 दिर्हर्षप्रार्थनैर्ललुडतां । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं बृहता
 प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अभि अभिमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्विशेषे-
 णानुग्रहहृष्ट्या वीक्षस्व । किंच । अनु द्यून् । द्युशब्दोऽहर्वाची वस्तोर्द्युरिति तन्नामसु
 पाठात् । द्यूननु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमिषामन्त्रानां नेता आनेता भवतात् ।
 भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थ विलोडन इत्यस्मात्पुङ्क्तिः सिच् । वदव्रजहलंतस्याचः
 । पा० १. २. ३. । इति वृद्धौ प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्थस्थमिषामित्यादिना
 तसस्तामादेशः । पादादित्वादनघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ
 उत्सादित्वादञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । जित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्म-
 तुप् । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणमुन्नोपाः । देवश्रवाः । श्रु श्रवणे । असुन्निति
 कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूचान्पूर्वप-
 दस्वरः । देववातः । वा गतिगन्धनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया
 प्राप्नो देववात ऋषिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्यून् । द्यु अभि-
 गमने द्युत दीप्तौ वा । डिच्चेत्यनुत्तौ द्युभ्यां चेति भोजसूत्रेण दुप्रत्ययो डिच् ।
 गुतेऽप्युदयश्च । उ० ५. २९. । इति दुप्रत्ययः । अभिगच्छत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं
 देशं प्राणिन इति द्योतते निष्पत्तं धादिति वा द्युर्दिवसः । प्रथमयोरिति सवर्ण-

दीर्घः । तस्माच्छसे नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. । इति सकारस्य नकारः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि देववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्य । सी । अजीजनन् । सुजातं । मातृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । देववातं । देवश्रवः । यः । जनानां । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः । ताश्च दश । बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेन तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृशयोऽङ्गुलयः पूर्य पुरातनं सीमेन त्वामजीजनन् । उदपीपदन् । हे देवश्रवो मातृषु मातृभूतारण्योः सुजातं सुष्टुपन्नं अत एव प्रियं कमनीयं देववातं देववातेन मथितमेनमग्निं स्तुहि । योऽग्निर्जनानां स्तोतृणां यजमानानां वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति पूर्वणान्वयः ॥ दश । दश दशने । कनिन्नित्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । निस्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे । श्रौणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यते प्रेर्यते कर्मस्त्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे । हेतुमण्यंतस्य लुङि चङ्द्विर्वचनसम्बद्धावाभ्यासेत्तदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । एङ् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । देववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. । इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य लेट्यडागमः । यवृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्ना ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वर । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्ना ।

दृषत्स्वत्यां । मानुषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने इलाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पद उन्नरवेद्यां अह्ना सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थं । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरी-

यांसो देवा इज्यंते तानि मुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे । आ समन्तान्नि-
दधामि । उत्तमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिच्चदी
तस्यां । मानुषे मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिच्चदी
तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा
दिदीहि । दीपस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माणां कार्षुः । तथा च
ब्राह्मणं ऋषयो वै सरस्वत्यां सचमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. इति ॥ दधे । दधा-
तेर्लिट्युत्तमैकवचने रूपं । वरे । वृज् वरणे । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् । पित्रा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दृषद्वत्यां । दृ विदारणे । दृणातेः षुघ्रस्वश्च । उ० १. १२९. ।
इत्यादिना षुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषद उपला यस्यां संतीति मतुप् । ऋ इति
तस्य वत्वं । स्वरविधौ थञ्जनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणा-
भावान्मतुप् उदात्तताभावः । अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽसुनंतत्वा-
दाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वान्मस्य वत्वं । उगित्वात् ङीप् ।
दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उक्तामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

उक्ता । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

अग्ने सहस्वेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अग्ने सहस्व गायत्र-
माद्यानुष्टुबिति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा
गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च प्रथमा-
वर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । अग्न इति चतस्रः
। आ० ४. १३. । इति ॥ अभ्युदयेष्टावमेदातुरनुवाक्याग्ने दा दाशुष इत्येषा ।
अथैतस्या इति खंडे सूचितं । अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषां । आ० ३.
१३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने॒ सह॒स्व॒ पृत॒ना॒ अभि॒मा॒ती॒रपा॒स्य ।

दु॒ष्टर॒स्तर॒न्ना॒ती॒र्वर्चो॑ धा॒ यज्ञ॒वा॒हसे ॥ १ ॥

अग्ने॑ । सह॒स्व । पृत॒नाः । अभि॒ऽमा॒तीः । अप॑ । अ॒स्य ।

दु॒स्तरः॑ । तर॒न् । अ॒रा॒तीः । वर्चो॑ । धाः । यज्ञ॒ऽवा॒हसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने पृतना अभियोक्त्रीः सेनाः सहस्व । अभिभव । अभिमातीरभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपास्य । अपनुद । किंच दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन् शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिर-
स्कुर्वस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । कुरु ॥
सहस्व । षह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वा-
दनिघातः । अभिमातीः । माङ् माने । मानं मातिः । भावे क्लिन् । अस्या-
लुग्विकरणत्वादीन्त्वे न भवतः । अभितो मानं येषां त इति बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । अमु श्लेषणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तृ भ्रवन-
तरणयेः । अस्मादकृच्छ्रार्थं खल् । सुषामादित्वाद्धिसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं ।
लित्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकस्वरेण शतुरनु-
दात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽष्टदसि लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने॒ इ॒ळा॒ समि॒ध्यसे॒ वी॒ति॒हो॒चो॒ अम॒र्त्यः॑ ।

जुष॒स्व॒ सू॒ नो॑ अ॒ध्वरं॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । इ॒ळा । सं । इ॒ध्यसे॑ । वी॒ति॒ऽहो॒चः । अम॒र्त्यः ।

जुष॒स्व । सु॒ । नः॑ । अ॒ध्वरं॑ ॥ २ ॥

हे अग्ने वीतिहोचः । वीतिः प्रीतिविषयं होचमग्निहोचादिकं यस्यासौ वीति-
होचः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितरूपः । इळा यामीद्वा-
यामुक्तेषां समिध्यसे । शब्दाहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशत्वं
नोऽस्मात्तदध्वरमिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आहुतिस्वांगक्षेपेण सेवस्व ॥ वीति-
होचः । वी कात्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेऽप्येत्यादिना क्लिन्नुदात्तः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषतेर्लोटि रूपं । शस्वरः । सु । निपातर-
चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत ।

एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदं । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

द्युम्नेन स्वतेजसा सह जागृवे । जागृतीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोक-
रक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थमस्माभिराहुत
सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे यद्वेद्यामास्ती णेमिदं
बर्हिस्तत्रासदः । आसीद ॥ जागृवे । जागृ निद्राक्षये । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् ।
क्तिन् । कित्वाद्गुणः । जागृतीति जागृविः । जागृविर्जागरणार्त् । नि० ९, ८. । इति
यास्कः । संबुद्धौ चेति गुणः । एङ्हस्वात् । पा० ६.१. ६९. । इति सोर्लोपः । निघातः ।
सहसः सूनो । मुप आमंचिते परांगवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनघातः ।
सदः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य छांदसे लुङि लृदित्वादङ् । निघातः ।
मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।

यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।

यज्ञेषु । ये । ऊं इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवेभिर्द्योतमानैर्विश्वेभिः सर्वैरग्निभिर्यष्ट्यष्ट्य स्थितैरग्निभिः सहि-
तस्त्वं चायव उक्तविषयस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजका ये विद्यन्ते
तेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि महय ।
पूजय ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिः । अदंतत्वादुपधावृद्धभावः । निघातः ।
चायवः । चायू पूजानिशासनयोः । मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने दा दा॒णुषे र॒यिं वी॒रव॑तं परी॒णसं ।

शि॒शीहि नः॑ सूनु॒मतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दा॒णुषे । र॒यिं । वी॒रऽव॑तं । परी॒णसं ।

शि॒शीहि । नः॑ । सूनु॒ऽमतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने दा॒णुषे तुभ्यं हवि॑र्दत्तवते यः॒ऽश्वान्॒व्य वी॒रव॑तं पुत्रयु॒क्तं परी॒णसं प्र॑भूतं र॒यिं धनं॑ दाः । देहि । सूनु॒मतः पुत्र॑पौत्रादिसहितान्नोऽस्मान् शि॒शीहि । धन॑प्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । दुदाञ् दान इत्यस्य छांदसे लुङि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । दा॒णुषे । दा॒णु दान इत्यस्य क्सौ दा॒श्वान्सा॒ह्यान्मी॒ढ्वांश्चेति॑ निपातनात् द्विर्वचनाभाव उदभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । परी॒णसं । परि॑पूर्वान्नसतेर्व्याघ्रार्थात् क्तिप् । अन्येषामिदृश्यत इति दीर्घः । शि॒शीहि । शिङ् निगने । व्यत्ययेन श्रुः । दीर्घश्छांदसः । हेरपित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

अग्ने दि॒व इति॑ पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं विश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने दि॒वो वैरा॑जमुपा॒त्याग्ने॑ंद्रीति । विराट् छंदः । अग्न इंद्रश्चेत्येषेदाम्नीदेवताका । शिष्टा आग्नेय्यः ॥ अग्निष्टोम आज्यगस्तेऽग्न इंद्रश्चेति याज्या । अग्न इंद्रश्च दा॒णुषो दुरो॑ण इति याज्या । आ० ५. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने दि॒वः सूनु॑र॒सि प्र॑चे॒तास्त॑ना पृथि॒व्या उ॒त वि॒श्ववे॑दः ।

ऋ॒धग्दे॒वाँ इ॒ह य॑ज्ञा चि॒कित्वः॑ ॥ १ ॥

अग्ने । दि॒वः । सूनुः । अ॒सि । प्रऽचे॒ताः । त॑ना । पृथि॒व्याः । उ॒त । वि॒श्वऽवे॑दाः ।

ऋ॒धक् । दे॒वान् । इ॒ह । य॑ज्ञ । चि॒कित्वः॑ ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवाग् प्रचे॒ताः कर्म॑विषयज्ञानवाक्त्वं दि॒वो द्युलो॑काभिमानिदेवतायाः सूनु॑र॒सि । पुत्रो भव॑सि । उ॒त अपि॑ च पृथि॒व्याः पृथि॒व्यभि॑मानिदेवतायास्त॑ना तनयोऽसि । किंच चि॒कित्व॑श्चे-

तनावन् हे अग्ने इहास्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादि-
देवान् ऋधक् पृथक् क्रमेण यज । हविःप्रदानेन पूजय ॥ असि । अस भुः । त्वस्य
लटि तासस्योर्लोप इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । बहुव्रीही विश्वं
संज्ञायामिति विश्वस्यांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्निः स॒नोति॒ वी॒र्या॒णि वि॒द्वान्स॒नोति॒ वाज॑म॒मृता॑य॒ भूष॑न् ।

स नो॑ दे॒वाँ ए॒ह व॑ह॒ पुरु॑क्षो ॥ २ ॥

अग्निः । स॒नोति॒ । वी॒र्या॒णि । वि॒द्वान् । स॒नोति॒ । वाज॑म् । अ॒मृता॑य॒ । भूष॑न् ।

सः । नः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॑ह॒ । पुरु॑क्षो इति पुरु॑क्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽग्निर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्याणि सनोति
यजमानाय ददाति यश्चाग्निर्भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय
मरणधर्मरहितयिन्द्रादिदेवाय वाजं हविलक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो
पुरोडाशादिवहुविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबंधिनीहास्मिन्यज्ञे
देवान्यजनीयान्देवानावह । आह्वय ॥ सनोति । षण्णु दाने । अ॒मृता॑य॒ । भूष॑न् ।
प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनघातः । भूषन् । भूष अलंकारे । अंतर्भावितण्यर्थः ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । वह । वहेलोर्लोप रूपं ।
पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अंत्यलोपश्छांदसः । संबुद्धौ
चेति गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्नि॑र्द्या॒वापृथि॒वी वि॒श्वज॑न्ये॒ आ भा॑ति॒ दे॒वी अ॒मृते॒ अमूर्ः॑ ।

क्षय॑न्वा॒जैः पुरु॑श्च॒न्द्रो नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्या॒वापृथि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये॒ इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॑ति॒ । दे॒वी इति॑ ।

अ॒मृते॒ इति॑ । अ॒मूर्ः ।

क्षय॑न् । वा॒जैः । पुरु॑श्च॒न्द्रः । नमः॑ऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुश्चंद्रः पुरु-
चंद्रो बहुहिरण्योपेतः । यथा बहुदीप्तिस्वरूपः । वाजैर्बलैर्नमोभिरन्नैश्च सहितः

सोऽमिर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्र्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । देवी
द्यौ तमाने अमृते मरणं हि द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समं-
तात्प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्यु-
दात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तत्वेनांतोदात्तः । देवताङ्घ्रौ चेत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वजन्ये । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु स्वरश्चिं-
तनीयः । आ भाति । भा दीप्ता । अंतर्भावितव्यर्थः । दायन् । क्षि ऐश्वर्ये । शतुर्ल-
सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चंद्रः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडा-
गमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यान-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अम्र इंद्रश्च दाणुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातं ।

अमर्धता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अम्रे । इंद्रः । च । दाणुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञं । इह । उप । यातं ।

अमर्धता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे अम्रे त्वमिंद्रश्चोभौ देवा देवी युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वतौ
संतौ सुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतो दाणुषो हविर्दत्तवतो यज्ञमानस्येह दुरोणे गृहे
क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपानार्थमुप यातं । उप समीप
आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञस्वरः ।
सोमपेयाय । पा पाने । अचो यदिति यत् । ईद्यतीतीकारादेशः । आङ्धातुक-
लक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अम्रे अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो ज्ञातवेदः ।

सधस्थानि महयमान ऊती ॥ ५ ॥

अम्रे । अपां । सं । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । ज्ञातऽवेदः ।

सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र जातवेदे जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी ऊती
ऊत्या रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतानि क्षोभान् हनन्त्यः परिचरंस्त्व-
मपां दुरोणेऽपां स्थानेऽतरिक्षे समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अत्र रक्षण
इत्यस्मादीणादिको नक्प्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । गुणः । दुरोण इति
गृहनाम । दुरवा भवन्ति । नि० ४.५. । इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । मह्यमानः ।
मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः ।
ऊती । अत्र रक्षणादिषु । ऊतियूतिजृतीत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । सुपां
सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णेदीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव
तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ बृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतांत्योपाध्यायस्तु-
तिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता ।
सप्रम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । अग्निरस्मीति बृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु
विश्वाभिचेपाध्यायस्य स्तुत्यत्वात् एव देवता । सप्रमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वा-
भिच ऋषिः । सप्रम्या ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥
वैश्वानरं मनसेत्याद्यस्तृच आभिप्रविके चतुर्थेऽहनि अग्निमारुते वैश्वानरीयनि-
विज्ञाने विनियुक्तः । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ०
७.७. । इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविज्ञानीयः ॥
प्रयंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविज्ञानीयः । उभयमप्युश-
नः स्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्रयंतु वाजास्तविषीभि-
रग्नयः । आ० ९.५. । इति ॥ अग्निचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽग्निरस्मीत्येषा । अथाग्निं
संचितमनुगीतमनुशंसेदित्युपक्रम्य सूचितं । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति
चिर्मध्यमया वाचेति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मंतो अनुषत्यं स्वविदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीभीं रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अग्निं । निऽचाय्यं । हविष्मंतः । अनुऽसत्यं । स्वऽविदं ।

सुऽदानुं । देवं । रथिरं । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने हविष्मन्तः संभृतहविष्का वसूयवो धः ॥ इच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अग्निप्रणयना-
दिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽग्निः । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्य-
मिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवा-
त् ॥ तमनुष्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं
स्वर्गादिलक्षणफलं ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं
अत एव रथं यज्ञांगच्छन्तं देवं द्योतमानं तमिममग्निं मनसा विद्मः अतः क-
रणेनैवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे ।
इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । चायू पूजानिशाम-
नयोरित्यस्य त्यपि रूपं । लित्स्वरः । अनुष्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः
कृष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासः । सुषामादित्वात्पत्वं । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वं ।
सुदानुं । इडाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि नुप्रत्ययः । परादिशृङ्दसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथिरं । रथशब्दान्मतुवर्थं मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्त-
व्यावितीर् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छन्त इति सुप आत्मनः क्यच् ।
वर्धातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
रथं । रविर्गत्यर्थः । रथवति यज्ञांगच्छतीति रथः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः ।
कुशिकासः । कुशिकशब्दाद्गोत्रमित्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु यज्ञजोश्च
। पा० २. ४. ६४. इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुपदं ॥ २ ॥

तं । शुभ्रं । अग्निं । अवसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।

बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतातये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमंघ्रे प्रतिपादितस्तं शुभ्रं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं
मातरिश्वानं । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वामिः ।
तमुक्थ्यैः शस्त्रैः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पातयित्वा स्वा-

मिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तमतिथिमातिथेय-
जार्हतया यहच्छया प्राप्नो रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्र-
गन्तारं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते रघुस्यदः क्षिप्रगन्तेत्यर्थः । तमेवंविधगुण-
युक्तमग्निमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोत्रजा वयमाह्वयामः । किञ्च ।
मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रं । शुभ दीप्ता । अस्मात्
स्फायितं चीत्यादिना कर्तरि रक् । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानं ।
निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वमिति प्राणितीति मातरिश्वानिः । श्वन्नु-
क्षन्तित्यादिना मातरिश्वञ्छब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थ्यं । उक्थेन स्तोत्रेण स्तुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित-
मिति स्वरितः । देवतातये । देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवताति-
शब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लित्स्वरः । रघुस्यदं । स्यन्दू प्रस्रवण
इत्यस्माद्वज्रंतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुक्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अश्वो न क्रंदन् जिभिः समिध्यते विश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । विश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽअश्वं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो विश्वानरोऽग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वणैर्होत्रादिभिर्युगेयुगे प्रतिदिनं
समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथा
जातोऽश्वः क्रंदन् हेषारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन
प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृ-
विर्ज्वालया जाग्रत् दीप्यमानः सोऽग्निः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्वं शोभना-
श्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्यामेदितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
स्वश्वं । अश्वशब्दः दध्याद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्याच् छंदसीत्युक्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । यकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र
साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु ।

दधातेर्लोठि रूपं । रत्नं । रमु क्रीडायां । रमेस्त चेत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चांता-
देशः । रमन्तेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाद्युदात्तः । जागृविः । क्षिन्प्रत्ययांतः ।
निहोदाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्रयः शुभे संमिष्टाः पृषतीर्युक्षतः ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतां अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । संमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षतः ।

बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽग्रयः प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽग्रयस्तवि-
षीभिर्वलयुक्तैर्मरुद्भिः शुभे जले संमिष्टाः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विदू-
नयुक्षत । अयुंजन् । जले विदूतकुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽग्रयस्तविषीभिर्व-
लयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा
अग्निभिः संगताः संतः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभे-
दनार्थं ता अयौष्ठः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदा-
भ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुक्षः प्रभृतसेकृन्पर्वतान्मेघान्
प्रवेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः ।
तव गताविति सौचो धातुः । अस्मात्तवेणिञ्चेति टिप् च निच्च । तवन्ति संचरन्त्या-
काश इति तविषा वायवः । टिड्वाणञिति डीप् । लिंगव्यत्ययः । निहोदाद्युदात्तः ।
पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्धर्तमाने पृषवृहन्महदिति
निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । उगितश्चेति डीप् । पर्वतीति पृषत्यः शीकराः ।
पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि
रूपं । निघातः । बृहदुक्षः । उक्ष सेचन इत्यस्मात्लिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
वेपयन्ति । टुवेपृ कंपने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमृहशीत्यादिना
अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निश्चियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुयमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रियो वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतः सुदानवः ॥ ५ ॥

यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशोः । भवन्ति ॥ गणं गणं । गण
संख्याने । पचाद्यच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्याभेदितत्वादनुदात्तत्वे
पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । भा
दीप्ता । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निःस्वरः । ओजः । उञ्ज आर्जवे । उञ्जेर्वले
बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन वकारलोपः । आर्द्धधातुक-
लक्षणो गुणः । निःस्वरः । ईमहे । ई कांत्यादिषु । निघातः । अनवभ्राधसः ।
अनवभ्रं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उत्तरबहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । गंतारः ।
ताच्छीलिकस्तृन् । विदपेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः । कित्वा-
दगुणः । विदंत्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्यादय इति विदयो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुर्मृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ १ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातऽवेदाः । घृतं । मे । चक्षुः । अमृतं । मे । आसन् ।

अर्कः । चिऽधातुः । रजसः । विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ १ ॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽग्निर्बृचेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति ।
हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा उदमन्नं
चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति श्रुतेः । तच्च सकलभोक्तृवर्गरूपेणाच्चा-
दोऽग्निः । स चाग्निवायादित्यभेदेन चेधा भूत्वा पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानधिपतिष्ठति ।
तदुक्तं वाजसनेयके । स चेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति ।
तच्च सोऽग्निरहं जन्मनैव जातवेदा अस्मि । श्रवणमननादिमाधननिरपेक्षेण
स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विश्वस्य वि-
भासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्भूतं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं
कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते ।
सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम-
भिधाय वायात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्त-
स्यार्चत आपोऽजायंत अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति श्रुतेः । स
प्राणोऽहं चिधातुः । चेधात्मानं विभज्य तच्च वायात्मना रजसोऽंतरिक्षस्य विमानो

मिमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यरूपेण तुलोकाधिष्ठातामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विभोर्ग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविःप्रापणं त्वं ज्ञातेः गुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । चिधातुः प्राणापानव्यानात्मना चिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽन्विष्टः विमानो विशेषेण माता परिभेता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मा नैरंतर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिञ्चेत्युमिन् । शिञ्चद्वावात् ख्याज्जादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना आसनादेशः । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माङ् माने । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्वयजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६१. इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिनैरंतर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपक्षये वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चिभिः पविचैरपुपोद्यर्के हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

चिऽभिः । पविचैः । अपुपोत् । हि । अर्के । हृदा । मतिं । ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् ।

वर्षिष्ठं । रत्नं । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

अर्कः । अर्कोऽभिर्हृदांतःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविषयोसं-

भावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरग्नि-
वायुसूर्यैरर्कमर्चयित्वा स्वात्मानमपुपोद्धि । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परि-
चिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निर्वर्षिष्ठं
स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्ये रत्नं
रमणीयमकृत । अकाशीति । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्यावा-
पृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः
सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥
पवित्रैः । पूज् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिदेवतयोः । पा० ३. २. १८६. इति देवता-
यामभिधेयायां कर्तरि इच्प्रत्ययः । पुनंतीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्यय-
स्वरः । अपुपोत् । पूज् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । संज्ञापूर्वकस्य विधेर-
नित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वितुपरं छंदसि । पा० ८. १. ५६. इति न
निघातः । अर्कं । अर्चं पूजायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य पहन्लोमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंत्रे वृषेष्प-
कर्मणि क्तिन् उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादं-
गादिति लोपः । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदशृङ्गिणोर्लुङिः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतधारमुत्समक्षीयमानं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपःऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायम-
नयत्वा स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षी-
यमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवाहोपेतं स्रोत इवा-
विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां
विद्योपदेशेन पालकं वक्त्रानां उक्त्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नाना-
शास्त्राणां वाक्यानामेतद्विषये संकल्पस्थं वक्त्रारं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे
समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्र-

तारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितकृत् -
प्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥ उत्सं । उन्दी क्लेदने । अस्मादुन्धमिगु-
धिकुषिभ्यः कित् । उ० ३. ६१. इति सप्रत्ययः । कित्त्वान्नकारतोपः । उनञीत्युत्सः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चि-
नोतीति क्षिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनात्
द्वितीयाया अप्यलुक् । ऋदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृ-
त्यार्थे तवैकेकेत्यत्वन इति तन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुवं । नित्स्वरः । मेळिं ।
मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमंचितत्वादि-
घातः । पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः । छांदसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्य-
भ्यासस्येत्वं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः
पंचोना गायत्रं तृतया वाद्येति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छंदः । अग्निर्दे-
वता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य सूक्तस्य
विनियोगः । प्र वो वाजा उपसद्याय । आ० ४. १३. इति ॥ आभिप्रविकेधूक्थ्ये
प्र वो वाजा इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च प्र वो वाजा अभि-
द्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० १. ८. इति ॥ सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूचितं
च प्र वो वाजा अभिद्यवोऽग्र आ याहि वीतये । आ० १. २. इति ॥ सामिधेनीषु
समिध्यमान इत्येका । सूचितं च समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्र आहुतेति
द्वे । आ० १. २. इति ॥ आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्वययोर्मध्ये
पृथुपाजा इति द्वे धाय्ये । सूचितं च प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे
। आ० २. १. इति ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये
इति द्रष्टव्यं ॥ विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षडृचो
धाय्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. इति
सूचितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षडृचो
द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तृचः । सूचितं च होता देवो
अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवे दिवे । आ० ४. १०. इति ॥ ईळेन्यो नमस्यस्तिर
इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूचितं च ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ०
१. २. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमानुचमाह ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या ।

देवाञ्जिगाति सुमयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुमयुः ॥ १ ॥

हे ऋतवो वाजाः । वज्रंति गच्छंतीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो
द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्द्धमासाश्च । हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाः । घृता-
च्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं देवा हविष्मन्तो गौर्यु-
ताचीति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमं-
चति प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मन्तः सुगृ-
ताचीति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चार्द्धमासाश्चेति
सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु सुमयुः सुख-
मात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाञ्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरी-
यब्राह्मणं । प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्द्धमासा अभिद्यवो देवा
हविष्मन्तो गौर्युताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुमयुरिति ॥ अभिद्यवः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । उ० ३. ८८. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्यृत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामित्युपधालोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । चाविति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । जिगाति । गतिर्गत्यर्थः । छांदसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुमयुः । सुखं
सुखमात्मन इच्छन्निति सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनं ।

श्रुष्टीवानं धितावानं ॥ २ ॥

ईळे । अग्निं । विपःऽचितं । गिरा । यज्ञस्य । साधनं ।

श्रुष्टीऽवानं । धितऽवानं ॥ २ ॥

विपश्चितं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा

वेगवंतं धितावानं । वानं वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं ।
तमिममग्निं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचेळे । विश्वामित्रेऽहं स्तौमि ॥ ईळे ।
ईड स्तुतौ । श्रुष्टीवानं । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्धि । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा ।
कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेशश्छांदसः । वन संभक्तौ ।
कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ निष्ठेति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने श्केम ते वयं यमं देवस्य वाजिनः ।

अति द्वेषांसि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने । श्केम । ते । वयं । यमं । देवस्य । वाजिनः ।

अति । द्वेषांसि । तरेम ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमं मा
यज्ञसमाप्तेरचावस्थानं कर्तुं शक्वेम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा
योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्यस्मदीयानि पापान्यतितरे । पापेभ्य उच्चीर्णा
भवेम ॥ श्केम । शक् शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । किदा-
शिषीति यासुट् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन
पादादित्वादनिघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्मान्नावे
घञ् । यम उपरम इति निपातनाद्बृहद्भावः । जित्स्वरः । तरेम । तृ भ्रवन्तर-
णयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

समिध्यमानो अध्वरेऽग्निः पावक ईड्यः ।

शोचिष्केशस्तमीमहे ॥ ४ ॥

संऽइध्यमानः । अध्वरे । अग्निः । पावकः । ईड्यः ।

शोचिःऽकेशः । तं । ईमहे ॥ ४ ॥

योऽग्निरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो यज्ञाज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत
एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः पावकः शोधक ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्ये भवति
तमिममभिमतफलार्थमीमहे । वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ईड स्तुतावित्यस्मादयत् ।

अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ई कात्या-
दिषु । अयं धातुरच याज्ञार्थः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिकस्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्णिक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिक् । घृतस्य विल-
यनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः ।
एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः ।
उदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाट् । वहश्चेति शिवः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

तं सबाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवतः ।

आ चक्रुरग्निमृतये ॥ ६ ॥

तं । सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवतः ।

आ । चक्रुः । अग्निं । ऊतये ॥ ६ ॥

सबाधो रक्षोघ्नमंचोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तते इति सबाधः । यज्ञवतो
यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाद्या यैस्ते यतसुचः ।
अत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकारेण क्रियमाण्या धिया स्तुत्या तमेवंभूतमग्निमृतये
राक्षसबाधाद्रक्षणाय आ अभिमुखं चक्रुः । कुर्वन्ति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन
क्षिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । इत्या । उदंशब्दात्प्रकारार्थं उदमस्थमुः । तस्य
मुपां मुलुगिति उद्देशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण
इत्यस्य लिट्युसि ऋग्वेदे कृते तस्य द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं ।
निध तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदथानि । प्रऽचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमाने विदथानि वेदितव्यः । कर्मणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निर्मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवैति । अस्मानागच्छति ॥ मायया । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मान्माच्छाससिमूढो य इति कर्तरि कर्मणि वा प्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद ज्ञान इत्यस्मादुदिविदिभ्यां क्तिदिति कर्मण्यथप्रत्ययः । क्तिन्वा-दगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निर्वाजेषु युद्धेषु धीयते । देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते । किंच । अध्वरेष्वग्निहोत्रादिषु प्र णीयते । अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नग्निर्यज्ञस्याग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि यक् । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं । निघातः । नीयते । नीज् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यक् रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्योक्तं णत्वं । साधनः । साध संसिद्धौ । नद्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धि॒या । च॒क्रे । वरे॒ण्यः । भू॒तानां॑ । गर्भे॑ । आ । द॒धे ।

दक्ष॑स्य । पि॒तरं॑ । तना॑ ॥ ९ ॥

योऽग्निर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत्
अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्मागत्वेन वरणीयः यश्चाग्निर्भूतानां स्यावरजं-
गमात्मकानां भूतजातानामंतर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे सर्वं च दधार
पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया
वेदिरूपा भूमिर्दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं दधेऽग्निं
मंभवर्यः । अदितिर्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥
चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भे । गृ निगरण इत्यस्मादतिगृभ्यां भञ्जिति
भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भे । निह्वादाद्युदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं ।
पितरं । पा रक्षणे । नमृनेष्टु इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पाल-
यतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना । यलोपशब्दः ॥

॥ अथ दशमी ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येका सहस्रकृत ।

अग्ने सुदीतिमुग्निजं ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यं । दक्षस्य । इका । सहःऽवृत् ।

अग्ने । सुऽदीतिं । उग्निजं ॥ १० ॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विव्रियते । सहस्रकृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे अग्ने
सुदीतिं शोभनदक्षिणमुग्निजं पुरोडाशादिहविः प्रयत्नः । यद्वा अर्माधिभिः
काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वा दक्षस्य दुहितेका वेद्या-
दिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अग्निहोत्रस्य समृद्धार्थं नितरां दधार ॥ इका । ईड
स्तुती । पुंसि संज्ञायामित्यच प्रायिकवचनात् स्वर्थेऽपि घप्रत्ययः । हृत्प्रत्ययः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः । ईडांते स्तूयंतेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीका
भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उग्निजं । वश कांतावित्य-
स्मात् शः निश्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उग्रयते
काम्यते अर्माधिभिरिति वा उग्निक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अग्निं यंतुरमभुरमृतस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिधते ॥ ११ ॥

अग्निं । यंतुरं । अप्सतुरं । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।

विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥ ११ ॥

वनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं । अभुरमपां प्रेरकं तमिममग्निमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविलक्ष्णैरन्ध्रैः समिधते । सम्यग्दीपयन्ति ॥ यंतुरं । वर्णयत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अभुरं । तुर त्वरणे । अप्सतुतोर्ति त्वरयतीति कृष् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भावे घञ् । चजोः कु घिण्य-
तोरिति कुत्वं । जित्स्वरः । वनुषः । वन षण् संभक्तौ । जनेरुसिरित्यधिकारे बहुलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जि इंधी दीप्ती । निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि ।

अग्निमीळे कविक्रतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातं । अध्वरे । दीदिऽवांसं । उप । द्यवि ।

अग्निं । ईळे । कविऽक्रतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जो नपातं हविलक्ष्णैरन्ध्रैः समिध्यमानत्वेनान्धस्य पुत्रं । यद्वा न्धस्य चतुर्थं । यथान्नादाहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति । उप द्यव्यंतरिक्षं समीपे दी-
दिवांसमतिशयेन दीपमानं कविक्रतुं । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममग्निमध्वरेऽस्मिन्यज्ञ ईळे । स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ऊर्ज बल इत्यस्माद्वाजभासेत्या-
दिना ताच्छीति कः कृष् । ऊर्जयति शरीरमित्यूक्ते अन्नं । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । द्यवि । द्युतं दीप्तावित्यस्मादौणादिको दुज्प्रत्ययः । द्योतते किरणसंब-
धादिति द्युरंतरिक्षं । जित्स्वरः । ईळे । लटि रूपं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ई॒ळैन्यो॑ नम॒स्यस्तिर॒स्तमांसि॑ दर्श॒तः ।

सम॒ग्निरि॒ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळैन्यः॑ । नम॒स्यः । ति॒रः । तमांसि॑ । दर्श॒तः ।

सं । अ॒ग्निः । इ॒ध्यते॒ । वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळैन्यः स्तो॒तृभिरी॒ङ्गोऽत॑ ए॒व नम॒स्यः स॒र्वेर्नम॒स्कार्य॑स्त॒मांसि॑ ति॒रो ध्वा॒न्तानि॑
स्व॒प्रभाभि॑स्तिर॒स्कुर्वन्॑ दर्श॒तः कम॑नीयतया स॒र्वेर्दर्श॑नीयः । ता॒दृशोऽग्नि॑र्वृषा य॒ज्ञ-
मा॒नस्य॑ का॒मानां॑ वर्षि॒ता समि॑ध्यते । आ॒हुति॑प्र॒क्षेपे॑ण प्र॒ज्वाल्य॑ते । उ॒क्तार्थं॑ वा॒ज-
स॒नेयकं॑ ई॒डेन्यो॑ ह्ये॒ष नम॒स्यो ह्ये॒ष ति॒रस्त॒मांसि॑ द॒दृशे॑ समि॒द्ध इति॑ ॥ ई॒ळैन्यः ।
ई॒ड स्तु॒तौ । कृ॒त्यार्थं॑ त॒वैके॒केन्य॑त्वन॒ इति॑ के॒न्यः । प्र॒त्यय॑स्वरः । नम॒स्यः । नम॒स्य-
ते॒रचो॑ यदि॒ति यत् । अ॒तो॒लो॒पय॑लो॒पौ । ति॒त्स्वरि॑तमि॒ति स्वरि॑तः । दर्श॒तः ।
ह॒शिर् प्रे॒क्षणे॑ । अ॒स्माद्भृ॑मृ॒हणी॑त्यादिना क॒र्मण्य॑त॒त्प्रत्ययः॑ । चि॒त्स्वरः । वृषा॑ । वृषु
से॒चन॑ इत्य॒स्मात्कनि॑न्युवृषीत्यादिना कनिन् । कि॒त्त्वा॒दगु॑णः । नि॒त्त्वा॒दाद्यु॑दात्तः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॑ध्यतेऽ॒श्वो न दे॒ववा॑हनः ।

तं ह॒विष्म॑त ई॒ळते॑ ॥ १४ ॥

वृषो॑ इति॑ । अ॒ग्निः । सं । इ॒ध्यते॒ । अ॒श्वः । न । दे॒वऽवा॑हनः ।

तं । ह॒विष्म॑तः । ई॒ळते॑ ॥ १४ ॥

वृषो॑ वृषै॒व का॒मानां॑ वर्षि॒ता दे॒ववा॑हनः । दे॒वान्ह॒वीषि॑ वा॒हय॑ति प्रा॒पय॑तीति
दे॒ववा॑हनः । तत्र॑ दृ॒ष्टांतः । अ॒श्वो ने॒ति । यथा॒ यो रा॒जानं॑ वा॒हय॑ति स्व॒पुं-
प्रा॒पय॑तीति । वा॒हन॑म॒श्वः । तच्च॑ वा॒हन॑भू॒तो योऽग्निः॑ समि॑ध्यते आ॒हुति॑प्र॒दानेन॑
सम्य॑ग्दी॒प्यते॑ तं ता॒दृश॑म॒ग्निं ह॒विष्म॑तः संभृ॑तह॒विष्का॑ य॒ज्ञमा॑ना ई॒ळते॑ । क॒र्म-
सि॒द्ध्यर्थं॑ स्तु॒वंति॑ ॥ वृषा॑ उ । गु॒णः । उ॒ज्जम॑वल॒ब्धं प्र॑गृह्य॒संज्ञा॑ । दे॒ववा॑हनः । वह
प्रा॒पण॑ इत्य॒स्मात्क॑न्य॒तात्कर्त॑रि ल्युः । लि॒त्स्वरः । स॒मासे॑ कु॒दुत्तर॑पद॒स्वरः॑ ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि ।

अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितर्हं अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं
वृषणमाहुतिवारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३.७६. । इति ।
दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महातं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥
इधीमहि । त्रिं इंधी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारतोपपञ्चादसः । दीद्यतं ।
दीदेतिदीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

अग्ने जुषस्वेति षडृचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं । अचानुक्रमणिका ।
अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुप् जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्रित्युक्त-
त्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने
जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूचितं च अथ
स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५.४. । इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे
रिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्विक्रमालः पुरोडाशः सर्वहुतो होतव्यः ।
यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोळा अग्न इत्येषा
याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृतं चरेयुः पुरोळा अग्ने षचतः । आ० ६.५. ।
इति सूचितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने
सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः
। आ० ५.४. । इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्याग्ने तृतीये
सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनम् वाक्या
। आ० ५.४. । इति ॥ अष्टमपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्याग्ने वृधान इत्येषा ।
सूचितं च अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्या । आ० ६.५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोडाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोडाशं । जातऽवेदः । प्रातःसावे । धियावसो
इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु
धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संवृद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने
प्रातःसावेऽग्निष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मत्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाखं हविर्जु-
षस्व । सेवस्व ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्क्षोऽटि रूपं । आमंत्रित-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः । प्रातःसावे । पुत्र अभिषवे । सवनं
सावः । भावे घञ् । थाथघञ्क्ताजविचकारणामित्यन्तोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्य-
लोपश्छांदसः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोडा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठच ॥ २ ॥

पुरोडाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्ठच ॥ २ ॥

यविष्ठच युवतम हे अग्ने यः पुरोडाः । पुरोडाशंतेऽध्वर्यादय एनमिति पुरोडाः
पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा
घ पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः ।
दाशु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मन्त्रे श्वेतवहोक्थणस्पुरोडाशो खिन् । पा० ३. २. ७१. ।
इति कर्मणि खिनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति डस्पत्यये
च कृते अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति निपातनाहकारस्य डत्वं । पुरोडाशंते एन-
मिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य ळकारो बहुचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरः-
दस्वरः । पचतः । डुपचष् पाक इत्यस्माद्भृमृहशोत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः ।
पथ्यतेऽसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहि-
तायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोती भूषण इति करोतेः सुडागमः ।
गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्ठच । यविष्ठ एव यविष्ठचः । पा-
दार्घ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थं यत्प्रत्ययस्यो-
पादानाद्यविष्ठचेत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने वीहि पुरोऽङ्गाशमाहुतं तिरोऽङ्गं । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥३॥

अग्ने वीहि पुरोऽङ्गाशं । आऽहुतं । तिरःऽङ्गं । सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥३॥

हे अग्ने तिरोऽङ्गं अहि तिरोहिते सत्याहुतमा समन्ताहुतं पुरोडाशं पुरो-
डाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरेऽस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुर्वलस्य पुत्रस्त्वं हि-
तोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्भीहीति शेषः ॥
वीहि । वी काङ्तिगत्यादिषु । लोटि रूपं । हेरपित्वादन्तोदात्तत्वं । आहुतं । जुहोतेः
कर्मणि क्ते गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोऽङ्गं । अहि भवमङ्गं ।
भवे छंदसीति यत् । तिरोभूतमङ्गं यस्मिन् काले स तिरोऽङ्गः । रात्रिका-
इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यान्तःपादमित्येङः प्रकृ-
तिभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोऽङ्गाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्भस्य तव भागधेयं न प्र मिनन्ति विदथेषु धीराः ॥४॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोऽङ्गाशं । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्भस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनन्ति । विदथेषु । धीराः ॥४॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तच्च च माध्यंदिने
मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ।
हे अग्ने विदथेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अर्ध्यादयो यद्भस्य । यांति प्राप्नुवंति
देवा हवीष्यनेनेति यद्भो महानग्निः । यद्भस्य महत्तत्त्व भागधेयं भागतया
परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं
जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थ उत्सादित्वादञ् । जित्वादा-
दिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तत्वं । यद्भस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेवयद्भजिहेति
निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वी । यात्यनेनेति यद्भोऽग्निः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात् ॥ भागरूप- । अभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः
। पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मीञ् हिंसायामित्यस्य

पादादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिनु मीन । पा० ८. ४. १५. ।
इति एत्वं न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्रे तृतीये सर्वने हि कानिषः पुरोऽष्टाशं सहसः सूतवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥ ५ ॥

अग्रे । तृतीये । सर्वने । हि । कानिषः । पुरोऽष्टाशं । सहसः । सूतो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥ ५ ॥

सहसः सूतो बलस्य पुत्र हे अग्रे त्वं तृतीये सवन आहुतं हूयमानं पुरोडाशं
कानिषः । कामयसे । अथ अनंतरमध्वरमविनाशिनं रत्नवंतं । रत्नशब्देन स्वर्गा-
दिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वतं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं । प्रातः
सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तस्मिन् सोमं विपन्यया स्तुतिलक्ष-
णया वाचा स्तुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धेहि ॥ तृतीये ।
विशब्दात्पूरणार्थं चैः संप्रसारणं । पा० ५. २. ५५. । इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तत्र नानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः ।
कानिषः । कनी कात्यादिषु । लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । तस्याङ्धातुकत्वादि-
डागमः । कान्तिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः ।
धातुस्वरः । विपन्यया । पन स्तुतौ । भावे क्तिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेर्धातोश्छांदसे लुङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ।
जागृविं । क्तिन्प्रत्ययांतो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्रे वृधान आहुतिं पुरोऽष्टाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोऽक्षह्यं ॥ ६ ॥

अग्रे । वृधानः । आऽहुतिं । पुरोऽष्टाशं । जातवेदः । जुषस्व । तिरऽऽक्षह्यं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्रे वृधान आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं तिरोऽक्षह्यं । अहि
भवमह्यं दिवसकृत्यं । तिरोभूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोऽक्षह्यो रात्रिकालः ।
आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ आहुतिं । जुहोतेः
कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं मूर्क्तं वैश्वामिषं । अचानुक्रमणिका । अस्तीदं षोडशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपांत्ये च जगत्यः पंचम्यु-
 त्विग्यो वेति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादशयुपांत्ये च जगत्यः
 षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता
 नर इत्येषा ऋत्विग्देवताकामिदेवताका वा शिष्टा अमिदेवताकाः ॥ मूर्क्तविनि-
 योगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयन इळायास्त्वा पद इत्येषा । मूर्चितं च
 इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्द्धं च आरमेत् । आ० २. १७. ।
 इति ॥ तच्चैवाग्निप्रणयन उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहि-
 तेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वात् । आ० २. १७. । इति मूर्चितं ॥ अरण्या-
 मग्निसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । मूर्चितं च अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यर-
 णीर्गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्मूर्क्ते प्रथमा ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भराग्निं मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नीं । आ । भर । अग्निं । मंथाम् । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्त्यधिमंथनं । अरण्या
 उपरि निधेयं मंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमग्निजननसाधनभूतं
 दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः ।
 यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमंथनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्माद्विशपत्नी
 विष्णोः प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयिषीमेता-
 मरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहतायां पूर्वथा यथा वयमाधानका-
 लेऽग्निममग्नीम् यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममंथिषुस्तद्वद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणि
 मंथाम् । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनघातः ।
 विशपत्नी । पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्येति डीप् नकारश्चांतादेशः । परादिशब्द-
 दसि बहुलमित्युत्तरपदादुदात्तत्वं । भर । इज् हरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्भङ्गदसीति
 भकारः । मंथाम् । मंथ विलोडने । लोटि रूपं । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवाच्ये
 प्रत्नपूर्वविश्वेमात्वाल् छंदसीति था० १. १७. ॥ लितीति प्रत्ययात्पूर्वऽत्वात्त्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒र॒ण्यो॒र्नि॒हि॒तो जा॒तवे॒दा॒ गर्भे॒ इव॒ सु॒धितो॒ गर्भि॒णीषु॑ ।

दि॒वेदि॒व ई॒द्भ्यो जा॒गृव॒द्भिर्ह॒विष्म॒द्भिर्म॒नुषे॒भिर॒ग्निः ॥ २ ॥

अ॒र॒ण्योः । नि॒ऽहि॒तः । जा॒त॒ऽवे॒दाः । गर्भेः॒ऽइव॑ । सु॒ऽधि॒तः । गर्भि॒णीषु॑ ।

दि॒वेऽदि॒वे । ई॒द्भ्यः । जा॒गृव॒त्ऽभिः । ह॒विष्म॒त्ऽभिः । म॒नुषे॒भिः । अ॒ग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निररण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र दृष्टांतः । गर्भ इवेति । यथा गर्भो गर्भिणीषु स्त्रीषु सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशोऽग्निर्हविष्मद्भिः संभृतहविष्करत एव जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैर्मनुषेभिर्मनुषैरस्माभिर्दिवे दिवे प्रत्यहमुत्पत्यर्थमीद्भ्यः । स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । ऋ गतौ । अर्तिसृधृधमीत्यादिना अनिः । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् सुधित वसुधितेत्यादिना निपातनाद्विरादेशः । दिवे दिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । तस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । जागृ निद्राशय इत्यस्य क्लृप्तौ रूपं । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्विवचनाभावः । वसुसंमुध्वंस्वनदुहां दः । पा० ८. २. १२. इति वसोः सकारस्य दत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उ॒त्ता॒नाया॒मव॑ भ॒रा चि॒कित्वा॒न्स॒द्यः प्र॒वी॒ता वृ॒ष॒णं ज॒जान॑ ।

अ॒रु॒ष॒स्तूपो॒ रु॒श॒दस्य॒ पा॒ज् इ॒ळा॒यास्यु॒चो व॒युने॑ऽज॒निष्ट॑ ॥ ३ ॥

उ॒त्ता॒नाया॑ । अ॒व॑ । भ॒र॒ । चि॒कित्वा॒न् । स॒द्यः । प्र॒ऽवी॒ता । वृ॒ष॒णं । ज॒जान॑ ।

अ॒रु॒ष॒ऽस्तूपः॑ । रु॒श॒त् । अ॒स्य॒ । पा॒जः । इ॒ळा॒याः । पु॒चः । व॒युने॑ । अ॒ज॒निष्ट॑ ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वमुत्तानायामधरारण्यामुत्तानशयायामुत्तरारणिमव भर । अधोमुखां धारय । अनंतरं साधारारणिः सद्यः प्रवीता तदानीमेव निषिक्तरेतः सती वृषणं कामानां वर्षकमग्निं जजान । जनयतु । अथास्यामे रुशत्तमो विनाशयत् पञ्चतेजोभावं तच्चाभूत् । अनंतरमरुषरूपं शरीचमानते-

जःसंघोपेत इळायास्पुच उत्तरवेद्या उत्पन्नोऽग्निर्वयुनेऽरण्यां योनिस्थानेऽज-
निष्ट । अजनि ॥ जजान । जन जनने । लोडर्थे लिटि बहुलमन्यचापि संज्ञा-
छंदसोरिति णिलोपः । प्रत्ययांतत्वाभावादान्न भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न
विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । नज्जुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एज् स्तुतौ । स्तौतेदीर्घश्च । उ० ३. २५. । इति पप्रत्ययः किञ्च
धातोर्दीर्घश्च । स्तूयत इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुष आरोचमा स्तेजःसंघो यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । रुणत् । रुण हिंसायां । शतरि रूपं । वयुने । अज गति-
क्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमंगं ।
प्रत्ययस्य व्यत्ययेनानुदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिचि रूपं ।
निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयं । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ४ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने अध्वर्यादयो वयं पृथिव्या अधि भूमेरुपर्युत्तरवेद्यां
नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे
मानव्या इडाया गोः पद इडापदरूप उत्तरवेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय
वोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वाहुं निधीमहि । निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणं
इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीना-
भिर्जातवेदो निधीमहीति निधास्यंतो ह्येनं भवंत्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं
हि वक्ष्यन्भवति । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति ॥ नाभा । गृह वंधने । इजित्यनुवृत्तौ
नहो भश्चेतीज् भकारश्चांतादेशः । जिह्वादुपधावृद्धिः । नद्यतीति नाभिर्मध्यस्थानं ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपं ।
लिङः सीयुट् । पा० ३. ४. १०२. । इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । निघातः ।
वोळ्हवे । वह प्रापणे । तुमर्थे तवेन् । सहिवहोरोदवर्णस्येति धात्वकारस्यैवं ।
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मंथता नरः कविमद्वयंतं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवं ॥ ५ ॥

मंथत । नरः । कविं । अद्वयंतं । प्रचेतसं । अमृतं । सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरस्तात् । अग्निं । नरः । जनयत । सुशेवं ॥ ५ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यादयः कविं क्रांतदर्शिनमद्वयंतं द्वयमनाचरंत-
मद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञा-
नोपेतममृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनैरंगैर्ज्वालाभिः समेतं तमिममग्निं
मंथत । मंथनेन निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यूयं
यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्यांगभूतं । अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषा-
मुत्तरक्रतूनां । सुशेवं शोभनमुखोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात्कर्मणः प्रारंभे जनयत ।
तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः ॥ मंथत । मन्थ विलोडने । लोटि
रूपं । पादादिनाम्निघातः । नरः । शीघ्रं प्रापणे । नयतेर्ङिच् । उ० २. ९६. । इति
ऋप्रत्ययः । डिच्चाटिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः ।
आमंचितवान्निघातः । अद्वयंतं । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप्
वक्तव्य इत्याचारार्थे क्तिप् । द्वयति । तस्य गतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् ।
तं । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकं । बहुव्रीहौ क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जनयत ।
जनी प्रादुर्भावे । णिच् । अत उपधाया इति वृद्धौ प्राप्तायां जनीजृष्क्रमु-
रञ्जोऽमंताश्चेति मिद्वद्भावान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवं । शेषशब्दो
वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते पष्टी ॥

यदी मंथंति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरूपो वनेष्ववा ।

चिच्चो न यामंश्चिनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मंथंति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरूपः । वनेषु । आ ।

चिच्चः । न । यामन् । अश्चिनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यद्यध्वर्यादयो बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरङ्गि मंथन्ति मथ्न्ति ततः स जातोऽग्निर्व-
नेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुष आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्
आ वि रोचते । आ संमताद्विशेषेण दीप्यते । तच्च दृष्टांतः । अश्वो नेति । यथाश्वो
वनेषु वननीयेषु वाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तच्चैव दृष्टां-
तांतरं । चिचो नेति । यथा यामन् यामनि वेगगमनेऽश्विनोर्देवभिषजोश्चिचे
नानाविधवर्णा रथ आरोचमानो वर्तते तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः
सोऽयमग्निरश्मन् उपलान् तृणा तृणानि च दहन् भस्मसात्तुर्वन् परि वृणक्ति ।
दग्धस्थानानि परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचत इति पूर्वेणान्वयः ॥ मंथन्ति ।
मन्थ विलोडने । लटि रूपं । यदियोगादनिघातः । रोचते । रुच दीप्तौ भीवा-
दिकः । लटि रूपं । निघातः । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिञ्चनिपश्चेति
मनिन् । सुपां सुलुगित्यादिना सप्तम्या लुक् । निःस्वरः । अनिवृतः । वृज् वरणे ।
निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । निपूर्वां वृणोतिर्निवारणे वर्तते । न नि-
वृत्तोऽनिवृतः । नञ्स्वरः । वृणक्ति । वृजी वर्जने रुधादिः । चोः कुरिति कुत्वं ।
निघातः । तृणा । तृह हिंसायां । तृहेः क्रो हलोपश्चेति क्रः । किच्चादगुणः ।
हलोपश्च । तृह्यते तद्गवादिभिरिति तृणं । निःस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईक्षं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईक्षं । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातो मंथनानंतरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वे जानाः सन् वाजी सतत-
गमनस्वभावो विप्रो कर्माभिज्ञोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मधाविभिर्होतृभिः
स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते । दीप्यते । देवासो
देवा इन्द्रादय ईक्षं होचादिभिः स्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमग्नि-
मध्वरेषु ज्योतिष्टोमादयज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यत
इति पूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकी-
रित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्यादात्तत्वं । कविशस्तः । आषघञ्ज्ञा-

जबिचकाणामित्यतोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
जुस् । यवृत्तयोगादनिघातः । अडागमरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सीदं होतुः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं संकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं हातरिति। स्वे। ऊं इति। लोके चिक्त्वान् सादयं यज्ञं मुऽकृतस्य योनौ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजामि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोके उत्तरवेद्या
नाभौ सीदो । त्वं होमनिमित्तमुपविशैव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं मुकृतस्य
सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं सादय ।
स्थापय । किञ्च देवावीः । देवान् हविःप्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने
यागं कुर्वाणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं वयोऽन्नं धाः । विधेहि ॥ सीद ।
सदेर्लोऽति रूपं । सादय । सदेर्यंतस्य लोऽति रूपं । णिच्स्वरः । देवावीः । अत्र
रक्षणादिषु । अविनृत्तृत्तंविभ्य ईरितीप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्ल-
द्याडागमः । धाः । दधातेऽङ्गादंसे लुङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽस्मेधत इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनापाद् सुवीरो येन देवासो अमहंत दस्यून् ॥९॥

कृणोत । धूमं । वृषणं । सखायः । अस्त्रेधंतः । इतन । वाजं । अच्छ ।

अयं । अग्निः । पृतनपाट । सुऽवीरः । येन । देवतः । असंहत । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां
 वार्षतं धूमं । धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत ।
 मंथनेनोत्पादयत । यद्यग्निर्न जायते तदानीमाह । अस्मेधंतोऽक्षीणा अनुपरत-
 सामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथन्तस्त्वनं युद्धमन्त्राणां भिमुख्येनेतन । प्राप्तुत ।
 सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो

भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासो देवा दस्यूनुपक्षपयितुं न सुरान-
सहंत अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत । कृवि
हिं० ॥ लोटि तप्रत्ययस्य तप्रनप्रनयनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः ।
पादादित्वादनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूज् कंपने । इषियुधीधिदसीत्यादि-
मक् । कित्वाद्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः ।
इतन । इण् गतित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाघाट् ।
षह मर्षणे । छंदसि सह इति णिः । णित्वादुपधावृद्धिः । सहेः साडः स इति
षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । षह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्यो-
गोदनिघातः । दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुधिदसिजनिभ्यो युजिति युच् ।
दस्यंतीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्र आ सीदथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अग्रे । आ । सीद । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

हे अग्रे ऋत्वियो वसंताद्यृतौ भवोऽयमंगुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्था-
दिमयः काष्ठविशेषोऽरण्ये स्ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानं यतोऽरण्ये जातस्त्वमरोचथाः ।
अशोभथाः । जानंस्त्वं तमरण्यरूपं काष्ठविशेषमासीद । तस्यामरण्यामारोपितः
सन् नैरंतर्येण तिष्ठ । अथानंतरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचो वर्धय ।
यद्वा गीःशब्देन तद्वंतो लक्ष्यंते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । यु मिश्रणे । वहिथ्रीत्यादिना निप्रत्ययः । निदित्युक्त-
त्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः । छंदसि घसित्यूतुशब्दात्प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः ।
मितीति पदसंज्ञायां ओर्गुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यद्बृहत्तयोगादनिघातः ।
सीद । सदेर्लोपि पाप्नेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति
सांहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नरागंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनू३नपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नरागंसः । भवति । यत् । वि३जायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा गर्भोऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निस्तनूनपादुच्यते । यष्टृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूश्चेनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो व्येप इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षातया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंता एव नरागंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्यादिभिः गंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्येतरिक्षे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातर्येतरिक्षे श्वसिति चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्याग्नेः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः सृष्टिरभवत् । भवति । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपात्नामको भवति । यदा जायते तदा नरागंसनामको भवति । यदांतरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वा नामको भवतीति ॥ तनूनेपात् । तनु विस्तारे । कृषिचमितनिधनिसर्जिषर्जिभ्य ऊरित्यृप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । पा रक्षाणे पतू गतौ वा ण्यन्तः । क्तिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नभ्राणनपाच्चवेदा इत्यादिना निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनून् पातीति तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबंधी । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । नरागंसः । नृ नये । ऋटोरवित्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वान्नरश्च आद्युदात्तः । शन्सु स्तुतावित्यस्माद्भ्रजंत आद्युदात्तः । नरागंस्यन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् ण्यन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्थेत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । सृ गतौ । तभृमृस्तृमृभ्य इतीमनिन्प्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

मुनिर्मथा निर्मथितः मुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज्ञ ॥ १२ ॥

मुनिःऽमथा । निःऽमथितः । मुनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । मुऽअध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयते । यज्ञ ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मधावी मुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा मुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच स्वध्वरास्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कुरु । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यज्ञमानाय देवान्यजनीयानिन्द्रादीन् यज्ञ । पूजय ॥ मुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कृवि हिंसाकरणयो-रित्यस्य लोटि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अजीजनमृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजंभं ।

दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं । तरणिं । वीळुऽजंभं ।

दश । स्वसारः । अयुवः । संऽइचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या ऋत्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्त्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजंभं हविर्भक्षणार्थं दृढदंतं तरणिं । तरन्ति यज्ञमानाः पापमनेनेति तरणिरग्निः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमग्निमभिलक्ष्य स्वसारः सरंत्यो दश दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमयमंगंतीत्यङ्गुवोऽङ्गुलयः । तादृशा अंगुल्यः समीचीः परस्परं संगताः सत्यः सरभन्ते । शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं हृष्टाध्वर्यादयो हर्षाद्दत्तव्यसंपुटेन शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तच्चत्याः पित्रादयो हर्षादुद्घोषन्ति तच्चत् ॥

अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । अस्त्रेमाणं ।
 स्त्रिवु गतिशोषणयोः । भावे मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो
 व्योर्वलीति वलोपः । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तरणिः । तृ
 श्रवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यम्यश्रयवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्य-
 यस्वरः । स्वसारः । अमु शेषण इत्यस्मात्सुज्यसेर्चृन्निति चृन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यंति
 कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वस्मादिभ्य इति ङीप् । प्रतिषेधः । निच्चा-
 दाद्युदात्तः । अयुवः । अगि गतौ । जच्चादयश्च । उ० ४. १०५. । इति रूपप्रत्ययः ।
 निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादित्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण
 गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४. ९४. । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्वाटिट्टा-
 णजित्यादिना ङीप् । संयंतीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्यांचतेः क्तिप् । समः
 समीति समि इत्यादेशः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः ।
 चाविति दीर्घः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण
 इत्यस्मात्पातेर्दुसमुन् । उ० ४. ११९. । इति दुसमुन्प्रत्ययः । पुंसोऽसुङ् । पा० १. १. ६९. ।
 इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभंते । रभ शब्द इत्यस्य
 लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

प्र सप्रहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र। सप्रऽहोता। सनकात्। अरोचत। मातुः। उपऽस्थे। यत्। अशोचत्। ऊधनि।

न। नि। मिषति। सुऽरणः। दिवेऽदिवे। यत्। असुरस्य। जठरात्। अजायत ॥ १४ ॥

सनकात्सनातनोऽग्निः सप्रहोता । सप्र होतारो होचका यस्यासौ सप्रहोता
 सन् प्रारोचत । गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे
 तचापूधन्यूधःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा सोऽग्निः सुरणः । सुष्ठु
 रक्षयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे
 निमिषति न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागृत्येव । यद्यस्मा-
 दसुरस्याग्नेः प्रेरणस्थारणीरूपस्य काष्ठस्य जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपद्यत
 तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेणान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं ।
 निघातः । अशोचत् । शुच दीप्तौ । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छांदसः । मिषति ।

मिषु मेचन इत्यस्य लटि रूपं । मुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मा-
दकृच्छार्थं खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । असु क्षेपण इत्यस्मादसेरुन्नित्युरन्प्रत्ययः ।
अस्यतीत्यसुरः । नित्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनेररष्ट च । उ०
५. ३८. । इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चांतदेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव
इत्यस्य लङि श्यनि जाजनोर्जेति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अमि॒त्रायु॒धो म॒रुता॑मिव प्र॒याः प्रथ॑म॒जा ब्र॒ह्म॒णो वि॒श्वमि॒द्विदुः ।

द्यु॒म्वव॒द्वत्स॑ कु॒णिका॑स ए॒रिरे॒ एक॑एको॒ दमे॑ अ॒ग्निं समी॑धिरे ॥ १५ ॥

अमि॒त्रऽयु॒धः । म॒रुता॑ऽइव । प्र॒याः । प्रथ॑म॒जाः । ब्र॒ह्म॒णः । वि॒श्वं । इत् । वि॒दुः ।

द्यु॒म्वऽव॒त् । ब्र॒ह्म॒ । कु॒णिका॑सः । आ । ई॒रिरे॒ । एकः॑ऽएकः । दमे॑ । अ॒ग्निं । सं । ई॒धिरे॒ ॥ १५ ॥

अमित्रायुधोऽमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि
पापानि । तेः सह योद्धारः । तच्च हृष्टांतः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां
देवानां प्रयाः प्रकर्षणं शत्रून्भयितीति प्रया बलानि शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्म-
विघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः सष्टुः प्रथमजाः प्रथम-
मुत्पन्नाः कुणिकासः कुणिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं
जगद्विदुरित् । जानंत्येव । तेऽमी कुणिका द्युम्ववद्वविर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रमेरिरे । अग्नय
आ समंतात्प्रेरयंति । ते च दमे स्वे स्वे गृह एक एक एकैको भूत्वाग्निं समीधिरे ।
आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयंति ॥ अमित्रायुधः । युध संप्रहारः । क्रिप् । कृदुत्त-
रपदस्वरः । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घच्छांदसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनेत्यादिना विट् । विदुनो-
रित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति ऋसादेशः । ईरिरे । ईर गतावित्यस्य
लिटि रूपं । मंत्रत्वादास्र भवति । दमे । दमु उपशमने । कारणे घञ् । नोदात्तो-
पदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । जित्स्वरः । ईधिरे । जित् इंधी दीप्तावित्यस्य लिटि
इंधिभवतिभ्यां चेति किङ्ङावाचकारलोपः । निघातः ।

॥ अथ षोडशी ॥

यद॒द्य त्वां प्र॒यति॒ यज्ञे॒ अ॒स्मिन्हो॑त॒श्चि॒क्त्वोऽवृ॑णीमहीह ।

ध्रु॒वम॑या ध्रु॒वऽनु॒ताप॑साः प्र॒जान॑न्वि॒ष्टाँ उप॑ याहि सोम॑ ॥ १६ ॥

यत्। अद्य। त्वा। प्रऽयति। यज्ञे। अस्मिन्। होतरिति। चिकित्। अवृणीमहि। इह।
ध्रुवं। अयाः। ध्रुवं। उत। अशमिष्टाः। प्रऽजानन। विद्वान्। उप। याहि। सोमं ॥ १६ ॥

होतर्होमनिष्पादक चिकित् कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्रे अद्येदानीं प्रयति
प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृणीमहि त्वद्विषयं
वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान् ध्रुवमयाः । ध्रुवं यथा भवति
ऋतुभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय । उत अपि चाशमिष्टाः । हविःस्वीकर-
णात्तृप्तेर्देवैः शांतस्त्वमकरिष्टाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्यत्किं-
चित्सर्वं जानानस्त्वं सोममस्माभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप
याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण् गतावित्यस्य गतरि रूपं । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवृणीमहि । वृज् वरणे । ऋादित्वात् आ । लङ्मुत्तमबहु-
वचन ई हल्यघोरितीत्वं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः ।
अयाः । या प्रापण इत्यस्य लङि सिपि रूपं । निघातः । अशमिष्टाः । शमु
उपशमन इत्यस्य ण्यंतस्य कर्मणि लुङि स्यसिचसीयुट् । पा० ६. ४. ६२. । इति
विकल्पेनेडागमः । तस्यासिद्धत्वाणेरनिटीति णिलोपः । निघातः । प्रजानन । ज्ञा
अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । यातेर्लोटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभृपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तवेच्छन्ति त्वेति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं ।
तवेयमनुक्रमणिका । इच्छन्ति द्वाधिकंदमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः ।
इंद्रो देवता । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छंदः ॥ अभिप्रविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथ-
मेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपा-
तसूक्तं । अभिप्रवपृष्ट्याहानीति खंडे सूचितं । इमामू प्विच्छन्ति त्वा शासद्वहिरिति
संपाताः । आ० १.५.। इति ॥ इंद्रस्य वृत्रघ्नः संबंधिनि पणौ सहदानुमिति वपाया
याज्या । सहदानुं पुरुहूत श्रियंतं स्तुत इंद्रो मघवा यद्ध वृत्र । आ० ३.६.। इति
सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चेत्येष्टे पणौ हविषो याज्या । सूचितं च स्वस्तये
वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३.१.। इति ॥ शुना-
मीरीये वैकल्पिकस्यंद्रस्य शुनस्य शुनं हुवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च शुनं हुवेम
मघवानमिंद्रमश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः । आ० २.२०.। इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वंति सोमं दधति प्रयांसि ।

तित्तिशंते अभिगस्तिं जनानामिंद्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वंति । सोमं । दधति । प्रयांसि ।

तित्तिशंते । अभिऽगस्तिं । जनानां । इंद्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र सोम्यासः सोमाहा ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितु-
मिच्छन्ति । अत एव सखायस्ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वंति । अभिषुण्वन्ति ।
प्रयांसीतरारण्यं हिंवीषि दधति । त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः संतो जनानां
सपत्नानामभिगस्तिं तत्कृतां हिंसां तित्तिशंते । सहन्ते । एवमनुग्राहकस्त्वत् त्वत्तोऽन्यः
कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञायत
इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे सोममर्हति य
इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वंति । पुञ् अभिषवे । स्वादित्वात् षुः । सति शिष्टस्वरो

बलीयानिति द्विप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लटि रूपं । समानवाक्ये युष्म-
दस्मदादेशनिघाताः । पा० ८. १. १८. ५. । इति सोमपदस्येतरवाक्ये नान्वयान्न नि-
घातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तितिष्ठति । तिज निगान इत्यस्य ध्मायां
गुप्तिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिगच्छति । गमु हिंसायामित्यस्माद्भावे
क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
कर्मणि घञतः । थायघञ्केत्यन्तोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न ते दूरे परमा चिदृजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्यां ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । यावाणः । संऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

हरिवः । हरिवर्णावर्णौ यस्य सोऽयं हरिवानिद्रः । हे हरिवः परमा चित्
परमाणौ दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति । यस्माद्द-
रिभ्यामुपेतस्त्वं तु द्विप्रमा प्रयाहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय
फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्षिचे तुभ्यमिमा इमानि सर्वना
सर्वनानि प्रातरादीनि कृता । कृतानि । किञ्च । अग्रावाहत्तनीये समिधान आहु-
त्यधिकरणतया सम्यग्दीपमाने सति यावाण उपला युक्ताः । सोमाभिषवार्थ-
मुद्युक्ताः । अतस्त्वं द्विप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । या प्रापण इत्यस्य लोटि
रूपं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । छंदसीर इति तस्य वत्त्वं । आमंचि-
तत्वान्निघातः । स्थिराय । षा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरगिशिरेत्यादिना किरच् ।
प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः । सर्वना । षुर्ज अभिषव इत्य-
स्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट् । मूयते सोमो रयेति सर्वनानि प्रातरादीनि ।
लित्स्वरः । समिधाने । त्रिंशो दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं । कित्त्वान्नकार-
लोपः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रः सृशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्चघावान् ।

यदुयो धा बाधितो मर्त्येषु कृपत्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इंद्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुचः । महाऽघ्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋघावान् ।
यत् । उयः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वमिंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रश्चेन्न
शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । शिप्रे हनू
नासिके वा । नि० ६. ११. इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुचः । तरंत्यनेन
शबून्देवा इति तरुच इंद्रः । महाघ्रातः । मरुद्भिर्महान्घ्रातः समूहो यस्येति स
तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषाहिंसा-
वान् अत एवोयः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संग्रामे बाधितः
सन् मर्त्येषु मारयितृध्वसुरेषु यत् यानि वीर्याणि धा व्यधा उदानीं ते तव त्या
तानि वीर्याणि कृ । क्रासते वद ॥ सुशिप्रः ॥ मृषू गतो । औणादिको रन्प्रत्ययः ।
बाहुलकात् इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदानु-
दात्तत्वं । तरुचः । तरतेरणिच्चादिभ्य उच्चावावित्युच्चाप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
महाघ्रातः । आन्महत इत्याकारादेशो महत्तस्तकारस्य । तुविकूर्मिः । करोतेरौणा-
दिको मिप्रत्ययः । गुणे कृतेऽकारस्योत्वं छांदसं । हलि चेति दीर्घः । ऋघावान् ।
ऋन् हंतीत्यृघाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । दृशिग्रहणान्नलोपो हकारस्य
घत्वं । तदस्यास्तीति मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । कृ ।
किंश्चिदस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यन्प्रत्ययः । तस्मिन् क्वातीति क्वादेशः । तित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृचा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्युः ॥ ४ ॥

त्वं । हि । स्म । च्यावयन् । अच्युतानि । एकः । वृचा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽडव । तस्युः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽमहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रति-
पक्षभूतानि रक्षांसि च्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृचा वृचाणि पापानि
जिघ्रमानो हिंसन चरसि हि स्म । वर्तसे खलु । किंच । एवंविधसामर्थ्योपेतस्य
तव व्रताय कर्मण आज्ञायै द्यावापृथिव्यौ पर्वताश्च निमित्तेव निखाता निश्चला
उवानुतस्युः । तिष्ठन्ति ॥ स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । च्युङ् गतावित्यस्य

एयंतस्य शतरि रूपं । णिच्स्वरः । चरसि । चर गतिभक्षणयोः । हियोगादनि-
घातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य
छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्चुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे चानश् । शप् । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमित्तेव । दुमिञ्
प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्युः ।
ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लिट्युभयातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानि-
वद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒ता॒भये॒ पुरु॒हूत॒ अ॒वो॒भिरे॒को ह॒ह्म॒वदो॒ वृ॒त्रहा॒ सन् ।

इ॒मे चि॒दिन्द्र॒ रोद॑सी॒ अपो॒रे यत्सं॑गृ॒भ्णा म॒घव॑न्का॒शिरि॑त्ने ॥ ५ ॥

उ॒त । अ॒भये॒ । पुरु॑ऽहू॒त । अ॒वःऽभिः । ए॒कः । ह॒ह्म॒ । अ॒वदः॑ । वृ॒त्रऽहा॒ । सन् ।

इ॒मे इति॑ । चि॒त् । इन्द्र॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अपो॒रे इति॑ । यत्सं॑गृ॒भ्णाः । म॒घऽव॑न् । का॒शिरि॑त् । इति॑ ॥ ५ ॥

उत्तेत्यामंचणे । हे इन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो
रक्षार्थं बहुवारमाहूत । अवोभिर्वीर्यरूपेण एकोऽसहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हता
सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशात्मा विभीतेति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्त-
द्वाक्यं हृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्चिन्द्र त्वमपोरे चित् दूरपोरेऽपीमे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयो-
जिते करोषीति यावत् । एष ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध
एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः
। नि० ६. १. । इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः ।
नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्ताया वाचि । लङि रूपं । निघातः ।
अपोरे । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । यह उपादाने ।
क्यादित्वात् आ । यहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । हयहोर्भ्यश्छंदसीति हकारस्य
भकारः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । समासस्वरः ।
काशिः । काशु दीप्ती । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र सू ते इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शचून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टं ॥ ६ ॥

प्र। सु। ते। इन्द्र। प्रऽवता। हरिऽभ्यां। प्र। ते। वज्रः। प्रऽमृणन्। एतु। शचून्।

जहि। प्रतीचः। अनूचः। पराचः। विश्वं। सत्यं। कृणुहि। विष्टं। अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तो रथः शचूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रेतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽशनिः शचूनसुरान्प्रमृणन् हिंसन्प्रेतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदभिमुख्येनागच्छतः शचून् जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्श्विग्राहानसुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शचुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्यं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्येति । लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति जादेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्ता आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः । हेर्ङिच्चादंतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पराचः । अनिगंतोऽंचतौ वप्रत्यय इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणे । अस्तु । अस भुवि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।

भद्रा ते इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धायुर्निरंतरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्याभ्यो दधा यद्वीर्यं दधासि स मर्त्योऽभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्माषमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः

सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदानृत्वे मञ्चवर्णः । भूरिदा भूरि
देहि नो मा दभं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. । इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक
उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त
एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं ।
गेहशब्दात्तच्च भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । मञ्चे
वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने ।
मञ्चे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सहदानुं पुरुहूत श्रियंतमहस्तमिंद्र सं पिणक्कुणारं ।

अभि वृचं वर्धमानं पियारुमपादमिंद्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥

सहऽदानुं । पुरुऽहूत । श्रियंतं । अहस्तं । इंद्र । सं । पिणक् । कुणारं ।

अभि । वृचं । वर्धमानं । पियारं । अपादं । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृचमाता तथा सह वर्तमानं । तथा
च मञ्चवर्णः । दानुः शये सहवत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. । इति । सहदानुं दानु-
भिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं श्रियंतं वाधमानं कुणारं कृणनशीलं
कंचिदसुरमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सं पिणक् । सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच । हे इंद्र
वर्धमानं सर्वत इषुमाचं वर्धमानं । स इषुमाचमिषुमाचं विष्वक्वर्धतेति श्रुतेः ।
पियारं हिंसं वृचं वृचामुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हत-
वानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं श्रियंतमाकाशे निवसंतं कुणारं गर्जितं
वृचं । वृणेत्याच्छादयति नभ इति वृचो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपा-
दशून्यं कृत्वा संपिणक् । संपिंडि । तथा च यास्कः । अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिंडि
परिक्रणनं मेघं । नि० ६. १. । इति ॥ सहदानुं । दो अवखंदने । दाभाभ्यां नुरिति
नुप्रत्ययः । द्यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
श्रियंतं । श्रि निवासगत्योः । तुदाङ्गिः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । पिषू संचूर्णने ।
रुध्वाङ्गिः । हेलुक् षकारस्य ककारश्छांदसः । कुणारं । कुण शब्दने । बाहुल-
कादूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघंथ । हन हिंसागत्योरित्यस्य लिटि थलि रूपं ।
अग्नासाञ्चेति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽन्त इतीदृशेऽप्येधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्धत्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनां । इषिरां । इन्द्र । भूमिं । मही । अपारां । सदने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्धत्वात् । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र मही महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभावेन चलंती एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथा च मंत्रवर्णः । गावो ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते । यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतस्त्रिभिर्लोकेस्तस्मादेव सामेति । तदस्यास्तीति सामना । तां साम्यवतीं कृत्वा सदने स्वे स्थाने निषसत्थ । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफलानां वर्षक इन्द्रो द्यां द्युलोकमस्तभ्रात् । यथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूता मेघभेदनेन प्रेरिता आप इह भूमावर्षेत्तु । आगच्छन्तु । तथा च मंत्रवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत् । ऋग्वे० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुवर्षे पामादित्वान्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गतौ । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५१. । किरच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । चित्स्वरः । ससत्थ । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यान्तर्भावितरण्यस्य लिटि थल्युपदेशेऽत्वत् इतीट्प्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । स्तंभु स्तंभन इति सौचो धातुः । स्तंभुस्तुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्तलोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्षेत्तु । ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादिनिघातः । आपः । आप् व्याप्नौ । क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । षू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अलातृणो वल इन्द्रं व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अंकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धर्मेतीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इंद्र । व्रजः । गोः । पुरा । हंतोः । भयमानः । वि । आर ।
 सुगान् । पथः । अकृणोत् । निः । अजै । गाः । प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतं ।
 धमंतीः ॥ १० ॥

हे इंद्र अलातृणः । बहूदक्तयालमत्यर्थमातृह्यते हिंस्यत इत्यलातृणः ।
 गोर्माध्यमिकाया वाचो व्रजो गोष्ठभूतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः ।
 पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो विभ्यद्धार । विस्त्रिष्टो बभूव । अनंतरं
 स इंद्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् ।
 अकरोत् । अतो वाणीर्वननीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बहुभि-
 राहूतं गच्छामुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत् ।
 अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणो-
 तेर्व्रजो व्रजत्यंतरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्वयमानो व्यार ।
 सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रा-
 क्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वावो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं
 भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६, २. ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायां । अलंपूर्वाच्-
 हेर्धजर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समा-
 सस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः ।
 पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । व्रज गतौ । गोचरसंचरेत्यादिना
 । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । व्रजत्यंतरिक्ष इति ।
 प्रत्ययस्वरः । भयमानः । जिभी भये । थत्ययेन शप् । आर । ऋ गता-
 वित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गमू गतावित्यस्मादधिकरणे
 सुदुरोरधिकरण इति उप्रत्ययः । द्वित्वाट्टिलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गति-
 क्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव
 रक्षणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । ह्यतेर्निष्ठायां यजादित्वात्संप्र-
 सारणं । हल इति दीर्घः । थायादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पाघ्रे-
 त्यादिना धमादेशः । वा छंदसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे
 कृते धातुस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्नुक्त एकादशी ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्यां ।

उतांतरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति संऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ ।
पृथिवी । उत । द्यां ।

उत । अंतरिक्षात् । अभि । नः । संऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयमिन्द्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृ-
थिव्यौ समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्यावा पप्रौ समंतात्पूरयामास
उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके
समीप इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वज्रंति गच्छंतीति वाजा
अश्वः । तानश्वानंतरिक्षादंतरिक्षसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वमस्मत्समीपं
शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा
पूरण इत्यस्य लिटि णलि आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु
इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । किन्नादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः ।
रथोऽस्यास्तीति मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।

सं यदान्ध्वन आदिदश्वैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यो । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्वऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनट् । अर्ध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्वप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्व इन्द्रः । तेन प्रेरिता दिशः
प्रागादयो दिवे दिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता य दिशो विद्यंते
ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो
गंतव्यान्प्रदेशानश्वैर्गमनसाधनभूतैः समानट् सम्यगश्रुते आदित् अन्तर्हरेः
विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव
खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । षू प्रेरण इत्यस्मात्सुमूधागृधिभ्यः ऋञिति ऋप्रत्ययः ।

सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीज् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः ।
हर्यश्चप्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् । अशू व्याप्ता-
वित्यस्य बहुलं छंदसीति लङ् । श्रुः । अश्रोतेऽति नुडागमः । व्रथादिना घत्वं ।
यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ चयोदशी ॥

दिहक्षन्ते उषसो यामन् अक्तोऽर्धेन्द्रस्य महि चिचमनीकं ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिहक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चिचं । अनीकं ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः
संबन्धिन उषसो यामन् यामनि निर्गमने सति महि महत् चिचं चायनीयम-
नीकं सौरं तेजो दिहक्षन्ते । द्रष्टुमिच्छन्ति । यद्यदा आगात् उषःकालः समन्तादा-
गातो व्यपेति तदा तेजो दिहक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यग्निहोचा-
दीनि कर्माणि जानन्ति । कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इन्द्र पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु
कृतानि कर्म कर्माणीन्द्रस्य तवैव ॥ दिहक्षन्ते । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्य सति ज्ञाश्रु-
स्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । वि-
वासतेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । अत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तस्मात्तदस्यास्तीति मतुप् ।
मादुपधाया इति तस्य वत्वं । मतुपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ज्ञा
अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
रूपं । यद्योगादनिघातः । सुकृता । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु पक्कं चरति विभ्रती गौः ॥

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पक्कं । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वं । स्वाद्यं । संऽभृतं । उस्त्रियायां । यत् । सी । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यंते यामूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्यो-
तिष्मदुदकं निहितमिद्रेनामा नवसूतिका गौः पक्षं क्षीरादिकं विभ्रती दधाना
सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपा-
दितं दधिघृतक्षीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुस्त्रियायां गवि भोजनायेन्द्रोऽदधात् ।
तस्मात्क्षीरादिकं विभ्रती गौश्चरतीति पूर्वणान्वयः ॥ वक्षणासु । वक्ष रोषे ।
अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पक्षं । पचतेर्निष्ठातकारस्य
पचो व इति वत्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । विभ्रती । दुभृज् धार-
णपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतुरुगिच्चादुगितश्चेति ङीप् । अभ्यस्तानामाऽरित्या-
द्युदात्तत्वं । उस्त्रियायां । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः ।
रक्प्रत्ययः । ग्रासिवसिघसीनां चेति षत्वाभावच्छादसः । स्वार्थिको
घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्र हव्यं यामकोणा अभूवन् यज्ञाय शिष्यं गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषंगिणो रिपवो हंत्वांसः ॥ १५ ॥

इंद्र । हव्यं । यामऽकोणाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिष्यं । गृणते । सखिऽभ्यः ।

दुऽर्मायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हंत्वांसः ॥ १५ ॥

हे इंद्र हव्यं । दृढो भव । यतो यामकोणाः । यांत्यस्मिन्निति यामो मार्गः ।
तस्य कोणाः कोणवदाच्छादका मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय
यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च शिष्यं । अपेक्षितं
फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वंति प्रक्षिपंतीति दुर्मायवः । दुरेवा
दुष्टं गच्छंतो मर्त्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते ।
तद्धंतः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो राक्षसा हंत्वांसः । त्वया हननीयाः ॥
हव्यं । दृढं दृढि वृह वृहि वृद्धौ । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपं । लिट्स्वरः । अभूवन् ।
भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गातिस्थेति सिचो लुक् । भूवोस्तिङीति गुणे
प्रतिषिद्धे भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुगागमः । निघातः । शिष्यं । शिष्यं विद्यो-
पादाने । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । दुर्मायवः ।
मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । इण् गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वञ्चिती कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिद्धोपधाया इत्युप्रत्ययः ।

उपधाया इत्वं । प्रत्ययस्वरः । हंत्वासः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वन
इति त्वन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वगनिं तपिष्ठां ।

वृश्चमधस्ताद्धि रुजा सहस्व जहि रक्षां मघवन्नंधयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अगनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ई । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षाः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्र अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽगनिर्घोषो
घुषमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामश-
निमेषु शत्रुध्वेव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामगनिं तानेव प्रापयेति
भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तान्सूलतो वृश्च । छिंधि । किंच वि रुज । तान्विशेषण
बाधस्व । सहस्व । अभिभव च । हे मघवन्निंद्र रक्षाः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि जहि ।
मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं नय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसा-
गत्योः । अस्य लोटि रूपं । अगनिं । अशू व्याघ्रौ । अश्ववितृभ्योऽनिरित्यनि-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तपृणच्चादिष्टन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । ओवश्च
छेदने । तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः ।
रंधयस्व । रंध हिंसासंराद्योरित्यस्य एयंतस्य लोटि रधिजभोरचीति नुडागमः ।
वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उद्धृह रक्षाः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्ययं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षाः । सहऽमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अयं । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकं । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिं । हतिं । अस्य ॥ १७ ॥

हे इंद्र रक्षाः कर्मविघ्नकारि रक्षां कुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति
तथोद्धृह । उद्धर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । छिंधि । प्रत्ययमयं

प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सललूकं सरणशीलं रक्ष
 आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूरादेशाच्चकर्थ ।
 कुरु । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेतिं
 घातकमायुधमस्य । क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ।
 मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्ययं । अयमागतं
 भवति । आ कियतो देगात्सललूकं संक्षुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं
 वा स्यात्सर्तैरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेहेतिहेतेः । नि० ६.३. इति ॥ वृह । वृह उद्यमन
 इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि हौ ई हल्यघोरितीत्वं ।
 निघातः । कीवतः । किंश्चात्किं परिमाणमस्येत्यर्थं किमिदंभ्यां वो घ इति
 किंश्चाद्वतुवस्तीति ज्ञातत्वाद्वतुव्वादेशाभावश्छांदसः । इदंकिमोरीण्की इति की
 इत्यादेशः । सललूकं । मृ गती । छांदसी रूपमिद्विः । चकर्थ । दुकृञ् करण इत्यस्य
 लिटि थलि रूपं । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मा-
 दतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययो निच्च । अकारस्य डकारश्छां-
 दसः । नित्स्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । ऊतियूतिजूतिमातीत्यादिना निपात-
 नादंतोदात्तः । अस्य । अमु शेषणे । लोटि रूपं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यज्ञिभिः आसत्सि पूर्वीः ।
 रायो वंतारो वृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥
 स्वस्तये वाजिभिः च प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सं यत् महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
 रायः । वंतारः । वृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान्वाजिभिरश्वैः सहितान् कुरु ।
 स्वस्तये चाग्निनाशाय कुरु । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थ-
 मासीदसि तदा वयं महीर्महांतीषोऽन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंता-
 रस्तेषां संभक्तारः संतो वृहतो महांतः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अप-
 त्योपेतं भगो धनमस्मे अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु ।
 बहुलं छंदसीति णपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे
 द्वितीये । वंतारः । वन षण् संभक्तावित्यस्य नृचि आगमाः शासनस्यानित्यत्वा-

दिङ्भावः । चित्स्वरः । स्याम । अस्म भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति शे इत्यादेशः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

आ नो भर भगमिन्द द्युमंतं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगं । इन्द्र । द्युऽमंतं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं द्युमंतं दीप्तियुक्तं भगं धनमाभर । आ समंतात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संबंधिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पात्रभूता स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उन्नमधनानामधिपते हे इन्द्र तं महान्तं काममापृण । बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । भृञ् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । इदञ् दाने । गादाभ्यामिष्णजितीष्णचप्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः । चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति महिङः सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यानं इत्यस्य लिटि रूपं । पृण । पृण प्रीणन इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । निन्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं काममस्मदीयमभिलाषं गोभिरग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्तेममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान्पप्रथः । प्रथितांश्च

कुरु । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिमुखमात्म- इच्छंतो विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः
कुशिका मतिभिर्मननीयैर्मन्त्रैर्वाहः स्तोत्रमिन्द्राय तुभ्यमक्र- । अकार्षुः ॥ मंदय ।
मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । प्रथ प्रख्याने ।
क्लिप् । छंदस्युभययेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य बहुलं छंदसीति श्युः ।
धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसहरेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ नो गोत्रा दर्हेहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । दर्हेहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इंद्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा
अपः प्रत्या दर्हेहि । आद्रियस्व । अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः
सनयः संभजनीयानि वाजा अन्नान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समागच्छंतु । वृषभ
कामानां वर्षितर्हे इंद्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि ।
अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यो मघवन् धनवन् हे इंद्र अस्मभ्यं गोदा गवां
प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुध्यस्व ॥ दर्हेहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि
लोटि रूपं । ऋतश्च । पा० १.४.९२ । इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः ।
औतोऽम् शसोः । पा० ६.१.९३ । इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं ।
भ्यसो भ्यमिति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गतौ । लोटि रूपं ।
दिवक्षाः । अशू व्याप्तौ । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तरपदस्वरः ।
गोदाः । दुदाञ् दान इत्यस्माच्चि । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

शूनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शूनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । उतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इन्द्र वाजसातौ । वाजस्यान्त्रस्य सातिलोभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । तस्मिन्भरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संयामः । तस्मिन्संय मे शुनं शूनमुत्साहेन प्रवृद्धं । यद्वा शुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेदं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम । कुशिका वयं यज्ञार्थमाहूयेम । तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुयं शचूणां भयंकरं समत्सु संयामेषु वृचाणि वृचोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्यग्नेतारं त्वामृतये रक्षणाय वयमाहूयेम ॥ शुनं । दुओश्चि गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृश्र-
तिषेधः । यजादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । हूय-
तेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे कृते णपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः ।
भरे । भृज् भरणे । घः । वृश्चिन्नादाद्युदात्तः । वाजसातौ । पणु दाने । भावे क्तिन् ।
जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद भरणे ।
संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयंति योद्धृणामायूंषीति समदः संयामाः । कृदुत्तरपदस्वरः ।
घ्नंतं । हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति
घत्वं । संजितं । जि जये । क्तिप् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

शासद्वहिरिति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । शासत् कुशिको
विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिका विश्वामित्र एव वा
ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छा-
वाकशस्त्र आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च ।
अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० १. ४. । इति ॥ पृष्ठचाभिप्र-
वषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि
संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ध्विच्छन्ति त्वा शासद्वहि-
रिति संपाताः । आ० १. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

शासद्वहिर्दुहितुर्नशं गाद्विभ्राँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यच्च दुहितुः सेकमृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वहिः । दुहितुः । नश्यं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।
पिता । यच्च । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका
सती यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्याम-
न्यकुलं प्रापयति स वहिरित्युच्यते । स पिता शासत् अभातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति स्मृत्युक्त-
मनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नश्यं नप्नारं पौत्रं गात् । गच्छति ।
दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दौहित्रं नप्तृभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् ।
गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो
भविष्यतीति ज्ञानन् ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं
जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नप्तृभवं गच्छति । यच्च
यस्मिन्विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रज्ञायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं
तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं
संधत्ते । अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जा-
माता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन
मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं
यास्कोऽप्याह । प्रणस्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुर्हिता
दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्नारमुपागमदौहित्रं पौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो
वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्या-
दिना । नि० ३. ४. ॥ शासत् । शासेः शतर्यभ्यस्तत्त्वानुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे ।
नप्तृनेष्टृ इत्यादिना तृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नश्यं । नप्नारि भवं ।
भवे छंदसीति यत् । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । रेफलोपश्छांदसः ।
तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः
प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्ति । गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । कित्वाङ्ग-
महनेत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुरिति तच्च साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ
चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादत्र तित्स्वरः । दधन्वे । धवि
सौचो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरिक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरो जनयंत वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरिक् । चकार । गर्भं । सनितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वह्निं । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋधन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्कं नास्तीति वृते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पिथ्यं धनं नारिक् । न प्रेरयति । न प्रददाति । किं तर्हि सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्व्यांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशंक्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोदृत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुकृतोः गोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋधन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायाहः दुहिता तथा नेति न दायाहा सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेवा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानी सनितुर्हस्तयाहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै । नि० ३. ६. इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वान्ननूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यच संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्गुणाभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्थक् । प्रत्ययस्वरः । अरिक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङादिसंयोगांतलोपौ । निघातः । सनितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तृचि रूपं । निधानं । दधातेत्युटि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता

माचेति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्चादसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थं ।
जनयन्त । जनेर्णिचि रूपं । वहिं । पुमां स्त्रिया । पा० १. २. ६१. इति वहेः शेषः ।
मुकृतोः । ऋतेर्णिचिः क्तुप्रत्ययः । ऋधन् । ऋधु वृद्धौ । व्यत्ययेन अम् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पृचां अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मर्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रवृत् । हरिः अश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयक्षे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः
कंपमानोऽग्निर्महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां
गर्भो जलात्मना क्रोडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं
सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन
प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्चस्येन्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञाहः सोमाहुतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे ।
जनी प्रादुर्भाव इत्यस्या लिटि रूपं । अंतर्भावितरण्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्बन् दीर्घश्चेति
क्लिप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्चस्य । हरी
अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरञ्जानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवांमभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अञ्जानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत । आयन् । उषसः । पतिः । गवां । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीर्जित्वर्यो विणो मरुतः स्पृधानं वृचेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचन्त ।
सर्वतः समगच्छन् । ते च मरुतस्तस्मिन्वृचे हते महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं
तेजस्तमस्तमोरूपाद्बृच्चान्निरञ्जानन् । निर्गतमज्ञासिषुः । तत इन्द्रं वृचहन्तारुदितं
सूर्यं जानतीर्जानाना उषसस्तं प्रत्युत् अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तपोद्धू-
तानां गवां रश्मीनामेकेऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेस्तृनि

रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । तित्स्वरः । असचंत । षच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । स्पृधानं । स्पर्धे संघर्षे । छंदसि कानजादेशः । छंदसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद्भिर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् । अय पय गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वी॒ळी स॒तीर॒भि धी॒रा अ॒तृ॒दन् प्रा॒चा हि॒न्वन् म॒नसा स॒प्र वि॒प्राः ।

वि॒श्वा॒मवि॒दन् प॒थ्या॒मृत॒स्य प्र॒जान॒न्नि॒त्ता नम॒सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळी । स॒तीः । अ॒भि । धी॒राः । अ॒तृ॒दन् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्वन् । म॒नसा । स॒प्र । वि॒प्राः ।

वि॒श्वा । अ॒वि॒दन् । प॒थ्या । अ॒मृत॒स्य । प्र॒जान॒न् । इत् । ता । नम॒सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरमुरैरपहत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तत्प्राग्रर्षमिदं तुष्टुवुः । स्तुतश्च स उंद्रो गवान्वेषणाय देवशुनी प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा साती तत्स्थानमलभत । तथा पिज्ञापित उंद्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्र विप्रा मेधाविनः सप्रसंख्याका अंगिरसो वीळी हृढे पर्वते सतीनिर्हृदाः सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातृदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संनीति मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षणेदमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेदंविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् । अवर्धयन् । उंदं तुष्टमकुर्वन् । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्या यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वामपहतां गामविदन् । अलभंत । ततः स उंद्रस्ता तान्यंगिरसां कर्माणि प्रजानन्नि त् प्रकर्षेण जानन्निद्रो नमसा ननस्कारेणांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उत्तुर्दिहिंसानादरयोरित्यस्य लङि रुधादित्वात् श्रम् । तस्य असोरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अहिन्वन् । हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविदन् । विदू लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वाच्चुम् । निघातः । पथ्या । पथि साधुरित्यर्थं तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । यच्च भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः ।

यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वात्तिस्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश प्रवेशम्
इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्य सध्वक्कः ।

अयं नयत्सुपद्यक्षराणां अच्छं रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णं । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्य । सध्वक् । करिति कः ।

अयं । नयत् । सुपदी । अक्षराणां । अच्छं । रवं । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेद्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुन्यद्रे रुग्णं
भयं द्वारं विदत् अलभत तदानीमिन्द्रो महि महत्पूर्य पूर्वं प्रेषणकालेऽच्चादिनी
ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्वक् इतरैरपि भोज्यैः सध्वीचीनं पाथो गव्या-
दिलक्षणमन्नं कः । अकापीत् । तस्य दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा
सरमाक्षराणां क्षयरहितानां गवामयं प्रातं नयत् । प्राप्नोत् । कृत इत्यत आह ।
यतो रवं तेषां हंभारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छं शब्दाभिमुख्येन गात् ।
जगाम ॥ विदत् । विदू लाभ इत्यस्य लुङि लृदिच्चात् चुरडादेशः । तस्य स्वरः ।
सरमा । सु गतौ । आणादिकोऽमप्रत्ययः सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः ।
प्रत्ययस्वरः । रुग्णं । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठायामोदितश्चेति नत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
पाथः । पा रक्षणे अन्ने च । उ० ४. २०६. । इत्यमुन्प्रत्ययः । षुडागमः । पातीति
पाथोऽन्नं । निस्वरः । सध्वक् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
सहांचतीति । सहस्य सध्विरिति सध्वादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्वोरंतो-
दात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सध्वि इत्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत
उदात्तह्रस्वयोर्ध्वः स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतेर्लुङि सिपि
चूर्मचे घसहरेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङादिना सिपो लोपः । विसर्ज-
नीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपं । सुपदी । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४.
१. ८. । इति डीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अगच्छद् विप्रतः सखीयन्नसूदयत् कृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदंगिराः सद्यो अर्चन् ॥ १ ॥

अगच्छत् । ऊं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ १ ॥

विप्रतमेऽतिशये मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रोऽगच्छत् । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन् सृकृते सुष्ठु युङ्क्त्व इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् । निरगमयत् । युवभिर्नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽमुराणां मारयितेन्द्रः ससान् । असुरैरपतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानां धिरेभ्यः मध्ये वरिष्ठोऽंगिरा ऋषिरिद्राज्ञा गा लब्ध्वा सद्यस्तदानीमेवार्चन् इन्द्रं पूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपं । सखीयन् । मुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । षूद निरास इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । ससान् । षण् संभक्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । लिङ्स्वरः । मखस्यन् । छंदसि परेच्छामिति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रतिष्ठितेभ्यो लालसायां सुष्वङ् इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अंगिरः । सृ गतौ । अंगारणञ् उपपदे सतेधातौरमुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात्परस्येत्वमंत्यतोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिरा इति सूत्रेण । पा० २. ४. ६५ । निपात्यते । भूतकालेऽंगारेभ्यः सुत इत्यंगिरा ऋषिः । अंगारेष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णं ।

प्र णो दिवः पदवीर्गण्युरर्चन्तस्खा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णं ।

प्रानः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उन्नमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः । पुरोभूर्युञ्जे पुरतः

शबूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जाताः वेद । जानाति । शुष्णं
 शुष्णनामानमसुरं हन्ति । पदवीः कवितमो गव्युर्गोधन्तं धिरेः ॥ १८ ॥ अस्माकं
 सखेन्द्रः सखीन्त्रोऽस्मान् दिवो द्युलोकादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्यावृ-
 त्त्रवाधरूपाद्दोषान्निरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति मानं । औणा-
 दिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्नोति । कृप् । वेद । वेत्तेर्लटि
 रूपं । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । जनिहभ्यामिमनिञ्चितीमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले
 जातानीति जनिम । मुपां मुलुगिति मुपो लुक् । निस्वरः । हन्ति । हन्तेर्लटि
 रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । शुष्णं । शोषयतीति शुष्णः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुल-
 मिति संहितायां णत्वं । पदवीः । वी कात्यादिषु । कृप् । पदानि वेत्ति परस्पर-
 संगतानि करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां छंदसीति क्यच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् ।
 अर्चतेः शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति रुः । पूर्वस्य
 वर्णस्य अचानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुचू मोक्षणे इत्यस्य लङि
 शे मुचादीनामिति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । वद व्यक्तायां वाचीत्यस्य
 नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थेऽवद्यपण्यवया इति निपातनात् । पा० ३. १. १०१. यत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकेः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चिन्नु सदन् भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नुतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकेः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित् । नु । सदन् । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं
 गातुं । गच्छत्यनेनेति गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्नुपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वा-
 णास्तेऽगिरसो निषेदुः । सचाख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामगिरसामिदं चित्सदन्
 उदमेव सचाख्ये कर्मण्यासदन् भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः
 खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सचकर्मणा तेऽगिरसो मासा-
 नभिन्नवपृष्ठचपडहैः कल्पितान् मासान् असिसासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता ।
 गोशब्दात् क्यचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः ।

सदेर्लिटि अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येवाभ्यासलोपी । निघातः । कृष्वा-
नासः । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । धिन्विकृण्वोरश्चेत्यु-
प्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्य इति करणे
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिघासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनस- खनां
सन्फुल्लोरित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वं । सनोतेरन इति संहितायां षत्वं ।
तदन्तास्त्रिङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्टामदधुगोषु वीरान् ॥ १० ॥

संऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निःऽस्थां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मी-
यतया जानानास्तेऽगिरसः प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य
धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् । अदधन् । एषामंगिरसां
घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यतपत् । ते
व्याप्यातपिष्ट । ततस्तेऽगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि
निःष्टां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशू-
रान्पुरुषानादधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृग्दृग्देशेति वक्तव्य-
मित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वधातुकस्वरणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् ।
मदी हर्ष इत्यस्य लुङि णिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्य-
स्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छांदसं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं । घोषः ।
घुष संशब्दे । घञंतः । जित्स्वरः । निःष्टां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । म्यः क च
। पा० ३. २. ११. । इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति
जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चक्षिति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

स जातेभिर्वृचहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिद्रो अकैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरंती मधु स्वाद्यं दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः जातेभिः । वृचऽहा । सः । इत् । ऊं इति । हव्यैः । उत् । उदुस्रियाः । असृजत् । इद्रोः । अकैः ।

उरुची । अस्मै । घृतऽवत् । भरंती । मधु । स्वाद्यं । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

स इद्रो जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् वृचहा वृचस्यासुरस्य हन्ता भवति । सेदु स एवेन्द्रोऽर्कैरर्चनीयैः अत एव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् उदुस्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युदुस्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उदुस्रियेति गोनामोत्स्राविणेऽस्यां भोगाः । नि० ४. १९. । इति यास्कः । ता गा उदमृजत् । यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं हविर्भरंती विभ्राणा अत एवो-
रुची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्मोचति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरुची । जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरस्मै यजमानाय स्वाद्यं स्वादुतरं क्षीरादि दुदुहे । दुह्यते स्म ॥ उदुस्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उदुस्रश्चात् स्वार्थं घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा सृ गतौ । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वप-
दस्यान्त्यलोपच्छादसः । अचापिं स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । सृज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । उरुची । उर्वचतीति क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणातोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोपच्छादसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पिषे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभ्रंतः स्कभनेना जनिची आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ १२ ॥

पिषे । चित् । चक्रुः । सदनं । सं । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् । सुऽकृतः । वि । हि । ख्यन् ।

विऽस्कभ्रंतः । स्कभनेना । जनिची । इति । आसीनाः । ऊर्ध्वं । रभसं । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सचमनुतिष्ठतोऽंगिरसः पिषे चित्पात् कायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषी-
महोभिमा । सदनमुत्तमं स्थानं संचक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समु-

पार्जितकर्माणस्तेऽगिरसस्तादृशमिन्द्रस्येचितं स्थानं वि हि ख्यन् । विशेषेणा-
दर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । आसीनाः सचमुपतिष्ठन्तस्तेऽगिरसो जनिची
सर्वस्य जगतो जनयित्री द्यावापृथिव्यौ स्कंभनेन स्तंभनसाधनेनांतरिक्षेण
विष्कभन्तो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा विष्ट्वीकुर्वन्तः संतो रभसं
वेगवंतं तमिन्द्रमूर्ध्वं द्युलोके वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥
चक्रुः । करोतेर्लिट् लुसि रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि
चुरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः । आतो लोप इटीत्याकारलोपः । हियो-
गादनिघातः । विष्कभन्तः । स्कभु रोधने । सौचो धातुः । तस्माच्छतरि रूपं ।
वेः स्कभतेर्नित्यं । पा० ८. ३. ११. इति षत्वं । गतृप्रत्ययस्वरः । जनिची । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । जनिता मञ्च इति निपातनाखिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् । ईदासः । पा० १. २. ८३. इतीकारः ।
शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । डुमिञ् प्रक्षेपण इत्यस्य
लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चयोदशी ॥

मही यदि धिषणां शिष्ये धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीविश्वा इन्द्राय तविषीरनुज्ञाः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिष्ये । धात् । सद्यःऽवृधं । विऽभ्वं । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । संऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुज्ञाः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुती रोदस्योः शिष्ये
द्यावापृथिव्योरन्योन्यविशेषाय सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धा-
रणसमर्थं साधनं यदि धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने यस्मिन्निन्द्रेऽनवद्या
दोषरहिता गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्रायेति विभ-
क्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य विश्वास्तवषीः सर्वाणि बलान्यनुज्ञा अपरप्रेषिताः ।
स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । जिधृषा प्रागल्भ्ये । धृषेर्धिष च संज्ञायामि ।
क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्ययस्वरः ।
शिष्ये । अथ हिंसार्थः । अस्मान्किप् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्छप् ।
तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । धातुस्वरः । धात् ।
दधातेच्छांसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभ्वं । भवतेः क्तिप् । छंदस्यु-

भयथेति यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अनुज्ञाः । णुद प्रेरण
इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्ता नृत्वेत्यादिना निपातनाभिधातका स्थ
नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

मह्या ते सख्यं वग्निम शक्तीरा वृचमे नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूररस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि। आ। ते। सख्यं। वग्निम। शक्तीः। आ। वृचऽमे। निऽयुतः। यंति। पूर्वीः।

महि। स्तोत्रं। अवः। आ। अगन्म। सूरैः। अस्माकं। सु। मघऽवन्। बोधि। गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावग्निम । आकामये । शक्तीस्त्वत्संधीनि
दानानि चाकामये । वृचमे वृचामुरस्य हंचे तुभ्यं पूर्वीर्वह्नो नियुतो वडवा
आयंति । वह्नार्थमागच्छंति । सूरैर्विदुपस्तव महि महत् स्तोत्रमवे हविलक्ष-
णमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निंद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुष्ठु गोपाः
पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥ सख्यं । सख्युर्य इति भावार्थं यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । वग्निम । वग्नि कांतौ । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्षिप् ।
नितरां युवंति मिश्रयंत्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्घुक्त-
मवहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुक् । मोश्चेति मकारस्य नकारः । निघातः ।
बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपं । निघातः । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपेत्यादिना
आयप्रत्ययः । तदंतात् क्षिप् । अतो लोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

महि श्वेचं पुरु चंद्रं विविद्धानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि। श्वेचं। पुरु। चंद्रं। विविद्धान्। आत्। इत्। सखिऽभ्यः। चरथं। सं। ऐरत्।

इंद्रः। नृऽभिः। अजनत्। दीद्यानः। साकं। सूर्यं। उषसं। गातुं। अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् श्वेचं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्धान्
अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं लंभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं
च समैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो दीपमानः सोऽयमिंद्रो

नृभिर्नैतृभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः साकं सहितः सन् सूर्यं कालस्य निर्वाहकमा-
दित्यं उषसमुषःकालं गातुं । गायन्ति स्तुवंत्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी ।
तां । अग्निमग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादित्वाक्षणमग्निं चाजनत् । अज-
नयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन
शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः ।
चरणं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर
गतावित्यस्य लङि आडजादीनामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यंतस्य
लङि रूपं । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । गातुं । गै शब्दे । गापा-
याहिभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽदमूनाः प्र सध्रीचीरमृजद्विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः पुनानाः क्विभिः पविचैद्युभिर्हिन्वंत्यक्तुभिर्धनुचीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । अमृजत् । विश्वऽचंद्राः ।

मध्वः । पुनानाः । क्विऽभिः । पविचैः । द्युऽभिः । हिन्वंति । अक्तुऽभिः । धनुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं मनो यस्यासौ दमूनाः । दांतमनाः । यद्वा दाम्यतीति
दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स एष एवेन्द्रो विभ्वो व्याघ्राः सध्रीचीः परस्परसंगत
विश्वश्चंद्रा विश्वस्याह्लादयिचीः । विश्वस्याह्लादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूता
अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । मृष्टवान् । मृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्सो-
मान्क्विभिः पविचैरग्निवायुसूर्यः पुनानाः शोधयिच्यो धनुचीः सर्वस्य जगतः
प्रोत्पद्यिष्यः सत्यो द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिर्हिन्वंति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्व-
स्वव्यापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः ॥ दमूनाः । दमु उपरमे । दमेरूनसिरित्यूनसि-
प्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्पर-
स्याकारस्य ऊकारश्चादंसः । अमृजत् । मृज विसर्गे । हिन्वंति । हि गती ।
निघातः । धनुचीः । धन धान्य इत्यस्मादशिञ्चादित्वादुचप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु
डीन् द्रष्टव्यः । निस्वरः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अनु कृष्णे वसुधित्ती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजचे ।

परि यत्ने महिमानं वृजध्यै सखाय इंद्र काम्या ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधित्ती इति वसुधित्ती । जिहाते इति । उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजचे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानं । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिष्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधित्ती वस्तव्यपदार्थधारणोपेते यजचे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते । पुनः पुनरावृत्य वर्तते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृजध्यै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जणाय परिभवाय । यद्यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुमृत्य परि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ओहाज गतौ । हुह्येति । भृजामिदियभ्यामस्येत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धौ । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्यै । वृज्जी वर्जने । तुमर्थे कथ्यप्रत्ययः । किञ्चाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्यतस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः । ओषायी वृद्धौ । क्तिप् । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

पतिर्भव वृचहन्मृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृचऽहन् । मृतानां । गिरां । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृचहन्निद्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्धिता वयोधा अन्नस्य दाता तादृशत्वं मृतानां गिरामस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिर्ऋतिभी रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च सहितत्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यज्ञार्थ-

मागच्छ ॥ मृनृतानां । ऊन परिहरे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति मृनिति प्रिय-
मुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति मृनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातिर्विच् । गहि । गमेल्लोऽटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सेहिरादेशः । अपिच्च । तस्य ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्क्यच् ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन्त्रं कृणोमि मन्यसे पुराजां ।

दुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥ १९ ॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नत्र्यं । कृणोमि । मन्यसे । पुराऽजां ।

दुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्वः । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामि-
चोऽहं तां तादृशमहिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां मन्यसे संभजनाय नत्र्यं कृणोमि ।
स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीस्तमोरूपत्वेनाद्योतमानान्वहुला बहून् दुहो
द्रोग्धृन् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्चिंद्र
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धेहि ॥ अंगिरस्वत् ।
अंगिरस इव तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यान-
मिति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः । नत्र्यं ।
णु स्तुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तन्निमित्तस्येति वांतादेशः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृणोमि । कृवेर्लोऽटि रूपं । मन्यसे । मनतेभावे क्तिप् ।
यसु प्रयत्ने । अस्मात् क्तिप् । मनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः ।
पुराजां । जनेर्विद्युत्वात् रूपं । याहि । यातेर्लोऽटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपात-
मव्ययमित्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ ।
भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । ऊतियृतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मधूमधू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।
इंद्रं । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयिष्यो मिहः सेचनसाधनान्याः प्रतता
लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् । आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं
नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । रथिरो
रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाच्छत्रोः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं
नोऽस्मान् मक्षु मक्षु अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतृन् कृणुहि । कुरु ।
वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति
भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पृ पाल-
नपूरणयोः । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हेडित्वादगुणः । निघातः ।
रथिरः । मत्वर्थं मेधारथाभ्यामिरनिरचावितीरचप्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां ।
क्षिप् । उति विभक्तेरुदात्तत्वं । मक्षू मक्षू । नित्यवीप्सयेऽङि द्विवचनं ।
संहितायामृचि तुनुधमक्षुतङ्किति दीर्घः ॥

॥ अथैकविंशः ॥

अदेदिष्ट वृचहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णां अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्टः । वृचऽहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरंश्च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृचहा वृचस्य हंता गोपतिर्गवां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं
दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरं-
तरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा ऋतेन प्रतार-
णवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमाने ऽंगिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि
दुरो गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः
स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवान्नित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन
इत्यस्माद्यङ्त्वाङि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य
इति पूर्वपदप्रतिस्वरः । गात् । इण् गतौ । अंतर्भावित्यर्थः । दिशमानः ।

दि० ३. अ० ३. सू० ३२.] तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् ।
वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

श्रु॒नं हु॒वेम॒ म॒घवा॒न॒मि॒न्द्र॒म॒स्मि॒न्भरे॒ नृ॒त॒मं॒ वा॒ज॒सा॒तौ ।

श्रु॒ख॒न्त॒मु॒य॒मू॒तये॒ स॒मत्सु॒ घ्न॒न्तं॒ वृ॒त्राणि॒ सं॒जितं॒ ध॒नानां॑ ॥ २२ ॥

श्रु॒नं॒ हु॒वेम॒ । म॒घऽवा॒नं॒ । इ॒न्द्रं॒ । अ॒स्मिन् । भ॒रे॒ । नृ॒ऽत॒मं॒ । वा॒ज॒ऽसा॒तौ ।

श्रु॒ख॒न्तं॒ । उ॒यं॒ । ऊ॒तये॒ । स॒मत्सु॒ । घ्न॒न्तं॒ । वृ॒त्राणि॒ । सं॒ऽजितं॒ । ध॒नानां॑ ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

इ॒न्द्र सोमं॑ सोमपत इति सप्तदशर्चे तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुभैमिन्द्रं । अनुक्रांतं च । इ॒न्द्र सोमं॑ च्युनेति ॥ पृष्ठचाभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीय इ॒न्द्र सोम॒ मिती॑दं सूक्तं निविद्वानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इ॒न्द्र सोमं॑ या त ऊ॒ति॒रव॑मेति मध्यंदिनः । आ० १. ६. । इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इ॒न्द्र सोम॑मेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥ उद्भिद्बलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इ॒न्द्र सोम॑मिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इ॒न्द्र सोमं॑ सोमपते॒ पिबे॒मं मा॒र्ध्यं॒दिनं॒ स॒व॒नं॒ चारु॒ यत्ने॑ ।

प्र॒मु॒थ्या॒ शि॒प्रे म॒घव॑न् ऋ॒जी॒षि॒न्वि॒मु॒च्य॒ हरी॑ इ॒ह मा॑दयस्व ॥ १ ॥

इ॒न्द्रं॒ । सोमं॑ । सोम॒ऽप॒ते॒ । पि॒बे॒ । इ॒मं॒ । मा॒र्ध्यं॒दि॒नं॒ । स॒व॒नं॒ । चारु॑ । यत् । ते॒ ।

प्र॒ऽमु॒थ्या॒ । शि॒प्रे॒ इति॑ । म॒घऽव॑न् । ऋ॒जी॒षि॒न् । वि॒ऽमु॒च्य॑ । हरी॑ इति॑ । इ॒ह । मा॑दयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इ॒न्द्र इ॒मम॑स्माभिर्मध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यद्यस्मात्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्केवल्यारुख्यं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इ॒न्द्र हरी॑ रथे ये जितावश्वौ रथाहिमुच्य शिप्रे हनू प्रमुथ्याचत्येन यासेन पूरयित्वेह

देवयजनदेशे मादयस्व । तावश्चौ हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोचु पर्याप्तावित्यस्य स्यपि रूपं । ह्रस्वच्छांदसः । लिट्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जश्च ऋजि च । उ० ४. २८. । इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषं । तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमणिच् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

गवा॒शिरं म॒थिन॑मिन्द्र शु॒क्रं पि॒वा सोमं॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒कृता॒ मारु॑तेना ग॒णेन॑ स॒जोषा॑ रु॒द्रैस्तृ॑पदा वृष॒स्व ॥ २ ॥

गोऽआ॒शिरं । म॒थिनं॑ । इन्द्र॑ । शु॒क्रं । पि॒व । सोमं॑ । ररि॒म । ते॒ । मदा॑य ।

ब्र॒ह्मऽकृ॑ता । मारु॑तेन । ग॒णेन॑ । स॒जोषा॑ । रु॒द्रैः । तृ॑पत् । आ । वृष॒स्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मथिनं मथसंयुक्तं शुक्रमभिनवं यद्वा शुक्रामथिग्रहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृता । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । श्रिणातेराङ्पूर्वात्किप्यपस्पृधेयामानृचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिवा । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेच्छांदसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमान्द्रादिनिघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये ते शु॒ष्मं ये॒ तवि॑षीमव॒र्धन्व॑र्च॒त इन्द्र॑ मरु॒तस्त॒ ओजः॑ ।

माथ्य॑दिने सव॒ने वज्र॑हस्त॒ पिवा॑ रु॒द्रेभिः॒ सग॑णः सु॒शिप्र॑ ॥ ३ ॥

ये । ते । शु॒ष्मं । ये । तवि॑षी । अव॒र्धन् । अर्च॑तः । इन्द्र॑ । मरु॒तः । ते॒ । ओजः॑ ।

माथ्य॑दिने । सव॒ने । वज्र॑ऽहस्त॒ । पि॒व । रु॒द्रेभिः॒ । सऽग॑णः । सुऽशि॒प्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये अस्मिन्ने तव शुष्मं शबूणां शोषकं तेजो ये च अस्मिन्ने बलं चावर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां स्तुवंतः संतस्ते तवीजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्येति तादृश सुशिप्र शोभन-
हनो । शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुदेभिः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्रा मरुतः । तैः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भा-
वितरणर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादत्र । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त इवस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृचस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृचस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभूता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । शिप्रं प्रेरयन् । येभिर्येयुं इमहायैर्मरुद्भि-
रिषितः प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृचस्यासुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद । अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विष क्षेपण इत्यस्य लिटि ध्यत्ययेनात्मनेपदं । डेरच डरयो र इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् । अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्मादौणादिको मनिन् । निट्स्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मनुष्वदिन्द्रं सर्वनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्यीय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अरणी सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्यीय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अरणी । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्यवत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते
 शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्व स
 तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ । किंच सरण्युभिरेक-
 श्रुतिमन्मंत्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम-
 पोऽंतरिक्षस्थितान्युदकानि अरणी पार्थिवान्युदकानि मिसर्षि । प्रापय । यद्वा
 अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्रादंतरिक्षात्मकाशादरणीसि प्रापय ॥ ववृत्स्व ।
 वृतु वर्तने । व्यत्ययेन शपः श्रुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण्य शब्दार्थः । क्षिप् ।
 समानो रण्यो धनिर्येषां ते सरणा मंत्राः । तानिच्छंतः । सुपः क्यच् । क्वादित्यु-
 प्रत्ययः । यद्वा मृ गतौ । मृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्रुचः । उ० ३. ८०. । इत्यन्युच्प्रत्ययः ।
 रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. । इति णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । अपः । आपू व्याप्री । आप्रोतेः
 क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मिसर्षि ।
 मृ गतौ । छांदसो जुहोत्यादिः । बहुलं छंदमीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

त्वमपो यद्ध वृचं जघन्वाँ अत्याँ डव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्यान्ऽडव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इन्द्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत
 एवादेवं बहूदक्तयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं
 वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि
 तदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्रेरयसि तथा
 त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु ।
 तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य क्सौ विभाषा
 गमहनविदविशर्मितीटो विकल्पितत्वादचेडभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं ।
 प्रत्ययस्वरः । असृजः । सृज विसर्गे । शविकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । मृ
 गतौ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं ।

आजी । अज गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३२. । इति इणप्रत्ययः ।
 णिच्चादुपधावृद्धिः । अजंति गच्छन्त्यस्मिन्नित्याजिर्युङ् । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजा-
 वित्यच संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्ववि-
 धीनां छंदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नामिद्धो भवति ।
 सवर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्वास्त्र-
 सार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेभावे हनश्च वध
 इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वत्रिवांसं । वृज् वारण इत्यस्य क्सा-
 विडागमश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यजाम् इक्षमसा वृद्धमिन्द्रं वृहंतमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदमी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इन्द्रं । वृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदमी इति । महिमानं । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसा हविल्लक्षणेनानेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव वृहंतं महान्तमृष्वं । ऋष्यते
 गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं
 नित्यतरुणं एवंविधमिन्द्रं यजाम इत् । कुणिको वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः
 पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदमी द्यावापृथिव्या यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य
 यस्येन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते
 इति द्वितीयं क्रियापदार्थः ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपं । ऋष्वं । ऋषी
 गतौ । सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लिट्प्रत्ययसि रूपं । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वा-
 दित्वादिः श्चिन् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्प्रत्य-
 यामि रूपं ॥

॥ अथ अष्टमी ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न भिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवी द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवी । द्यां । उत । इमां । जजान । सूर्ये । उषसं । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवा इंद्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरुणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंवाद्वयन्ते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवी भूलोकं द्यां द्युलोकं उत अपि चेमामिममन्तरिक्षालोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्दिन्द्रः सूर्ये लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोषादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं जजान । उत्पादयामास ॥ इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. । पठितं । अत्रापि तदेव पठ्यते पदकाले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यभेदात् । तच्चंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायामित्यस्य लिटि रूपं । निघातः । दाधार । धृञ् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लिट्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्यान्तर्भावितरण्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । सुदंसाः । सोमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।

न द्यावं इंद्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॒बः । ह । सोमं ।

न । द्या॒वः । इं॒द्र । त॒वसः । ते । ओजः । न । अ॒हा । न । मा॒साः । श॒रदः । व॒रंत ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलक्षिताः सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । अमंभितस्य चेति षाधिकमा-

उदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाने । मस्यते परि-
मीयते चिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । शरदः । शृ-
ङ्गिः ॥ १० ॥ शृङ्गभसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यतेऽस्यां तृणगुल्म-
नस्यतीनां तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । वृञ् वरणे । अंतर्भावित-
एयर्थोऽचातिवारणे वर्तते । भौवादिकः । छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्त्रीनाम्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे त्वं सद्यो अपिब इति सूक्तमुखीया । सूचितं
च । त्वं सद्यो अपिबो जात इंदानु त्वाहिमे अध देव देवाः । आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यच्च द्यावापृथिवी आविवेजीरथाभवः पृथ्व्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वं । सद्यः । अपिबः । जातः । इंद । मदाय । सोमं । परमे । विऽव्योमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेजीः । अर्थः । अभवः । पृथ्व्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इंद सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उन्नमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय
हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेजीर्ह । आ
समन्ताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पृथ्व्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां
विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सा-
ऽदिना मनिन् । ज्वरत्वेरेत्यादिना ऊट् । विशेषणीम व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां
सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेजीः । विश
प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिप इका-
रलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदि-
साध्यशूभ्य उणाप्रत्ययः । णिह्वाङ्ङिः । दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदि-
त्यनुवृत्तेरातो युक् चिण् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेति सूचात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अहन्नहिं श्रियान्मरणं श्रोजायमानं तुविजात तथान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽश्नामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्यैः । ओजायमानं । तुविऽजात । तथ्यान् ।
न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बहूनि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुवि-
जात इन्द्र तथ्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमरणः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं । आ समंताद्वन्त्य-
पहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ
ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात् मन्य-
तेऽतएवा स्फिग्या कट्या क्षां भूमिमवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् ।
हंतेर्लुङि सिब्रूपे रूपं । अहिं । हन हिंसागत्योः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति
इणप्रत्ययः । डिञ् पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ओजायमानं ।
ओजःशब्दादाचारार्थं कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । डिङ्त्वा-
दात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तथ्यान् । तु इति सौचो धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुर्द-
सीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोप-
श्चादंसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं । स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञां
बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जण्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः ।
क्षां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः ।
ततश्चाप् । क्षियंति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणां-
तोदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्प्रत्ययादात्तत्वादात्मनेपदं । चास्य-
दादिङ् लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यज्ञो हि ते इन्द्र वर्धनो भूदत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविःप्रदानेन वर्धयिता भूषि । भवति
खलु । उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसे भवान्मियेधो यज्ञस्त्वव प्रियः । स त्वं
यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठायमानेनानेनाव ।

फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृचहनने कर्मण्यावत् ।
रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य नद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लिट्स्वरः ।
भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोटि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि
रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्त चेति क्यप
तकारश्चांतादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यज्ञेनेद्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्यां ।

यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्यभिर्यो मध्यमेभिरुत नृतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रं । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्यां ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्यभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नृतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्रं सर्वा यजमानोऽवसा स्वरक्षकेण यज्ञेनेद्रं त्वामर्वागाचक्रे । हविःप्रदा-
नेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनार्थेन त्वामा ववृत्यां ।
यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । ऋद्गणस्त्वं । यः पूर्व्यभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तो-
त्रैर्ववृधे । तथा य इन्द्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवेः स्तोत्रैरुतापि च नृतनेभिरस्माभिः
क्रियमाणैरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दा-
दीयमुनि भसंज्ञायामकारलोप ईकारलोपश्छांदसः । निह्वादाद्युदात्तः । ववृत्यां ।
वृत्तु वर्तने । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ।
ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात्
शेषिकार्थं मध्यान्मः । पा० ४.३.८. इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नृतनेभिः । नव-
शब्दस्य लप्प्रनप्त्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

विवेष यन्मा धिषणा ज्ञानं स्तवै पुरा पार्यदिन्द्रमहः ।

अंहसो यच्च पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । ज्ञानं । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रं । अहः ।

अंहसः । यच्च । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं

जजान । करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽहः पुरा पूर्वं स्तवै । स्तवानि । यच्च यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाहारिद्याद्यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जना हवंते । आह्वयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । नावेव यातं । यथा नद्यादिषु नौकया यातं गच्छतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवंते । आह्वयन्ति । तद्वत् ॥ विवेष । विष्णु व्याप्तावित्यस्य लिति णलि रूपं । लित्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लित्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४, २१२ । इत्यमुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । नित्स्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्यस्मान्नानुदिभ्यां डौः । उ० २, ६४ । इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः झवः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभयञ्चात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५, २, ४४ । इत्ययञादेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवंते । ह्यतेर्लटि रूपं ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीधीयस्य आ पूर्णो अस्येति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः । आ० ५, ५ । इति ॥

॥ सैषा मृक्ते पंचदशी ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिवध्वै ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमांस इन्द्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽडव । कोशं । सिसिचे । पिवध्वै ।

सं । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रदक्षिणि । अभि । सोमांसः । इन्द्रं ॥ १५ ॥

हे इन्द्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहा-कृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिवध्वै तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तच्च दृष्टान्तः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कीणात् हतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो दत्तास्ते सोमा इन्द्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणिन् प्रादक्षिण्येन समाववृचन् । सम्यगावृत्य वर्ततां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य

कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनन्तर इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । षिच क्षरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबध्वे । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यन्प्रत्ययः । शित्वात्पिबादेशः । निह्वादाद्युदात्तः । अववृचन् । वृत्तु वर्तन इत्यस्य लङि शप् । बहुलं छंदसीति तस्य शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति रुडागमः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नादयः परि पंतो वरंत ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिद्रा ह्रळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्ध्व ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिंधुः । न । अदयः । परि । संतः । वरंत ।

इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इद्रा । आ । ह्रळ्हं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्व ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र गभीरो गभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽदयः शैलास्त्वां न वरंत । न वारयन्ति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते । यद्यस्मादित्येत्थमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं ह्रळ्हं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानः नृर्हृद्वाजः मारुजः । सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्यथे च । अस्मादीरचप्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च गभीरगंभीरो । उ० ४. ३५. । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यन्दू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परि पंतः । संतः । अस्तेः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वं । केचित्परेः क्रियान्वयमिच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृज् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ १७ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्थोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरंत्यानुष्टुप्ति । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वाद्वा एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात् एव ऋषिः । अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीदृ एव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदामो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपादद्भुतुद्व्योः संभेदमाययावनुययुरितरे । अथोत्तितीर्थं विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिमृभिस्तुष्टाव ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र पर्वतानामुगती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरां रिहाणे विपादद्भुतुद्वी पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र। पर्वतानां। उगती इति। उपऽस्थात्। अश्वे इवेत्यश्वेऽइव। विमिते इति विऽसिते। हासमाने इति ।

गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरां। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्वी। पर्यसा। जवेते इति ॥ १ ॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योगती समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा दृष्ट्यावशे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यौ परस्परं दृष्ट्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तन्ते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः । वत्सं जिह्या लेदुमिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पर्यसा संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्वी शु

क्षिप्रं तु तुच्चा तुच्चेव द्रवति गच्छतीति श्रुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्रजवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुत्थौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषये इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावावित् शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपादक्षुतुद्यौ पयसा प्रजवेते । नि० ९. ३९. । इति ॥ उगती । वश कांतौ । अस्य श्रुतिर्द्विह्यवयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते । धिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. १०. । पत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शनच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्वाद्भयपदी । शनच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफादिसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादेतोदात्तः । विपाट् । पट गतौ पण बाधनस्पर्शनयोरिति वा एयंतावेतौ विपूर्वा । शकारस्य व्रश्वादिना पत्वं । श्रुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुह्व गतौ । भौवादिकः । डित्त्वादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रोऽपिते । प्रसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छा । समुद्रं । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति संसाराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां ।

अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः । गच्छथः । तच्च दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिनी लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्या । समाराणे परस्परं संगच्छंत्या-
वूर्मिभिस्तरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽनैः नदीमप्येति । अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । प्रसवं । घू प्रेरण इत्यस्याप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष याच्नायां ।

आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथ-
स्येमा । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः ।
याथः । यातेर्लटि रूपं । समाराणे । ऋ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः समो
गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानञादेशः । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । पिन्वमाने ।
पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगांमगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती
इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं स्रवंती श्रुतुद्री त्वामच्छाभिमुख्ये-
नायासं । विश्वामित्रोऽहं प्राप्नोऽभूवं । उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं
त्वामगन्म । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव
संरिहाणे । अंतर्णीतमनर्थो लिहिः । जिह्वया लेदुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनु-
गच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक्
चरंत्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं ।
इडभावश्छांदसः । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सोषेति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्म-
नेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्त्तवे प्रसवः सर्गतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्त्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्मृते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एनैनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो

देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्गच्छन्त्यो
वयमास्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः
प्रसव उद्योगो न वर्तते । निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्सौ विप्रो
ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृती-
याया एनादेशः । सुपां सुलुगिति ऋषिण्यस्य आज्ञादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिवि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । वर्तते । वृत्तु वर्तने । तुमर्षे तवेन्द्रप्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । क्यचो मांताव्ययप्रतिषेध इति छांदस-
त्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः ।
छांदसो यणादेशः । जोहवीति । द्वयो यङ्लुक्प्रत्ययस्य चेति संप्रसारणे कृते
गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । ङी वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरङ्गे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अङ्गे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं
मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उक्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने
वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमाह्वयन् ।
उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवति । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनी शुतुद्री प्रति ब्रूते ।
कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या-
वस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं शुतुद्रौ त्वामच्छाभिमुख्येन प्राङ्गे । प्रकर्षणा-
ह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋताव-
रीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि
सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य
सूनुः कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. । इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे । उपपूर्वा-

द्रमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. । इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्म-
त्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति डीप् रेफश्चांत देशः । वा छंदसीति
सवर्णदीर्घः । आमंचितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाहुदात्तत्वं । एवैः । इण गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयच्च तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप् आत्मनः
क्यच् । नः क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रवाहुः परिधिं नदीनां ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽवाहुः । अप । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनां ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्युचुः । हे विश्वामिच वज्रवाहुः । वज्रयुक्तो बाहुयस्यासौ वज्रवाहुः ।
तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथम-
खनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं
मेघमपाहर् । जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः ।
एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्त्ता त्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्मा-
ननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेत-
स्येन्द्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः । गच्छामः ।
न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रवाहु
रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽ-
सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पू-
जयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्थः । नि० २. २६. । इति ॥ अरदत् । रद-

तेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीही पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपं ।
निघातः । परिधिं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति
किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं ।
सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुती च । अशिषणाय्यो रुडायलुक् च । उ० ४. १३४ ।
इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीही नञ्मुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । पू प्रेरणे ।
ऋदोरविति भावेऽप्प्रत्ययः । थाथघञ्केत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण
इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्धोतो गुणवचनादिति डीष् ।
वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिदं कर्म यदहिं विवृश्वत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इदं । कर्म । यत् । अहिं । विवृश्वत् ।

वि । वज्रेण । परिषदः । जघान् । आयन् । आपः । अयं । नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिदोऽहिं मेघं विवृश्वत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं
तदिदं तस्येदं वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा
स इदं परिषदः परितः सीदत आमीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि-
जघान । अथायं स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् । यांति ॥ प्रवाच्यं ।
वच परिभाषण इत्यस्मादहलोर्ण्यदिति गण्यत् । शिञ्चादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्द-
संज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाच-
यतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्यय-
स्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्वत् । ओवश्चू छेदने । तुदादिः । लङि यहिज्या-
वयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यच सहेति योगविभागात्समासः । समा-
सस्वरः । परिषदः । क्तिप् । संहितायां सदेरप्रतेरिति षत्वं । जघान । हन्तेर्लङि
णलि रूपं । निघातः । आयन् । अयं गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वाद-
निघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्व-
धातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुस्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषचा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो । इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽचा ।

नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिद्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्याघोषानुद्घोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि-
मृष्टाः । मा विस्मार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्व-
हःसूक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तृत्वं नोऽस्मान्प्रतिजुषस्व । संवादात्मकेन तेन
वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नोऽस्मान् पुरुषचा पुरुषेषु मा निकः । उक्तिप्रत्युक्ति-
रूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥
मृष्टाः । मृजूष् शुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
ब्रश्चादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां
छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्व-
धातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे । उच्छादिषु घञंतत्वेन निपातना-
दगुणत्वं । विणिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषरथाद्युपकरणे चेति तच्च
पाठादेवांतोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवा-
पाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेर्मंचे
घसेत्यादिना लुक् । हल्ङादिना सिचो लोपः । न माङ्गो ग इत्यङभावः ।
पुरुषचा । देवम-~~पुरुष~~ पुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्वहुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवन्ता सुपारा अधोऽक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वं । भवन्त । सुऽपाराः । अधऽऽक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं
कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु श्रो शृणोत । शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च
सह दूराद्विप्रकृष्टादेशाद्गो युष्मान्ययौ । प्राप्नोऽस्मि । यूयं सु सुष्ठु निनमध्वं ।
आत्मना स्वयं प्रह्ना भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे
यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभि-
रङ्गिरधोऽक्ष्णा रथांगस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवति तदा रथा-
दीनि नेतुं शक्यंते । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्थाभिप्रायः ॥ श्रो इति प्रगृह्य-
संज्ञा । शृणोत । श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य तत्प्रनप्रनाश्चेति तवादेशः ।
पित्वाङ्गुणः । निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णत्यात्
औ णल इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य
वस्त्रसाविति वसादेशः । घू । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नमध्वं । णमु प्रह्वत्वे
शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्तुनमां यक्चिणविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधो-
ऽक्ष्णाः । अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च ।
अक्षशब्दोऽशू व्याप्रावित्यस्मादणेरदेवने । उ० ३. ६५. । इति सप्रत्ययांतः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः । सिंधवः । आमंचितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतः शब्दात्स्रोतसो
विभाषा आङ्ङौ । पा० ४. ४. ११३. । इति द्व्यप्रत्ययः । डिङ्गाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नसै पीषानेव योषा मर्यायिव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नसै । पीषानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयति । तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो
स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्याशृणवाम ।
शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह
ययाथ । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं नि नसै । नीचैर्नमाम । प्रत्येक-
विवक्षयाचैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । पीषानेव
योषा । पीषाना पुत्रं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टांतांतरं ।

यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्नीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादर्शः । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २९. । इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्येती । पा० १. १. १६. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लट्प्रत्ययः । पित्रेत्याडागमः । पितृत्वाद्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहायार्थे तृतीया । नंसै । णमु प्रह्वत्व इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिञ्चुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्येकारादेशः । निघातः । पीष्यानेव । पीङ् पान इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृत्तवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. । सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । ध्वन्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादित्वादिरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्यामं इषित इंद्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥ ११ ॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इंद्रेऽजुतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वो । वृणे । सुमतिं । यज्ञियानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्मानुष्माभिरुत्ति-
तीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्पर-
मेकतामापन्नां नदी त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन्
गा उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजुतो युष्माकं प्रवर्तकेणंद्रेण
च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः ॥ यज्ञियानां गमनाय प्रवृत्तः
प्रसवस्तेषामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो
युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दा-
नुदात्तः । तस्य यज्ञजोश्चेति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि

जुमि रूपं । फेल्सार्वधातुस्वरे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निर्घातः ।
गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । यामः । यसतेरा च
। उ० १. १४१. इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इन्द्रजितः । जू इति सौचो
धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिद्धुलमिति सिप ।
लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । वृणे । वृह् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञिर्बिभ्यां
घञ्जाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वं । यात । शीभं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदीं
समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त ।
समभजत । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः
शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षणं तर्पयत ।
आ पूणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः ।
तृ भवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडाग-
मस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त ।
भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो ऋलो ऋलीति लोपः । पादादित्वादनघातः ।
पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः ।
तत्करोतीति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा
छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पूणध्वं । पूण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि
न निघातः । शीभं । शीभृ कथ्यने । आध्यतेऽनेन तद्धानिति करणे घञ् ।
अस्वरः ॥

॥ अथ चयोदशी ॥

उ॒ह ऊ॒र्मिः श॒म्या ह॒न्वापो॒ योक्ता॑णि मु॒ंचत॑ ।

मादु॑ष्कृ॒तौ येन॑सा॒घ्नौ शून॑मार॒तां ॥ १३ ॥

उ॒त । वः । ऊ॒र्मिः । श॒म्याः । ह॒न्तु । आपः॑ । योक्ता॑णि । मु॒ंच॒त॒ ।

मा । अदुः॑ऽकृ॒तौ । विऽए॒नसा॑ । अ॒घ्नौ । शूनं॑ । आ । अ॒र॒तां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीषुर्विश्वामित्रो नदीरुक्ताधुनोत्तितीषुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्मा-
कमूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकटपार्श्वदिसंलग्ना रज्जव उदूर्ध्वं यथा
भवन्ति तथा हन्तु । गच्छतु । स तरंगो रज्जुनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे
आपो यूयं योक्ताणि ता रज्जुमुंचत । यथा न स्पृशन्ति तथा यांत्वित्यभिप्रायः ।
येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्नावघ्ने न केनापि
तिरस्करणीये विपादुतुष्टौ शूनं समृद्धिमारतां । आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो
नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेरुच्चेति मि-
प्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु
उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हन्तु । हन
हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्ताणि । युजिर् योगे । करणे दास्त्री-
शसयुयुजेत्यादिना प्रत्ययः । निःस्वरः । मुंचत । मुचू मोक्षणे । निघातः ।
अदुष्कृतौ । उमुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य षत्वं । येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्नौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्नादयश्चेति
निपातनाद्यक् । कित्वादुपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादचौडः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त
इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं ।
निष्ठा च ब्रजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सर्तिशा-
स्यर्तिभ्यश्चेत्यडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माद्भोग इत्यडभावः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिगस्त इंद्रः पूर्भि-
दिति सूक्तं । होत्रकाणांमिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ० ५. १६. ।

इति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणां संसिगस्ते
चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनमृक्तस्य स्थाने चीणि संपातमूक्तानि । तच्चेदं प्रथमं ।
इंद्रः पूर्भिद्य एक उद्यस्तिग्मशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवत्य
एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति माध्यंदिनः
। आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमैकं विद्वमुर्दयमानो वि शचून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदाच आपृणरोदसी उभे ॥ १ ॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अंकेः । विदत्ऽवमुः । दयमानः । वि । शचून् ।

ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदाचः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । पूर्भिदमुरपुरां भेत्ता अत एव विद्वमुर्वेदयद्भिः स्वमहि-
मप्रख्यापकैर्वसुभिर्युक्तः शचून्मुरान्विदयमानो विशेषेण हिंसन । तथा च यास्कः ।
विद्वमुर्दयमानो वि शचून्निति हिंसाकर्मा । नि० ४. १७. । इति । तादृश इंद्रो
दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमंकरचनीयः स्वतेजोभिरातिरत् ।
समंतादवर्धयत् इंद्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिंद्र
इति । किंच । ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरि-
तस्तन्वा स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदाचः । दायते लूयतेऽनेन शचुशिर
इति दाचमायुधं । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
पृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भिन् । भिदिर् विदारणे । क्रिप् । अतिरत् । तरतेर्य-
त्ययेन शः । ऋत इडातोरितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः ।
विद्वमुः । विदेरंतर्भावितरण्यर्थस्य शतर्यदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण
शतुरूदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
यहणेषु । आत्मनेपदी । लटः शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ।
ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहितायामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः ।
भूरिदाचः । दाप् लवने । करणे दाक्षीत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अपृणत् । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः ।
रोदसी । रुदेरमुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियमि वाचममृताय भूषन् ।

इंद्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां देवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूति । इयमि । वाच । अमृताय । भूषन् ।

इंद्रं । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । देवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इंद्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतस्ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां वाचं स्तुतिलक्षणाममृतायान्नार्थं प्रेयमि । प्रकर्षणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणां उत अपि च देवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावायतो गता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पूजायां । नहेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. । इति हलोप इत्यनुवृत्तौ महेश्चेति खप्रत्ययो हलोपश्च । मख्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । खांतस्याश्मादेः । फि० १. ६. । इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषः । तवतेष्टिषच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । इयमि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयडादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य शतरि रूपं । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनोजातावित्यञ् । षुगागमः । टिड्ढाणजिति डीप् । जित्स्वरः । देवीनां । देवाद्यञ्जावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् डीप् । जित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्क्कनिञ्चनिपश्चेति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रो वृचमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनावर्षणीतिः ।

अहन्यसमुशधुग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इंद्रः । वृचं । अवृणोत् । शर्धंऽनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षंऽनीतिः ।

अहन् । विऽअसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इंद्रो वृचमसुरमवृणोत् । बलेनारुंधत् । तथा वर्षणीतिर्युद्धे परप्रहारणां

निवारककर्मद्रो मायि. ॥ । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽगुरान् प्रामिनात् । प्रकर्ष-
णावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यसं विग-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरि हते
सति राम्याणां । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हतीति राम्या रात्रयः ।
तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् । प्रकटा अकरोत् । रात्रीणा-
मसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं अहर्दवानामासीदात्रिसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं
वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेना
इति ॥ अवृणोत् । वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । गर्धनीतिः । गर्धति-
रुत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीञ्
हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि
रूपं । उशधक् । वशः कांतौ । पृषोदरादित्वादूपमिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वन्तो-
दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । धेट् पाने । धेट् ई च । उ० ३. ११. इति
न्यायः । ईकारश्चांतादेशः । गुणः । धयंति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति
। ऋग्वे० १. २. ३. इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृ-
णोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । राम्याणां । रमु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे
छंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरन्तर्णीतिर्यथादध्यादयश्चेति यक्प्र-
त्ययः । परमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीति यास्कः । नि० २. १८. ।
वर्णव्यत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविदज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इंद्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अहां । अविदत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इन्द्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नुशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगि-
रोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रून्-
जैधीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय तथाहां केतुं प्रज्ञापकं
सूर्यं प्रारोचयत् यथा च तमोरूपासुरवधात्प्रकर्षणादीपयत् । ततो वृहते रणाय
युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविदत् । अलभत ॥ स्वर्षाः । षण्णु दाने । क्षिप् ।

जनसनखगां सन्फ़लोरियात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्यादिषूप-
संख्यानमिति विसर्जनीयस्य रुत्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लित्स्वरः । पृतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभ्यां
किटिति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियंतेऽच योङ्गार इति पृतनाः सेनाः । निह्वादाद्युदात्तः ।
अभिष्टिः । अभिगंता । इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना क्तिच्बुदात्तः । स हि भावप-
रोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुच्चतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं ।
कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने ।
शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना उप्रत्ययः । निदुष्टुत्तेऽद्युदात्तः । अविंदत् । विदिर् लाभ
इत्यस्य शे मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादनिघातः । रणाय । क्रियायहणं
कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्यो-
रुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः । रणंति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योङ्गारोऽचेति रणः
संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।

अचेतयदिय इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥ ५ ॥

इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥ ५ ॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना
नृवन्मनुष्यवदाविवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बहूनि
नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेशः । स इंद्रो
जरिचे स्तोत्र इमा दृश्यमाना धिय उषसः । ध्यायत्यासु मनुष्या इति । ता
धियोऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रा-
तिरत् । स्वतेजसा प्रकर्षणं वर्धयति । धीशब्दस्योपःपरत्वे मंचवर्णः । शुक्रवर्णामुदु-
नो यंसते धियं । ऋग्वे० १. १४३. १. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्तिप् । धातु-
स्वरः । बर्हणा । वृहि वृद्धौ । अस्मादुच् बहुलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वं । विवेश । विशतेर्लिटि रूपं । निघातः । नृवत् । नृशब्दात्तेन तुल्यमिति
वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादि-

त्याद्युदात्तत्वं । नर्या । नरेषु साधूनीत्यर्थे तच्च साधुरिति यत् । यतोऽज्ञाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य एयंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । ध्ये चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दृश् । पा० ७. २. १०९. । इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्ब्यत्ययेन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥

१॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

महो महानि पनयंत्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सं । पिपेष । मायाभिः । दस्यूर्न् । अभिभूतिः । ओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽस्यैतादृशसामर्थ्यस्येन्द्रस्य महानि महनीयानि पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृजहननादीनि कर्माणि पनयन्ति । स्तुवंति । इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमचार्यभेदान्प्रदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रो वृजनेन । वर्ज्यते शत्रवोऽनेनेति वृजनेन बलं । तेन बलेन वृजिनान्पापरूपान्मुरान् संपिपेष । सम्यक् चूर्णीचकारः । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रो दस्यून्पुष्टापयितृन्मुरान्मायाभिः कपटैः संपिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्चांशः । निघातः । वृजनेन । वृजौ वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजौ वर्जने । वृजेः क्तिच् । उ० २. ४८. । इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्धंतः । अर्शआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनं । भावे क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूतावौजो यस्येति सप्रभ्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरिति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

युधेद्रो महा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । महा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । चर्षणिप्राः ।
विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलं प्र-
दानेन कामपूरकः स इन्द्रो महा महता युधा युद्धेन वरिवः । भृशं व्रियतेऽर्थि-
भिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवनशीलेभ्यः स्तोतृ-
भ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणामिहो-
चादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य सद्ने गृहेऽस्येन्द्रस्य तानि वृत्रहननबहुप्रदानानि
कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणन्ति । स्तुवंति ॥ युधा । युध संप्रहारे । भावे संपदादि-
लक्षणः क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । वृज् वरण इत्यस्य
यङ्लुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदंतादमुन् । बाहुलकाटिलोपः । निस्वरः ।
चकार । करोतेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति ।
पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः ।
विपूर्वाहस निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्षिप् । तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्त्वं । प्रत्ययस्य पितृदात्तत्वे धातुस्वरः ।
गृणन्ति । गृ शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सचासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं देवीः ।

ससान यः पृथिवी द्यामुतेमामिन्द्रं मदंत्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सचाऽसहं । वरेण्यं । सहऽदां । ससऽवांसं । स्वं । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवी । द्यां । उत । इमां । इन्द्रं । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

धीरणासो धियास्तुत्या रणयंतः स्तोतारः सचासाहं महतो वृषादेरभिभवि-
तारमत एव वरेण्यं सर्वर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं देवांर्देवनशी-
ला अपः स्वश्च स्वर्लोकं च ससवांसं भजमा । मिन्द्रमनु मदन्ति । हर्षमनु

स्वयं दृश्यंतीत्यर्थः । य इन्द्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां ह्युलोकमिमांमिममंतरि-
 क्षलोकं चैतांस्त्रील्लोकान् ससान तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदंतीत्यन्वयः ॥
 सचासाहं । षह मर्षणे । छंदसि सह इति खिः । खित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं ।
 षण् संभक्तावित्यस्य क्साविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः । ससान ।
 षण् दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य
 ष्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रण वाक् । धिया स्तुत्या
 रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ससानात्वाँ उत सूर्ये ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गां ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हवी दस्यूनप्रार्थे वर्णेमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्ये । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसं । गां ।

हिरण्ययं । उत । भोगं । ससान । हवी । दस्यून । प्र । आर्थे । वर्णे । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंत्रे प्रतिपादितः स इन्द्रोऽत्यानश्चान् ससान । युद्धार्थं मरुतो ददौ ।
 उत अपि च सूर्ये जगत्प्रकाशकमादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय
 तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वजैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति
 पुरुभोजाः । क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति
 ददौ । उत अपि च हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो
 गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यून बाधकान्मुरान् हवी हवार्थ-
 मुत्तमं वर्णं चैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान ।
 षण् दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दाद्वि-
 कारार्थे मयद्वैतयोः । पा० ४. ३. १४३. । इति विहितस्य छंदसि विषय ऋत्थ-
 वास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निष्पन्नान्मयटो मकारलोपः । प्रत्य-
 यस्वरः । हवी । हन्तेः क्तार्थे स्नात्वाद्यश्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् ।
 अवतेर्लङि रूपं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इन्द्र औषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदंतरिक्षं ।

विभेदं बलं नुनुदे विवाचोऽथाभवहमिताभिक्रतूनां ॥ १० ॥

इंद्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अंतरिक्षं ।
बिभेद । वलं । नुनुदे । विऽवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनां ॥ १० ॥

तादृश इंद्र ओषधीः पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुप-
भोगार्थं प्रादात् । तथाहानि दिवसांश्चायुःपरिक्रम्यार्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्प-
तीन्यज्ञार्थं खदिरपलाशदिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथांतरिक्षं संचारार्थं प्रा-
दात् । तथा वलं । संव्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं बिभेद ।
उदकप्रेरणार्थमभिनंदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां
रक्षार्थं तान् बबाध । अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन
युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयि-
ताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥
असनोत् । षण्ण दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात्
सुडागमः । वनशब्दो नक्षिपयस्येत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभेद । भिदिर् विदारण
इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । नुनुदे । नुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्य-
भेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दमु उपशम इत्यस्य तृचि रूपं । चित्स्वरः ।
अभिक्रतूनां । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथैकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । उतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्र-
मः ॥ अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविडानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो
जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. १. इति ॥ इंद्रः । कुलायनाभ्येकाहेऽप्येतन्म-
रुत्वतं निविडिडानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु दृहीति मध्यंदिनः । आ० ९. १. ।

इति ॥ समूहे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतात्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मदिने इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ९. इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इंद्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र । स्वाहा । ररिमा । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे स्पंदने युज्यमाना संयुज्यमानौ हरी अश्वा-
वभिलक्ष्य कंचित्कालमातिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्निति । यथा वायू रथे नियुज्य-
माना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं
नोऽस्मानच्छाभिलक्ष्यायाहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मे अस्माभिरभि-
सृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः सोमलक्षणमन्नं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः ।
वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि
वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्यत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चिन्पिषुः स्तर्यो न गावः
। ऋग्वे० ९. २३. ४. इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठ-
तेर्लोऽटि रूपं । तिष्ठदेशस्याद्युदात्तः । याहि । यातेर्लोऽटि रूपं । हेर्ङित्त्वादंतोदात्तः ।
वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्याद्युदात्तः । उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः ।
पिबासि । पातेर्लोऽद्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद
भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुबुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिस्तद्वा
रुह्यतीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति ।
नित्स्वरः । अस्मे । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लोऽटि
रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्ध्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहान् इंद्र ॥ २ ॥

उप० । अजिरा । पुरुऽहूताय० । सप्ती इति० । हरी इति० । रथस्य० । धूऽसु० । आ० । यु० । ज्मि० ।
द्रवत् । यथा० । संऽभृतं० । विश्वतः० । चित् । उप० । इमं० । यज्ञं० । आ० । वहातः० । इन्द्रं० ॥ २ ॥

हे इन्द्र पुरुहुताय पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमन-
शीलौ सप्ती सर्पणशीलौ हरी हरिः । रथस्य धूर्षु युगप्रांतेषूपायुनज्मि ।
अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः
संभृतं अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैरित्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीदं
त्वामुपा वहातः । तावश्चौ सम्यगावहतां ॥ धूर्षु । धुर्वी हिंसार्थः । क्लिप् । रास्त्रोप
इति वकारलोपः । वोरूपधाया इति दीर्घः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ।
युनज्मि । युजिर् योगे । रुधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रवत् । द्रु गतावित्यस्य
छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । वहातः । वहेर्लेङ्याडागमे रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्पोतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

यसेतामश्वा वि मुंचेह शोणा दिवेदिवे सहशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति० । नयस्व० । वृषणा० । तपुऽपा० । उत० । ई० । अ० । त्वं० । वृषभ० । स्वधाऽवः० ।

यसेतां० । अश्वा० । वि० । मुच० । इह० । शोणा० । दिवेऽदिवे० । सऽहशीः० । अद्धि० । धानाः० ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा
तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्वावुपो नयस्व । अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च
त्वमीमेनं यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णौ तावश्वाविहास्मिन्देवयजने
विमुच । विमुक्तौ तावश्चौ यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सहशीरिकरूपान्
धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं ।
तपुष्पा । पा रक्षणे । आतोऽनुपसर्गं कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसुसोः
सामर्थ्यं इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं । तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अ० । अ०-
तेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य रुत्वं । निघातः । यसेतां । यसु
अदन इत्यस्य लोट्यातामि रूपं । पादादित्वादनघातः । आतामो लसार्वधातु-
कस्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि रूपं । आगमा-
भावः । सहशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति
कज्प्रत्ययः । समानश्च दृग्दृश्वतुष्विति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना डीप् । तस्य

पिस्त्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अङि । अद भक्षण इत्यस्य लोट्यदृदिताच्छपो
लुक् । हुल्भ्यो हेधिरिति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
धापृवस्यज्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिगस्त्रे ब्रह्मणा त इत्यारंभणीया ।
सूचितं च । ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरु नो लोकमनु नेपि विद्वान् । आ० १.४.१ इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादे आशू ।

स्थिरं रथं मुखमिन्द्राधितिष्ठेन्प्रज्ञानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशू इति ।

स्थिरं । रथं । मुखं । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽज्ञानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यो सधमादे । माद्यंति योद्धारोऽचेति
शब्दो युद्धं । सहमादः सधमादः । तस्मिन्युद्धे सखाया समानप्रमिद्धी अत एवाशू
प्रगमनोपेती ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि ।
स्थिरं सुहृदं मुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि ।
प्रज्ञानन्नित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरीणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनज्मि ।
युजेर्लटि रूपं । निघातः । सधमादे । मदी हर्ष । अधिकरणे घञ् । सध मादस्थ-
योऽहंसीति सहस्य सधादेशः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथं । अधिगीड्स्थासां
कर्मेति कर्मसंज्ञा । मुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । कृदन्तरस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन् यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते । अरं । सुतेभिः । कृण्वाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां मेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये
अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभि-
रभिषुतैः शश्वतैः तवारं पर्याप्तं कृण्वाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म

इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बहूनन्यानातिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥
 वीतपृष्ठा । वी कात्यादिभु । अस्मात्कृत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 रीरमन् । रमु क्रीडायामित्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । न माझोग इत्यङ-
 भावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेल्लोङि रूपं । गतिर्गङ्गाङिति पूर्वस्य निघातः ।
 कृण्वाम । कृणोतेल्लोङि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तदशे वर्गः ॥

तवायं सोम इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । तवायं
 सोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा मृक्ते षष्ठी ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिषा निषद्या दधिष्वेमं जठर इदुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत् । तमं । सु । मनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । नि । सद्य । दधिष्व । इमं । जठर । इदुं । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अयं सोमस्त्व त्वदर्थमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि ।
 आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि ।
 पिब । बर्हिषि प्रवृद्धेऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्येदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर
 आदधिष्व । धारय । यथा नाभेरधस्तान्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा
 गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. । इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्भिन्नरूपं वा
 तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोङि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं ।
 उञ्छदित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोङि रूपं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेत्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । लिट्स्वरः ।
 दधिष्व । दधातेल्लोङि छंदस्युभयथेति षास आर्द्धधातुकत्वादिडागमः । प्रत्यय-
 स्वरः । इदुं । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारदेशः । निदि-
 त्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अक्षवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्से पुरुषाका वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णे। ते। बर्हिः। सुतः। इंद्र। सोमः। कृताः। धानाः। अन्नवे। ते। हरिः। भ्यां।
तत्। औक्से। पुरुः। शाकाय। वृष्णे। मरुत्वते। तुभ्यं। राता। हवीषि ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णे। विस्तृतं। तथा सोमश्च त्वदर्थं सुतः।
अभिषुतः। ते तव हरिभ्यामन्नवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः। संपादिताः।
तदोक्से। तद्बर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै। पुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा
बहुसहायाय वृष्णे। कामानां वर्षिचे मरुत्वते। मरुत्से देवविशः। तद्वते। एवंभूताय
तुभ्यं हवीषि सोमाज्यादीनि राता। अस्माभिर्दत्तानि। तानि सेवस्वेति भावः॥
स्तीर्णे। स्तृज् आच्छादन इत्यस्य ऋत इडातोरितीत्वं। रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं।
प्रत्ययस्वरः। अन्नवे। अद् भक्षण इत्यस्मान्नुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। निःस्वरः। तदोक्से।
बहुप्रीही पूर्वपदस्वरः। पुरुशाकाय। शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ्।
चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं। कृदुत्तरपदस्वरः। मरुत्वते। तसौ मत्वर्थ इति
भसंज्ञकं तकारस्य जत्वाभावः। प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः।
राता। रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः। प्रत्ययस्वरः॥

॥ अथाष्टमी ॥

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमंतमक्रन्।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्याऽअनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमं। नरः। पर्वताः। तुभ्यं। आपः। सं। इंद्र। गोभिः। मधुऽमंतं। अक्रन्।

तस्य। आऽगत्या। सुऽमनाः। ऋष्व। पाहि। प्रऽजानन्। विद्वान्। पथ्याः। अनु। स्वाः॥ ८ ॥

हे इंद्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वता यावाण आपश्चैते सर्वे संभूय
तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमंतं माधुर्योपेतं समक्रन्। सम्यगकार्षुः।
ऋष्व दर्शनीय हे इंद्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्मभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः
पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीरन् प्रजानन् त्वमस्य पाहि। इमम-
भिषुतं सोमं पिब ॥ अक्रन्। करोतेर्लुङि रूपं। निघातः। आगत्य। गमेत्यपि
रूपं। लिःस्वरः। पाहि। पातेर्लोङि रूपं॥

॥ अथ नवमी ॥

याँ अभजो मरुतं इंद्र सोमं ये त्वामवर्धन्मन्त्रैर्व्याख्याते।

तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्या सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । अ॥ अभजः । मरुतः । इंद्र । सोम । ये । त्वां । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।
तेभिः । एतं । सऽजोषाः । वावगणः । अग्नेः । पिब । जिह्या । सोम । इंद्र ॥ ९ ॥

हे इंद्र यान्मरुतः सोमे सोमपानविषय अभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इंद्र एवंविधैस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिषुतं सोमं वावगणः कामयमानस्त्वमग्नेराहुत्यधिकरणभृतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वेयं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । इंद्रस्युभयप्रेति ऋगर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावगणः । वग कान्तावित्यस्य यङुकि चानणि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इंद्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्या यजत्र ।
अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥
इंद्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्या । यजत्र ।
अध्वर्योः । वा । प्रयतं । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञं । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इंद्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । बलादपहत्य सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा पिब । यजत्र यष्ट्येन्द्राग्नेर्ज्वालारूपया जिह्वया वाहुतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । क्यध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः । प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शकृ शक्ती । स्फायितं चीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिहमीत्यादिना तन् । नित्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसाती ।

शृखंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसाती ।

शृखंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्यातां ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इमामू ष्वित्येकादशर्चं सप्रमं सूक्तं चैष्टुभैमद्रं । अचानुक्रमणिका । इमामू षूपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्देहेच्छस्यमानेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितमिमामू ष्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वच । आ० ५. १६. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्विच्छंति त्वा । आ० ७. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदृतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवंति रद्यांति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण भ्रियते धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा । इमामिमं सोममिमां स्तुतिं वा सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुष्टु संपादय । तथा स इन्द्रः सुते सुते सोमेऽभिषुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिर्वावृधे । वर्धते । य इन्द्रो महद्भिः कर्मभिरसुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धोऽभूत् । स इन्द्र इति पूर्वणान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । धाः । दधातेऽछादसे लुङि रूपं । निघातः । शश्व शश्वत् । नित्यवीप्सयो-
रिति द्विवचनं । यादमानः । टुयाचृ याज्जायां । शानचि रूपं । चकारस्य दका-
रच्छादसः । वावृधे । वृधु वर्धन इत्यस्माद्धिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः
संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्येतस्य नद्यादित्वाह्युट् । लिट्स्वरः ।
मुश्रुतः । श्रु श्रवण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा ।
सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णे अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान्प्रति पू गृभायेन्द्र पिव वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विहायाः ।

प्रयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिव । वृषधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्मा-
भिल्लेभिताः । वृषपर्वा । वृषाणः फलस्य वर्षकाः पर्वणि कालावयवा वर्षाद्या
यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्था-
नर्थिभ्य इति विहाया महान् । तादृश इन्द्रो येभिर्येन्द्रैः सोमैर्ऋभुर्दीप्नो वर्तते हे
इन्द्र त्वं प्रयम्यमानान् प्रकर्षण मन्त्रैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुष्ठु प्रतिगृ-
भाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य वृषभिर्यावभिरभिषुतं वृष्णः स्वर्गा-
दिफलवर्षकमिमं सोमं पिव ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । कृप् । कालाध्वनोर-
त्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिवशब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः ।
विदू लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः ।
ओहाक् त्यगे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिणकृतो-
रिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गृभाय । ग्रह उपादान
इत्यस्य लोटि हौ आप्रत्ययस्य छंदसि शायजपीति शायजादेशः । हयहोर्भ इति
भत्वं । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिवा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च ।
पिवा वर्धस्व तव घा मुतास इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

पिब॒ व॒र्धस्व॒ तव॒ घा सु॒तास॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॒ ।

यथा॑पि॒बः पू॒र्य्यो इन्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या न॒वी॒यान् ॥ ३ ॥

पि॒ब । व॒र्धस्व । तव॒ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॒ । सोमा॑सः । प्रथ॒माः । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॒बः । पू॒र्य्यान् । इन्द्र॒ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ । अ॒द्या । न॒वी॒यान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र उमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभिनवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्य्यान्पुरातनान्सोमान्यथा त्वमपिब एवैवमद्याधुना पन्यः स्तुत्योऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्सोमान्पाहि । पिब ॥ पिब । पातेर्लोति रूपं । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथा-योगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्याध्यादित्वाद्यत् । यतोऽन्ताव इत्याद्युदात्तत्वं । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

म॒हाँ अम॑चो वृ॒जने॑ वि॒र॒ण्यु॒ग्रं श॒वः प॒त्यते॑ धृ॒ष्णवो॑जः ।

नाहं॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नेन॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑ममंदन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑चः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒ण्णी । उ॒ग्रं । श॒वः । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अ॒हं । वि॒व्याच॑ । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रिः अ॒श्वं । अम॑दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिंद्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलीपलक्षितं युद्धेऽमचः शत्रूणामभिभवितात एव विरणी विरपणणीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्योयमुद्गुणं शवो बलं धृष्णु धर्षणणीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिंद्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । चनेत्यप्यर्थः । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्चमिंद्रममंदन् । अमादयन् । तदा तमेन द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षिय-

अस्मिन्निन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । विरष्णी । रप लप व्यक्तायां वाचि । श्रौणा-
दिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरष्णाः स्तोतारः । तेऽस्य संतीत्यत इनिः ।
यद्वा विविधं रपणं विरष्णं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । असिगृधिधृषिक्षिपेः कृप्रत्ययः । रषाभ्या-
मिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि लिट्भ्यासस्योभयेषामित्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादि-
त्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

महौ उयो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इंद्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायंते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् । उयः । ववृधे । वीर्याय । संऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इंद्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायंते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान्युद्धर्मेणि बलवानुग्रः शत्रूणां भयंकर इंद्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे ।
वर्धते । वृषभः फलस्याभिवर्धको भगः सर्वभजनीयः स इंद्रः काव्येन । कवयः
स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे । संगच्छते । तादृशस्यास्येन्द्रस्य
गावो वाजदाः क्षीरादिलक्षणाक्षप्रदाः प्रजायंते । तथास्य पूर्वीर्वह्यस्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायंते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिटि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं
वीर्यं । भवे छंदसीति यत् । वीरवीर्या चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापि-
तत्वात्तित्स्वरितः । समाचक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वपदस्य गतेर्नि-
घातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् यञ् । जित्वादुपधावृद्धिः ।
जित्स्वरः । वाजदाः । ददातिरातोऽनुपसर्गे कः । जायंते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनञ्जितीनन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादादुदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र यत्सिंधवः प्रसवं यथायन्नापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतः सिंधुः सरसो यथायन्नापः सोमः पूरति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र। यत्। सिंधवः। प्रऽसवं। यथा। आयन्। आपः। समुद्रं। रथ्याऽइव। जग्मुः।
अतः। चित्। इंद्रः। सदसः। वरीयान्। यत्। ई। सोमः। पृणति। दुग्धः। अंशुः ॥ ६ ॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं। प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः। तमनुसृत्य
यद्यदा प्रायन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महान्तं समुद्रं रथ्येव रथिन
इव जग्मुः। प्रीणनार्थं गच्छन्ति। तद्वत् अतश्चित्सदसोऽस्मादप्यंतरिक्षादसाविंदो
वरीयान्। उरुतरः खलु। यदी यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोऽंशुर्लताखंडरूपोऽल्पः
सोमः पृणति प्रीणयति। यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं
प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽंशुभृतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रीणयति ॥ प्रसवः। सुवतेः
कर्मण्यप्। यथादिस्वरः। आयन्। अयतेर्लङि रूपं। यद्योगादनिघातः। रथ्येव।
रथस्येमे रथ्याः। रथाद्यदिति यत्। सुपां मुलुगिति सुपो डादेशः। तिप्स्वरितः।
इवेन विभक्तेरलोपः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जग्मुः। गमेर्लिटि रूपं। गमहनेत्या-
दिनोपधालोपः। निघातः। वरीयान्। उरुणच्छादीयमुनि प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः। निच्चादाद्युदात्तः। पृणति। पृण प्रीणने। तुदादिः। यद्योगादनिघातः।
दुग्धः। दुहेः क्तः। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। दादेधातोर्घ इति हकारस्य घत्वं।
ऋषस्तथोर्धोऽधः। प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समुद्रेण सिंधवो यादमाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतः।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिचर्मध्वः पुनन्ति धारया पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण। सिंधवः। यादमानाः। इंद्राय। सोमं। सुऽसुतं। भरंतः।

अंशुं। दुहन्ति। हस्तिनः। भरिचैर्मध्वः। पुनन्ति। धारया। पविचैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण। सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः। तेन यादमा-
नास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्या यथा तं पूरयन्ति तद्वद्धस्तिनो
हस्तवंतोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुषुभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं
दुहन्ति। लताखंडमभिषुखन्ति। तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पविचैः
पावनैर्भरिचैः। तैर्मकरणाथं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः। तैर्मध्वो माधुर्यो-
पेतान्ते भान्पुनन्ति। शोधयन्ति ॥ समुद्रेण। समुत्पूर्वाह्वतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
ङः। डिच्चाटिलोपः। यद्वा उन्दी क्लेदने। संपूर्वस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्।

किञ्चादुपधालोपः । उभयञ्च प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । दुयाचु याज्ञायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । दुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादशिचादिभ्य इचोच्चावितीचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूञ् पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समी विव्याच सवना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृचं जघन्वाँ अवृणीत सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तच्च दृष्टान्तः । हृदा इव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरुणि सवना चीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्वाश विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यन्दिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्ष । ऋषिकुषिणुषिभ्यः क्सिः । उ० ३. १५३. । कुषत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ना । अद् भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । • वृचं । न लोकाय्येति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः क्साविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृङ् संभक्ताविस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

आ तू भर माकिरेतत्परि षाञ्चिन्ना हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इन्द्र यत्ने माहिर्न दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्च प्र यंधि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विञ् । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिर्न । दत्तं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यंधि ॥ ९ ॥

हे इंद्र तु क्षिप्रं धनमाभर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परिष्ठात् ।
 प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिः त्वमस्य धनस्य स्वामिनं
 विद्महि । जानीमः खलु । ते तव माहिनं मंहनीयं यद्दत्तं धनमस्ति हे हर्यश्च
 तद्धनमस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ ॥ तु । ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर ।
 भरतेर्लोऽटि रूपं । माकिः । निपातः । स्थात् । निपातः । लुङि रूपं । उप-
 सर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लोऽटि विदो लटो
 वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । वसुपतिं ।
 पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं । महेरिनण चेतीनणप्रत्ययः ।
 णिच्चादुपधावृद्धिः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । सेहिः । तस्य वा छंदसीति पितृस्य विकल्पितत्वादचा-
 डिच्चादङितश्चेति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मे प्रयंधीत्येषा । गृ० सू० १. १५. । यद्यपि सा निर्दहे-
 दिति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वान्नोक्तदोषः ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन् ऋजीषिन् इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छ्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । श्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन् ऋजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभ-
 जनीयतया वरणं यस्य तत् । भूरर्भूरि बहु रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे
 अस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः
 संवत्सरान्धाः । देहि । शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं श्वतः । श्व-
 दिति बहुनाम । बहून्वीरान्पुचान्देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसे-
 प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । श्वतः । दु ओश्चि गतिवृद्धोः । अस्मात्संश्वहेहदित्यादिना
 अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

॥ अथैकादशे ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुयमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तं । उयं । उतये । समत्ऽसु । घ्नन्तं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये विंशे वर्गः ॥

वार्चहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गायत्रमंत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिगस्त्रे वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं गंसनीयं । तथा च सूचितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. । इति ॥ महाघ्नते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंचमारण्यके सूचितं । वार्चहत्याय शवसे इत्युत्तमामुद्धरति । ऐ० आ० ५. ११. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामिः स्तौति । हे इन्द्र वार्चहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हनस्तोऽचिखल्लोः । पा० १. ३. ३२. । इति तकारः । जित्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्माद्भावे शकिसहोश्चेति यत् । संहितायां सहेः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०९. । इति षत्वं । दीर्घश्छांदसः । वर्तयामसि । वृत्तु वर्तन इत्यस्य ण्यंतस्य मस इदंतो मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्रं । कृण्वन्तु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहंति यज्ञियां
धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं
मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मा-
स्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः । खस्ये-
नादेशः । चक्षुः । चक्षेः शिञ्चेत्युसिप्रत्ययः । शिञ्झावात् ख्याजादेशभावः । निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । आमंश्चि-
तस्याविद्यमानवर्त्तेन पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । वह प्रापणे ।
संश्रद्धेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां
तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यं । तस्मिन्युद्धेऽस्माकमुपस्थिते सति ते
तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि
विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे ।
ई कांत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्वहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धा-
मभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृतश्चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफ-
लसंपादनेन धारकस्येन्द्रस्य । यद्वा । आकृषंति सर्वमनेनेति चर्षणि बलं । तद्वा-
रकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । पुञ् स्तुतौ । कर्मणि क्तः ।
याथादिस्वरः । संहितायां स्तुतस्तोमयोऽहंसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजा-
यामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः । चर्षणीधृतः । कृष आकृषणे । कृषेरादेश्च

चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष विलेखने ।
कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धृ धारणे । क्षिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रं वृत्राय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इंद्रं । वृत्राय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृत्राय हंतवे वृचनामकमसुरं हंतुं भरेषु युद्धेषु वाजसातयेऽन्नोपल-
प्तिधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहृतमिंद्रं बलवंतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं
विश्वामिचोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं ।
हंतवे । हंतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य
लट्युत्तम इटि रूपं । निघातः । वाजसातये । मननं सातिः । वाजस्य सातिर्वा-
जसातिः । दासीभारादित्वान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृत्राय हंतवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । ईमहे । शतक्रतो । इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृत्राय । हंतवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु ग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय
हंतवे वृचं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहिचलिपतिभ्यो
यदंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः
संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतुतृषु श्रवःसु च । इंद्रं साष्ट्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतुतृषु । श्रवःसु । च । इंद्रं । साष्ट्व । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तयेष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतना-
नामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे च पृतुतृषु पृत-
नासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान्
साष्ट्व । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः

तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्य एयंतस्य अचो यत् । पृत-
नानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृत्सुतृषु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मां-
स्पृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभ्रमे । ताच्छीलिकः क्षिप् । ज्वरत्व-
रेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुच्चर-
पदस्वरः । साक्ष्व । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
ढत्वकत्वे । दीर्घः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिगस्त्रे शुष्मिन्तमं न ऊतय
इति तृचो विकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आयंत इव
सूर्ये । आ० ९. ४. इति ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्र । सोमं । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवतं द्युम्निनं दीप्ति-
मंतं । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरण-
शीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं
सोममृतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अत्रागत्य पिव ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः
पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
निघातः । जागृविः । क्षिन्प्रत्ययांतः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचसु । इंद्र । तानि ।
ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हे इंद्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येषु या यानींद्रियाणि रूपयहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि
तानींद्रियाण्यहमावृणे । संभजे । यद्वा पंचजनेषु निषादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु
यानींद्रियाणि सामर्थ्याणि तानि त्वदीयाणां वृणे ॥ इंद्रियाणि । इंद्रियमिंद्र-

त्तिंगमिंद्रहृष्टमिंद्रमृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदक्षमिति वेति घच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातना-
दंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अगन्निद्रं अवीं वृहद्युष्मं दधिष्व दुष्टरं । उन्ने शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । अवीः । वृहत् । युष्मं । दधिष्व । दुष्टरं । उन्ने । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृहन्महत् अवीः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नमगन् । त्वां गच्छतु ।
त्वं दुष्टरं दुष्टरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं युष्मं धनं दधिष्व । अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु
ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् ।
गमेर्लोङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हल्ङादिना तिलोपः । मो नो धातोः ।
अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि छंदस्युभयथेति थासं आर्द्धधातुकत्वादि-
डागमः । निघातः । दुष्टरं । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं ।
लित्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इन्द्र अर्वावतोऽर्वाचैर्जातः पादेषात् अथो अपि च पराव-
तोऽतिदूरादेशान्नोऽस्मानभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । अद्रिवः । अस्ति भक्षयति
शन्तित्विर्वज्रः । तच्चन् हे इन्द्र ते तव य उ लोक उन्नमो लोकोऽस्ति ततस्त-
स्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपार्थिवगहि । आगच्छ ॥ गहि ।
गमेर्लोङि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ।
अद्रिवः । मतुवसो रुरिति रुः । ततः । पंचम्यास्तसि ति तसिल् । लित्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । अभि तष्टेव दश प्रजा-
पतिः स विश्वामित्रो वाच्यो वा ह्यौ वा तौ न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोचः

प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य मूक्तस्य
ऋषी इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः
पक्षः । चिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकं
मूक्तं । मूचितं च । उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये । आ० १. ४. इति ॥ एवं
सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्मूक्तं ॥

॥ अथ तस्मिन्सृक्ते प्रथमा ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि संहृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽडव । दीधय । मनीषां । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संहृशे । सुमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतर्मनीषामिन्द्रविषयां स्तुतिमभिदीधय ।
सर्वतो दीप्तां कुरु । तच्च दृष्टांतः । तष्टेव । यथा तष्टा तष्टाणेन काष्ठं संस्करोति
तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवानत्यो नाश्व इव जिहानः कर्मणि
प्रवर्तमानः पराण्युत्तमानि प्रियाणीन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा पराण्युत्तरेष्वहःसु
क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं
कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयमगमन् ते कवयः । तान् संहृशे संदृष्टुमिच्छामि ।
उक्तार्थं ब्राह्मणं । अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभि-
वक्तव्यं रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि
तान्येव तदभिमर्मृशतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्मात्लोकात्स्वर्गो लोक-
स्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संहृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वं
प्रेतास्ते वै कवयस्तामेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. इति ॥ तष्टेव । तष्टू
त्वष्टू तनूकरण इत्यस्य तृनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनये रित्य-
स्यांतर्भावितरण्यस्य लोटि शपो बहुलं छंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । सुधुरः । आद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जिहानः । ओहाङ्
गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्ता-
त्वादिदित्याद्युदात्तत्वं । मर्मृशत् । मृश आमर्शन इत्यस्य यङुकि रुयिकी च

लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदंताच्छतरि रूपं । नाभ्यस्ताच्छतरिति नुमभावः ।
अभ्यस्तस्वरः । संहणे । हशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे हणे विख्ये चेति केन्प्रत्यया-
तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदन्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच
प्रजामेधयोरित्यसिचप्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृतः सुकृतस्तद्वत् द्यां ।
इमा उ ते प्रण्योऽवर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मणि गमन् ॥ २ ॥
इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनां । मनःऽधृतः । सुऽकृतः । तद्वत् । द्यां ।
इमाः । ऊं इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु । धर्मणि । गमन् ॥ २ ॥

उतेत्यामंत्रणे । हे इंद्र कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म ।
केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ ।
ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव सुकृतः शोभनकर्माणः संतो द्यां
दिवं तद्वत् । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्मिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रण्यः प्रणीय-
माना मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयंत्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः
स्तुतयो नु क्षिप्रं गमन् । त्वां गच्छंतु । उ सर्वत्र प्रसिद्धयर्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ क्षीप्ता-
यामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच्छः । तस्य डिच्चाङ्गिह्रिज्यादिना संप्रसारणं । निघातः ।
प्रण्यः । णीञ प्रापण इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादियडादेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ।
गमन् । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ऋडिच्चाङ्गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नि षीमिदत्र गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समंजन् ।
सं मात्राभिर्ममिरे येमुरुवीं अंतर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥
नि । सी । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सं । अंजन् ।
सं । मात्राभिः । ममिरे । येमुः । उवीं इति । अंतः । मही इति । समृते इति संऽचृते ।
धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

अच भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमित् सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्या समंजन् । ओषधीभिः पृथिवी देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते माचाभिः । मीयंते मांतीति वा माचाः शिलोच्चयाः । ताभिर्माचाभिः संममिरे । ते रोदस्या-वियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महत्या ते द्यावापृथिव्या येमुः । विष्टंभकेनांतरिक्षेणांतरुदयच्छन् । तथा धायसे तयोर्धा-रणार्थमंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः । अंजन् । अंजू व्यक्तिमन्त्राण्यतिष्वित्यस्य लङि श्मोर्लोपः । निघातः । मा-चाभिः । मा माने माङ् माने वा । हुयामेत्यादिना चन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येमुः । यम उपरम इत्यस्य लिट्युमि रूपं । तिङुत्तरत्वादनघातः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छ-दसीत्यमुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तृवृणो अमुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । अमुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठंतमिदं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्तीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिदंश्चरति । सर्वत्र वर्तते । वृणः कामानां वर्षि-तुरमुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानंतर्यामितयेत्यमुरः । तस्येदं तत्तादृशमनुभू-तपूर्वं नाम । नमयति सर्वान् शत्रूनिनामिनाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वेर्नम-स्क्रियत इति नामेदंशस्य शरीरं कर्म वा । महदाश्चर्योपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इंदो वरुणात्मनामृतानि जलान्यातस्थौ । अधि-तिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधांतुकस्वरे धातु-

स्वरः । नाम । णमु प्रह्व इत्यस्मान्नामन्सीमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन
निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । तस्यै ।
तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अमृतं पूर्वीं वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः संति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथै ॥ ५ ॥

अमृत । पूर्वीः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । संति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रं । राजान् । प्रदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिन्द्रोऽमृत । अपः ससर्ज ।
पूर्वीर्बह्व इमा अनेन सृष्टा आपोऽस्य शुरुधः संति । शुचः पिपासाय रोध-
यिष्ठो भवन्ति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानाविन्द्रावरुणौ
प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुर्धीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं
धनं दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ अमृत । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य
लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्यशब्दादीयमुनि ज्य चेति ज्यादेशः ।
ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । निह्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः ।
नपाता । नभ्राणनपादिति निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । आमंचितत्वान्निघातः ।
धीभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । राजाना । आमंचितत्वान्निघातः ।
दधाथे । दधातेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये त्रयोविंशे वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

चीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमच मनसा जगन्वान्वते गंधर्वा अपि वायुकेशान् ॥ ६ ॥

चीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यं । अच । मनसा । जगन्वान् । वते । गंधर्वान् । अपि । वायुऽकेशान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविन्द्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजनीयैः

सोमादिभिः पूर्णानि चीणि सदांसि सवनानि परि भूषयः । सर्वतोऽलंकुरुषः । हे इंद्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावनायां । यतोऽहमत्र व्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चलनरश्मीन् गंधर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजान् मनसापश्यं । ते च स्वानभ्राजादयस्तत्त्रिरीयके स्पष्टमभिहिताः । स्वानभ्राजाघोरे बंभारे हस्त सुहस्त कृणानो । एते वः सोमक्रयणास्तान्नक्षध्वं मा वो दभन्निति ॥ भूषयः । भूष अलंकार इत्यस्य लटि रूपं । अपश्यं । हशिर प्रेक्षण इत्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः क्सौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वाद्भेदभावः । मो नो धातोर्धोश्चेति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृञ् धारण इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृजो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तदिद्व्यस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सकम्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ १ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सकम्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यं । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥ १ ॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्येन्द्रस्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्व्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकम्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यन्नूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयन्त अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावंतः संतोऽस्मिन्निदे रूपं स्वं स्वं रूपं निममिरे । इयन्नया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सकम्यं । युजिरुचितिजां कुश्वेत्यच चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मैकप्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्रः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यं । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. इति यत् । तित्स्वरितः । रूपं । रूप अपक्रियायां । एयंतः । लघ्वशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः । उ० ३. २८. इति पप्रत्ययांतत्वेन नि पातनात्पकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तदिद्वस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि ववे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययी । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वऽइन्वे । अपिऽइव । योषा ।
जनिमानि । ववे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽंतर्यामितया प्रेरयितुरस्येन्द्रस्य मे मम हिर-
ण्ययी सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां
दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती गोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् विश्वमिन्वे
सर्वस्य संतर्पयिष्या रोदसी द्यावापृथिव्यावा ववे । स्तुकीयतया सर्वतो वृणुते ।
तत्र दृष्टांतः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्य-
पत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययी । हिरण्यस्य विकारार्थं
मयद्वैतयोरिति मयट् । ऋग्व्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निपात-
नान्मयटो मकारलोपः । टित्त्वाटिट्ठाणजिति डीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम
गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । श्रयतेर्लङि बहुलं
छंदसीति णपः श्रुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदित्त्वानुम् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतेर्मि-
श्रीभावकर्मणो वृत्तवदिहनिकमिकपियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । ग्रामादित्वा-
दाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामिमनिद्वितीमनिप्रत्ययो
भूतकाले । निच्चादाद्युदात्तः । ववे । वृज् वरण इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यद्देवीं स्वस्तिः परि णः स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवं । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । देवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इंद्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य स्तोतुर्महस्तादृशं श्रेयः साधयः । साधययः ।
 कीदृशं तदित्यत आह । यैहवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं ।
 किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रक्षकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो
 देवा गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः ।
 तस्युषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि कृतानि कर्माणि
 पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौ
 द्विवचन इति युवादेशः । डेप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयः । साध
 संसिद्धावित्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपं । बहुलमन्यत्रापीति णेलुक् । निघातः ।
 दैवी । देवाद्यजत्रावित्यजप्रत्ययः । जित्स्वरः । स्यातं । अस्तेर्लिङि रूपं । गोपा-
 जिह्वस्य । गुप् रक्षण इत्यस्यायप्रत्ययांतस्य क्लिप्तोलोपयलोपयोः कृतयो रूपं
 गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्युषः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्सौ
 वस्वेकाजाङ्गसामिति प्राप्स्येष्टः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति
 संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति ।
 हशिर् प्रेक्षणे । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।
 शूरान्गुह्ययै समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १० ॥
 शुनं हुवेम । मघऽवान् । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातो ।
 शूरान् । गुह्यं । उग्रं । समत्सु । घ्नन्तं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ १० ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । त्रैवेदं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं
 वैश्वामित्रं चैष्टुभमैन्द्रं । इंद्रं मतिर्नवेत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमंतथा जिगाति ।
 या जागृविर्विदधे शस्यमानेन्द्र यत्ने जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इंद्रं । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिं । स्तोमऽतष्टा । जिगाति ।
या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इंद्रं । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो वच्यमानोच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोम-
कारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिनं त्वामच्छाभिलक्ष्या
जिगाति । समंताद्गच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं
कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोत्रं मत्तो जायते
तद्विद्धि । जानीहि । तस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्लिबु-
दात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पह्नोमासित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभा-
वश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । तष्टू त्वष्टू तनूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुतौ छंदसीति जुहो-
त्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । यद्भृक्षयोगादनिघातः । विद्धि । विद्. ज्ञान इत्यस्य लोटि हेर्हुत्भ्यो
हेर्धिरिति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दिवश्चिदा पूर्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्या पूर्वं भवोषः कालसंबन्धिन्या जा-
यमाना या स्तुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः
स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याण्यर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि यो-
ग्यतया तेजांसि वसानास्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा
पुरातनी सती धीस्तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्लिप् । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जेर्णिलुक्चेतुनन् । नित्स्वरः । सनजा । जनैरन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पि. शब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति
यत्प्रत्ययः । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । यतोऽनाव ह्याहुदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यमा चिदच यमसूरः जिह्वाया अयं पतदा तस्यात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अच । यमऽसूः । अमूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्यात् ।

वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोऽभि-
मानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनावचोषःकालेऽमूत । अश्चिनोस्तच
शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चंचलमास्थाडि । तिष्ठति
खलु । तमोहना तमसो हंतारौ तपुषः । तपत्यस्मिन्सूर्य इति तपुर्देवसः । तस्य
बुधे मूल एता एतावागतौ मिथुना परस्परं संगतौ तावश्चिनौ जातोत्पन्नानि
वपूंषि । उष्यंते निधीयंत इति वपूंषुषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्मा-
णि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । षूः प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य क्तिप् । कृदुत्त-
रपदस्वरः । अमूत । तस्यैव धातोर्लङ् आदित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् ।
पतु गतौ । शतुर्लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्यात् । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि-
रूपं । हियोगादनिघातः । वपूंषि । दुवप् वीजसंताने । अतिपृवपियजितनिधनि-
तपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निच्चेत्युक्त्वादाद्युदीत्तः । सचेते । षच २५४१२ इत्यस्य
लटि रूपं । तपूंषि । तप संतापे । अतिपृवपीत्यादिना उमिः । बुधे । बन्ध बंधने ।
बंधेर्ब्रधिवुधी च । उ० ३.५. । इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशो धातोः ।
प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां हंहिता माहिनावानुज्ञोचाणि समृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । हंहिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोचाणि । समृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र सचे प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽगिरसो गोषु पणिभिरपद्वतेषु योधा
योद्धारो वर्तते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत

आह । माहिनावान्महिमोपेतो दंसनावान्वृचहननादिकर्मवानिन्द्र एषामंगिरसां
 हंहितानि समृद्धानि गोत्राणि गवां वृन्दान्युत्समृजे । तेभ्योऽंगिरोभ्यो ददौ ॥ नि-
 दिता । निदि कुत्सायामित्यस्य तृचि रूपं । मर्त्येषु । वस्वादित्वात्सृष्टिर्हिते यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । योधाः । युध संप्रहार इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । हंहिता ।
 हह हहि वृद्धावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् । महेरिनएचेतीनणप्रत्ययः ।
 तदस्यास्तीति मनुष्यं । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मर्तो बह्वचोऽनजिरादीना-
 मिति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे खलंगीरथादित्यनुवृत्ता-
 विनिवृत्तकठञ्चश्चेति गोशब्दात्तत्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । समृजे । मृज विसर्ग इत्यस्य
 लिटि रूपं ॥

दणपेये निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यचेत्येषा । सूचितं च ।
 सखा ह यच्च सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानीययोराद्ये । अ० ९. ३. इति ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते पंचमी ॥

सखा ह यच्च सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दणभिर्दणग्वैः सूर्यं विवेद तमसि श्लियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यच्च । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञा । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इन्द्रः । दणऽभिः । दणऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । श्लियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानैः सत्वभिरिन्द्रमभितः सीदद्भिर्नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृ-
 तयोऽंगिरसः केचिन्नव मासान्सचमनुषाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुषा-
 येति । तच्च ये नव मासान् सचमनुषाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः
 सत्वभिरंगिरोभिः सखा समानख्यान इन्द्रो यच्च यस्मिन्विले पणिभिर्निरुद्धा गा
 अभिलक्ष्याभिज्ञा अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निद्रस्तत्रच
 विले दणग्वैः । ये दण मासान्सचमनुषाय लब्धफला उदतिष्ठन्ते दणगवाः ।
 दणभिर्दणसंख्याकैरंगिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तिन्यंधकारे श्लियंतं नि-
 वसंतं सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा
 अभिलक्ष्याभिर्नवग्वैः प्रादादिति भावः ॥ सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त
 इतीणप्रत्ययः । डिञ्च । समानस्य छंदसीति समानस्य सभां वः । उदात्त इत्युक्तेन
 सामार्थ्यादुपपदस्येति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको इप्रत्ययः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । प्रसंभ्यां जानुनो जुरिति विधीयमानो जुरभे-
रुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट् विशरणगत्यः दनेष्वित्यस्मात्प्र ईरस-
द्योस्तुट् चेति कृतिप्रत्ययः । तुडागमः । निह्वादादुदात्तः । अनुगमन् । गमेः
शतरि बहुलं छंदसीति शपो लुकि कृते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिस-
मासः । शतृस्वरः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्मात्त्रिंशति लिटि रूपं । क्षियंतं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पञ्चद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इंद्रः । मधु । संभृतं । उस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अपऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणाऽवान् ॥ ६ ॥

इंद्र उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्साविषयां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं
मधु क्षीरादि विवेद । अज्जामीत् । ततस्तदर्थं पञ्चत्पादयुक्तं शफवत्सुरोपेतं गोधनं
विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी ।
पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानौदार्य-
वान्समर्थः स इंद्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वंतरिक्षे गूढं
गूढचारिणं मायिनमसुरं दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अग्रहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके
। २. ६. ३. । श्रुधि हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्येतत्सम्यगभ्यधायि । उस्त्रियायां
प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद ज्ञाने विट् लाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप् उदात्तत्वं ।
नमे । णमु प्रहृत्य इत्यस्य लिटि रूपं । द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र
द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गुहू संवरण इत्यस्माच्छंसिगुहिदु-
हिभ्यो वेतिवक्तव्यमिति क्यप् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दक्ष वृद्धौ । दृदक्षिभ्यामिन्न-
तीनप्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत् इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रेः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपावृत्तादेर्विजानन् प्रादुर्भवन् । वृत्तं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरिताद्व्यवहारे दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीके भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुन् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विज इमाः स्तुतिलक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्ध संभक्तावित्यस्य लङि रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषाद्विभाषा । पा० ५.४.१५४. इति कप्प्रत्ययः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात्पचाद्यचि परादिच्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अन्तु ष्यादरे स्याम दुरितस्य भूरेः ।

भूरिं चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अन्तु । स्यात् । आरे । स्याम । दुःइतस्य । भूरेः ।

भूरिं । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपा० पारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायग्निहोत्रादिकर्मकर णाय रोदसी द्यावापृथिव्यावनुष्ठात् । अन्तुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरेः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्यारे दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्समृद्धियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अथ योग्यतयाध्याहारः ॥ स्यात् ।

म० ३. अ० ४. सू० ४०.]

॥ तृतीयोऽष्टकः ॥

८११

अनेतिङि रूपं । संहितायामनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भावेतिह्यपर इति
षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लाज हिंसादाननिकेतनेषु । शंतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृहि वृद्धावित्यस्य भाव औणादिको युप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शूनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ९॥
शूनं हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । मृतये । समत्सु । घंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ९॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षड्विंशे वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्रुद्रसधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इंद्र त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्र्यमैंद्रं । तथा चानुक्रांतं । इंद्र
त्वा गायत्रं हीति ॥ अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिषस्त्व इदं सूक्तं । सूचितं
च । इंद्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने
ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य
। आ० ५. ५. । इति ॥

॥ तथैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्र त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अंधसः ॥ १ ॥

इंद्र। त्वा। वृषभं। वयं। सुते। सोमे। हवामहे। सः। पाहि। मध्वः। अंधसः ॥ १ ॥

इंदौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतींद्रः । यद्वा इदं सर्वं उपसृष्टं त्रीतींद्र-
तींद्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इंद्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते
सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्धलक्षणं
सोमं पाहि । पिब । इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच । इंद्र इरां हणातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ
रमत इति वेद्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समंधंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति । यच्च
यच्च योऽर्थोऽनुगुणस्तच्च सोऽर्थः स्वीकार्यः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इदं ब्रह्म
साक्षात्पश्यतीतींद्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्य-
दिदमदर्शमिती ३ । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । तै० आ० २. २३. । इति ॥ इंद्र । इदि परमैश्वर्यं
इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयत इति । इंद्रशब्द उपपदे रमतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
उः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्माहजेंद्राय इत्यादिना रन्प्रत्य-
यांतत्वेन निपातितः । एवंमेतानि निर्वचनानि दृष्टव्यानि । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं ।
हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे लटि रूपं । मध्वः । मधुशब्दः फलि-
पाटीत्यादिनोन्प्रत्ययांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । अंधसः । अदेर्नुम् धश्चेत्यमुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवनं इंद्रं क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इंद्रं
क्रतुविदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इंद्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुषुत । पिबा वृषस्व तातृपिं ॥ २ ॥

इंद्रं। क्रतुऽविदं। सुतं। सोमं। हर्यं। पुरुऽस्तुत। पिब। आ। वृषस्व। तातृपिं ॥ २ ॥

हे इंद्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं
कामयस्व । हे पुरुषुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेंद्र तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं

सोमं पिब । पीतमिमं सोममावृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति
तथा धारयेति भावः ॥ हर्य । हर्य गतिकांत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ।
पुरुष्टुत । स्तुतस्तोमयोच्छंदसीति संहितायां षत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य
लोटि रूपं । आङ् उत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं । तृप प्रीणन इत्यस्माच्छंदसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति किन् । तस्य लिङ्ङ्रावाद्धिर्वचनादि । संहितायामन्येषा-
मपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्र । प्र । नः । धितऽवानं । यज्ञं । विश्वेभिः । देवेभिः । तिरः । स्तवान । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान विशपते विष्णं मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्दे-
वेभिः सर्वयज्ञनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संभज्यत इति वानं ह्रस्विः ।
धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं यज्ञं प्रतिरः ।
प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ णः । उपसर्गाद्बहुलमिति
संहितायां णत्वं । धितावानं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेर्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान । टुञ् स्तुतौ ।
सम्यानच् स्तुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्र सोमाः सुता उमे तव प्र यंति सत्पते । क्षयं चंद्रास इंद्रवः ॥ ४ ॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । उमे । तव । प्र । यंति । सत्पते । क्षयं । चंद्रासः । इंद्रवः ॥ ४ ॥

हे सत्पते इंद्र चंद्रास आह्लादयितार इंद्रवो दीप्ताः सुता अभिषुता उमेऽस्मा-
भिर्देवैः सोमाः क्षयं । क्षियंति निवसंत्यच्चादीन्यत्रेति क्षयो जठरं । प्रयंति ।
प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि निवासगत्योरित्यस्मादधि-
करणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
आज्जसेरसुगित्यसुक् । प्रत्ययस्वरः । इंद्रवः । उंदेरिच्चादेरित्युदात्तः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥ ५ ॥

दधिष्व । जठरे । सुतं । सोमं । इन्द्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्व । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव द्युक्षासः । दिवि क्षियंति वसंतीति द्युक्षासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपं । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यप्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेरन्येभ्योऽपि ह्रज्यत इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्वयः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यज्ञः ॥ ६ ॥

गिर्वेणो गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणो देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । नि० ६. १४. । इति । तादृशेन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिब । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे सिच्यसे हे इन्द्र त्वादातमित्त्वया शोधितं विशदीकृतमेव यज्ञोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावित्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंचितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्माज्जोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातं । देप् शोधने । सत्यपि पकारे नानुबन्धकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्मणि क्तः । दाधा घृदावित्यचादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दद्वोरिति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यज्ञः । अणू व्याघ्रा । अणेर्युट्प्रत्ययमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि द्युक्षानि वनिन इन्द्रं सचंते अक्षिता । पीत्वी रोहिता वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युक्षानि । वनिनः । इन्द्रं । सचंते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभज-
मानस्य यजमानस्य द्युक्षानि द्योतमानान्यक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमा-
दीनि हवीर्षीद्रमभि अभितः सचंते । समवयंति । तेषु मध्ये सोमस्य पीत्वी सोमं
पीत्वा वावृधे । स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत उनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य
स्वरः । सचंते । षच समवाय इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य
निष्ठा । अच एयदर्थ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वा-
भावः । नञा समासै तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्हाप्रत्ययस्य स्वात्प्या-
दयश्चेति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अर्वावतो न आ गहि परावतश्च वृचहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृचऽहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे वृचहन्निद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देगात्परावतोऽतिदूराद्देगाद्वा नोऽस्मा-
नभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । आगत्य च नोऽस्मदीया इमाः स्तुतिलक्षणा गिरी
वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

यदंतरा परावतमर्वावतं च हूयसे । इंद्रेह तत आ गहि ॥ ९ ॥

यत् । अंतरा । पराऽवतं । अर्वाऽवतं । च । हूयसे । इंद्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इंद्र यद्यस्मिन्परावतमतिविशुद्धं देशस्यार्वावतं संनिकृष्टस्य देशस्य चां-
तरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देगादिहास्मिन्यज्ञ आगहि । सो-
मपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अंतरांतरेण युक्ते । पा० २. ३. ४. । इति
द्वितीयां । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लित्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

आ तू न इंद्रेति नवर्चे तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्र्यमिंद्रं । आ तू न इत्यनु-
क्रांतं ॥ अतिराचे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाः संश्लेष एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं
च । आ तू न इंद्र मद्यगिति सूक्ते । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ तू न इन्द्र म॒द्य॒घु॒वानः सोम॑पीतये । हरि॒भ्यां या॒ह्यद्रि॒वः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । म॒द्य॒क् । हु॒वानः । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्यां । या॒हि । अ॒द्रिऽवः ॥ १ ॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र हुवानो होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वभ्यां सह तु क्षिप्रमायाहि ॥ तु । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्यक् । मामंचतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मच्छ्रुत्यैकवचने मपर्यंतस्य मादेशः । विश्वदेवयोश्च ढेरद्यंचतो वप्रत्यय इति ढेरद्रि इत्यादेशः । अद्रिसधोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । सोमपीतये । दासी-~~अस्मदीयान्~~ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मतुवसोरिति रुत्वं । आमंचित्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्तिस्तिरे ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒यु॒ज्जन्प्रा॒तर॒द्रयः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वियः । ति॒स्तिरे । ब॒र्हिः । आ॒नुषक् । अ॒यु॒ज्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक् तवाह्वानार्थमृत्वियः प्राप्नोति कालः सन् सत्तो निषण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो ग्रावाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात्सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्टित्यस्माद्गत्यर्थाकर्मकश्चिषेत्यादिना । पा० ३. ४. १२. । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां ह्यंदसि विकल्पितत्वाच्च निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दाच्छंदसि घमिति घस्पत्ययः । घस्येयादेशः । सितीति पदसंज्ञायास्मोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । स्तृञ् आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लिट्श्रुत इडातोरितीत्वं । द्विर्वचने गर्पूर्वाः खय इति तकारस्य शेषः । लिट्स्तरुयोरेशिरेजिति तप्रत्ययै-
शित्यादेशः । पादादित्वादननिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षञ्ज संगे । क्तिप् । अनदितामिति नलोपः । आडन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । । तिसमासः ।

कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् । युजिर् योग इत्यस्य लुङि चुरिरितो वेत्यडादेशः ।
बहुलं छंदसीति रुडागमः । पादादित्वादनघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यंत॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि शृ॒र पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मऽवा॒हः । क्रि॒यंते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । शृ॒र । पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यत इति वा । हे ब्रह्मवाह इंद्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्माभिः क्रियंते । अतो बर्हिरासीद । स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे शृर समर्षेद्रास्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । वह प्रापण इत्यस्माद्बहिहाधात्रभ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिटित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमंत्रित्वान्निघातः । क्रियंते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयग्लिस्त्विति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेर्ङित्त्वाद्दुदात्तः । पुरोऽऽशं । दाशु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मंत्रे श्वेतवहोक्थणस्पुरोडाशे णिवन् । पुरो दाशंत एनमिति । निपातनाहकारस्य ऋकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

रा॒रं॒धि स॒वने॒षु ण॒ ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॒न् । उ॒क्थे॒ष्विंद्र॑ गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

रा॒रं॒धि । स॒वने॒षु । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रऽह॒न् । उ॒क्थे॒षु । इ॒ंद्र । गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्य हंतर्ह इंद्र नोऽस्माकं संबंधिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि । रमस्व ॥ ररंधि । रमतेलांति बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । छंदस्युभयथेति हेराङ्गधातुकत्वेनाङित्त्वादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । मूयते सोमो येष्वित्यधिकरणे मुनोतेर्ल्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्योरुषुभ्य ईति संहितायां णत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हंति॑ श॒वस॒स्पति॑ । इ॒ंद्र व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

म॒तयः॑ । सोम॒ऽपां । उ॒रुं । रि॒हंति॑ । श॒वसः॑ । प॒ति । इ॒ंद्र । व॒त्सं । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरुं महान्तं सोमपां सोमस्य पातारं शवसो बलस्य पतिमिंद्रं त्वां रिहन्ति । लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुं । ऊर्णुञ् आच्छादन इत्यस्मान्महत्पर्ये गम्यमाने महति ह्रस्वश्च । उ० १. ३१. । इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं । वत्सं । वद व्यक्तायां वाचि । अस्माद्बृहद्विहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीष्टं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स मंदस्वा अंधसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मंदस्व । हि । अंधसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारं । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इंद्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायांधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मंदस्व । दृष्टो भव । हिरच समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निंदायि विषयभूतं न करः । मा कार्षीः ॥ मंदस्व । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् न । तच्चाप्रातिलोम्य इति वर्तते । अत्र हेः सङ्गुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्लुङि च्लेः कृमृहुरुहिभ्यश्छांदसीत्यडादेशः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयमिंद्र त्वायवो हविष्मंतो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयं । इंद्र । त्वाऽयवः । हविष्मंतः । जरामहे । उत । त्वं । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छंतस्त्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इंद्र उत त्वमप्यस्म-

युर्हविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप
आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदमीत्युप्रत्ययः ।
त्वद्यव इति प्राप्नौ युष्मदस्मदोरनादेश इत्यविभक्तावपि हलादी व्यत्ययेनात्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः ।
स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः ।
सिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छ-
तीत्यर्थे सुपः क्यच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ्माहि । इंद्रे स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि । इंद्रे । स्वधाऽवः ।

मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अर्था प्रियौ यस्य तादृश हे इंद्रे अस्मदस्मत्त आरे दूरे रथे
योजितावश्चौ मा विमुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवावाङ् अस्मदा-
भिमुख्येन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणावन्विंद इहामिन्देवयजने
मत्स्व । सोमं पीत्वा दृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य
पंचम्या अत् । पा० १. १. ३१. । इत्यदादेशः । मुमुचः । मुचू मोक्षणे इत्यस्य एयंतस्य
छांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यामस्य दीर्घाभावश्छांदसः । न माङ्गोऽग इत्यदभावः ।
निघातः । हरिप्रिय । आमंचितस्य पादादित्वात्पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मत्स्व । मदि
स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि बहुलं छंदमीति विकरणस्य लुक् । आमंचितस्याविद्य-
मानत्वेन पादादित्वादन्विघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अवाचं त्वा मुखे रथे वहतामिंद्रे केणिना । घृतसू वहिरासदे ॥ ९ ॥

अवाचं । त्वा । मुऽखे । रथे । वहतां । इंद्रे । केणिना । घृतसू इति घृतऽसू । वहिः ।

आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्रे घृतसू अमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ केणिना केणिनी स्कंधप्रदेशे लंब-
मानकेशयुक्तौ हरी आसद आसदनीयं वहिरभिलक्ष्य मुखे मुखकरे रथेऽवाच-
मस्मदभिमुखं त्वा त्वां वहतां ॥ अवाचं । अंचतेः क्तिन्युगिदचामिति नुम् । वहतां ।

वहेर्लोऽटि रूपं । तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

उप नः सुतमिति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रैमंद्रं । उप न इत्यनु-
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिंद्रं गवागिरं । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप नः । सुतं । आ । गहि । सोमं । इंद्रं । गोऽआगिरं । हरिऽभ्यां । यः । ते । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं गवागिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपा-
गहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्काम-
यमानो वर्तते ॥ गवागिरं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्षिप्यपस्पृधेयामानृचुरित्यादि-
नागिरित्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमिंद्रं मदमा गहि वहिःषां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तं । इंद्रं । मदं । आ । गहि । वहिःऽस्यां । यावऽभिः । सुतं । कुवित् । नु । अस्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे इंद्र यावभिः सुतमभिषुतं वहिःषां वहिषि स्थितं मदं । मद्यतेऽनेनेति मदः
सोमः । तमिमं सोममागहि । आगच्छ । कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य
पाने नु क्षिप्रं तृष्णवः । तृप्नो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः ।
तस्य पिच्छादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वहिःषां । षा गतिनिवृत्तौ । क्षिप् । संहितायां
पूर्वपदस्य आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । घृत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । तृप्
प्रीणन इत्यस्य लेट्छाडागमः । कुविद्योगादनिघातः । द्युभ्रादिषु नृमन तृप्नो-
तीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र एत्वप्रतिषेधो न
भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रं गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । इत्या । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः । आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्येत्थमनेन प्रकारेणोप्यमाना मम गिरः
स्तुतिलक्षणा वाच इदं त्वामितोऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन
गच्छन्तु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्या । इदं-
शब्दात्था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्या-
देशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा । अगुः । इण् गता-
वित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इदं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इदं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसार्थैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सो-
मस्य पीतये सोमपानार्थमिदं हवामहे । वयमाहुयामः । कुविद्बहुवारमाहृतः स
इन्द्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लट्यडागमः । आगमा अनु-
दात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुवि-
द्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्वं शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्वं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे ।

वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र इमे सोमाः सुताः । यावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो
अन्नधन । यद्वा वाजोऽन्नमामु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक
हे इन्द्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्वं । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्म-
त्वर्थेऽत इतिटनावितीनिप्रत्ययः । ऋच्चेभ्यो ङीविति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ
चेति गुणः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्व ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विद्महि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अर्धा ते सुम्रमीमहे ॥ ६ ॥

विद्महि । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे । अर्धं । ते । सुम्रं । इमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिनं वाजेषु युद्धेषु दधुषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्म हि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव मुसं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमं इति खच्प्रत्ययः । अरुद्धिषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधुषं । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्कुक्ष्यासस्य रीगभावश्छांदसः । तदंतात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इममिंद्र गवाग्निरं यवाग्निरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतं ॥ १ ॥

इमं । इन्द्र । गोऽग्नाग्निरं । यवऽग्नाग्निरं । च । नः । पिब । आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतं ॥ १ ॥

हे इन्द्र गवाग्निरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाग्निरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्यावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मर्दन्ति सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाग्निरं यवाग्निरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामानृचुरित्यादिनाग्निरुत्पादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्तेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्ते । सोमं । चोदामि । पीतये । एषः । रारंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्ते स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि । प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये रारंतु । अत्रार्थं रमतां ॥ तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्यकवचने तुभ्यमव्यावृत्ति तुभ्यादेशः । मुपां मुलुगिति मुपो लुक् । इयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्ते । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद प्रेरणे । एयंतस्य लटि रूपं । बहुलमन्यत्रापीति ऐर्लुक् । निघातः । रारंतु । रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्कुक् लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद्वाभ्यासस्य नुमभावः । संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पदबोमास्त्वेदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रलमिंद्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रलं । इंद्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षःप्रतिष्ठः । कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं सुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रलं पुरातनं त्वां हवामहे । स्तुति-
 त्वां क्षणाभिगीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति क्लिन् । हिष्ठ-
 तत्सरतिशयान्तानां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्वयतेर्लटि बहुलं
 छंदसीति संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यर्थे मुपः क्यच् । क्वाच्छंद-
 सीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना । पा०
 ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

आ य ह्यर्वाडित्यष्टर्चं पंचमं मूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुभमिंद्रं । आ यात्यष्टावित्यनु-
 त्तमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे
 स्तोमाभिगंसनार्थमिदं मूक्तं । सूचितं च । आ यात्यर्वाडित्यष्टर्चं व्याहरेण
 । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽप्यावपनीयं ॥

॥ तस्मिन्मूक्ते प्रथमा ॥

आ यात्यर्वाडुपं वंधुरेष्टास्तवेदनुं प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोपं बर्हिस्तामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाड् । उप । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इंद्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनेष्टाद्वयसंबंधस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो
 रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठन् त्वमर्वाडः स्मदभिमुखः सर्वं आ अभिलक्ष्योप
 याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रलं पूर्वक्रमगतं तवेक्ष्वैव संबंधि सोमपेयं
 सोमपानं त्वमनु उद्दिश्य प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्वौ
 बर्हिरुप बर्हिषः समीपे विमुच । विमुच । हव्यवाहः । हव्यं वहंतीति हव्यवाहः ।
 इमे इति त्विजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मादप्यष्टोऽहो भावः ॥

बन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमर्थयं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः ।
ईद्यतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणे गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे
कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोढ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ याहि पूर्वीरिति चर्षणीराँ अर्यं आग्निष उप नो हरिभ्यरं ।

इमा हि त्वा मतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽग्निषः । उप । नः । हरिऽभ्यां ।

इमाः । हि । त्वा । मतयः । स्तोमऽतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यं । जुषाणाः ॥ २ ॥

हे इन्द्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्यायाहि । अतिष्ठन्त्युपागच्छ । द्वितीय आङ्
पूरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आग्निषस्त्वमचागत्य सोमं पिबेत्येवमदिका
अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यं युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं
जुषाणाः सेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता इमा मतयः
स्तुतयो हवन्ते । सोमपानार्थं त्वामाह्वयन्ति । हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृष्वापारः ।
काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाङोऽनुनासिकच्छन्दसीत्यनुनासिकः ।
अर्यः । ऋ गतौ । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यन्तोदात्तत्वं । आग्निषः । क्षिपि शास
इदङ्गुहलोरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । स्तोमतष्टाः । तष्टृ
त्वष्टृ तनूकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सज्जोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूयं ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनां ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञं । नमःऽवृधं । सऽज्जोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयं ।

अहं । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनां ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हे इन्द्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं
हरिभिरश्वैः सज्जोषः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमायाहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि

प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सध-
मादे । सह माद्यंति यत्र सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुति-
भिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यद्गुह्यभ्यस्तस्य
चेति संप्रसारणं । गुणो यद्गुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यदो वेतीडागमे । हियो-
गादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ क्षरणदीप्तोरित्य-
स्मादंजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहती हरी सखाया मुधुरा स्वंगा ।

धानावदिंद्रः सवनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवच्चंदनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वां । एता । वृषणा । वहती । हरी । इति । सखाया । सु । धुरा । सु । अंगा ।

धानाऽवत् । इंद्रः । सवनं । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वंदनानि ॥ ४ ॥

हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थो मुधुरा शोभनरा धुरान्वितौ स्वंगा शोभनावय-
वोपेतौ सखाया शोभनख्यानावेतौ हरी त्वामावहातः । यज्ञं प्रत्यागमनाय
रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् भृष्टयवोपेतं सवनं जुषाणः सेवमानः सखा
सखिभूतः स इंद्रः सख्युः स्तोतुर्मम वंदनानि, स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥
वहातः । वहेर्लेट्छाडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् ।
श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्छाडागमे रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कुविन्मां गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीपिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिष्टाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपां । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानं । मघऽवन् । ऋजीपिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिं । पपिऽवांसं । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिष्टाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र कुविदपि च मा मां जनस्य गोपां गोप्रां करसे । कुरु । तथा हे
मघवन्मघवन्नृजीपिन्सोमवन् हे इंद्र मां राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुविच्च
मा मामृषिमतीन्द्रिष्यस्य द्रष्टारं कुरु । ऋषिर्दर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्या-
भिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु । अपि च मे मघममृतस्य क्षयरहितं

वस्वो वसु शिक्षाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृञ् करणे । लेट्वाडागमे रूपं । कुविद्यो-
गादनिघातः । म ऋषिमित्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च ।
पपिवांसं । पा पान इत्यस्य क्सौ वस्वेकाजाह्वसामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः ।
शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मास्तेट्वाडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ त्वा वृंहंतो हरयो युजाना अर्वागिंद्र सधमादो वंहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंत्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । वृंहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इंद्र । सधऽमादः । वंहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंति । आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वा त्वा वृंहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः
सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्मदभिमुखमावहंतु । वृषभस्य कामानां वर्धितुरिंद्रस्य
मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इंद्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टा दिवो
नभसः सकाशादागच्छंतो येऽश्वा आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभि-
स्तत्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्विधं यथा भवति तथा प्र
ऋजंति । प्रकर्षेण साधयन्ति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्च
। उ० २. ८७. । इत्यानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्मात्प्रयन्तात्
क्लिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधायं धेति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्चादसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
आताः । अत सातत्यगमः । इत्यस्मात्कर्मेणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उंशते जभारं ।

यस्य मदे च्यावयमि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोचा ववर्थं ॥ ७ ॥

इंद्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यं । ते । श्येनः । उंशते । जभारं ।

यस्य । मदे । च्यावयमि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोचा । ववर्थं ॥ ७ ॥

हे इंद्र वृषधूतस्य यावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः

शंसनोयगतिश्छंदोः। सुपर्ण उशते सोमं कामयमद्याय ते तुभ्यं यं सोममा-
जभार आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षेति वशी-
कुर्वेति कर्मणा सर्वानीति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभृतान्मनुष्यान् प्रच्या-
वयसि । प्रकर्षेण पातयासि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गामुदकं
रश्मिभिरावृतं वर्षास्वृतुषु चायंते पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानपववर्थ । अप-
वृणोषि ॥ वृषधृतस्य । धृञ् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभायेतीट्प्रतिषेधः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्येङ् गती । श्यास्याद्भजविभ्य इनच
। उ० २. ४९. । इतीनच्प्रत्ययः । श्यायत इति श्येनः । चित्त्वादंतोदात्तः । जभार ।
हरतेर्लिटि णलि रूपं । हयहोर्भश्छंदसीति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
लित्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यपप्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गोत्रा । चिङ् पालन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो डादेशः ।
एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृञ् वरण इत्यस्य लिटि थल्युतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः ।
गुणः । लित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातो ।

श्रुखंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ८ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातो ।

श्रुखंतं । उयं । ऊतये । समत्सु । घंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तमोऽवर्गः ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं मृक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमिंद्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाघ्रते बार्हत्यां तृचाणीताविदं मृक्तं । ऐ० आ० ५. १०. ॥
षोडशिशस्तेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तुचो विनियुक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु
हर्यत इत्यौष्णिहबार्हतौ तृचौ । आ० ६. २. । इति ॥

॥ त्रिःशतं प्रथमा ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गव्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इन्द्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानेभिरिति हरयो गावाणः । तैरासुतः सर्वतोऽभिषुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमातिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभिलक्ष्यागहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्य गतिकांत्योरित्यस्माद्गृह्णीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । हरितं । इज् हरणे । दृश्याभ्यामितन् । उ० ३. ९२ । उतीतन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । रथं । रमु क्रीडायां । हनिकुषिनीत्यादिना कथनप्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्मरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इन्द्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यन्नेन्द्र विद्धानेतत्सर्वं ज्ञानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाः श्रियो नः संपदोऽभिवर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य क्सौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवी हरिवर्पसं ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इन्द्रः । हरिऽधायसं । पृथिवी । हरिऽवर्पसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिन्द्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः

सा । तां द्यामधारयत् । तथा हरिवर्षसमोपधीभिर्हरितवर्णा पृथिवीमधारयत् ।
हरितोर्हरिद्वर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोर्भूरि प्रभृतं भोजनं । भुज्यत
इति भोजनं यवसादि । लभ्यते । ययोर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये हरिरिन्द्रश्चरत् ।
चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्दोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाञ् धारणपो-
षणयोरित्यस्माद्धिहाधाभ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । पृथिवी । प्रथेः पिवन् संप्रसारणं चेति पिवन्प्रत्ययः । पिङ्गोरादि-
भ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । हरिवर्षसं । वृद्धं संभक्तौ । वृद्धाङ्भ्यां
रूपस्वाङ्गयोरित्यमुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्पो रूपं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । हरितोः । हञ् हरण इत्यस्मात् हसृह्रियुपिभ्य इतिः । ३० १. ९९ ।
इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज् पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यन्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वा-
दंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्वो हरितं धत्ते आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिं ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाह्वोः । हरिं ॥ ४ ॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोऽपि जज्ञानो जात इन्द्रो विश्वं सर्वं
रोचनं दीप्यमानं लोकमा भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्व इन्द्रो हरितं
हरिद्वर्णोऽपि तमायुधं धत्ते । बाह्वोर्धत्ते । तथा हरिं शत्रूणां प्राणहारकं वज्रं बाह्वो-
राधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटः कानच । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तादित्यस्यान्तर्भावितरण्यर्थस्य लटि रूपं ।
रोचनं । रुच दीप्तादित्यस्मादनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः ।
बाह्वोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इन्द्रो हर्यतमर्जुनं वज्रं शृङ्गेरभीवृतं ।

अपावृणो हरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इंद्रः । हर्यंतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

सोऽयमिंद्रो हर्यंतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः स्त्रीरादिभिरभिवृतं व्याघ्रं वज्रं वेगवंतं हरिभिः । हरंत्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंचवर्णः । पूषा राजानमाघृणिरपगृह्णं गुहा हितं अधिदत् । ऋग्वे० १. २३. १४. इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इंद्र उदाजत । विलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जैर्णिलुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिक्षेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

आ मंदैरिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैंद्रं । आ मंदैरित्यनुक्रम-
णिका । पूर्वसूक्ते बार्हतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगस्तु यच्च
श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ मंदैरिंद्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाणिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मंदैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाणिनः । अति । धन्वेऽडव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इंद्र मंदैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिरश्वैरुपेतस्व-
मायाहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्त्वा त्वां मा नियम् । मा नियच्छंतु ।
गमनप्रतिबंधं मा कुर्वत्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधे दृष्टांतः । विं न । यथा पाणिनः
पाणहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छंति तद्वन्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव ।
यथा पांथा धन्व-मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छंति । तद्वद्गमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्र-
मिहि । आगच्छ ॥ मंदैः । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
इदित्वानुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदतोपपन्नम् । पा० २. २. २४. ३. इति समास उत्तर-

पदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुत्तरन् । उ० १. ६९. । इत्यूरन्प्रत्ययान्तः । मीनाति
सर्पानिति मयूरो वही । निष्ठादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण
मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन । यम उपरम इत्यस्य लेट्-
डागमे रूपं । इहि । ऊण् गतावित्यस्य लाटि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वृचखादो वलरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इन्द्रो हव्हा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृचऽखादः । वलऽरुजः । पुरां । दर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । हव्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोऽयमिन्द्रो वृचखादः । वृचं खादति हिनस्तीति वृचखादः । वलरुजः । वृणो-
त्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मञ्चवर्णः । विभेद वलं
। ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसं-
बन्धिनीनां दर्मो दारकः । तथा हर्योरश्वयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे नि-
मित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा हव्हा चित् हव्हानामति-
बलवतां शत्रूणामप्यारुजः समन्ताङ्गजको भवति ॥ वृचखादः । खाह भक्षण
इत्यस्मात्कर्मण्यण । कृदन्तरपदस्वरः । वलरुजः । रुजो भङ्गे । कर्मण्युपपदे मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । थाथा-
दिस्वरः । आरुजः । रुजो भङ्ग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गंभीरा उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवी यथा हृदं कुल्या इवाणत ॥ ३ ॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आणत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं
यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र
दृष्टान्तः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा

धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः कुल्या
इव कृचिमसरितो हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वाभाशत । व्याप्नु-
वन्ति ॥ गंभीरान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्थे चेत्यस्माद्गभीरगंभीरावित्यनेन सूत्रेण
उरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः । उदकशब्दस्य पेषवासवाहनधिषु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । कृस्वरः ।
इवेन विभक्त्यलोपः । पुषसि । पुष पुष्टावित्यस्यान्तर्णीतिण्यर्थस्य लटि रूपं ।
निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्तिपि रूपं । यथा । यथेति पादांते । फि० ४. १५. ।
इति निघातः । आशत । अणू व्याप्तावित्यस्मात्तडि बहुलं छंदसीति धिकरणस्य
लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ नस्तुजं रयिं भ्रांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्कं फलमंकीव धूनुहीदं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भ्र । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्कं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इदं । संऽपारणं । वसु ॥ ४ ॥

हे इदं नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रमाभर ।
संपादय । तत्र दृष्टांतः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय
स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्कं फलं प्रति वृक्षमंकीवांकुशी
यथा धूनुति तथा त्वं संपारणमस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि ।
चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादि-
समासः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूञ् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं ।
संपारणं । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यंतस्य करणे ल्युट् । समासे कृस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्वयुरिंद्र स्वराळसिं संहिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इंद्र । स्वऽराट् । असि । सत्ऽहिष्टिः । स्वयंशऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्महिष्टिर्भद्रवाक्यः
स्वयशस्तरोऽतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बहुभिराहूतेंद्र स त्वमोजसा
बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मदर्थं मुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नो-
पेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । राज्ञ दीप्तौ । क्षिप् । वृश्वा-
दिना षत्वं । स्महिष्टिः । स्मत् ^{पुष्पद्विग्यर्थे} । उकारलोपश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छांदसीति षत्वं । भव । भवतेर्लोपि
रूपं । अचोऽतस्मिँड इति संहितायां दीर्घः । मुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽमुनंतः ।
बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछांदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदंतादतिशयने तमप् । तस्य
पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

युध्मस्य त इति पंचचर्मष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैतृ । युध्मस्येत्यनुक्रमणिका ॥
दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये युध्मस्य त इति सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च ।
कुह श्रुत इंद्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यं । आ० १. ११. इति ॥ ऋषभनाम्ये-
काहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । युध्मस्य त इति मध्यं-
दिनः । आ० ९. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृध्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याणींद्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृध्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इंद्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इंद्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धना-
धिपतेरुग्रस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृध्वेः शत्रूणां
संधर्षकस्याजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य बिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत
एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युध्मस्य । युध संप्रहारे ।
इषियुधीधिदशीत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् ।
श्रयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । नित्स्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिर-
शिषिते त्यादिना किरन्प्रत्ययांतो निपातितः । घृध्वेः । घृषु संधर्षे । कृविघृष्विच्छ-
वीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

महाँ अ॒सिं म॒हिष॒ वृ॒ष्णये॑भिर्धन॒स्पृद॑य॒ सह॑मानो अ॒न्यान् ।

एको॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ स यो॑धया॒ च क्ष॑यया॒ च ज॒नान् ॥ २ ॥

म॒हान् । अ॒सि । म॒हिष॒ । वृ॒ष्णये॑भिः । ध॒नऽस्पृ॑त् । उ॒य॒ । स॒ह॒मा॒नः । अ॒न्यान् ।

ए॒कः । वि॒श्व॑स्य । भु॒व॑नस्य । रा॒जा । सः । यो॑धय॒ । च । क्ष॑यय॒ । च । ज॒नान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उय इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं वृष्णयेभिर्वीरैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यैकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च । सपत्नान् प्रहर । जनान् क्षयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । मह पृजायां । अविमत्योऽहिषच । उ० १. ४५. । इति टिषचप्रत्ययः । आमन्त्रित्वान्निघातः । वृष्णयेभिः । वृष्णि भवानि भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । चादिषु चेति न निघातः । णिन्स्वरः । क्षयय । क्षि निवासगत्योरित्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । अचापि पूर्ववदनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र॒ मा॒चा॒भी रि॒रि॒चे॒ रोच॑मानः॒ प्र॒ दे॒वेभिर्वि॒श्वतो॒ अप्र॑तीतः ।

प्र॒ म॒ज्म॒ना दि॒व इ॒न्द्रः॒ पृथि॑व्याः प्रो॒रोर्म॑हो अ॒न्तरि॑क्षाद्द॒जीषी॒ ॥ ३ ॥

प्र । मा॒चा॒भिः । रि॒रि॒चे॒ । रोच॑मानः । प्र । दे॒वेभिः । वि॒श्वतः॑ । अप्र॑तिऽउतः ।

प्र । म॒ज्म॒ना । दि॒वः । इ॒न्द्रः॑ । पृथि॑व्याः । प्र । उ॒रोः । म॒हः॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । ऋ॒जी॒षी ॥ ३ ॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिन्द्रो माचाभिः । मीयंते परिच्छिद्यंत इति माचाः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्ररिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म बलं । तेन बलेन प्ररिरिचे । तथा दिवः पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महर्तोऽन्तरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥ माचाभिः । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मात् हुयामाशुभसिभ्यस्वनिति चन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानचि

रूपं । तस्य लसार्वधातुकत्वे धातुस्वरः । अग्रतीतः । इण् गती । कर्मणि क्तः ।
 प्रादिसमासः । नञा समासे तस्य स्वरः । मज्जना । टुमस्जो णुङ्घौ । औणादिको
 भनिच्प्रत्ययः । ऋतां जश् ऋशीति जश्त्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः । उदात्त-
 यणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒रुं ग॒भीरं ज॒नुषा॒भ्यु॒यं वि॒श्व॒व्य॒च॒स॒म॒व॒तं म॒तीनां ।

इ॒ंद्रं सो॒मासः प्र॒दिवि सु॒तासः स॒मुद्रं न स्र॒वत आ वि॒शंति ॥ ४ ॥

उ॒रुं । ग॒भीरं । ज॒नुषा । अ॒भि । उ॒यं । वि॒श्व॒व्य॒च॒सं । अ॒व॒तं । म॒तीनां ।

इ॒ंद्रं । सो॒मासः । प्र॒दिवि । सु॒तासः । स॒मुद्रं । न । स्र॒वतः । आ । वि॒शंति ॥ ४ ॥

उ॒रुं म॒हा॒तं अ॒त ए॒व ग॒भीरं म॒हा॒व॒का॒शं ज॒नुषा ज॒न्म॒ना स्व॒भा॒वत ए॒वो॒यं
 श॒त्रूणां भ॒यंकरं । ग॒भीर॒त्वमे॒वोच्यते । वि॒श्व॒व्य॒च॒सं वि॒श्व॒व्याप्तं म॒तीनां स्तु॒तीनां
 स्तो॒त॒व॒णां वा॒व॒तं र॒क्षकं ता॒दृश॒मि॒न्द्रं प्र॒दिवि पृ॒र्व॒ष्वहः॒सु सु॒ता॒सो या॒व॒भि॒र॒भि॒षु॒ताः
 सो॒मा॒सः सो॒मा अ॒भि आ॒भि॒मुख्ये॒नावि॒शंति । तच्च दृ॒ष्टांतः । स॒मु॒द्रं न । यथा
 स्र॒वतः स्र॒व॒न्त्यो न॒द्यः स॒मु॒द्रमा॒वि॒शंति तद्वत् ॥ ज॒नुषा । ज॒नी प्रा॒दु॒र्भाव इत्य॒स्माज्ज-
 ने॒रु॒सि॒रि॒त्यु॒सि॒प्रत्ययः । वि॒श्व॒व्य॒च॒सं । व्य॒च व्या॒जी॒करण इत्य॒स्माद॒सुन् । व्य॒चेः
 दु॒टा॒दि॒त्वम॒न॒सीति व॒क्त॒व्यमि॒त्य॒चान॒सीति पर्यु॒दा॒सात् डि॒त्वाभा॒वः । वि॒श्व॒व्य॒चा
 इ॒ती॒द्रस्य॒ नाम । बहु॒व्री॒हौ वि॒श्वं सं॒ज्ञायामि॒ति पू॒र्व॒प॒द॒स्यांतो॒दा॒त्तत्वं । अ॒व॒तं । अ॒व
 र॒क्षणा॒दिषु । औ॒णा॒दि॒कोऽत॒च्प्र॒त्ययः । चि॒त्त्वा॒दंतो॒दा॒त्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं सोम॑मि॒न्द्र पृथि॒वीद्या॒वा गर्भं॑ न मा॒ता बिभृ॑तस्त्वा॒या ।

तं ते॑ हि॒न्वन्ति॒ तमु॑ ते मृ॒जंत्य॒ध्वर्य॒वो वृष॑भ॒ पात॑वा उं ॥ ५ ॥

यं । सो॒मं । इ॒न्द्रं । पृथि॒वीद्या॒वा । गर्भं॑ । न । मा॒ता । बिभृ॑तः । त्वा॒या ।

तं । ते॑ । हि॒न्वन्ति॒ । तं । उं इति॑ । ते॑ । मृ॒जन्ति॑ । अ॒ध्वर्य॒वः । वृष॑भ॒ । पात॑वै । उं इति॑ ॥ ५ ॥

हे इ॒न्द्र पृथि॒वीद्या॒वा पृथि॒व्या त्वा॒या त्वत्काम॑तया यं सोमं बिभृतोऽंतर्धा-
 रयतः । अ॒थ दृ॒ष्टांतः । गर्भं॑ न । यथा मा॒ता गर्भं बिभ॑र्ति तद्वत् । हे वृष॑भ कामानां
 वर्ष॑क हे इ॒न्द्र अ॒ध्वर्य॒वोऽध्व॑रं यज॑मानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं हि॒न्वन्ति । प्रेर॑यन्ति ।

॥ इति तृतीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिं । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानां ॥ १ ॥

हे इंद्र यो वृषभोऽपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तद्वान् । स त्वम-
नुष्वधं स्वधयां सवनोयपुरे डाशादिरूपेणान्नेनानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंया-
मार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मिं संघातं बहुरसं
जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरं । तस्मिन्बुदर आ सिंचस्व । सर्वतः
क्षारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिषुतानां सोमानां राजासीशि-
तासि । न केवलमधुनातन्नाशित्विनि भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । -॥॥ निंद

मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संयामाय पिव सोममनुष्व-
धमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मि । मधु सोममि-
त्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानां
। नि० ४. ८. । इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्यादयः क्रांतार्थे
द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । निरु-
दकादित्वादंतोदः । ऊर्मि । अर्तुरुच्चेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इंद्रेति मरुत्वतीयहस्य याज्या । सूचितं च । सजोषा इंद्र सगणो
मरुद्भिरिति भक्षयित्वेतत्पात्रं । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

सजोषा इंद्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृचहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रून् मृधो नुदस्वाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इंद्र । सगणः । मरुत्भिः । सोमं । पिव । वृचहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इंद्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्भिः सगणो वृचहा वृचस्य
हंता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिव । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंस-
कान् शत्रून्पनुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यतेऽत्र प्राणिन इति मृधः संयामाः । तच्च
वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽभयं कृणुहि ।
कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृचहा । व्रक्षभृणवृचेषु क्षिप् । अभयं ।
त्रिभी भय इत्यस्मादेरच् । नज्जा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्त-
सिल् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृचमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुभिः । ऋतुपाः । पाहि । सोमं । इंद्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृचं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानेऽऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यान्मरुत आभजो युद्धसहायार्थमसेवथा ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्तुभिनमन्वभजंत । ततस्त्वं वृचमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थं लोपो युद्धे शत्रुहननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादित्वादनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदोऽन्विताः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहत्य इत्येषा । सूचितं च । ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्विति याज्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शंबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदंति विप्राः पिबंस् सोमं सगणो मरुद्भिः ॥४॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शंबरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुऽमदंति । विप्राः । पिबं । इंद्र । सोमं । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥४॥

हे मघवन्निद्र ये मरुतोऽहिहत्ये वृचहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति बलदानेनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्निद्र ये च शंबरे शंबरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मंचवर्णः । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं चत्वारिंश्यां शरैश्चन्वविंदत् । ओजायमानं यो अहिं जघान । ऋग्वे० २. १२. ११. । इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदंति गादयंति तादृशैस्तेर्मरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहत्ये । हंतेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । दुस्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य यंतस्य लङि रूपं । छंदस्युभयथेति ऋर्द्धधातुकत्वात्लोपः । यत्तयोगादनिघातः । शंबरे । शंबरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु ऋष्यां । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदंति । मदि स्तुत्यां ध्वित्यस्य लटि ल्यप्तेन

परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । ऋत्विक्सार्वधातुस्वरे कृते
धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इंद्र मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वंतं वृषभं मेघभेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृचहन-
नादिकर्मसृत्साहेन वर्धमानमकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिं । तथा च
मंत्रः । स्वरिरमत्रो ववशे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. । इति । दिव्यं दिवि स्वर्ग-
लोके वर्तमानं शासं हितोपदेशहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य
प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारमुग्रं शत्रुपटून् सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां
बलप्रदं तं ताहणसामर्थ्योपेतमिंद्रं नूतनाय नवतरायावसे रक्षणायैह कर्मणि
हुवेम । त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । त्वन्ननष्वाश्च प्रत्यया
वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकादशोऽवर्गः ॥

सद्यो हेति पंचमं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिंद्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥
अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूचितं च ।
सद्यो ह जात एवा त्वामिंद्र । आ० ५. १६. । इति ॥ चतुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरु-
णशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रा-
वरुण । आ० १. ४. । इति ॥ अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन्
शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० १. १. । इति
सूचितं ॥ साद्यस्क एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या मूक्तमुखीया ।
सूचितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र
। आ० ९. ५. । इति ॥

॥ सैषा मूक्ते प्रथमा ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिव प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिव । प्रतिऽकामं । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो हविलक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षण भर्तारं संयहीतारं यजमानमावत् । रक्षतु । ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशत्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना संसिद्धं रसाशिरो गोपयोमिश्रणोपेतं सोम्यस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिव ॥ प्रतिकामं । कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्लिष्यपस्पृधेयामित्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दान्मयडर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिंचदये ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अये ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा यज्जायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्योच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोमलताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिवः । पीतवाहसि । उत्पत्ति-क्षण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदि-तिर्महो महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽये स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । जनिता मंच इति निपातनाखेर्लोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्थाये मातरमन्नमैटृ तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरन्नुत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाये । मातरं । अन्नं । ऐटृ । तिग्मं । अपश्यत् । अभि । सोमं । ऊधः ।

प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वान्नमैटृ । तामन्नमयाचत । ईळिरथ्येषणाकर्मति यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीपं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गृत्सः । अभिकांक्ष्यते सर्वदेवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इन्द्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणोच्चात्लयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किञ्च पुरुधप्रतीकस्तेजोयोगाद्बहुधा विक्षिप्राङ्गो महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाये । तिष्ठतेत्यपि घुमास्येतीत्वे प्राप्ते न त्यपीति प्रतिषेधः । तित्स्वरः । ऐटृ । ईर्त्त्याञ्जार्थः । तस्मात्त्रिङ् रूपं । आडजादीनामित्याडागमः । घृत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्माद्युज्जिरुचितिजां कुश्वेति मक्षप्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणमिश्रणयोरित्यस्य ण्यंतस्य गतरि रूपं । लित्स्वरः । गृत्सः । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपरयोर्दकी चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुषश्च इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वश्चादसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एवाभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुषा सोममपिवच्चमूषु ॥ ४ ॥

उयः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशं । तन्वं । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारं । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुषा । सोमं । अपिवत् । चमूषु ॥ ४ ॥

य एष इन्द्र उयः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मञ्चवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभवीति । ऋग्वे० ३.५३.६. इति । स इन्द्रो जनुषा सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसु-

रमभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् । त्वष्टा हतपुत्रो
वीद्रमित्यादि प्रासहा सोममपिबत् । सं० २.४.१२. । इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् ।
जित्वरा संभ्रमे । क्षिप् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । सहेष्टदंसि सह इति शिखिः । कर्तृ-
करणे कृता बहुलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति तृतीयाया अलुक् ।
सहेः साडः स इति षत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिनाम्येत्यव्य-
यीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । मुष स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने ।
कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ५ ॥
सिद्धेष्टा ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

शंसा महामिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं विश्वामित्रं चैष्टुभमिंद्रं । शंसा महामित्य-
नुक्रमणिका ॥ समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च ।
शंसा महां महश्चित्तमिंद्रं । आ० ८. १. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

शंसा महामिंद्रं यस्मिन् विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृचाणां जनयंत देवाः ॥ १ ॥
शंस । महां । इंद्रं । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामं । अव्यन् ।
यं । सुऽक्रतुं । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टं । घनं । वृचाणां । जनयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः महां महान्तमिंद्रं शंस । शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन्निंद्रे रक्षितरि सति
विश्वाः कृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपा यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः संतः कामं । काम्यत
इति कामः स्वर्गादिः । तमाव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवदुष्टादीनां
धारयिष्यी । यज्ञा प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ।

देवाश्च सुक्रतुं । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं विभक्तं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृक्षाणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यमिन्द्रं जनयन्त । अजनयन् ॥ शंसं । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनिघातः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अभ्यन् । वी कांतिगत्यादिषु । लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्माद्भूषेर्धिष च संज्ञायामिति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनं । हन्तेः पुंसि संज्ञायामिति घः । हो हन्तेरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्येतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठां ।

इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषः पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यं । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजं । द्विता । तरति । नृऽतमं । हरिऽस्थां ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शूषः । पृथुऽजयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थ्यां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रं नकिन् कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्र इनतमोऽतिशयेन सेनास्वामी सत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह यो यान् गच्छन् शूषः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि । बलानि । तैः पृथुजया युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शचोऽयुक्तं प्राणं वा मिनाति । हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ ॥ अत्र निरुक्तं । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः । ५. ९. इति ॥ तरति । नृ प्रवन-तरणयोरित्यस्य लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातु-स्वरः । यः । या प्रापणे । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नादी व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सृहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृतऽसु । तरणिः । न । अवा । विऽआनऽशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।
भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनां । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः सहवा बलवान्पृतु संग्रामेषु तरणिः । शत्रून्नुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः ।
तच्च दृष्टान्तः । अवा न । यथावा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी
द्यावापृथिव्यौ व्यानशिर्व्याप्नुवन्मेहनावान् । मित्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति
मेहनं धनं । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः कारे । क्रियत इति कारो यज्ञादिः ।
तस्मिन्यज्ञे भगो न पूषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा
पितेव पालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्वाह्वानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता
भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पृतु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांस्युत्सू-
नामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्यानशिः ।
अपू व्याप्तावित्यस्माच्छंदसि सदादित्वात्किप्रत्ययः । तस्य लिङ्ङावः । अत आदे-
रित्यभ्यासस्य दीर्घं कृतेऽश्रोतेश्चेति नुमागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः
कर्मणि घञ् । कर्षात्वतो घञोऽंत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं । हव्यः । जुहोतेरचो यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुहवः । ह्वयतेभावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. १५. ।
इत्यप्प्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आद्युदात्तं अछं-
दसीति बहुव्रीह्यावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वं रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजं ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।

क्षपां । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागं । धिषणाऽइव । वाजं ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दिवो द्युलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्त-
मानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वं वायुरूर्ध्वं गता वसुभिः सहायतया निव-
सद्भिर्मरुद्भिर्नियुत्वप्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेण पि संबध्यते । यथा वायुर्नि-
युत्वान्नियुन्नामकवडवाभिस्तद्वानेवमिन्द्रे वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां
वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं

भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तच्च दृष्टान्तः ।
धिषणेव । यथाद्यानां वागस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज राग
इत्यस्माद्भूरजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. । इत्यसुन् । कित्वाचलोपः । रज्यते प्रका-
शेनेति रजोऽन्तरिक्षं । निह्वादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तृचि
रूपं । जनिता । जनयतेस्तृचि जनिता मन्त्र इति निपातनाणिलोपः । विभक्ता ।
भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । एकाच उपदेश इतीदमप्रतिषेधः । तादी
च निति कृत्यताविवृति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसाती ।

शृण्वन्तं मृतये समत्सु घ्नन्तं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसाती ।

शृण्वन्तं । उग्रं । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

इन्द्रः स्वाहेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं ॥ दशरात्रे नवमेऽहनि
मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. १. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रः स्वाहा पिवतु यस्य सोम आगत्य तुमो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुथ्याः पृणतामेभिरक्षैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिवतु । यस्य । सोमः । आऽगत्य । तुमः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । उरुऽथ्याः । पृणतां । एभिः । अक्षैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामं । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिवतु । यस्येन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो
यज्ञं प्रत्यागत्य तुमः कर्मविघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्टृणामभिमतफलवर्षको
मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुथ्याः प्रभूतव्याप्तिः सन् एभिरस्माभिर्दत्तैः सोमा-
दिलक्षणैर्हविर्भिरापृणतां । समन्तात्पूरयतु । ततोऽस्येन्द्रस्य संबन्धितस्तन्वः शरी-
रस्य कामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्तमा ऋध्याः । सर्वतः
पूरयतु ॥ तुमः । तुमिराहननार्थः । उरुथ्याः । व्यचेरसुन् । ऋधेः कुटादित्वम-

नसीति वक्तव्यमित्यचानसीति पर्युदासात् डित्वाभावः । कृदुत्तरस्वरः । ऋध्याः ।
ऋधोतेराशीर्लिङि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ ते सप॒र्यू ज॒वसे॑ यु॒नज्मि॑ ययो॒रनु॑ प्र॒दिवः॑ श्रु॒ष्टिमा॑वः ।

इ॒ह त्वा॑ धेयु॒र्हर॑यः सु॒शिप्र॑ पि॒वा त्व॑स्य सु॒षुत॑स्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । स॒प॒र्यू इति॑ । ज॒व॒से । यु॒न॒ज्मि॒ । ययोः॑ । अ॒नु । प्र॒ऽदिवः॑ । श्रु॒ष्टिं । आ॒वः ।

इ॒ह । त्वा॒ । धे॒युः । हर॑यः । सु॒ऽशि॒प्र । पि॒व । तु । अ॒स्य । सु॒ऽसु॒त॑स्य । चारोः॑ ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौ हरी आयुनज्मि ।
रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति शिप्रना-
मेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहनो इंद्र हरयो रथे
योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं
सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतं चारोः कमनीयमस्येमं सोमं तु शिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपर-
श्वः । कंद्वादिः । तदंतादौणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छांदसे
लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि किदाशिषीति
यासुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६९. । इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वा-
दनिघातः । सुषुतस्य । पुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः ।
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गोभिर्मिमि॒क्षुं द॑धिरे सु॒पा॒रमि॒द्रं ज्यैष्ठ्या॑य धा॒यसे॑ गृ॒णानाः॑ ।

मं॒दानः॑ सोमं प॒पिवाँ॑ ऋ॒जीषि॑न्सम॒स्मभ्यं॑ पु॒रुधा॑ गा इ॒षण्य॑ ॥ ३ ॥

गोभिः । मि॒मि॒क्षुं । द॒धिरे॒ । सु॒ऽपा॒रं । इ॒द्रं । ज्यैष्ठ्या॑य । धा॒य॒से । गृ॒णानाः॑ ।

मं॒दानः॑ । सोमं॑ । प॒पि॒ऽवान् । ऋ॒जी॒षिन् । सं । अ॒स्मभ्यं॑ । पु॒रु॒धा । गाः । इ॒ष॒ण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुवाणा ऋत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्धितु-
मिच्छंतं सुपां शोभनपां स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंद्रं
ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे ऋजीषिणा धारणाय च गोभिर्गो-
मिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ऋजीषिन् सोमवन्निद्रं स त्वं

मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा
बहुधा गा अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः समिषण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं ।
मिह सेचन इत्यस्य सन्येकाच इतीदृप्रतिषेधे हलन्ताच्चेति किङ्कडावः । सनाशंस-
भिश्च उः । प्रत्ययस्वरः । ज्येष्ठचाय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । क्वादित्वात् आ । चित्वादंतोदात्तः । मंदानः ।
मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य गानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशश्च
इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थं धेति धाप्रत्ययः । डषण्य । डष गती । डषण-
मिच्छतीति छंदसि परेच्छायां क्यच् । तदंतादंतर्भावितरण्यर्थाद्घोटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इंद्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इंद्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिदंमस्मिन्भरे नृतमं वाजसाती ।

शृखंतमुग्रमृतये समत्सु घंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतऽमं । वाजऽसाती ।

शृखंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घंतं । वृचाणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्दशे वर्गः ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशचर्षं चयोदशं मूलं विश्वामित्रमंद्रं । अचानुक्रमणिका ।
चर्षणीधृतं द्वादशाद्यांत्यौ तृचौ जागतगायत्राविति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्यस्तृचो
गायत्रः शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥ मूलविनियोगो लैंगिकः । उक्थे ऋती मैत्रावरु-
णशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्तथाद्या-
ममुर इति तृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्केवल्ये नृणामु त्वेति तृचः ।

विदुवानिति खंडे सूचितं । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. ।
 इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविज्ञानीयः । सूचितं च । नृणामु
 त्वेति माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ महाघतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः ॥ दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि पष्ठस्येति खंडे सूचितं ।
 इंद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. ९. । इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि
 मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविज्ञानीयः । सूचितं च । इंद्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति
 माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूचितं च ।
 मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतींद्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. । इति ॥ तृतीये
 पर्याये होतुः शस्त्र इदं ह्यन्वोजसेति स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च । इदं ह्यन्वोजसा
 महौ इंद्रो य ओजसा । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरं । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानं । पुरुऽहूतं । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनु-
 ष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं । यद्वा आकृष्यत्यनेन सर्वमिति चर्षणि
 बलं तद्धारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं वावृधानं बलध-
 नादिः प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोतृभिर्वहुः मरणधर्म-
 रहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं स्तूयमानं तमि-
 ममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः स्तुवंतु ॥ बृहतीः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
 अनूषत । णु स्तवने । अस्मात्सुडि सिच् । धातोः कुटादित्वात्सिचो ङिच्चेन
 गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा सुवृक्तय इति
 स्तुतिकरणभूता ऋचो वृक्तिशब्देनोध्यंते । क्तिच्क्लौ चेति क्तिच् । कृस्वरेणां-
 तोदात्तः । दिवे दिवे । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्याग्नेडितत्वाद्दुदात्तत्वे
 ऋण्यत्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतक्रतुमर्णवं शक्तिं नरं गिरं म इन्द्रमुप यंति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूणिमप्सुरं धामसाचमभिषाचं स्वविदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुं । अर्णवं । शक्तिं । नरं । गिरं । मे । इन्द्रं । उप । यंति । विश्वतः ।

वाजऽसनिं । पूऽभिदं । तूणिं । अपऽसुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तं । अर्णवं प्रज्जन्त्यात्मनोदकवंतं शक्तिं । शक्रोत्वेभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्यान्त्रस्य दातारं पूभिदं शत्रुपुरां भेत्तारं तूणिं युञ्जं प्रति शीघ्रं गन्तारमप्सुरं मेघभेदनद्वारापां प्रेरकं धामसाचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वविदं स्वर्गस्य लम्भकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उपयंति । उपगच्छंतु ॥ अर्णवं । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्णऽर्णसः सलोपश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्दिच्चेत्यृप्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यंति । इण् गतावित्यस्य लटीणो यणिति यण् । निघातः । वाजसनिं । घणु दाने । खनिकथज्यसिवसीत्यादिना इप्रत्ययः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तूणिं । जित्वरा संभ्रमे । वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः । ज्वरत्वेरत्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्सुरं । तुर त्वरणे । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं । षच समवाये । एणंतस्य क्तिप् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आक्रे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदेन आ हि पिप्रिये सचासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽक्रे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदेने । आ । हि । पिप्रिये । सचाऽसहं । अभिमातिऽहनं । स्तुहि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आक्रे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमचेत्याकरो युञ्जं । स्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते युद्धे पनस्यते । सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्तस्य जरयितेति योजनीयं । स इन्द्रोऽनेह-

सोऽपापाः स्तुभः स्तुतीदुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजय-
तीत्यर्थः । किंच स इन्द्रो विवस्वतो विशेषेणाग्निहोचार्थं वसतो हविष्मतो वा
यजमानस्य सद्ने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिनात्यंतं प्रीतो भवति खलु ।
सचासाहं शत्रूणामेव हंतारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारं अत एवा-
भिमातिहनं शत्रूणां हंतारमिंद्रं स्तुहि । हे विश्वामिचेति ॥ आकरे । कृ विश्वेपे ।
अधिकरण ऋदोरवित्यप् । आयादिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहाना-
वित्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः
स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हंतेर्नञ्युपपदे नञि
हन एह चेत्यसिप्रत्यय एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्सुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः ।
स्तुभः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा । क्षिप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थं
क्यच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभिः प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणां । ऊं इति । त्वा । नृतमं । गीः । अभिः । उक्थैः । अभिः । प्र । वीरं । अर्चत । सबाधः ।

सं । सहसे । पुरुमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सबाधः । रक्षोघ्नमंचोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तते इति सबाध
ऋत्विजः । नृणां नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपितं
त्वां गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्थैरुक्थैः शस्त्रैश्चाभ्याभिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षे-
णार्चति । पुरुमायो वृचहननादिबहुकर्मा स इन्द्रो सहसे बलाय संजिहीते ।
गमनोद्यमं करोति । किंच प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इन्द्रो नमो नमसोऽस्य
हवित्त्वात्प्रत्ययान्नस्येशे । ईशे । यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईशे । तस्मादिन्द्राय नमः ॥
नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अर्चत । अर्चतेर्लटि ऋस्तादेशः
तिङां तिङो भवन्तीति वचनात् । सबाधः । बाधृ वित्तोऽने । क्षिप् । वोपसर्ज-
नस्येति सहस्य सर्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे चिचक्रादी-
नामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति तलोपः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वीरस्य निष्पिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इंद्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वस्येन्द्रस्य निःपिधोऽनुशासनानि पूर्वीर्हितोपदेशादिभिः प्रभू-
तानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मंत्रः । उक्थमिंद्राय शंस्यं
वर्धनं पुरुनिष्पिधे । ऋग्वे० १. १०. ५. । इति । तथा शासकाय तस्मा इंद्राय पृथिवी
पुरु पुरुणि बहूनि वसूनि धनानि विभर्ति । अंतर्धारयति । किंच द्यावो द्युलोका
ओषधीरोषधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यत इति जीरयो मनुष्याः ।
वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इंद्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निष्पिधः ।
षिधु गत्यां । संहितायां निमः सकारेणो षचधानं छांदसत्वादनादृत्योपसर्गात्सु-
नोतीत्यादिना षत्वं । निमः सकारस्य घृना घुरिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्रं तुभ्यं सचा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नृतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्रं । तुभ्यं । सचा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नृतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयोः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽश्ववन्तिंद्रं तुभ्यं त्वर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शस्त्राणि
च सचा सत्यमेव दधिरे । ऋत्विजो धारयन्ति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो
सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्व्याप्तत्वं नृत्तं नवतरमवसे ऽन्न-
लक्षणं हविर्वोधि । त्वर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽसभ्यं
वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी ऋत्विजोऽर्थोऽस्त्विति
लोटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । बोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा छंदसीति
हेर्विकल्पे । डिच्चादच पिच्चाद्गुणः । हुम्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । डिच्चादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्रमी ॥

इंद्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर गर्मन्ना विवासंति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इंद्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रऽनीती । तव । शूर । गर्मन् । आ । विवासंति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शार्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्ये-
षोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मंत्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे । ऋग्वे० १. ५१. १२. । इति । हे शूरेंद्र तव संबंधिनि गर्मन् गर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्ठुकृतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समंताद्विवासंति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः प्रणीती । नय-
तेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्रं सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्रं । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स मरुद्भिः सखिभिः समानख्यानिर्म-
रुद्भिः सह नोऽस्मत्संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुरुहूत
पुरुभिराहूतेंद्र जातं पानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वां विश्वे सर्वे देवा महे महते
भराय । ह्रियंते योधानामायूंश्चेति भरः संग्रामः । तस्मै संयत्ताय पर्यभूषन् ।
सर्वतोऽक्षर्युर्ध्वम् ॥ वावशानः । वशेर्युद्धुकि चानशि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ।

अभूषन् । भूष अलंकारे । भूवादिः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यहोर्भञ्छंदसीति ह्यहोर्भञ्छंदसीति भकारः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अभूये मरुत आपिरेषोऽमंदन्निदन्नु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्ये ॥ ९॥

अप्ऽतूये । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इदं । अन्नु । दातिऽवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतं । सोमं । दाशुषः । स्वे । सधऽस्ये ॥ ९॥

हे मरुतो य एष इदोऽभूयेऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं मखा सन् वर्तते दाति-
वाराः । वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिदं-
मन्वमंदन् । अहयन् । वृत्रखादो वृत्रस्य हिंसकः स इदंस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः साकं दाशुषो
हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्ये सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्यं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूये । तूरी त्वराहिंसयोरित्यस्मादध्यादयश्चति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि
स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृत्रखादः । खाह भक्षणे । कर्मण्यण ।
दाशुषः । दाशु दान इत्यस्य कसौ दाश्यान्साह्यान्सीद्वांश्चेति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्ये । सध मादस्ययोर्भञ्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिवा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदं । हि । अन्नु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इदं
इदमनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतम-
भिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब हि ॥

॥ अथैकादशी ॥

यस्ते अन्नु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममत्तु सोम्यं ॥ ११ ॥

यः । ते । अन्नु । स्वधां । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यं ॥ ११ ॥

हे इंद्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्नमनु अनुसृत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं शरीरं नियच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमाहं त्वा त्वां ममत्तु । मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेट् डागमे रूपं । यवृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेद्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र। ते। अश्रोतु। कुक्ष्योः। प्र। इंद्र। ब्रह्मणा। शिरः। प्र। बाहू इति। शूर। राधसे ॥ १२ ॥

हे इंद्र स सोमस्ते तव कुक्ष्योः कुक्ष्येभ्योः पार्श्वयोः प्राश्रोतु । प्रकर्षेण व्याश्रोतु । तथा ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादि-नावयवी लक्ष्यते । तच्छरीरं प्राश्रोतु । हे शूर इंद्र राधसे धनाय तव बाहू अपि प्राश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याप्रावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षोडशे वर्गः ॥

धानावंतमित्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमिन्द्रं । अचेयमनुक्रमणिका । धाना-वंतमष्टौ पूर्वाह्ने गायत्रं षष्ठी जगतीति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यस्तृतीये धाना इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः । प्रातःसव-नीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावंतमित्याद्य । धानावंतं करंभिणमिति प्रातःस-वनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं । इंद्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवंतं । करंभिणं । अपूपऽवंतं । उक्थिनं । इंद्रं । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इंद्र धानावंतं । धाना भृष्टयवाः । तद्वतं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वतमपूपवंतं सवनीयपुरोडाशेपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोडाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिंस्रते ॥ २ ॥

पुरोडाशं । पचत्यं । जुषस्व । इंद्रं । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिंस्रते ॥ २ ॥

हे इंद्र पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आगुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवीषि तुभ्यं त्वदर्थं सिद्ध्यते । आहवनीयं गच्छति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतश्चात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य द्यच्चत्वाभावादत्र यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । नित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिद्ध्यते । सृ गतौ । छंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पुरो॒ऋ॒णं॑ च नो॒ घसो॑ जो॒षया॑से गिरंश्च नः । व॒धू॒युरि॒व॒ योष॑णां ॥ ३ ॥

पुरो॒ऋ॒णं॑ । च॒ । नः॒ । घसः॑ । जो॒षया॑से । गिरः॑ । च॒ । नः॒ । व॒धू॒युः॑ । ऽइ॒व॒ । योष॑णां ॥ ३ ॥

हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं घसः । भक्षय च । नोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तत्र दृष्टांतः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्वीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेट्छादागमे रूपं । चंवायोगे प्रथमंति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य रयंतस्य लेट्छादागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनघातः । वधूयुरिव । सुप् आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौचो धातुः । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरो॒ऋ॒णं॑ सन॒श्रुत॑ प्रातःसा॒वे जुष॑स्व नः । इं॒द्र॒ क्रतु॑र्हि ते॒ बृ॒हन् ॥ ४ ॥

पुरो॒ऋ॒णं॑ । सन॒श्रुत॑ । प्रातः॑ । सा॒वे । जुष॑स्व । नः॒ । इं॒द्र॒ । क्रतुः॑ । हि॒ । ते॒ । बृ॒हन् ॥ ४ ॥

हे सनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इंद्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूर्यतेऽथ सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भि ॥ प्रातःसावे । पुञ् अभिषवे । कर्मणि घञ् । पादिसमासः । याथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशे माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. । इति ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र तृतीये सवने नोऽस्मदी-

यान्धाना हुतान् भृष्टयवानाहुतं पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । हे कवे
इंद्र प्रयस्वंतः संभृतहविष्का वयमभुमंतं । ऋभवो ये केचन देवास्तद्धतं । वाजवंतं ।
वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्धतं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरुप शिष्टेम । समीपे
परिचरेम ॥ आहुतं । जहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । मा-
महस्व । मह पृजायामित्यस्य यद्गुंतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपो लुगभा-
वश्छांदसः । शिष्टेम । शिष्टतेराशीर्लिङि लिङ्गाणिष्क्रित्यङ्प्रत्ययः । निघातः ।
धीतिभिः । हिष्टवंत्सरतिशब्दांतानामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पूषण्वते ते चकृमा करंभं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमंद्दि सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृचहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करंभं । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपं । अंद्दि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिव । वृचऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्धते ते तुभ्यं करंभं दधिमिश्रं
सक्तुं चकृम । भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीति ।
हरिवते । हरिनामकावश्चौ । तद्धते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धाना
भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च मंचवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे
सहशीरद्दि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाश-
मंद्दि । भक्षय । हे शूर असहाय हे इंद्र वृचहा वृचस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं
सोमं पिव ॥ पूषण्वते । पूषण्वत्स्य मतुप् । अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्या-
मिति णत्वं । चकृम । कर्त्तव्येच्छांद्दि वर्तमाने लिटि क्रादित्वादित्त्वभावः । निघातः ।
हरिवते । छंदसीर इति मतुपो वत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोक्ताशं वीरतमाय नृणां ।

दिवेदिवे सहशीरिंद्र तुभ्यं वर्धतु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयं । अस्मै । पुरोक्ताशं । वीरऽतमाय । नृणां ।

दिवेऽदिवे । सऽहशीः । इंद्र । तुभ्यं । वर्धतु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः अस्मा इन्द्राय धानास्तूयं क्षिप्रं प्रतिभरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । ह धृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे इन्द्र सहशीरेकविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धतु । उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वतु ॥ सहशीः । समानान्ययोश्चेति कञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणञ्नित्यादिना डीप् । दृग्दृशवतुष्विति समानस्य सभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्यृचं पंचदशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्येन्द्रापार्वती पंचदश्यादिद्वे वाचे ससर्पेयं चतस्रो रथांगस्तुतये ऽत्या अभिश्रिता वसिष्ठेष्टिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्या चयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्या चयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्त्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती, शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्वतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐंश्वः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्वध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिक्त्या मदंता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतं । सुऽवीराः ।

वीतं । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथां । गीऽभिः । इक्त्या । मदंता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेता इषोऽन्नान्यावहतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवौ द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबंधिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेकैर्भिरदत्तेन हविषा मदंता हव्यंतौ युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां । समृद्धौ भवतं ॥ इन्द्रापर्वता । आमंचितस्य पादादित्वात्पाष्टिकमादुदात्तत्वं । सुवीराः । बहुव्रीही वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वीतं । वी कात्यादिष्वित्यस्य लोट्वादादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोट्वाथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जिते हः सु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कामेन्यनुवाक्या । सूचितं
चातिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मिषेधः । आ० ६. ११. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुचः सिचिमा रभे त इदं स्वादिष्टया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुचः । सिचि । आ । रभे । ते । इदं । स्वादिष्टया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं कं मुखेनास्मिन्यज्ञे सु तिष्ठ । सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ ।
मा परागाः । अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतेन
सोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वां यक्षि । यज्ञे । हे शचीवः शक्तिमन्निद्रं ते तव सिचं
वस्त्रप्रातं स्वादिष्टया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया गिरा आरभे । आलभे । गृह्णा-
मीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलांचलं
गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्या-
द्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । सोमस्य यक्षि । यज्ञ देवपू-
जाऽर्थे । तिकरणदानेषु । स्वरितङित इत्यात्मनेपदं । तस्य लुङि सिध्येकाच इतीदृ-
प्र-
तिषेधः । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः ।
रभे । दुलभष् प्राप्नो । लट्बुक्तम् इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्टया ।
स्वादुशब्दादिष्टनि रूपं । निष्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूतुक्थमिन्द्राय शस्तं ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थं । इन्द्राय । शस्तं ॥ ३ ॥

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । हे तस्त्वमेव शंससि ।
कथमहं शसामि । अत आह । प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ओषा-
मोदिवेत्यादिको हेतुः । अजमनः प्रतिगरः । आ० १. ११. तं दत्स्व । तथेन्द्राय जुष्टं

प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्येदं बहिरस्मिन्बर्हिषासीद ।
उपविश । अथ चानन्तरमिन्द्रायेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्थं शस्त्रं शस्त्रं प्रशस्त-
मभूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपं । आदुत्त-
मस्येत्याडागमः । उत्तमस्य पिङ्गवादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनुप्रतिगृणश्च
। पा० १.४.४१. इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दृतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दृतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया। इत्। अस्तं। मघऽवन्। सा। इत्। ऊं। इति। योनिः। तत्। इत्। त्वा। युक्ताः। हरयोः। वहंतु।
यदा। कदा। च। सुनवाम। सोमं। अग्निः। त्वा। दृतः। धन्वाति। अच्छ ॥ ४ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्र अस्तं । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अचेत्यस्तं गृहं । जयैज्यायै-
गृहं भवति । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते इति स्मृतेः । तथा सेत् सा
जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात्तदित् तच्च गृह एव
युक्ता रथे योजिता हरयो त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं
सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दृतोऽग्निस्त्वा त्वामच्छाभिमुख्येन
धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्तं । अमु क्षेपणे । असिहसिमृग्निष्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तः । सुनवाम । पुञ् अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । त्वा । युष्मत्तत्ततष्टुःष्वन्तःपादमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धवि
गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या ।
परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीद्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थे ।

यच्चा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा। याहि। मघऽवन्। आ। च। याहि। इन्द्रं। भ्रातः। उभयत्र। ते। अर्थे।

यच्। रथस्य। बृहतः। निऽधानं। विऽमोचनं। वाजिनः। रासभस्य ॥ ५ ॥

हे मघवन्धनवच्चिद्रं त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रत्यायाहि । हे भ्रातः पोषकोभयचापि ते तवार्थे । अर्थते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तच्च जायाच सोमः । प्रयोजनांतरमाह । यच्च गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अत्र स्थितौ रासभस्य हेषारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थ । ऋ गतौ । उपिकुषिगार्तिभ्यस्यच्चिति यन् । नित्स्वरः । निधानं । दधा-
तेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासभस्य । रासु शब्दे । रासि-
वत्त्रिभ्यां च । उ० ३. १२४. । इति कर्तर्यभचप्रत्ययः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्यापाः सोममित्यनुवाक्या । सूचितं च । हारियोज-
नोऽपाः सोममस्तमिंद्रं प्र याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

॥ सैषा मृक्ते षष्ठी ॥

अपाः सोममस्तमिंद्रं प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यथा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इंद्रं । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणं । गृहे । ते ।

यच्च । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इंद्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षणं गच्छ । ते तव गृहे कल्याणीर्मंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यचेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । पा पाने । लुङि गातिस्थितिः सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे ऋदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इमे भोजा अंगिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरंत आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अंगिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रसावे । प्र । तिरंते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इंद्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवंतो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं मूयतेऽचेति सावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छंतः संत आयुर्जीवनमच्च वा प्र तिरंते । प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददतः । दुदाञ् दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं । तिरंते । तरतेर्व्यत्ययेन शः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वां ।

त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मचैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपं रूपं । मघवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वं । परि । स्वां ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तं । आ । अगात् । स्वैः । मचैः । अनृतुपाः । ऋतावा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिंद्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । तत्तद्रूपात्मको भवति । तच्च कारणमुच्यते । माया अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेतः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे । इन्द्रो रात्रान्नाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मंसवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूपः । ऋग्वे० ६. ४७. १८. । इति । यदिवः । मुहूर्तः । स्वकीयः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैरातोऽनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु नृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सत्यवान् तादृश इंद्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु ऋषाणि चिः चिषु सवनेष्वागात् । अगच्छति ॥ बोभवीति ।

भवतेर्यङुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । डणो लुङि रूपं ।
यङुत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजृतोऽस्तभ्रात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुणिकेभिरिंद्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजृतः । अस्तभ्रात् । सिंधुं । अर्णवं । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासं । अप्रियायत । कुणिकेभिः । इंद्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसातिशयितसामर्थ्यवानृषिरतींद्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां
तेजसां जनयिता देवजृतस्तेजोभिराकृष्टो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादी-
नामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिंधुं विपादुतुष्टोः संभेदमस्तभ्रात् ।
निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पञ्चवनं राजानं यद्यदावहत
अयाजयत् तदानीमिंद्रः कुणिकेभिः कुणिकगोत्रोत्पन्नाः ऋषिभिः सहाप्रियायत ।
प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वंह प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ।
अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । तदंतात्त्वङि
रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदंतो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुणिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकं । अद्रिऽभिः । मदंतः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वं । कुणिकाः । सोम्यं । मधु ॥ १० ॥

हे विप्रा मेधाविनी हे ऋषयोऽतींद्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां
कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुणिकाः कुणिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे
यज्ञेऽद्रिभिर्यावभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिरमदंतः स्तुतिभिर्देवैः सह
यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रं । कृणुथ । सम्यगुच्चारयत ।
तच्च दृष्टांतः । हंसा इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः
सचा यद्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु नधुकरं रसं वि पिबध्वं ।
रस्परथतिहारेण पिबत ॥ श्लोकं । श्लोकं शब्दे । करणे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः ।

मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्यांतर्भावितरण्यस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वं । पा पाने ।
कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं । सोम्यं । सोमशब्दान्मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥११॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत । सुदासः ।

राजा । वृचं । जंघनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥११॥

हे कुशिकाः कुशिकगोचोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षणं गच्छत । तच्च गत्वा चेतयध्वं । सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पौत्रवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय प्रमुंचत । राजा देवानां स्वामीदो वृचं कर्मविघ्नकारिणममुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जंघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उत्तमे देवयजनदेशे यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तरत्वान्न निघातः । जंघनत् । हन हिंसागत्योरित्यस्य यङ्कि नुगतोऽनुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्य नुगागमः । तदंतात्तेष्ट्यागमः । प्राक् । अंचतेः क्तिनि रूपं । अनिगंतोऽचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेट्यागमः । निघातः । वरे । वृज् वरण इत्यस्मात् यहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिंद्रमतुष्टवं ।

विश्वामिचस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहं । इंद्रं । अतुष्टवं ।

विश्वामिचस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदं । भारतं । जनं ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्रा योऽहं विश्वामिच उभे इमे रोदसी द्यावापृथिव्याविंद्रमतुष्टवं स्तावयामि । द्यावापृथिवीभ्यामिंद्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा

उभयो रोदस्योरन्तरवस्थितमिंद्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्याणस्य विश्वामित्रस्य ममेद-
मिंद्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अतुष्टवं । दृज
स्तुतौ । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द
उत्सादिः । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मं द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सु । राधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । स्तुतः स
इन्द्रो नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनोपेतान करदित् । करोत्वैव ॥ अरासत ।
राम् शब्द इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । करत् । करो-
तेर्लुङि च्छेः कृमृहृहिभ्यश्छंदसीत्यङादेशः । सुराधसः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसी-
त्युच्चरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नागिरं दुहे न तपन्ति घर्म ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाणाखं मघवन्नंधया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आ । ऽगिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्म ।

आ । नः । भर । प्र । मगंदस्य । वेदः । नैचा । ऽणाखं । मघ । वन्न । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा क्रियाभिर्यागदानहोमलक्ष-
णाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिवत खादतायमेव लोको न पर
इति वदंतो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न
किंचित्तपोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आगिरं सोममिश्रणयोग्यं
पयो न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मं प्रवर्ग्यः ख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वप-
यःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांनार्याद्यर्थमपि नोपयुज्यंत
इत्यपि सूचितं भवति । एवं किंचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गा नोऽस्म-
भ्यमाभर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । त्रैगुण्यादिलक्षणप-
रिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः ।
तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रस्करादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन स्त्रीत्यते । तस्यात्यं-

तकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्धनवन्निद्र नैचाशाखं । नीचासु
 शूद्रयोनिषूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च
 केवलैः शूद्रावेदी पतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणं । पतितस्य संबन्धि
 धनं नैचाशाखं । तद्धनं नोऽस्मभ्यं रंधय । साधय । एतेषां तद्धनं तव नोपयुज्यते
 अस्मदायत्नं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति
 भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम
 देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्तवो वा । नैव चाशिरं
 दुहे न तपन्ति घर्मे घरणं । आ हर नः प्रमगंदस्य धनानि । मगंदः कुसीदी मांगदो
 मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यंतकुसीदिकुलीनः । प्रमदको
 वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको
 वा प्रार्दयत्यांडो । आंडावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो
 नीचैः शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन्नंधयेति रध्यतिर्व-
 शगमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आङ्पूर्वाच्छ्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामित्या-
 दिना शिरित्यादेशः । दुहे । दुहेर्लिटीर्यो र इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पि-
 तत्वात् द्विर्वचनाभावः । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्ये-
 दमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधेर्यंतस्य रधिजभोरचीति नुमागमः ॥

ससर्परीदृचे प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना ।
 विश्वामित्रस्याभिभूतं बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ
 गाधिजः । तस्मै ब्राह्मी तु सौरी वा नाम्ना वाचं ससर्परी । सूर्यवेश्मन आहत्य
 ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुयं ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमा । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतं । अजुयं ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्तामतिमज्ञानं
 बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभूतं यथा

भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य दुहिता वाग्देवता देवेष्विन्द्रादिष्वजुयं क्षयरहितममृतममृतलक्षणं अत्रोऽन्नमा ततान । समन्तात्स्वाहाकारवाचं तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दान इत्यस्य निष्ठायां दो दहोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयं । जृ वयो-हानौ । ऋहलोऽर्थत् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ससर्परीरभरतूयमेभ्योऽधि श्रवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽनयमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अमरत । तूयं । एभ्यः । अधि । श्रवः । पांचऽजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नयं । आयुः । दधाना । यां । मे । पलस्तिऽजमदग्नयः । ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु । निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूयं क्षिप्रमभरत । भरतु । संपादयतु । पलस्ति-जमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहत्य मे मह्यं ददुरददुः पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नयं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु । बहिर्देवपंचजन्येभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । त्रिह्वादाद्युदात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादित्वाद्यत । तित्स्वरितः । नयं । नवशब्दाच्चस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीक्रुरक्षो मेषा वि र्हि मा युगं वि शारि ।

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतोररिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवतां । वीक्रुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । र्हि । मा । युगं । वि । शारि ।

इंद्रः । पातल्ये । इति । ददतां । शरीतोः । अरिष्टऽनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गतुमिच्छन् रथेऽश्वदिकं

युञ्जानो विश्वामिचो रथांगानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । स्थिरौ भवतां । अक्षश्च वीरुर्दृढो भवतु । ईषा दंडश्च मा विवर्हि । व्यृद्धो मा भवतु । युगं च मा विशारि । विशीर्णो मा भवतु । इंद्रः पातस्ये पतनशीले कीलके शरीतेर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन सचस्व । संगतो भव ॥ विवर्हि । वृहि वृद्धौ । विपूर्वो वृहिविनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगं । युगशब्द उञ्छादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । तच्च पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । शृ हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाधिकमादुदात्तत्वं ॥

॥ अथान्वयः ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहेष्वनकुत्सु बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमायुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि वहेः क्षिप् । अनसो डश्चेति क्षिप् । अनसः सकारस्य डत्वं । बलं सारणं । वसुसंमुखंस्वनुदुहां द इति हकारस्य डत्वं । कृदुत्तरस्वरः । असि । हियो-गादनिघातः । सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादवं जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अवं । जीहिपोः । नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणि-
मभि व्ययस्व । अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति
शिंगपायां शिंगपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलक ओजो धेहि । दाढ्यं कुरु । हे
वीळो हृद वीळितास्माभिर्हृदीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं हृदो भव । यद्वास्मान्
हृदीकुरु । यामात्रच्छतोऽस्मादथाक्षोऽस्मान् मावजीहिपः । मा पीपतः ॥ खदि-
रस्य । अजिरशिशिरेत्यादिना किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित ।
वीळयतेत्यंतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि । पा० ६. ४. ५२. । इति
रोर्लुक् । ~~वीळयस्व~~ । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिरातः । यामात् ।
या प्रापणं इत्यस्मादतिस्तुमुहुम् इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निष्ठायाद्युदात्तः । जीहिपः ।
ओहाक् त्यागे । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । अकारस्येकारश्चांदसः ॥

॥ अथ विंशी ॥

अस्मान्वनस्पतिर्भा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथा-
रूढानस्मान् मा च हाः । मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा
विनाशयतु । किंच गृहेभ्यः । यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु ।
तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्वयवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् ।
यावद्वयवेगावसानं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि
मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वादिनातः ।
गृहेभ्यः । ग्रहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै ।
षोऽंतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचन आतो लोपाभावश्चांदसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

इन्द्रोतिभिर्दिव्यैश्चतस्रो वसिष्ठोऽग्नेर्दशः । पुरा खलु विश्वानि च शिष्यः सुदा

नाम राजार्षिरासीत् स च केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेषोऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्चुर्गिर्भवसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

॥ तच्चाद्या सूक्त एकविंश ॥

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शपं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनाङ्गवेन । हे शूर शौर्य-
वन्पराभिभवशक्त हे मघवन्धनवन्निद्र अद्यास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा ।
यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतो नोऽस्मा-
नूतिभिस्त्वदीयाभी रक्षाभिर्जिन्व । प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिर्वह्नीभिः
श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेषो द्वेष्ट्यस्मिन्काले-
मप्रीतिं करोति सोऽधरो निकृष्टः सन् पदीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु
तं द्वेष्ट्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु । उशब्दो
पूरको ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषंती । प्रऽयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वितपति
विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शल्मली-
कुसुमं यथानायसे- विवृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति । विच्छिन्ना-
वयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती स्रवंत्युखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीय-
मञ्चसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति । फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वाच्चयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोभं । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनं । वाजिनां । हासयन्ति । न । गर्दभं । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः शयो मा प्रापदिति शपान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठ-
पुरुषा बद्धानीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो वृते । हे जनासो जनाः सायकस्याव-
सानकारिणो विश्वामित्रस्य मंत्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव
लोभं लुब्धं तपसः शयो मा भृदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु मन्यमानाः ।
पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा
स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह
स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति । अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः
सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीश न हासयन्ति हास्यास्पदं न
कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुरः पुरस्ताच्च
नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

इमे इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वं ।

हिन्वंत्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वं । चिकितुः । न । प्रऽपित्वं ।

हिन्वंति । अश्वं । अरणं । न । नित्यं । ज्याऽवाजं । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे इन्द्र भरतस्य पुत्रा भरतवङ्ग्या इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठे-
भ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टेः सह तेषां संगतिर्नास्ति ।
ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चाजौ संग्रामे नित्यं सहजमरणं नारिमिव वसि-
ष्ठान्प्रत्यश्वं हिन्वंति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुं परिणयन्ति । वसिष्ठान्हन्तुं
शरसंधानेन चरन्ति ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेवं मह इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं चैष्टुभं
वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्थं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
इमं महे द्यधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति । अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी
ततः परं सप्रचो द्यावापृथिव्यास्ततः परा द्युदेवताका दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी
सावित्री ततः परं सुकृदिति त्वाष्ट्रार्भवी च विद्युद्रेति मारुती सारस्वती च ततः
परं तिस्रो विष्टिष्वंद्राग्निदेवताकाः स्वदस्वेत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्त-
विनियोगे लैंगिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्येमं मह इति प्रतिपत्पंचम्यां पौर्ण-
मास्यामित्यत्र सूचितं । इमं महे विदध्याय श्रूषं । आ० २. ११. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं महे विदध्याय श्रूषं शश्वत्कृत्व ईद्वाय प्र जभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । महे । विदध्याय । श्रूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईद्वाय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मंथनेन निष्पाद्यमानायेद्वाय सर्वैः स्तुत्या-
याग्ये श्रूषं सुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्रजभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण
धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽग्निर्दम्येभिः परेषां दमनकुण्ठैर्दमे गृहे विद्यमा-
नैर्वानीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवैस्ते-
जोभिरजस्रो निरंतरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईद्वाय प्र जभुरिति
स्वानामेवैनं तच्छ्रुत्वा गमयतीति ब्राह्मणानुसारेण । महदादिगुणविशिष्टाय
यज्ञमानायेममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयं । उत्तरार्द्धं चः समान
एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरः । ईद्वाय । ईड्वंदे-
त्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नमिकंपी-
त्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नजा समासे तस्य स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छश्चरन्ति प्रजानन् ।

ययोर्हं स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि॑ । महे॑ । दिवे॑ । अ॒र्च॑ । पृथि॒व्यै॑ । कामः॑ । मे॑ । इ॒च्छन्॑ । च॒रति॑ । प्र॒ऽजानन्॑ ।
ययोः॑ । ह॒ । स्तोमे॑ । वि॒दधे॑षु । दे॒वाः । स॒पर्य॑वः । मा॒दय॑न्ते । स॒चा । आ॒योः ॥ २ ॥

हे स्तोतर्महे महत्ये दिवे द्युलोके देवतायै महत्ये पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन्
स्तोत्रमर्च । कुरु । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वेषु
वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदधेषु यज्ञेषु ययोर्द्यावापृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः
पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै ।
उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यु॒वोर्ऋ॑तं रो॒दसी॑ स॒त्यम॑स्तु म॒हे पु॒णः सु॒वि॒ताय॑ प्र॒भूतं॑ ।
इ॒दं दि॒वे नमो॑ अ॒ग्ने पृथि॒व्यै स॒पर्या॑मि प्र॒यसा॑ या॒मि रत्नं॑ ॥ ३ ॥
यु॒वोः । ऋ॑तं । रो॒दसी॑ इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु । म॒हे । सु॒ । नः । सु॒वि॒ताय॑ । प्र॒ । भू॒तं ।
इ॒दं । दि॒वे । नमः॑ । अ॒ग्ने । पृथि॒व्यै । स॒पर्या॑मि । प्र॒यसा॑ । या॒मि । रत्नं॑ ॥ ३ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्या युवोर्युवयोर्ऋतमानृगंस्यं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां
नोऽस्माकं महे महते सुवितायाभ्युदयाय यज्ञसमाश्रयं सु सुष्ठु प्रभूतं । प्रभवतं ।
हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविलक्षणेनान्नेन सपर्यामि ।
परिचरामि । धनं यामि । याचे । यातियाञ्जाकर्मा ईमह इत्यादिषु
पठितत्वात् ॥ पु । संहितायां मुञ्ज इति पत्वं । णः । संहितायां नश्च धातुस्थोरुषुभ्य
इति णत्वं । सुविताय । इण् गतौ । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति
सुवितं । उवडादेश्छांदसः । भूतं । भवतेर्लोति बहुलं छंदसीति शपो लुकि
रूपं । यद्वा छांदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै ।
नमः स्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६. । चतुर्थी । सपर्यामि कंदादिः परिचरणे वर्तते ।
प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लोति रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒तो हि वा॑ पृ॒थ्या आ॒वि॒वि॒द्र ऋ॒ता॒वरी॑ रो॒दसी॑ स॒त्यवा॒चः ।
न॒रश्चि॒द्वां स॒मि॒थे शूर॑सा॒तौ व॒व॑दिरे पृथि॒वि वे॒वि॒दानाः॑ ॥ ४ ॥

उ॒तो इति॑। हि॒। वां॑। पू॒र्याः॑। आ॒ऽवि॒वि॒द्रे। ऋ॒त॒वरी॑ इत्यु॒त॒ऽवरी॑। रो॒दसी॑ इति॑। सत्य॒ऽवाचः॑।
नरः॑। चि॒त्। वां॑। सं॒ऽइ॒थे। शू॒र॒ऽसा॒तौ। व॒वंदि॑रे। पृथि॒वि। वे॒वि॒दा॒नाः ॥४॥

उतो अपि च हे ऋतावरी। ऋतं सत्यं। तन्नृत्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्याः
पूर्वं भवाः पुरातनाः सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि। तं तमपे-
क्षितमर्थं लेभिरे खलु। तथा हे पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिलीभो यस्मिन्
तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिदद्यतना मनुष्या वां युवयोर्माहात्म्यं
वेविदाना जानंतोऽतो द्यावापृथिव्यौ ववंदिरे। स्तुवंति ॥ आविविद्रे। विदिर्
लाभे इत्ययमुभयपदी। लिटि डरयो र इति रेआदेशः। सह मुपेत्यत्र सहेति
योगविभागादाडा सह समासः। समिथे। इण् गतौ। समीण इति थक्प्रत्ययः।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को अ॒ङ्गा वे॒द॒ क॒ इ॒ह प्र॑ वो॒च॒हे॒वाँ अ॒च्छा प॒थ्या॒ऽका॒ समे॑ति।

द॒ह॒श्च॒ ए॒षाम॒व॒मा स॒दाँसि॑ प॒रेषु॑ या गु॒ह्येषु॑ व्र॒तेषु॑ ॥५॥

कः। अ॒ङ्गा। वे॒द॒। कः। इ॒ह। प्र॑। वो॒च॒त्। दे॒वान्। अ॒च्छ॑। प॒थ्या॑। का। सं। ए॒ति॒।

द॒ह॒श्चे॒। ए॒षां॑। अ॒व॒मा॒। स॒दाँसि॑। प॒रेषु॑। या॒। गु॒ह्येषु॑। व्र॒तेषु॑ ॥५॥

को वाङ्गा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद। वेत्ति। को वेहास्मिन्प्रज्ञातमर्थं वोचत्।
ब्रवीति। किं तत्तदुच्यते। देवानच्छाभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः
को मार्गः समेति। सम्यक् प्राप्नोतीति। इममर्थं न कश्चिज्जानाति। न कोऽपि
ब्रवीति। किं ते देवा विद्यंते। वाढमित्याह। एषां दिवि स्थितानां नष्टास्तस्याः
देवानामवमाधोमुखानि सदाँसि स्थानानि दहश्चे। दृश्यंते। तथापि परेषूत्तमेषु
गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु या यानिदिवि देवस्थानानि लभ्यंते तत्रा-
गतुं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अङ्गा। स्वरादि-
ष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः। वोचत्। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। लुङि ब्रुवो
वचिरिति वच्यादेशः। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इति च्छेरादेशः। वच उमित्यु-
मागमः। निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदंती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः नृचक्षाः अभिः षीमचष्टः ऋतस्य योना विघृते इति विघृते मदंती इति ।

नाना चक्राते इति सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने इति संविदाने ॥ ६ ॥

कविः क्रांतदंशी नृचक्षा नृणां दृष्टा सूर्यः सीमेते द्यावापृथिव्यावभ्यचष्ट ।
 सर्वतः पश्यति । ऋतस्य योना जलस्य स्थानेऽंतरिक्षे मदंती दृष्टव्या विघृते ।
 घृतमस्या ओषधयो जलममुषा इति । एवंविधरसोपेते समानेन । समानमेत-
 दुदकमुच्चेत्यव चाहभिः । भूमिं पजंन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति परस्पर-
 प्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृ-
 थिव्या नाना पृथग्भूतं सदनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः । इमौ वै लोका
 सहास्तां तौ व्येतामिति । तच्च दृष्टान्तः । यथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥
 अचष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः ।
 निघातः । संविदाने । विद ज्ञान इत्यस्य समो गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् ।
 चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समान्या वियुते दूरेऽंते ध्रुवे पदे तस्यतु जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आत् बुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या वियुते इति विद्युते दूरेऽंते इति दूरेऽंते ध्रुवे पदे तस्यतु जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊं इति । बुवाते इति । मिथुनानि ।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते वियुते वियुज्य वर्त-
 माने दूरेऽंते । दूरेऽंतोऽवसानं ययोस्ते दूरेऽंते । अविनाशिन्यां ते द्यावापृथिव्या
 जागरूके जागरणशीले सत्या ध्रुवेऽविनाशिन्यां पदेऽंतरिक्षे तस्यतुः । तिष्ठतः ।
 उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती
 तस्यतुरित्यन्वयः । आदनंतरं मिथुनानि इहानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽंते

रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्यादिभिर्ब्रू-
नामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लोपः ।
दूरेऽन्ते । इण् गती । दूरीणो लोपश्च । उ० २. २१. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च ।
रो रीति रेफलोपः । ढ्रलोप इति दीर्घः । अंतश्चोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्य-
यांतः । सप्तम्युपमानेति बहुव्रीहिः । हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः ।
जागरूके । जागृ निद्राक्षय इत्यस्मात्ताच्छीत्यर्थे जागरूकः । पा० ३. २. १६५. । इत्यू-
कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति डीपः भ्रतिषेधः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।
एजङ्घुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥
विश्वा । इत् । एते इति । जनिमा । सं । विविक्तः । महः । देवान् । विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।
एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतत्रि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते द्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिमं सर्वाण्यपि भूतजातानि संविविक्तः । अव-
काशप्रदानेन संविभज्य कुरुतः । किंच महो महतो देवानिन्द्रवृष्णश्चीन् सरित्समुद्र-
पर्वतादींश्च विभ्रती विभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एजज्जंगम त्मकं
ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा
चरच्चंचलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये
वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः ।
निघातः । विभ्रती । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कपने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गती ।
दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

सना पुराणमध्यैम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।
देवासो यच्च पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्युरंतः ॥ ९ ॥
सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।
देवासः । यच्च । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्युः । अंतरिति ॥ ९ ॥

हे द्यौर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयिष्या जनितुर्जनयिष्यास्तव सना
सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नोऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जात-
मिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादंधुनाध्येमि । स्मरामि । दिवः
पितृत्वे जनयितृत्वे च मंचवर्णः । द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १.
१६४. ३३. इति । यत्र यस्यां दिव्यंतर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्ते पथि नभसि
पनितारस्तां स्तुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः
संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणं । पुरा-
शब्दात् शेषिकार्थे सायंचिरमिति द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति
निपातनानुद्भावः । निपातनादेवांतोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः ।
लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेत् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्सं-
प्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं ।
यच्चयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृणवन् अग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमं स्तोमं रोदसी इति । प्र ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृणवन् । अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । संऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि ।
ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा मृदुरुदरे सोमो येषां ते
ऋदूदराः । अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः
सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा यजमानानभिमतफलैर्मिश्री-
कुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिनः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयंतो मित्रा-
दयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्-
डागमः । अग्निजिह्वाः । चित्रादित्वादंतोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रस्थान
इत्यस्य कानचि रूपं । चित्रादंतोदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वताति ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकं । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽताति ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा देवकर्तृ-
कयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं
तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं
हिरण्यपाणिः । तथा च कौपीतकं । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी
प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभन-
वाक् सविता विदथे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादापत्यमान
आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्द्धचः प्रत्यष्टाः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्तोतृषु
विद्यमानं च श्लोकं । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रं । तदश्रेः । प्राप्नुहि च ।
आदनंतरं सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमासुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः ।
हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्वियत आयम्यमानमिति वा
ह्रियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. । पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः
पणायतेः पूजाकर्मण इति ॥ हर्यं कांतिगत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन्
हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्चादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः ।
पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारगुणादसः । अश्रेः । अत्रिञ् सेवाया-
मित्यस्य लङिः बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वताति । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वयावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषणऽवतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्ध्वऽयावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुष्टु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवान् तावा सत्यसं-
कल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धातु ।
ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्यृभवः । हे ऋभवः पूषण्वंतः पूषणा सहिता यूयं
मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन दृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वपावाणः सोमाभिषवार्थ-
मुद्यतपावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् ॥ अतष्ट । तूष्ण-
त्वष्टू तनूकरणे । ऊर्ध्वपादवेडभावः । फलो फलीति सिलोपः । स्कोः संयोगा-
द्योरिति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विद्युद॒रथा म॒रुतं ऋ॒ष्टि॒मंतो दि॒वो म॒र्या ऋ॒त॒जा॒ता अ॒यासः ।

सर॑स्वती शृ॒णव॒न्य॒ज्ञिया॒सो धा॒ता र॒यिं स॒हवी॑रं तुरा॒सः ॥ १३ ॥

विद्युत्॑ऽरथाः । म॒रुतः । ऋ॒ष्टिऽमंतः । दि॒वः । म॒र्याः । ऋ॒तऽजा॒ताः । अ॒यासः ।

सर॑स्वती । शृ॒णव॒न् । य॒ज्ञिया॒सः । धा॒त । र॒यिं । स॒हऽवी॑रं । तुरा॒सः ॥ १३ ॥

विद्युद॒रथा विद्यो॒तमान॑रथोपेता ऋ॒ष्टि॒मंतो दी॒प्ति॒मंतः । ऋ॒ष्टिरा॒युध॑विशेषः ।
तद्वंतो वा दि॒वो द्योत॑माना म॒र्याः शृ॒णवा॑णं मारयितार ऋ॒त॒जा॒ता उ॒दका॑द्यज्ञाद्या
प्रादु॒र्भूताः । यद्वा ऋ॒तमु॒दकं जा॒तं येभ्य॑स्ते ऋ॒त॒जा॒ताः । अ॒यासः स॒तत॑गमनशीला
य॒ज्ञिया॒सो य॒ज्ञाहा॑ म॒रुतः सर॑स्वती । गंधपद्मरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति
सर॑स्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं शृणवन् । शृण्वन्तु ।
तुरा॒सोऽस्मा॑कं फलप्रदाने त्वष्टा हे म॒रुतः स॒हवी॑रं पुत्रसहितं र॒यिं धनं॑ धातु ।
अस्मभ्यं धन्त ॥ धातु । दधातेर्लो॒टि बहु॑लं छंदसीति शपो लुक् । तन्नन्नप्रनयना-
श्चेति तवादेशः । पि॒त्वादि॒धनि॑धातः । तपः पि॒त्वादि॒धनु॑दात्तत्वे धातुस्वरः । तुरा॒सः ।
तुर॑ त्वरणे । उगुपधलक्षणः कः । आ॒शं॒दि॒धातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

वि॒ष्णुं स्तो॒मासः पुरु॑द॒स्मम॒र्का भग॑स्येव का॒रिणो॒ याम॑नि ग॒मन् ।

उ॒रु॒क्रमः क॑कुहो यस्य॑ पू॒र्वीर्न म॑र्धति यु॒वत॑यो जनि॒त्रीः ॥ १४ ॥

वि॒ष्णुं । स्तो॒मासः । पुरु॑ऽद॒स्मं । अ॒र्काः । भग॑स्यऽइव । का॒रिणः । याम॑नि । ग॒मन् ।

उ॒रु॑ऽक्र॒मः । क॑कुहः । यस्य॑ । पू॒र्वीः । न । म॑र्धति । यु॒वत॑यः । जनि॒त्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुनरुद्भूतं बहुकर्माणं । यद्वा बहून् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वीर्विह्यो जनित्रीः सर्वस्य जनयित्री युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ककुहः । कं स्कुभंति विस्तारयंतीति ककुभो दिशः । यद्वा ककुबुच्छुयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षायेषूपलङ्घयन्ति स्तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धन्ति । न हिंसन्ति । स विष्णुरुत्तमः । उरुर्महान् क्रमः पादविशेषो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेलुङि मंचे घसेत्यादिना ल्लेलुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वादूपस्वरसिद्धिः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रो विश्वेवीर्यैः पत्यमान उभे आ पंप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृचहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पंप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।

पुरंऽदरः । वृचऽहा । धृष्णुऽसेनः । संऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्ववीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्या महित्वा स्वकीयेन महिम्नापंप्रौ । पूरयामास । शेषः प्रत्यक्षानुगतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृचहा वृचस्य हंता धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथाभर । देहि । यद्वा पश्वः पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूंश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । दृ विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पूःसर्वयोदारिसहेरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदाहृतः । धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेत्यपि स्थानि-वद्भावात्संप्रसारणं । हयहोर्भृच्छंदसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्येदाहृतत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः जसादिषु छंदसि वावचनमिति सधर्णेदीर्घाभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

नासत्या मे पितरौ बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दावं रक्षेथे अकवैरदव्या ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरौ । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणां । दावं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदव्या ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविःप्रदातृत्वेन बंधून्स्मानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रशरौ । युवां मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाते भवं संगतं चारु नाम कमनीयं खलु । हे अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु । किंच अदव्या केनाप्यतिरस्कृता युवां दावं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितः शोभनैः कर्मभी रक्षेथे । पालयतं ॥ नासत्या । नभ्राणनपादित्यादिना निपातनान्नजः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः कृप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेणः । सजात्यं । सजाते भवं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अस्तेर्लटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

महत्तवः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इंद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इंद्रे ।

सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमां । धियं । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभृतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यद्येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिंद्र इंद्रोपतः क्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इंद्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैर्ऋभुभिः । ऋतेन भवंत्युतेन भांतीति वा । ऋभुभिर्देवैः सखासि । इंद्रसहिता ऋभवो यूयमिम्ममस्सदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादित् भाषं तक्षत । स्वीकुरुत ॥ यत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपं । यद्वत्तयोगादनिघातः । सख ऋभुभिरित्यस्य संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

॥ अथाष्टशो ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गंतोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गंतोः । प्रजाऽवान् । नः । पशुऽमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । अदितिर्देवमाता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा यस्य वरुणस्य व्रतानि कर्माण्यदब्धान्यहिंसितानि भवन्ति स वरुणस्ते चार्यमादयो देवा नोऽस्मान्नक्षत्रित्वेति शेषः । ते यूयं नोऽस्माकमनपत्यान्यपत्या । पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा पतनकारणं न भवतीत्यपत्यं । तदन्यान्यपत्यानि पतनकारणानि कर्माणि गंतोः सन्मार्गाद्युयोत । पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ गातुः । गायन्ति स्तुवंतीद्रादीनचेति गातुर्गृहं । नोऽस्मदीयं गृहं पशुमान्पश्यादियुक्तं प्रजावानपत्योपेतमस्तु ॥ अर्यमा । ऋ गतौ । श्वन्नुशन्प्रीहन्क्रेदन्ब्रित्यादिना निपातनादृपसिद्धिः । अदितिः । दीङ् शय इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नञा समासः । अदितिरदीनेति यास्कः । छांदसं ह्रस्वत्वं । नञः स्वरः । युयोत । यौतेरमिश्रीभावकर्मणो लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्नुः । तप्प्रनविति तत्प्रत्ययस्य त्वादेशः । गंतोः । गम् गतौ । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्य इति तुन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । गातुः । गापाहिभ्यश्चेति तुप्रत्ययः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

देवानां दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्ने वोचतु सर्वताता ।

शृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैर्वृत्तरिछं ॥ १९ ॥

देवानां । दूतः । पुरुध । प्रऽसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वऽताता ।

शृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अंतरिछं ॥ १९ ॥

पुरुध पुरुषु बहुषु देशेषु प्रसूतोऽग्निहोत्रार्थं विहितः । यद्वा पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टिर्ब्रह्मणार्थं प्रेरितो देवानां दूतः । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान्यस्माननागाननागसः सर्वताता सर्वत्र वोचतु । ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौश्च उता-

पिचापः सूर्यश्च नक्षत्रैरु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्मदीयां
स्तुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवक्षयैकवचनं ॥ प्रसूतः । षू प्रेरणे । कर्मणि क्तः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्चात्सः ।
सवर्णदीर्घे कृते न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो
बहुलमिति शपोऽडादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गतौ ।
अमिनक्षियजिन्धिपतिभ्योऽचन्नित्यचन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । यद्वा न क्षरति
न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । नभ्राएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । नञः स्वरः ॥

॥ अथ विंशी ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास उक्त्या मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥ २० ॥

शृण्वंतु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । उक्त्या । मदंतः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छंतु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रं ॥ २० ॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामा-
निति पर्वता यावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासो निश्चलस्थाना उक्त्या हविल्-
क्षणेनान्नेन मदंतो माद्यंतः संतो नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृण्वंतु । किंच आदित्यैरप-
त्यभूतरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतश्च नोऽस्मभ्यं भद्रं
कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छंतु । ददतु ॥ आदित्यैः । आदेतेरपत्यानीत्यर्थं दित्यदि-
तीति रण्यः । प्रत्ययस्वरणांतादात्तः । सुपा सैकादेशे कृत एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यत्यजमानः सदा सुग इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः
पितुमाँ अस्तु पंथा इति पंथानमवरुह्य । आ० २. ५. । इति ॥

॥ सैषा मृक्त एकविंशी ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्यां । सदनं । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अश्यां पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमा-

नक्षत्रांश्चास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतेनोदकेनौषधीः संपिपृक्त । संपर्चयत ।
सेचयतेत्यर्थः । हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृध्याः ।
न विप्रश्यातु । किंच रायो धनस्य पुरुक्षोर्वह्नस्य च सदनं स्थानमुदश्यां ।
प्राप्नुयां ॥ सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के ।
लोठि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । मृध्याः । मृधिर्हि-
सार्थः । लिङि तिङां तिङो भवन्तीति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । सूचितं च । स्वदस्व हव्या
समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः । अ० ३. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वं अग्ने पृत्सु ताञ्जिषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सं । डषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे अग्ने हव्या हवनयोग्यानि हवीषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नानि
सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांस्यन्नान्यस्मद्यगस्मद-
भिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्यर्थः । ततः पृत्सु संग्रामेषु तान्वाध-
कान्विश्वान् शत्रून् जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभन्त्यस्मद्यक् सन् नोऽस्माकं
विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व ।
स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । यासो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि ।
दिवु क्रीडादावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । परत्वात् हलि
चेति दीर्घत्वे कृते पश्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानंचतीत्यंचतेः
क्लिप् । विष्वग्देवयोश्च टेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च ।
जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोर्मनसी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दीदिहि । दिवेर्यङुकि लोटि नुङ्गद्वित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं चैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमणिका ।
प्रजापतेरार्षे विश्वादेवं प्रजापतिर्हि विश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात् । सूक्त-

विनियोगो लैंगिकः । अचाद्योषस्या ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा-
होराचदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षडृचो वर्षत इंद्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेति मन्यन्ते ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महेह्वानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्प्राचीना उषसो यद्यदा व्युष्युच्छन्ति अध तदानीमक्षरं ।
न क्षरतीत्यक्षरं । अविनाश्यादित्याख्यं महत्प्रभृतं ज्योतिर्गौरुदकस्य पदे स्थाने
समुद्रे नभसि वा विजज्ञे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्नग्निहोत्रादिकर्मसु
प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रमुप समीपं तिष्ठति ।
येऽयक्रियाध्याहारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्यति क्षिपति सर्वा-
नित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्रावत्यं । महद्दृश्यं ॥ व्युषुः । उष ऋष
दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपं । सहेति योगविः ॥ यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवन्तः सनि द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वच-
नाभावः । तदंताच्छतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुर्लंसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मो षू णो अच जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यन्तोः केतुरंतर्महेह्वानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अच । जुहुरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यन्तोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुरंत । मा हिंस्युः ।
तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः पूर्वे पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः ।
यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः सद्यन्तोः । सीदन्त्यनयोर्दे-
वमनुष्या इति सद्यन्तो रोदसी । तयोरंतर्मध्य उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः ।

महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरंत । इ प्रसन्नकरणे । लुङि जुहोत्यादित्वात्
श्वः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीत्युत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददा-
देशाभावेऽन्तादेशः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि मे पुरुचा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्याणि ।

समिद्धे अग्रावृतमिद्धदेम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽचा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्याणि ।

संऽइद्धे । अग्री । अतृत् । इत् । वदेम । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुचा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयन्ति । विविधं गच्छन्ति ।
शम्यग्निष्टोमादिलक्षणं कर्माच्छाभिलक्ष्याहं पूर्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं
दीद्ये । दीपयामि । पश्चाद्यज्ञार्थमग्री समिद्धे दीपमाने सत्यृतमित् सत्यमेव वदेम ।
अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना चाप्र-
त्ययः । पतयन्ति । पतू गतौ । स्वार्थिको णिच् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

समानो राजा विभृतः पुरुचा शये शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विऽभृतः । पुरुऽचा । शये । शयासु । प्रऽयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वत्सं । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा एक एव राजा दीपमानोऽग्निः पुरुचा
बहुषु देशेषु विभृतोऽग्निहोत्रार्थं विदतो भवति । यद्वा राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु
देशेषु यज्ञार्थं विदतो भवति । स चाग्निः सोमो वा शयासु । शेरते हविरादयः
पदार्था अचेति शया वेद्यः । तासु शये । शेते । निवसति । वनानु अनुवनं
वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेदनेषु चमसेषु वि-
भक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया
वत्सभूतमग्निं सोमं वा भरति । वृष्ट्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा
क्षेति । केवलं निवासति ॥ विभृतः । इज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुषा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शये । शीङ् स्वप्ने ।
लोपस्त इति तकारलोपः । शीङ्ः सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने ।
एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृञ् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्था-
भ्यामिति पूर्वस्य निघातः । क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आक्षिप्पूर्वास्वंपरा अनूरुत्सद्ये जातासु तरुणीष्वंतः ।

अंतर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ५ ॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अंतरिति ।

अंतःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ५ ॥

पूर्वासु जीर्णास्वोषधीष्वाक्षिदावर्तमानस्तथापरा नय्या ओषधीरनूरुदनुर्धन
उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्निः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरु-
णीषु पल्लवितास्वोषधीष्वंतर्वर्तते । ता ओषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानि-
षिक्तेतस्का अनभ्यक्ता वा अंतर्वतीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं
चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् । क्षि निवासगत्योः । क्षिप् ।
अनूरुत् । अनौ रुध कामे । अस्मात् क्षिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।
कृत्स्वरः । तरुणीषु । नञ्स्रज्जीकक्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं । पा० ४. १.
१५. ६. इति डीप् । अंतर्वतीः । रुय इति मतुपो वत्वं । सुवते । पुञ् प्राणि-
गर्भविमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबंधनश्चरति तत्स एकः ।

मिचस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबंधनः । चरति । तत्सः । एकः ।

मिचस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ६ ॥

द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोक-

निर्माता सूर्यः परस्तात्पश्चिमाय दिश्यस्तवेत्यां शयुः शयाने ऽव्याप्रिय-
रणो भवति । अथ नु अथोदयवेत्यामेको द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयो
सादानाद्वत्सः पुत्रोऽबंधनोऽप्रतिबद्धगतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि
च्छति । ता तानीमाणि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥
युः । शीङ् स्वप्ने । भमृशीतृदृचरीत्यादिना उपत्ययः । द्विमाता । नद्यृतश्चेति
प्रस्य कप ऋतश्छंदसीति प्रतिषेधः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विमाता होता विदथेषु चरति क्षेति बुधः ।

। रणयानि रणयवाचो भरंते महद्देवानां असुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

द्वेऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अनु । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

। । रणयानि । रणयऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषु यज्ञेषु होता देवाः सप्तम्याः सम्राट्
।षु सम्यग्राजमानोऽग्निरन्वग्रमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः
।स्य कर्मणो मूलभूतः सन् क्षेति । भूमौ वसति । यद्वायं मुख्यं भागं चरति ।
।यति । क्षेति । यज्ञनां गृहेषु निवसति । यद्वा बुधः प्रतिष्ठांतेभागी स्विष्ट-
पेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतेः । किंच रणयवाचो रमणीयवाचः स्तो-
ते रणयानि रमणीयानि स्तोत्राणि भरंते । प्रणयंति । कुर्वन्ति । तदिदं देवा-
मैश्वर्यं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं दहणे विश्वमायत् ।

अंतमतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानां असुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽडव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । दहणे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेरायदभिमुखमागच्छन् भूतजातं प्रती-
नं पराङ्मुखं दहणे । दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युद्धं
।णस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्परवत् पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् ।

मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निर्गोरुदकस्य निःषिधं हिंसिकां दीप्तिमन्तश्चरति ।
अतर्धारयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहारे । दिवादिः । तस्य गतरि रूपं । अंतमस्य ।
अंतशब्दादत इति ठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिकं इत्यर्थे तमप् । तमे तादे-
शेति तादिलोपः । निह्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्यांचतेः क्तिप् । तस्मा-
द्विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण
इत्यस्याङ्पूर्वस्य गतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य गतरि रूपं वेति
व्युत्पत्त्यनवधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।

वपूंषि विभ्रद्भि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूंषि । विभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽग्निरास्वोपधीषु नि वेवेति ।
नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्नी रोचनेन सूर्येण सहांता रोदस्योर्मध्ये
चरति । वपूंषि तानाविधानि रूपाणि विभ्रत् सोऽग्निर्नोऽस्मान् यष्टुनभि वि
चष्टे । विशेषेणानुग्रहहृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यदुकि ईडभावे
रूपं । रोचनेन । संहार्ये तृतीया । विभ्रत् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य गतरि
रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्धामो गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता क्षयरहितानि
धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा
धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं पाथ उदकस्य स्थानमं-
तरिक्षं पाति । सोऽग्निस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद ।

जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्खितोलोपयत्तोपी । अग्निष्टेत्यत्र संहितायां युष्मत्तत्तत्तस्युःष्यंतःपादमिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

नानां चक्राते यम्या वपूंषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नानां । चक्राते इति । यम्या । वपूंषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णं । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानि वपूंषि शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि चक्राते । कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णारुषी शुक्लतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जुनमहो रोचते । किरणसंबन्धादीष्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । मुपो डादेशः । रोचते । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति न निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीठे अंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुघे इति सबऽदुघे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईठे । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूर निहिता द्यौश्च । दुहिता दुर्हिता दूर हिता दोग्धेर्वेति यास्कः । एते सबर्दुघे सवरः स्वीयस्य क्षीररूपस्य रसस्य दोग्धौ अंत एव धेनू जगतः प्रीणयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ यत्रांतरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नंतरिक्षेऽंतः स्थिते द्यावापृथिव्यावीठे । अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवी धापयत आहुतिलक्षणं रसं द्यां पृथिवी-त्येवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थि-

तोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुधे । सबःशब्दः क्षीरवाचीति संप्रदायविद् आहुः । तस्मिन्नुपपदे दुह प्रपूरण इत्यस्माद्वातोर्दुहः कथ्यश्चेति कप्प्रत्ययो घञ्चांतादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेट् पान इत्यस्य एयंतस्य लटि निगारणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट् उपसंख्यानमित्यात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।

ऋतस्य सा पयसापिन्वतेऽऽ महेद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पयसा । अपिन्वत । इऽऽ । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधारारूपया जिह्वया लिहंती द्यौर्मिमाय । मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं निदधे । उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जितेऽऽ पृथिव्यृतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत । वर्षकाले सिक्ता भवति । आदित्या ज्ञायते वृष्टिरिति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आस्वादन इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिवि सेचने । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

पद्या वस्ते पुरूरूपा वपूंष्वृङ्गा तस्थौ अविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सन्न वि चरामि विद्वान्महेद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरूऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ङ्गा । तस्थौ । त्रिऽअविं । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सन्न । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्मा भूमिः । तथा च मंचवर्णः । पद्मां भूमिः । ऋग्वे० १०.४९.१४. । इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरूरूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूंषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते । आच्छादयति । सैषा भूमिरूङ्गांतरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा अविं । सार्द्धसंवत्सरवयस्को वत्स्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । चीन् लोका-

नवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविरिति वा । रेरिहाणा लिहन्ती तस्यौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं विचरामि । हविर्भिस्तमादित्यं पश्चिच्छिन्विः ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । पद्यत्यतदर्थे । पा० ६. ३. ५३ । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा तच्च साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अत्र रक्षणादिषु । इच्छितीन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः । रेरिहाणा । लिह आस्वादन इत्यस्य यङ्ङुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १५ ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अंतरिति । तयोः । अन्यत् । गुह्यं । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १५ ॥

पदे इव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते दस्मे सर्वेर्दर्शनीये ते उभे अंतर्नभसि निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहराविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते द्यावापृथिव्यावंतरंतरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यद्गुह्यमस्माभिरदृश्यमानतया गूढं वर्तन्ते । अहश्च रात्रिश्चेत्येते सर्वेर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादन्तेः क्तिन् । सहस्य सध्रिरिति सध्यादेशः । विभाषांचेदिकस्त्वियामिति खः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

आ धेनवो धुनयन्तामणिष्ठीः सर्वदुग्धाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नथ्या नथ्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्तां । अग्निः । सवःऽदुधाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नथाःऽनथाः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १६ ॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीतिं ददन्ति । शिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यग्निः । शशया नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा अक्षीणरसाः सवर्द्धा उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यो युवतयः परस्परमिश्रणो-
पेता नथा नथा अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आधुनयन्तां । आदुहन्तु । मेघपक्षेऽग्निश्चीर्भवन्तीरित्यत्र लिंगव्यत्ययः ॥ धुनयन्तां । धूज् कं पने । णिचि धूज्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः । पा० १. ३. ३१. १. इति नुक् । ह्रस्वच्छादसः । अग्निश्चीः । सख्यग्निश्चीति भाषायामिति व्यत्ययेन छंदसि भवति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १७ ॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्मद्रोऽन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिशां वृद्धे रेत उदकं निदधाति । तच्च वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचित्तोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शबूनुदकं वेति क्षेपण-
वान् । यद्वा क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफल-
प्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । रु शब्द इत्यस्य यङुगंतस्य लटि रूपं ।
एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् क्षरण इत्यस्मात्
सुरीभ्यां तुट् चेत्यमुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

युक्ताः पंचपंचा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्वं । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽह्ना । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहन्ति । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १८ ॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वश्वं शोभनाश्वोपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अश्वस्येन्द्रस्य स्वश्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वं । तदुच्यते । षोऽह्ना मासानां द्वंद्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋत-वोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति । तदिन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदुभिरुद्धत्वं ॥ षोऽह्ना । षषः शब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । षष उतं दत्तृदणधामूत्तरपदादेः घृत्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युत्वं घृत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्टेत्येषा । सूचितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्व चारु त्वमानट् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकेनविंशी ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोषं प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोषं । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १९ ॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा बहुधा जजान । जनयति । ताश्च पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि चास्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्व-रूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ विंशी ॥

मही समैरक्ष्वा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २० ॥

मही इति । सं । ऐरत् । चक्ष्वा । समीची इति संऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य ।

वसुना । न्यूष्टे इति निऽचष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विंदमानः । वसूनि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २० ॥

मही महती समीची परस्परं संगते चक्षा । चमत्तदंत्यनयोर्देवमृषा इति
चक्षौ । यद्वा चम्येते अद्येते शूतजातिरिति चक्षौ द्यावापृथिव्यौ । समैरत् । इंद्रः
प्रजापश्वादिभिः सम्यगयेजयत् । ते उभे द्यावापृथिव्यावस्येन्द्रस्य वसुना तेजसा
धनेन वा नृष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शचूनभिभूय
तदीयानि धनानि विंदमानो लभमानः सन् शृण्वे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदम-
भितश्रेकिते वस्त्वित्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईरं गतावित्यस्य लङि रूपं । नृष्टे ।
ऋषी गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । शृण्वे । श्रु श्रवण
इत्यस्य ष्यत्येन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विंदमानः ।
विदू लाभ इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधानुकस्वरः ॥

॥ दृष्टिर्विंशति ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २१ ॥

इमां । च । नः । पृथिवीं । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वान्नो वा नोऽस्माकं राजेन्द्र इमां पृथिवीमंत-
रिक्षं चोप तयोः समीपे क्षेति । निवसति । तच्च दृष्टांतः । हितमिचो न । यथा
कस्यचित् हितोपदेश सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया
मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गंतार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे ।
शर्मणि गृहे सीदंतश्च भवन्ति । यच्च यचासौ तच्च तच्च संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥
क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

निष्विध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इंद्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २२ ॥

निःऽसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । ते । इंद्र । पृथिवीं । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मके ओषधीरोषधयस्ते निष्विध्वरीर्निषिध्यो नितरां त्वत्कर्तृक-

सिद्धिमत्यः । उतापि च आपस्वत्तो निःमृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं
धनं विभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति । ऋग्वे० ३. ५१. ५. । इति हि निगमः ।
ततस्ते तव सखायो हविःप्रदानेनोपकारकाः स्तोतारो वयं वामभाजः स्याम ।
सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महदेश्वर्यं ॥ निष्पिध्वरीः । षिधु
संराद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । तदस्यास्तीत्यर्थे छंदसीवनिपाति ति वनिप् ।
वनो र चेति डीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं छांदसत्वादनाह-
त्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । डीपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विभर्ति ।
दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । वामभाजः ।
भज सेवायां । भजो णिवः । पा० ३. २. ६२. । इति णिवः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्रूपधिराजपरमेश्वरत्रैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरकुम्भपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनंतीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्धं
त्रैष्टुभं विश्वदेवं । तथा चानुक्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिंगा-
दवगंतव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

न ता मिनि मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्मिन्वांसः ॥ १ ॥

न । ता । मि॒न॒न्ति । मा॒यिनः । न । धी॒राः । व्र॒ता । दे॒वानां । प्रथ॒मा । ध्रु॒वाणि ।
न । रोद॑सी इति । अ॒दुहा । वे॒द्याभिः । न । पर्व॑ताः । नि॒ऽन॒मे । त॒स्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न हिंसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथादुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्या वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्द्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतयावस्थानं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं तदिदं देवानां कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीड् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हति । छंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । एमु प्रहृत इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीयः ॥

षड्भारौ॑ ए॒को अ॒चरन्वि॒भर्त्यु॑तं॒ वर्षि॑ष्ठमु॒प गा॒व आ॒गुः ।
ति॒स्रो म॒हीरु॑परास्त॒स्थुर॒त्या गुहा॒ ज्वे नि॒हिते॒ दर्श॑य॒का ॥ २ ॥
षट् । भा॒रान् । ए॒कः । अ॒चरन् । वि॒भर्ति॒ । अ॒तं । वर्षि॑ष्ठं । उ॒प । गा॒वः । आ । अ॒गुः ।
ति॒स्रः । म॒हीः । उ॒पराः । त॒स्थुः । अ॒त्याः । गुहा॑ । ज्वे इति । नि॒हिते॒ इति नि॒ऽहि॒ते ।
दर्शि॑ । ए॒का ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा ऋतवः । तान्वसन्तादीन् विभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतं नशीलः । आगमापायधर्मोपेतास्तिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्युः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि ज्वे भूमी द्यौश्चांतरिक्षं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । दुभृज धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षात्वं घञ् इत्यन्तोदात्तत्वं । निहिते ।

दधातेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे ।
कर्मणि लुङि चिणि चिणो लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादन्विष्टः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

चिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत अुधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

चिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । चिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।

चिऽअनीकः । पत्यते । माहिन्ऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनां ॥ ३ ॥

चिपाजस्यः यीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स चिपा-
जस्यः । चुरस्क इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रौडोऽदित्यै पाजस्यं
। वाज० २५. ८. । इत्यश्वमेधमन्त्र उरःपरतयास्नानात् पाजसि बले साधुरिति
व्युत्पत्तेश्च । सर्वेषामङ्गानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षती-
वपां वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप
उतापि च अुधा । वृषभः हेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिर्ऋधो यस्य स अुधा । प्रजा-
वान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयो प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमान-
व्रीहियवादिरूपप्रजावान् । किञ्च अनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्गुणैरुपेतो
माहिनावान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचन-
समर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस
उदकस्य धर्ता भवति ॥ अुधा । बहुव्रीहेरुधसोऽनङ्कित्यनङ् । सर्वविधीनां छन्दसि
विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छांदसः । उत्तरपदांतोदः ॥ ३ ॥
चिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभीके आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजंतीः परि षीमवृजन् ॥ ४ ॥

अभीके । आसां । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानां । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजंतीः । परि । सी । अवृजन् ॥ ४ ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्प-

फलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् अवोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते ।
 तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्त-
 तादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैवाद्यः स
 ज्ञेय इति स्मृतेः । तेषां चैवादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि
 नामधेयमङ्गे । आहूयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीर्द्योतनशीलाः पृथगि-
 तस्ततो व्रजन्तीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽपस्मै संवत्सरायारमंत । संवत्सरसंव-
 धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमंते । ता आपः सीमेनं संवत्सरं पर्यवृजन् । अष्टमु
 मासेषु परिवर्जयति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्रिप् । अवोधि । बुध अवगमन
 इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्यामिति कर्तरि चिणो लुक् ।
 निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य
 इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अङ्गे । ह्रयतेर्लुङि सिच आत्मने-
 पदेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः । गुणः । निघातः । अवृजन् । वृजी वर्जन इत्यस्य
 लङि अमि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वी षधस्या सिंधवस्त्रिः कवीनामुत चिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीर्योषणास्त्रिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

वी । सधऽस्या । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । चिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

ऋतऽवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिण्यो
 यूयं । वी षधस्या त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं त्रिर्भवन्ति । तथा त्रयो वा इमे
 त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न द्याव इंद्रमोजसा नांतरिक्षाणि वज्रिणं न
 विष्यचंत भूमयः । ऋग्वे० ८. ६. १५. । इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं
 च कपिंजलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्था-
 नानि भवन्ति । उतापि च चिमाता त्रिणां लोकानां निर्माता संवत्सरः
 सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सत्यदेवैर्यजमानो वर्तते । तथा
 ऋतावरीरुदकवत्योऽप्या नभस्या आप्नय्या वा तिस्रो योषणास्त्रिसं ध्याका इला-
 सरस्वतीभारतीत्येवं अपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस्य
 त्रिस्त्रिषु सवनेष्वापत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्या । पूर्वपदादिति संहि-

तायां षत्वं । योषणाः । युष इति सौचो धातुः । ल्युटि रूपं । लिट्स्वरः । तिस्रः । तिसृभ्यो जस इत्याद्युदात्तत्वं । अष्याः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तच्च भवाः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चिरा दिवः सवित॒र्वार्याणि दिवेदिव आ सुव चिनो अहः ।

चिधातु राय आ सुवा वसूनि भग चातर्धिषणे सातये धाः ॥६॥

चिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । चिः । नः । अहः ।

चिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥६॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो द्युलोकादागत्य त्वं वार्याणि सर्वेः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं चिरामुव । चिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वेभजनीय चातरस्माकं रक्षक हे आदित्य चिधातु चिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन चिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । रांति शीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबंधिषु चिस्त्रिषु मवनेष्वासुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ चिः । द्विचिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. । इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । चिधातु । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्य-स्मात्सितनिगमिमसीत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आसंचितत्वाच्चिध तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

चिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षांत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

चिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षांत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य चिस्त्रिषु कालेष्वसोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यामुवतु । प्रेरयतु । किंच राजान राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदित्याप अंतरिक्षं । नित्यबहुवचनांतत्वाद्बहुवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य

देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षांत । याचंते ॥ सोसवीति ।
षू प्रेरण इत्यस्य यङुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताबद्धे चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । भिक्षांत । भिक्ष याच्नायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । जवसवी च
। पा० ३. ३. ५६. ३. । इत्यजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चिरुत्तमा दृण्णा रोचनानि चयो राज्ञ्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान् इषिरा दृळभासस्त्रिरा दिवो विदथे संतु देवाः ॥ ८ ॥

चिः । उत्तमा । दुःनगा । रोचनानि । चयः । राज्ञति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवान् । इषिराः । दुःदभासः । चिः । आ । दिवः । विदथे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दृण्णा दुर्नगा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीप्यमानानि चि-
स्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि संति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति क्षिपति
सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्त्रयोऽग्निवायुमर्यरूपा रा-
जंति । शोभंते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावान् । ऋतं सत्यभृतमग्निहोत्रादिकं
कर्म तद्धतः । इषिरा यज्ञार्थं जीघ्रगतिमंतो दृळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा
तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे देवा विदथेऽस्मदीये यज्ञे दिवोऽहः संबंधिषु चिस्त्रिषु
सवनेष्वा संतु । समंताद्यजनीयतया भवंतु ॥ उत्तमा । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्झा-
दिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दृण्णा । नशेरकृच्छार्थे खल् । दुरो दाशनाशदभेषूत्वं
वक्तव्यमिति रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं । लित्स्वरः । दृळभासः । पूर्ववदुत्पद्यते ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

प्र मे विविक्कानिति षट्चं चतुर्थे मूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः ।
विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका । प्र मे षठ्ठिति । मृक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र मे विविक्काँ अविदन्मनीषा धेनुं चरंती प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चि० । दुदुहे भूरि धासेरिद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्का । अविदत् । मनीषा । धेनुं । चरंती । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इंद्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्कान्विवेकवानिद्रोऽग्निरवा मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानात् । तत्र दृष्टान्तः । चरंती यवस इतस्ततो गच्छंती प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोभूरहितां यथाकामं चरंती धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्री स्तुतिमविददित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव धामेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरन्त्रं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहून्मपेक्षितं फलं दुदुहे दुग्धे इन्द्रोऽग्निरन्ये च देवा अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोस्तत्तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्कान् । विचिर पृथग्भाव इत्यस्य क्सौ रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लिङि बहुलं छंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । यदृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन स्तुतावित्यस्य तृचि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रः सु पृषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽच वसवः सुममश्यां ॥ २ ॥

इंद्रः । सु । पृषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अच । वसवः । सुमं । अश्यां ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इंद्रः पृषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नामत्यौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संप्रत्यये । उदानी प्रीताः संतः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु दहन्ति । यद्यस्माद्विश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयन्ते वो युष्माकं संबन्धिन्यत्रलोके सुमं सुखकरमपेक्षितं फलं प्राश्यां । प्राप्नुयां ॥ सुहस्ता । हसेरमिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रमु क्रीडायां । रयंतस्य लिङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अशू व्याप्तावित्यस्य लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

या जामयो वृष्णे इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्ती जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति विभ्रतं वपूषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिं । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । विभ्रतं । वपूषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभृतास्ता ओषधयोऽस्मिन्निन्दे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानन्ति । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयो महो महन्ति नानाप्रकाराणि वपूषि रूपाणि विभ्रतं व्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयमच्छाभिमुख्येन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्यः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमास्त्रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्जागते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीप्योऽस्मिन्नादित्ये गर्भमवृष्यगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिष्यति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमः शब्दान्नमोवरिवश्चित्रङ्गः क्यजिति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच्छ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अच्छा विवक्त्रि रोदसी सुमेके याव्णे युजानो अन्धरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्द्धा भवन्ति दर्शता यजन्ताः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्त्रि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । याव्णे । युजानः । अन्धरे । मनीषा ।

इमाः । ऊं इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्द्धाः । भवन्ति । दर्शताः । यजन्ताः ॥ ४ ॥

अन्धरे यज्ञे याव्णेः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सूरूपे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचाच्छ

विवक्ति । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्बुवारं
वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजचाः पूज्या इमा दीपयो मनवे
मनुष्यादवतारार्थः । ऊर्ध्वमुखा भवन्ति ॥ विवक्ति । वच परिभाषणे । लटि
बहुलं छंदसीति शपः स्युः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्ये । चकारस्य
कुत्वं ध्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिहशः किञ्चेत्यान् । किञ्चादगुणः । चिदाद-
तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वाँ अर्वसे यजचाना सादय पायया चा मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अर्वसे । यजचान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा ।
सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालन्ती बहुष्याग्निः सती देवेषु मध्य आह्वा-
नार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजचान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्मा-
कमवसे रक्षणायासादय । उपवेशय । किञ्च तान्विश्वान्देवान्मधूनि मकरान् सो-
मान्पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिध्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते । वच परि-
भाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यवृत्तयोगादनिघातः । उरूची । अंचतेः क्तिन् ।
अंचतेश्चैपसंख्यानमिति डीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति डीप्
उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य णौ परतः शास्त्रासाह्याभावेपां युगिति
युक् । तिङ् उत्तरत्वादन्विशतः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयहेव चिचा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजंयां ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्येव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चिचा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रमतिं । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिं । विश्वजंयां ॥ ६ ॥

देव दीप्यमान हे अग्ने चिचा नानारूपासंश्रंत्यस्मं न्यष संगतिमकुर्वाणा या

ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपोक्षतकल्पनदेहाः प्रार्थयति । तत्र
दृष्टान्तः । पर्वतस्येव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारीषधिवनस्यत्यापि पु
संगतिं कुवाण तावन्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितृजातवेदे जातप्रभु हे
अग्ने तां प्रमतिं परहितकरणसमर्थं बुद्धिमस्मभ्यं रास्व । दस्व । तथा विश्वदेवा
सर्वज-हितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दस्व ॥ असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा ।
शतर्युगितश्चेति डीप् । नञा समासे नञस्वरः । पीपयत् । पा पाने । एयंतस्य
लुङि चङि रूपं । चङान्यतरस्यामिति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रास्व । रा
दाने । ध्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आभञ्चितस्याविद्यमानत्वाच्चातभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

धेनुः प्रतनस्येति नवर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानु-
क्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनक्रतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे
चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । धेनुः प्रतनस्य क उ श्रवदिति सूक्ते
। आ० ४. १५. । इति ॥ षूळहे दंशराचे द्वितीयं छंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थ-
स्तृचः । द्वितीयस्याः व इति खंडे सूचितं । धेनुः प्रतनस्य काम्यं दुहाना ब्रह्माण
इंद्रोप याहि विद्वा । आ० ८. १०. । इति ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानांतः पुचश्चरति दक्षिणायाम् ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभ्रऽयामा । उपसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगति ॥ १ ॥

धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना ।
दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया उषसः पुत्रः सूर्यस्तस्या अंतश्चरति । उषसोऽनंतरं
शुभ्रयामा । सूर्याकरणसंपर्काः शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः ।
द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमावहति । विभर्ति । अत उषसः पुराश्विनौ स्तोतुं
स्तोमः स्तोत्रकारी होवादिर्जीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । या
प्रापणे । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदञ्चरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये ।

लङि तिषदादिभ्यो लुक् । आकारस्येकारश्चांसः । गुणे कृते हल्ङादिना
तिपो लोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोङ्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मच्चि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वां । ऋतेन । ऊङ्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथां । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषां । युवोः । अवः । चकुम । आ । यातं । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा ऋतेन सत्यभूतेन रथेन वां युवां
प्रतिवहन्ति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । मेधा यज्ञाश्चोङ्वा युष्मदभिमुखमूङ्वा
भवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य
गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सत्ताव्यावृत्तयोर्मनीषाः । अमुरी बुद्धिं वि जरेथां ।
विशेषेण नाशयन्तं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हवित् । अर्वाक् चकुम । कुर्मः ।
युवामर्वागस्मदाभिमुख्येनायातं ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
लुक् । पितरेव । पिता मात्रेति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथां । जृष् वयो-
हानौ । एयन्तस्य जनीजृषक्रमुरंजोऽमन्ताश्चेति मित्वाङ्गुष्ठभावः । छंदस्युभयथेत्या-
याम आर्द्धधातुकत्वाणिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्त्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्टाह्विषाः अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्त्रौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिष्टा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरा-तत इति वृत्तक्रं ।
शोभनचक्रोपेतेन रथेनागत्य दस्त्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवामद्रेः । आद्रियते
सर्वरित्यद्रिः स्तोता । तस्येमं श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं । अंग हे अश्विनौ विप्रासे
मेधाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयो वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति
गमिष्टा अतिशयेन गन्ताराविति किमाहुः किं कथयन्तीति । किं न कथय-

तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दा-
दिष्टनि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मन्येथा॒मा ग॑तं क॒स्मिदे॒वैर्वि॒श्वे ज॒नांसो अ॒श्विना॑ ह॒वन्ते ।

इ॒मा हि वां गो॒ऋजी॒का म॒धूनि॒ प्र मि॒त्रासो॒ न द॒दुरु॒स्रो अ॒ये ॥ ४ ॥

आ । म॒न्येथा॒ । आ । ग॑तं । क॒त् । चि॒त् । ए॒वैः । वि॒श्वे । ज॒नांसः । अ॒श्विना॑ । ह॒वन्ते ।

इ॒मा । हि । वां । गो॒ऋजी॒का । म॒धूनि॒ । प्र । मि॒त्रासः । न । द॒दुः । उ॒स्रः । अ॒ये ॥ ४ ॥

कस्मिदिति प्रश्ने । हे अश्विनौ आमन्येथां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच
एवैर्गमनसाधनैरश्वैरागतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनासः स्तोतारोऽश्वि-
नाश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच गोऋजीका
गवां पयसामिश्रणोपेतानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणीमेमानि हवींषि
युवाभ्यां प्रददुः । श्रध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तच्च दृष्टांतः । मित्रासो न । यथा
मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उ॒स्रः । वसति नभसीत्यु॒स्रः सूर्यः ।
अ॒य उ॒षसोऽ॒य उ॒देति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ द॒दुः । दाण् दान इत्यस्य
लिट्यु॒सि रूपं । हियोगादनिघातः । उ॒स्रः । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिना
रक् । कित्वात्संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्छांदसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तिरः॒ पुरु॒ चि॒दश्विना॒ रजा॑स्यांगू॒षो वां म॒घवाना॑ जनेषु ।

ए॒ह या॑तं प॒थिभिर्दे॒वयानैर्द॒स्रावि॒मे वां नि॒धयो॒ मधू॑नां ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चि॒त् । अ॒श्विना॒ । रजा॑सि । आ॒ंगू॒षः । वां । म॒घऽवा॒ना । जनेषु ।

आ । इ॒ह । या॑तं । प॒थिऽभिः । दे॒वऽयानैः । द॒स्रा । इ॒मे । वां । नि॒धयः । मधू॑नां ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ पुरु चिह्नहून्यपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ
वां युवामिह कर्मणि देवयानैः पथिभिर्मार्गेरायातं । मघवान धनवन्तौ हे
अश्विनौ जनेषु स्तोतृषु वां युवयोरांगूष आ समन्ताद्दोषणीयं स्तोत्रं वर्तते ।
दस्रा शूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे
निधयः । निधीयतेऽच सोम इति निधयः पाचां शेषाः । संति । तस्मादागच्छ-

तमिति भावः ॥ अंगूषः । आङ्पूर्वाङ्गुषेः कर्मणि घञ् । आघुषत इत्याघोषः ।
घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाद् इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकच्छन्दसीत्यनघ्यप्यनुनासि-
कच्छादसः । यद्वा अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषचप्रत्ययांतो निपातितः ।
अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थि-
कोऽण् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमित्यङ्चो गतः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

अप्रोर्यामेति रिक्तोक्थ्येऽच्छावाकशस्त्रे पुराणमोक इति चतस्रो विकल्पेन
याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो
याज्याः । आ० ९. ११. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वा युवोनरा द्रविणं जहाव्या ।

पुनः कृषानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वा । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाव्या ।

पुनरिति । कृषानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नू । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं
भवति । किंच हे नरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं
जहाव्यां जहुकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि युवयोः सख्यानि पुनः
कृषानाः कुर्वतः समाना हविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रभूता वयं मध्वा मद-
करेण सोमेन युवां सह युगपत् नु क्षिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्युभाव
इत्यर्थे सख्युर्य इति यप्रत्ययः । जहाव्यां । जहोः संबंधिनीत्यर्थे तस्येदमित्यण् ।
ओर्गुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्थ्यत्ययः । मदेम । मदी हर्ष इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्गाशि-
प्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुञ्जिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोऽक्षद्वं जुषाणा सोमं पिबतमसिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवं । सुदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःऽक्षद्वं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । असिधा । सुदानू इति सुदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ युवाना नित्यतरुणौ नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्ती । सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ वायुना नियुद्भिश्च सजोषमा संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावस्त्रिधानुपक्षीणौ युवं युवां तिरोअह्यमहि तिरोहिते ह्यमानमिमं सोमं पिवतं ॥ नियुद्भिः । यौतेः क्रिप् । तिरोअह्यं । अहि भवमह्यं । भवे छंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्यः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो हं वामृतजा अद्रिजृतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वां । ऋतऽजाः । अद्रिऽजृतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ पुरुचीः पुर्वचंति गच्छंतीति पुरुचीर्वहनीषो हविलक्षणा-
न्यन्नानि वां युवां परीयुः । पेरितो गच्छंति । तथामृधाः केनाप्यतिरस्कृता यत-
मानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारो गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परि-
चरन्ति । ऋतजा ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा ।
अद्रिजृतः स्तोतृभिराकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्त-
दानीमेव परियाति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मंच-
वर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नथः स्वश्वो विण आजिगाति । ऋग्वे० १.
११७. २. इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः ।
इण् गतावित्यस्य लिटि दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वाद-
निघातः । यतमानाः । यती प्रयत्न इत्यस्य शानचि रूपं । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् ।
विदुन्नोरित्यात्वं । अद्रिजृतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अश्विना मधुषुक्ष्मो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिः ऋतावतो निष्कृतमार्गमिष्टः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुतऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।
रथः । ह । वा । भूरि । वर्षः । करिक्त । सुतऽवतः । निऽकृतं । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ यः सोमो मधुपुत्रमो मधुरसमत्यंतं प्रेरयन् युवाकुर्युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं । पिवतं । दुरोणेऽस्माकं गृह आगतं । आगच्छतं । भूरि प्रभूतं वर्षो वारकं तेजः सर्वेर्वरणीयं धनं वा करिक्तपुनःपुनः कुर्वन्वां युवयो रथः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. इति यास्कः । संस्कारि यद्वा संस्कृतं गृहमागमिष्टोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिक्त । करोतेर्यङ्कुकि शतरि दाधति दधति दधर्षीत्यादिना चुत्वाभावे यणादेशे कृतेऽगस्यानृकारात्त्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतं । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृते प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

मित्रो जनानिति नवर्चे षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गायं गन्तव्यं दुष्टमणिका । आदितः प्रंच त्रैष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥ अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानं । आ० ३. ११. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवी । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अग्निऽप्रिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वमीयते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन चायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकाऽज्जनान्यातयति । कृषादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि च द्यामेतावुभौ

लोकौ ऋषिद्वाराच्च यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽनि-
मिषानिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्भिचष्टे । सर्वतः पश्यति ।
एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋषिजो घृतवदुपस्तरणाभिघारणयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरो-
डाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को
ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं
च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो
भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दान-
कर्मा । नि० १०. २२. इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोऽटि प्रत्ययस्य
तवादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य
कालात्ययनिमित्ते मित्रे चरौ याज्या । सूचितं च । प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रय-
स्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते । आ० ४. ११. इति ॥ तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो
महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायां । आ० ३. १२. इति च ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य गिष्ठाति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यंतितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । गिष्ठाति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽतः । न । एनं । अंहः । अश्रोति । अंतितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं गिष्ठाति हविलक्षणमन्नं
ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः प्रयस्वानन्नवान् प्राप्तु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया
रक्षितो स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते । नाभिभूयते च ।
एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषमंहः पापमंतितः समीपान्नाश्रोति । न प्राप्नोति ।
दूरादपि न प्राप्नोति ॥ गिष्ठातिर्देवता । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यत्कृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वोतः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अश्रोति । अश्रू व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

देवमुवां हविःषु मित्रं सत्यस्यानुवाक्या । इच्छामास इच्छया मदंतः प्र
स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूचितं । अ० ४. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

अनमीवास इच्छया मदंतो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियंतो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इच्छया । मदंतः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतं । उपऽक्षियंतः । वयं । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवर्जिता इच्छयाच्चेन मदंतो माद्यंतः पृथिव्या वरि-
मन्विस्तीर्णे प्रदेशे मितज्ञवो मितज्ञानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य
संबन्धि व्रतं कर्मोपक्षियंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा
इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम ।
वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य गतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानु-
गच्छस्य सुऽज्ञवः । वरिमन् । उरुगच्छात्पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथे चतुर्थी ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमंचे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः
शोभनमुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी
सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो वि-
धाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य
यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौम-
नस्येऽपि नमः । वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तच्च साधु-

रिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं ।
सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

महौ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टं । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्कारेणोपसद्यः सर्वरूपसदनीयो
यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।
गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्रा-
यादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्धविरः । जुहोत । जुहुत ॥ यातयज्जनः । यती
प्रयत्न इत्यस्य एतत्स्य गतरि रूपं । बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्धा-
दित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ णञे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
पन्यतमाय । पनतेरघ्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्रं
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे पंचमोऽवर्गः ॥

अभिप्रवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्व-
वापस्थाने पंचसप्तादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य
चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः । सूचितं च । मित्रस्य चर्षणीधृत इति
चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. । इति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युक्षं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युक्षं । चित्रश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबंध्यवोऽक्षं
सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युक्षं तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनी-
यकीर्त्तियुक्तं ॥ सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिनासिच्प्रत्ययांतत्वेन निपा-
तनादुपधावृद्धिः । चिह्वादंतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मिच मर्तो अस्तु प्रयस्वान् । आ० ३. १२. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते सप्तमी ॥

अभि यो महिना दिवं मिचो बभूव सप्रथाः । अभि अवोभिः पृथिवी ॥ १ ॥

अभि यः । महिना । दिवं । मिचः । बभूव । सऽप्रथाः । अभि । अवः । ऽभिः । पृथिवी ॥ १ ॥

यो मिचो महिना स्वकीयेन महिना दिवमंतरिक्षमभिवभूवाभिभवति स मिचः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः अवोभिर्वृष्टिद्वारोत्पादितैरक्षैः पृथिवीमप्यभिभवति । बहुन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिगवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पंच । येमिरे । जना । अभिष्टिऽगवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निषादगवसे वरुणा अभिष्टिगवसे शत्रूणामभिगंतुवत् - युक्ताय मित्राय येमिरे । हवीष्युच्छ्रंति । स तादृशो मिचो विश्वान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिगवसे । इषेर्मेचे वृषेत्यादिना क्लिन् । तादौ च नितीत्यभेरंतोदासत्वं । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तवर्हिषे । इष उष्ट्रव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तऽवर्हिषे । इषः । उष्ट्रऽव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तवर्हिः । वृक्तं लूनं वर्हिर्येन सः । वर्हिल्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तवर्हिषे जनायेष्टव्रताः । उष्ट्रानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषस्तादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तवर्हिषे । ओवश्च छट्ने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि च्चेर्मचे वृषेत्यादिना लुक् । सिप्रो हल्ङादिलोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

इहेह व इति सप्रचं सप्रमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकं । अंत्यस्तृच
इंदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । इहेह सप्रार्भवं जागतं तृचोऽंत्य ऐंद्रश्चेति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्याश्चतस्रः पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्व-
देवश्चतस्र आर्भवनिविद्वानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७.५.१ इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इहेह वो मनसा बंधुता नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजृतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहेऽहेह । वः । मनसा । बंधुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजृतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्नांति फलेन संयोजयंतीति बंधवः कर्माणि ।
तेषां भावो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वज्ञायते । नरो हे मनुष्या ऋभव
उशिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन
तानि तादृशानि कर्माण्यभिजग्मुः । प्राप्नुवंति । कानि तानि । मायाभिः । मीयंते
ज्ञायंत इति मायाः कर्माणि । याभिर्मायाभिर्यः कर्मभिः प्रतिजृतिवर्षसः प्रति-
पक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्चिद्विषिः ।
तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं
यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोऽपानादित्वाक्षणात्मानश । व्याप्राः स्थ । तथा च ऋग्वे० १.१६१.६. ।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवा अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन । ऋग्वे० १.१६१.६. ।
इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यचोपा-
ख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः
कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि
चमसतक्षणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभि-
गच्छति । कानीत्याशंकायामाह । यैश्चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूय-
माप्नुत तान्यभिगच्छति । युष्माकं दुर्द्धिनैपुणानि चिंतयंतीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्य-
वीप्सयोरिति द्विवचनं । परस्यामेदित्वादानुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध
बंधने । ऋस्वृस्त्रिहीत्यादिना कर्तर्युप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ग्रामजनबंधुसहाये-
भ्यस्तल् । पा० ४.२.४३. इति तल् । लित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वं । ऋभवः । सं । आनश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिंशत विभक्तवन्तः
स्य । यया धिया प्रज्ञया गां मृतामरिणीत चर्मणो चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः
स्य । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ निरतक्षन्त नितरामंकुरुत ।
तथायं मंचवर्णः । य इन्द्राय वचे युजा ततश्चुर्मनसा हरी । ऋग्वे० १. २०. २. । इति ।
तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक्
प्राप्ताः स्य ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपं ।
यवृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरेषणयोः । आदिः । तस्य लङि रूपं ।
अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्वव-
दनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । अदुदात्तः । आनश । अश्वोतेर्लिङि
रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यस्यांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्त ऋभव
इन्द्रस्य सख्यं समानं ह्यात्तत्वं समानशुः । सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त
ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्रा-
णान्धारयन्ति । तथा मंचः । अधप्रयंत वहूयः । ऋग्वे० १. २०. ८. । इति । सौधन्वनासः
सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणः संतः प्रभूतैः शमीभिर्दे-
वत्वप्राप्तिप्रतिबंधनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वीजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन् दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्व नृभिः ॥ ५ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत् ऽभिः । संऽउक्षितं । सुतं । सोमं । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इंद्र वाजवत्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता यद्वा वाजोऽर्चः । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः सिक्तं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । वपस्यदंत्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोर्वाह्वोऽर्चः । आशारय । ग्रहमुभाभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् हे इंद्र धिया स्तोचरूपेण त्वत्प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानः । गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैर्नृभिर्मनुष्यैर्ऋभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन दृष्टो भव ॥ समुक्षितं । उक्ष सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । गभस्त्योः । भस भर्त्सनदीप्तोरित्यस्मात् । सेर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गडागमश्च । यद्वा गृह्णातेः पृषोदरादित्वादेवं नेयं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि बहुलं छंदसीति विश्वः । लुक् । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्रं ऋभुमान्वाजवान्वास्मिन्सर्वने शय्या पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुष्यश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इंद्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वने । शय्या । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानां । मनुष्यः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतं हे इंद्र ऋभुमान् ऋभूणां तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भावा युक्तः शय्येद्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नोऽस्माकमिह कर्मण्यस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व । दृष्टो भव । हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमिमानि स्वसराण्यहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं चिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्मणि च मनुष्यो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियं ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इंद्रं ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमं । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियं ।

शतं । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्ते ऋभुभिः सहितस्त्वं वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुपयाहि । आगच्छ । पुनः किंवि-
शिष्टः । केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राजा मरुतः । तैः शतं
शतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिर्गमनकुशलैरथैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय
सहस्रनीथे बहुप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य
सोमस्य होमनि होम आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् ।
णाविष्ठवदितीष्ठवद्वात्तुरिष्टमेयःस्विति टिलोपः । केतेभिः । कित ज्ञाने । घञ् ।
जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं विश्वामित्रो देवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
उष औषस्यमिति ॥ प्रातरनुवाक उषःक्रतावाश्विनशस्त्रे च चैष्टुभे छंदस्येतस्य
सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु त्यत् ॥ अ० ४. १४. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोजि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमं । जुषस्व । गृणतः । मघोजि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंऽधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यन्नेनान्ववति । तथा च मघः । सं वाजैर्वाजिनीवति । ऋग्वे०
१. ४९. १६. इति । मघोजि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः
तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । यद्वा वाजेन हविल्लक्षणेनाच्चेन
सह स्तोमं जुषस्वेति संबंधः । विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी

पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना । सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा । ऋग्वे० १. १२४. ११. इतिवत् । पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रं क्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । पुरंधिर्वहुधीरिति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनुव्रतं यज्ञं भिलस्य चरसि । यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दान्मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । स्त्रियामृन्नेभ्यो डीप् । श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणञिति डीप् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यंतोदात्तत्वं । पुरंधिः । पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।

आ त्वा वहंतु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चंद्ररथा । सूनृताः । ईरयंती ।

आ । त्वा । वहंतु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णा । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती । तथा च मंत्रवर्णः । सुम्नावरी सूनृता ईरयंती । ऋग्वे० १. ११३. १२. इति । तादृशी त्वं वि भाहि । सूर्यकिरणसंबंधाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा येऽश्वा विद्यंते सुयमासाः सुष्ठु नियंतुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वाभावहंतु ॥ सुयमासाः । यमेरकृच्छ्रार्थं खल । लित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्द्धा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नयस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्द्धा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नयसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांचति प्राप्नो-

तीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमृद्धी
नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे 'उषो देव्यर्थे ।
अर्थ्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्प्राचीनकाललक्षणं
चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वमाववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तच्च
दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् ॥
प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्याका-
रलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । केतुः । चायू पूजानिगा-
मनयोरित्यस्माच्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः ।
अर्थ । अर्तस्थान्प्रत्ययः । नव्यसि । नवगन्धादीयमुनि ङीपि रूपं । ईकारलोप-
श्छांदसः । अवृत्स्व । वृत् वर्तने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।

स्वर्जनंती सुभगा मुदंसा अंतादिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४ ॥

अव । स्यूमेऽव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।

स्वः । जनंती । सुभगा । सुदंसाः । आ । अंतात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपक्षयं प्रापयन्ती
मघोनी धनवती स्वसरस्य । सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो
वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो जनंती जनयन्ती
सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता मुदंसाः गोभनाग्निहोत्रकर्माः सेयमुषा दिवो द्युलो-
कस्यांतात्पृथिव्याश्चांतादवसानात्पप्रथे । प्रयते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । धिवु
तंतुसंताने । अविषिविष्पिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः । लोः शृङ्गानुनासिके चेत्यूट् ।
यणादेशः । सुपां । सुष्ठुस्यति । शेलुक् । निच्चादाद्युदात्तः । चिन्वती । शतुरनुम इति
ङीप् उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । छंदस्युभयभेति
तिप आर्द्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभांती प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिं ।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प्र रोचना रुरुचे रणसंहक् ॥ ५ ॥

अच्छ । वः । देवी । उषसं । विऽभाती । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृक्तिं ।
ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंहक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभाती गोभमानामुषसं देवी प्रति वो युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृक्तिं गोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं । यूयं कुरुत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधुः स्तोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा मधुधादित्यधात्री । यद्वावयहाभावादव्युत्पन्ना-वयवमखंडमिदं पदमुपोनाम । सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाज ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजोऽश्रेत् । अश्रेत् । तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंहक् रमणीयदर्श-नोषाः प्र रुरुचे । प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा रोचना लोकान्प्र रुरुचे । प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मंत्रवर्णः । व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं । ऋग्वे० १. ४९. ४. इति ॥ रण्वसंहक् । रवेर्गत्यर्थस्याच्प्रत्ययः । इदित्त्वानु-मागमः । संपूर्वाहृशेः क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋतावरी दिवो अक्रिबोध्या रेवती रोदसी चित्रमंस्थात् ।
आयतीमग्र उषसं विभाती वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥
ऋतऽवरी । दिवः । अक्रिः । अक्रिबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रं । अंस्थात् ।
आऽयती । अग्रे । उषसं । विऽभाती । वामं । एषि । द्रविणं । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतावरी सत्यवती । येयमुषा दिवो द्युलोकादक्रिस्तेजोभिरक्रिबोधि सर्वेज्ञायते । ततो रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथास्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्रे आयती त्वदभिमुखमागच्छंती विभाती भासमानामुषसमुपोदेवी भिक्षमाणो हवीषि याचमानस्त्वं वामं वृन्नीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अक्रिबोधि । युध अवगमने । कर्मणि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयि-गच्छान्मनुप । छंदसीर इति क्तं । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । उगितश्चेति डीप । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मनुप उदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋतस्य बुधे उषसामिषण्यन् वषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मिचस्य वरुणस्य माया चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुचा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसा । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मिचस्य । वरुणस्य । माया । चंद्राऽइव । भानुं । वि । दधे । पुरुऽचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्याग्निहोचादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहो बुधे मूल उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा- विवेश । सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा वृषा वर्षितेपण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबंधी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मिचस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्मया प्रभारूपा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा बहुषु देशेषु विदधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अतलोपच्छादसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

इमा उ वामित्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ अर्चनैन्द्रावरु- णावाहस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तुचा अंत्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरंत्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्त्रिस्त- स्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृ- तीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आभिष्ववि- केषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्शंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमा- द्यस्तृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७.९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावर्ते न तुज्या अभूवन् ।

ऋत्येन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वां । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवर्ते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

ऋ । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वां । येन । स्म । सिनं । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे इंद्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्य-
माना अत एव भूमयो भ्रमणशीला इमाः प्रजा युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंस्या नाभूवन् । न भवन्तु । वां युवयो-
स्त्यक्ताहणं यशः क्व कुचास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म
प्रदातुं संपादयथः । तत्कास्त इत्यन्वयः । यद्वा हे इंद्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य
इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं क्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यति-
रर्चतिकर्मा । युवामर्चत्यस्ताः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सहशायान्यस्मै देवाय न
तुज्याः । तुजतिदानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भ्रमु
अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं चेतीन्द्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ।
युवावते । युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । अविभक्ता-
वपि युवादेशगृह्णादसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अप्प्रादयश्चेति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । पित्र बंधने । इणधिञ्दीदुष्यविभ्यो नगिति
नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविंद्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या ऋणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊं इति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्तऽतमः । अवसे । जोहवीति ।

मऽजोषौ । इंद्रावरुणा । मरुतऽभिः । दिवा । पृथिव्या । ऋणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ रयीयन् रयिमात्मन उच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्तयाति-
शयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रक्षणायान्नाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोह-
वीति । भृशमाह्वयति । मरुद्भिर्देवविर्गेषर्दिवा पृथिव्या च सजोषौ संगतौ युवां
मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं ऋणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोह-
वीति । ह्वयतेर्यङ्कुक्थभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊदिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो हत्वृवादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्ग-
स्येत्यप् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्मे तदिंद्रावरुणा वमु ष्यादस्मे रयिमरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वह्वीः शरणैरेवंत्वस्मान्होवा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वेऽवीरः ।
अस्मान् । वरुचीः । शरणैः । अवंतु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मे अस्मासु तदभिलपितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु ।
हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपशुसंघः । पशवो वै
रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मे अस्माकं भवतु । वरुचीः सर्वेः संभजनीया देवपत्न्यः
शरणैः । शृणोति शीतादिक्रेशमिति शरणानि गृहाः । तैरस्मानवंतु । होत्रा ।
हूयन्तेऽस्यां हवीषीति यद्वा हूयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः ।
वानि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचमिति । यद्वा होत्रेति यज्ञनाम । हूयते
तत्र हविरिति । यज्ञश्च वागुच्यते । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञ इति ब्राह्मणं । तादृशी
भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गौरूपाभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा उदाराभिर्वाग्भिरस्मान्
पालयतु ॥ वसु षादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरुचीः । यमितस्क-
भितेत्यादिना ङीवंतत्वेन निपातनादिष्टमिद्धिः । होत्रा । हु दानादनयोः । हुयामा-
श्रुमसिभ्यस्त्वनित्यधिकरणे चन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

वृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

वृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे वृहस्पते नोऽस्मात्संबन्धीनि हव्यानि हवनयोग्यानि
पुरोडाशादीनि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । ततस्त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
मखं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुचिर्मर्कवृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कः । वृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं वृहस्पतिमर्करचनीयैः स्तोत्रेनमस्यत ।
परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो
याचे ॥ वृहस्पतिं । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिङ्युत्तमे
मकारलोपच्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । बृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । बृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्तरूपं । यद्वा विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मंत्रवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपहृत् । ऋग्वे० १. १६१. ६. । इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वभोजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वेणान्वयः ॥ विश्वरूपं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वरूपस्य सतीति अर्शश्चाद्रित्वादचप्रत्ययः । मरुद्भृधादित्वापूर्वपदांतोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेश्चेति वक्तव्यमिति एयत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे दीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभना स्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोतृभिस्तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजऽयंतीं । अव । धियं । वधूयुऽइव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमन्त्रमिच्छंतीं हविर्वाहिणीं धियमिमं स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तच्च दृष्टांतः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंती । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । डीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययान्तरः । अव । अव रक्षणादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यो । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । स । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

म० ३. अ० ५. १

यः पूषा वि
पश्यति । किंच त
पूषा देवो नोऽस्मा
निघातः । शपः पित्वा
पश्यति । अच सकर्म
डागमः । भूसुवोस्तिङीति
दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि
तीयतृतीये । सूचितं च । तत्सवि
अभिप्रवपृष्ठचषडहयोर्द्वितीयेऽहा
तीये । सूचितं च । तत्सवितुर्वरेण

॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीम
तत् । सवितुः । वरेण्यं । भर्गोः । देवस्य । धीमहि ।

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि
दयात् प्रेरयत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वतार्यामि
श्वरस्य वरेण्यं सर्वरूपास्यतया ज्ञेयतया च संभजन्
जनाद्भर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं
भर्गोविशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किंतदित्यपक्षा
लिंगव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्व्यायेमेति समन्वयः । य
सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवि
नानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्हेयमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनी
तापकं तेजोमंडलं धीमहि । ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा भर्गः
धीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादादन्नादित्यश्वा
धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः शब्दस्याक्षपरत्वे धीश
चाथर्वणं । वेदांश्छंदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः
स्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचे दयंतसविता याभिरेतीति । गो० ब्रा० १.३२.॥ भर्गः
असुन् । अस्जो रोपधयो रन्त्यन्तश्च । पा० ६.४.४९. । इति रोपधयोर्लो
न्यङ्कादिपाठात् कुत्वं । धीमहि । ध्यायतेर्द्धिः बहुलं छंदसीति रं प्रसार

ठुक्। प्रचोदयात्।
त्वे णिचः स्वरः ॥

हे ॥ ११ ॥

५। रातिं। ईमहे ॥ ११ ॥

द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या
त्य रातिं दानमीमहे। याचामहे ॥

नमस्यंति धियेषिताः ॥ १२ ॥

११। ऽभिः। नमस्यंति। धिया। इषिताः ॥ १२ ॥

विनोऽध्वर्यादयो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा
। यज्ञैर्यजनीयैर्विभिः सुवृत्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च
स्यंति। नमोवरिवश्चिबडः क्यजिति क्यच् ॥

। जिगातीत्याद्यास्तिस्र ऋचः। सूचितं च। सोमो जिगाति
तम। राजो वरुणस्तमश्चिनेत्यर्द्धं च आरमेत्। आ० ४. १०.। इति ॥

॥ सैषा सूक्ते त्रयोदशी ॥

गातुर्विदे। निष्कृतं। ऋतस्य योनिमासदं ॥ १३ ॥

गातुऽवित्। देवानां। एति। निःऽकृतं। ऋतस्य। योनिं। आऽसदं ॥ १३ ॥

गातुर्मार्गः। तं जानानः सोमो जिगाति। गच्छति। गंतव्यं स्थानं
नां निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं
। आख्यमेति। प्राप्नोति ॥ जिगाति। गा स्तुतौ। जुहोत्यादिः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

भ्यं द्विपदे। चतुष्पदे च पशवे। अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

भ्यं। द्विऽपदे। चतुःऽपदे। च। पशवे। अनमीवाः। इषः। करत् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽस्मदीयेभ्यो द्विपाद्भ्यश्चतुष्पदे पशवे चतुःपाद्भ्यो गवादिपशुभ्यश्चानमीवा रेगवर्जितानीषोऽन्नानि करत् । करोतु ॥ चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । इसुसोः सामर्थ्यं इति संहितायां सत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करदित्यत्र संहितायां कः करतीत्यादिना सत्वं ॥

॥ अथ यन्त्रद्वयम् ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं आयुर्वर्धयन् अभिऽमातीः सहमानः । सोमः सधऽस्थं आ । असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्वृद्धिं प्रापयन्नभिमातीः कर्म-
विघ्नकारिणः शबून् सहमानोऽभिभवन्नस्माकं सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानमा-
सदत् । आसीदत् ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपं । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणश्च आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिणादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्वि-
शेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञ-
कस्तृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥
स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्षः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणेति तृचौ
। आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावा-
स्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या । सूचितं
च । आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

॥ सैषा मृक्ते षोडशी ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नो । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिः । उक्षतं । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणी हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनि-
वासस्थानं घृतैः दद्यात्तन्मधुनः पयोभिरोक्षतं । समंतात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः
प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुगव्येन पिबन् ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उरुशंसा नमो वृधा महा दक्षस्य राजयः । दधिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ ११ ॥

उरुशंसा । नमः वृधा । महा । दक्षस्य । राजयः । दधिष्ठाभिः । शुचिव्रता ॥ ११ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणी हे मित्रावरुणा उरुशंसा उरुभिर्वहुभिः शंसनीयी ।
यद्वा उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ । नमो वृधा नमसा हविलक्षणेनाच्चेन स्तोत्रेण
वा वर्धमानौ दधिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य ।
दक्षं धनं बलं वा । तस्य महा महत्त्वेन राजयः । ईशाये ॥ उरुशंसा । शन्सु
स्तुतौ । कर्मणि घञ् । कृस्वरः । दधिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्टनि प्रियशिष्टेत्या-
दिना द्रष्टव्यम् । नि । दाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्येषा । सूचितं च । होता
गृणाना जमदग्निना । अ० ५. ५. । इति ॥ अध्यायोपाकरणे
मंडलाद्यंतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्येषा । अ० गृ० ३. ५. ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टादशी ॥

गृणाना जमदग्निना योनौ तस्य सीदतं । पातं सोममृता वृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत् ऽग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतं । पातं । सोमं । ऋत वृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ यद्वा जम-
दग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवामृतस्य यज्ञस्य योनौ
देवयजनाख्ये देशे सीदतं । उपविशतं । ऋता वृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयि-
तारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । कर्मणि शानच् । चित्वा-
दंतोदात्तः । सीदतं । सदेर्लोपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तांयादिके तृतीये मंडले
पंचमोऽनुवाकः समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

SARVĀNUKRAMAH.

Hymn.	Mandala Anuvaka Pukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn	Number of Verses.	Author	Deity	Metre	Page
122	1.18.2	2.1.1	Pra vah pāntam	15	Kakshivān.	Viśve Devāh.	Trishtup, 5 and 6 Virādrūpā.	1
123	1.18.3	2.1.4	Prithū rathah	13	The same.	Ushāh.	Trishtup.	11
124	1.18.4	2.1.7	Ushā ucchantī	13	.....	The same.	The same.	19
125	1.18.5	2.1.10	Prātā ratnam	7	.....	Svanayasya dāna- stutih.	1-3, 6 and 7 Trish- tup, 4 and 5 Jagatī.	29
126	1.18.6	2.1.11	Amandān	7	Kakshivān, Bhū- vayavyah and Romasā.	1-6 Bhāvayavyah, 7 Romasā.	1-5 Trishtup, 6 and 7 Anushṭup.	34
127	1.19.1	2.1.12	Agnim hotāram	11	Parucchepah, son of Divodāsa	Agnih.	1-5 Atyashtih, 6 A- tidhritih, 7-11 A- tyashtih.	39
128	1.19.2	2.1.14	Ayam jayata	8	The same.	The same.	Atyashtih.	49
129	1.19.3	2.1.16	Yam tvam ra- tham	11	.....	1-5 Indrah, 6 In- duh, 7-11 Indrah	1-7 and 10 Atyash- tih, 8 and 9 Atisak- vari, 11 Ashtih.	56
130	1.19.4	2.1.18	Endra yāhy upa- nah	10	.....	Indrah.	1-9 Atyashtih, 10 Trishtup.	66
131	1.19.5	2.1.20	Indrāya hi	7	.....	The same	Atyashtih.	75
132	1.19.6	2.1.21	Tvayā vāyam	6	.....	Indrah, 6 a Indrā- parvatau.	The same.	82
133	1.19.7	2.1.22	Ubhe punāmi	7	.....	Indrah.	1 Trishtup, 2-4 A- nushṭup, 5 Gāya- trī, 6 Dhritih, 7 Atyashtih.	87
134	1.20.1	2.1.23	Ā tvā juvahi	6	.....	Vāyuh.	1-5 Atyashtih, 6 Ashtih.	92
135	1.20.2	2.1.24	Sūram barhih	9	.....	1-3 Vāyuh, 4-8 In- drah, 9 Vāyuh.	1-6 Atyashtih, 7 & 8 Ashī, 9 Atyashtih.	97
136	1.20.3	2.1.26	Prasu jyeshtham	7	.....	Mitrāvaruṇau, 6 and 7 Lingoktadevate.	Atyashtih, 7 Trish- tup.	104
137	1.20.4	2.2.1	Sushumā yātam	3	.....	Mitrāvaruṇau	Atisakvari.	110
138	1.20.5	2.2.2	Prapra pūshnah	4	.....	Pūshā.	Atyashtih.	113
139	1.20.6	2.2.3	Astu śraushat	11	.....	1 Viśve Devāh, 2 Mitrāvaruṇau, 3-5 Aśvinau, 6 Indrah, 7 Agnih, 8 Marutah, 9 Indrāgnī, 10 Bri- haspatih, 11 Viśve Devāh.	1-4 Atyashtih, 5 Bri- hatī, 6-10 Atyash- tih, 11 Trishtup.	116

Hymn	Maṇḍala Anuvāka Sukta	Aṣṭaka Aṅghyaya Varga	Beginning of the hymn	Number of Verses	Author	Deity.	Metro.	Page
140	1.21.1	2.2.5	Vedishade	13	Dīrghatamāḥ, son of Uca- thyah.	Agniḥ.	1-9 Jagatī, 10 Trish- tup or Jagatī, 11 Jagatī, 12 and 13 Trishtup.	126
141	1.21.2	2.2.8	Bal itthā	13	The same.	The same.	1-11 Jagatī, 12 and 13 Trishtup.	134
142	1.21.3	2.2.10	Samiddhaḥ	13	.....	1 Saminnāmako Ag- niḥ, 2 Tanūnapāt, 3 Nārāsansaḥ, 4 Ilaḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devīr Dvāraḥ, 7 Uśāsānaktā, 8 Daivyau Hotārau Pracetasaḥ, 9 Tisro Deyah, 10 Tvash- tā, 11 Vanaspatiḥ, 12 Svāhākṛitayah, 13 Indrah	Anuṣṭup	142
143	1.21.4	2.2.12	Pra tavyasūm	8	.....	Agniḥ	1-7 Anuṣṭup, 8 Trishtup.	149
144	1.21.5	2.2.13	Eti pra hotā	7	.....	The same.	Jagatī.	154
145	1.21.6	2.2.14	Tan pṛicchatā	5	.....	.....	1-4 Jagatī, 5 Trisht.	158
146	1.21.7	2.2.15	Trimūrdhdhānam	5	.....	.....	Trishtup	162
147	1.21.8	2.2.16	Kathā te	5	.....	.....	The same.	165
148	1.21.9	2.2.17	Mathīd yat	5	.....	.....	.....	168
149	1.21.10	2.2.18	Mahaḥ sah	5	.....	.....	Virāt	172
150	1.21.11	2.2.19	Puru tvā	3	.....	.....	Uṣṇik.	175
151	1.21.12	2.2.20	Mitram na yam	9	.....	1 Mitrah, 2-9 Mi- trāvaruṇau.	Jagatī.	177
152	1.21.13	2.2.22	Yuvam vastrāṇi	7	.....	Mitrāvaruṇau	Trishtup.	183
153	1.21.14	2.2.23	Yajānahe vām	4	.....	The same.	The same.	187
154	1.21.15	2.2.24	Vishṇor nu kam	6	.....	Vishṇuḥ.	.....	189
155	1.21.16	2.2.25	Pra vah pāntam	6	.....	1-3 Vishṇuḥ and In- draḥ, 4-6 Vishṇuḥ.	Jagatī.	194
156	1.21.17	2.2.26	Bhavā mitrah	5	.....	Vishṇuḥ.	The same.	198
157	1.22.1	2.2.27	Abodhy agnir jmaḥ.	6	.....	Asvinau	1-4 Jagatī, 5 and 6 Trishtup.	202
158	1.22.2	2.3.1	Vasú rudrā	6	.....	The same.	1-5 Trishtup, 6 A- nuṣṭup.	205
159	1.22.3	2.3.2	Pra dyāvā	5	.....	Dyāvāpṛithivyau.	Jagatī.	210
160	1.22.4	2.3.3	Te hi	5	.....	The same.	The same.	213
161	1.22.5	2.3.4	Kim u śreshtḥaḥ	14	.....	Ribhavaḥ.	1-13 Jagatī, 14 Trishtup.	217
162	1.22.6	2.3.7	Mā no mitrah	22	.....	Asvastutiḥ.	1 and 2 Trishtup, 3 Jagatī, 4 and 5 Trishtup, 6 Jagatī, 7-22 Trishtup.	226

Hyin.	Mandala Anuvāka Sukta	Aṣṭaka Adhyāya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses	Author	Deity.	Metre.	Page
163	1.22.7	2.3.11	Yad akrandah	13	Dirghatamāḥ.	Āsvastutiḥ.	Trishṭup.	238
164	1.22.8	2.3.14	Asya vāmasya	52	The same.	1-41 Viśve Devāḥ, 42a Vāk, 42b Āpāḥ, 43a Śakadhūmah, 43b Somah, 44 Ag- nisūryavāyavah, 45 Vāk, 46 and 47 Sūr- yah, 48 Samvatsa- rātmā, 49 Kālāḥ, 49 Sarasvatī, 50 Śā- dhyāḥ, 51 Sūryāḥ, or Parjanyaḥ, or Agnayah, 52 Sara- svān or Sūryāḥ.	1-11 Trishṭup, 12 Jagatī, 13 and 14 Trishṭup, 15 Jaga- tī, 16-22 Trishṭup, 23 Jagatī, 24-28 Trishṭup, 29 Jaga- tī, 30-35 Trishṭup, 36 Jagatī, 37-40 Trishṭup, 41 Jaga- tī, 42 Prastārapan- ktiḥ, 43-50 Trish- ṭup, 51 Anushṭup, 52 Trishṭup.	246
165	1.23.1	2.3.24	Kayā śubhā	15	1 and 2 Indrah, 3 Marutah, 4 In- drah, 5 Marutah, 6 Indrah, 7 Ma- rutah, 8 Indrah, 9 Marutah, 10- 12 Indrah, 13- 15 Agastyāḥ.	Marutvān Indrah.	Trishṭup	291
166	1.23.2	2.4.1	Tan nu	15	Agastyāḥ.	Marutah.	1-13 Jagatī, 14 and 15 Trishṭup.	299
167	1.23.3	2.4.4	Sahasram te	11	The same	1 Indrah, 2-11 Ma- rutah.	Trishṭup.	307
168	1.23.4	2.4.6	Yajnāyajná	10	...	Marutah.	1-7 Jagatī, 8-10 Trishṭup.	313
169	1.23.5	2.4.8	Mahaś cit tvam	8	...	Indrah	1 Trishṭup, 2 Ca- tushpadā Virāt, 3 -8 Trishṭup.	318
170	1.23.6	2.4.10	Na nūnam asti	5	1 Indrah, 2 Aga- styāḥ, 3 and 4 Indrah, 5 Aga- styāḥ.	The same.	1 Brihatī, 2-4 A- nushṭup, 5 Trish- ṭup.	323
171	1.23.7	2.4.11	Prati van	6	Agastyāḥ.	1 and 2 Marutah, 3-6 Marutvān In- draḥ.	Trishṭup.	325
172	1.23.8	2.4.12	Citro vah	3	The same.	Marutah.	Gāyatrī.	328
173	1.23.9	2.4.13	Gāyat sāma	13	.....	Indrah.	Trishṭup.	329
174	1.23.10	2.4.16	Tvam rājā	10	.....	The same	The same.	337
175	1.23.11	2.4.18	Matsy apāyi	6	.....	.....	1 Skandhogrivi bri- hatī, 2-5 Anush- ṭup, 6 Trishṭup.	342
176	1.23.12	2.4.19	Matsi nah	6	.....	.....	1-5 Anushṭup, 6 Trishṭup.	345
177	1.23.13	2.4.20	Ā carshaṇiprah	5	.....	.....	Trishṭup.	348

Hymn	Māṇḍala Anuvāka Sūkti	Aṣṭaka Adhvaya Varga	Beginning of the hymn	Number of Verses	Author	Deity	Metre.	Page
178	1.23.14	2.4.21	Yad dha syá	5	Agastyah.	Indrah.	Trishtup.	351
179	1.23.15	2.4.22	Púrvir aham	6	1 and 2 Lopámu- drá, 3 and 4 Aga- styah, 5 and 6 Tacchishyah.	Ratih.	1-4 Trishtup, 5 Bri- hatí, 6 Trishtup.	353
180	1.24.1	2.4.23	Yuvo rajánsi	10	Agastyah.	Ásvmau.	Trishtup.	356
181	1.24.2	2.4.25	Kad u preshtau	9	The same.	The same.	The same.	362
182	1.24.3	2.4.27	Abhúd idam	8	.....	.....	1-5 Jagatí, 6 Trishtup, 7 Jagatí, 8 Trishtup.	367
183	1.24.4	2.4.29	Tam yunjáthám	6	...	.....	Trishtup.	371
184	1.24.5	2.5.1	Tá vām	6	.....	.....	The same.	375
185	1.24.6	2.5.2	Katará púrvá	11	...	Dyáváprithi- vyau.	.....	378
186	1.24.7	2.5.4	Á na ilábhuh	11	...	Visve Deváḥ.	.....	384
187	1.24.8	2.5.6	Pitum nu	11	...	Annastutib	1 Anushtubgarbho- shuk, 2 Gáyatrí, 3 Anushtub, 4 Gáyatrí, 5-7 Anushtub, 8-10 Gáyatrí, 11 Anushtub or Brihatí.	390
188	1.24.9	2.5.8	Samiddho adya	11	...	Ápriyah.	Gáyatrí.	394
189	1.24.10	2.5.10	Agne naya	8	.....	Agnih.	Trishtup.	398
190	1.24.11	2.5.12	Anarvánam	8	.....	Brihaspatih.	The same.	402
191	1.24.12	2.5.14	Kankatah	16	Vishaṅkáván Agastyah prá- bravit	Aptṛṇasúryāh	1-9 Anushtub, 10-12 Mahápanktih, 13 Ma- hábrihatí, 14-16 A- nushtub.	406
1	2.1.1	2.5.17	Tvam agne dyu- bhuh	16	Gritsamadah, son of Sunahotrah, of the family of Angiráh, af- terwards adopt- ed by Sunakah, of the family of Bhrigu.	Agnih	Jagatí.	415
2	2.1.2	2.5.20	Yajñena vardha- ta	13	The same.	The same.	The same.	424
3	2.1.3	2.5.22	Samiddho agnih	11	.....	Ápriyah	1-6 Trishtup, 7 Jagatí, 8-11 Trishtup.	430
4	2.1.4	2.5.24	Have vāḥ	9	Somáhutih, of the family of Bhrí- guh.	Agnih.	Trishtup.	435
5	2.1.5	2.5.26	Hotayamishṭa	8	The same.	The same.	Anushtub.	440
6	2.1.6	2.5.27	Imán me	8	.....	.....	Gáyatrí.	444
7	2.1.7	2.5.28	Śreshṭham ya- vishṭha	6	.....	.....	The same.	446
8	2.1.8	2.5.29	Vájayann iva	6	Gritsamadah.	.....	1-5 Gáyatrí, 6 Anusht.	448

Hymn	Mandala Anuvāka Sūkta	Aṣṭaka Adhvaya Varga	Beginning of the hymn	Number of Verses	Author	Deity	Metre	Page
9	2.1.9	2.6.1	Ni hotā	6	Gṛtsamadāh.	Agnih.	Trishtup.	450
10	2.1.10	2.6.2	Johūtrah	6	The same.	The same.	The same.	453
11	2.1.11	2.6.3	Srudhī havam	21	.....	Indrah.	1-20 Vīratsthānā Trishtup, 21 Trish- tup.	456
12	2.2.1	2.6.7	Yo jātaḥ	15	.....	The same.	Trishtup.	466
13	2.2.2	2.6.10	Ritur janitrī	13	.....	.....	1-12 Jagatī, 13 Trishtup.	474
14	2.2.3	2.6.13	Adhvaryavobha- rata	12	.....	.....	Trishtup.	481
15	2.2.4	2.6.15	Pra ghā nasya	10	.....	.....	The same.	487
16	2.2.5	2.6.17	Pra vah satām	9	.....	.....	1-8 Jagatī, 9 Trish- tup.	492
17	2.2.6	2.6.19	Tad asma	9	.....	.....	1-7 Jagatī, 8 and 9 Trishtup.	496
18	2.2.7	2.6.21	Prātā rathah	9	.....	.....	Trishtup.	500
19	2.2.8	2.6.23	Apāy asya	9	.....	.....	The same.	504
20	2.2.9	2.6.25	Vayam te vayah	9	.....	.....	.....	509
21	2.2.10	2.6.27	Viśvajite	6	.....	.....	1-5 Jagatī, 6 Trish- tup.	513
22	2.2.11	2.6.28	Trikadrakeshu	4	.....	.....	1 Aṣṭih, 2 and 3 Aṣṭakvā, 4 Aṣṭi- sāvān or Aṣṭih.	516
23	2.3.1	2.6.29	Gaṇānām	19	.....	.....	1-14 Jagatī, 15 Brahmanaspathi, 16-18 Brihaspathi, 19 Trish- tup.	519
24	2.3.2	2.7.1	Semām	16	.....	.....	1-11 Brahmana- spāthi, 12 Indrah and Brahmanaspa- thi, 13-18 Brah- manaspathi, 19 Brah- manaspathi.	529
25	2.3.3	2.7.4	Indhānaḥ	5	.....	Brahmanaspathi.	Jagatī.	538
26	2.3.4	2.7.5	Rijuh	4	.....	The same.	The same.	541
27	2.3.5	2.7.6	Imā girah	17	Kūrmah, son of Gṛtsamadāh, or Gṛtsamadāh himself.	Ādityāh.	Trishtup	543
28	2.3.6	2.7.9	Idam	11	The same.	Varuṇah.	The same.	552
29	2.3.7	2.7.11	Dhṛitavratāḥ	7	.....	Viśve Devāḥ.	.....	558

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Aditaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author	Deity.	Metre.	Page
30	2.3.8	2.7.12	Ritam devāya	11	Gṛtsamadaḥ.	1-5 Indrah, 6 Indrā- somau, 7 Indrah, 8a Sarasvatī, 8b Indrah, 9 Bṛihaspatiḥ, 10 In- draḥ, 11 Marutaḥ.	1-10 Trishṭup, 11 Jagatī.	561
31	2.3.9	2.7.14	Asmākam	7	The same.	Viśve Devāḥ.	1-6 Jagatī, 7 Trishṭup.	566
32	2.3.10	2.7.15	Asya me	8	.....	1 Dyāvāprithivyau, 2 and 3 Indrah or Tvashṭā, 4 and 5 Rā- kā, 6 and 7 Smīvālī, 8 Gungūḥ, Smīvālī. Rākā, Sarasvatī, In- drāṇi, Varuṇāni.	1-5 Jagatī, 6-8 Anushṭup.	570
33	2.4.1	2.7.16	Ā te pitāḥ	15	.....	Rudrah.	Trishṭup.	571
34	2.4.2	2.7.19	Dhārāvārah	15	.....	Marutaḥ.	1-14 Jagatī, 15 Trishṭup.	58
35	2.4.3	2.7.22	Upem	15	.....	Apānnapāt.	Trishṭup.	59
36	2.4.4	2.7.25	Tubhyam	6	.....	1 Indrah and Madhuḥ, 2 Marutaḥ and Mā- dhavaḥ, 3 Tvashṭā and Śukrah, 4 Agniḥ and Suciḥ, 5 Indrah and Nabhaḥ, 6 Mi- trāvaruṇau and Na- bhasyaḥ.	Jagatī.	59
37	2.4.5	2.8.1	Mandasva	6	.....	1-4 Dravinodāḥ, 5 Aśvinau, 6 Agniḥ.	The same.	60
38	2.4.6	2.8.2	Ud u shyah	11	.....	Savitā.	Trishṭup.	60
39	2.4.7	2.8.4	Grāvāneva	8	.....	Aśvinau.	The same.	61
40	2.4.8	2.8.6	Somāpūshana	6	.....	1-6a Somāpūshanaḥ, 6b Aditiḥ.	.....	61
41	2.4.9	2.8.7	Vāyo ye te	21	.....	1 and 2 Vāyuḥ, 3 In- dravāyū, 4-6 Mitā- varuṇau, 7-9 Aśvinau, 10-12 Indrah, 13-15 Viśve Devāḥ, 16-18 Sarasvatī, 19ab Dyā- vāprithivyau or Ha- virdhānam, 19c the same or Agniḥ, 20 and 21 Dyāvāprithivyau or Havirdhānam.	1-15 Gāyatrī, 16 and 17 Aṭṭish- ṭup, 18 Bṛihatī, 19-21 Gāyatrī.	61
42	2.4.10	2.8.11	Kanikradat	3	.....	Indrah Kapinjalarūpi.	Trishṭup.	62
43	2.4.11	2.8.12	Pradaxinīt	3	.....	The same.	1 Jagatī, 2 Aṭ- ṣakvarī or Aṭṭish- ṭiḥ, 3 Jagatī.	62

lym.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn	Number of Verses	Author	Deity	Metre.	Page
1	3.1.1	2.8.13	Somasya má	23	Visvámitrah.	Agniḥ.	Trishtup.	625
2	3.1.2	2.8.17	Vaiśvánarāya	15	The same.	Agnir Vaiśvánarah.	Jagatí.	635
3	3.1.3	2.8.20	Vaiśvánarāya	11	/	The same.	The same.	641
4	3.1.4	2.8.22	Samit samit	11	.....	Āpriyah.	Trishtup.	646
5	3.1.5	2.8.24	Pratyagnir usha- sah	11	.....	Agniḥ.	The same.	650
6	3.1.6	2.8.26	Pra kárayah	11	.....	The same.	.....	654
7	3.1.7	3.1.1	Pra ya áruḥ	11	.....	.....	.....	661
8	3.1.8	3.1.3	Anjānti	11	.....	Yúpastutiḥ: 1-5 1 and 2 Trishtup, Yúpah. 6 and 7 Yú-, 3 Anushtup, 4-6 páh, 8 Viśve Deváh Trishtup, 7 Anush- or Yúpah, 9 and 10 tup, 8-11 Trish- Yúpah, 11 Cinna- tup. yúpasya málabhū- tah sthāpūḥ.	670	
9	3.1.9	3.1.5	Sakhāyas tvá	9	.....	Agniḥ.	1-8 Brihatí, 9 Trisht.	680
10	3.1.10	3.1.7	Tvám agne	9	.....	The same.	Ushnik.	686
11	3.1.11	3.1.9	Agnir hotá	9	.....	.....	Gāyatrí.	692
12	3.1.12	3.1.11	Indrāgní	9	.....	Indrāgní.	The same.	697
13	3.2.1	3.1.13	Pra vo devāya	7	Rishabhah, son of Visvámitrah.	Agniḥ.	Anushtup	702
14	3.2.2	3.1.14	Ā hotá	7	The same.	The same.	Trishtup.	707
15	3.2.3	3.1.15	Viśpājasá prithu- ná	7	Utkilah, of the family of Katalah.	.....	The same.	712
16	3.2.4	3.1.16	Ayam agnīḥ	6	The same.	.....	1-3 and 5 Brihatí, 2, 4 and 6 Satobrihatí.	717
17	3.2.5	3.1.17	Samidhyamānah	5	Katalah, of the fam. of Visvámitrah.	.....	Trishtup.	721
18	3.2.6	3.1.18	Bhavá no agne	5	The same.	.....	The same.	726
19	3.2.7	3.1.19	Agnim hotāram	5	Gāthi, son of Kushikah.	.....	.....	730
20	3.2.8	3.1.20	Agnim ushasam	5	The same.	1 Viśve Deváh, 2-4 Agniḥ, 5 Viśve Deváh	.....	733
21	3.2.9	3.1.21	Imam nah	5	.....	Agniḥ	1 Trishtup, 2 and 3 Anushtup, 4 Trish- tup, 5 Virádrúpá Satobrihatí.	738
22	3.2.10	3.1.22	Ayam sah	5	.....	Purīshyá Agnyah.	1-3 Trishtup, 4 An- nushup, 5 Trisht.	741
23	3.2.11	3.1.23	Nirmathitah su- dhutah	5	Devaśraváh and Devavátah, sons of Bharatah.	Agniḥ	1 and 2 Trishtup, 3 Satobrihatí, 4 and 5 Trishtup.	745
24	3.2.12	3.1.24	Agne sahasva	5	Visvámitrah.	The same.	1 Anushtup, 2-5 Gāyatrí.	748
25	3.2.13	3.1.25	Agne divah	5	The same.	1-3 Agniḥ, 4 In- drāgní, 5 Agniḥ.	Virát.	751

Hymn	Mandala Anuvāka Sukta	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Page
26	3.2.14	3.1.26	Vaiśvānaram manasā	9	1-6 Viśvāmitraḥ, 7 Brahma, 8 and 9 Viśvāmitraḥ.	1-3 Agniṛ Vaiś- vānaraḥ, 4-6 Marutaḥ, 7 and 8 Agniḥ or Brahma, (Ātmā,) 9 Viśvāmitropā- dhyāyaḥ.	1-6 Jāgati, 7-8 Trishṭup.	754
27	3.2.15	3.1.28	Pra vo vājāḥ	15	Viśvāmitraḥ.	1 Agniḥ or Rita-	Gāyatrī.	762
28	3.2.16	3.1.31	Agne jushasva	6	The same.	Agniḥ.	1, 2 and 6 Gāyatrī, 3 Ushnik, 4 Trish- ṭup, 5 Jāgati.	770
29	3.2.17	3.1.32	Astīdam	16	.....	1-4 Agniḥ, 5 Ritvijaḥ or Ag- niḥ, 6-16 Ag- niḥ.	1, 4, 10 and 12 Anusṭup, 2, 3, 5, 7-9, 13 and 16 Trishṭup, 6, 11, 14 and 15 Jāgati.	774
30	3.3.1	3.2.1	Icchanti tvā	22	.....	Indraḥ.	Trishṭup.	786
31	3.3.2	3.2.5	Sāsad vahniḥ	22	Kuśikah, son of Ishirathaḥ, or Viś- vāmitraḥ.	The same.	The same.	801
32	3.3.3	3.2.9	Indra somam	17	Viśvāmitraḥ.	.....	.....	817
33	3.3.4	3.2.12	Pra parvatānām	13	1-3 Viśvāmitraḥ, 4 Nadyaḥ, 5 Viśvā- mitraḥ, 6 Nadyaḥ, 7 Viśvāmitraḥ, 8 Na- dyāḥ, 9 Viśvāmi- traḥ, 10 Nadyaḥ, 11 -13 Viśvāmitraḥ.	.....	1-12 Trishṭup, 13 Anusṭup.	828
34	3.3.5	3.2.15	Indraḥ pūrbhit	11	Viśvāmitraḥ.	.....	Trishṭup.	834
35	3.3.6	3.2.17	Tishthā hari	11	The same.	.....	.....	840
	3.7	3.2.19	Imām ū shu	11	1-9 Viśvāmitraḥ, 10 Ghoraḥ, of the fa- mily of Angiraḥ, 11 Viśvāmitraḥ.	.....	.....	853
	3.3.8	3.2.21	Vārtrahatyāya	11	Viśvāmitraḥ.	.....	1-10 Gāyatrī, 11 Anusṭup.	860
36	3.3.9	3.2.23	Abhi tashṭva	10	Prajāpatiḥ, of the family of Viśvāmi- traḥ, or Prajāpatiḥ, son of Vāk, or both together, or Viśvā- mitraḥ himself.	.....	Trishṭup.	868
39	3.4.1	3.2.25	Indram vatiḥ	9	Viśvāmitraḥ.	.....	The same.	874
40	3.4.2	3.3.1	Indra tvā	9	The same.	.....	Gāyatrī.	877
41	3.4.3	3.3.3	Ā tú na indra	9	.....	.....	The same.	881
42	3.4.4	3.3.5	Upa naḥ sutam	9	.....	.....	.....	884

	Mandala Anuvaka Sukta	Ashṭaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn	Number of Verses	Author	Deity	Metre	Page
43	3-4-5	3-3-7	Ā yāhy arān	8	Viśvāmitrah.	Indrah.	Trishtup.	889
44	3-4-6	3-3-8	Ayam te astu	5	The same.	The same.	Brihatī.	893
45	3-4-7	3-3-9	Ā mandraih.	5	.....	.....	The same.	896
46	3-4-8	3-3-10	Yudhmasya te	5	.....	.....	Trishtup	899
47	3-4-9	3-3-11	Marutvān	5	.....	.....	The same.	902
48	3-4-10	3-3-12	Sadyo ha	5	.....	.....	.....	905
49	3-4-11	3-3-13	Sansā mahām	5	.....	.....	.....	908
50	3-4-12	3-3-14	Indrah svāhā	5	.....	.....	.....	911
51	3-4-13	3-3-15	Carshanīdhritam	12	.....	.....	1-3 Jag 4-9 Trisht., 10-12 Gāyatrī.	913
52	3-4-14	3-3-17	Dhānāvāntam	8	.....	.....	1-4 Gāyatrī, 5, 7 & 8 Trishtup, 6 Jagatī.	920
53	3-4-15	3-3-19	Indrāparvatā.	24	.....	1 Indrā-parvatam, 2 -14 Indrah, 15 and 16 Vāk, 17-20 Ra- thāngām, 21-24 In- drah: (abhisāpār- thās, Vasishthad- veshinyah.)	1-9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23 and 24 Trishtup, 10 and 16 Jagatī, 12, 20 and 22 Anushṭup, 13 Gā- yatrī, 18 Brihatī.	924
54	3-5-1	3-3-24	Imam mahe	22	Prajāpatih, son of Viśvāmitrah, or Prajāpatih, son of Vāk.	Viśve Devāh.	Trishtup.	938
55	3-5-2	3-3-28	Ushasah pūrvāh	22	The same.	Viśve Devāh 1 U- shāh, 2-10 Agni, 11 Ahorātrau, 12-15 Rodasyau, 15 Ro- dasyau or Dyu-ni- sau, 16 Disāh, 17- 22 Indrah Parja- nyātmā, or Agnih and Tvasitā.	The same.	950
56	3-5-3	3-4-1	Na tā munanti	8	.....	Viśve Devāh.	.....	962
57	3-5-4	3-4-2	Pra me vivikvān	6	Viśvāmitrah.	The same.	.....	967
58	3-5-5	3-4-3	Dhenuh prat- nasya	9	The same	Avināu.	.....	971
59	3-5-6	3-4-5	Mitro janān	9	.....	Mitrah	1-5 Trishtup, 6-9 Gāyatrī.	976
60	3-5-7	3-4-7	Ihcha vah	7	.....	1-4 Ribhavaḥ, 5 Ribhavaḥ & Indrah.	Jagatī.	981
61	3-5-8	3-4-8	Usho vājena	7	.....	Ushāh.	Trishtup.	985
62	3-5-9	3-4-9	Imā u vām	18	1-15 Viśvāmi- trah, 16-18 Ja- madagnih or Viśvāmitrah.	1-3 Indrāvarunau, 4-6 Brihaspatih, 7-9 Pūshā, 9-12 Savitā, 13-15 So- mah, 16-18 Mitrá- varunau.	1-3 Trishtup, 4-18 Gāyatrī.	989

CORRECTIONS.

VOL. I.

Page 12, line 8, read *श्रुत्याय वसथाय*—12, 29. *प्रमायुको*—21, 23. *मा नयति*—31, 28. *चत्वादः*—41, 6. *तदु ह*—49, 13. *त्वेनैव*—49, 19. *संधिकार्यं*—58, 7. *चदःऽविदः*—60, 2. *विंशति*—63, 20. *सामर्थ्यात्*—64, 5. *वीत्वि*—70, 11. *दी*—100, 14. *वा गहि*—101, 15. *रजतः*—242, 5. *पुत्रामा*—244, 23. *चारभे*—266, 7. *मियाः*—298, 17, 20, 25. *सि*—298, 24. *ये*—308, 4. *चक्ष्मा*—309, 21. *इतीह*—314, 19. *यथा*—318, 19. *प्रासहा*—320, 7. *तमगच्छ*—365, 18. *व हथा*—371, 23. *तां वि*—398, 24. *यः स्तोमं*—417, 25. *यथन*—449, 11. *विद्यादे*—483, 16. *४*—539. *सं १*—718, 17, 19. *१३*—776, 4. *भीमः*—830, 17. *द्विती*—840, 23. *पिन्य*—883, 5. *गोपु*.

VOL. II.

Page 12. *सं १*—21, 18. *सम्यगात्*—25, 18. *सभास्प*—40, 7. *अनु*—49, 4. *वर्गे*—91, 3. *कृण*—118, 23. *कुर्वत*—120, 26. *गिर्वह*—126, 8. *सप्तदश*—226, 21. *वर्ष*—279, 12. *भोक्तृ*—317, 22. *पृच्छियं*—338, 22. *वल्लोचैस्तु*—353, 13. *पकुचं*—408, 1. *सूयते*—453. *सं १०*—456, 23. *त्वात्*—522, 22. *समुच्छ्रितः*—581. *सं ३४*—741, 18. *आं ४. ८*—754, 12. *देवता द्वितीयेभ्य मरुतः*—754, 23. *आं ४. ८*—755, 22. *सुहाकर्ये*—795, 14. *चागतो*.

